

Georg Ostrogorsky

A BIZÁNCI ÁLLAM TÖRTÉNETE

OSIRIS • BUDAPEST, 2003

A fordítás alapjául szolgáló mű
Georg Ostrogorsky: *Byzantinische Geschichte 324–1453*. München, 1965,
C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung

Fordította
Magyar István Lénárd
Németh Ferdinánd
Prohászka Péter

© Osiris Kiadó, 2001
Hungarian translation © A fordítók, 2001
© C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1996

TARTALOM

9	ELŐSZÓ A MAGYAR KIADÁSHOZ <i>(Magyar István Lénárd, Prohászka Péter)</i>
14	A SZERZŐ ELŐSZAVA A HARMADIK NÉMET KIADÁSHOZ
15	ELŐSZÓ A MÁSODIK NÉMET KIADÁSHOZ
16	ELŐSZÓ AZ ELSŐ NÉMET KIADÁSHOZ
17	A GYAKRABBAN IDÉZETT MŰVEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE
27	BEVEZETÉS. <i>A bizánci stúdiumok fejlődése</i>
	I. RÉSZ
45	A KORA BIZÁNCI ÁLLAM FEJLŐDÉSÉNEK ALAPVETŐ VONÁSAI (324–610)
47	<i>1. A kereszténnyé váló Római Birodalom</i>
62	<i>2. A népvándorlás és a krisztológiai viták kora</i>
74	<i>3. A Római Birodalom restaurációjának kísérlete Justinianos idején, a visszaállítási kísérlet bukása</i>
	II. RÉSZ
97	KÜZDELEM A BIZÁNCI ÁLLAM FENNMARADÁSÁÉRT ÉS ÚJJÁSZÜLETÉSÉÉRT (610–711)
99	<i>1. Harcok a perzsákkal és az avarokkal; Hérakleios reformjai</i>
108	<i>2. Az arab invázió kora: Hérakleios utolsó évei, II. Kónstans</i>
118	<i>3. Konstantinápoly védelme és az új államrendszer kiépítése: IV. Kónstantin és II. Justinianos</i>
127	<i>4. A Hérakleios-dinasztia bukása</i>

III. RÉSZ

- 147 A KÉPROMBOLÁS VÁLSÁGÁNAK KORSZAKA (711–843)
149 1. A trónharcok kora
151 2. A képrombolás és az arab háborúk: III. León
157 3. A képrombolás és harcok a bolgárok ellen: V. Kónstantin
164 4. A képromboló mozgalom hanyatlása és a képtisztelet visszaállítása
169 5. Bizánc és Nagy Károly
172 6. I. Niképhoros reformjai. Külpolitikai bonyodalmak: Bizánc és Krum
180 7. Az ikonoklaszta reakció

IV. RÉSZ

- 201 BIZÁNC ARANYKORA (843–1025)
203 1. Új korszak kezdete
213 2. A jog kodifikációjának korszaka: I. Basileios és VI. (Bölcs) León
229 3. Bizánc és a bolgár Simeon
234 4. A központi hatalom harca a feudális hatalmasságokkal és a kultúra virágkora a bizánci császári udvarban. Rómanos Lekapénos és Kónstantin Porphyrogennétos
243 5. A hódítások kora: Niképhoros Phókas és Jóannés Tzimiskés
251 6. A bizánci hatalom kibontakozásának csúcspontja: II. Basileios

V. RÉSZ

- 285 A FŐVÁROSI HIVATALNOKNEMESSÉG URALMA (1025–1081)
286 1. A középbizánci államrendszer felbomlása
300 2. A bel- és külpolitikai hanyatlás

VI. RÉSZ

- 313 A KATONAI NEMESSÉG URALMA (1081–1204)
315 1. A Bizánci Birodalom restaurációja. I. Alexios Komnénos
328 2. A hatalom új kibontakozása és az első visszacsapások. II. Jóannés és I. Manuél
339 3. Andronikos Komnénos regenerációs kísérlete
344 4. Az összeomlás

VII. RÉSZ

367 A LATIN URALOM ÉS A BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG
RESTAURÁCIÓJA

- 369 *1. Az új államrendszer kialakulása*
376 *2. Épeiros magasba emelkedése és bukása. Nikaia győzelme*
383 *3. A restauráció előestéjén*
387 *4. A bizánci nagyhatalom újbóli helyreállítása: VIII. Michaél*

VIII. RÉSZ

405 A BIZÁNCI BIRODALOM HANYATLÁSA ÉS BUKÁSA (1282–1453)

- 410 *1. Bizánc mint kisállam: II. Andronikos*
424 *2. A polgárháborúk kora, szerb előretörés a Balkánon*
446 *3. A Balkán-félsziget oszmán meghódítása. Bizánc mint török vazallusállam*
457 *4. Az összeomlás, a birodalom bukása*

491 A BIZÁNCI DINASZTIÁK CSALÁDFÁJA

499 URALKODÓLISTÁK

505 NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

535 TÉRKÉPEK

ELŐSZÓ A MAGYAR KIADÁSHOZ

Az utóbbi években a Bizánc iránti érdeklődés megnőtt, ezt jelzik a Bizánci Császárság történetét taglaló külföldi munkák sorra megjelenő magyar fordításai. A Bizantinológiai Intézeti Alapítvány gondozásában megjelent kötetek: Louis Bréhier *Bizánc tündöklése és hanyatlása*, I–II. (Ford. Baán István. Budapest, 1997) és Dimitri Obolensky *A Bizánci Nemzetközösség* (Ford. Bódogh-Szabó Pál. Budapest, 1999) a modern nemzetközi szakirodalom alapmunkáit juttatták el a magyar olvasókhoz.¹ Az utóbbi évtizedek történelemoktatásában azonban Bizánc története nem kapott súlyához méltó helyet, és a történetére vonatkozó ismeretek csupán pár évszámra korlátozódtak. A köztudatban uralkodó felfogás még mindig a régi, megcsontosodott előítéletekkel teli: vagy a Római Birodalom elfajult, hanyatló csökevényének vagy a történelem „mellékvágányának” tekinti a Bizánci Császárság történetét. A számtalan, az utóbbi években Magyarországon és külföldön megjelent kötet és tanulmány ellenére a Bizánccról alkotott kép máig nem módosult lényegesen, a korábbi tradíció hatása ugyanis még mindig nagyon erős.

Pedig Bizánc kisugárzása a magyar történelemre legalább olyan fontos volt, mint a nyugati kultúráé. Első forrásaink a 9. században megjelenő magyarokról az arab történetírók mellett éppen Bizáncból maradtak ránk. Ezek a források azok, amelyeken keresztül betekintést nyerhetünk múltunkba. Emellett a bizánci kultúra és egyház hatása a honfoglaló magyarokra, majd pedig a középkori magyar államra szintén nem hanyagolható el.²

Ezért irányult a magyar kutatás elsősorban azokra a forrásokra és problémákra, amelyek kapcsolatban álltak múltunkkal.³ Már Mátyás király Corvinái között voltak olyan kódexek, amelyek bizánci történetírók műveit tartalmazták. A török hódítás Magyarországon törést okozott, és csak a 18. században figyeltek fel ismét a bizánci forrásokra. Az érdeklődés a 18–19. században azonban a forrásoknak csupán egy kis csoportjára irányult, amelyek a korai magyar történelemhez szolgáltatottak fontos adatokat. A szisztematikus kutatás intézményesített formában csak a 19. század végén indult meg, és ebben elvülhetetlen érdemei voltak a kolozsvári, majd a budapesti egyetem tanárának, Pecz Vilmosnak (1854–1923), aki kutatói tevékenysége mellett iskolát is teremtett. Tanítványai – Darkó Jenő (1880–1940) és Czebe Gyula (1887–1930) – kutatásaik középpontjába szintén a magyar történelemre vonatkozó források vizsgálatát helyezték. Pecz kollégája, Vári Rezső (1864–1940) Bölcs Leó *Takti-*

kájának magyarokról szóló részét tette közzé. Darkó Jenő századelőn megjelent tanulmányában⁴ még aggodalommal figyeli a bizantinológiai kutatások magyarországi fejlődését, és hangsúlyozza, hogy a kutatási területet a magyarság őstörténetének vizsgálata és a nyelvészet mellett ki kell terjeszteni más területekre is. Darkót azonban meglepte volna a hazai kutatás 20. századi fejlődése.

Pecz Vilmos legfiatalabb tanítványának, Moravcsik Gyulának (1892–1972) jutott az a szerep, hogy a magyar bizantinológiát nemzetközi szintre emelje. Moravcsik ugyanis a magyar történelemmel kapcsolatos forrásokat széles körben értelmezte, és kutatásait kiterjesztette más nomád népeket érintő forrásokra is, ezzel kitárta a kaput az egész bizánci történelem felé. Kutatásai és egész életműve így nem csupán egy zárt területre, hanem a bizánci történelem egészére is kiterjedt.⁵ A 20. század második felében a magyar Bizánc-kutatás az irodalmi, történeti és filológiai elemzések⁶ mellett más tudományterületeken is fontos eredményeket hozott. A régészet, a művészet- és építészettörténet eredményei kiegészítik a forrásokból nyert képet, és betekintést engednek az anyagi kultúrába, amelyre Bizánc komoly hatást gyakorolt.⁷ Ugyanakkor a filológiai kutatások a Kárpát-medencében élő népekről szóló forrásokra is kiterjedtek, s ezek nagy részét ki is adták.⁸

Georg Ostrogorsky könyve kulcs ehhez a kultúrához, és tájékoztat a bizánci állam fejlődéséről. Ostrogorsky (1901–1976) az orosz iskola egyik legnevesebb képviselője. Annak az iskolának, amelynek hagyományai V. G. Vasiljevskij (1938–1999) és F. I. Uspenskij (1845–1928) kutatásain alapulnak, akik vizsgálódásaik körébe a források elemzése mellett más tudományterületek eredményeit is bevonták, és részletkérdésekkel, valamint komplex elemzésekkel is foglalkoztak.⁹ Az orosz iskola érdeklődése egyformán kiterjedt a művészettörténeti, a régészeti és a numizmatikai kutatásokra. Ostrogorsky mellett N. I. Kondakov, V. N. Lazarov és A. A. Vasiliev nevét érdemes megemlíteni. Ezen orosz tudósok többsége kutatásait a Szovjetunió megalakulása után leginkább külföldi egyetemeken és intézetekben folytatta. Míg Vasiliev az Egyesült Államokban, Kondakov Prágában, addig Ostrogorsky Jugoszláviában teremtett iskolát. Ostrogorsky tanulmányait a breslauer egyetemen Kornemann, a neves ókortörténész mellett végezte – ahol az antik kultúra széles körű ismeretére tett szert – majd a belgrádi egyetem tanára lett, és életművének jelentős részét itt alkotta. Kutatásai a bizánci történelem egészére kiterjedtek, így megfelelő alapot képeztek fő művének megírásához.¹⁰

Bizánc történetével kapcsolatban számos kötet jelent meg. Ezek egy része azonban csupán egy korszak vagy egy szakterület vizsgálatára korlátozódott. Az első komplex elemzés ugyancsak egy orosz kutatónak volt köszönhető, A. A. Vasiliev *History of the Byzantine Empire, 324–1453* (Madison, 1928–1929) című kötetének. Vasiliev munkáját Ostrogorskyé követte, aki azonban az állam fejlődését tekintette munkája fő vezérfonalának. A kötet első kiadása 1940-ben Münchenben jelent meg a „Handbuch der Altertumswissenschaft” sorozatban, ezt a kiadást még további újabbak követték, amelyekben a legfrissebb kutatási eredményeket dolgozta fel. Fordításunk az 1963-ban megjelent harmadik, átdolgozott kiadás alapján készült. Ostrogorsky munkája az egész bizánci történetet felöleli, és kiváló képet ad róla. Fő célja, mint a címe

is jelzi, a bizánci állam történeti fejlődésének a bemutatása, amit belső és külső hatások befolyásoltak. Ennek megfelelően a politikai történetre irányítja a figyelmet, mégis a társadalmi, gazdasági és kulturális jelenségek is érvényre jutnak a kötetben. A szerző bizonyos kérdéseknél maga is állást foglal, és kritikai álláspontra helyezkedik, így betekinthetünk a bizantinológiai műhelyek munkájába. A belső fejlődés mellett képet ad a külső meghatározó tényezőkről, és ily módon összefoglalja a bizánci állam fejlődésére ható külső és belső hatásokat. Természetesen bizonyos kérdésekkel teljes mélységükben nem tudott foglalkozni, ennek azonban nyilvánvaló oka, hogy könyve mindenki számára elérhető kézikönyvnek és nem egy monumentális, többkötetes monográfia-sorozatnak készült. Talán Moravcsik Gyula 1940-ben megjelent könyvismertetésével ajánlhatjuk leginkább Ostrogorsky munkáját a magyar olvasók figyelmébe: „Egy minden részletre vonatkozólag alaposan tájékozott és önálló felfogású történész saját kutatásain alapuló és egyéni, de mindenkor objektív kritikáján átszűrt modern szempontok szerint megrajzolt képe ez a bizánci államnak, amelyhez specialisták és távolabb állók egyaránt teljes bizalommal fordulhatnak, tehát azok is, akik kutatásaik közben egyes részletkérdésekre keresnek feleletet vagy tájékoztatást, és azok is, akik a korábban annyira félreismert Bizáncnak mint önálló államtestnek az életét akarják megismerni.”¹¹

A kötetben szereplő nevek, elnevezések átírásánál a következő rendszert alkalmaztuk:

A görög személy- és földrajzi nevek, továbbá fogalmak átírásánál Moravcsik Gyula 1934-ben megjelent *A magyar történelem bizánci forrásai* című könyvének rendszerét vettük mintául azzal a különbséggel, hogy egyes betűket hosszú magánhangzókkal írtuk át. Ezek a következő görög betűk voltak a ω (ómega) = ó és a η (éta) = é. Azon mássalhangzók, amelyek alakjai a szövegben eltérnek a következők: a κ (kappa) = k, θ (théta) = th, υ (üpszilon) = y és a σ (szigma) = s és a χ (khí) = ch. A fogalmak és földrajzi elnevezések esetében eltérés csak abban az esetben van, ha a görög és a magyar jelölés fogalmi zavarokat eredményezhetne, mint a Peloponnészosz (félsziget) vagy a Peloponnésos (thema/katonai igazgatási egység). Más kiadványokban előforduló magyar alakjukban található nevek, mint Mihály, János, Izsák, Elek esetében az eredeti görög alakjukat Michaél, Jóannés, Isaakios és Alexios vettük figyelembe és használtuk a kötetben. A görög szavak átírásához a következő köteteket használtuk fel: *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddel and R. Scott (Oxford, 1968), Györkösy A. – Kapitánffy I. – Tegyei I.: *Ógörög-magyar nagyszótár* (Budapest, 1990) és a *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I–III. (New York–Oxford, 1991).

A nyugatrómai császárok nevei a latin helyesírásnak megfelelően találhatók a kötetben. A latin alakot megtartottuk egyes római eredetű tisztségek és intézmények esetében is – mint például comes (komés), senatus (synklétos) stb. – mivel tartalmi jelentésük Bizánc történelme során később sem változott.

A keleti nevek átírása során csak az oszmán uralkodók neveivel tettünk kivételt, és meghagytuk a magyar gyakorlatban bevett alakjukat, azonban a kötet végén található uralkodólistán zárójelben megtalálható a tudományosan elfogadott átírásuk is.

Itt szeretnénk külön megköszönni dr. Puskás Ildikónak és dr. Simon Róbertnek az arab és más keleti nevek helyes alakjának átírásában nyújtott segítségét.

A szláv nyelvű szövegek esetében – az újabb átírással járó hibák elkerülése érdekében – megtartottuk a fordítás alapjául szolgáló német kötetben szereplő formát. Továbbá néhány közismert név esetén (uralkodók, pápák stb.) megtartottuk a magyar gyakorlatban elterjedt elnevezést.

Végezetül néhány szót a jelenlegi magyar kiadás körülményeiről. Ostrogorsky művének fordítása több évtizedes egyetemi oktatói munka gyümölcse. Bizánc történetének szisztematikus oktatása – elsősorban történész hallgatók számára – az ELTE Kelet-Európa Története Tanszékén indult meg majdnem negyedszázada, s az azóta eltelt időszak bizonyította a hallgatók egészen rendkívüli érdeklődését Bizánc iránt. Ez a meglepően nagy érdeklődés minden bizonnyal az utóbbi években öröndetesen megszorodott számú, magyar nyelvű bizantinológiai munka hatását tükrözi, s elsősorban tudós kollégáim érdeme. Volt olyan évfolyam, melynek hallgatóiból több mint százan kollokváltak Bizánc történetéből. Természetesen a történészek mellett szép számban akadtak görög, szláv, régész és egyéb szakos érdeklődők is.

Ostrogorsky művének érdemei közül – az élvezetes, élményszerű taníthatóság pedagógiai szempontján kívül – talán a legfontosabb az, hogy továbbgondolásra, elmélyedésre ösztönzi Bizánc történetének a kutatóját is. Rendkívül gazdag forrásanyagot sorol fel minden fejezet elején, illetve megmutatja az útját a további részletproblémák megoldásának a bőséges bibliográfiával, a legújabb kutatások eredményeivel. A jelen magyar fordítás tartalmazza a legújabb angol nyelvű kiadás bibliográfiáját.¹²

Bizáncról viszonylag kevés tudásanyaggal bír tanár és diák, történész és kíváncsi érdeklődő egyaránt. Ostrogorsky könyvének áttanulmányozása rendkívüli szellemi kalandot ígér mindenkinek, hiszen a közhiedelemmel ellentétben látni fogja, mennyire élő, eleven, mozgó világ volt Bizánc: elég csak egy futó pillantást vetni a térkép-anyagra, hogy láthassuk saját szemünkkel, mit is jelentett több mint ezer éven át Bizánc az emberiség történetében. E munka nem kívánja helyettesíteni az egyháztörténeti, jogi, agrár- vagy hadtörténeti és egyéb szakmunkákat, de bemutatja ezen tudományágak egymáshoz való kapcsolódását, szerves fejlődését Bizánc története során. Az európai kultúrtörténet művelői számára pedig valóságos kincsesbánya Ostrogorsky műve. A fordítók remélik, hogy munkásságukkal, Ostrogorsky művének magyar nyelvű tolmácsolásával a maguk szerény hozzájárulását tehetik le a magyar bizantinológiai irodalom asztalára.

Budapest, 1999. augusztus 20.

Jr. Magyar István Lénárd – Prohászka Péter

JEGYZETEK AZ ELŐSZÓHOZ

1. A korábban megjelent kötetek vagy elavultak, vagy csak ismeretterjesztő jellegűek voltak, A. P. Kazsdan – G. G. Litavrin: *Bizánc rövid története* (Budapest, 1961) és C. Foss–P. Magdalino: *Róma és Bizánc* (Budapest, 1990) Darkó J.: *Császárímádó Róma – képromboló Bizánc* (Budapest, 1977).
2. Lásd Moravcsik Gy.: *A magyar történelem bizánci forrásai* (Budapest, 1934) és uő.: *Bizánc és a magyarság* (Budapest, 1953).
3. A magyar kutatás múltját és jelenlegi helyzetét Olajos Teréz tanulmánya ismerteti: *A magyarországi bizantinológia a XX. században. Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére* (Szeged, 1995) 381–399.
4. A byzantiumi philológia fejlődése, mai állása és feladatai. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 26 (1902) 700. skk.
5. R. Bendicty: Die literarische Tätigkeit von Gy. Moravcsik. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 10 (1962) 295–313.
6. Lásd Olajos: i. m. 388. skk. és Kapitánffy I.: Die byzantinische Literatur in der ungarischen Forschung des letzten Jahrzehntes. *Acta Antiqua et Archaeologica*, 23 (1981) 9–33. és Makk F.: *Die ungarische Staat und Byzanz in der heimischen Forschung des letzten Jahrzehntes*. Uo. 35–65.
7. Bálint Cs.: Zur Frage der byzantinischen Beziehungen im Fundmaterial Ungarns. *Archäologische Forschungen zwischen 1970 und 1984. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, 14 (1985) 209–225. és Lovag Zs.: Byzantinische Beziehungen in Ungarn nach der Staatsgründung. *Archäologische Forschung zwischen 1970 und 1984. Uo.* 225–235.
8. Lásd Olajos: i. m. 392. skk.
9. P. Schreiner: *Byzanz* (München, 1994) 102. skk. és Moravcsik Gy.: *Einführung in die Byzantinologie* (Darmstadt, 1976) 31. skk.; A. A. Vasiliev: *History of the Byzantine Empire* (Madison, 1958) 27. sk.
10. Moravcsik rec., Századok 75 (1940) 59. sk.
11. Uo. 62.
12. G. Ostrogorsky: *History of the Byzantine State* (Oxford, 1968).

A SZERZŐ ELŐSZAVA A HARMADIK NÉMET KIADÁSHOZ

A második kiadás 1952-ben történt megjelenése óta már többször lehetőségem nyílt e könyv átnézésére. Az alkalmat ehhez elsősorban a francia (*Histoire de l'Etat byzantin*. Trad. de Jean Gouillard. Paris, 1956, Payot) és az angol (*History of the Byzantine State*. Transl. by Joan Hussey. Oxford, 1956, Blackwell, és New Brunswick, N. J., 1957, Rutgers University Press) fordítások kínálták. Nem sokkal ezután szerbhorvát nyelven (*Istorija Vizantije*. Beograd, 1959) új kiadása jelent meg könyvemnek, amelyet azután szlovénra is lefordítottak (*Zgodovina Bizance*. Prev. Jože in Milena Zupančič, Ljubljana, 1961). A francia és angol fordítások az 1952-es eredeti német kiadással szemben számos kiegészítést és helyreigazítást tartalmaztak, amelyeket a tudomány gyors fejlődése tett szükségessé. A szerbhorvát kiadásnál végzett munkám további kiegészítésekhez és részben magához az ábrázolás átalakításához vezetett.

Ez az új kiadás mindazonáltal nemcsak a majdnem egy évtizeddel korábban megjelent második német kiadástól, hanem a későbbi más nyelvű kiadásoktól is igen nagymértékben különbözik. Egyrészt a legújabb kutatási eredményeket használja. Ennél, akárcsak a régebbi kiadásoknál, a hangsúly semmi esetre sem a bibliográfiai teljességre esik, hanem a lényeg kiemelésére. Ennek ellenére a kutatás gyors fejlődése ismét nagy számú helyreigazítást és kiegészítést tett szükségessé. A valaha elhanyagolt bizantinológia területén a termékenység ma már olyan terjedelmes és a publikálási helyek annyira szétszórtak, hogy a bizánci történelmet teljességgel bemutatni szándékozó szerző aggodalommal teheti fel a kérdést: mennyire sikerülhet neki minden figyelemre méltót ismertetni, és a nemkívánatos hiányokat elkerülni. A munka közben egyebek mellett nem tudtam elkerülni, hogy a szövegalkításba mélyebben ne avatkozzam bele. Ennek azonban megvannak a határai, mivel a szerzőnek akár igaza van, akár nem, a munka szerkezetét nem lehet egy új kiadás során megváltoztatni. A végrehajtott változtatások azonban jelentősebbek, mint azt a korábbi kiadással szemben az oldalszámok pusztá növekedése észrevehetővé tenné.

Őszinte köszönettel szeretném megemlíteni, hogy a *Handbuch der Altertumswissenschaft* kiadója, Hermann Bengtson úr, számos, a nyelvi megformálást érintő javaslatot juttatott el hozzám, amelyeknek nagyon örültem. A C. H. Beck Kiadónak és különösen dr. Georg Sund úrnak ez alkalommal is köszönöm a sokéves zavartalan együttműködést, a megértő előzékenységet és az összes felmerülő kérdésben a mindig rendelkezésemre álló segítőkészséget.

A név- és tárgymutatók fáradságos és időrabló munkájának terhére Ljubomir Maksimović úr, a Belgrádi Egyetem Bizantinisztikai Intézetének munkatársa levette a vállamról, amiért e helyen szeretném köszönetemet kifejezni.

Belgrád, 1963 augusztusa

ELŐSZÓ A MÁSODIK NÉMET
KIADÁSHOZ

A kötet első kiadása váratlanul rövid időn belül elfogyott, és így már régóta szükségessé vált az újabb kiadás. A kiadó felkérésére és a szakkollégák ismételten kifejezett kívánságát követve elhatároztam a könyv revízióját.

Először is a mulasztásokat pótoltam, amelyekre utólag vagy magam jöttem rá, vagy a kritikákon keresztül hívták fel a figyelmemet. Ugyanis könyvem szakmai folyóiratokban megjelent ismertetéseinek hangja a várakozásokon felül kedvező volt. Mégis, köszönetet érdemlően számos kritikai észrevételt tartalmaztak, amelyeket nem volt szabad figyelmen kívül hagynom, és így a könyv átdolgozása során gyakran hasznomra voltak, amit őszinte köszönettel hangsúlyozni szeretnék. Mindenekelőtt azonban számos új kutatási eredményt kellett figyelembe venni és kiértékelni. Korunk kedvezőtlen körülményei ellenére tudományunk fejlődése az első kiadás óta eltelt időben igen jelentős volt. Természetesen törekedtem ezt figyelembe venni és a biztos eredményeket a lehető legteljesebben kiértékelni, a megfontolásra érdemes hipotézisekben vagy fontos vitakérdésekben állást foglalni. Ezért további változtatások látszottak szükségesnek az eredeti bemutatáshoz képest. Egy több mint tíz évvel korábban írt könyv – érthető módon – szerzőjét sokban nem tudja kielégíteni. Egyes részeket át kellett alakítani, más részeket kibővíteni vagy kiegészíteni, sok mást máshogyan kellett megfogalmazni vagy hangsúlyozni. Így ez az új kiadás nemcsak revíziót, hanem sok esetben átdolgozást is jelent.

A háború óta különösen növekvő nehézségek a legújabb szakirodalom megszerzésében folyamatosan hátráltatták a munkát, és ezt sajnos nem mindig tudtuk orvosolni. Sok tudóstársam kedvességének köszönhetően, akik munkáikat számomra eljuttatták, mégis lényegesen csökkenthettük ezt a problémát. Külön köszönettel tartozom Franz Dölger úrnak (München) és Henri Grégoire úrnak (Brüsszel), akik számos nehezen elérhető művet még a magánkönyvtáraikból is őszinte kollegiális módon a rendelkezésemre bocsátottak. A C. H. Beck Kiadó továbbá fáradságot nem kímélve beszerezte számomra az újabb szakirodalmat, amiért nekik és név szerint dr. G. Sund úrnak a gyakran nyújtott segítségért és megértő előzékenyséért őszinte köszönettel tartozom. Végül nem szabad említés nélkül maradnia, hogy dr. Hans Georg Beck úr (München) a korrektúraolvasás fáradságos és időrabló munkájában a segítségemre sietett, és hozzám számos értékes adatot eljuttatott, amiért ezen a helyen is szeretném köszönetemet kifejezni. Különösen az ő biztatásának köszönhető a mellékelt uralkodólisták kibővítése és az iszlám uralkodók listájának az elkészítése.

ELŐSZÓ AZ ELSŐ NÉMET
KIADÁSHOZ

Σ kötet a bizánci állam fejlődésének tudományos bemutatására tesz kísérletet, ahogyan azt a bel- és külpolitikai kölcsönhatások meghatározták. Ezért az állam belső fejlődését jobban figyelembe vettük, mint ahogyan azt a bizánci történelem eddig megjelent összefoglaló ábrázolásaiban bemutatták, továbbá kísérletet tettünk arra, hogy a belső és külső történéseket, a politika-, az egyház- és a kultúrtörténetet az élő történelem adta összefüggéseiben ábrázoljuk. Az anyag külön fejezetekbe történő tagolása során eltekintettünk attól, hogy ezt az állam-, az egyház- és a kultúrtörténet vagy akár a Kelet és Nyugat politikatörténete alapján végezzük, mivel egy ilyen irányú bemutatás sem az állam évszázadok alatt végbement teljes fejlődéséről, sem egy bizonyos időszakról teljes képet nem volna képes nyújtani, nem beszélve a kellemetlen ismétlésekről, amelyekhez ez a szerkesztési mód elkerülhetetlenül vezetne.

A kézikönyv szerkezetének megfelelően a kora bizánci korszakot csak alapvonásaiban mutatjuk be: csak annyira, amennyire a középbizánci állam történetének megértéséhez szükségesnek látszik.

A forrásáttekintések minden rész, valamint az irodalom megadása minden szakasz előtt nagyobb takarékoságot tesznek lehetővé az egyes szöveghelyekre vonatkozó forrásoknál és irodalmi utalásoknál...

A GYAKRABBAN IDÉZETT MŰVEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

- Actes de l'Athos • L. Petit, B. Korablev, V. Regel, E. Kurtz: Actes de l'Athos, *VI*, Pril. 10 (1903), 12 (1906), 13 (1907), 17 (1911), 19 (1912), 20 (1913)
- Adontz: Basile I. • N. Adontz: L'âge et l'origine de l'empereur Basile I. *Byz.* 8 (1933) 475–550; 9 (1934) 223–260.
- Adontz: Samuel l'Arménien • N. Adontz: Samuel l'Arménien, roi des Bulgares. Mémoires de l'Académie Royale de Belgique. *Classe des Lettres* 38 (1938) 1–63.
- Alexander: Patr. Nicephorus • P. J. Alexander: *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire.* Oxford, 1958.
- Andreev: German i Tarasij • I. Andreev: *German i Tarasij. Patriarchi konstantinopol'skie.* Sergiev Posad, 1907.
- Andreeva: Očerki • M. Andreeva: *Očerki po kul'ture vizantijskogo dvora v XIII v.* Prag, 1927
- Babinger: Beiträge • F. Babinger: Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14–15. Jahrhundert). *Südosteuropäische Arbeiten*, 34, Brunn–München–Wien, 1944.
- Banescu: Duchés byzantins • N. Banescu: *Les Duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie.* Bucarest, 1946.
- Barišić: Čuda Dimitrija Solunskog • F. Barišić, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori.* Beograd, 1953.
- Beck: Kirche • H.-G. Beck: *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Handbuch der Altertumswissenschaft, XII. 2.1: Byzantinisches Handbuch, II. 1). München, 1959.
- Benešević: Ranglisten • V. N. Benešević: Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalem Handschriften. *BNJ* 5 (1926) 97–167; 6 (1928) 143–145.
- BNJ • *Byzantinisch–Neugriechische Jahrbücher*, Berlin–Athen, 1920–1949.
- Bon: Le Péloponnèse • A. Bon: *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204.* Paris, 1951.
- Bratianu: Études byz. • G. I. Bratianu: *Études byzantines d'histoire économique et sociale.* Paris, 1938.
- Bratianu: Privilèges • G. I. Bratianu: *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin.* Paris–Bucarest, 1936.
- Bréhier: Vie et Mort • L. Bréhier: *Vie et mort de Byzance. Le Monde Byzantin*, I (L'évolution de l'humanité, 32). Paris, 1947.

- Bréhier: Institutions • L. Bréhier: Les institutions de l'Empire byzantin. *Le Monde Byzantin*, II (L'évolution de l'humanité 32, bis). Paris, 1948.
- Bréhier: Civilisation • L. Bréhier: La civilisation byzantine. *Le Monde Byzantin*, III (L'évolution de l'humanité 32, ter). Paris, 1950.
- Bréhier – Aigrain • L. Bréhier et R. Aigrain: *Grégoire le Grand, les États barbares et la conquête arabe* (Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours, publ. par A. Fliche et V. Martin, t. 5). Paris, 1938.
- Bury: Later Rom. Empire¹ • J. B. Bury: *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395–800)*. 2 köt. London, 1889.
- Bury: Later Rom. Empire² • J. B. Bury: *A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395–565)*. 2 köt. London, 1923.
- Bury: Eastern Rom. Empire • J. B. Bury: *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basile I (802–867)*. London, 1912.
- Bury: Admin. System • J. B. Bury: *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*. London, 1911 (új kiadása New York).
- Bury: Constitution • J. B. Bury: *The Constitution of the Later Roman Empire*. Cambridge, 1909.
- BZ • *Byzantinische Zeitschrift*, München, 1892 skk.
- Byz. • *Byzantion, Bruxelles*, 1924 skk.
- Chalandon: Alexis I. • F. Chalandon: *Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081–1118)*. Paris, 1900.
- Chalandon: Les Comnènes, II. • F. Chalandon: *Les Comnènes II: Jean Comnène (1118–1143) et Manuel Comnène (1143–1180)*. Paris, 1912.
- Chalandon: Domination normande • F. Chalandon: *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicilie*. 2 köt. Paris, 1907.
- Chapman: Michel Paléologue • C. Chapman: *Michel Paléologue. Restaurateur de l'Empire byzantin*. Paris, 1936.
- Charanis: Monastic Properties • P. Charanis: The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire. *DOP* 4 (1948) 51–119.
- Charanis: Palaeologi and Ottoman Turks • P. Charanis: The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370–1402. *Byz.*, 16 (1942/1943) 286–315.
- Charanis: Short Chronicle • P. Charanis: An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century. *Byz.*, 13 (1938) 335–362.
- Christophilopulos: *Επαρχικὸν βιβλίον* • A. Christophilopulos: Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ. Athen, 1935.
- C. B. • *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonnae, 1828 sk.
- Dennis: Manuel II. • G. Dennis: *The Reign of Manuel II in Thessalonica (1382–1387)*. Roma, 1960.
- Diehl: Justinien • Ch. Diehl: *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris, 1901.
- Diehl: Exarchat • Ch. Diehl: *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568–751)*. Paris, 1888.
- Diehl: Régime des thèmes • Ch. Diehl: L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin. *Études byzantines* (1905) 276–292.

- Diehl: *Venise* • Ch. Diehl: *Une république patricienne. Venise*. Paris, 1916.
- Diehl: *Figures* • Ch. Diehl: *Figures byzantines*. I^o és II°, Paris, 1925, 1927.
- Djakonov: *Viz. dimy* • A. P. Djakonov: *Vizantijskie dimy i fakcii v V–VII vv. Vizantijskij Sbornik*. Moskau–Leningrad, 1945, 144–227.
- Dölger: *Reg.* • F. Dölger: *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches* (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A, Abt. I). Teil I.: 565–1025; II.: 1025–1204; III.: 1204–1282; IV.: 1282–1341. München–Berlin, 1924, 1925, 1932, 1960.
- Dölger: *Finanzverwaltung* • F. Dölger: *Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. u. 11. Jahrh. Byz. Archiv*, 9, Leipzig–Berlin, 1927.
- Dölger: *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt* • F. Dölger: *Byzanz und die europäische Staatenwelt*. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze. Ettal, 1953.
- Dölger: *Byz. Diplomatie* • F. Dölger: *Byzantische Diplomatie*. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner. Ettal, 1956.
- Dölger: *Paraspora* • F. Dölger: *Παράσπορα*. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches. Ettal, 1961.
- Dölger: *Johannes VII.* • F. Dölger: *Johannes VII., Kaiser der Rhomäer 1390 bis 1408. BZ* 31 (1931) 21–36.
- Dvornik: *Légendes* • F. Dvornik: *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* (Byzantinoslavica supplementa, I.), Prag, 1933.
- Dvornik: *Les Slaves* • F. Dvornik: *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*. Paris, 1926.
- Dvornik: *Photian Schism* • F. Dvornik: *The Photian Schism. History and Legend*. Cambridge, 1948.
- Dujčev, *Proučvanija* • I. Dujčev: *Proučvanija vŭrchŭ bŭlgarskoto srednovekovie*. Sofia, 1943.
- DOP • *Dumbarton Oaks Papers*. Washington, 1941. skk.
- ΕΕΒΣ • Ἑπαρχίης Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Athen, 1924 skk.
- Ferjančić: *Despoti* • B. Ferjančić: *Despoti i Vizantiji i južnoslovenskim zemljama*. Beograd, 1960.
- Ferluga: *Viz. uprava* • J. Ferluga: *Vizantiska uprava u Dalmaciji*. Beograd, 1957.
- Florinskij: *Andronik i Kantakuzin* • T. Florinskij: *Andronik Mladšij i Ioann Kantakuzin. ŽMNP* 204 (1879) 87–143, 219–251; 205(1879) 1–48.
- Fuchs: *Höhere Schulen* • F. Fuchs: *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter. Byz. Archiv*, 8, Leipzig–Berlin, 1926.
- Gardner: *The Lascarids* • A. Gardner: *The Lascarids of Nicaea, the Story of an Empire in Exile*. London, 1912.
- Gay: *Italie* • J. Gay: *L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile I jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867–1071)*. Paris, 1909.
- Gay: *Clément VI.* • J. Gay: *Le pape Clément VI et les affaires d'Orient (1342–1352)*. Paris, 1904.
- Geanakoplos: *Michael Palaeologus* • D. J. Geanakoplos: *Emperor Michael Palaeologus and the West*. Cambridge, Mass., 1959.
- Gelzer: *Themenverfassung* • H. Gelzer: *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung* (Abh. d. Kgl. Sächs. Ges. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 18. Nr. 5.), Leipzig, 1899.

- Gerland: *Lat. Kaiserreich* • E. Gerland: *Geschichte des lateinischen Kaiserreichs von Konstantinopel*, I.: Geschichte der Kaiser Balduin I., und Heinrich 1204–1216, Homburg v. d. Höhe, 1905.
- Gibbon – Bury • E. Gibbon: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Ed. in 7 vol. with introd., notes, appendices, and index by J. B. Bury. London. 1923.
- Glykatzi-Ahrweiler: *Recherches* • H. Glykatzi-Ahrweiler: Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe–XIe siècles. *Bull. de correspondance hell.*, 84 (1960) 1–111.
- Grabar: *Empereur* • A. Grabar: *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire de l'Orient* (Publications de la Faculté des Lettres de l'Univ. de Strasbourg 75). Paris, 1936.
- Grabar: *Iconoclasm* • A. Grabar: *L'iconoclasm byzantin*. Dossier archéologique. Paris, 1957.
- Grafenauer: *Nekaj vprašanj* • B. Grafenauer: Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov. *Zgodovinski časopis*, 4 (1950) 23–126.
- Grégoire: *Inscriptions* • H. Grégoire: Inscriptions historiques byzantines. Ancyre et les Arabes sous Michel l'Ivrogne. *Byz.*, 4 (1927/1928) 437–468.
- Grégoire: *Michel III.* • H. Grégoire: Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre. *Byz.*, 5 (1929/30) 327–346.
- Grégoire: *Neuvième siècle* • H. Grégoire: Études sur le neuvième siècle. *Byz.*, 8 (1933) 515–550.
- Grégoire, Épopée byzantine • H. Grégoire: Études sur l'épopée byzantine. *Revue des études grecques*, 46 (1933) 29–69.
- Grosse: *Röm. Militärgeschichte* • R. Grosse: *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*. Berlin, 1920.
- Grumel: *Reg.* • V. Grumel: *Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople*. Vol. I.: *Les Actes des Patriarches*, fasc. I.: 381–715; II.: 715–1043; III.: 1043–1206. Socii Assumptionistae Chalcedonenses, 1932, 1936, 1947.
- Grumel: *Chronologie* • V. Grumel: *La Chronologie. Traité d'Études byzantine*, I (Bibliothèque byzantine), Paris, 1958.
- Halecki: *Un empereur* • O. Halecki: *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient: 1355–1375*. Varsó, 1930.
- Hartmann: *Byz. Verwaltung* • L. M. Hartmann: *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540–750)*. Leipzig, 1889.
- Heisenberg: *Neue Quellen* • A. Heisenberg: *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, I–III. Sitz.-Ber. der Bayer. Akad. der Wiss., Philos.-philol. u. hist. Kl. 1922. 5. Abh.; 1923. 2. Abh.; 1923. 3. Abh. München, 1923.
- Heisenberg: *Palaiologenzeit* • W. Heisenberg: *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*. Sitz.-Ber. der Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.-philol. u. hist. Kl. 1920. 10. Abh. München, 1923.
- Heyd: *Commerce du Levant* • W. Heyd: *Histoire du commerce du Levant au Moyen âge.*, 2 köt. Leipzig, 1923 (utánnyomás).
- Honigmann: *Ostgrenze* • E. Honigmann: *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen* (Corpus Bruxellense Hist. Byz., III). Brüssel, 1935.

- Hopf: *Geschichte* • K. Hopf: Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit: Ersch-Gruber. *Allgem. Encyclopädie der Wiss. und Künste*. Bd. 85/86. Leipzig, 1867/1868.
- Hussey: *Church and Learning* • J. M. Hussey: *Church and Learning in the Byzantine Empire 867–1185*. London, 1937.
- IRAIK • *Izvestija Russkogo Archeologičeskogo Instituta v Konstantinople*. 1895–1914.
- Jireček: *Geschichte* • K. Jireček: *Geschichte der Serben*, I (1371–ig) és II (1537–ig). Gotha, 1911, 1918 (Geschichte der europäischen Staaten).
- Jorga: *Geschichte* • N. Jorga: Geschichte des osmanischen Reiches, I (1451–ig) és II (1538–ig). Gotha, 1908, 1909 (Geschichte der europäischen Staaten).
- Kap-Herr: *Kaiser Manuel* • H. v. Kap-Herr: *Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*. Straßburg, 1881.
- Každan: *Derevnja i gorod* • A. P. Každan: *Derevnja i gorod v Vizantii IX–X vv.* Moskau, 1960.
- Kolias: 'Η ἀνταρσία 'Ιωάννου Ζ' • G. Kolias: 'Η ἀνταρσία 'Ιωάννου Ζ' ἐναντίον 'Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου (1930), 'Ελληνικά, 12 (1951) 34–64.
- Kornemann: *Doppelprinzipat* • E. Kornemann: *Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum*. Leipzig–Berlin, 1930.
- Kornemann: *Weltgeschichte* • E. Kornemann: *Weltgeschichte des Mittelmeerraumes von Philipp II. von Makedonien bis Muhammed*. 2 köt. München, 1948, 1949.
- Kretschmayr: *Venedig* • A. Kretschmayr: *Geschichte von Venedig*, 2 köt. Gotha, 1905, 1920 (Geschichte der europäischen Staaten).
- Kulakovskij: *Istorija* • J. Kulakovskij: *Istorija Vizantii*, I: 395–518, II: 518–602, III: 602–717. Kiev, 1913, 1912, 1915.
- Kyriakides: Βυζ. Μελέται • St. P. Kyriakides: Βυζαντιναὶ Μελέται. II–V, Thessalonike, 1937.
- Lampros–Amantos: Βραχέα Χρονικά • Σπ. Λάμπρου Βραχέα Χρονικά, έκδ. ἐπιμελεία Κ.Ι. Ἀμάντου (Μνημεία τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας I,1), Athen, 1932.
- Laskaris: *Viz. princeze* • M. Laskaris: *Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbiji. Prilog istoriji vizantisko-srpskih odnosa od kraja XII do sredino XV veka*. Beograd, 1926.
- Laurent: *Notes* • V. Laurent: Notes de chronographie et d'histoire byzantine. *Échos d'Or*, 36 (1937) 157–174.
- Lemerle: *Philippes* • P. Lemerle: *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine* (Bibl. des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 158). Paris, 1945.
- Lemerle: *Invasions* • P. Lemerle: Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle. *Revue hist.*, 211 (1954) 265–308.
- Lemerle: *Histoire agraire* • P. Lemerle: Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes. *Revue hist.*, 219 (1958) 32–74, 254–284; 220 (1958) 43–94.
- Lemerle: *L'Émirat d'Aydin* • P. Lemerle: *L'Émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur „La Geste d'Umur Pacha”*, Paris, 1957.
- Levčenko: *Materialy* • M. V. Levčenko: Materialy dlja vnutrennej istorii Vostočnoj Rimskoj imperii V–VI vv. *Vizantijskij Sbornik*. Moskau–Leningrad, 1945. 12–95.

- Levčenko: *Očerki* • M. V. Levčenko: *Očerki po istorii rusko-vizantijskich otnošenij*. Moskau, 1956.
- Lipšic: *Viz. krest'janstvo* • E. E. Lipšic: Vizantijskoe krest'janstvo i slavjanskaja kolonizacija. *Vizantijskij Sbornik*. Moskau–Leningrad, 1945, 96–143.
- Lipšic: *Očerki* • E. E. Lipšic, *Očerki istorii vizantijskogo obščestva i kul'tury. VIII–pervaja polovina IX veka*. Moskau–Leningrad, 1961.
- Litavrin: *Bolgarija i Vizantija* • G. G. Litavrin: *Bolgarija i Vizantija v XI–XII vv.* Moskau, 1960.
- Loenertz: *Lettres de D. Cydonès* • R.-J. Loenertz: Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès. *Studi e testi* 131, Città del Vaticano, 1947.
- Loenertz: M. Paléologue et D. Cydonès • R.-J. Loenertz: Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondances. *Échos d'Or.*, 36 (1937) 271–281, 474–487; 37 (1938) 107–124.
- Loenertz: Péloponnès • R.-J. Loenertz: Pour l'histoire du Péloponnès au XIVe siècle (1382–1404). *Études byzantines*, 1 (1943) 152–196.
- Longnon: *Empire latin* • J. Longnon: *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*. Paris, 1949.
- Lot: *Fin du monde antique* • *La fin du monde antique et le début du Moyen âge. L'évolution de l'humanité*, ir. par. H. Berr, 231. Paris, 1927.
- Mansi • J. D. Mansi: *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*. Firenze, 1769 skk.
- Manojlović: *Peuple de C/ple* • G. Manojlović: Le peuple de Constantinople. *Byz.*, 11 (1936) 617–716 (= Carigradski narod. *Nastavni vijesnik*, 12, 1904. 1 skk.)
- Maricq: *Partis populaires* • A. Maricq: La durée du régime des partis populaires à Constantinople. *Bull. de l'Acad. Royale de Belgique, Cl. des Lettres*, 35 (1949) 63–74.
- Meliarakes: *Ἱστορία* • A. Meliarakes: *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου* (1204–1261). Athen, 1899.
- Melioranskij: *Georgij Kiprjanin* • B. M. Melioranskij: *Georgij Kiprjanin i Ioann Ierusalimjanin, dva maloizvestnych borca za pravoslavie v VIII v.* Pétervár, 1901.
- Meyendorff: *Palamas* • J. Meyendorff: *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*. Paris, 1959.
- Michel: *Kerullarios* • A. Michel: *Humbert und Kerullarios*. 2 köt. Paderborn, 1925, 1930.
- Mickwitz: *Geld u. Wirtschaft* • G. Mickwitz: *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des 4. Jahrhunderts*. Helsingfors, 1932.
- Mickwitz: *Zünfte* • G. Mickwitz: *Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens*. Helsingfors, 1936.
- Migne: *P. G.* • J. P. Migne: *Patrologiae cursus completus. Series Grecolatina*. Paris, 1857 skk.
- Migne: *P. L.* • J. P. Migne: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. Paris, 1844 skk.
- Miklosich – Müller • F. Miklosich – J. Müller: *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*. 6 köt. Wien, 1860–1890.
- Miller: *Latins* • W. Miller: *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204–1566)*. London, 1908.
- Miller: *Essays* • W. Miller: *Essay on the Latin Orient*. Cambridge, 1921
- Monnier: *Épibolé* • H. Monnier: Études de droit byzantin: l'épibolé. *Nouv. rev. hist. de droit français et étranger*, 16 (1892) 125–164, 497–542, 637–672; 18 (1894) 433–486; 19 (1895) 59–103.

- Moravcsik: *Byzantinoturcica* • Gy. Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I.: *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. II.: *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. 2. kiad. Berlin, 1958.
- Müller: *F. H. G.* • C. Müller: *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV., V. Paris, 1885, 1883.
- Mutafčiev: *Istorija* • P. Mutafčiev: *Istorija na bŭlgarskija narod*. 2 köt. Sofia, 1943.
- Mutafčiev: *Vojniški zemi* • P. Mutafčiev: *Vojniški zemi i vojnici v Vizantija prcz XIII–XIV v. Spisanie na Bŭlg. Akad. na Naukite*, 27. Sofia, 1923.
- Neumann: *Weltstellung* • C. Neumann: *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*. Leipzig, 1894.
- Niederle: *Manuel* • L. Niederle: *Manuel de l'Antiquité Slave*. Paris, 1926.
- Nikov: *Turskoto zavladevane* • P. Nikov: *Turskoto zavladevane na Bŭlgarija i sabdata na poslednite Šišmanovci*, *Izvestija na Istor. Družestvo*, 7/8 (1928) 41–112.
- Norden: *Papsttum und Byzanz* • W. Norden: *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches*. Berlin, 1903.
- Ostrogorsky: *Steuergemeinde* • G. Ostrogorsky: *Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jhrh. Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsg.*, 20 (1927) 1–108.
- Ostrogorsky: *Bilderstreit* • G. Ostrogorsky: *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*. Breslau, 1929.
- Ostrogorsky: *Querelle des Images* • G. Ostrogorsky: *Les débuts de la Querelle des Images. Mélanges Ch. Diehl*, I (1930) 235–255.
- Ostrogorsky: *Chronologie* • G. Ostrogorsky: *Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jhrh. BNJ* 7 (1930) 1–56.
- Ostrogorski: *Avtokrator* • G. Ostrogorski: *Avtokrator i Samodržac. Glas Srpske Akad.*, 164 (1935) 95–187.
- Ostrogorsky: *Féodalité* • G. Ostrogorsky: *Pour l'histoire de la féodalité byzantine. Traduction française de H. Grégoire. Corpus Bruxellense Hist. Byz. Subsidia*, I. Bruxelles, 1954.
- Ostrogorsky: *Paysannerie* • G. Ostrogorsky: *Quelques problèmes de la histoire de la paysannerie byzantine. Corpus Bruxellense Hist. Byz. Subsidia*, II. Bruxelles, 1956.
- Pančenko: *Krest'janskaja sobstvennost'* • B. Pančenko: *Krest'janskaja sobstvennost' v Vizantii. IRAIK* 9 (1904) 1–234.
- Papadopoulos: *Genealogie der Palaiologen* • A. Papadopoulos: *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259–1453*. Diss. München, 1938.
- Pernice: *Eraclio* • A. Pernice: *L'imperatore Eraclio. Saggio di storia bizantina*. Firenze, 1905.
- Piganiol: *Empire chrétien* • A. Piganiol: *L'Empire chrétien (325–395). Histoire générale fondée par G. Glotz: Histoire romaine*, IV. 2. Paris, 1947.
- Rosen: *Bolgarobojca* • V. R. Rosen: *Imperator Vasilij Bolgarobojca. Izvlečenija iz letoposi Jachji Antiochijskogo*. Petersburg, 1883.
- Rostovtzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft* • M. Rostovtzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*. 2 köt. Leipzig, (1930)

- Runciman: *Romanus Lecapenus* • St. Runciman: *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign*. Cambridge, 1929.
- Runciman: *Bulgarian Empire* • St. Runciman: *A History of the First Bulgarian Empire*. London, 1930.
- Runciman: *Crusades* • St. Runciman: *A History of the Crusades*, I–III, Cambridge, 1951, 1952, 1955.
- Sathas: *Μεσ. βιβλ.* • K. N. Sathas: *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*. (Bibl. graeca medii aevi. 7 köt. Venedig–Paris, 1872–1894.
- Schlumberger: *Nicéphore Phocas* • G. Schlumberger: *Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas*. Paris, 1890 (új kiadása).
- Schlumberger: *Épopée byzantine* • G. Schlumberger: *L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle*. 3 köt. Paris, 1896 (új kiadása 1925) 1900, 1905.
- Schwarzlose: *Bilderstreit* • K. Schwarzlose: *Der Bilderstreit. Ein Kampf der griechischen Kirche um ihre Eigenart und um ihre Freiheit*. Gotha, 1890.
- Seeck: *Untergang* • O. v. Seeck: *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. 6 köt. Stuttgart, 1920–23.
- Ševčenko: *Cabasilas* • I. Ševčenko: Nicolas Cabasilas' „Anti-Zealot” Discourse: A Reinterpretation. *DOP* 11 (1957) 81–171.
- Silberschmidt: *Das oriental. Problem* • M. Silberschmidt: *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen Venedigs zu Byzanz, Ungarn und Genua und zum Reiche von Kiptschak (1381–1400)*. Leipzig–Berlin, 1923.
- Šišić: *Geschichte* • F. Šišić: *Geschichte der Kroaten*, I (1102–ig). Zagreb, 1917.
- Šišić: *Povijest* • F. Šišić: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1925.
- Šišić: *Povijest II* • F. Šišić: *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*. Zagreb, 1944.
- SK • *Seminarium Kondakovianum. Annales de l'Institut Kondakov*. Prága, 1927–1940.
- Skabalanović: *Viz. gosudarstvo* • N. Skabalanović: *Vizantijskoe gosudarstvo i cerkov' v XI vv.* Petersburg, 1884.
- Stadtmüller: Michael Choniates • G. Stadtmüller: Michael Choniates, Metropolit von Athen. *Orientalia Christiana*, 33, 2 (1934) 128–324.
- Stanojević: Vizantija i Srbi • St. Stanojević: Vizantija i Srbi. 2 köt. *Knjige Matice Srpske* 7/8 és 14/15. Novi Sad, 1903, 1906.
- Stein: *Geschichte* • E. Stein: *Geschichte des spätromischen Reiches*, I. *Vom römischen zum byzantinischen Staate (284–476)*. Wien, 1928.
- Stein: *Bas Empire* • E. Stein: *Histoire du Bas Empire*, II. *De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476–565)*. Paris–Bruxelles–Amsterdam, 1949.
- Stein: *Studien* • E. Stein: *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus*. Stuttgart, 1919.
- Stein: *Ein Kapitel* • E. Stein: *Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staat*. *BNJ* 1 (1920) 50–89.
- Stein: *Untersuchung* • E. Stein: *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte. Mitt. zur Osman. Gesch.*, 2 (1923/25) 1–62.
- Stein: *Vom Altertum* • E. Stein: *Vom Altertum im Mittelalter. Zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung. Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch.*, 21 (1928) 158–170.

- Stöckle: Zünfte • A. Stöckle: Spätromische und byzantinische Zünfte. Untersuchungen zum sog. ἐπαρχικὸν βιβλίον Leos des Weisen. *Klio. Beiheft*, 9. Leipzig, 1911.
- Tafel – Thomas • G. L. F. Thomas – G. M. Thomas: *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Theil I–III. Fontes Rerum Austr. Abt. II. Bd. 12–14. Wien, 1856/1857.
- Tafrali: *Thessalonique* • O. Tafrali: *Thessalonique au XIVe siècle*. Paris, 1913.
- Treitinger: *Kaiseridee* • O. Treitinger: *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*. Jena, 1938 (új kiadása; Darmsadt, 1956).
- Uspenskij: *Obrazovanie* • F. I. Uspenskij: *Obrezovanie vtorogo bolgarskogo carstva*. Odessa, 1879.
- Uspenskij: *Očerki* • F. I. Uspenskij: *Očerki po istorii vizantijskoj obrazovannosti*. Petersburg, 1891.
- Uspenskij: *Voennoe ustrojstvo* • F. I. Uspenskij: *Voennoe ustrojstvo vizantijskoj imperii*. *IRAİK* 6 (1900) 154–207.
- Uspenskij: *Istorija* • F. I. Uspenskij: *Istorija vizantijskoj imperii*. I–II., 1., III., Petersburg, 1913, Leningrad, 1927, Moskau–Leningrad, 1948.
- Vasiliev: *History* • A. A. Vasiliev: *History of the Byzantine Empire*. Madison, 1952.
- Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I. • A. A. Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I.: La dynastie d'Amorium (820–876). Édition française préparée par H. Grégoire et M. Canard. *Corpus Bruxellense Hist. Byz.*, I, Brüssel, 1935.
- Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, II. 2 • A. A. Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, II.: La Dynastie macédonienne (867–959). Édition française préparée par H. Grégoire et M. Canard. Deuxième partie: Extraits des sources arabes, trad. par. M. Canard. *Corpus Bruxellense Hist. Byz.*, II. 2. Brüssel, 1950.
- Vasiljev: *Vizantija i Araby*, II. • A. A. Vasiljev: *Vizantija i Araby. Političeskie otnošénija Vizantii i Arabov za vreme makedonskoj dinastii (867–959)*. Petersburg, 1902.
- Vasiljev: *Putčestvie Manuila* • A. A. Vasiljev: *Putčestvie vizantijskogo imperatora Manuila II Paleologa po zapadnoj Evrope*. *ZMNP N. S.* 39 (1912) 41–78, 260–304.
- Vasiliev: *Foundation* • A. A. Vasiliev: *The Foundation of the Empire of Trebizond*. *Speculum*, 11 (1936) 3–37.
- Vasiljevskij: *Pečenegi* • V. G. Vasiljevskij: *Vizantija i Pečenegi. Trudy*, I (1908) 1–175.
- Vasiljevskij: *Materialy* • V. G. Vasiljevskij: *Materialy k vnutrennej istorii vizantijskogo gosudarstva*. *ŽMNP* 202 (1879) 160–232 (= *Trudy*, IV. 250–331), 368–438; 210 (1880) 98–170, 355–440.
- Vogt: *Basile I* • A. Vogt: *Basile, I, empereur de Byzance et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*. Paris, 1908.
- VV • *Vizantijskij Vremennik*. St. Petersburg, 1894–1927, Moskau, 1947 skk.
- Vizantiski izvori* • *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, I–II. Beograd, 1955, 1959.
- Witteck: *Mentesche* • P. Wittek: *Das Fürstentum Mentesche. Studien zur Geschichte Westkleinasiens im 13.–15. Jahrh.* Istanbul, 1934.
- Wroth: *Byz. Coins* • W. Wroth: *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*. 2 köt. London, 1908.

- Xanalatos: *Beiträge* • D. A. Xanalatos: *Beiträge zur Wirtschafts- und Socialgeschichte Makedoniens im Mittelalter; hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida*. Diss. München, 1937.
- Zachariae: *ŷus* • C. E. Zachariae a Lingenthal: *ŷus Graeco-Romanum*. 7 köt. Leipzig, 1856–1884.
- Zachariä: *Geschichte* • C. E. Zachariä v. Lingenthal: *Geschichte des griechisch-römischen Rechtes*,³ Berlin, 1892 (új kiadása; Aalen, 1955)
- Zakythinos: *Despotat* • D. Zakythinos: *Le Despotat grec de Morée*, I–II. Paris, 1932, Athen, 1953.
- Zakythinos: *Crise monétaire* • D. Zakythinos: *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIII au XV siècle*. Athen, 1948.
- Zepos: *ŷus* • J. et P. Zepos: *ŷus graecoromanum*. 8 Bdc, Athen, 1931.
- Zlatarski: *Istorija* • V. Zlatarski: *Istorija na Bŷlgarskata Dŷrŷava prez srednite vekove*, I. 1–2., II–III. Sofia, 1918, 1927, 1934, 1940.
- Zlatarski: *Izvestija* • V. Zlatarski: *Izvestija za Bŷlgarite v chronikata na Simeona Metafrasta i Logoteta. Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i kniŷnina*, 24 (1908) 1–161.
- ŰMNP • *Űurnal Ministerstva Narodnogo Prosveŷŷenija*, St. Petersburg, 1803–1917.
- ZRVI • *Zbornik radova Vizantoloŷkog instituta*. Beograd, 1952 skk.

BEVEZETÉS

A bizánci stúdiumok fejlődése

A következő összefoglalás csak arra vállalkozhat, hogy jelezze a fejlődés fő vonalát, és beszámoljon a legjelentősebb bizantinológiai munkákról és szerzőkről. A bizánci történeti kutatások általános áttekintéséhez a legjobb alapot nyújtja V. G. VASILJEVSKIJ: *Obozrenie trudov po vizantijskoj istorii*, ŽMNP 250 (1887) 222–265; 252 (1887) 113–147; 253 (1887) 97–153; 266 (1889) 380–392 (befejezetlen) – L. BRÉHIER: *Le développement des études d'histoire byzantine du XVIIe au XXe siècle*, *Revue d'Auvergne*, Janvier–Février 1901. – A. VASILIEV: *Histoire de l'Empire byzantin*, I (1932) 1–51 (kiegészítve Vasiliev: *History of the Byzantine Empire* [1952]) 3–42) – E. GERLAND: *Das Studium der byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis Jetztzeit*. BNJ, Beiheft 12 (1934) – D. ANGELOV: *Istorija na Vizantija*, I (1959) 4–17 – D. ZAKYTHINOS: *Βυζαντινὰ σπουδαί. Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία. Συμπλήρωμα, τ Β'* (1959) 176–182. A szakfolyóiratokban egyre nagyobb és állandóan növekvő számban találhatók egyes országok és korszakok kutatási jelentései. Igen teljes listáját nyújtja mindezeknek a kiváló magyar bizantológus, MORAVCSIK: *Byzantinoturcica*, I² (1958) 2–6. Itt csak két fontos és tisztán bibliográfiai publikációt említünk meg e helyütt: *Dix années d'études byzantines. Bibliographie internationale*, 1939–1948, Paris, 1949, valamint F. DÖLGER – A. M. SCHNEIDER: *Byzanz* (Wissenschaftliche Forschungsberichte, Geisteswissenschaftliche Reihe Bd. 5.) Bern, 1952, az 1938 és 1952 közötti időszakra vonatkozóan. Az egyháztörténeti és a teológiai kutatás fejlődését illetően pedig BECK: *Kirche*. 7–23. o.

A Bizánc iránti tudományos érdeklődés a klasszikus antikvitás tanulmányozásából származik. Az antik Hellashoz Bizáncon keresztül vezetett az út, mert Bizánc őrizte meg annak klasszikus örökségét. A Nyugat világa számára az egyetlen forrás volt, amely a reneszánsz korában képes volt kielégíteni a görög kultúra iránti sóvárgását. Amikor a tudósok elkezdtek a görög kéziratok gyűjtését, kiadását és kommentálását, valamint a klasszikus írásbeliség tanulmányozását, kénytelenek voltak figyelmüket a bizánci források felé is fordítani. Bizánci tudósok voltak azok, mint pl. Manuél Chrysoloras, Jóannés Argyropulos, Bessarión és még sokan mások, akik Nyugaton lerakták a görög filológiai stúdiumok alapjait. Másrésről azonban, főként kezdetben, Bizáncre úgy tekintettek, mint az antik kultúra klasszikus világának és kincseinek őrzőhelyére, ugyanakkor maga a skizmatikus Bizánci Birodalom csekély érdeklődésre tarthatott számot. De a görög nyelv ismeretének gyors terjedé-

se, a gyakori utazások az egykori bizánci kultúrcentrumokba és a klasszikus irodalom tanulmányozása a bizánci szerzők segítségével mind-mind előkészítették az utat magának Bizáncnak a közvetlen tanulmányozáshoz is. Ez annál inkább így volt, mivel a bizánci történelem autonómiájának jelentőségét még korántsem ismerték fel, nem mindig tudtak különbséget tenni, és biztos választóvonalat húzni az antik és bizánci szerzők között, és így a klasszikus szövegek kiadói gyakran velük együtt bizánci auctorokat is kiadtak.

Az első, aki sajátos karakterét felismerve méltányolta a bizánci történelmet, Melancton tanítványa, Hieronymus Wolf (1516–1580) volt. Augsburgban a Fuggerek könyvtárosa és titkára, aki a bizánci szerzőkkel nem kevésbé intenzíven foglalkozott, mint a klasszikus auctorokkal. Anton Fugger támogatásával publikálta Jóannés Zónaras krónikáját, Nikétas Choniatés *Historiáját*, valamint Niképhoros Grégoras *Historiájának* egy részét. Wolf ismerte fel elsőként, hogy Bizánc története a történelem sajátos és független területe. Ő foglalkozott elsőként a „Corpus byzantinae historiae” gondolatával is.

Wolf követőkre talált, munkáját mások folytatták. A humanizmus új kutatási szellemét olyan politikai érdekek és egyházi érdeklődés is serkentette, mint a törökellenes harcok, az uniós törekvések a katolikusok között, protestáns részről pedig a pápaságellenes Bizánc iránt érzett szimpátia. A nyugat-európai humanisták különböző országokban, különböző motivációk alapján a 16. század végén és a 17. század elején kezdték el tanulmányozni a bizánci történeti és jogi forrásokat. A nagy úttörők ezen a téren a következők voltak: Németországban Wolf tanítványai, Wilhelm Holzmann (Xylander) és David Hoeschel, valamint a kiváló jogtörténész, Johannes Leunclavius; Franciaországban a tudós jezsuiták, mindenekelőtt D. Petavius (Denis Petau); Németalföldön B. Vulcanius és legfőképpen Johannes Meursius Hollandiában; Itáliában a görög unitus Nicolaus Alemannus és Leo Allatius.

A bizánci tanulmányok ezen kezdeti stádiumának az volt a jellemzője, hogy lényegében a forráskiadásokra és ezek latin fordításaira szűkölt le, s az egyes auctorok kiválasztásánál többé-kevésbé a véletlen játszott közre. Még nem volt áttekintésük az egész anyagról, s így mindenfajta világos és precíz munkaterv nélkül, tapogatódzva haladtak előre.

E figyelemre méltó, de mindamellett szerény kezdetek után a 17. század közepétől Franciaországban a bizánci stúdiumok első virágkora köszöntött be. XIII. Lajos udvarának intellektuális aktivitása, majd sokkal inkább XIV. Lajos királysága alatt a tudományos élet maradandó hatást gyakorolt a bizánci stúdiumokra. Az eddigi rendszertelen kiadási munkálatokat egy egységes és messzemenően kidolgozott munkaterv koordinálta, amely hamarosan a kutatás intenzivitását és gyümölcsöző voltát eredményezte. XIV. Lajos és Colbert támogatásával a Louvre híres nyomdája hozzálátott a bizánci történetírók nagy sorozatának kiadásához. Elsőként Jóannés Kantakuzénos történeti munkája jelent meg 1645-ben.

Ezt követte 1648-ban Kónstantinos Porphyrogennétos *Excerpta de legitionibus*, amelynek előszavában Ph. Labbe felhívást tett közzé a bizánci történetírók corpusának létrehozására. Nyomatékosan kiemelte a bizánci történelem fontosságát, s ennek ér-

dekében minden ország tudósait együttműködésre szólította fel. A következő évtizedek során a munkálatok szorgalmasan folytatódtak, s ennek nyomán megszülethetett a bizánci történeti források első teljes kiadása. A későbbiek során a Velencei Corpus teljes terjedelmében újra kiadta, a Bonni Corpus pedig a legnagyobbbrészt, helyenként bizonyos hozzátoldásokkal átvette ezeket.

A Párizsi Corpus létrehozásában a kor legkiválóbb francia tudósai vettek részt: a jezsuita Philippe Labbe (1607–1667) és Pierre Poussine (1609–1686), a dominikánusok közül Jacques Goar (1601–1653) és François Combéfis (1605–1697), valamint a kiváló jogtudós Charles Annibal Fabrot (1580–1659). Kiváló munkatársak működtek közre Franciaország határain kívül, részben Rómában, mint pl. Lucas Holstenius és Leo Allatius. Számos bizánci auktort elsőként a Louvre kiadásában publikáltak. Amennyiben pedig újra kiadták a már korábban ismert szerzők munkáit is, a Párizsi Corpus ezek esetében is jelentős előrelépés volt jobb szövegkiadásával és kommentárjaival.

Ráadásul a Louvre-i Corpus munkálatai az egyháztörténetben és a jogtörténetben is komoly fejlődést indítottak el. Ilyen volt pl. Labbe zsinati aktái, a *Concilia*, (amely a későbbiek során Hardouin és Mansi¹ kiadásának alapjául szolgált), Goar jól ismert görög *Euchologiuma* a Combéfis által kiadott patrisztikus irodalom, illetve Fabrot *Basílika*-kiadása.

Amíg a Louvre-i Corpust kezdetben többnyire Goar és Fabrot szerkesztették, addig az 1670-es évektől a vállalkozás középpontjába egy egészen kivételes, mindenkit felülmúló személyiség, Charles Dufresnesieur Du Cange (1610–1688) lépett. Ő a bizánci történeti stúdiumok igazi megalapítója és egyúttal a bizantinológia legnagyobb és legműveltebb személyisége. Du Cange adta ki és kommentálta Jóannés Kinnamos *Historiáját*, Jóannés Zónaras krónikáját, valamint a *Chronikon Pasqualét* is. Részletes kommentárokkal látta el ezeket a műveket, valamint a Poussine által kiadott Anna Komnéné és Niképhoros Bryennios műveit is. Du Cange meglepően gazdag, sokoldalú kutatói tevékenységet fejtett ki, amely nem szorítkozott csupán a történelemre, hanem felölelte a filológia, genealógia, topográfia és a numizmatika szakterületeit is. Írásainak többsége a kutatók számára mindmáig nélkülözhetetlen. Különösen áll ez a *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français* (1657), és kétrészes nagy munkájára, a *Historia byzantina duplici commentario illustratára*; topográfiai stúdiumokat tartalmaz a *Constantinopolis Christiana* és alapvető genealógiai munkája a *De familiis byzantinis*. Du Cange legnagyobb teljesítményei azonban a középkori görög és latin szótárai, közülük különösen értékes segédeszköz a bizantinológus számára a *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*.² Igaz ugyan, hogy a kutatók számára Du Cange *Glossariuma* mellett ma már egyéb lexicográfiai segédeszközök is rendelkezésre állanak, így mindenekelőtt E. A. Sophokles megbízható szótára,³ mégis Du Cange csodálatra méltó műve megszámlálhatatlan forrásutalásával és történeti magyarázataival mindmáig a bizánci stúdiumok alappillére maradt.

Du Cange műveit folytatták fiatalabb kortársai: Jean Mabillon (1632–1707) az oklevéltan megalapítója, és Bernard de Montfaucon (1655–1741), akinek a *Palaeogra-*

phia graecája indította el a görög paleográfiai stúdiumokat. Őket követik a dominikánus Michel Lequien (1661–1733), az *Oriens christianus* szerzője, valamint a bencés Anselmo Banduri di Ragusa (1670–1743), a mind történetileg, mind pedig topográfiailag fontos *Imperium Orientale* szerzője.

A Bizánc iránti érdeklődés a 17. században figyelemre méltó eredményeket hozott, elsősorban Franciaországban. A felvilágosodás racionalizmusa azonban a 18. század során korántsem kedvezett a bizánci stúdiumoknak. Büszke volt ugyan az emberi értelemre, saját elvont moralitására és vallási közömbösségére, de megvetéssel tekintett az emberiség történetének egész középkori periódusára. A konzervatív és vallásos szellemű Bizánc ezért kiváltképp gyanakvással töltötte el a felvilágosodás képviselőit. Számukra Bizánc története nem egyéb, mint „szónoklatok és csodák értéktelen gyűjteménye” (Voltaire), „láadások, felkelések és aljasságok szövevénye” (Montesquieu), vagy a legjobb esetben is csupán a ragyogó római történelem szomorú epilógusának tekintették. Ebben az értelemben mutatta be Bizánc történetét mint a Római Birodalom ezeresztendősi hanyatlását híres művében (*Histoire du Bas Empire*) Charles Lebeau (Paris, 1750–1786), valamint Edward Gibbon *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (London, 1776–1788). Gibbon maga mondta, hogy művében a „barbarizmus és a vallás diadalát” írta meg.

Nyitott ajtókat döngetne ma az a történész, aki Lebeau és Gibbon véleményének a történeti tarthatatlanságát bizonygatná. Szerencsére már a múlté, amikor egy bizantinológusnak a bizánci történelemmel foglalkozó publikációja előszavában hosszas fejtegetésekkel kellett igazolnia magát Gibbonnal szemben. Ma már Lebeau és Gibbon művét nagyobb történeti távlatból tudjuk szemlélni, és elfogultság nélkül tekinthetünk a két történetíró nagy teljesítményének a gyengeségeire is. Lebeau és Gibbon ugyanis igazi történetírók voltak, Gibbon pedig különösképpen kiemelkedik tárgyilagosságával. Valóban meglevő hiányosságai ellenére elolvasásra érdemes, szemben a legtöbb 19. századi munkával, amelyek nem vagy csak kevésbé terheltek a felvilágosodás téves nézeteivel, és mind filológiai, mind történetileg alaposabban mutatják be a bizánci történelmet. Gibbon műveit J. B. Bury adta ki újból (1897–1900), a kiadás tudományos jegyzetei és kiegészítései tárgyilagosságukkal nagy hasznára vannak a kutatásnak.

Gibbon munkája – nem utolsósorban az ábrázolás művészetének hatalmával – olyan erős és tartós hatást gyakorolt az utókorra, hogy közel egy teljes évszázadra bénítóan hatott a bizánci kutatások területén. A bizánci stúdiumok ennek ellenére sem szűntek meg teljesen. A bizánci irodalomtörténet mindmáig nélkülözhetetlen segédeszköze Joh. Albert Fabricius *Bibliotheca graecája* (14 kötet, Hamburg, 1705–1728, új kiadása pedig 12 kötetben, 1790–1809). A *De ceremoniis* lipcsei kéziratának szerencsés felfedezése és kiadása Johannes Jakob Reiske (1716–1774) által kétségteljesen a bizánci stúdiumok történetének egyik legjelesebb eseménye volt. Ugyanekkor azonban a korra jellemző módon a nagy bizantinológus és arabista tudós kommentárjai évtizedeken át kiadatlanok maradtak. Fontos előrelépést jelentett a bizánci kutatásokban León Diakonos műve, amely K. B. Hase gondozásában jelent meg (1819), s amellyel a Párizsi Corpusban zárult a bizánci történetírók sora. Kevéssel

ezután Niebuhr az *Agathias* kiadásával (1828) a „Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae” sorozat alapkövét tette le. A mindennapos előítéletek és az általános érdektelenség sem volt képes elhomályosítani Bizánc történeti jelentőségét egy olyan tudós előtt, mint Niebuhr. Habár a Bonni Corpus nagyrészt csak a Louvre-i Corpus utánnymása volt, mégis közismert ennek a sokkal teljesebb és inkább kézikönyv jellegű kiadásnak az értéke.

A bizánci historiográfia terén a kérdéses időszakban sem beszélhetünk teljes csendről. Byron ifjúkori barátja, a „philhellén” George Finlay (1799–1875) nagy figyelmet szentelt a bizánci periódusnak a görögség története széles körű keretei között. Sokéves munkája 7 kötetben öltött testet, átfogva a Kr. e. 146-tól Kr. u. 1864-ig terjedő hatalmas időszakot: *A History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time* (London, 1877). Franciaországban V. Parisotnak Jóannés Kantakuzénosról (1845), illetve Berger de Xivreynek II. Manuélról (1853) írott monográfiái jelentek meg, és jelentőségét mindkettő máig megőrizte. Németországban a kutatást és a szövegkiadást illetőleg említésre méltók G. L. F. Tafel (1787–1860) és G. M. Thomas (1817–1887) ilyen irányú munkái, (J. P. Fallmerayer gondolatébresztő írásai (és mindenekelőtt Karl Hopf (1832–1873) művei. Hopf: *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit* (in Ersch und Gruber *Allg. Encyclopädie d. Wissensch. u. Künste* 85/86, 1867–1868) című munkája szorgos forráskutatásokra és kiterjedt levéltári munkára támaszkodik. Maradandó értékű az anyaggyűjtése, főként a latin uralom idejére vonatkozóan, valamint a Palaiologos-korral kapcsolatban is fontos segédeszköz, bár ennek a bemutatása ma már túlhaladott. Hopf adatai nem mindig megbízhatóak, olvasásuk kinszenvedést jelent. Munkásságára nagyon erősen támaszkodnak olyan, ma már olvasásra alig érdemes, de a maguk korában rendkívül népszerű kézikönyvek, mint pl. G. F. Hertzberg művei: *Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart* (4 köt., Gotha, 1876–1879) és *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des 16. Jahrhunderts* (Berlin, 1883), ma már használhatatlan a hajdan sokat olvasott, fantáziadús műve A. F. Gfrörer: *Byzantinische Geschichten* (3 köt., Graz, 1872–1877). Másrésztől viszont a komolyabb példa Ferdinand Hirsch tudományos alapossággal megírt műve, a *Byzantinische Studien* (Leipzig, 1876), amelyből még ma is fontos tanulságokat lehet levonni.

Az a mélyebb történeti megértés, amit a 19. század az emberiségnek adott, végül is jótékonyan változtatta meg a felvilágosodás korának Bizánc világával szembeni arrogáns és történetietlen szemléletét. A történeti fejlődés horderejének a felismerése ismét hatott. Olyan kiváló tudósok, mint Ranke vagy Mommsen hatására már nem lehetett többé jóhiszeműen ragaszkodni egy állam ezeréves pusztulásának legendájához. A 19. század utolsó negyedében a bizánci történelem iránti érdeklődés az akkori vezető európai országokban ismét felélénkült. Alfred Rambaud, Vasilij G. Vasiljevskij, Karl Krumbacher, J. B. Bury a bizánci stúdiumokat saját országukban önálló tudományággá fejlesztették. Mindannyian a modern bizantinológia megalapítói lettek. A régi előítéletek és hamis interpretációk kora lejárt, és a bizánci történetkutatás lassanként a háttérből az érdeklődés előterébe lépett.

A. Rambaud (1842–1905) sajnos később hűtlenné vált a bizantinológiához. Tudományos érdeklődése az orosz történelem felé fordult, ám e téren keletkezett munkái inkább népszerűsítő, mint tudományos jellegűek. De az 1870-ben megjelent korszakalkotó könyve Bíborbanszületett Kónstantinról és koráról felkeltette az érdeklődést a bizánci történelem iránt Franciaországban, és olyan követői, mint Gustave Schlumberger és Charles Diehl, a folytatásról is gondoskodtak.

J. Sabatier munkáját (*Description des monnaies byzantines*, 2 köt., Paris, 1862) folytatva, G. Schlumberger (1844–1928) nagymértékben hozzájárult a numizmatika és részben a szigillográfia fejlődéséhez. Hatalmas tudományos hagyatékából kiemelkedik a *Sigillographie de l'Empire byzantin* (Paris, 1884) című munkája. Nem szabad lebecsülni azonban a monumentális mű, az *Épopée byzantine* és számos más írásának a jelentőségét sem, mivel általuk kísérelte meg a szélesebb, művelt közönség érdeklődését Bizánc iránt felébreszteni. Ugyanazt a célt szolgálták, csak még ragyogóbb módon Ch. Diehl (1859–1944) stilisztikailag és művészetiileg tökéletes esszéi, az oly híres és sokat csodált *Figures byzantines*. Rendkívül sokoldalú tudós volt, aki a bizánci történelem és művészettörténet minden területét korlátlanul uralta. Az egzakt kutatómunkát össze tudta kapcsolni a világos bemutató művészettel, erre a legjobb példákat a *Ravennai Exerchatus* (1888), a *Bizánci Afrika* (1896), a *Justinus* (1901), valamint a többi, az *Études byzantines*-ben (1905) összegyűjtött tanulmányai nyújtják. Munkásságukkal csak kevesen segítették elő annyira a bizánci történetkutatást, és mások kutatómunkájának ösztönzésére csak kevesen voltak olyan serkentő hatással, mint Ch. Diehl, aki mind hazájában, mind annak a határain túl oly sok tanítványt tudott maga köré gyűjteni. A bizánci stúdiumok nagyarányú fellendülése következett be a 19. század végén és a 20. század elején Franciaországban, (elég, ha csak Louis Bréhier, Ferdinand Chalandon és Jules Gay nevét említjük meg, vagy azt, hogy Bordeaux-ban Henri Monnier fektette le a Bizánc-kutatások fontos területét képező jogtörténeti iskola alapjait.

Németországban a Bizánccal foglalkozó rendszeres kutatások alapjait Karl Krumbacher (1854–1909) rakta le. 1891-ben jelentette meg a *Geschichte der byzantinischen Literatur* című művét, és hat évvel később a mű alaposan kibővített második kiadása is napvilágot látott. A teológiai irodalmat Albert Erhard dolgozta fel benne, míg a császárok történetének vázlatát Heinrich Gelzer függeléke tartalmazta. Ez a mű a tudós nagyszerű erőfeszítésének és szorgalmának jelentős emlékműve, amelyet a bizánci kutatások Du Cange óta még nem produkáltak, s amely minden bizantinológus számára ma is nélkülözhetetlen. Az 1892-ben Krumbacher által alapított *Byzantinische Zeitschrift* a nyugat-európai bizánci stúdiumok szakorgánumát képező periodika lett. Kiváló bibliográfiája segítségével minden Bizánc iránt érdeklődő tudós folyamatosan tájékozódhatott a kutatás menetéről. Mindehhez járult Krumbacher *Seminar für mittel- und neugriechische Philologie* című szeminárium, amely Münchenben a bizánci stúdiumok nemzetközi centrumává lett. Életműve így a Bizánccal foglalkozó történeti kutatásoknak hatalmas ösztönzést adott.

A 19. század vége felé a bizánci történeti stúdiumokat mindenekelőtt Karl Neumann és Heinrich Gelzer neve fémjelezte. Neumann ötletgazdag írása, a *Die Weltstel-*

lung des byzantinischen Reiches von der Kreuzzügen (1894) a történeti kutatás és ábrázolás mesterműve maradt. Csak sajnálni lehet, hogy a bizánci történeti munkái után az általános művészettörténet kedvéért hűtlenné vált a bizantinológiához. Gelzernnek az *Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte* (Krumbacher, 911–1067.) című munkája messzemenően nem áll olyan magas szinten, mint Krumbacher írásai, de az általa végzett speciális vizsgálódások, főként pedig a *Genesis der byzantinischen Themenverfassung* (1899) jelentős hozzájárulást jelentenek a bizánci stúdiumokhoz.

Krumbacher utóda Münchenben August Heisenberg volt. Ő ugyan elsősorban filológus, de a történelmet sem hanyagolta el és a művészettörténetet is kutatta. A bizánci történelem stúdiumait a bizánci szerzők reprint kritikai kiadásaival s új források megjelentetésével és kommentálásával segítette. Németországban és Ausztriában a bizánci történelem tanulmányozását kiemelkedően segítették munkásságukkal az olyan történészek és filológusok, akik az ókor és a középkor iránt érdeklődtek, mint pl. L. M. Hartmann, O. Seeck, E. Schwartz. Különösen fontos a híres jogtörténész, K. E. Zachariä von Lingenthal (1812–1894) munkássága. A legfontosabb bizánci jogi forrásokat a *Jus graecoromanum*ban (7 kötet, Leipzig, 1856–1884) tette a tudomány számára elérhetővé, és a bizánci jogtörténet kutatását a *Geschichte des griechisch-römischen Rechtes* (3. kiadása Berlin; új kiadása: Aalen in Württemberg, 1955) című munkájával helyezte biztos alapokra.

Az oroszországi bizantinológia kezdetei az orosz történelem kutatásával kapcsolódtak össze. A sziléziai Ernst Kunick (1814–1899) volt az egyik legjelentősebb előfutár. A Cári Orosz Tudományos Akadémia tagja volt Szentpétervárott. Nemcsak az orosz történelem kutatásában szerzett érdemeket, hanem az orosz történelem számára fontos bizánci források gazdag felhasználása által is serkentette a bizánci stúdiumokat. Mellette még a svájci Eduard de Muralt (1808–1895) is említésre méltó, akinek a műve erősen elavult, de azért még mindig egy használható kronológiai munkát, az *Essai de chronographie byzantine*-et (2 kötet, Szentpétervár, 1855 és 1871) köszönhetünk neki.

A bizánci történeti kutatások tényleges megalapítója azonban V. G. Vasiljevskij (1838–1899) volt, míg a bizánci régészeti és művészettörténeti kutatások N. P. Kondakov (1844–1925) nevéhez fűződnek. Vasiljevskij munkáinak maradandó értékét az eredeti forrásanyag szuverén birtoklása, a kritikus élelátás, valamint a gyümölcsöző kérdésfelvetésekre való alkalmassága adja. A kutatás számára a mai napig nélkülözhetetlenek a bizánci–orosz kapcsolatokat feltáró munkái, alapvetők a besenyők és Bizánc kapcsolatairól és mindenekelőtt a bizánci állam belső történetéről szóló úttörő vizsgálódásai. 1894-ben megalapította a *Vizantijskij Vremennik*-et. Egészen addig az orosz bizantinológia más lapok, elsősorban a *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvещения* vendégszeretét volt kénytelen igénybe venni. Evvel azonban saját orgánumra tett szert, amely a csupán két évvel idősebb *Byzantinische Zeitschrift* mellett nagy szolgálatot tett a bizánci stúdiumok ügyének. Egy évvel később F. I. Uspenskij mint a frissen akkor alapított Konstantinápolyi Orosz Régészeti Intézet igazgatója hozzákezdett az *Izvestija Russkogo Archeologičeskogo Instituta v Konstantinopole* kiadásához.

Vasiljevskij mellett és után mindenekelőtt F. I. Uspenskij (1845–1928) volt az, aki a legnagyobb szerepet játszotta Oroszországban a bizánci stúdiumok előmozdítása terén. Hiányzott ugyan belőle Vasiljevskij képessége a részletes kutatások és a kritikai megközelítés iránt, de nagyszámú tudományos publikációja meghatározó módon mozdította elő a bizánci történeti stúdiumok fejlődését. Szinte alig található a bizánci történelemnek olyan fontosabb problémája, amellyel Uspenskij közelebbről ne foglalkozott volna, és számos alapvető probléma első felvetése az ő nevéhez fűződik. Nemcsak a legproduktívabb, hanem a legsokoldalúbb orosz bizantinológus is volt. Vasiljevskijjal ellentétben egy nagy összefoglaló történeti munkát hagyott az utókorra, a monumentális *Istorija vizantijskoj imperii*t, amely a bizánci történelem leg részletesebb modern általános bemutatása. A kor kedvezőtlen körülményei miatt csak nagy időközökkel jelent meg (az 1. kötet 1913-ban, a 2. kötet 1927-ben, a 3. pedig csak 1948-ban, és még mindig nem tudták teljesen kiadni).

Az orosz bizantinológusok rendkívüli aktivitása a 19. század végén és a 20. század elején mindenekelőtt a Vasiljevskij és Uspenskij iskolájából kikerült tudósoknak volt az érdeme. Az ő ösztönzésükre olyan tudósok csatlakoztak a bizantinológusokhoz, mint A. A. Vasiliev, B. A. Pančenko, P. A. Jakovenko és P. V. Bezobrazov. A sok probléma közül, amellyel az orosz bizantinológia foglalkozott, a Vasiljevskijtől és Uspenskijtől eredő tradíció nyomán a bizánci agrártörténet maradt a legkedveltebb téma. Ennek szentelte Pančenko híres könyvét (1904) a paraszti földtulajdonlásról Bizáncban, amelyben szembehelyezkedve nagy elődeivel, Zachariä von Lingenthal, Vasiljevskijjal és Uspenskijjal, új utakon próbált járni. Pančenkóhoz hasonlóan P. Bezobrazov, de különösen is P. Jakovenko a Bizánci Birodalom belső történetének problémáira igyekezett koncentrálni. Vasiljevskijhez hasonlóan folytatták az általa megkezdett kutatómunkát az eredeti okleveleket illetően. A bizánci–arab kapcsolatok 9–10. századi történetéről A. Vasiliev publikálta alapvető munkáját (2 kötetben, 1900-ban és 1902-ben). Az ókortudományok klasszikus területéről jött J. A. Kulakovskij, aki a Bizánci Birodalom történetét írta meg 395-től 717-ig (3 kötetben, Kijev, 1913–1915). mely száraz, de nagyon alapos és hasznos munka. Az a nagy lökés, amelyet az orosz bizantinológia fellendülése eredményezett a bizánci stúdiumok terén, abban is kifejezésre jutott, hogy 1915-ben a Vizantijskij Vremennik mellett még egy másik szakorgánus megalapítására is sor került: a *Vizantijskoje Obozrenie (Review Byzantine)* három kötete jelent meg 1917-ig.

Angliában a 19. század vége óta a modern bizantinológiát hosszú időn keresztül J. B. Bury (1861–1927)⁴ munkássága képviselte. Bury kétségtávol minden idők legjelentősebb Bizánccal foglalkozó történésze volt; széles látókörű és rendkívüli képzettségű kutató, akit átható élesség jellemezett a kritikai analíziseiben, és példamutató szigor a metodológiában. Számos fontos speciális tanulmánya mellett történeti összefoglaló munkát is hagyott ránk, amely a bizánci történelem nagy periódusait tárgyalja. 1889-ben jelent meg két kötetben *A History of the Later Roman Empire*, amely a 395-től 800-ig terjedő időszakot öleli fel. Ezt követte 1912-ben a *History of the Eastern Roman Empire*, amely Nagy Károly koronázásától a makedón dinasztia uralomra jutásáig, I. Basileios trónra kerüléséig eltelt idő történetét ismerteti. 1923-ban első

művének második kiadását jelentette meg ugyanazon címmel, szintén két kötetben. De ez valójában egy új munka, amelyben a korábbiaknál sokkal nagyobb részletességgel foglalkozik 395-től, Nagy Theodosios halálától kezdődően az I. Justinianos haláláig eltelt időszak történelmével. Külön említést érdemel Bury kiváló kommentárja az általa újból kiadott Philotheos *Klétorologion*-ja a *The Imperial Administrative System in the Ninth Century* (1911) című művében. Ahogyan az orosz bizantinológia a bizánci agrártörténet alapjait rakta le, ugyanúgy Bury a bizánci közigazgatás történetének szisztematikus kutatását is elindította, s ezt később Ernst Stein és Franz Dölger kutatásai szerencsésen fejlesztették tovább. De érdemes követőre talált Bury Norman H. Baynes személyében is, aki mindenekelőtt a kora bizánci történettel foglalkozó munkáival tűntette ki magát. A késő bizánci állam történetét, elsősorban a latinokkal való viszonya tekintetében, William Miller fontos tanulmányai mutatták be.

Görögországban a bizánci történelemmel kapcsolatos érdeklődés nagy múltra tekinthetett vissza, mivel a görög tudósok számára Bizánc története a saját népük történelmének egy darabja volt. Figyelemre méltóan széles teret kapott a bizánci történelem a lánglelkű hazafi, K. Paparrhegopulos nagy művében: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων* (5 kötetben, Athen, 1860–1877; új kiadása Karolidestől, 1925; a főbb eseményeket maga Paparrhegopulos foglalta össze az *Histoire de la civilisation hellénique* című művében, Paris, 1878) Sp. Lampros (1861–1919) nagy érdemeket szerzett a bizantinológiában a kéziratok felkutatásával és számos szövegkiadásával. Összeállított egy népszerű Görögország-történetet a legkorábbi időktől egészen 1453-ig: *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος μετ’ εἰκόνων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως* (6 kötet, Athen, 1886–1908) A. Andreades (1876–1935) később hasonló módon nagy szolgálatokat tett a görög pénz- és gazdaságtörténet kutatásában, amelynek az eredményeit egy sor speciális tanulmányban tette közkinccsé, valamint összefoglaló munkájában: az *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας*-ban (Athen, 1918). A görögök különleges érdeklődésének köszönhetően a bizánci történelemnek a görög folyóiratokban igen korán elég nagy figyelmet szenteltek. Így mindenekelőtt a *Δελτίον τῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* (Athen, 1893–) és a *Νέος Ἑλληνομνημῶν*, amelyeknek kiadója és egyetlen munkatársa 1904 és 1917 között a fáradhatatlan Sp. Lampros volt.⁵ N. Bees alapította a bizantinológia speciális szaklapját, a *Βυζαντίς*-t, azonban csak két kötete látott napvilágot (1909 és 1911).

A századfordulón sok országban elkezdődött a bizánci történelem kutatása. Olaszországban fontos művek születtek, nemcsak a történelem és a filológia, hanem a jogtörténet terén is. A Balkán-félsziget országaiban a bizánci kutatás összekapcsolódott saját nemzeti történelmük tanulmányozásával, és ez a kapcsolat mindkettőjük számára gyümölcsözőnek bizonyult. Bulgáriában P. Mutaľiev (1883–1943) bizánci történelemmel foglalkozó munkái mellett a középkori Bulgária történetét feldolgozó U. Zlatarski (1866–1935) és P. Nikov (1884–1939) munkássága kiemelkedő jelentős. Jugoszláviában a bizánci stúdiumokat nem csupán a bizantinológus D. Anastasijević (1877–1950) és F. Granić (1883–1948) munkái jelentik, hanem a középkori Szerbia és Horvátország történelmével foglalkozó St. Stanojević (1874–1937),

J. Radonić (1873–1956), N. Radojčić és F. Šišić (1869–1940) művei is. Romániában a bizánci stúdiumoknak már az első világháború előtt nagy fellendülése volt tapasztalható. Ez elsősorban N. Jorga (1871–1940) rendkívüli aktivitásának volt köszönhető, akinek egyedülálló produktivitása nemcsak a bizánci történelem, de a román történelem és irodalom, az oszmanisztika és az egyetemes történelem vonatkozásában is figyelemre méltó műveket eredményezett.

A nemzetközi együttműködést erőteljesen igénylő bizánci stúdiumok a két világháború miatt érzékelhetően visszaestek. Apránként azonban a tudományos élet újra magához tért, a háborúk következtében beállt zavarokat és következményeiket fokozatosan felszámolták, bár nem fájdalommentesen és súlyos veszteségek árán. Sőt, a két világháború közti nyugalmas időszakban a bizantinológia még egy komoly fellendülést is megélt. A második világháború után pedig újabb felvirágzásáról beszélhetünk. A kutatómunka és a szövegkiadás kiszélesedése mellett ez a fellendülés jól látható, új kifejezési formákra is talált a nemzetközi bizantinológiai kongresszusokon (International Byzantine Congress), új szakfolyóiratok alapításában és a bizánci kutatások új központjainak létrehozásában.

Az első világháború előtt a bizantinológusok mindössze két szakfolyóiratra hagyatkoztak, a *Byzantinische Zeitschrift*re és a *Vizantijskij Vremennik*re, azonban a 20-as évektől kezdődően új szakfolyóiratok egész sora látott napvilágot, a Bizánc-kutatás fejlődése nyomán. Elsőként az 1925-ben Henri Grégoire által alapított *Byzantion*t kell megemlítenünk. Ennek a folyóiratnak és csodálatra méltó kiadójának köszönhetően Brüsszel a bizantinológiai kutatások egyik centrumává vált. Az 1932-ben szintén Brüsszelben alapított *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* szintén nagy jelentőségű volt a Bizánc-kutatói számára. Másik kiváló bizantinológiai periodika volt az N. Bees által kiadott *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, amely már 1920-ban Berlinben megjelent, 1926-tól Athénban szerkesztették, de a második világháború vége felé megszakadt kiadása (a 18. kiegészítő kötet az 1945–1949-es évekre vonatkozólag 1960-ban jelent meg).

A görög bizantinológia mindenekelőtt az 1924-ben alapított *Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* és 1928-tól az *Ἑλληνικά*-n keresztül jutott a szakorgánumhoz. Nagy intervallumokkal jelent meg 1924-től S. G. Merceti által Rómában a *Studi Bizantini e Neoellenici*. A Prágában 1929-ben életre hívott *Byzantinoslavica* a háború alatt a megjelentetését szüneteltetni volt kénytelen, de a háború után M. Paulová, B. Hovránek és N. L. Okunev kiadói tevékenysége által újjáéledt, sőt, még eredeti munkaterületét is számottevően kibővítette. Anélkül, hogy csak a bizánci–szláv kapcsolatok tanulmányozására korlátozta volna magát, a *Byzantinoslavica* mára a teljes Bizánc-kutatás egyik fontos szakközege. Ezzel szemben viszont elnémult a *Seminarium Kondakovianum* (*Annales de l'Institut Kondakov*), amelyet 1926-ban alapítottak, és a híres Kondakov Intézettel állt összeköttetésben a bizánci és régészeti kutatások fontos centrumaként. Elsőként Prága székhellyel, majd 1938-tól Belgrádban működött, azonban 1941-ben megsemmisült, két leghűségesebb munkatársát is elveszítve a legítimadás során.

A tudós asszumpcionista intézete az újabb időkben a bizánci kutatások egyre

jelentősebb centrumává vált. Kezdetben Kadiköyben, majd Bukarestben, ma pedig Párizsban művelik egyre nagyobb intenzitással a bizánci stúdiumokat. Periodikájuk, az *Échos d'Orient*, amely már 1897 óta a *Revue trimestrielle d'histoire, de géographie et de liturgie orientales* címmel jelent meg, az idők folyamán egyre inkább egy bizánci szakfolyóirattá fejlődött, ami végül is odavezetett, hogy a régi címét 1943-ban felváltotta az *Études byzantines*, a negyedik kötet óta, 1946-tól, pedig a *Revue des Études byzantines*. – Általa a bizánci stúdiumok egy újabb, érdemdús orgánummal gazdagodtak.

Amerikában *Byzantina Metabyzantina* új periodikája látott napvilágot, azonban csak egy kötete jelent meg, két részben, 1946-ban és 1949-ben. Párizsban az amerikai Th. Whittemore által alapított Byzantine Institut a bizantinológiai és régészeti kutatások egyik fontos helye, amelynek az aktivitása 1946-ban kezdődött a *Bulletin of the Byzantine Institute* kiadásával, amelynek a publikációi elsősorban az archeológia és a művészettörténet világát ölelik fel. Amerikában a bizánci régészet, művészettörténet és civilizációtörténet legjelentősebb centruma a Dumbarton Oaks Research Centre kutatóintézete, amely 1941 óta publikálja nevezetes kiadványait a *Dumbarton Oaks Papers*, illetve 1950 óta a *Dumbarton Oaks Studies* címűt. Scheyerben egy kiváltképpen teológiai és egyháztörténeti profilú bizánci intézet jött létre, amelyhez az Ettalban hasonló céllal alapított intézmény csatlakozott. Bécsben a második világháború után alakult meg az Österreichische Byzantinische Gesellschaft, amelynek aktivitása 1951-től a *Fahrbücher der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* kiadásában mérhető elsősorban. A második világháború utáni időszak modern alapítása a Szerb Tudományos Akadémia Bizánci Intézete, amely a bizánci–délszláv kapcsolatok történetének kutatását igyekszik előmozdítani. 1952 óta évente látnak napvilágot az intézet publikációi, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* címen. A bizánci stúdiumok legfrissebben alapított központjai közül is külön említést érdemel még a szicíliai Bizánci és Újgörög Stúdiumok Intézete Palermóban, Bruno Lavagnini vezetésével a velencei görög intézet a bizánci és posztbizánci stúdiumok számára, élén Sophia Antoniadesszel, és az athéni bizánci kutatások centruma Dionysios Zakythinos vezetésével. Ezen intézetek tevékenységére és munkatervére vonatkozólag lásd bővebben D. Zakythinostól: *Report of the Byzantine Research Centre* (Athens, 1962)

Egy fiatal tudományág növekvő aktivitásának karakterisztikus jegye az új szakfolyóiratok és új kutatóközpontok nagyszámú jelentkezése. Természetesen ezek alapján nem kaphatunk teljes képet a Bizánc iránti egyre növekvő érdeklődésről, mivel a speciálisan bizánci szakorgánumok mellett egyre nagyobb számú munkát közölnek a bizantinológia területéről az ezzel csupán érintkező szomszédos tudományterületek folyóiratai is.⁶

Oroszország, amely egykor oly nagy szerepet játszott a bizánci stúdiumok előmozdításában, hosszú ideig semmilyen részt nem vállalt a bizantinológia fellendülésében. Az első világháború után az orosz bizantinológiában erős visszaesés következett be, és főként F. I. Uspenskij halála (1928) után majdnem teljes hallgatás állt be. 1926-ig egymást követően megszakítás nélkül a *Vizantijskij Vremennik* 22 vaskos kötete jelent meg, az ezt követő évtized során azonban csak három vékony kötetecske

látott napvilágot (1922, 1925, 1927), ezután pedig a megjelenése hosszú ideig szünetelt. Azonban a Szovjetunióban apránként kezdett feléledni az érdeklődés a bizánci kutatások iránt, amint ezt a *Vizantijskij Sbornik* (1945) megjelenése dokumentálja. Azóta a szovjet bizantinológia gyors fejlődésnek indult. A bizánci stúdiumok Moszkvában és Leningrádban, valamint a Szovjetunió több más városában is intenzív fellendülést mutatnak, elsősorban a számos publikáció révén. Így például az 1947 óta újraindított *Vizantijskij Vremennik* mára már 22 átfogó kötetre növekedett. Már a régi orosz bizantinológia is megkülönböztetett figyelmet szentelt a bizánci gazdaság és társadalomtörténet kérdéseinek, ugyanígy jellemzi ez a szovjet Bizánc-kutatásokat is, a fő hangsúlyt ezekre a problémákra helyezve, azon felül pedig mindezt a materialista történetfelfogás alapján igyekszik megvilágítani.

A bizánci kutatásoknak ez a nagy fellendülése nem lett volna lehetséges a hozzáférhető eredeti forrásanyag növekedése vagy a szorgos kutatómunka során különféle új források napvilágra kerülése nélkül. A korábbi elégtelen, hiányos, régi szövegkiadásokat sok helyütt új kritikai kiadások váltották fel. Mindenesetre még így is sok tennivaló maradt. Sok esetben még ma is a Bonni Corpus hiányos és régi szövegeire vagyunk kénytelenek hagyatkozni a bizánci történetírókat és krónikásokat illetően. Ezt a hiányosságot a 19. század vége óta volt hivatott pótolni a *Bibliotheca Teubneriana*, valamint jóval később a *Collection byzantine de l'Association Guillaume Budé*, valamint számos fontos egyedi kiadás. Így ma már számos bizánci történetíró és krónikás új kritikai kiadásban is elérhető, és megfelelő köteteik nélkülözhetővé teszik a Bonni Corpust (a részleteket lásd az egyes fejezetek forrástörténeti áttekintéseiben).

A kutatási bázis kibővítését eredményezték a bizánci oklevélkiadások. Első helyen állnak F. Miklosich és J. Müller igen gazdag, de még a forráskritikát teljesen nélkülöző kollekciói 1860–1890 között. A 20. század kezdete óta legalább olyan fontos és technikailag lényegesen jobb kiadásban jelent meg az Athós-hegy okleveleinek gyűjteményes kiadása a *Vizantijskij Vremennik Supplementumaiként*. Az ezen a téren végbement hatalmas fejlődést az újabb oklevélkiadások bizonyítják: G. Rouillard és P. Collomp *Actes de Lavra*, I.; Archives de l'Athos, I., Paris, 1937; P. Lemerle: *Actes de Kutlumas* (Archives de l'Athos, II.), Paris, 1945; F. Dölger: *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München, 1948; A. Guillou: *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménéce* (Bibliothèque Byzantine. Documents 3.), Paris, 1955 (lásd a további részleteket a „Forrásoknál”). Ezek a kiadványok a régebbi publikációktól sok szempontból különböznek, méghozzá előnyükre. Mellékleteik által is szép kiállítású albumok, oklevélfacsimilékkel és pecsétreprodukciókkal kritikailag jobb szövegeket közölnek, bőségesen ellátott tudományos kommentárral és jóval teljesebb mutatókkal.

Az oklevelek növekvő tanulmányozása a bizánci stúdiumokban egyre nagyobb teret foglal el, mivel erősödik a tendencia a bizánci állam belső életének mind gondosabb tanulmányozására és közigazgatási rendszerének, gazdasági és társadalmi fejlődésének világosabb megrajzolására. Ennek pedig legelső feltétele az oklevélanyag szisztematikus feldolgozása.⁷ Ettől persze a bizánci kutatások még nagyon messze vannak, jóllehet már 1904-ben Krumbacher javaslatot tett egy *Corpus der griechischen*

Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit létrehozására az Association Internationale des Académies fóruma előtt. Az eddig megjelent publikációk⁸ révén azonban már így is egy nagyon terjedelmes és fontos anyag vált hozzáférhetővé. Különös jelentősége van F. Dölger úttörő jellegű munkásságának a bizánci diplomatika és paleográfia terén: *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden* (München, 1931), valamint a *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*, amely a korábban tervbe vett *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit* kezdetét jelenti. A következő öt kötet: az 556–1025 közötti időszakból, illetve az 1025–1204, 1204–1282, 1282–1341 és 1341–1453 periódusainak okleveleiben (München–Berlin, 1924, 1925, 1932, 1960 és 1965). Ez a hatalmas mű a legalkalmasabb eszköz a bizánci történelem tanulmányozására. Teljes, szisztematikus mutatóval van ellátva, a kritikai megjegyzésekkel együtt. Az összes császári oklevelet tartalmazza, amely az utókorra hagyományozódott vagy számunkra ismertté vált más forrásokból, ha egyébként nem maradt fenn a kérdéses császári rendelet. A 311 és 476 közötti idősakra vonatkozólag rendelkezésünkre áll O. Seeck munkája, a *Regesten der Kaiser und Päpste* (Stuttgart, 1919). A konstantinápolyi pátriárkátusra vonatkozó oklevelek regesztáit V. Grumel adta ki, ezekből 3 füzet jelent meg napjainkig: *Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople*, a 381–715 közötti, a 715–1043 és 1043–1206 közötti idősakra vonatkozóan (1932, 1936, 1947). A bizánci egyház- és dogmatörténet tanulmányozásához a legfontosabb kézikönyv: H. G. Beck *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Handbuch der Altertumswissenschaft, XII, 2. 1; *Byzantinisches Handbuch*, II, 1), München, 1959. Az Oxford History of Christian Church sorozatában jelent meg J. M. Hussey egyháztörténeti műve, a *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford, 1986, 1990².

A legújabb időkben a bizánci történet kutatása egyre növekvő figyelmet szentel az epigráfiának, mindenekelőtt pedig a numizmatikai és szfragisztikai emlékeknek. Sok konkrét probléma megoldásában nagy segítséget jelent a pecsét- és éremtan, különösen Bizánc belső történetének feltárásában. A numizmatikai anyag a bizánci pénz- és gazdaságtörténet tanulmányozásához éppúgy nélkülözhetetlen, mint a császári hatalom szimbolikus reprezentációja tekintetében, de a bizánci adminisztráció vizsgálata is ma már teljességgel elképzelhetetlen lenne a szigillográfiai anyag gondos elemzése nélkül. Ennek a fontos forrástípusnak a nyilvánosság elé tárása azonban, minden figyelemre méltó fejlődés ellenére mégiscsak a tudomány számára szükséges szint mögött kullog. Ezen a téren jelent előrelépést a V. Laurent által megjelentetett nagy pecsétgyűjtemény: *Documents de sigillographie byzantine: la collection C. Orghidan* (Bibliothèque byzantine. Documents, I.). Paris, 1952. A bizánci pecsétek és régebbi szigillográfiai és numizmatikai gyűjteményes munkák kiváló ismerőjének előbbi példamutató publikációja mellett más szaklapokban szétszórva található a gazdag és egyre növekvő anyag, amely az érem- és pecsétleletek körében végzett vizsgálódásokat és tanulmányokat öleli fel. Ennek a nem egykönnyen átlátható anyagnak a kiértékelését V. Laurent⁹ gazdag tartalmú gyűjtő-jelentései lényegesen megkönnyítették. Ennek ellenére a bizánci érmek és a bizánci pecsétek Corpusának közreadása máig sürgető igény maradt csupán.

A modern bizantinológia egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít a történelem segédtudományainak. Ezt jelzi, hogy Párizsban publikációk sora jelent meg, amelyek a bizánci történelem segédtudományaival foglalkoznak. Ezt a sorozatot a kiváló francia történész, P. Lemerle irányítása alatt hívták életre, és két fontos kézikönyvet jelentettek meg: V. Grumel *Chronologie* (Bibliothèque byzantine. Traité d'Études byzantines, I. Paris, 1958), valamint A. Bataille *Les Papyrus* (ibid. II. Paris, 1955).

A részletekbe menő ismertetés a legújabb bizánci stúdiumok karakterét illetően nem a mi feladatunk. Az elért eredményekről a fent felsorolt szakfolyóiratok állandóan tájékoztatást nyújtanak, részletes bibliográfiákkal szolgálnak az egyes kutatási ágakról, az egyes tudósok és a különböző országok kutatási helyzetéről. A folyó tudományos munkákról különleges teljességgel és behatóan tájékoztat a *Byzantinische Zeitschrift*, amely 1892-es megalapítása óta több mint egy évszázada egészen napjainkig (kivéve néhány esztendőt a két világháború alatt és után) a bizánci stúdiumok teljes szakirodalmát szisztematikusan regisztrálja, valamint a legfontosabb munkákat illetően kritikai állásfoglalást is nyújt, akár a folyóiratok szemlét, recenzióját (Abteilung II), akár pedig a bibliográfiai indexeket illetően (Abteilung III). Legújabbban egy hasonlóan szisztematikus bibliográfiát kínál a *Byzantinoslavica* is. A legfontosabb bibliográfiai információkat tehát a bizánci stúdiumokra specializálódott szakfolyóiratok elengedhetetlen segítsége egészítette ki. A következőkben csupán rövid áttekintést kínálunk a bizánci történelmet bemutató legújabb összefoglaló munkákból.

A kora bizánci periódus nagyon részletes bemutatása található E. Stein munkáiban: *Geschichte des spätromischen Reiches*, I. (1927) és *Histoire du Bas-Empire*, II. (1949).¹⁰ E két alapvető munkájával Bury fent említett műve mellett Stein a bizánci adminisztráció történetének kiváló ismerőjeként mutatkozik be. Két vaskos kötetben a 284–565 közötti időszakot öleli fel, a kora bizánci történelem tanulmányozásához a legbiztosabb vezérfonalat nyújtja, de főképpen a kora bizánci államrendszer kialakulásához alapvető.

A Cambridge Medieval History J. B. Bury által szerkesztett, ismert sorozata a bizánci történetnek szentelte az első (1911) és a második (1913) kötetet, valamint az egész negyediket (1923) a *The Eastern Roman Empire (717–1453)* címmel. Mint minden kollektív munka, különböző értékű tanulmányokat foglal magában, de mindent egybevetve, kiváló és megbízható kézikönyv, melynek nagy előnye a részletes bibliográfia. A IV. kötet alapján kiegészített és teljesen átdolgozott változata nemrégiben jelent meg J. M. Hussey kiadásában: *The Byzantine Empire. Pt. I. Byzantium and its Neighbours*, Pt. II. *Government, Church and Civilisation*. C. U. P., 1966–1967.

Ch. Diehl, a briliáns francia bizantinológus már korábban, 1919-ben megjelent kis könyvecskéjében (*Histoire de l'Empire byzantin*) röviden összefoglalja Bizánc történetét Nagy Kónstantintól 1453-ig (új kiadása 1924; angol fordítása 1925; szerb fordítása 1933). A G. Glotz által alapított *Histoire générale* keretei között Diehl ezután a bizánci történelem nagyszabású, részletes bemutatását nyújtja (I.) Nagy Theodosios halálától (395) I. Alexios Komnénos trónra kerüléséig (1081). Munkatársa, G. Marçais eközben az arabok történetét írja meg egészen kiváló módon

Muhammadtól a 12. századig (Ch. Diehl – G. Marçais: *Le monde oriental de 395 à 1081. Histoire générale*, IIe section: Histoire du Moyen Age, vol. III. Paris, 1936). A következő kötetében Diehl csak az 1081–1204 közötti időszakot tudta feldolgozni, amelyet R. Guillard 1453-ig folytatott, R. Grousset pedig a Keleten megalakult latin államok történetének megírásával tette teljessé (Ch. Diehl – L. Oeconomos – R. Guillard – R. Grousset: *L'Europe orientale de 1081 à 1453*, ibid. IX. 1. Paris, 1945).

A nagy orosz tudós, A. A. Vasiliev először 1917-ben oroszul írta meg a Bizánci Birodalom történetét a kezdetektől a keresztes hadjáratokig; majd ezt követően 1923–1925 között három kisebb publikációja a keresztes hadjáratok korszakát, a latin uralom történetét és a Palaiologosok korát dolgozza fel. Erősen kiegészítve, a kiváló orosz bizantinológus munkája angol nyelven is megjelent: *History of the Byzantine Empire* (2 köt., Madison, 1928–1929). Ezt követte egy újabb kiadás franciául, tüzetesen kiegészített változatban: *Histoire de l'Empire byzantine* (2 vols., Paris, 1932), amelyet spanyolra fordítottak (*Historia del Impero Bizantino*, 2 vols., Barcelona, 1948), majd pedig a görög fordítás (Athén, 1954), sőt az első kötet még törökül is megjelent Ankarában 1943-ban. Mára egy alaposan átdolgozott, a francia fordításra épülő újabb angol változat is napvilágot látott (Madison, 1952): *History of the Byzantine Empire, 324–1453*. Ez a joggal általános megbecsülésnek örvendő munka tiszta, világos és megbízható vezérfonalat kínál a bizánci történelem tanulmányozásához.

A román polihisztor, N. Jorga megjelentetett egy nagy terjedelmű, ám kétségkívül jogosan felületesnek ítélt vázlatot a bizánci történelemről: *Histoire de la vie byzantine* (3 köt., Bucarest, 1934). Az 1204-ig terjedő időszakot tárgyalja könyvében a görög történész, K. Amantos: *Ιστορία του Βυζαντινοῦ Κράτους* (2 köt., Athen, 1939, 1947; az első kötet új kiadása: Athen, 1953). Az első kísérlet a bizánci történelem marxista ábrázolására M. V. Levčenko kicsi, kiegyensúlyozatlan és az anyagelosztás szempontjából is egyenetlen kötetecskéje: *Istorija Vizantii* (Moskva–Leningrad, 1940); elkészült a bolgár fordítása (*Istorija na Vizantijsa*. Sofia, 1948) és a francia is (*Byzance des origines à 1453*. Paris, 1949). A bolgár történész, D. Angelov is megírta 3 kötetben Bizánc történetét: *Istorija na Vizantijsa*, I. Sofia, 1959 (395–867), 1973⁵; II. (867–1204) Sofia, 1974⁴; III. (1204–1453) Sofia, 1972⁴.

Világos, de nagyon rövid és népszerűsítő jellegű munkával jelentkezett P. Lemerle: *Histoire de Byzance* („Que sais-je?” Paris, 1948).

Különleges elismerést érdemel L. Bréhier nagyszabású munkája, a *Le monde Byzantin* (L'évolution de l'humanité, dir. par. H. Berr, Nr. 32, 32bis, 32ter, Paris, 1947, 1949, 1950). Az érdemes francia bizantinológus három kötetben mutatja be részletesen a bizánci történelmet. Az első kötet a Bizánci Birodalom politikai történetét taglalja (*Vie et Mort de Byzance* – magyarul: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*, I–II. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány. Budapest, 1997); a második rész Bizánc adminisztratív rendszerével foglalkozik (*Les Institutions de l'Empire byzantin*); a harmadik pedig a bizánci kultúra bemutatását végzi el (*La Civilisation byzantine*). Mindegyik kötet különösen nagy alaposágával tűnik ki, s a harmadik különösképpen is rámutat Bréhier egyéni szemléletmódjára a bizánci kultúrtörténetet illetően, amikor a bizánci lakosság különböző rétegeinek életmódját, hétköznapi foglalatosságait, szo-

kásait és erkölceit ábrázolja. Így aztán Bréhier kultúrtörténetét nem érdemes a korábbi bizánci kultúrtörténeti vázlatokkal összevetni, sokkal inkább ebbe a sorba tartozik pl. Phaidon Kukules nagy munkája, a *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός* (5 kötet 8 könyvben, Athen, 1948–1952), amelyben a kiváló görög kutató évtizedes kutatásainak eredményeit teszi közzé a bizánciak magánéletéről.

A rendelkezésre álló bizánci kutatástörténeti vázlatok legtöbbje ezzel szemben lényegében a bizánci fejlődés keresztmetszetét kínálja, melyben a fő hangsúlyt többnyire az államfejlődésre helyezik, és erre fűzik fel a kultúrtörténeti fejezeteket. A nagyszámú ilyen jellegű munka közül néhány fontosabb: Ch. Diehl: *Grandeur et Décadence Byzance*, (Paris, 1919), angol fordítása: *Byzantium Greatness and Decline* (Rutgers University Press, 1957); A. Heisenberg: *Staat und Gesellschaft des byzantinischen Reiches. Die Kultur der Gegenwart*, II, Abt. IV, 1² (Leipzig–Berlin, 1923, 364–414.); N. H. Baynes *The Byzantine Empire* (London, 1926; reprint 1943); St. Runciman: *Byzantine Civilization* (London, 1933), francia fordítása: *La civilisation byzantine* (Paris, 1934), olasz fordítása pedig 1960-ban látott napvilágot; J. M. Hussey: *The Byzantine World* London, 3rd ed. 1966; H. W. Haussig: *Kulturgeschichte von Byzanz*. Stuttgart, 2nd ed. 1966. Különböző országok bizantinológusainak együttműködéséből jött létre egy kollektív mű: *Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization*, ed. by N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss (Oxford, 1948). H. Hunger: *Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels*. Baden-Baden, 1958, amely a bizánci kulturális életet illusztrálja a forrásokból kiragadott részleteken keresztül. A forrásszövegek szerencsés kiválasztása és ragyogó fordítása teszi ezt a kis könyvecskét kiválóan olvashatóvá.

Nagy szolgálatot tettek a bizantinológusok azon országok és népek historiográfiája számára, amelyek speciális kapcsolatban álltak történelmük során a Bizánci Birodalommal. Ilyenek pl. az itáliai tengeri kereskedő köztársaságok, örmények, grúzok, perzsák, arabok, törökök és délszlávok. Ezek különböző mértékben érintkeztek a bizánci stúdiumok területével. Ilyen pl. V. Zlatarski *Istorija na Bŭlgarskoto dŭrŭzava prez srednite vekove* (4 köt., Sofia, 1918, 1927, 1934, 1940) című nagy terjedelmű munkája, amely szívesen építkezik hipotézisekre, de a mű ugyancsak dicséretre méltó módon a bizánci–bolgár kapcsolatok teljes anyagát nagy teljességgel dolgozza fel a kezdetektől egészen a 13. század végéig. Hasonló jellegű mű K. Jireček-től a *Geschichte der Serben* (2 köt., Gotha, 1911, 1918) zsúfolt, a szárazságig tárgyilagos munkája, azonban éppen ennek a tárgyilagos kritikai szellemnek köszönhetően ez a könyv egyedülállóan megbízható alkotás. Szerb fordítása *Istorija Serba* (2. kiad., Belgrád, 1952).

A bizantinológiai stúdiumok körében végzett vizsgálódásainkat végül a magyar tudós, Moravcsik Gyula nagy művével, a *Byzantinoturcica*, I–II. kötetével zárjuk. Első kiadása Budapesten jelent meg (1942–1943), erősen kiegészített és átdolgozott második kiadását a Berliini Tudományos Akadémia adta ki 1958-ban. A kiváló magyar bizantinológus nagy teljességgel állította össze az összes olyan bizánci forrást, amely a türk népekre vonatkozik. Ez a mű a legnagyobb gyakorlati haszonnal jár, mivel a szerző a török népek fogalmát a lehető legszélesebb értelemben használja, ahogyan

úgyszólván szinte minden bizánci történeti forrás megemlékezik róluk. Moravcsik minden szóba jöhető forrást kimerítően, nagy alaposággal ismertet. Minden forráshoz, mind a kéziratokról és a kiadásokról, illetve az ezekre vonatkozó irodalomról kimerítő adatokat közöl. Könyve ezáltal felbecsülhetetlen értékű kézikönyv, amelynek a jelentőségét legfeljebb Krumbacher irodalomtörténetével lehet összemérni: a hatvan évvel ezelőtti mestermű mindenki által elismert kiegészítése, mindkettő nélkülözhetetlen a bizánci stúdiumok művelői számára.

JEGYZETEK A BEVEZETÉSHEZ

1. Az ökumenikus zsinatok aktáinak publikációja csak E. Schwartz: *Acta conciliorum oecumenicorum*, 1922 skk., nagy művével lett új alapokra helyezve. (Lásd I. rész, 15. jegyzet).
2. Új kiadását rendezte sajtó alá 1943-ban a Collège de France Párizsban.
3. *Greek Lexikon of the Roman and Byzantine Periods*, új kiad., Cambridge, 1914. Külön utalhatunk D. Dimitrakos: *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσας* (9. köt. Athen, 1949–1950, nagy és gazdag szótárára, amely a görög nyelv fejlődésének összes korszakát átfogja).
4. Bury, a tudós személyiségének beható méltatását és művei teljes bibliográfiai felsorolását adja N. H. Baynes: *A Bibliography of the Works of J. B. Bury* (Cambridge, 1929).
5. A folyóiratok kiadását K. Dyobuniotes folytatta, aki a Lampros által megjelentetett 14 kötetet 1927-ig további 7 kötettel gyarapította; a név- és tárgymutatót mind a 21 kötethez Charitakis 1930-ban állította össze.
6. Az Association Internationale des Études byzantines által kiadott irodalmi bibliográfia az 1939-től 1948-ig tartó időszakra vonatkozóan 2800 munkát tartalmaz, amelyek megközelítőleg 280 különböző folyóiratban, sorozatban és gyűjteményes munkában találhatók meg.
7. A bizánci társadalom- és gazdaságtörténettel kapcsolatos munkákról beszámolójában G. I. Bratianu: *Les études byzantines d'histoire économique et sociale. Byz.*, 14 (1939) 497–511. tájékoztat. Vö. P. Charanis: *On the social structure of the Later Roman Empire. Byz.*, 17 (1944/1945) 39–57. ismertető jellegű tanulmányával. A legújabb jogtörténeti kutatáshoz lásd B. Sinogowitz: *Die byzantinische Rechtsgeschichte im Spiegel der Neuerscheinungen. Saeculum*, 4 (1953) 313–333. részletes összefoglalását és J. de Malafosse: *Chronique du Droit byzantin, Byz.* 32 (1962) 605–619. tömör beszámolóját. A legújabb oklevélközlésekről: A. P. Každan: *Novye materialy po vnutrennej istorii Vizantii X–XIV vv. VV* 13 (1958) 302–313.
8. Vö. G. Rouillard: *La Diplomatie byzantine depuis 1905. Byz.*, 13 (1938) 605–629. és F. Dölger: *Bulletin diplomatique, REB* 7 (1949) 69–90. beható tudósítását a bizánci diplomácia kutatástörténetéről.
9. V. Laurent: *Bulletin de Sigillographie byzantine, Byz.*, 5 (1929/30) 571–654, 6 (1931) 771–829; *Bulletin de Numismatique byzantine* (1940–1949), *REB* 9 (1951) 129–251.
10. Az első kötet posztumusz francia kiadása: E. Stein: *Histoire du Bas Empire*, I (1959), amelyet J.-R. Palanque gondozott.

A KORA BIZÁNCI ÁLLAM FEJLŐDÉSÉNEK ALAPVETŐ VONÁSAI

(324–610)

FORRÁSOK

Ismereteink Bizánc történetéről a legváltozatosabb fajtájú bizánci és nem bizánci forrásokon alapulnak. A történet vezérfonalát a bizánci történetírók és krónikások művei adják, amelyek az általános történeti folyamatot hol kisebb, hol nagyobb rátermettséggel, részletességgel és pontossággal ábrázolják. Később ez a kép kiegészül, és gyakran módosul egyrészt a nyugati és a keleti, később pedig a szláv források segítségével, másrészt további bizánci forráscsoportokkal. Különféle alkalmi írásoknak, küldöttjelentéseknek, leveleknek és beszédeknek nagy jelentőségük van a történeti művek közléseinek megértése és kiegészítése szempontjából. A bizánci állam fejlődésében igen nagy szerepet játszott az egyház, így az egyházi és teológiai írásokat, mindenekelőtt a zsinati aktákat figyelembe kell vennünk vizsgálataink során. A szentek életrajzainak sok esetben nagy a történeti forrásértéke, és egyes korszakokban fontosságuk a tényleges történeti írásokéval vetekszik.¹

E források azonban igen szűkösen tudósítanak a birodalom gazdasági életéről, jogi- és közigazgatási rendszeréről. Szerencsére segítségünkre lehetnek a különböző hivatalos és nem hivatalos feljegyzések az udvar, a közigazgatás és a katonaság működéséről és a gazdasági rendszerről. Továbbá a törvénykezési munkák, amelyekben Bizánc igen gazdag volt, és a papírusok, a későbbi korszakokból pedig az oklevelek adatai meghatározóak. Oklevelek nagyobb számban csak a 11. század második felétől állnak rendelkezésünkre, a Makedón-dinasztia korszakából csak csekély számban, míg a korábbi korszakból egyáltalán nem maradtak fenn bizánci oklevelek.

Speciális forráscsoportként a régészeti leletanyag (művészeti emlékművek, érmék, pecsétek stb.) is kiegészíthetik ismereteinket. A Bizánc-kutatás eddig csekély figyelmet szentelt ennek a monumentális emlékanyagnak, és sokkal inkább az írásbeli forrásanyag állt vizsgálatainak középpontjában. A modern Bizánc-kutatás az utóbbi időben azonban már egyre nagyobb figyelmet fordít e forráscsoportra is.²

Az egyes fejezetek élén található forrásáttekintések csak a legfontosabb szerzőket és műveket emelik ki és ismertetik röviden. Az irodalmi források átfogó tanulmányozására lásd FRANZ DÖLGER *Geschichte der byzantinischen Literatur* című művét, mely a Byzantinische Handbuch 2. részében található.

Az ezt követő szakasznak csak bevezető jellege van, és itt csak a legfontosabbak ismertetésére vállalkozunk.

A bizánci történetírás EUSEBIOS, Caesarea (Kaisareia) püspökének KRÓNIKÁJÁVAL kezdődött. A mű (2 könyvben, 325-ig) szerzője egyike azon íróknak, akik a kronográfiát képvisel-

ték, így munkája Bizáncban nagy becsben volt. Egészen új utat tört nagy egyháztörténeti munkájával³ (10 könyvben, 324-ig), ő írta többek között a *Vita Constanti Magni*.⁴ A 4. század legjelentősebb történetírója AMMIANUS MARCELLINUS, egy toleráns pogány, aki latin nyelvű *Res Gestae*-jét Tacitus művének folytatásaként írta meg (csak a 14–31. könyvei maradtak fenn, melyek a 353–378 közötti időszakot ismertetik).⁵ E kortól válik azonban uralkodóvá a görög történetírás. Itt kell megemlítenünk három pogány történetíró, SARDESI EUNAPIOS⁶ (részben fennmaradt a 270–404 közötti időszakra vonatkozó), THEBAI OLYMPIODOROS⁷ (407–425-re vonatkozó töredékes) és ZÓSIMOS⁸ (Augustustól 410-ig, részletessé Diocletianus korától váló) műveit. A 433–468 közti időszakra, nevezetesen Atiláról és a hunok történetéről jelentős kivonatok maradtak fenn PRISKOSTÓL.⁹ Az egyház történetének feldolgozásánál Eusebios példáját többen is követték: SÓKRATÉS¹⁰ (306–439 közti időszakra), SÓZOMENOS¹¹ (324–415 közti időszakra) és KYROSI THEODÓRETOS¹² (324–428 közti időszakra), e sorba tartozik EUAGRIOS műve (431-től 593-ig) is. Euagrios munkája fontos forrása a világi történetnek,¹³ ugyancz érvényes EPHESOSI JÓANNES csak részekben fennmaradt, szívről írt munkájára, mely Maurikios császár uralkodásáig tart.¹⁴ Tekintélyes történeti forrásanyaggal szolgálnak műveikben a korszak nagy egyházatyái, mindenekelőtt ALEXANDREIAI ATHANASIOS, NAZIANZI GEÓRGIAS, KAISAREIAI BASILEIOS, NYSSAI GEÓRGIAS és JÓANNES CHRYSOSTOMOS. Nagy jelentőségűek az ökumenikus zsinatok aktái,¹⁵ melyek közül az első öt az ezt követően tárgyalandó kora bizánci korszak fontos forrása. A terjedelmes retorikai írásokból kiemelésre méltók Julianus¹⁶ császár írásai és kortársainak, THEMISTIOS,¹⁷ LIBANIOS¹⁸ és az 5. századra átnyúló SYNESIOS munkái.¹⁹

Kaisarciai (Palesztina) PROKOPIOS²⁰ a justinianosi korszak nagy történetírója, mint Belisar tanácsadója személyes élményei alapján írta meg 8 könyvben a vandál, a gót és a perzsa háborúk történetét. (A fő rész 551-ben, a kiegészítő 8. könyv 553-mal zárul.) E nagy munkája mellett még két könyvét kell megemlítenünk: a *Tükös történetet*, amely Justinianos és Theodóra uralmát gyalázó írás és az 554-ben írt művét Justinianos építkezéseiről.²¹ Az objektivitás Prokopios műveire nem mindig jellemző – míg az építkezésekről és részben a háborúk történetéről szóló művei panegyrikosok, addig *Tükös története* egy gyűlölködő pamflet Justinianos uralmáról –, ennek ellenére e művek forrásértéke felbecsülhetetlen. Az ábrázolt események bemutatása magas színvonalon áll. Prokopios művének folytatóját AGATHIASBAN találta meg, aki Justinianosról és az 552–558 közötti történekekről írt.²² Ehhez kapcsolódott MENANDER PROTEKTOR csak töredékekben fennmaradt igen fontos munkája az 558–582 közti időszakról.²³ Őt THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS követte, aki 8 könyvében Maurikios császár (582–602) történetét írta meg.²⁴ Így jött létre a tudósításoknak egyfajta folyamatos láncolata, az a tipikus forma, amely a későbbi bizánci történetírás jellemzőjévé válik. Az egész bizánci historiográfia másik jellemzője az antik görög történetírók példájának követése, a klasszikus képzettségű Prokopios Thukydidést utánozta, amint az Agathiasnál és Simokattésnél is feltűnik. A bizánci historiográfia az ógörög tradíciókhoz való kapcsolatának köszönhetően általánosan magasabb szinten állt, sőt felülmulta a középkori nyugati történetírást.

A tényleges értelemben vett történetírás mellett áll másodikként a bizánci források egy különleges és karakterisztikus fajtája, a *kronográfia*. JÓANNES MALALAS Justinianos uralkodásának végéig érő világhronikája²⁵ mellett az ANTIOCHEIAI JÓANNESNAK²⁶ tulajdonított, 610-zel záruló, csak részekben fennmaradt világhronikát kell kiemelnünk. Theophanés és más fon-

tos szerzők krónikáiról, melyek a kora bizánci korszakban említésre méltók, a következő fejezetekben lesz szó.

A kora bizánci korszakról és közigazgatási rendszeréről alkotott ismereteink a *Codex Theodosianus*²⁷ és Justinianos nagy jogi művén alapulnak, amelyekből a Bizánc-kutatók számára igen fontosak a *Codex Justinianus* és a *Novellae*.²⁸ A kora bizánci állam hivatali felépítéséről az 5. század első felében keletkezett *Notitia Dignitatum*²⁹ és JOÁNNES LYDOS³⁰ 6. század közepén szerkesztett hivatalkönyve a *De magistratibus* nyújt információkat. Csak töredékekben maradtak fenn PETROS PATRIKIOS³¹ írásai. Patrikios 539-től egészen 565-ig a magister officiorum hivatalát viselte. Nagy fontosságúak töredékesen fennmaradt feljegyzései az 5–6. századi koronázási előírásokról, melyeket VII. Kónstantin Porphyrogennétos a ceremóniakönyvébe (I. cap. 84–95.) is felvett. A 6. század végére vagy a 7. század elejére tehető MAURIKIOS, illetve PSEUDO MAURIKIOS *Stratégikon*³² néven ismert katonai kézikönyve, amely nemcsak a bizánci hadművészet történetével kapcsolatban, hanem a perzsák, türkök, avarok, szlávok, antok, frankok és langobárdok történetéről, harcmódoráról és más szokásaikról igen értékes közléseket tartalmaz.

A numizmatikai és szigillográfiai anyaggal kapcsolatban itt csak a főbb publikációkat – a további fejezetekre is vonatkozóan – ismertetjük: J. SABATIER *Description générale des monnaies byzantines*, 2 köt., Paris, 1862 (új kiadása: Leipzig és Graz, 1930); W. WROTH: *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, 2 köt. London, 1908; I. TOLSTOJ: *Vizantijskie monety (Monnaies byzantines)*. Fasc. 1–7. St. Petersburg, 1912–1914; N. GOODACRE: *Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, 3 köt., London, 1928–1933; G. SCHLUMBERGER: *La sigillographie byzantine*. Paris, 1884.; B. A. PANCENKO: Katalog molivdovulov. *IRAİK* 8 (1903) 199–246, 9 (1904) 341–396, 13 (1908) 78–151; K. KONSTANTINOPOLIS: *Βυζαντινὰ μολυβδόβυλλα*. Athen, 1917; V. LAURENT: *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan*, Paris, 1952. A szaklapokban szétszórtan megjelent érem és pecsétközlésekről, amelyek száma az utóbbi időben ugrásszerűen megnőtt, (vö. a Bevezetés 9. jegyzetét) V. Laurent idézett tudósítása tesz említést.

1. A kereszténnyé váló Római Birodalom

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Stein: *Geschichte*, I.; Bury: *Later Roman Empire* I². – Piganiol: *Empire chrétien*; H. St. L. B. Moss: The formation of the East Roman Empire. *CMH* IV., it I (2nd ed., 1966) 1–41.; G. Mathew: *The Christian background*, *ibid.*, 42–60.; Seeck: *Untergang*. I–IV.; Lot: *Fin du Monde Antique*; F. Heichelheim: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leiden, 1938, I, 766–859, II. 1191–1225.; Rostovtzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft*; Mickwitz: *Geld und Wirtschaft*; Kornemann: *Weltgeschichte*, II.; H. Bengtson: *Griechische Geschichte*². München, 1960, 542. skk.; W. Ensslin: The Reforms of Diocletian. *Cambr. Ancient Hist.*, XII (1939) 383–408.; J. Burckhardt: *Die Zeit Constantins des Grossen*.³ Gesamtausgabe, II., Stuttgart, 1929; E. Schwartz: *Kaiser Constantin und die christliche Kirche*². Leipzig–Berlin, 1936; N. H. Baynes: *Constantine the Great and the Christian Church*. London, 1929; A. Piganiol: *L'Empereur Constantin*. Paris, 1932; H. Grégoire: La „conversion” de Constantin. *Revue de l'Univ. de Bruxelles*, 34 (1930/31) 231–272.; ugyanaz, *Nouvelles recherches constantiniennes*. Kül. kiad.

a 13. *Byzantionból* (1938) 551–593; A. Alföldi: *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*. Oxford, 1948; J. Vogt: *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*². München, 1960; N. H. Baynes: *Constantine's Successors to Jovian. Cambr. Med. Hist.* I (1911) 24–54; P. Allard: *Julien l'Apostat*. 3 köt., Paris, 1900–1903; G. Negri: *L'imperatore Giuliano l'Apostata*. Milano, 1902; J. Geffcken: *Kaiser Julianus*. Leipzig, 1914; J. Bidez: *La vie de l'empereur Julien*. Paris, 1930, németül München, 1940.

A római államszervezet, a görög kultúra és a keresztény hit a bizánci fejlődés alapvető vonásai. Nélkülük Bizánc léte elképzelhetetlen. A hellenisztikus kultúra, a kereszténység és a római államszervezet szintézise eredményezte azt a történelmi jelenséget, amelyet Bizánci Birodalomnak nevezünk.³³ Erre a szintézisre a Római Birodalom súlypontjának keletre helyeződése után jutott el, amelyet a 3. század nagy krízise váltott ki. Ez a folyamat legvilágosabban a Római Birodalom kereszténnyé válásában, valamint a Bosporos-parti új főváros alapításában érzékelhető. Mindkét jelenség, a kereszténység győzelme és az állam centrumának a hellenizált keletre történt végleges áthelyeződése szembetűnően jelzi a bizánci korszak kezdetét.

A bizánci történelem nem csupán a római folytatása, s Bizánc nem csupán a Római Birodalom pusztta továbbélése. A „bizánci” elnevezés későbbi időkből származik, a bizánciak nem használták önmaguk megnevezésére. Önmagukat rómaiaknak (Ῥωμαῖοι) nevezték, s uralkodóik a régi római imperátorok örököseiként, római császároknak tekintették magukat. Ameddig csak tartott uralmuk, Róma nevének dicsősége megőrizte számukra régi varázsát, a római állami tradíciók pedig politikai eszméik és gyakorlatuk számára szolgáltak jogalapul.³⁴ A római államiság eszméje szolgáltatta az etnikailag heterogén birodalom számára az egységet, míg a római univerzalizmus a birodalom viszonyát kifelé volt hivatott rendezni a Bizáncot körülvevő külvilággal szemben.

Bizánc a Római Birodalom örököseként világalomra tört. A világ egyetlen törvényes császárságának tekintette önmagát, s uralkodni óhajtott mindazon területek felett, amelyek egykor a Római Birodalomhoz tartoztak, s a keresztény *oikumené* részeivé váltak. Idővel azonban egyre inkább kitűnt ezeknek az igényeknek az illuzórikus volta. Azok az államok viszont, amelyek az egykori római területeken, a keresztény *oikumené* keretei között Bizánc mellett keletkeztek, sem ideológiai, sem jogi szempontból nem álltak a birodalommal azonos szinten. Egy olyan bonyolult állami hierarchia jött létre, amelynek az élén római császárként a bizánci uralkodó állt, aki egyúttal a keresztény *oikumené*nek is a feje.³⁵ Miként a kora bizánci korszakban az egykori *Orbis Romanus* területe feletti közvetlen uralom megvalósítására törekedett, úgy a továbbiak során, a középső és késő bizánci korszak politikai alapelve is ennek az eszményi fennsőbbiségnek a megőrzése volt.

Azonban amilyen mértékben kötődik Bizánc a régi Rómához, állhatatosan ragaszkodva a római örökséghez, idővel legalább oly mértékben el is távolodik egykori kezdeti alapjaitól. Amíg a kultúra és nyelv terén egyre erőteljesebben érzékelhető a birodalom hellenizálódása és theokratizmusának kifejlődése, addig gazdasági, szociális és politikai fejlődése elkerülhetetlenül vezet egy új államrendszerrel és köz-

igazgatási szervezettel rendelkező új gazdasági és társadalmi rendszer kialakulásához. A bizánci állam tehát egyáltalán nem olyan steril és megmerevedett, ahogyan azt sokáig tudni vélték róla. Éppen ellenkezőleg, fejlődése tele van dinamizmussal. Állandó mozgása, változása és fejlődése során a bizánciak állama – csakúgy mint történeti útja végén – már semmi közöset sem tud magáénak mondani az egykori Római Birodalommal, legfeljebb nevét és túlélteit tradícióit.

Történetének első évszázadai során Bizánc azonban még erőteljesen kimutatható római államisággal rendelkezik, életét át- meg átjárják a római elemek. Az a korszak, amelyiket egyaránt nevezhetünk késő rómainak vagy kora bizáncinak, ugyanúgy a római, mint a bizánci múlt tartozéka, s éppúgy jelenti a bizánci történelem első három évszázadát, mint a római történelem három utolsó századát. Tipikusan átmeneti jellegű az a korszak, amelyik a Római Birodalomból a középkori Bizáncba vezet, s amelyben a római elemek fokozatosan elsorvadnak, míg az új, bizánci elemek egyre élesebben kezdenek kirajzolódni.

Bizánc fejlődésének kiindulópontjául az a Római Birodalom szolgál, amelyik a 3. század nagy gazdasági krízisének túljutott. A gazdasági hanyatlás főként az Imperium nyugati felében volt katasztrofális méretű. A keleti birodalomrész viszont nagy ellenállóképességről tett tanúságot. Ez aztán további fejlődésének meghatározó tényezőjévé válva végül is a birodalom „bizantinizálódásához” vezetett. Természetesen a Kelet is mélységesen érdekelt volt ebben a folyamatban, hiszen a krízis átjárta az egész késő római államot, elkorhadott gazdasági és társadalmi szerkezetét egyaránt érintve. A gazdasági összeomlás, súlyos szociális és politikai megrázkódtatásoktól kísérve, nem kerülte el a birodalom keleti részét sem. A lakosság számának csökkenése és a városi élet hanyatlása itt kevésbé volt érzékelhető, mint Nyugaton, de a munkaerő hiánya általános jelenség volt, amely bénítólag hatott a gazdasági életre az egész birodalom területén, s az ipar és a kereskedelem hanyatlása sem korlátozódott csupán a Nyugatra. A 3. század krízise az antik világ városi életével és kultúrájával történt szakításban is megmutatkozott.³⁶ Általános jelenség volt továbbá a latifundium állandó növekedése. Az egész Imperium területén egyre nagyobb teret hódított a magánföldbirtoklás a kisbirtok és az állami földbirtok rovására. A szabad paraszti földbirtok hanyatlása egyre nagyobb számban eredményezte a falusi tömegek röghöz kötését szülőföldjükön. Ez azonban csak az egyik oldala annak az általános törekvésnek, hogy a késő római állam a nagy krízis idején a lakosság egyes csoportjait szisztematikusan, foglalkozásuk szerint helyhez kösse, falun és városban egyaránt. A gazdasági kényszer azonban elkerülhetetlenül politikai kényszerhez is vezetett.

A krízis viharos időszakában a római principátus is megszűnt létezni. Felváltotta a diocletianusi dominátus intézménye, amelyből később a bizánci *autokratia* fejlődött ki. A római városokban a régi municipiális szervezet rendkívül mély hanyatláson ment keresztül. Az egész államigazgatás a császárnak és hivatalnokai apparátusának kezében koncentrálódott, amely hatalmassá fejlődve és szerteágazva a bizánci autokratia gerincét képezte. A magistraturák római szisztémája átadta helyét a bizánci bürokráciának. A császári méltóság többé már nem a legfelsőbb magistratura, hanem olyan despotikus hatalommá vált, amely egyre kevésbé alapul evilági, politi-

kai tényezőkön, hanem sokkalta inkább isteni akaraton. A súlyos ínség és a krízis idejének megpróbáltatásai a természetfelettihez való törekvések és a vallásos érzések felfokozódásának korszakát nyitották meg.

Egyébként a római nép szuverenitásának fogalma nem szűnt meg teljesen. A senatus, a hadsereg és a démosokba szervezett városi lakosság olyan politikai tényező volt, amelyek érezhetően korlátozták a császári abszolutizmust, főként a kora bizánci korszakban.³⁷ Idővel azonban ezek a távoli római múltban gyökerező tényezők egyre jobban elsorvadtak. Ezzel szemben fokozatosan egyre nagyobb szerephez jutott a keresztény államon belül az egyház. A kora bizánci korszakban a római tradíciók folytatásaként a császár hamarosan korlátlanul uralkodott az egyház felett. Ezzel szemben a középkorban az egyház Bizáncban is elkerülhetetlenül nagyobb szerephez jut. Az egyház részéről a császári abszolutizmus joggal ütközik a legkeményebb ellenállásba. Az összeütközések a világi és egyházi hatalom között Bizáncban sem voltak ritkák, és nem is végződtek mindig a császár győzelmével. Azonban mégsem ezek a konfliktusok jellemzőek Bizáncban, sokkal inkább a szoros kapcsolat és a belső együttműködés jellemzi állam és egyház viszonyát. Ugyanazoktól az ideáloktól lelkesülve és gyakran a közös érdekektől is vezettetve, az orthodox állam és az orthodox egyház összehangoltan cselekednek és lépnek fel mindenféle veszéllyel szemben, amely az istenadta földi rendet fenyegeti. Akkor is, ha ez a fenyegetés a császárok külső vagy belső ellenzéke oldaláról érkezik, és akkor is, ha egyházellenes eretnekségek felforgató tevékenységéből ered. Ez a szoros együttműködés természetesen elkerülhetetlenül az erős császári hatalom gyámsága alá utalja az egyházat. A császári hatalomnak ez a túlsúlya az egyházi felett tipikus marad Bizánc egész további történelme során.

A császár nemcsak a hadsereg főparancsnoka s a legfőbb törvényhozó és bíró, hanem egyúttal az igaz hit és az egyház védője is. Ő maga isteni kiválasztottságánál fogva nem csupán a birodalom ura, hanem egyúttal az élő szimbóluma is annak az Imperiumnak, amelyet Isten reá bízott. Felülemelkedve mindazokon, ami emberi és földi, közvetlen kapcsolatban áll az istenséggel, s ezért különleges vallási-politikai kultusz tárgya. Ez a kultusz a császári udvar egyre látványosabb ceremóniáinak rendszerében napról napra kifejezésre is jut, minden képmásban, amely a császárt Krisztus által szeretett uralkodóként ábrázolja, mindabban, ami a császár szakrális személyét illeti, minden általa kiejtett vagy hozzá intézett szóban.³⁸ Az Imperium minden alattvalója az ő szolgája. Mindnyájan, a legkisebbtől a legnagyobbig, így is tekintenek urukra. Mély földre borulással (*proskynesis*) üdvözlik császárukat. A bizánci udvar ceremóniájának káprázatos pompáját gyakran az újperzsa sāsānida udvari szokások hatásával magyarázzák. Azonban a bizánci ceremóniák, amelyek a mindenható uralkodó szakrális személyének kultuszában jutnak kifejezésre, a hellenisztikus–római világ talaján állva is sajátos gyökerűek.³⁹ Ebből a világból, amely régóta ki volt téve a keleti hatásoknak, alakult ki a bizánci udvar pompája és ragyogása, s a bizánci életmód sok más keleties vonása. Ezek a keleti elemek természetesen még nagyobb hangsúlyt kaptak a sāsānida Perziával, majd pedig a később az arab kalifátussal való érintkezések során.⁴⁰

Bizánc nem csupán eredeténél fogva, hanem bensőleg, lényét tekintve is szoros rokonságban áll a hellenizmussal. A hellenisztikus kultúrához hasonlóan a bizánci is epigon, eklektikus jellegű. Mindkettő örökölte ősi kultúrája egykori alkotóerejét, ám ez sokkal kevésbé az önálló alkotásokban fejeződött ki, mint inkább a már meglevők megőrzésében és az idegenek befogadásában. A szellemi frissesség hiányát a szintézis ereje pótolja. A római államiság és a görög kultúra bizánci talajon új, élő organizmussá fejlődik, és elválaszthatatlanul összefonódik a kereszténységgel, amelyben a régi állam és a régi kultúra legerőteljesebb tagadásával találja szembe magát. A keresztény Bizánc nem hanyagolja el, sőt, a gondjaiba veszi az antik kulturális örökséget, nem félve sem a pogány művészettől, sem pedig a pogány filozófiától. A római jog örök időkre szólóan Bizánc jogi életének és jogi öntudatának az alapja marad, a görög kultúra pedig a művelődés alapjául szolgál. A görög filozófia, a görög költészet és a görög történetírás még a legvallásosabb bizánci műfajokat is inspirálja. Az egyház maga is elsajátítja a pogány filozófia fogalomkészletét, s saját dogmatikai tanításának kifejezéséhez használja fel.

A bensőséges kapcsolat az antikvitás világaival: ez volt az a különleges forrás, amelyből a Bizánci Császárság szellemi és anyagi erői táplálkoztak. A görög kultúra tradícióira támaszkodva, Bizánc évszázadokon át a világ kulturális és művelődési centruma maradt. A római állam tradícióira támaszkodva pedig sajátos helyet foglalt el Bizánc a középkori államok sorában. Egyedülálló volt a bizánci állam igazgatási rendszere, jól képzett és szerteágazó hivatalnoki apparátussal, kiválóan és fölényes haditechnikával felszerelt hadsereggel, magasan fejlett gazdasági és pénzügyi rendszerrel. Bizánc óriási anyagi javak felett rendelkezett, s az idők során pénzügyi rendszere egyre inkább tökéletesedett. E tekintetben alapvetően különbözik egy sor korabeli államtól, amelyekben a természetes gazdálkodás volt túlsúlyban. Bizánc hatalma és tekintélye mégis inkább aranyain, mintsem katonai erején alapult, fizetési képessége a legválságosabb időkben is szinte kimeríthetetlen volt. Mindezt a bizánci állam kíméletlen fiskalizmusa, adózási rendszere tette lehetővé, amely mindent a pénzügyi érdekeknek rendelt alá. Rendkívül fejlett bürokratikus apparátusa szolgált a kizsákmányolás eszközeként.⁴¹ Az állami adó terhe, amely már önmagában véve is súlyos volt, csak mérhetetlenül súlyosbodott a visszaélések következtében, melyeket a mesterségükben éppoly ügyes, mint kíméletlen bizánci hivatalnokok követtek el. A császári hivatalnokok közmondásos kapzsisága és megvesztegethetősége mindig a legkeserűbb ínséget jelentették a nép számára. Az állam gazdagságát és magas színvonalú kultúráját a szegényebbek fizették meg, jogfosztottságuk és szabadságuk elvesztése árán.

Az új jelenségek, amelyek a 3. század krízise idején keletkeztek, Diocletianus és Nagy Konstantin (I. Constantinus) kormányzati reformjaiban is tükröződtek. Diocletianus a bekövetkezett változásokkal számolva, az egész államszervezet gyökeres átszervezését valósította meg. Konstantin az ő művét folytatta és tökéletesítette, s ezáltal egy olyan új rendszert hoztak létre, amelyből a bizánci állam fejlődött ki.⁴² Diocletianus és Konstantin struktúrája minden lényeges vonásával együtt az

egész kora bizánci korszakokon át fennállt. Alapelvei pedig, a császári autokratia, a centralizmus és a bürokratizmus egészen addig megőrződtek, amíg maga a Bizánci Birodalom is fennállt.

Diocletianus és Kónstantin minden intézkedését szemmel láthatólag a krízis ideje alatt megrendült császári tekintély megszilárdításának vágya inspirálta, azért, hogy a legfelsőbb hatalom megerősödjék és felemelkedjék. Innét származott az a törekvés, hogy a senatusnak és a többi, még a köztársasági múltban gyökerező római intézménynek nem csupán a befolyását igyekeztek korlátozni, hanem az is, hogy minden egyes hatalmi szervnek illetékességi körét megpróbálták pontosan úgy rögzíteni, hogy az ne zavarhassa a hatalom koncentrációját. A civil és a katonai, a központi és a provinciabeli kormányzatot gondosan korlátok közé szorították. Az egyes kormányzati szervek között a kapcsolatot maga a császár jelentette, aki az egész államapparátus élén állva minden szálát a kezében tartott.

A birodalom hatalmas méreteire való tekintettel adódott az igény, hogy az állam territóriumra mellett magát a császári hatalmat is meg kell osztani azért, hogy a legfelsőbb kontroll minél hatékonyabb legyen. Diocletianus a római társuralkodói intézményből⁴³ kiindulva négytagú uralkodói kollégiumot hozott létre két augustusszal és két caesarral. Az egyik augustusnak a birodalom keleti, a másiknak pedig a nyugati felét kellett igazgatnia. Mindegyikük mellett egy caesar állt, aki nem volt velük vérrokonságban, hanem érdemei miatt választották és adoptálták. Az augustusokat idővel a caesarok váltották volna fel, és az uralkodói kollégium két új caesar választásával vált volna ismét teljessé. Vég nélküli zavargások és polgárháborúk lettek a következményei ennek a túlságosan is logikusan felépített rendszernek. Nagy Kónstantin három polgárháborúból is győztesként került ki, s az egész birodalmat egyesítette, halála előtt azonban ismét megosztotta a hatalmat és az állami territóriumot. Igaz ugyan, hogy föl hagyott az örökbefogadás szisztémájával azáltal, hogy a birodalmat családjának a tagjai közt osztotta fel, de Kónstantin fiainak az uralma is súlyos és véres bonyodalmakhoz vezetett. Ennek ellenére a birodalom megosztásának alapelve a későbbiek során is fennmaradt.

A provinciák igazgatásának Diocletianus által véghezvitt újjászervezésével vége szakadt Itália privilegizált helyzetének. Megszűnt a különbség a császári és senatusi provinciák között is, amely egyébként is már régóta elveszítette minden jelentőségét. Ettől kezdve minden provinciát a császárnak rendelték alá. Itáliát pedig, amely valamikor az egész birodalom felett uralkodott, mint minden állami territóriumot, szintén provinciákra osztották fel, és adófizetésre kötelezték. Ugyanakkor az is jellegzetes, hogy a már meglevő provinciákat is kisebb egységekre osztották fel. Így a provinciák száma lényegesen megnőtt: Diocletianus korában a birodalom provinciáinak száma 100 körül járt, az 5. században pedig már 120 körül. Diocletianus a birodalom territóriumát egyúttal 12 *diocesis*-re is felosztotta, a 4. század vége előtt számuk már 14 volt.⁴⁴ Végül Kónstantin alatt a birodalmat *praefecturák*ra osztották úgy, hogy minden egyes *praefectura* néhány *diocesis*-t foglalt magában, minden *diocesis*-nek pedig bizonyos számú provinciára terjedt a hatásköre. Kezdetben a *praefecturák* kiterjedése és száma is változott, és csak a 4. század végére állandósultak a határok.

A hatalmas Keleti Praefectura (*Praefectura praetorio per Orientem*), amely Aegyptus, Oriens, Pontus, Asia és Thracia dioeceseit foglalta magába, Egyiptomra és Líbiára (Cyreneika), Elő-Ázsiára és Thrakiára terjedt ki. A szomszédos Illyr Praefectura (*Praefectura praetorio per Illyricum*) Dacia és Macedonia dioeceseiből állt, a Balkán-félsziget középső részére, Hellasra és a Dunától északra lévő területekre terjedt ki. Az Italia Praefectura (*Praefectura praetorio Illyrici, Italiae et Africae*) Itálián kívül még a latin Afrika nagy részére is kiterjedt, másrészt pedig Dalmacia, Pannonia, Noricum és Raetia tartozott hozzá. A Gall Praefectura (*Praefectura praetorio Galliarum*) Galliára, Britannia római részére, az Ibér-félszigetre és Nyugat-Mauritániára terjedt ki, amely ma néhány modern államot is magában foglalna. A praefectura élén a praefectus praetorio állt. A keleti praefectus, akinek a székhelye Konstantinápolyban volt és Itália praefectura volt az állam legmagasabb méltósága, s utánuk következett a rangsorban Illyricum praefectura Thessaloniké székhellyel, valamint Gallia praefectura. A Diocletianus és Kónstantin által kialakított kormányzati rendszernek kezdettől fogva különösen fontos vonása a katonai és civil hatalom szétválasztása. A provincia civil kormányzata ezentúl kizárólagosan a helytartó kezében összpontosult, míg a katonai hatalom a *dux* illetékességi körébe tartozott, aki egy vagy több provincia hadseregének élén állt. Ezt az alapelvet gondosan végigvezették az egész provincia-rendszeren. Még a praefectus praetorio is, aki pedig a hatalom szervei közül Diocletianus alatt még egyedül őrizte mindkét funkcióját, Kónstantin idején már végleg elveszíti egykori katonai jellegét, s pusztán civil intézménnyé válik. Mint ilyen azonban az egész kora bizánci korszakon át különlegesen fontos szerepet játszik, széles illetékességi körrel.⁴⁵

A praefectus praetoriók megpróbálták visszaszerezni és növelni egykori nagy hatalmukat, s nyílt vetélkedést folytattak a központi hatalom szerveivel. Másrészt a császári hatalom is azon igyekezett, hogy némiképp megfékezze a praefectusok hatalmát azáltal, hogy jogkörüket korlátozta, vicariusaiknak pedig, a dioecesis helytartójának a jogkörét kiszélesítette. Főként a praefectusok rovására terjesztette ki a központi hatalom bizonyos szerveinek kompetenciáját is. Az egyes állami szervek között zajló belső hatalmi harcok nagyon jól érzékeltetik a kora bizánci kormányzati rendszer fejlődésének dinamizmusát.

Rómát és Konstantinápolyt kivették a praefectus praetorio joghatósága alól, s saját városi praefecturaik alá tartoztak. Ők ketten voltak az állami hivatalnokok közül a legmagasabb tisztségviselők a praefectus praetorio után. A városi praefectus számított a senatus legelőkelőbb képviselőjének és bizonyos mértékben azokat a régi köztársasági tradíciókat testesítette meg, amelyek még megmaradtak a városi élet terén. Egyetlen olyan állami hivatalnok volt, aki nem katonai uniformist hordott, hanem a római polgári öltözetet, a tógát viselte. A konstantinápolyi *praefectus-eparchos* (ὁ ἐπαρχος τῆς πόλεως) nemcsak a kora bizánci, hanem a későbbi korokban is vezető szerepet játszott a főváros életében. Jogkörébe tartozott a bírászkodás Konstantinápolyban, ő felelt a főváros rendjének és nyugalmanak fenntartásáért, és gondoskodott az ellátásról is. A főváros egész gazdasági élete, az ipar és a kereskedelem egyaránt a felügyelete alá tartozott.

A Konstantinápoly és Róma adminisztratív elkülönítésével érezhetően korlátozott praefectus praetoriói hatalom még egy megszorítást kényszerült elszenvedni a központi kormányzat kifejlesztésével Kónstantin korában. Ettől kezdve a központi kormányzat legbefolyásosabb képviselője a *magister officiorum* lett.⁴⁶ Szerény kezdetek után tett szert nagyobb hatalomra, elsősorban a praefectura számlájára. Felügyelete alá tartoztak az összes állami *officiumok* (officia), gyakorlatilag az egész római adminisztráció, beleértve a praefectura adminisztrációját is. Ugyanis az officiumok az egyes kormányzati szervek kancelláriái, számtalan hivatalnokkal együtt a bürokratikus igazgatási gépezet fontos posztjait alkották. A saját officium az ügynevezett *agentes in rebus* vállain nyugodott, akik császári futárként bejárták a provinciákat, és egyúttal mint agensek, jelentést tettek a hivatalnokok működéséről, munkájáról és rendelkezéseikről, valamint az alattvalókról. Az 5. században igen kiterjedt terület volt, csupán a birodalom keleti felében közel 1200 funkcionáriust számlált. Ezenfelül a magister officiorum volt még a császár személyes biztonságáért is a felelős, ezért a császári gárda, a scholae palatinae parancsnoka is ő volt. Egyúttal ő vezette az udvari ceremóniát is, s ebből fakadt még egy politikai funkciója: az idegen követségek fogadása s általában a külkapcsolatok gondja az ő vállát nyomta. Végül a 4. századtól a magister officiorum vezette az állami postát (*cursus publicus*) is, ami korábban a praefectus praetorio hatáskörébe tartozott.

Mellette a központi kormányzat legfontosabb embere Nagy Kónstantin idejétől fogva a *quaestor sacri palatii* volt. A bíraskodás élén állt, a törvények szerkesztése és a császári rendeletek ellenjegyzése volt a feladata. A pénzügyi kormányzat élén álltak az államkincstár (*fiscus*) és a császár privát kincstárának (*res privatae*) a főnökei, akik a kónstantini időktől a *comes sacrarum largitionum* és a *comes rerum privatarum* nevet viselték. Feladatuk valójában korlátozott volt azért, hogy a provinciákban az alapvető adófajtát, az *annonát* közvetlenül a praetorianus praefecturának fizették. Mivel mindaz, ami a császár szakrális személyével volt kapcsolatos, sajátos jelentőségre tett szert, ezért az egyik legfontosabb intézménnyé, az ügynevezett *sacrum cubiculum* vált, amelyhez a császár magánvagyonának a kezelése, többek között a császári ruhátár (*sacra vestis*) gondja is tartozott. Irányítója, a *praepositus sacri cubiculi*, egyike a birodalom legmagasabb és legbefolyásosabb méltóságainak. A gyengébb kezű császárok alatt a császári hálósoba felügyelője igen gyakran a legnagyobb hatalmú ember volt a birodalomban. A keleties szokások befolyására a praepositi sacri cubiculi többnyire eunuchok voltak, és a felügyeletük alá tartozó császári személyzet is hamarosan eunuchokból állt.⁴⁷

A konstantinápolyi senatus, amely még Nagy Kónstantin idejében alapították, elsősorban tanácsadó testület volt. A császári abszolutizmus kifejlődésével a senatus már Rómában sokat veszített egykori jelentőségéből. Bizáncban súlya természetesen még tovább csökkent. A senatus alkotmányos és törvényhozói funkciói azonban még sem szűntek meg azonnal és teljesen. Hosszú időnek kellett még eltelnie ahhoz, hogy egykori tündöklése véget érjen. A konstantinápolyi senatus (*synklétos*), bár a régi római senatusnak már csak az árnyéka, jelentős szerepet játszik még századokon át a birodalom életében.⁴⁸

Igaz ugyan, hogy mindenben a császári akarat döntött, mégsem csupán a tanácsaival és javaslataival vett részt a törvényhozásban (*senatus consulta*), amelyeket, ha a császár azt úgy ítélte jónak, törvényerőre emelt. A törvényeket megjelentetésük előtt néha a senatusban olvasták fel. A senatus a császár rendelkezésére néha a legfelsőbb bírósági fórumként lépett fel. Azonban a legfontosabb jogköre az volt, hogy uralkodóváltás esetén a senatus joga volt az új császár választása és megerősítése. A császár mellett a senatusnak nem volt túl sok mozgástere, azonban egyből megnőtt a szerepe, amikor üres volt a trón. Az is tény, hogy a senatus szava nem minden trónváltás esetén bírt döntő erővel, s nem tudta befolyását érvényesíteni a trón betöltésében. Amikor a császár időben trónörököst rendelt utódjául, vagy amikor azt társuralkodójává koronázta, akkor a senatus általi megerősítés pusztán formalitássá vált. Azonban olyankor, amikor a megüresedett trón várományosa nem volt előre kijelölve, sem pedig a császári háznak nem volt képviselője, ez esetben a döntés az új uralkodó választásáról a senatus és a főbb katonai parancsnokok kezében volt.

A konstantinápolyi senatus tagjai a leszármazás jogán a római senatorok utódai voltak, és jöllehet a konstantinápolyi senatus jogegyenlőségét csak Kónstantinos alatt törvényesítették, már Nagy Kónstantinnak sikerült Konstantinápolyba vonzania meglehetősen nagy számban a római senatusi arisztokrácia képviselőit. Közvetlenül utánuk következtek a bizánci senatusban a három legmagasabb rangot viselő császári tisztségviselők csoportjai, az *illustres*, a *spectabiles* és a *clarissimi*. Azonban függetlenül attól, hogy a régi vagy az új hivatali arisztokráciához tartoztak, a senatorok többnyire gazdag földbirtokosok voltak. Ebben rejlett, valamint a császári udvarban elfoglalt helyzetüktől s nem a senatusi tagságuktól függött, ennek a legmagasabb társadalmi rétegnek az ereje. A senatorok többsége, akinek a száma a 4. század közepén már 2000 körül járt, saját birtokán élt. A senatus aktív tagjaiként, úgy látszik, csak a legelőkelőbb és számbelileg ugyanakkor a legkisebb csoport képviselői léptek fel, az *illustres* titulus viselői.

Legvégül azonban, a 6. század közepétől a legnagyobb méltóság viselői új címet vesznek fel: *gloriosi*. A címek adományozásának könnyebbé válása idővel leszálította értéküket. Miután a *clarissimus* címet egyre gyakrabban és egyre szélesebb körben adományozták, az addigi *clarissimus* titulus viselői a ranglétrán eggyel előbbre léptek, és megkapták a *spectabiles* jelzőt, addigi viselőinek új címet kellett alkotni a még hangzatosabb *gloriosi epíteton* segítségével. Tipikus példája ez a címek elértéktelenedésének. A késő bizánci korban találkozhatunk a jelenség hasonló és még drasztikusabb példáival.⁴⁹

A senatus mellett, a császárok szűkebb tanácsaként állt az úgynevezett *sacrum consistorium*, amely a néhai *consilium principis* utóda volt. Állandó tagjai, a *comites consistorii*, többnyire a központi kormányzat legmagasabb hivatalnokai közül kerültek ki. Néha részt vettek benne a senatorok is, akik egyébként nem tartoztak a consistoriumhoz. Ezzel szemben a praefectus praetoriók, amelyek valaha a császári tanács legfontosabb tagjai voltak, többé nem vettek részt a munkájában. Az új császári tanács nevét onnét nyerte, hogy a tagjainak állniuk kellett az uralkodó előtt. Még világosabban fejeződik ki a tanács tagjainak viszonya urukhoz abban, hogy gyű-

léseiket silentiumnak hívták, ha pedig senatorok is résztvettek az „üléseiken”, silentium et conventus az elnevezésc. Ez a jellegzetes elnevezés vált később a császári tanács hivatalos nevévé, azonban ez a későbbi *σιλέντιον* nem volt állandó szerv, csak a császár hívta egybe olyankor, amikor igény volt rá a fontos állami és egyházi ügyek eldöntésében.⁵⁰ A *κοινοιστῶριον* kifejezés pedig a középkori Bizáncban egyszerűen csak a magasabb tisztségviselők ceremóniális összejövetelét jelenti az udvari ünnepségek alakalmával.⁵¹

Az államigazgatás diocletianusi és kónstantini reformjai a császári hatalom megerősödésével találkoztak, ugyanakkor azonban a lakosság széles tömegei továbbra is a legnyomorúságosabb körülmények között éltek. A *colonusok*, akik a falusi lakosság jelentős részét alkották, és a késő római császárság legfontosabb termelőerejét jelentették a földművelésben, egyre inkább örökletes függőségi viszonyba kerülnek uruktól. A diocletianusi adózási rendszer ezt a folyamatot csak még inkább kiélezte és meggyorsította. Ahogyan a pénz elértéktelenedett, úgy a korábbi adófizetési kötelezettségek jelentősége is egyre kisebb lett. Sokkal fontosabbá váltak a természetbeni szolgáltatások, s így Diocletianus a krízis idején bevezetett rendkívüli naturális adót véglegesen törvényesítette, és állandó szisztémává változtatta. Az így bevezetett *annona* ettől fogva a legfőbb adónem lett, az állami jövedelmek legfontosabb forrása. Mindennek terhét persze a falusi lakosság viselte. A diocletianusi rendszer, amely a *capitatio-iugatio* nevet viseli, az *annona* legfontosabb összetevőit, a fejadót és a földadót hozza összhangba egymással.⁵² Az adózási egységet egyrésztől a nagyságától és minőségétől függően a földdarab (*iugum*), másrésztől pedig az azt megművelő ember (*caput*) adja. Az új adó kiszabásakor a *iuga* és a *capita* kiszámítása sajátos módon történt, mivel az a *iugum* nem adóztatható meg, amelyik nem rendelkezik neki megfelelő *caput*tal, s a diocletianusi szisztéma szerint ugyanígy csak az a *caput* kötelezhető az *annona* fizetésére, akinek a rendelkezésére áll a megfelelő *iugum*. Ezért a *fiscus* számára természetesen szükséges az egyensúly megteremtése a *iugum* és a *caput* között,⁵³ hogy minden egyes *iugum* megfelelő *caput*ra leljen. Tekintettel a birodalomban uralkodó munkaerőhiányra, ez nem is volt olyan könnyű feladat. Ezért a *fiscus* arra törekedett, hogy a meglevő *caput*ot minél keményebben kösse a számára rendelt *iugum*hoz. Így aztán a diocletianusi adózási rendszer odavezetett, hogy a falusi lakosság mind szélesebb rétegei veszítették el költözködési szabadságukat.

A városi lakosság, amelyik nem rendelkezett földbirtokkal, nem fizetett *annonát*, és ezért kiváltságos helyzetben volt. Azonban már Nagy Kónstantin kora óta a kereskedők és kézművesek különlegesen magas adó fizetésére voltak kötelezve, aranyban. Ez az adónem az *auri lustralis collatio*.

A földművelés terén meglevő munkaerőhiány miatt igen nagy fontosságú volt a bizánci adózási rendszerben az úgynevezett *ἐπιβολή*-szisztéma (*adiectio sterilium*). Ez először Egyiptomban tűnt fel, még a Ptolemaiosok korában, ahol az ugaron maradt állami földeket kénytelenek voltak magánkézbe adni, elsősorban a gazdaságilag erősebb földbirtokosoknak, akiket kötelezték a nekik juttatott föld megművelésére és adó fizetésére. A 3. század végétől az *ἐπιβολή*-szisztéma széles körben elterjedt a bi-

birodalom más részein is, és nem csupán az állami földbirtokon, hanem a fizetékép-telen birtokosok földjein is alkalmazták.⁵⁴

A római pénz a 3. század során teljesen elveszítette az értékét. Ennek következménye nemcsak az árak óriási emelkedése volt, hanem a javak természetes cseréjére való áttérés is. Nyugaton a természetes gazdálkodás megerősödött, és az új középkori államok uralkodó gazdálkodási formájává vált, jóllehet a pénzgazdálkodás bizonyos elemei még sokáig fennmaradtak.⁵⁵ A birodalom gazdaságilag erősebb keleti felében ezzel szemben a pénzgazdálkodás hamarosan ismét túlsúlyba került, jóllehet itt még a természetes gazdálkodás elemei maradtak fenn sokáig. A pénzgazdálkodás megerősödése a bizánci területen különösen világosan megfigyelhető abban, hogy az annonát, csakúgy, mint az egyéb természetes szolgáltatásokat, egyre gyakrabban változtatják át pénzbeli fizetésre.⁵⁶ Már Nagy Kónstantinnak sikerült egy új és szokatlanul szilárd pénzrendszert megalkotnia. Ennek alapegységéül az arany solidus szolgált, amelynek normál súlya 4,48 gr volt, s így egy arany font 72 ilyen aranypénzt tett ki. Az ezüstpénz, a siliqua 2,24 gr súlyú volt, és az aranypénz 1/24-ed részét érte, ugyanis az arany értéke 12-szerese volt az ezüstének. Ennek a pénzrendszernek a stabilitása rendkívüli volt. Egy évezred során a kónstantini solidus (görögül νόμισμα, később pedig: υπέρπυρον) volt az alapja a bizánci pénzrendszernek, és századokon át a legnagyobb tekintélynek örvendett a nemzetközi kereskedelemben. Nem kímélték meg az időnkénti krízisek,⁵⁷ míg végül a 11. század közepe táján, a Bizánci Birodalom hanyatlásával egy időben az értéke érzékelhetően csökkent.

Mély átalakulást élt át Diocletianus és Kónstantin korában a birodalom hadi szervezete is.⁵⁸ Az őket megelőző időkben a római hadsereg lényegét tekintve határ menti katonaságból állt. Hamarosan azonban a birodalom egész fegyveres erejét a végtelen hosszúságúra nyúlt római határ mentén osztották szét, ezek alkották a határ menti erődítmények helyőrségét. Nem volt mobilizálható csapattest, sem erős katonai tartalék a birodalom belsejében, egyedül a praetorianus gárda állomásozott Rómában. Már régóta világos volt, hogy ez a hadi szervezet nem képes az egyre növekvő katonai feladatoknak megfelelni, s a 3. század krízise idején az egész szisztéma teljesen összeomlott. Diocletianus kezdettől fogva a határ menti csapatok további megerősítésére törekedett. Azonban továbbra is a legégetőbb feladat maradt mind katonai, mind pedig politikai téren egy mozgatható hadsereg létrehozása, hogy katonai tartalék gyanánt szolgáljon az ellenséges támadások esetén, valamint a császári hatalom támaszául a belső, lázadó erőkkel szemben. Ennek a kettős feladatnak kellett megfelelnie az ún. *exercitus comitatensis*nek, amelyet Diocletianus idején hoztak létre, Kónstantin alatt pedig kifejlesztettek, és számottevően megerősítettek. Ez a hadsereg más jellegű volt és a feladata is más volt, mint a régi praetorianus gárdának. A praetorianus gárda aktivitását már Diocletianus nagymértékben korlátozta megbízhatatlansága miatt, mivel mindig készen álltak arra, hogy új császárt emeljenek a trónra, vagy taszítsanak le onnan. Kónstantin a Milvius-hídnál vívott csatája után véglegesen likvidálta őket. Az új *exercitus comitatensis* hamarosan a római fegyveres erők magjává vált olyannyira, hogy Kónstantin jelentősen csökkentette a javukra még az addig állandóan növelt határ menti hadsereget is. Így aztán az új mozgó

hadereg túlnőtt a gárdacsapatok eredeti feladatán, de a határ menti katonaság is a maga részéről egészen speciális arculatot öltött. A határvédő katonákat, akik a limes vonalánál állomásoztak (és innét a nevük is: *limitanei*), szolgálatuk fejében földbirtokkal tüntették ki. Így aztán afféle parasztkatonaságot képviseltek, amelyik birtokának a jövedelméből él, s védi az államhatárokat az ellenséges támadásokkal szemben. Bizáncban ez a szervezet a továbbiakban még igen fényes jövő előtt állt.

A legfelsőbb katonai parancsnokok Kónstantin óta az ún. *magistri militum*, közülük a gyalogságnak a *magister peditum*, a lovasságnak pedig a *magister equitum* parancsolt. Ennek a felosztásnak az indítéka mindenképpen abban rejlett, hogy a hadsereg mindkét fegyvernemének a parancsnoka képes volt fenyegetni a császári hatalom helyzetét. Hamarosan eltekintettek azonban ettől a felosztástól, s helyette azt az alapelvet vezették be, hogy a császári udvarban – mind nyugaton, mind pedig keleten – két-két azonos rangban levő katonai parancsnok volt, s mindkettő titulusa: *magister equitum et peditum praesentalis*. A birodalom keleti felében ezen kívül még három regionálisan korlátozott feladatkörrel bíró főparancsnok volt: *magistri militum per Orientem, per Thracias és Illyricum*. Az ő parancsnokságuk alatt álltak a területükön állomásozó comitatenses alakulatok, s alájuk rendelték az egyes provinciák határvédő alakulatainak a parancsnokait (*duces*) is. Ekképpen a birodalom bizánci felében öt katonai főparancsnok volt, megosztott hatáskörrel, kettő a fővárosi és három főparancsnok a provinciabéli alakulatok élén, mindannyian a császárnak mint az összes fegyveres erők egyetlen, legfelsőbb parancsnokának voltak alárendelve.

Az idők során a római–bizánci hadsereg egyre inkább barbarizálódott. A császári katonaság legértékesebb elemét a barbárok képezték, elsősorban a germánok, a birodalom lakosai közül pedig az illírek. Erősen megnőtt a külföldi zsoldosok száma. A 4. századtól kezdve a tekintélyesebb barbárok számára a tisztí rang is elérhetővé vált. Jellegzetes, hogy egyúttal egyre nagyobb jelentőségre tett szert a római–bizánci seregben a lovasság. A császári hadsereg a perzsa sásánida állam harcmódorához kényszerült alkalmazkodni, amelynek hadereje elsősorban a lovas egységeken nyugodott.

Annak előfeltétele, hogy a birodalom súlypontja Keletre tolódott, elsősorban a császárság sűrűn lakott keleti felének⁵⁹ gazdasági ereje volt, s azoknak az új katonai feladatoknak a következménye, amelyekkel a birodalom Keleten találta szembe magát: az Al-Dunánál, ahol a barbárok előrenyomulása északról egyre erőteljesebb méreteket öltött, valamint a Közel-Keleten, ahol erőteljesen megnőtt a perzsák nyomása. Az újperzsa Sásánida Császárság sokkal veszélyesebb ellenfélnek bizonyult, mint a parthusok állama, amelynek örökébe lépett. A Bizánci Császársággal szemben egyenrangú félként lépett fel, sőt, néha teljhatalmú vetélytársaként próbált fölébe kerekedni. Amiként a bizánci császárok a római imperátorok utódainak tekintették magukat, akképpen a sásánida nagykirályok is az Achaimenidák utódainak és örököseinek számítottak, s jogot formáltak mindazon területekre, amelyek egykor a régi Perzsa Királysághoz tartoztak. Már a prebizánci korban, a 3. század közepétől kezdődően s aztán továbbra is, végig az egész kora bizánci korszakon át, a birodalom

állandóan ki volt téve Perzsia nyomásának. A perzsákkal folytatott háború Bizánc egyik legfontosabb külpolitikai problémájává vált.⁶⁰

Már Diocletianus számot vetett a helyzet ilyen nagyfokú megváltozásával. Uralkodótársát, Maximianust a birodalom nyugati felében hagyva, a maga számára a keleti részt tartotta meg, s rendszerint Nikomédiában tartózkodott. Kónstantin pedig Keleten új állami centrumot hozott létre: a kis görög városkát, Byzantiont kiépítette a Bosporos partján, és a birodalom fővárosává tette. Az építkezés munkálatai 324 novemberében⁶¹ kezdődtek meg, közvetlenül a Licinius felett aratott győzelme után, amikor az egész Kelet Kónstantin hatalma alá került, és már 330. május 11-én az új főváros ünnepélyes átadása is megtörtént. Kevés olyan város létezik, amelynek az alapítása oly hatalmas horderejű a világtörténelem számára, mint Konstantinápoly.⁶² A zseniális éleselméjűséggel kiválasztott hely két kontinens határán fekszik, keletről a Bosporos mossa partjait, északról az Aranyszarv-öböl, délről a Márvány-tenger határolja, a szárazföld felől pedig csak egyetlen oldalról közelíthető meg. A főváros stratégiai helyzete fekvése miatt egyedülálló volt. Egyidejűleg ellenőrizte az Európa és Ázsia közti közlekedést, valamint az Égei-tenger felől a Fekete-tengerhez vezető vízi utat, s így hamarosan az akkori világ legfontosabb kereskedelmi és közlekedési centrumává fejlődött. Konstantinápoly, politikai, katonai és gazdasági központként, később pedig a Bizánci Birodalom egyházi és kulturális centrumaként egy évezreden át egyedülálló befolyást gyakorolt az egyetemes történelem alakulására és az emberiség kulturális fejlődésére.

Míg Róma jelentősége erősen hanyatlott és lakosainak száma egyre csökkent, addig az új főváros szüntelenül csak gyarapodott. Nem egészen száz évvel alapítása után Konstantinápoly, lakosainak számát tekintve felülmúlta Rómát, s a 6. században ez a szám már majdnem elérte a félmilliót.⁶³ Konstantinápoly lett az új Róma, amely a régi Róma örökébe kívánt lépni, s a régi fővárost felváltva, az állam új központjává kívánt válni.⁶⁴ Az új főváros még alaprajzát tekintve is mindenben a régít utánozta. A régi Róma összes tradícióit átültették az újba.⁶⁵ Azokat a privilégiumokat, amelyek a régi Rómát éltették, megkapta Konstantinápoly is. Kónstantin maga igyekezett minden eszközzel előmozdítani városának ragyogását és gazdagságát. Nagyszerű épületekkel és műtárgyakkal díszítette, amelyeket az egész birodalom területéről gyűjtöttek össze. Igen nagy szerepet játszott a templomok építése. Konstantinápoly alapításától fogva kifejezetten keresztény jellegű, míg a lakosság nyelvét és kultúráját tekintve túlnyomóan görög volt. Az állam krisztianizációjával és az új főváros felépítésével a Bosporos partján Kónstantin kétszeresen is kifejezésre juttatta a Keleten bekövetkezett változásokat.

Alig van a történettudománynak még egy olyan élénken vitatott és különféle megoldásokra lehetőséget adó problémája, mint Nagy Kónstantinnak a keresztény hithez való viszonya.⁶⁶ Egyesek szerint Kónstantin a hit kérdésében közömbös volt, és a kereszténység mellé kizárólag politikai megfontolásból állt, mások viszont hisznek a megtérésében, s joggal látják benne a birodalom vallási politikájában végbement hatalmas változás elindítóját. Mindkét állítás bizonyítására számos érvet hoznak fel, és úgy tűnik, sok minden arról tanúskodik, hogy Kónstantin meggyőződéses keresz-

tény volt, míg ismét csak sok minden mellett szól, hogy ragaszkodott a régi pogány tradíciókhoz, s végül van olyan tény, amely mind az egyiket, mind pedig a másikat tanúsítja. Mindenesetre Kónstantin számára meghatározóak voltak a politikai célok. Diocletianus szisztematikus keresztényüldöző politikájának kudarca mindenki előtt világos volt, még Galerius, leghűségesebb segítőtársa, is kénytelen volt ezt belátni. Ahogy a birodalom súlypontja Keletre helyeződött, a keresztényellenesség szemmel láthatólag elerőtlenedett és tarthatatlanná vált.⁶⁷ Azonban éppoly vitathatatlan az is, hogy Kónstantin életrajzát átszövik a vallásos élmények (keresztény és nem keresztény, vagyis kereszténységet megelőző, praechristianus), és teljesen indokolatlan vallási közönyösségről beszélni vele kapcsolatban, akár szemrehányást, akár pedig dicséretet jelentsen ez. Nem szabad elfeledni, hogy a kor, amelyben Kónstantin élt, a vallási nyugtalanság kora volt, s a vallási szinkretizmus jellemezte, ugyanis semmi kivetnivalót nem talált senki sem abban, ha valaki egyidejűleg különféle kultuszoknak a követője is volt. Tény, hogy Kónstantin, legkésőbb 312-ben a keresztények istenének is a védelme alá helyezkedett, és ettől fogva állandóan és egyre határozottabban támogatta a keresztényeket. Azonban mindez nem jelenti azt, hogy teljesen a kereszténység mellett kötelezte volna el magát, és minden pogány tradícióval szakított, hogy kereszténnyé lett abban az értelemben, ahogyan keresztények voltak Kónstantin utódai a bizánci trónon. Ismeretes, hogy megtartotta a pogány vallási szokásokat, sőt, néhányhoz maga is ragaszkodott, különösen a nap kultuszának volt a híve. A vallási kizárólagosság, amely a kereszténység sajátossága, teljesen idegen volt a vallási szinkretizmus korában, és idegen volt az első „keresztény császár” számára is. Elég sok időnek kellett elteltie még addig, amíg a vallási exkluzivitás szelleme győzött, és a római világba is behatolt az a meggyőződés, hogy a kereszténység az egyedüli üdvözítő vallás, az a vallás, amely az abszolút igazság birtokosa, s amely minden más hiedelmet tévedésként utasít vissza. Igaz ugyan, hogy Kónstantin valláspolitikai irányvonalának a szükségszerű következményeként vált végül is a Bizánci Birodalomban a kereszténység az egyedüli elismert vallássá. Azonban mindez jóval később következett be (lásd a továbbiakban). Nemcsak Kónstantin, de még utódai is – egészen 379-ig – megőrizték a pontifex maximusi titulussukat.⁶⁸

A Római Birodalom krisztianizációjának legerősebb és legjelentősebb megnyilvánulása Kónstantin idején az egyetemes zsinat összehívása volt Nicaeába (Nikaia) (325), amely az első volt az egyetemes zsinatok sorában, s a keresztény egyház dogmatikai és kánonjogi alapjait rakta le. A császár, aki összehívta a zsinatot, és vezette a tárgyalásokat, erősen befolyásolta annak döntéseit is. Annak ellenére, hogy formálisan még nem is tartozott az egyházhoz – csak a halálos ágyán keresztelkedett meg –, lényegében már a vezetője volt, példát adva ezáltal utódainak a bizánci trónon. A zsinaton az alexandrieai presbiter, Arius tanításáról tárgyaltak, aki monoteisztikus elképzeléseiből kiindulva megtagadta az Atya és a Fiú egyenlőségének elismerését, s így Krisztus istenségét is tagadta. Arius tanát elítélték, s elfogadták a Fiú „egylényegűségét” (ὁμοούσιος) az Atyával. Így nyert megfogalmazást az a dogma, amely a kónstantinápolyi második egyetemes zsinat (381) kiegészítéseivel együtt a keresztény egyház hitvallásává lett.

Az állam és az egyház együttműködése, amelynek irányvonalát Kónstantin szabta meg, mindkét fél számára jelentős haszonnal járt, ugyanakkor azonban új, nehéz problémák elé is állította őket. A római–bizánci állam a kereszténységben megtalálta azt az erőt, amely képes volt vallási egységet teremteni, a császári abszolutizmus pedig erős erkölcsi támaszra lelt benne. Az egyház pedig az államtól szilárd anyagi bázist kapott és támogatást misszionáriusi munkájához, valamint az egyházellenes irányzatokkal szembeni harcához. Mindezt azonban annak a fejében, hogy az állam gyámsága alá került. A maga részéről az állam pedig, amely az egyházhoz kötötte saját sorsát, a különböző egyházi irányzatok és áramlatok harcába bonyolódott bele. A vallási háborúskodások többé már nemcsak az egyház ügyét jelentették, politikai szempontoktól kiélezve, hanem lényeges elemét alkották a politikai fejlődésnek is. Mivel az állam céljai nem mindig estek egybe az egyházáival, s ez igen gyakran összeütközésekhez vezetett. Mindkét jelenség: az állam részvétele a vallási háborúskodásban, a politikai és egyházi érdekek kereszteződése, együttműködés és antagonizmus az egyház és az állam között, már Kónstantin idején kifejezésre jutott.

A nicaei zsinat ítéletével az ariánizmust még nem sikerült felszámolni. A császár, aki kezdetben alábecsülte az ellenzék erejét, taktikát változtatott, és kieszközölte, hogy Ariust ismét visszavegyék az egyházba. Ezáltal azonban ismét összeütközésbe került az orthodox klérussal, elsősorban Nagy Athanasioszal (Athánáz), aki 328-tól az alexandriai püspöki szék birtokosa volt, és többször is üldöztetést szenvedve, egészen a haláláig (373) lankadatlan harcot folytatott a nikaiai dogma érdekében, éles ellentétbe keveredve ezáltal a császári hatalommal.

A vallási probléma kiélezte a viszályt Kónstantin fiai között is, és egyúttal elmélyítette a szakadékot a birodalom keleti és nyugati része között is. Constantius, aki a keleti birodalomrészben uralkodott, ariánus volt, míg a korán meghalt Constantinus (megh. 340) és a fiatal Constans, akik Nyugaton uralkodtak, a nikaiai orthodoxia hívei voltak. Nem hozott kibékülést 343 őszén a birodalom két felének határán fekvő Serdicában összehívott zsinat sem. Viszont az addigra az egész Nyugat felett uralkodó fiatalabb testvérének hatalmi túlsúlya arra kényszerítette Constantiust, hogy szabadlábra helyezze és visszaengedje az elűzött orthodox püspököket. Ezek után az ariánizmus, politikailag vereséget szenvedve, két táborra szakadt: a félariánusok (semihariani) ugyan ténylegesen nem ismerték el az Atyának és Fiúnak „egylényegűségét”, viszont mégiscsak elismerték a „hasonlólényegűségét” (ὁμοιούσιος, de nem ὁμοούσιος), míg a radikális irányzat, Eunomiossal az élen, továbbra is erőteljesen kitartott az ariánus tan mellett. Közben azonban a helyzet megváltozott, amikor 350-ben Constans a Magnus Magnentius trónbitorlóval szemben vívott harcban elesett, a következő évben pedig Constantius a Mursa (Eszék) melletti véres csatában legyőzte a trónbitorlót.

A keleti császár győzelme ismét kiemelte a birodalom keleti felének jelentőségét. Apjára való tekintettel Constantius arra törekedett, hogy Konstantinápolyt jogilag egyenlővé tegye Rómával. Ez ténylegesen a régi, félig pogány Róma visszaszorítását jelentette az új, keresztény főváros javára. A látogatását, amellyel megtisztelte Ró-

mát, olyan szimbolikus gesztus kísérte, amely kifejezte a régi világ összeomlását: rendeletére kivítették a senatus terméből a győzelem istennőjének oltárát.

Constantius győzelme egyúttal az ariánizmus diadalát is jelentette. Az ellenzéket, amely Alexandreiai Athanasiosszal az élén szembeszegült vele, erőszakkal törte le, s a sirmiumi és riminii zsinatokon az ariánizmust államvallássá deklarálták (359). Ezután a félariánusok körében is bekövetkezett a szakadás: a mérsékeltebbek feladták az oppozíciójukat úgy, hogy ettől kezdve egyre inkább közeledtek a nikaiai orthodox tanítás képviselőihez, míg a megmaradtak Eunomios követőivel egyesültek, és a császári irányítás alatt nézeteik uralkodó irányzattá váltak.

Nagyobb történelmi szerepre azáltal tett szert az ariánizmus időleges diadala Bizáncban, hogy éppen ekkor, az ariánizmus túlsúlyának idején kezdődött a gótok keresztény hitre térítése, és így az új hitet ariánus formájában vették át a germán törzsek. A Bibliát gót nyelvre fordító gót Wulfilát püspökké az ariánus Nikomédeiai Eusebios szentelte, s így még sokáig, az ariánizmus felszámolása után is a Bizánci Birodalom területén a legtöbb germán törzs az ariánus hitvalláshoz tartotta magát.

A Constantius alatti vallási forrongások után Julianus idején (361–363)⁶⁹ a pogány reakció következett. A régi kultúra együttélésének problémája az új hittel az éles krízis fázisába lépett. Az antik világ varázslatos tündöklése után kezdődő hanyatlásban a félelmetes szerelem annak hatalmas kultúrája, tudománya és művészete iránt nagy Kónstantin családjának utolsó képviselőjét az új hit izzó ellenfelévé tették. A kereszténységet kompromittálták az egymással civakodó egyházi irányzatok végtelen viszályai. A pogány vallás hívei még eléggé erősek voltak, főként a birodalom nyugati részén, elsősorban Rómában. Pogány volt nagy részben az erősen barbarizált hadsereg is. Julianusnak azonban a kereszténységhez való barátságtalan hozzáállással nem sikerült széles körű egyetértést kiváltania. Az új hit elleni harcot az újplatonikusok és rétorok szűk rétegének képviselőjeként és tolmácsaként vívta, akik közé maga is tartozott. Politikája a birodalom keleti felében sehol sem talált azonnal visszhangra. Vállalkozásának belső gyengesége különösen világosan mutatkozik meg abban, ahogy az új pogány klérus megszervezésénél mindenben a keresztény egyház szervezetét másolta. Ábrándozása, rajongása, amely az elfeledett pogány kultuszok felújítására irányult, és az isteneknek személyesen bemutatott áldozatok, nem csak a keresztényekből váltottak ki gúnyolódó álméltkodást. Miként minden reakció, ami azért lelkesedik a régi iránt, mert az régi, és azért helyezkedik szembe az újjal, mert az új, úgy Julianus felbuzdulása is bukásra volt ítélve. Egy merész hadjárat során, amelyet a császár Perzsia ellen vezetett, egy ellenséges kopja leterítette, elesett és vele együtt műve is sírba szállt.

2. A népvándorlás és a krisztológiai viták kora

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Stein: *Geschichte*, I.; Bury: *Later Rom. Empire*, I.²; H. St. L. B. Moss: *The formation of the East Roman Empire. CMH IV, Pt. I.* (2nd ed., 1966) 1–41.; G. Mathew: *The Christian background.* ibid. 42–60.; Kulakovskij: *Istorija*, I.; Seeck: *Untergang*,

V. és VI.; E. Demougeot: *De l'unité à la division de l'Empire romain, 395–410. Essai sur la gouvernement Impérial.*, Paris, 1951; L. Schmidt: *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen.*² München, 1941; uő.: *Geschichte der Wandalen.*² München, 1942; F. Lot: *Les invasions germaniques.* Paris, 1905; Chr. Courtois: *Les Vandales et l'Afrique.* Paris, 1955; E. A. Thompson: *A History of Attila and the Huns.* Oxford, 1948; F. Altheim: *Attila und die Hunnen.*, Baden-Baden, 1951; A. Harnack: *Lehrbuch der Dogmengeschichte II.*¹, Tübingen, 1909; L. Duchesne: *Histoire ancienne de l'Eglise*, III.⁵, Paris, 1911; H. Lietzmann: *Geschichte der Alten Kirche*, IV.², Berlin, 1953; W. Ensslin: Die Religionspolitik des Kaisers Theodosios d. Gr. *SB. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl.*, 1953, Heft II.; *Das Konzil von Chalkedon.* Hrsg. von A. Grillmeier u. H. Bacht. I. Würzburg, 1951; N. H. Baynes: The Dynasty of Valentinian and Theodosios the Great. *Cambr. Med. Hist.* I. (1911) 218–249.; A. Güldenpfennig: *Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosios*, II., Halle, 1885; W. Ensslin: Markianos. *RE* XIV 2 (1930) 1514–1529; uő.: Leo I. *RE* XII, 1 (1924) 1947–1961; W. Barth: *Kaiser Zeno.* Basel, 1894; E. W. Brooks: The Emperor Zenon and the Isaurians. *Engl. Hist. Review*, 8 (1893); uő.: The Eastern Provinces from Arcadius to Anastasius. *Cambr. Med. Hist.*, I (1911) 457–486; A. Rose: *Kaiser Anastasius I. Die äußere Politik des Kaisers.* Halle, 1882; uő.: *Die byzantinische Kirchenpolitik unter Kaiser Anastasius I.* Wohlau, 1888; P. Charanis: *The Religious Policy of Anastasius the First.* Madison, 1939; W. Ensslin: *Theoderich der Grosse*². München, 1959.

A vallási háborúskodások és a gyakori polgárháborúk következtében a birodalom külpolitikai helyzete mélységesen megrendült. Már Kónstantin idején megmutatkozott a perzsák fölénye Mezopotámiában. Julianus tragikus végű hadjárata után az utolsó pogány imperator keresztény utóda, Jovianus (363–364) sietve békét kényszerült kötni a perzsákkal, melynek során Bizánc jelentős területeket veszített el Mezopotámiában és Armeniában.

Amint elkezdődött a nagy népvándorlás, Bizánc új nehézségekkel találta szemben magát, amelyeknek a következményei beláthatatlanok voltak. Most már északi határa is állandó összeütközések színterévé vált. Bizánc számára nehéz és kimerítő kétfrontos harc kezdődött, és ez a harc egészen a Bizánci Császárság bukásáig tartott. Ettől az időtől kezdve végig egész történelme során Bizánc csaknem megszakítás nélkül hadjáratokra kényszerült a nagy keleti birodalmakkal és mindazon népekkel, amelyek egymás után törtek rá északról és nyugatról.

Az első olyan császár, aki ilyen végzetes kétfrontos harcot vívott, s ennek áldozatául is esett, az ariánus Valens császár volt. Mint korábban Kónstantin fiai, úgy most I. Valentinianus (364–375) és testvére, Valens (364–378) is ellentétes hitvallást képviseltek.⁷⁰ I. Valentinianus, aki Nyugaton uralkodott, a nikaiai hitvalláshoz tartotta magát; Valens pedig, aki a keleti birodalomrészt igazgatta, az ariánizmus képviselője volt. Így a vallási véleménykülönbségben ismét kifejezésre jutott az ellentét Nyugat és Kelet között. Ez az ellentét idővel egyre erőteljesebbé vált, s a kapcsolat a birodalom nyugati és keleti fele között egyre inkább meglazult. Ekkor azonban mindkét birodalomrész a külső ellenfelekkel vívott harcaival volt elsősorban elfoglalva. A Dunánál a szarmatákkal és a quadokkal vívtak harcokat, a Rajnánál és a Neckarnál

súlyos ütközetek folytak az alemannokkal, Britanniába betörték a szászok, a piktek és a skótok. Azonban mindezek a barbár betörések csupán előjátékai voltak annak a nagy krízisnek, amely akkor következett be, amikor a nyugati gótok a hunok nyomására elhagyták a mai délorosz síkságon levő szállásterületeiket, s nagy tömegben törtek be a Duna vidékére, új letelepedési lehetőséget keresve. A császári kormányzat beleegyezésével Thrakia dioecesis területén telepedtek le, azonban hamarosan a szomszédos részeket kezdték el fosztogatni. A nyugati gótokhoz még keleti gót csoportok és hunok is csatlakoztak, s így egész Thrakiát elárasztották a barbárok. Valens császár a perzsa hadszíntérről sietett a Balkán-félszigetre, s az ellenséggel Hadrianopolisnál (Drinápoly, ma: Edirne) találkozott. 378. augusztus 9-én sorsdöntő csatára került sor, amelynek során a nyugati gótok a keleti gótok segítségével teljesen szétverték a császári sereget. Maga a császár is elpusztult az ütközet során.

A bekövetkezett katasztrófa következményei felmérhetetlenek voltak. A germán probléma, amely ettől kezdve elsőrendű fontosságúvá vált, a birodalom keleti fele számára a legnagyobb nehézséget jelentette még egy évszázadon át, később pedig a nyugati fél ennek súlyától össze is roppant. Úgy tűnt, hogy fegyveres erővel a gótokat lehetetlenség legyőzni. A kétségbeejtő helyzetből, amelybe az állam jutott, egyedül csak tárgyalások és megegyezés útján lehetett kilábalni. Így járt el I. Theodosios, akit Gratianus (375–383), I. Valentinianus fia és utóda 379. január 19-én Sirmiumban augustusszá nevezett ki, és rábízta a birodalom keleti felének kormányzását.

Miután a gótok visszavonultak a Balkánon túlra, a császárok szövetséget kötöttek velük (*foedus*). A keleti gótokat Pannoniában, a nyugati gótokat pedig a Thrak dioecesis északi részében telepítették le. Teljes autonómiát élveztek, magas fizetésben részesültek, a birodalomnak pedig szövetségeseikként (*foederati*) katonai segítségnyújtással tartoztak.⁷¹ Sokan közvetlenül is császári szolgálatba léptek. Így időlegesen elhárult a germán invázió veszélye. A nemrég még ellenséges gótokat a birodalom szolgálatába állították, és a császári hadsereg, amelynek ereje már erősen hanyatlóban volt, a germán szövetségesek révén jelentősen megerősödött. Ez a döntés lényegében tehát az ellenséges inváziót békés behatolássá változtatta. A hadsereg barbarizálódása, amely amúgy is egyre erősebben érzékelhető volt, elérte a tetőfokát; a császári csapatok nagy része germánokból állt, és hamarosan a legfontosabb parancsnoki posztokat is germánok töltötték be.⁷² Ezzel egy időben Theodosios gótpolitikája igencsak megnövelte az állami kiadásokat és ezen kívül még az adóterheket is. Megnőtt a lakosság nyomorúsága, úgyhogy a falusi lakosok a földbirtokosok patronátusa alá helyezték magukat (*patrocinium*) azért, hogy az adószedők követeléseivel és önkényével szemben megvédjék magukat. A falusi lakosság ily módon egyre inkább elveszítette a függetlenségét, így a colonusok röghöz kötésének folyamata a 4. és 5. század fordulójára már lényegében a birodalom egész területén befejeződött.⁷³

Valens halála meggyorsította az ariánizmus összeomlását. Az orthodoxia győzelme kifejeződött a második egyetemes zsinaton Konstantinápolyban (381), amely megerősítette és kiegészítette a nikaiai zsinat végzéseit, s amelyen végleges megfogalmazást nyert a keresztény hitvallás (az ún. *Symbolum nicaeno-constantinopolitatum*).

I. Theodosios, a nikaiai-konstantinápolyi hitvallás meggyőződéses képviselője, minden eszközzel az orthodoxiát támogatta, és üldözte a pogányságot és az eretnek keresztény szektákat. Uralma alatt az Imperium végleges kereszténnyé tétele be is fejeződött. Az orthodox kereszténység egyedüli államvallás lett, míg a többi hitvallást törvényen kívül helyezték.

A hosszú polgárháborúk után, amelyeket a birodalom a nyugati részén viselt, Theodosiosnak sikerült halála előtt még egyszer egyesítenie a császárságot. Halálos ágyán azonban ő is felosztotta azt, amit oly nagy kinnal egyesített. Theodosios, bár maga a távoli nyugatról, Hispaniából származott, mégis világosan kifejezésre juttatta a birodalom keleti részének prioritását a felosztás alkalmával. Nagy Konstantin még a legidősebb fiának Britanniát, Galliát és Hispániát juttatta, I. Valentinianus a maga számára tartotta fenn az állam nyugati részét, s a keleti részt hagyta az öccsének, ezzel szemben Theodosios 395-ben az idősebbik fiát, Arkadiost tette meg uralkodóvá Keleten, az ifjabb Honorium pedig Nyugaton. Kevéssel utóbb a keleti birodalomrészhez tartoztak Dacia és Macedonia dioecisisei is, amelyek addig az önálló Illyricum praefecturát képezték. A nyugati résznek Illyricumból csak a Pannon dioecesis maradt, amelyet ezentúl rendszerint Illyricum⁷⁴ dioecesisnek neveznek. Ily módon alakult ki a Nyugat és Kelet között húzódó történelmi határvonal, amely idővel egyre inkább a nyugati-római és a keleti-bizánci világ kettéválásának vonalaként rajzolódott ki.

A birodalom Theodosios általi felosztása önmagában még semmi újat sem jelentett, csupán a korábbi idők hasonló lépéseit újította fel. Azonban mégiscsak alapvető tény, hogy ez után a felosztás után egészen a Nyugatrómai Birodalom bukásáig az állam mindvégig két részre osztott maradt. Való igaz, hogy a Római Birodalom egységének alapelvét továbbra is megőrizték: nem létezett két császárság, hanem csupán csak az egy és oszthatatlan császárság két része, mely két császár kormányzása alatt áll. A törvényeket gyakran mindkét császár nevében jelentették meg. Ha pedig az egyik császár meghalt, a másikkal jogában állt kinevezni az utódját. Azonban idővel a kapcsolatok a birodalom két fele közt lényegében egyre lazábbakká váltak. Teljesen másként alakultak a körülmények Keleten és Nyugaton, s a kapcsolatok sem voltak barátságosak a két hatalom közt. Már Theodosios fiai idején erőteljes versengés kezdődött a keleti régensek között, akik egymást gyakran felváltva kormányozták Konstantinápolyban a gyenge Arkadios helyett, valamint a nagyhatalmú germán Stilicho közt, aki közel egy évtizeden át uralkodott Nyugaton a fiatal Honorius nevében.⁷⁵

Theodosios gótpolitikája súlyos krízist élt át. A nyugati gótok Alarich vezetésével felkerekedtek, és pusztítani kezdték az egész Balkán-félszigetet, le egészen a konstantinápolyi falakig és Dél-Hellásig. A keleti és nyugati uralom közti egyenetlenségek lehetetlenné tették a hatásos ellenakciót, s végül is oly módon került sor a békekötésre, hogy a keletrómai kormányzat Alarichot a császári hadsereg vezetésével bízta meg a Balkán középső részein, kinevezte őt a magister militum per Illyricum tiszterre. Ugyanakkor a gót Gainas a magister militum praesentalis pozícióját foglalta el, s csapataival bevonult Konstantinápolyba. Közben a bizánci fővárosban egyre

erősebb gótellenes hangulat alakult ki, amely végül is 400 körül olyan fordulatot eredményezett, hogy a germánellenes erők kerültek hatalomra.⁷⁶ A bizánci hadsereget újjászervezték, és a germánokat kiszorították belőle.⁷⁷ Hamarosan azonban a császári kormányzat rákényszerült arra, hogy a germánokat nagy tömegben ismét besorozza a bizánci hadseregbe, úgyhogy egészen a 7. századig a germán katonák képezték a bizánci hadsereg legfontosabb és legerősebb elemét. Azelőtt egyenként, zsoldosok gyanánt verbuválták, s császári tisztek parancsnoksága alá helyezték őket, Theodosios óta viszont a szövetségesek autonóm kontingenst alkottak saját parancsnokaik vezetése alatt. Nyugaton ez a helyzet még tovább tartott, amíg végül is a Nyugatrómai Császárság bele nem fulladt a germán áradatba. Ennél a jelenségnél Nyugat és Kelet abban különbözik egymástól – s ez további sorsukat is meghatározta –, hogy míg Keleten sikerrel járt az antigermán reakció, addig Nyugaton a számtalan germánellenes megmozdulás eredménytelen maradt. Hamarosan pedig Alarichtól is megszabadult a keleti birodalomrész. Alarich csapataival Itáliába vonult, ahol 410-ben háromszori ostrom után elfoglalta Rómát. Nyugaton a helyzet elkeserítőnek látszott. Keleten ezzel szemben az 5. század kezdetétől hosszú ideig béke honolt.

Erre a viszonylag békés korszakra esik a konstantinápolyi egyetem alapítása és a *Codex Theodosianus* megalkotása. A gyengekezű II. Theodosios (408–450) császár kezdetől fogva energikus nővérének, Pulcheriának a befolyása alatt állt, később pedig felesége, Athénais-Eudokia hatása alá került, aki egyébként egy pogány athéni retorikaprofesszor lánya volt. A császárné személye az antik kultúra és a kereszténység bizánci szimbiózisának az élő példája. Athénais sohasem tagadta meg a régi athéni kultúra ideálját, ugyanakkor teljes szívvel elkötelezte magát az új hit mellett, szépíróként pedig egyaránt írt világi verseket és egyházi énekeket. Az ő befolyásának kell tulajdonítanunk, hogy 425-ben – a Nagy Konstantin óta fennálló főiskola újjászervezése és kiszélesítése révén – Konstantinápolyban egyetemet alapítottak.⁷⁸ Az új egyetemen, amely a Bizánci Birodalom legfontosabb kulturális központja lett, tíz görög és három latin professzor adta elő a grammatikát, öt görög és három latin professzor pedig a retorikát. Ez utóbbiak közül egy filozófus, kettő pedig jogász volt.

Amint a konstantinápolyi egyetem alapítása óriási esemény volt a kulturális életben, ugyanúgy a *Codex Theodosianus* publikálása hatalmas teljesítmény volt a birodalom jogfejlődése szempontjából. A 438-ban a *Codex Theodosianus* volt a Nagy Konstantin óta kiadott császári törvények első hivatalos gyűjteménye. Az új törvénykönyv a Justinianos előtti jogi kodifikáció legnagyobb teljesítménye, biztos alapokkal szolgált a birodalom jogi élete számára, amellyel eddig Bizánc nem rendelkezett.

Theodosios törvénykönyvének megjelenésével az állami egység alapelve még egyszer élesen kidomborodott: a törvénykönyvet Keleten és Nyugaton egyaránt kihirdették, II. Theodosios és III. Valentinianus császárok nevében. Azonban az állami egység erőteljes meggyengülése természetszerűen érzékelhető volt a jogi életben is. Jellemző, hogy míg a keletrómai császárok a *Codex Theodosianus* publikálása után is elküldték néha törvényeiket Nyugatra, addig a nyugatrómai császárok azokat sosem küldték Keletre.⁷⁹ III. Valentinianus (425–455) trónra kerülése után,

akit a keletrómai hatalom segített uralomra, a birodalom két fele között hosszú ideig zavartalan volt a béke, azonban egyre nyilvánvalóbbá vált kölcsönös elidegenedésük is egymástól. Mind politikai, mind pedig kulturális szempontból Kelet és Nyugat egyre erőteljesebben különböztek egymástól. Ez a különbség világosan megmutatkozott a nyelvi kettéosztottságban is, amely egyre jobban erősödött közöttük. Amíg Nyugaton a görög nyelv ismerete hamarosan teljesen eltűnt, addig Keleten egyre nagyobb tért hódított, annak ellenére is, hogy a latin még sokáig az egész Imperium hivatalos nyelvül szolgált, és ebben a minőségben hivatalosan fennmaradt. Kelet hellenizálódása erőteljesen érzékelhető, s különösen szembetűnővé válik II. Theodosios és felesége, Athénais-Eudokia idejétől. Nem véletlen, hogy Konstantinápolyban az új egyetemen a görög professzorok nagyobb számban voltak jelen, mint a latinok.⁸⁰

Erre az időszakra esik a szomszédos Örményország (Armenia)⁸¹ nemzeti kultúrájának kialakulása is, az örmény ábécé bevezetésével és a Biblia örmény fordításával. I. Theodosios óta Örményország egyik fele Bizánc uralma alá tartozott, míg a másik, nagyobbik fele perzsa uralom alatt maradt. Bizánc nagymértékben járult hozzá a szomszédos keresztény nép kulturális jövőjének megerősítéséhez, ugyanakkor segítségére volt a perzsa uralom alatt élő keresztényeknek is, amiért gyakran támadtak konfliktusai Perzsiával. A háború azonban nem hozott semmiféle területi változást, és így 422-ben békét kötöttek egymással száz évre szólóan, a valóságban azonban alig tartott húsz évig.

Az 5. század negyvenes éveiben a keleti birodalomrész egy újabb súlyos támadást élt át észak felől. A hunok, akik Attila⁸² alatt hatalmas birodalmat hoztak létre, elkezdtek a bizánci területeket támadni. A Balkán-félszigetet végigportyázva rabolták és pusztították a földeket, lerombolták a városokat. Sokat kellett szenvedniük a Balkánon olyan ősi, híres városoknak, mint pl. Sirmium, Singidunum, Naissus, Petovio és Emona. A bizánci kormányzat időről időre megpróbált békét kötni Attilával, és adófizetési kötelezettségeket vállalt magára, amelynek az összege azonban minden egyes békekötési kísérlet alkalmával egyre magasabb lett. A Balkán-félszigetet már teljesen elpusztították, és Bizánc pénzügyi ereje is kimerülőfélben volt, amikor Attila végre nyugat felé fordult. Galliára támadva azonban vereséget szenvedett a nyugatrómai hadvezértől, Aetiusztól a catalanumi csatamezőn 451-ben. A következő esztendő során a hunok kegyetlenül végigrabolták Itáliát, azonban 453-ban váratlanul meghalt Attila, és hatalmas birodalma is szétesett. A szétesésével küszködő Nyugatrómai Birodalom helyzetén azonban ez semmit sem változtatott. Itáliában Aetius (454), majd III. Valentinianus (455) meggyilkolása után teljes káosz uralkodott, s ezalatt a legfontosabb területek Itálián kívül sorra a barbárok kezére kerültek, és a helyükön fokozatosan saját germán királyságaikat építették ki: Észak-Afrikában a vandálok, Galliában és Hispaniában pedig a nyugati gótok állama jött létre.

A Római Birodalom nyugati fele már feltartóztathatatlanul haladt pusztulása felé, de a régi birodalmi központban, amely most a barbár hódítások csataterévé vált, egy új hatalom emelkedett ki a káoszból, a római egyház, amely Rómát a világ lelki központjává tette. Amikor a hunok Itáliát pusztították, Rómát pedig a vandálok fosz-

tották ki, a legmélyebb politikai hanyatlás idején I. (Nagy) Leó pápának (440–461) sikerült a római egyház primátusát olyan mértékben elismertetnie, mint még egyetlen elődjének sem.⁸³ Az 5. század dogmatikai vitái során, amelyek egyúttal a nagy egyházi centrumok hatalmi harcának a kifejeződése is voltak, Róma meghatározó szerepet játszott.

A Bizánci Birodalom fejlődése az 5. század folyamán sokkal inkább át volt szöve a vallási problémákkal, mint az ariánizmussal folytatott viták idején, s politikai következményei is jóval messzebbre mutattak.⁸⁴ Amíg az ariánizmussal vívott harc során a Fiú tökéletes istenségéről és az Atyával való egylényegűségéről vallott tanítás emelkedett a dogma rangjára, addig most a kérdés Krisztus isteni és emberi természetének viszonya körül forgott. Az antiocheiai teológiai iskola szerint két egymástól elválasztott természet coexistens (együtt-létező): az istenség öltött testet Krisztusban, a Máriától született emberben. Ezért Máriát nem az Isten Anyjának (θεοτόκος), hanem csak Krisztus Anyjának (χριστοτόκος), azaz nem Isten-szülőnek, hanem csak Krisztus-szülőnek kell neveznünk. Ennek a racionalisztikus vélekedésnek az éles ellentéte volt az alexandriai misztikus tanítás az Isten-emberről, akiben az isteni és emberi természet egyesült. 428-ban a konstantinápolyi pátriárkai trónra Nestorios, az antiocheiai iskola képviselője került, és a fővárosi főpapi székéből kezdte terjeszteni az antiocheiai krisztológiát. Nestorios azonban az alexandriai pátriárka, Kyrillos (Cirill) személyében hatalmas ellenféllel találta szemben magát, aki mind teológusként, mind pedig a politikában felülmúlta őt. Kyrillos maga mögött tudhatta az egyiptomi szerzetesség hatalmas tömegeit, és Róma is Alexandria oldalára állt. Nestorios a császári hatalom részéről élvezett támogatás ellenére 431-ben az Ephesosban megtartott III. egyetemes zsinaton vereséget szenvedett, és eretnekként elítélték. Kyrillos döntő győzelmet aratott, mind teológiai, mind egyházpolitikai téren. A főváros pátriárkája felett aratott diadalt, s ezáltal csapást mért az őt támogató császári hatalomra is. Az alexandriai pátriárkátus, amelynek a tekintélye Nagy Athanasios óta állandóan nőtt, most, Kyrillos idején, hatalmának a csúcsára érkezett.

444-ben Kyrillos meghalt. Utódja, Dioszkoros idején kezdetben sikerült megőrizni Alexandria szilárd helyzetét. A birodalmi vezetés elfogadta a vereséget; Konstantinápolyban az alexandriai pártot Eutychés archimandrita képviselte, aki óriási befolyásra tett szert az udvarnál. Ám Konstantinápoly és Róma püspöksége hamarosan megtalálta a közös ürügyet a túlságosan is megerősödött Alexandriaival szemben. Az egyházpolitikát illetően Dioszkoros és Eutychés egyaránt Kyrillos hívséges követői voltak, a dogmatikában azonban Eutychés – Kyrillos tanításából kiindulva – még tovább ment, amikor azt állította, hogy Krisztus két természete a megtestesülés után egyetlen isteni természeté alakult át. Nestorios az isteni természetre helyezett kisebb hangsúlyt, az alexandriaiak pedig az emberi természetre, vagyis a nesztorianizmus elleni reakcióként megszületett a monofizita eretnekség, Krisztus egyetlen természetének a tana. A Konstantinápolyban ülésező pátriárkális szinódus (σύνδος ἐνδημοῦσα) Eutychést elítélte és eretnekké nyilvánította. I. Leó pápa is a konstantinápolyi pátriárkátussal való egyetértését fejezte ki, és a monofizita eretnekség ellen foglalt állást ezáltal, hogy híres „Tomus”-ában kimondta: a megtestesült

Krisztus egyetlen személy, akiben a megtestesülés után két tökéletes természet, az isteni és az emberi különböztethető meg. Így Róma Konstantinápoly mellé állt a túlon túl megerősödött Alexandria elleni harcban. Az alexandrieai politika azonban még egy nagy diadalt ért el Ephesosban 449-ben, az úgynevezett „rablózsínaton” (*latrocinium*), ahol Dioszkoros elnöklete alatt, miután minden ellentétes véleményt erőszakkal elhallgattatott, a monofizitizmust igaz hitté kiáltották ki. De ezután váratlan fordulat következett be, melyhez nagymértékben hozzájárult az a tény, hogy II. Theodosios halála után, 450-ben a császári hatalmat a rátermett katona, Markianos (450–457) vette át, aki elődjének energikus nővérét, Augusta Pulcheriát vette feleségül.⁸⁵

Az új császár 451-ben zsinatot hívott össze Chalkédónban (Chalkedon). A chalkédóni zsinat, amely a keresztény egyház IV. egyetemes zsinata, megfogalmazta Krisztus két tökéletes és oszthatatlan, egymással össze nem keverhető természetének dogmáját. Elítélte mind a nesztorianizmust, mind a monofizitizmust. A chalkédóni dogma a két szélsőséges eretnekség között középúton foglal helyet: az ember számára a Megváltó hozta el a szabadulást, aki egyszerre tökéletes Isten és tökéletes ember.

Konstantinápoly nemcsak a tan megfogalmazásában, hanem az egyházpolitikai kérdésekben is győztesként került ki a harcból. Az új Rómának azon igénye, hogy a keleti egyházban vezető szerepet töltsön be, már a II. egyetemes zsinaton is kifejezésre jutott 381-ben. A zsinat harmadik kánonja kimondja, hogy Róma pápája után Konstantinápoly püspökét illeti meg a legmagasabb rang a keresztény egyházban. A Róma segítségével Alexandria felett aratott győzelem megmutatta, hogy Konstantinápoly törekvése nem csupán teoretikus volt, hanem ténylegesen is megszerezte számára az elsőbbséget a keleti egyházban. Konstantinápoly azonban most még ennél is továbbment, megkésérítve szövetségesének a közösen kivívott győzelem feletti örömet. A chalkédóni zsinat hírhedt 28. kánonja elismerte ugyan a pápa tiszteletbeli elsőbbségét, a továbbiakban azonban teljes mértékben egyenlőnek deklarálta a régi és az új Róma püspökét.⁸⁶ Ezzel előrevetítette árnyékát a két egyházi székhely közötti versengés, amely idővel elkeseredett harccá alakult át.

A chalkédóni határozatok közvetlen következményeként még inkább elmélyült a szakadék Bizánc központi tartományai és keleti provinciái közt. Nemcsak Egyiptom, hanem Szíria is, amely a nesztorianizmusnak nemrég még fellegvára volt, csatlakozott a monofizitizmushoz, és fellázadt a chalkédóni dogma ellen. A dyophysita konstantinápolyi egyház és a keresztény Kelet monofizita egyházai között feszülő konfliktus így vált a korai Bizánci Birodalom égető problémájává mind egyházi, mind pedig politikai téren, amelyet azonban sohasem sikerült megoldani. A monofizitizmus ürügyként szolgált Egyiptom és Szíria politikai szeparatizmusa számára, a kopt és a szír függetlenségi törekvések jelszavává vált a bizánci uralom elleni harcuk során.

A vallási problémák mellett a Római Birodalom 5. századi fejlődésére – Keleten éppúgy, mint Nyugaton – főként a népvándorlás után bekövetkezett nagy etnikai változások hatottak. A keleti birodalomrészt ugyan már 400 körül átvészelte a legsúlyosabb etnikai válságot, viszont a hun birodalom szétesése után újabb germán hul-

lám zúdult Keletre. A germán elemek hatása a bizánci államban és hadseregben újból érezhetően megerősödött, s így amikor a Nyugatrómai Birodalom agóniája bekövetkezett, Bizáncnak ismét szembe kellett néznie a germán kérdéssel. A konstantinápolyi kormányzatban már az 5. század közepétől döntő befolyásra tett szert az alán származású Aspar,⁸⁷ aki főként a germán csapatokra támaszkodott. Markianos császár is neki köszönhette megválasztását, még inkább utódja, I. León (457–474).

Úgy tűnik, León volt az első olyan uralkodó, akit a konstantinápolyi pátriárka koronázott császárrá.⁸⁸ Addigra a bizánci császárok – minden vallásosságuk ellenére – megelégedtek a hagyományos római koronázási tradícióval: a pajzsra emelt császárt a hadsereg képviselője koronázta meg, s a hadsereg, a senatus⁸⁹ és a nép ünnepélyes akklamációval ismerték el uralkodójukat. A konstantinápolyi pátriárka részvétele I. León koronázásán mindenképpen annak a hatalmi helyzetnek a kifejeződése, amelyet a konstantinápolyi pátriárkátus a legutóbbi egyetemes zsinaton vívott ki magának. Ettől kezdve minden bizánci uralkodó a főváros pátriárkájának kezéből kapta a koronát, s így a koronázás aktusa idővel egyházi szertartás jellegét öltötte magára. Kezdetben még csak kiegészítője a régi római katonai és világi jellegű koronázásnak, később azonban az egyházi szertartás fokozatosan háttérbe szorította a koronázás ősi római módját, úgyhogy a középkorban a koronázás tisztán egyházi jellegű rítussá alakult át.

I. León, hogy megszabaduljon az alán Aspar gyámságától, és megteremtse keleti gót kíséretének az ellensúlyát, az izauriak harcias kis-ázsiai törzséhez fordult segítségért. Az izauriak vezetője, Tarasikodissa erős csapat élén érkezett a fővárosba, a Zénón görög nevet vette fel, és feleségül vette a császár legidősebb leányát, Ariadnét⁹⁰ (466). Aspar visszaszorítása változást eredményezett a birodalmi politikában: Bizánc felhagyott a nyugatrómai uralom segélykéréseivel szemben tanúsított közömbös álláspontjával, s 468-ban több mint ezer hajót számláló hatalmas flottát küldött a vandálok ellen. Ez a nagy vállalkozás azonban, amely a birodalomnak 130 000 font aranyába került, Geiserich vandál király ügyessége és a császári hadvezér I. León sógora, Basiliskos⁹¹ tehetetlensége következtében keservesen megbukott. Ezek után az alán Aspar befolyása újból megerősödött. Fiát, Patrikiost – miután elnyerte a császár második leányának a kezét – caesarrá emelték, és ezáltal barbár származása, valamint az ariánus eretnekséghez való tartozása ellenére trónörökösként ismerték el. Nemsokára azonban Konstantinápolyban újabb germánellenes lázadás tört ki: 471-ben megölték az alán Aspart és fiát, Ardaburt, a súlyosan megsebesült Patrikiosnak a császár lányával kötött házasságát pedig felbontották, s megfosztották caesari címétől. Zénón befolyása ezzel végérvényesen megerősödött, s a germán hullámot az izauri váltotta fel. Amikor I. León 474-ben meghalt, s a koronáját unokája, Zénón és Ariadné fia, II. León örökölte, Zénont kiskorú fia mellé társuralkodónak nevezték ki. Amikor pedig ugyanazon év őszén meghalt II. León is, az izauri Zénón egyeduralkodóként foglalta el a konstantinápolyi trónt.

Kulturális szempontból az izauriak kétségtelenül alacsonyabb szinten álltak a gótoknál, akik már régóta kapcsolatba kerültek a görög–római civilizációval. A germánokkal szemben azonban ők a birodalom alattvalói voltak, és ezért a görög–római

felfogás nem tekintette az izaurekat „barbároknak”. Ennek ellenére jövevényeknek számítottak a bizánci lakosság szemében, és ugyanakkor nehezebben viselték az izaurek uralmát, mint a germánok túlsúlyát Aspar idején. Már 475 januárjában egy összeküvés döntötte meg Zénón uralmát, azonban az összeküvők ugyanazt a Basiliskost juttatták trónra, aki a 468-as vandál háború során megmutatta alkalmatlanságát, és így Zénónnak húsz hónap után sikerült újból megkaparintania a hatalmat, és a sok polgárháború és összeküvés ellenére is még teljes tizenöt éven át uralkodott (476–491).

Zénón újabb hatalomra kerülése a Nyugatrómai Birodalom összeomlásának idejére esik. A keletrómai kormányzatnak nem maradt más választása, mint a kész tények elfogadása. Itália új ura, Odoaker megkönnyítette ezt békülékeny álláspontjával: kifejezetten elismerte a keletrómai császár legfelsőbb hatalmát. Kinevezték a *magister militum per Italiam* tisztségébe, s formálisan a császár helytartójaként kormányozta Itáliát. A presztízst sikerült tehát így módon megőrizni, de a valóságban Itália elveszett az Imperium számára, és germán uralom alá került, akárcsak majdnem az egész Nyugat.

Ezzel szemben viszont a keleti birodalomrésznek nem sokkal ezután végérvényesen sikerült megszabadulnia a germánoktól. Aspar eltávolítása csak az első lépést jelentette, mivelhogy a Balkán-félszigeten még mindig erős keleti gót kontingensek állomásoztak, Thrakiában Theoderich Strabon, Moesiában pedig Theoderich Amal vezetésével. A germán vezérek, hol császári szolgálatban álltak, és magas pozíciókat töltöttek be a bizánci hadseregben, hol pedig a kormányzat ellen lázadtak fel, és fosztogatták a birodalom tartományait. A germánok minden polgárháborúban aktív szerepet vállaltak, és a döntés is igen gyakran az ő kezükben volt. 481-ben Theoderich Strabon halálával fellélegzett a birodalom, Theoderich Amal pedig a keletrómai kormányzatnak sikerült rávennie arra, hogy induljon Nyugatra, és vegye át a hatalmat Itáliában Odoaker helyett, akivel időközben Konstantinápoly összeveszett. A két germán király közötti heves harc Theoderich győzelmével ért véget, aki 493-ban Itália ura lett. Így jött létre Itáliában Nagy Theoderich keleti gót királysága.⁹³ Bizáncnak nem volt többé szüksége arra, hogy leszámoljon Odoakerrel, sőt, egyúttal a féktelen és nyugtalan keleti gótoktól is sikerült megszabadulnia. Alarich korához hasonlóan ez az utolsó germán krízis is a gótok nyugatra távozásával ért véget Bizánc számára. Így Kelet ugyanabban az időben szabadult meg a germánoktól, amikor Nyugat végérvényesen az uralmuk alá került.

A germánok távozásával azonban az etnikai problémák még nem oldódtak meg, mivel a birodalom kormányzásában az izaurek továbbra is döntő befolyást gyakoroltak. Bizánc a germán nyomás ellensúlyozására fordult az izaurekhoz, ám közreműködésük túlságosan is hatékony ellenméregnek bizonyult, amely kikezdte az állam szervezetét. Idővel az izaurek önteltsége is egyre nagyobb lett, s a császárság az izaurek vezérek egymás közötti véres leszámolásának színterévé vált: amikor az egyik császárrá lett, a többiek megpróbálták megfosztani a császári koronától. Így például Zénón több éven át tartó formális háborút viselt egykori generálisa, Illos, valamint földije, Leontios ellen, aki ellencsászárrá kiáltotta ki magát.

A vallási problémák is megoldatlanok maradtak. A keleti tartományokban a Chalkédónban elítélt monofizitizmus egyre nagyobb tért hódított, és ennek következtében fokozatosan kiéleződtek az ellentétek a birodalom központi területei és keleti provinciái között. Uralkodásának rövid ideje alatt Basiliskos a monofizitizmus oldalára állt, és önkényesen, egyházi zsinat összehívása nélkül, egy császári körlevélben elítélte a chalkédóni zsinat határozatait és Leó pápa Tomusát.⁹⁴ Ez az intézkedés azonban az orthodox bizánci lakosság körében nagy elégedetlenséget váltott ki, és csak bukását gyorsította meg. Zénón a maga részéről kompromisszumok útján próbálta meg kibékíteni a keleti monofizitákat és a dyophysita, orthodox bizánciakat. Akakios konstantinápolyi pátriárkával egyetértésben Zénón 482-ben kiadta az ún. *Henótikon*-t, az unió ediktumát, amely nem védte sem a monofizitizmust, sem pedig a dyophysita tant. Kifejezetten csak az első három zsinat határozatait ismerte el, a vitás kérdéseket meg sem említi, gondosan kerülve még az olyan kifejezéseket is, mint az „egy természet” vagy a „két természet”.⁹⁵ Azonban hamarosan bebizonyosodott, hogy vallási kérdésekben szó sem lehet semmiféle kompromisszumról, mivel a *Henótikon* nem elégítette ki sem a monofizitákat, sem pedig Chalkédón követőit. Kettő helyett három egymással viszálykodó párt jött létre: a megrögzött monofizitáké, a meggyőződéses dyophysitáké és azoké, akik a két ellentétes oldal közt támogatták a császári hivatalos formulát. A pápa maga részéről szintén a *Henótikon* ellen foglalt állást, és kiközösítette a konstantinápolyi pátriárkát. Erre a konstantinápolyi pátriárka válaszként törölte a pápa nevét a dyptychákból, s így bekövetkezett Róma és Konstantinápoly közt az első nyílt szakadás, amely közel harminc éven keresztül tartott.

Zénón 491-ben meghalt, és amikor felvetődött az új uralkodó megválasztásának a kérdése, a nép a következő felkiáltással fogadta az özvegy Ariadné császárnét: „Adj az Imperiumnak orthodox császárt! Adj az Imperiumnak római császárt!”⁹⁶ Még mindig a korszak két legsúlyosabb problémája várt megoldásra: a vallási és az etnikai. Konstantinápolyban többé senki sem akarta eltérni a jövevények és az eretnek uralmát. A választás az idős udvari hivatalnokra, Anastasiosra (491–518) esett.⁹⁷ Az új uralkodó jó adminisztrátornak bizonyult, s különösen az állami pénzügyek rendbehozatalán fáradozott. A Nagy Konstantin korában létrehozott pénzügyi rendszert Anastasios azzal tökéletesítette, hogy konszolidálta a rézpénzt, a *follist*,⁹⁸ és rögzítette az aranyhoz és az ezüsthöz viszonyított értékét. Mindenekelőtt azonban bevezette az adószedés új módját. A városokban az adószedés gondját az elszegényedett és működésképtelen curialesekről a praetorianus praefecturáknak alárendelt *vindices*ekre ruházta át. Ezután megszüntette az ún. χρυσάργυρον-t, az ősi *auri lustralis collatiót*, amelyet a kereskedők és kézművesek fizettek. Ez az intézkedés nagy könnyebbséget hozott a kereskedelem és a kézművesség számára, s lelkes fogadtatásra talált a városi lakosság körében. Ezzel szemben a falusi lakosság kötelezettségei a korábbiaknál is súlyosabbakká váltak. Azzal pótolták a χρυσάργυρον eltörlését, hogy a földadót, az annonát többé már nem természetben, hanem pénzben szedték be.⁹⁹ Ezek szerint a falun is erősödött a pénzgazdálkodás. Az államnak, de különösen a hadseregnek a szükségleteit természetbeni szolgáltatások útján, az ún. *coemptio* – συνωνή¹⁰⁰

rendszere elégítette ki, a kényszerfelvásárlás, rögzített és alacsony árakon. Az adórendszer átszervezése tehát nem jelentette a közterhek csökkenését, hanem csupán azok új elosztását, mégpedig a városi lakosság javára és a falusiak kárára. Az állami adók Anastasios korában kétségtelenül igen súlyosak voltak, amint azt a lakosság körében gyakran tapasztalható nyugtalanságok és népfelkelések is mutatják. Anastasios fiskalizmusának következményeként az államkincstárban halála előtt 320 000 font értékű óriási aranykincs gyűlt össze.¹⁰¹

Anastasios trónra kerülése az izauri befolyás végét jelentette, bár a császárnak valóságos háborút kellett viselnie ellenük, amíg meg nem törte ellenállásukat (498). Ezután nagy tömegben költöztette át őket szülőföldjükről Thrakiába. Végül sikerült hatalmukat megtörni, és az etnikai válságon úrrá lenni Bizáncban. Ezzel szemben a vallási válság még jobban kiéleződött. Anastasios trónra lépésekor a pátriárka nyomására írásban ugyan az orthodoxia mellett tett hitet, valójában azonban a monofizitizmus elkötelezett híve volt. Kezdetben tartotta magát Zénón *Henótikon*jához, idővel azonban egyházpolitikája fokozatosan egyre nyíltabban monofizita jelleget öltött, míg végül is a monofizitizmus oldalára állt. Mindezzel a monofizita koptok és szírek nagy megalégedését, viszont az orthodox bizánciak elkeseredett elégedetlenségét váltotta ki. Anastasios uralma felkelések és polgárháborúk sorozatából állt, s az elégedetlenséget adminisztratív eszközökkel történő elnyomás súlyosbította. A főváros lakossága állandóan forrongott, és a démosok belső háborúskodásai különösen heves méreteket öltöttek.

A démosok, vagyis a „kékek” és a „zöldek” pártjai nemcsak sport-, hanem politikai szervezetek is voltak.¹⁰² Eredetüket tekintve valóban az ősi hippodromi pártokhoz kötődtek, nevük is a Hippodrom kocsihajtóinak színeit tükrözi. Eredetileg négy cirkuszi párt volt, de a „pirosak” a „zöldekkel”, a „fehérek” pedig a „kékekkel” egyesültek. Miként Athénben az Agora vagy Rómában a Forum, ugyanúgy Konstantinápolyban a Hippodrom volt a népi törekvések megnyilvánulásának a színtere. A kékek és zöldek pártjai, amelyeknek a vezetőit a császári kormányzat nevezte ki, fontos közhivatalokat is betöltöttek: ellátták a városi rendőrség funkcióit,¹⁰³ és részt vettek a városfalak újjáépítésében is. Úgy tűnik, hogy a városi lakosságnak éppen azon része alkotta a démosok magvát, amely a városi milíciába volt beszervezve. E mag köré gyűltek a szélesebb néptömegek mindkét pártból. A városi lakosság a kékekhez vagy a zöldekhez csatlakozott, és támogatta az egyiket vagy szembeszegült a másikkal. Ezért a kékek és a zöldek a nép politikai törekvéseinek hordozói, és képviselői az Imperium minden nagyobb városában igen fontos szerepet játszottak. Nem helytálló a feltételezés, amely szerint a kékek az arisztokrácia, a zöldek pedig az alsóbb néprétegek képviselői voltak.¹⁰⁴ Mindkét párt alapját a városi lakosság szélesebb rétegei alkották, antagonizmusuk pedig, úgy tűnik, azzal magyarázható, hogy amíg a kékek vezetői elsősorban az ősi görög–római nagybirtokos senatori arisztokráciából kerültek ki, addig a zöldek az udvar és az államigazgatás szolgálatában felemelkedett új hivatalnoki rend érdekeit képviselték, különösen a nagykereskedőket, akik többségükben a császárság keleti területeiről származtak.¹⁰⁵ Ezért a kékek a görög orthodoxia, a zöldek pedig a monofizitizmus és más keleti szekták hívei voltak. A ké-

kek és zöldek közötti antagonizmus gyakori és heves összetűzésekben jutott kifejezésre, s a császárság politikai életét az 5. század közepétől folytonos egymás közti háborúik kísérik végig. A császári kormányzat arra kényszerült, hogy jelentős politikai tényezőként számoljon a démosokkal, és hol az egyik, hol pedig a másik pártra támaszkodjék. Általában az egyik párt élvezte a kormányzat támogatását, a másik pedig ki volt téve megtorlásainak. Néha viszont mindkét párt közös harcban fogott össze a császári kormányzat ellen, szembeszegülve annak abszolutizmusával és durva centralizmusával: a démosokban ugyanis tovább éltek az antik városok szabadelvű tradíciói.¹⁰⁶

I. Anastasios császár, aki gazdaságpolitikájával a kézművesek és kereskedők rendjét, valláspolitikájában pedig nyíltan a monofizitákat támogatta, a zöldek pártjának híve volt. Ezért a kékek felléptek uralma ellen. A középületeket több alkalommal felgyújtották, a császár szobrai pedig ledöntöttek és az utcákon hurcolták. A Hippodromban hangos demonstrációkat tartottak, s az egybegyűlt tömeg súlyosan inzultálta magát a császárt is. Konstantinápolyban 512-ben lázadás tört ki a „Trisagion” monofizita verziója miatt, amely a császár parancsára került be a liturgiába, s ez majdnem Anastasios trónjába került. A válság tetőpontja a thrak hadsereg parancsnokának, Vitalianusnak a lázadása volt 513-ban, aki három alkalommal is a konstantinápolyi falak közvetlen közeléig jutott el hadseregével. A legnagyobb veszély pillanatában a császár hajlandó volt bizonyos változtatásokra, de a veszély elmúltával újból visszatért régi politikájához, s így állandósult a császárság krízise. Vitalianus felkelésében nem a vallási indítékok játszották az egyedüli szerepet, de maga az a tény, hogy a monofizita császár ellen az orthodoxia oltalmazójaként lépett fel, vállalkozásának külön erőt adott. Anastasios uralma bebizonyította, hogy a monofizita egyházpolitika nem az igazi kivezető út a súlyos helyzetből. A Bizánci Birodalom központi tartományainak állandó zavargásaival fizette meg a látszólagos kibékülést Szíriával és Egyiptommal.

3. A Római Birodalom restaurációjának kísérlete Justinianus idején, a visszaállítási kísérlet bukása

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Bury: *Later Rom. Empire*, II²; Kulakovskij: *Istorija*, I.; H. St. L. B. Moss: *The formation of the East Roman Empire. CMH IV, Pt. I* (2nd. ed., 1966) 1–41.; G. Mathew: *The Christian background*. Ibid. 42–60.; Stein: *Bas Empire*, II.; A. A. Vasiliev: *Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*. Cambridge, Mass., 1950; Diehl: *Justinien*; B. Rubin: *Das Zeitalter Justinians*, I. Berlin, 1960; P. Collinct: *Études historiques sur le droit de Justinien*, I. Paris, 1912; Z. V. Udál'cova: *Italija i Vizantija v VI veke*. Moskva, 1959; L. Schmidt: *Geschichte der Wandalen*². München, 1942; N. H. Baynes: *The Successors of Justinian. Cambr. Med. Hist.*, II (1913) 263–301.; Stein: *Studien*; Hartmann: *Byzant. Verwaltung*; Diehl: *Exarchat*; O. Adamek: *Beiträge zur Geschichte des byz. Kaiser Maurikios*. Graz, 1890; M. J. Higgins: *The Persian War of the Emperor Maurice*. Washington, 1939; P. Goubert: *Byzance avant l'Islam*, I. *Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien. L'empereur Maurice*. Paris, 1951; II. *Byzance et*

l'Occident sous les successeurs de Justinien. Byzance et les Francs. Paris, 1956; R. Spintler: *De Phoca imperatore Romanorum.* Jena, 1905; N. V. Pigulevskaja: *Vizantija i Iran na rubeže VI i VII vekov.* Moskva–Leningrad, 1946; uő.: *Vizantija na putjach v Indiju.* Moskva–Leningrad, 1951.

A birodalom keleti fele, amely gazdaságilag erősebb és sűrűbben lakott volt, legyőzte azt a válságot, amely megbuktatta a nyugati birodalomrészt. Ugyanazon a válságon természetesen a keleti rész is átesett, átélve a népvándorlás minden borzalmát, s egy évszázadon át kellett küzdenie államapparátusának és hadseregének barbarizálódása ellen. A népvándorlás zavaros időszakában, Bizánc is bénultan és passzívan szemlélte a körülötte zajló eseményeket. Az 5. és 6. század fordulójára végre megoldódott Keleten az etnikai krízis, s így Bizánc is képessé vált arra, hogy aktívabb külpolitikát folytasson, s ezáltal megpróbálja visszaszerezni elveszett nyugati tartományait. Az egységes Római Birodalom tudata az Imperium megosztottsága ellenére is tovább élt, még a nyugati rész barbár uralom alá kerülése után is. A császár továbbra is az egész Római Birodalom s az egész keresztény világ fejének számított. Azok az újonnan alakult királyságok, amelyek valamikor a Római Birodalom részeit alkották, az Imperium örök és elidegeníthetetlen birtokának számítottak annak ellenére, hogy germán királyok igazgatták azokat. Ezek a királyok különben – legalábbis eleinte – maguk is elismerték a római imperator fenségjogait, s hatalmukat a császár nevében gyakorolták.¹⁰⁷ Vajon az akkori Bizáncban kételkedhetett-e valaki is abban, hogy a császárnak nemcsak joga, hanem kötelessége is a római örökség visszaszerzése, a római föld megszabadítása a barbárok uralmától és az ariánus eretnekségtől s a birodalom helyreállítása régi határain belül, egyedüli római és igazhitű császárként. I. Justinianus politikája (527–565) ezt a küldetést szolgálta.

Justinianus tulajdonképpen már nagybátyja, I. Justinos (518–527) uralma alatt határozott irányt szabott a császárság politikájának. Justinos ugyanis egy kis faluban született, valószínűleg Niš (Naissus) környékén, Tauresium faluban. Belépett a császári hadseregbe, ahol tiszt lett belőle, sőt a *garda excubitorum* parancsnoka. Anastasios halála után pedig császárrá választották.¹⁰⁸ Anastasios monofizita politikájával való szakítás azonban már Justinianos műve volt, ahogyan a Rómával való kibékülés is. Ez volt az előfeltétele a Nyugattal kapcsolatos nagyobb politikai célok megvalósításának. A bizánci főváros civilizációs hatalmának nincs nyilvánvalóbb bizonyítéka, mint az a tény, hogy a Balkán belsejéből származó parasztfiú korának legműveltebb emberévé vált, s a római univerzalizmus eszméjét saját személyében volt képes megvalósítani. Igaz ugyan, hogy állhatatlan, ingadozó jellemű és hiúsággal teli egyéniség volt, de jellemének minden kicsinyes vonása elhalványul sokoldalú szellemének nagysága mellett. Természetesen nem ő, hanem Belisar vívta a nagy hódító háborúkat, nem ő, hanem Tribonianos végezte el a római jog kodifikációját, s Kappadókiai Jóannés hajtotta végre a legfontosabb államigazgatási reformokat, azonban mindezeket Justinianos inspirálta. Az univerzális Római Birodalom felállítása a bizánciak örök vágyálma volt. Ezt a vágyat testesítette meg a legfenségesebb formában Justinianos restaurációja. Így is maradt fenn örökké a bizánciak tudatában legdicsőbb emlékként annak ellenére, hogy Justinianos megújított Imperiuma nem bi-

zonyult hosszú életűnek, s bukása a bizánci állam számára valóban végzetes következményekkel járt.¹⁰⁹

Belisar 533-ban 18 000 fős hadserege élén Afrikába hajózott.¹¹⁰ A Vandál Királyság hatalmának és virágzásának kora lejárt: amíg a 468-as esztendő nagy expedíciója kudarccal végződött, addig Belisar kis seregével a lehető legrövidebb idő alatt foglalta el a vandálok államát, foglyul ejtette Gelimer királyt, s 534-ben győztesen tért vissza Bizáncba annak ellenére, hogy a helybéli berber törzsek a Vandál Királyság meghódítása után még hosszú ideig, egészen 548-ig gerillaharcot vívtak, s elkeseredetten próbáltak ellenállni a bizánci hatalomnak.

535-ben Belisar Itáliába vezetett hadjáratot a keleti gótok ellen. Ez a háború is nagy győzelmek sorozatával kezdődött. Amíg a bizánci hadsereg egy része bevonult Dalmáciába, addig Belisar elfoglalta Szicíliát, onnan behatolt Itáliába, és gyorsan meghódította Nápolyt és Rómát. Ezután azonban heves küzdelem kezdődött. Belisarnak Rómában először egy hosszú ostromot kellett kiállnia, ezután sikerült kitörnie északra, és elfoglalnia Ravennát. Legyőzte a bátor Vitiges királyt, s Gelimer vandál királyhoz hasonlóan fogolyként vitte magával 540-ben Bizáncba. A keleti gótok azonban Totila energikus vezetése alatt újból fellázkodtak, a helyzet komolyabb volt, mint bármikor előtte. Belisar elszenvedett néhány vereséget, úgyhogy minden eddigi sikere odaveszett. Csak a zseniális hadvezérnek és diplomatának, Narsésnak sikerült hosszú és fáradságos háborúskodással megtörnie az ellenség erejét. Húsz esztendői nehéz és váltakozó sikerrel vívott háború után végre 555-ben az egész országot meghódította. Hispania délkeleti részének elfoglalásával pedig be is fejeződtek Justinianos hódításai. Úgy látszott, hogy a régi Imperium helyreállt. Igaz ugyan, hogy az egykori felségterületből nagy részek rekedtek kívül a justinianosi állam keretein, de egész Itália, Észak-Afrika legnagyobb része, Hispania egy része, valamint a Földközi-tenger összes szigete felszabadult a barbár uralom alól, és ismét a római császár jogara alatt egyesült. A Földközi-tenger ismét római beltengerré lett, amelyet mindenütt római föld vett körül. *(Lásd az 1. térképet.)*

A nagy sikerek fonákja is igen gyorsan megmutatkozott. A Nyugaton vívott háborúk meggyengítették a dunai határ mentén a birodalom védelmét, de a Perzsiával szembeni ellenállás is mérséklődött. Már I. Anastasios idején a perzsák ideiglenesen elfoglalták Martyropolist, Theodosiopolist, Amidát és Nisibist. Justinianos 532-ben „örök békét” kötött I. Khusrō Anošarwān nagykirállyal, megállapodva a Perzsiának fizetendő éves adóban, hogy ezáltal szabad mozgási lehetősége legyen Nyugaton. Azonban Khusrō már 540-ben felrúgta az „örök békét”, betört Szíriába, feldúlta Antiocheiát, és a tengerpartig hatolt. Északon a perzsák Örményországot és Ibériát fosztogatták, s megszállták Lazikát a Fekete-tenger keleti partján. Az adófizetés növelésével sikerült Justinianosnak öt évre fegyverszünetet kötnie. Ezt a megállapodást még kétszer hosszabbították meg, s csak 562-ben kötöttek végre egy ötven évre szóló békemegállapodást. Az adót ezúttal is felemelték, de legalább sikerült azt is elérni, hogy a perzsák elhagyják Lazikát. A perzsa hatalom nagy felívelésével szemben Bizánc kezdte elveszíteni pozícióit Ázsiában.

Még súlyosabb következményekkel jártak a balkáni események a Bizánci Biroda-

lom további fejlődése szempontjából. Alighogy befejeződött a germánok nagy népvándorlása, Bizánc határain új népek tűntek fel. Különösen nagy jelentőségű volt hosszú távon a szlávok behatolása.¹¹¹ Már I. Justinos idejében megkezdtek támadásaikat a birodalom ellen az antok, Justinianos uralkodásának első éveitől pedig a szláv törzsek a bolgárokkal együtt állandó betörésekkel fenyegették a balkáni provinciákat. A nagy hódító háborúk Afrikában, Itáliában és Hispaniában elvonták Bizánc erejét attól, hogy megvédje balkáni területeit. Justinianos Ázsiában és Európában is a határ menti erődítmények egész rendszerét emelte, s a Balkán-félszigeten a Duna mentén és a szárazföld belsejében is erődök kiépített övezete húzódott. Ám a legjobb erődítmények sem érnek sokat, ha hiányzik belőlük a kellő létszámú hadsereg. A szlávok tehát elárasztották az egész Balkán-félszigetet, egészen az Adriáig, az Égei-tengerig és a Korinthosi-öböl. Így aztán, amíg a bizánci seregek messze nyugaton a győzelmüket ünnepelték, a birodalom központi tartományai pusztulásnak indultak. A szlávok egyelőre megelégedtek a bizánci területek kirablásával, és zsákmányukkal visszatértek a Duna túlsó partján fekvő szálláshelyeikre. A szlávok vándorlása a bizánci területek felé aztán kezdett szélesebb méreteket ölteni, s nemsokára végleg letelepedtek a Balkán-félszigeten.

A külpolitikai bonyodalmak és háborús pusztítások mellett súlyos belső zavargás is támadt. Az autokrata központi hatalom és a városi politikai szervezetek közt elkecseregelt harc vette kezdetét. 532-ben a fővárosban hatalmas méretű lázadás tört ki, az ún. „Nika”-felkelés¹¹² (a lázadók jelszava nyomán: Nika – győzzél). Az I. Anastasios által támogatott zöldek pártjával szemben Justinos uralma alatt Justinianos a kékek pártját kedvelte, amely az ő orthodox politikájával értett egyet. Hatalomra kerülése után Justinianos arra törekedett, hogy megszabaduljon a démos befolyásától, és szigorú intézkedéseket fogantatosított a nyughatatlan városi szervezetek ellen. A szigorú büntető rendszabályok, amelyek mindkét pártot sújtották, a kékeket és a zöldeket egyaránt a császár ellenségeivé tették, annál is inkább, mivel Justinianos politikája óriási anyagi áldozatokat követelt a néptől, s hatalmas kiadásokkal járt. A központi hatalom elleni harcban a két párt egyesült. A Hippodromban szokatlan kiáltások hallatszottak: „Sok évet a kegyelmes zöldeknek és kékeknek!”¹¹³ A lázadás lángba borította a fővárost. Hypatiost, I. Anastasios unokaöccsét császárrá kiáltották ki, s megkoronázták a Hippodromban. Justinianos elbátortalanodott, s már menekülni készült. Ettől azonban Theodóra császárné félelmet nem ismerő magatartása tartotta vissza, a trónját pedig Belisar határozottsága és Narsés ügyessége mentette meg. Narsés tárgyalásokba bocsátkozott a kékekkel, s így megosztotta a lázadók egységét. Belisar pedig császárhű egységei élén berontott a Hippodromba, s szétverte a meglepett lázadókat. A rettenetes mészárlás, amelyben több tízezer ember vesztette életét, véget vetett a felkelésnek. A bizánci autokratia győzött, a démosokat szétverték, a régi városi szabadság utáni vágyakat pedig vérbe fojtották. A császár tanácsadói, akiket a nép óhajára korábban menesztettek, visszatértek korábbi pozícióikba. A Hagia Sophia fényesebben ragyogott, mint valaha: a leégett régi templom helyébe Justinianos fennsleges székesegyházát emeltetett, új korszakot nyitva a keresztény építészet történetében. A felkelés véres elfojtása azonban csak látszólag hátrított

el a válságot. A terhek, amelyeket Justinianos politikája rótt a lakosságra, továbbra sem csökkentek, sőt a nyugaton kitört háborúk következtében még tovább növekedtek. Justinianos hódításait az állam anyagi erőforrásainak teljes kimerülésével fizette meg.

Kappadókiai Jóannésnak praefectus praetorióként az a hálátlan feladat jutott, hogy ura drága hadjárataihoz megtalálja a megfelelő anyagi eszközöket, s ezzel magára vonta a bizánci lakosság elkeseredett gyűlöletét. Viszont az államigazgatásban véghezvitt összes pozitív reformot is az ő kezdeményezésére vezették be. Justinianos novelláinak többsége az ő keze nyomát viseli, s az ő érdeme az is, hogy Justinianos határozottan lépett fel a földbirtokosok gyarapodása ellen.¹¹⁴ Igaz ugyan, hogy ezeknek az intézkedéseknek nem volt tényleges sikerük, s mind a magánkézen levő kisbirtok, mind pedig állami földbirtok rovására folytatódott a nagybirtok növekedése.

Justinianos adminisztratív intézkedéseinek célja az államigazgatás apparátusának megerősítése, a korrupcióval való leszámolás és mindenekelőtt az adóbevételek biztosítása volt. A katonai és civil hatalom szigorú elválasztásának elvével – amelyet Diocletianus és Kónstantin alatt alkottak meg –, felhagytak a provinciákban. De a civil és katonai hatalom egyesítését csak bizonyos területeken hajtották végre, és pedig úgy, hogy az egyik helyen az elsőbbséget a civil irányításnak, a másik helyen pedig a katonai hatalomnak adták. Justinianos igazgatási reformjaiból hiányzott a vezérőlv, és így azok nem is újíthatták meg az elavult igazgatási rendszert, csak átmenetet képeztek a világos diocletianusi és kónstantini rendszertől a vele ellentétes, de éppoly világos hérakleiosi rendszer felé.

A justinianosi uralom nagy aktivitást fejtett ki a gazdaságpolitikában is, erősítvén a kézművességet és a kereskedelmet. Ázsia és Európa árucseréjének természetes központjaként Bizánc a két kontinens közötti kereskedelemben domináns szerepet játszott. A Földközi-tenger kereskedelme a görög és szíriai kereskedők kezében volt. Bizánc számára azonban nem a Nyugat elszegényedett országaival való cserekereskedelem játszotta a főszerepet, hanem a Kelettel, Indiával és Kínával folytatott kereskedelem. A Kelettel való áruforgalmának mérlege azonban passzív volt. Igaz ugyan, hogy Bizánc drága szövött árukat és a szíriai műhelyekből kikerült edényeket exportált Keletre, de kivitele mégis elmaradt a keleti luxusáru, főleg a selyem iránti kereslete mögött. Még nehezebbé tette a helyzetet az, hogy a Kínával való kereskedelem a perzsa közvetítéstől függött. Ez a békés időszakban is fölösleges kiadásokkal járt, s megnövelte az arany kiáramlását a birodalomból. A sásánida állammal való gyakori ellenségeskedés pedig oda vezetett, hogy a selyem behozatalát teljesen megszüntették. A Kínába irányuló szárazföldi út Perzsián át vezetett, sőt az Indiai-óceánon való közlekedést is a perzsa kereskedők uralták, akik hajóikkal a Perzsa-öböltől Taprobanaéig (Ceylon) hajóztak, s ott vették át a Kínából érkezett árut.

A justinianosi uralom kísérletet tett arra, hogy chersóni és bosporosi támaszpontjai segítségével a Krím-félszigeten, Lazikán és a Kaukázuson keresztül vezető kerülőúton létesítsen kapcsolatot Kínával. Innen tartották a kereskedelmi kapcsolatokat a Pontostól északra levő nomád népekkel is a bizánciak, akiknek szövött árukat, ékszereket és bort szállítottak, tőlük pedig szőrmét, bőroket és rabszolgát kap-

tak. Ez volt az oka annak, hogy Bizánc befolyásának növelésére törekedett a Krímfélszigeten és a Kaukázusban. A selyemmel való kereskedelem kérdése vezetett a bizánciak és a törökök első érintkezéséhez is. A törökök akkoriban egészen az Észak-Kaukázusig terjeszkedtek, és a bizánciakhoz hasonlóan szintén a perzsákkal kerültek összeütközésbe a selyem miatt. Justinianus utóda, II. Justinos alatt a bizánciak szövetséget kötöttek a törökökkel, s velük együtt harcoltak a Perzsa Birodalom ellen.

Másrészről viszont Bizánc arra is kísérletet tett, hogy a Vörös-tengeren keresztül biztosítson utat magának az Indiai-óceánra. Arra törekedett, hogy közlekedését megerősítse a keleti vidéken, s kapcsolatba lépett az Ethiop Császársággal. Azonban sem a bizánci, sem az ethiop kereskedőknek nem sikerült elvitatniuk a perzsák fölényét az Indiai-óceánon. A Fekete-tenger partjairól a Közép-Ázsiába vezető szárazföldi út viszont nehéz és veszélyekkel teli volt. Így Bizáncnak nem kis szerencséjére szolgált, hogy ágenseinek sikerült kideríteniük és becsempésznük Bizáncba a selyemgyártás titkát. Hamarosan virágzásnak indult a bizánci selyemgyártás, különösen Konstantinápolyban és környékén, Antiocheiában, Tyrosban és Bejrútban, később pedig Thébaiban is. A bizánci ipar egyik legfontosabb ágává vált, és állami monopóliumként a császárság bevételeinek gazdag forrása lett.¹¹⁵

Justinianus korának a legnagyobb és legmaradandóbb alkotása azonban a római jog kodifikációja volt.¹¹⁶ A jogászok bizottsága Tribonianos elnöke alatt a *Codex Theodosianus*ból, valamint Diocletianus korának magángyűjteményeiből, továbbá a *Codex Gregorianus*ból és a *Codex Hermogenianus*ból kiindulva összeállította a hadrianusi időktől hatályos császári törvények gyűjteményét. A *Codex Justinianus* 529-ben adták ki, öt évvel később pedig megjelent az új, kiegészített kiadása is. Még nagyobb alkotásként tartjuk számon a *Digestákat* (*Digestae, Pandektai*), amelyet 533-ban adtak ki, s a klasszikus római jogászok iratainak gyűjteménye, és a császári törvények mellett az érvényben levő jogforrások másik csoportja. A *Codex Justinianus* lényegesen meghaladta saját mintaképeit, azonban mégiscsak a megelőző századok munkásságára támaszkodott. A *Digestae* gyűjteménye viszont teljesen új mű volt, benne a római jogászok számtalan, sokszor egymásnak is ellentmondó írásait rendezték először és szisztematikusan össze. A *Codex* és a *Digestae* mellett harmadikként az *Institutiones* jelent meg, amely mindkét megelőző munkából nyújt kivonatokat, és a jogi tanulmányok kézikönyvéül szolgált. Végül az utolsó rész, amellyel befejeződik Justinianus *Corpus Juris Civilis*e, Justinianus novelláinak gyűjteménye volt, s azokat az új rendeleteket tartalmazta, amelyek a *Codex* publikálása után jelentek meg. Amíg a *Codexet*, a *Digestaet* és az *Institutionest* latinul adták közre, addig a novellák nagy részét görög nyelven publikálták. Hamarosan azonban az első háromból is görög kivonatokat és kommentárokat jelentek meg.

A római jog kodifikációja egységes jogi alapot adott a centralizált államnak. A római jog, amelyet a bizánci jogászok munkájával rendszereztek, világosan és precízen szabályozta az egész köz- és magánéletet, a társadalom életét éppúgy, mint az egyénét és a családját, valamint az állampolgárok egymás közti üzleti és vagyoni kapcsolatait. A *Corpus Juris Civilis* ugyanis nem mechanikus, következésképpen nem is teljesen hű reprodukciója a régi római jognak. Justinianus jogászai ugyanis a klasszi-

kus római jogi iratokban bizonyos rövidítéseket, sőt változtatásokat is végeztek annak érdekében, hogy a kodifikált jogot saját korukhoz igazítsák, és a keresztény erkölcs kívánalmaival, valamint a hellenizált Kelet szokásjogával hozzák összhangba. Néhol, különösen a családjogban, a kereszténység hatása humánusabb jogi felfogáshoz vezetett. Másrészt viszont a kereszténységre jellemző dogmatikus kizárólagossággal megfosztotta minden jogi védelemtől azokat, akik nem tartoztak a hivatalos valláshoz. Ezek szerint nem szabad túlértékelnünk azoknak a fennkölt alapelveknek a tényleges jelentőségét, amelyekben a justinianosi törvényhozás minden ember szabadságát és egyenlőségét proklamálja. Tény, hogy a rabszolgák helyzetét a justinianosi igazságszolgáltatás enyhíti, és felszabadításukat megkönnyíti és ajánlja,¹¹⁷ de ez a tény nem annyira fennkölt ideálokkal és a keresztény felfogással magyarázható, mint azzal, hogy a 6. század gazdasági életében a rabszolgamunka mellékes szerepet játszik.¹¹⁸ A fő termelőerőt már régóta a colonus képviselte, vele szemben pedig a justinianosi jog nem ismert kegyelmet. Kifejezetten előírja a colonusok röghöz kötését, és ezzel törvényesen megerősíti a falusi lakosság nagy többségének a függőségét.

A justinianosi törvényhozás jellegzetes vonása a császári abszolutizmus erőteljes hangsúlyozása. A monarchikus hatalom jogi megindoklásával Justinianos *Corpus Juris Civilise* erősen hatott a politikai eszmék fejlődésére nemcsak Bizáncban, hanem Nyugaton is. A római jog minden időben Bizánc jogi életének az alapját képezte. Ezzel szemben a Nyugat a római joggal csak a 12. században ismerkedett meg. A római jog befogadására a justinianosi *Corpus* közvetítésével óriási lehetőség nyílt Nyugaton a jogi és politikai felfogás szempontjából, és ettől kezdve a római jog, abban a formájában, amelyet Justinianos jogászai adtak neki, egészen a legújabb időkig egész Európa jogi fejlődésének fontos elemét alkotta.

Justinianos volt az utolsó római imperator a bizánci trónon. Ugyanakkor keresztény uralkodó is volt, aki meg volt győződve hatalmának isteni eredetéről. Universalista törekvéseinek azonban nemcsak római, hanem keresztény gyökerei is voltak. A Római Birodalom fogalma Justinianos számára azonos volt a keresztény oikumené fogalmával, s a keresztény hit győzelme ugyanolyan misszió volt számára, mint a római uralom visszaállítása. I. (Nagy) Theodosios uralma óta egyetlen uralkodó sem törődött annyit a császárság krisztianizációjával és a pogányság legyőzésével, mint ő. A régi vallás képviselői ekkortájt jelentéktelen számbeli kisebbséget alkottak, de a pogányság még mindig nagy hatást fejtett ki a tudományra és a kultúrára. Justinianos 529-ben megfosztotta a pogány tudósokat előadói jogaiktól, és bezáratta az athéni Akadémiát, amely a pogány újplatonizmus centruma volt. Az elűzött tudósok a perzsa nagykirály udvarába mentek, ahová magukkal vitték a görög kultúra gyümölcseit. Bizáncban a régi vallás halott volt, és ezzel lezárult a világtörténelem egy nagy fejezete.

A keresztény egyház Justinianos személyében nemcsak buzgó védelmezőjére, de saját urára is lelt, mert keresztényként is római volt, akitől így a vallás autonómiájának elve teljesen idegen maradt.¹¹⁹ Ő az egyházat ugyanúgy irányította, mint az államot, s személyesen is beleszólt az egyházi élet minden részletébe. Hitbeli és liturgikus kérdésekben döntött, vallási ediktumokat jelentetett meg, egyházi zsinatokon

elnökölt, teológiai értekezéseket és egyházi énekeket írt. Az egyház és az állam egymás közti viszonyának történetében Justinianos kora képviseli az egyházi életre gyakorolt császári befolyás csúcsát. Sem előtte, sem utána egyetlen bizánci császár sem uralkodott olyan korlátlanul az egyház felett, mint Justinianos.

A leglényegesebb egyházpolitikai kérdés még mindig a keleti monofizitizmus volt. A hódító politika Nyugaton a római egyházzal való szoros együttműködést kívánta meg, s ennek érdekében monofizitaellenes álláspontra kellett helyezkedni. Ez elkerülhetetlenül vezetett Egyiptom és Szíria gyűlöletének a fellángolásához Bizánccal szemben, fellobbantva a kopt és szír lakosság szeparatista törekvéseit. Azonban ha a békét a nyugati egyházzal csakis azáltal lehetett megtartani, hogy az antagonizmus Keleten tovább éleződjék, akkor a szíriai és egyiptomi monofizita egyházakkal, valamint a központi bizánci tartományok lakosságával való megegyezést csakis a Nyugattal való szakítás árán lehetett volna megvalósítani. Justinianos hiába keresett kiutat ebből a kilátástalan szituációból. Az V. egyetemes zsinaton 553-ban Konstantinápolyban kieszközölte az ún. „Három fejezet” elítélését, amely Mopsuestiai Theodóros, Kyrosi Theodórétos és Edessai Ibas azon írásait tartalmazta, amelyeket a bennük levő nesztoriánus tendenciák miatt gyanúsak találtak. Mindez újabb vitákat idézett elő, ám a monofizitákat mégsem sikerült meggyőzni. Sikértelenül végződtek a további megbékélési kísérletek is a keleti monofizitákkal.

Justinianos császársága minden hibája ellenére vitathatatlanul rendkívüli erejéről tett tanúságot. A régi Imperium minden erejét összeszedte az utolsó pillanatban egy utolsó nagy politikai és kulturális felemelkedéséhez. Elérte legnagyobb kiterjedését, magában foglalva az egész Mediterráneumot.

Az irodalomban és a művészetben a régi kultúra keresztény ruhát öltött magára és egyedülálló virágzást élt meg, amely után hamarosan hosszabb hanyatlás következett be. Justinianos uralma – szándékai ellenére – nem egy új korszak kezdetét jelezte, hanem ellenkezőleg, egy nagy korszak befejezését. Justinianosnak nem sikerült megújítania birodalmát, csak külső fényét restaurálta, de az előregedett római államszervezet maradt a régiben. Emiatt a Római Birodalom területének helyreállítása nem nyugodott szilárd alapokon, s a gyors összeomlás következményei különösen súlyosnak bizonyultak. Az utódaira hagyott császárság belülről ki volt merülve, s gazdasági, pénzügyi helyzete is teljesen megingott. Justinianos utódainak egy nagy uralkodó nagy hibáit kellett kijavítaniuk, és menteniük, ami még menthető.

A legnagyobb csapás Itáliában érte a birodalmat, amely a restaurált Imperium legfontosabb részét képezte, s amelynek már a visszaszerzése is különösen nagy nehézségekkel és áldozatokkal járt. A langobardok már 568-ban betörték Itáliába, s rövid idő alatt a félsziget nagy részét el is foglalták.¹²⁰ Hispaniában viszont a nyugati gótok ellentámadása kezdődött meg. A legfontosabb bizánci támaszpontot, Kordovát 572-ben ideiglenesen sikerült ugyan visszafoglalni, azonban a város 584-ben végleg elveszett Bizánc számára. Négy évtizeddel később pedig Justinianos dél-hispaniai hódításainak utolsó maradványai is a nyugati gótok kezébe kerültek.¹²¹ Észak-Afrikában sikerült megtartani Bizánc pozícióit egészen az arab invázióig a helybéli, maurétániai berber törzsekkel vívott állandó kimerítő harcok közepette. Itália terü-

letének egy része még több évszázadon keresztül bizánci uralom alatt maradt. Ily módon Justinianos hódításainak maradványai még hosszú ideig Bizánc hatalmának alapját képezték Nyugaton. A világhatalom ábrándja azonban egyszer s mindenkorra szertefoszlott.

A bizánci állam kimerültsége ellenére II. Justinos (565–578), Justinianos unoka-öccse és utóda elutasította az adófizetést a perzsa nagykirálynak, ezzel azonban felbomlott az a békeszerződés, amelyet Justinianos annyi áldozat árán kötött meg a perzsákkal. Hosszan tartó, heves háború tört ki, s a harcokat mindenekelőtt a stratégiai és kereskedelmi oly fontos Örményország körül vívták.¹²²

Először Perzsiánál mutatkoztak a kimerültség jelei: húsz évig tartó fáradtságos és váltakozó kimenetelű háborúskodás után lázongások törtek ki a Perzsa Birodalomban. Az energikus Maurikios (582–602) császárnak sikerült kihasználnia az így kialakult szituációt, és a támogatásával trónra segítette a fiatal II. Khusrō Parwēzt, a nagy I. Khusrō unokáját. II. Khusrō 591-ben békét kötött Bizánccal, s a szerződés értelmében Armenia nagyobb része Bizánchoz került.¹²³

Maurikios kiváló államférfiúi képességekkel rendelkező uralkodó volt, akinek uralkodása fontos fejlődési szakaszt jelöl a kora bizánci idejétmúlt állami rendszerből a középkori bizánci állam újabb, egészségesebb rendszere felé. Bizánc ugyan arra kényszerült, hogy Kelet felé összpontosítsa figyelmét, és a Justinianos által meghódított nyugati területek zömét is el kellett hagynia, azonban sohasem mondott le az érdekeiről Nyugaton. Maurikios uralma alatt nagyon fontos intézkedések születtek, amelyek segítségével Bizánc Nyugaton megingott hatalma újból megerősödött, s így Justinianos hódításainak legalább bizonyos részét sikerült hosszabb időre megőrizni. Ekkor keletkeztek Itáliában és Észak-Afrikában a katonai helytartóságok: a Ravennai Exarchatus (584), amely a fennmaradt bizánci területet foglalta magában Itália területén, és a Karthagói Exarchatus (591),¹²¹ amely az észak-afrikai partvidékre terjedt ki. Az Exarchatusokat erős katonai szervezettel ellátva tették képessé a védelemre, és váltak a bizánci hatalom előőrseivé Nyugaton. Az exarchatusok irányítása a helytartók, az exarchák kezében volt, az ő kezükben fonódtak össze a katonai mellett a civil irányítás szálai is. A Ravennai és a Karthagói Exarchatus létesítésével elkezdődött a bizánci államigazgatás militarizálódásának a korszaka: a későbbiek során az exarchatusok szervezete mintaként fog szolgálni az ún. themarendszer kiépítéséhez.

Hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított Maurikios a nyugati területeknek, azt jól érzékelteti az 597-ben, súlyos betegsége során megírt végrendelete, amely szerint idősebb fia, Theodosios Konstantinápolyból irányítaná a keleti birodalomrészt, míg a másik fia, Tiberios, Rómában uralkodna Itália és a nyugati szigetek felett.¹²⁵ Így Rómából – második fővárosként – újból császárváros vált volna. Az egyetemes birodalom eszméje nem halványult el, a társuralkodó koncepciója is továbbélt, az egyetlen Imperium Romanum területiális, adminisztratív megosztása közepette is.¹²⁶

Amíg Ázsiában – jöllehet ideiglenesen – béke volt, Nyugaton pedig mentették azt, ami még menthető volt, addig a Balkánon kaotikus állapotok uralkodtak. A szlávok gyakori betörései következtében állandósult nyugtalanság csak még jobban erő-

sődött, amióta az avarok a Kárpát-medencében megvetették a lábukat. Ettől kezdve Bizánc az avarok és a nekik alávetett szlávok állandó és egyre erőteljesebb nyomásának volt kitéve a Duna középső szakaszán.

Az elkeseredett harcok a Száva és a Duna átkelőhelyei körül robbantak ki. 582-ben hároméves ostrom után Baján avar kagán elfoglalta Sirmiumot. Két évvel később sikerült ideiglenesen Singidunumot is elfoglalnia,¹²⁷ ez utóbbi azonban még többször fog gazdát cserélni. Ugyanezen esztendő során, 584-ben esett el Viminacium és Augusta is. A bizánci védőrendszer összeomlásával az avarok és a szlávok feltartóztathatatlanul elkezdtek terjeszkedésüket a Balkán-félszigeten. Másrésről viszont az avar uralomtól független al-dunai szlávok is egyre mélyebben hatoltak be a bizánci tartományokba.¹²⁸ Ekkor került sor az első szláv, majd avar–szláv támadásra Thessaloniké ellen 584 és 586 során. S ami még ennél is fontosabb: elkezdődött az egyes szláv törzsek letelepedése a Balkánon. A szlávok többé már nem elégedtek meg a rablóhadjáratokkal, hanem kezdtek tartósan letelepedni a bizánci területeken, és hozzáláttak meghódításához is.¹²⁹

A korszak nagy külpolitikai eseményei közül egyiknek sem volt akkora jelentősége a bizánci történelemben, mint a szlávok betörésének a Balkán-félszigetre. Minden ezt megelőző barbár támadás, amelyet Bizánc addig átélt, csupán csak átmeneti jellegű volt. Még az Imperiumot alapjaiban megrengető germánok nagy népvándorlása is elkerülte Bizáncot. A szlávok azonban mindörökre ottmaradtak a Balkánon, s a császárság történetének egyik legfontosabb tényezőjévé váltak.¹³⁰

A Justinianos idejében vívott nyugati hódító háborúk, valamint utódainak a perzsákkal vívott harcai Bizáncot arra kényszerítették, hogy defenzív politikát folytasson a Balkánon. Csak a perzsákkal vívott háború győzelmes befejeződése után vált képessé Bizánc arra, hogy vállalkozzon a szlávok elleni nagy offenzívára a Duna mentén. Bizánc északi határainak biztonságossá tétele, s a Balkán meghódításának megakadályozása csakis a szlávok Duna mögötti fő tartózkodási helyei ellen indított nagy és sikeres akció segítségével vált megvalósíthatóvá. Ilyen körülmények között került sor arra a háborúra 592-ben,¹³¹ amelyben a Balkán-félsziget sorsa dőlt el. A hadiszerezése eleinte a bizánciaknak kedvezett. Többször átkeltek a Dunán, és győzelmet arattak a szlávok és az avarok felett. Mindezeknek azonban a szlávok óriási tömegére nem volt különösebb hatása. A küzdelem elhúzódott, a háborúskodás a távoli Duna mentén nehéznek és fárasztónak bizonyult, s így a bizánci hadsereg harciassága is csökkent.

A központi hatalom Bizáncban Justinianos restaurációjának összeomlása után sokat veszített tekintélyéből. Justinianos abszolutizmusának reakciójaként megnőtt a senatus politikai szerepe, valamint a városi lakosság szabadság utáni vágya is. Az egyre inkább kiéleződő szociális és vallási ellentétek az összes nagyobb városban a kékek és zöldek gyakori összetűzéseiben és a belső harcokban nyilvánultak meg. A hadseregben a fegyelem meglazult, és gyakran került sor az elégedetlenség nyílt kifejezéseire, mivel az állam takarékoskodásra kényszerülve sokszor megtartotta magának a katonáknak járó fizetséget. Amikor a hadsereg 602-ben parancsot kapott, hogy ismét a Duna túlsó oldalán teljen, kitört a lázadás. A fellázadt katonák pajzsra

emelték és császárrá kiáltottak ki egy félbarbár származású altisztet, Phókast. Elhagyták dunai állásaikat, és a főváros felé indultak, aminek következtében Konstantinápolyban is lázadás tört ki. A kékek és a zöldek ellenséges pártjai a császári hatalom elleni harcban egyesültek,¹³² Maurikioszt letaszították a trónról, Phókast pedig a senatus egyetértésével császárrá koronázták.

A bizánci hadsereg összeomlása a Dunánál a tízéves hiábavaló harc után megpecsételte a Balkán-félsziget sorsát, amely így végérvényesen a szlávok uralma alá került. Ezúttal a hosszú ideig lappangó belső krízis is felszínre tört. Phókas (602–610) uralkodása alatt a késő római állam megkopott szervezete végső agóniájához érkezett: felbomlott a régi politikai és társadalmi rendszer.

A felkelés lázba hozta az egész birodalmat, s ez főként a nehéz belső harcokban, valamint féktelen terrorban nyilvánult meg. Maurikios és fiai megöletése után, akiket apjuk szeme láttára öltek meg, tömeges kivégzések következtek. A terror elsősorban az előkelőbb réteg képviselőit érte utol, hiszen az ő köreikben váltotta ki a legerősebb ellenállást. Az állam terrorjára az arisztokrácia összesküvések sorozatával válaszolt, amelyek rendszerint újabb kivégzésekkel végeztek.

Phókas egyedül Rómában talált támogatásra. Még a 6. század végén tört ki a vita Bizánc és Róma között, mivel I. Gergely pápa erőteljesen tiltakozott a konstantinápolyi pátriárkák által már száz éve viselt „ökumenikus pátriárka” cím ellen.¹³³ Maurikios ezeket a tiltakozásokat hidegen és visszafogottan elutasította, Phókas ellenben igen nagy engedékenységet tanúsított. III. Bonifác pápához írt levelében 607-ben az a hangsúlyozottan Róma-barát politikája jutott kifejezésre, amelyben Szent Péter apostoli egyházát minden más részegyház fejének ismerte el.¹³¹ A Phókas iránti jóindulat jeleként, amelyet Rómában élvezett, még ma is áll a római Forumon egy oszlop, amelyen egy felirat dicsőíti a bizánci tyrannos nevét.

Bizáncban azonban egyre nagyobb gyűlölet övezte Phókast, különösen Elő-Ázsiában, ahol orthodox egyházi politikája a monofiziták és zsidók véres üldözésévé fajult. A zöldek pártja, amely eleinte támogatta őt, oly mértékben ellene fordult, hogy a párt képviselőit kitiltották az összes állami funkciókból.¹³⁵ A kékek pedig csak most álltak Phókas kormányzatának a szolgálatába. A démosok egymás közötti összetűzései a lehető leghevesebbek, s az egész birodalomban a vészes polgárháború dúlt.¹³⁶

Bizáncra ezúttal kívülről is az a katasztrófa zúdult, amelyet eddig a korábbi évtizedek fáradtságos harcaival sikerült elodáznia. Mind a Balkánon, mind pedig Keleten a bizánci védelmi rendszer teljes katasztrófája következett be. A perzsák teljes erejükkel támadtak Bizáncra. A megingott birodalom védekező készsége évről évre gyengült. A harcok meglehetősen elhúzódtak. A perzsa hadsereg 605-ben elfoglalta az erős Dara várát, így megtörte a bizánci határ menti védelmet, s gyors előrenyomulásba kezdett. Behatolt Kis-Ázsiába és elfoglalta Kaisareiát. Egy perzsa különítmény pedig a bizánci fővárossal átellenben egészen Chalkédónig hatolt előre. Ezalatt a Balkánon a szláv–avar áradat nyomult előre. Az sem segített már sokat, hogy Phókas 604-ben megemelte az avaroknak fizetett adót.¹³⁷ Hamarosan az egész Balkán-félszigetet elárasztották a szláv tömegek, s a császárság a bukás szélén állt.

Bizáncot a perifériák ereje mentette meg. A karthagói exarcha, Hérakleios föllázadt Phókas rémuralma ellen. Miután Egyiptom is csatlakozott hozzá, apja nevét viselő fiának parancsnoksága alatt Konstantinápoly felé vezető úton az ifjabb Hérakleios mindenütt a lakosság lelkes üdvözlése fogadta, a szigeteken és a kikötőkben, főleg a zöldek pártja részéről. 610. október 3-án hajói megjelentek Konstantinápoly falai alatt, ahol szintén felszabadítóként várták. Gyorsan véget vetett Phókas rémuralmának, és október 5-én a pátriárka kezéből átvette a császári koronát.¹³⁸ Phókas kivégzése után ledöntötték a bukott tyrannos szobrát a Hippodromban – szimbolikus *damnatio memoriae* gyanánt –, s vele együtt a kékek zászlaját is elégették.¹³⁹

A phókasi anarchia évei egyben az előregedett Imperium utolsó évei is. Velük fejeződik be a késő római, illetve a kora bizánci korszak. Az átélt súlyos krízisből új államalakulatként került ki Bizánc, megszabadulva a késő római állam hanyatló örökségétől. Csak most kezdődik el az igazi értelemben vett bizánci történelem, a középkori Görög Császárság története.

JEGYZETEK AZ I. RÉSZHEZ

1. Erről az írásbeliségről lásd Beck: *Kirche*.
2. Vö. összehasonlításul a források nagyon tanulságos jellemzését Moravcsiknál, *Byzantinoturcica*, I. 165. skk.
3. E. Schwartz és Th. Mommsen kiad., 3 köt., Leipzig, 1903-1909. Kis kiadása E. Schwartztól, Leipzig, 1914. Vö. a fejtegetéseket is E. Schwartztól, *RE* VI (1907) 1370 skk.
4. I. A. Heikel kiad., Leipzig, 1902. H. Grégoire: *Byz.*, 13 (1938) 561. skk. szerint egy hamisítványról van szó, illetve a 4. század végi meghamisításáról. A kutatók többsége ezt a tézist azonban elutasítja. Vö. N. II. Baynes: *BZ* 39 (1939) 466. skk. különösen crös ellenérveit. J. Vogt: *Berichte über Kreuzeserscheinungen aus dem 4. Jh. n. Chr.*, *Mélanges Grégoire*, I (1949) 593. skk. és *Constantin der Große und sein Jahrhundert* (1949) 164. skk. A. Piganiol: *Sur quelques passages de la Vita Constantini*, *Mélanges Grégoire*, II (1950) 513. skk. és *Empire chrétien*, XIII. H. Dörries: *Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantins*. *Abh. d. Akad. d. Wiss. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl., III. Folge, Nr. 34 (1954). A. II. M. Jones: *Notes on the Genuineness of the Constantinian Documents in Eusebius' Life of Constantine*. *Journ. Eccl. Hist.*, 5 (1954) 196. skk. J. Moreau: *Zum Problem der Vita Constantini*. *Historia*, 4 (1955) 234. skk. K. Aland: *Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins*. *Studia Patristica*, 1 (1957) 549. skk. Grégoires nézetét ezzel szemben védi P. Orgels: *À propos des erreurs historiques de la Vita Constantini*, *Mélanges Grégoire*, IV (1953) 575. skk.
5. C. Clark kiad., Berlin, 1910, 1915.
6. Müller: *F. H. G.* IV, 7–56. Lásd szintén *Excerpta de legationibus*. C. de Boor kiad. (1903) 591–99.
7. Müller: *F. H. G.* IV, 57–68.
8. Lásd Mendelssohn kiad., Leipzig, 1887.
9. Müller: *F. H. G.* IV, 69–100; V, 24–26. *Excerpta de legationibus*. C. de Boor kiad. (1903) 121–255, 575–591.

10. Migne: *P. G.* 67, 28–842.
11. Migne: *P. G.* 67, 843–1630.
12. L. Parmentier kiad., Leipzig, 1911.
13. J. Bidez–L. Parmentier kiad., London, 1898.
14. Schönfelder ford., München, 1862. A mű legfontosabb harmadik részének új kiadása latin fordítással: Brooks: *Corpus Script. christ. Or. Scriptores Syri*, Series II, t. III, 1935, 1936 (számomra elérhetetlen volt). Vö. a nagy monográfiát A. P. Djakonovtól: *Ioann Efeskij i ego crekovno-istoričesjje trudy*. St. Petersburg, 1908 és ugyanő: *Izvestija Ioanna Efesskogo i sirijskich chronik o slavjanach VI–VII vv.*, *Vestnik drevnej istorii*, 1946, 1, 20 skk.
15. Teljes kiadása Mansinál. Az ephesosi és chalcédóni zsinatoknak új kritikai kiadása E. Schwartz monumentális publikációjában található: *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, I, vol. I–V (1922–1930); t. II, vol. I–IV (1933–36).
16. J. Bidez–F. Cumont kiad. Paris, 1922, 1924.
17. L. Dindorf kiad. Leipzig, 1832.
18. R. Förster, Leipzig, 1903–1927.
19. Migne: *P. G.* 66, 1053–1616. A περί βασιλείας írásnak kommentált francia fordítását nyújtja Ch. Lacombrade: *Le Discours sur la Royauté de Synésios de Cyrène à l'empereur Arcadius*. Paris, 1951. A műről és a nagy rétor érdekes személyiségéről lásd uő.: *Synésios de Cyrene Hellene et Chrétien*. Paris, 1951.
20. J. Hauray kiad. Leipzig, 1905, 1906, 1913.
21. Prokopiosról és műveiről lásd B. Rubin: *Prokopios von Kaisareia*. Stuttgart, 1954 (= *RE* XXII, 2) beható vizsgálatát, ahol az egész régebbi irodalom fel van tüntetve. Továbbá lásd az irodalmat Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I. 496–500.
22. B. G. Niehbuhr kiad. a Bonni Corpusban. Orosz fordítása beható vizsgálattal: M. V. Levčenko: *Agafij. O carstvovanii Justiniana*. Moskva–Leningrad, 1953.
23. Müller: *F. II. G.* IV, 220–269. *Excerpta de legationibus*. C. de Boor kiad. (1903) 170–221, 442–477.
24. C. de Boor kiad. Leipzig, 1887. Orosz fordítása: *Foofilakt Simokatta. Istorija*. Moskva, 1957.
25. A továbbiakban, ha más nincs megadva, a bizánci történetírók Bonni Corpusát kell használni.
26. Müller: *P. H. G.* IV, 535–622; V, 27–38.
27. Th. Mommsen – P. M. Meyer kiad., I., 1., 2., II. Berlin, 1905.
28. I.: *Institutiones. Digesta*. Krüger kiad., 1911; II.: *Codex Justinianus*. Krüger kiad., 1906; *Novellae*. Schöll-Kroll kiad., 1912.
29. Seeck kiad., Berlin, 1876.
30. R. Wünsch kiad., Leipzig, 1903. Az írás keletkezésének idejéről utoljára Stein: *Bas Empire*. 729. skk., 838. skk.
31. Vö. Stein: *Bas Empire*. 723. skk.
32. Egyetlen teljes kiadása e fontos írásnak: J. Scheffer, Upsala, 1664. A keletkezési idejének sokat vitatott kérdéséhez utoljára Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I. 417. skk. és *Viz. izvor*, I. 128.
33. Vö. N. H. Baynes: *The hellenistic Civilization and East Rome*. O. U. P. 1946 (reprint: in *Byzantine Studies*, 1 skk.). A hellenisztikus tradíció és nevelés vonatkozásában ld. R. J. H. Jenkins beható kommentárjait: *Byzantium and Bizantism. Lectures in Memory of Louise Taft Semple*. The University of Cincinnati, 1963, 8 skk.

34. Vö. F. Dölger: Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner. *Zeitschr. f. Kirchengesch.*, 56 (1937) 1 skk. [= *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt* 70. skk.].
35. Vö. G. Ostrogorsky: *Die byzantinische Staatenhierarchie*. SK 8 (1936) 41. skk. F. Dölger: Die „Familie der Könige“ im Mittelalter. *Hist. Jb.* 60 (1940) 397. skk. (= *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt* 34. skk.).
36. Vö. Rostovzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft*. II. 238 skk.; A. H. M. Jones: *The Greek City from Alexander to Justinian*. Oxford, 1940, 85. skk.; H. Benston: *Griechische Geschichte*. 2. kiad., München, 1960, 534. skk., különösen 542. skk.
37. Vö. Bury: *Constitution*. 5. skk.
38. Vö. A. Alföldi: Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe. *Mitt. d. Deutschen Archäol. Inst., Röm. Abt.*, 49 (1934) 1–118; és Insignien und Tracht der römischen Kaiser. *ibid.* 50 (1935) 1–171.; Treitinger: *Kaiseridee*; vö. a rövid összefoglalást: Vom oströmischen Staats- und Kaisergedanken, *Leipziger Vierteljahrschr. f. Südosteuropa*, 4 (1940) 1. skk.; Grabar: *Empereur*; F. Dölger: Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen. *Hist. Z.*, 159 (1939) 234. skk. (= *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt* 9. skk.); J. Straub: *Vom Herrscherideal in der Spätantike*. Stuttgart, 1939; W. Ensslin: Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden. *S. B. d. Bayer. Akad. d. Wissensch.*, 1943, H. 6, München, 1943; vö. uő.: Das Gottesgnadentum des autokratischen Kaisertums der frühbyzantinischen Zeit, *Studi biz. e neoell.*, 5 (1939) 154. skk.; Bréhier: *Institutions*. 52. skk.
39. Alföldi: i. h. *Treitinger, Kaiseridee*.
40. A Kelet e közvetlen behatásai mégis csak másodlagosak: sohasem váltak a bizánci kultúra számára olyan értelemben meghatározóvá, mint a rómaiság. A hellénizmus és a kereszténység számukra – nemcsak mint egyszerű behatások, hanem mint létezésük alapelemei – minden korszakban meghatározóak voltak. A bizánci fejlődés sajátosságával és komplikáltásával sohasem leszünk tisztában, ha mint az oly sokszor megtörténik, a meghatározásához az orientalizálás homályos kifejezését használjuk, és Bizáncban egy „orientális” birodalmat látunk. Állásfoglalásom ezen elterjedt szemléleti móddal szemben ennek a könyvnek az első kiadásában némely recenzióknál (vö. pl. H. Gerstinger: *Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes*, 48, 1941, 312. skk. szép ismertetése) azt a benyomást keltette, hogy a keleti elemek jelentőségét a bizánci történelemben alábecsülöm. Ez félreértés, melynek fő oka az orientális fogalom sokféle jelentése, és emellett talán még az ezzel összefüggő megjegyzésem tömörsége, amit az itt következő mondatokban tisztábban próbálók értelmezni.
41. Céltalan ezt vitatni, mint ahogy J. Karayannopoulos: *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*. München, 1958 csinálja. Vö. ismertetésemet *Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch.*, 47, 2 (1960) 258. skk.
42. A következőkhöz vö. mindenekelőtt: Seeck: *Untergang*, II. 59. skk.; Bury: *Later Rom. Empire*, I², 18. skk.; Lot: *Fin du monde antique*, 99. skk.; Rostovtzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft*, II. 210. skk.; Stein: *Geschichte*, I., 98. skk., 168. skk.; W. Ensslin: The Reforms of Diocletian. *Cambr. Ancient Hist.*, XII (1939) 383. skk.; Kornemann: *Weltgeschichte*, II. 247. skk.; Piganiol: *Empire chrétien*. 275. skk.; Vogt: *Constantin der Große und sein Jahrhundert*. (1949) 2. kiad. 1960, 95. skk.
43. Vö. Kornemann: *Doppelprinzipat*.
44. A dioecesis Orientisből ugyanis egy önálló d. Aegyptit alakítottak ki és a d. Moesiarumot d. Daciává és Macedoniává választották szét, melyek ezután a Praefectura praetorio per

- Illyricumot képezték (lásd az 1. rész 65. oldalát). Vö. Bury: *Later Rom. Empire*, I.² 28 skk.; E. Kornemann: *Diocesis*, in *RE* 5 (1905) 727 skk. és *Weltgeschichte*. 254 skk. a szép XIX. és XXI. térképmellékletekkel.
45. Vö. Stein: *Geschichte*, I. 53. skk. és *Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpraefektur seit Diokletian*. Wien, 1922; J. R. Palanque: *Essai sur la préfecture du prétoire au Bas-Empire*. Paris, 1933.
46. Vö. A. E. R. Boak: *The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empires*. New York, 1924.
47. A. S. Dunlap: *The Office of the Grand Chamberlain in the Later Roman and the Byzantine Empires*. New York, 1924; R. Guillard: *Les eunuques dans l'Empire byzantin. Études byz.*, 1 (1943) 196. skk. és *Fonctions et signités des eunuques*, *ib.* 2 (1944) 185. skk., 3 (1945) 179. skk.
48. A bizánci senatusról lásd utoljára E. Christophilopulu: *Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος*. Athen, 1949 részletes vizsgálatát.
49. A kora bizánci kor tiszteletbeli címeiről, főleg pedig a spectabilis titulusról vö. R. Guillard: *Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Les titres nobiliaires de la haute époque (IV–VI siècles)*, *ZR* VI 8,1 (1963) 117. skk.
50. Vö. E. Christophilopulu: *Συλέντιον*, *BZ* 44 (1951) (Dölger–Festschrift) 79. skk.
51. Vö. J. Ebersolt: *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des cérémonies*. Paris, 1910. 40 n. 2.; A. Vogt: *Constantin Porphyrogénète. Le Livre des cérémonies. Commentaire*, I (1935) 126 fejtegetései zavarosak, mivel Vogt látszólag nem vette figyelembe, hogy a ἵστανται κοιμιστώριον kifejezés (nem κοιμιστωρίω, ahogy Vogt a szövegben I. 90, 13 írja) a 16. cap.-ban is és még a ceremóniák könyvének számos másik részén előfordul.
52. A diocletianusi adórendszert sokat vitatták. Vö. különösen O. Seeck: *Die Schatzordnung Diocletians. Zeitschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch.*, 4 (1896) 275. skk.; F. Leo: *Die capitatio plebia und die capitatio humana im römisch-byzantinischen Staatsrecht*. Berlin, 1900; F. Thibault: *Les impôts directs sous le Bas Empire Romain. Revue générale du droit*, 23 (1899) 289. skk. 481. skk.; 24 (1900) 32. skk., 112. skk.; A. Piganiol: *L'impôt de capitation sous le Bas Empire Romain*. Chambéry, 1916; F. Lot: *L'impôt de foncier et la capitation personnelle sous le Bas Empire et à l'époque franque*. Paris, 1928; H. Bott: *Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung*. Diss. Frankfurt, 1928; Stein: *Geschichte*, I., 109. skk.; Rostovtzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft*, II., 221. skk.; W. Ensslin: *The Reforms of Diocletian. Cambr. Ancient Hist.*, XXI (1939) 399. skk.; A. Déléage: *La capitation du Bas Empire*. Macon: 1945; A. H. M. Jones: *Capitatio and iugatio. Journ. Rom. Stud.*, 47 (1957) 88. skk.; J. Karayannopulos: *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*. München, 1958, 28. skk. Lásd az ezután következő lábjegyzetet.
53. Ez következik a 297-ben kiadott rendeletből. Vö. A. E. R. Boak: *Early Byzantine Papyri from the Cairo Museum. Etudes de papyrologie*, II, 1 (1933) 4. skk. A. Piganiol: *La capitation de Dioclétien. Revue hist.*, 176 (1935) 1. skk. Az új felismerések, melyeket Boak nyilvánosságra hozott és a Piganiol által részben újranyomtatott és franciára lefordított szöveg közvetít, mégiscsak érintik az adókövetés technikáját, és semmilyen módon nem foglalnak a más módon forrásanyagra alapozódó megállapítással, amely szerint a capitatio-iugatio az adózás egységes rendszerét jelentette. Vö. az ugyanígy hangzó ítéletet: Stein: *Bas Empire*. 199. 2. lábj.
54. M. Rostowzew: *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates. Archiv f. Papyrusforsch. Beiheft*, 1 (1910) 57. sk., 195, 329. sk.; Monnier: *Épibolé*.

55. Rostovtzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft*, II., 177. skk.; Lot: *Fin du monde antique*. 62. skk.
56. Különösen tanulságos a problémával kapcsolatban H. Geiss: *Geld- und naturwirtschaftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit*. Diss. Breslau, 1931 fontos írása, ld. Mickwitz: *Geld und Wirtschaft*, 147. skk.
57. Vö. Mickwitz: *Geld und Wirtschaft*; Bratianu: *Études byz.* 59 skk.; A. Segrè: Inflation and its Implication in Early Byzantine Times. *Byz.*, 15 (1940/1941) 249. skk.
58. Vö. Th. Mommsen: Das römische Militärwesen seit Diocletian. *Ges. Schr.*, VI (1889) 206. skk.; Grosse: *Röm. Militärgeschichte*; J. Maspéro: *Organisation militaire de l'Égypte byzantine*. Paris, 1912; W. Ensslin: Zum Heermeisteramt des spätrömischen Reiches. *Klio*, 23 (1929) 306–325; 24 (1930) 102–147., 467–502.; Bury: *Later Rom. Empire*, I², 34 skk.; Stein: *Geschichte*, I., 106. skk., 186. skk.
59. A lakosság eloszlásáról a késő római korban: Lot: *Fin du monde antique*. 72. skk.; Stein: *Geschichte*, I., 3. skk.
60. Vö. A. Christensen: *L'Iran sous les Sassanides*. Kopenhagen–Paris, 1936; Sassanid Persia. *Cambr. Ancient Hist.*, XII (1939) 109. skk.; E. Kornemann: Die römische Kaiserzeit. *Einkl. in d. Altertumswiss.*, III³, 2 (1933) 139. skk.: „Neurom und Neupersien”; *Weltgeschichte*, II. 276. skk.
61. J. Maurice: *Numismatique Constantienne*, II (1911) 481. skk.; E. Gerland: Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel, *BNJ* 10 (1933) 93. skk.; R. Janin: *Constantinople byzantin*. Paris, 1950, 29.
62. Így mondja már Gregorovius: *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, I (1889) 25: „Seit der Gründung Roms ist keine wichtigere Stadt auf Erde geschaffen worden” és E. Schwartz: *Kaiser Constantin und die christliche Kirche* (1936) 85: „Seit dem Alexander die Weltstadt in Ägypten geschaffen hatte, hat keine Stadtgründung die Geschichte in so neue Bahnen gelenkt, wie die Umwandlung der verfallenen Griechenstadt in die gewaltige Veste, die noch heute von dem Herrschergeiste ihres Gründers zeugt.” A. Philippson: *Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung* (1939) 26, Konstantinápoly alapítását hasonlítja össze Alexandreia és Szentpétervár alapításával. Lásd Philippson: i. m. 29. és 214. megjegyzéseit.
63. Vö. Stein: *Geschichte*, I. 195 a 6. l.j.-tel. A. Andréadès: La population de Constantinople. *Metron*, 1 (1920) 5. skk. (vö. uő: La population de l'Empire byzantin. *Bull. de l'Inst. archéol. bulgare*, 9, 1935, 117. skk.), akinek túlzott becsléseit Stein észrevételi után csökkenteni kell. Andréades: Economic Life of the Byzantine Empire in Baynes–Mos: *Byzantium* (1949) 53. arra a nézetre jutott, hogy Konstantinápoly a virágkorában „nem kevesebb mint 500 000 lakossal bírt, sőt időnként még ezt a számot is túllépte”. Vö. továbbá Stein: *Bas Empire*, 759 és 842, ahol Justinianos korára Konstantinápolyban 600 000 lakosból álló minimum-számot feltételez. Lásd a konstantinápolyi lakosság számáról, elrendezéséről és etnikai összetételéről Bréhier: *Civilisation*, 81 skk. Stein korlátozásaihoz való csatlakozásunk, amely a régebbi becslésekkel szemben áll, nem azt jelenti, hogy Konstantinápoly történeti jelentőségét lebecsülnénk, mint amire Stein: *Geschichte*, I. 2 sk. és különösen a *Gnomon* 4 (1928) 410 skk. Seeck véleményével kapcsolatban törekedett. Konstantinápoly Stein által feltételezett lakosságszámát ezzel szemben D. Jacoby: La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine. *Byz.*, 31 (1961) 81. skk. szerint még jobban csökkenteni kellene. Véleménye szerint a 6. században 400 000 alatt volt. Mégis éppen Jacoby tartalmas részletezései teszik különösen érthetővé, hogy csak egészen hozzávetőleges becslésekről lehet itt szó.

64. Az Új Róma fogalom keletkezéséről, amit nemsokára a második Róma váltott fel, lásd F. Dölger: Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner. *Zeitschrift f. Kirchengesch.*, 56 (1937); különösen lásd 13. skk. [= *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt* 83 skk.]. Kónstantin körületekintő tartását a tradicionális régi Rómával szemben és a régi főváros lassú háttérbe szorítását joggal hangsúlyozza. Vö. kiváltképpen A. Alföldi: *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*. Oxford, 1948 és On the Foundation of Constantinople. *Journ. Rom. Stud.*, 37 (1947) 10 skk.; J. M. C. Toynbee: *Roma and Constantinopolis in Late Antique Art*, ibid. 135 skk.
65. Vö. R. Janin: *Constantinople byzantine*. Paris, 1950, 30 skk.
66. A fölöttébb átfogó irodalomból itt csak a legfontosabb írások válogatását tudjuk adni: J. Burckhardt: *Die Zeit des Constantins des Großen*⁵. *Gesamtausgabe*, II. Stuttgart, 1929; E. Schwartz: *Kaiser Constantin und die christliche Kirche*². Leipzig–Berlin, 1936; N. H. Baynes: *Constantine the Great and the Christian Church*. London, 1929 és Constantine. *Cambr. Ancient Hist.*, XII (1939) 678–699; A. Piganiol: *L'empereur Constantin*. Paris, 1932 és *Empire Chrétien*, 25. skk.; H. Grégoire: La „conversion” de Constantin. *Revue de l'Univ. de Bruxelles*, 34 (1930/1931) 231. skk.; Nouvelles recherches constantiniennes. *Kery. a. Byz.*, 13 (1938)-ból 551. skk.; La vision de Constantin „liquidée”; *Byz.*, 14 (1939) 341. skk.; J. Zeiller: *Quelques remarques sur la „vision” de Constantin*, ibid. 329. skk.; K. Lietzmann: Der Glaube Konstantins des Großen. *S. B. d. Preuss. Akad.*, 28/29 (1937) 263. skk.; A. Alföldi: *Hoc signo victor eris, Beiträge zur Bekehrung Konstantins des Großen. Pisciculi* (1939) 1. skk. és *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*. Oxford, 1948; J. Vogt: *Constantin der Große und sein Jahrhundert*. München, 1949, 2. kiadás 1960, 244. skk.
67. Ahogy az H. Grégoire: *Byz.*, 13 (1938) 588, találoan megfogalmazta: „Qui veut l'Orient doit être, sinon chrétien, du moins prochrétien.” A kereszténység győzelmének előtörténetéhez vö. szintén uő.: Les persécutions dans l'Empire romain. *Mémoires de l'Acad. de Belgique. Classe de Lettres*, 461 (1951).
68. A problémához nagyon részletes tanulmányt kínál A. Alföldi: *A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth Century*. *Dissertationes Pannonicae*, Ser. II., Fasc. 7 (1937), aki Nagy Kónstantintól Gratianusig az összes császárnál kimutatott egy sajátos egyiptomi éremcsoportot Isis és Serapis ábrázolásával. Csak azzal a császárral, aki utolsóként viselte a pontifex maximus címet (Alföldi 36. meggyőző kifejtése szerint 379 elcéljén lemondott róla), szakadt vége a sorozatnak.
69. Vö. mindenekelőtt J. Bidez: *La vie de l'empereur Julien*. Paris, 1930.
70. A. Nagl: Valentinianus. *RE*, II. R. VII A (1943) 2158. skk.; *Valens*: ib. 2097. skk.; A. Alföldi: Valentinien Ier, le dernier des grands Pannoniens. *Revue d'hist. comparée*, 4 (1946) 7 skk. Vö. szintén uő.: *A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire. The Clash between the Senate and Valentinian I*. Oxford, 1952.
71. A foederatikról általánosságban Mommsen: Das römische Militärwesen seit Diokletian. *Gesamm. Schriften*, VI (1910) 225. skk.; Grosse: *Röm. Militärgeschichte*, 280. skk.
72. H. Delbrück: *Gesch. der Kriegskunst*, II (1902) 219; Grosse: *Röm. Militärgeschichte*, 260. skk.
73. Stein: *Geschichte*, I. 301. skk.; M. Gelzer: *Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens* (1909) 63. skk.; P. Vinogradoff: Social and Economic Conditions of the Roman Empire in the Fourth Century. *Cambr. Med. Hist.*, I (1911) 542. skk.
74. Stein: *Geschichte*, I. 353; E. Demougeot: *De l'unité à la division de l'Empire romain*. 395–410, Paris, 1951, 143. skk. Vö. szintén uő.: Les partages de l'Illyricum à la fin du IVe siècle. *Revue hist.*, 198 (1947) 16. skk.; és À propos des partages de l'Illyricum en 386–395, *Actes*

- du VIe Congrès Intern. d'Études byz., I (1950) 87. skk.; J.-R. Palanque: La préfecture du prétoire d'Illyricum au IVe siècle. *Byz.*, 21 (1951) 5. skk. V. Grumel: L'Illyricum de la mort de Valentinien Ier à la mort de Stilicon. *REB* 9 (1951) 5. skk.
75. A korszak igen beható ábrázolását kínálja E. Demougeot: *De l'unité à la division de l'Empire romain*. Paris, 1951, 93. skk. Vö. szintén uő.: Note sur la politique orientale de Stilicon. *Byz.*, 20 (1950) 27. skk.
76. A germánellenes hangulatra különösen jellemzőek Synesios beszédei, Migne: *P. G.* 66, 1089. skk.
77. Grosse: *Röm. Militärgeschichte*. 262. skk.
78. Cod.Th. XIV 9, 3 és VI 21, lásd még hozzá Fuchs: *Höhere Schulen*. 1. skk.; L. Bréhier: Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople. *Byz.*, 3 (1926) 82. skk.
79. A római jog kézikönyvein kívül vö. különösen Seeck: *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311–476* (1919); Stein: *Geschichte*, I. 431. skk.; Bury: *Later Rom. Emp.* I². 232. skk.
80. Általánosságban a nyelvproblémához H. Zilliacus: *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*. Helsingfors, 1935 és hozzá még F. Dölger: *BZ* 36 (1936) 108. skk. észrevételei. A nyelvproblémához az 5. századi közigazgatásban és jogéletben vö. a Stein: *Geschichte*, I. 443. sk. által összeállított adatokat, amelyek a görög előretörését éppúgy, mint a latin szivós megtartását azonos mértékben jellemzik. A két nyelv használatáról a kora bizánci korszak papiruszaiban vö. U. Wilcken: *Atti del IV. Congresso intern. di papirologia*, (1936) 101. skk.; szintén W. Otto: Zum heutigen Stand der Papyrusforschung. *Hist. Zeitschr.*, 157 (1937) 312 I. lj.-tel. Vö. szintén G. Bardy: *La question des langues dans l'église ancienne*, I, Paris, 1948.
81. Vö. Stein: *Geschichte*, I. 425. A. Ter-Mikelian: *Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen* (1892) 33. skk.
82. Vö. Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I. 56. skk. és az ott nagy teljességgel megadott irodalmat.
83. Vö. az ismert kifejtéseit a következő szerzőknek D. Caspar: *Geschichte des Papsttums*, I (1930) 423. skk. és J. Haller: *Das Papsttum*, I (1936) 142. skk., aki mégis – Casparral ellentétben – nem szeretné elismerni I. Leó személyiségének a jelentőségét, amit – nézetem szerint joggal – neki szoktak tulajdonítani. Lásd most H. M. Klinkenberg: Papsttum und Reichskirche bei Leo dem Großen. *Zeitschr. d. Savigny-Stiftung, Kan. Abt.*, 38 (1952) 37. skk.
84. A következőkhöz az egyház- és dogmatörténeti kézikönyvek mellett különösen E. Schwartz munkái fontosak: Die Konzilien des 4. und 5. Jahrhunderts. *Hist. Z.*, 104 (1910) 1 skk. és Zur Vorgeschichte des ephesinischen Konzils. *Hist. Z.*, 112 (1914) 237. skk. Vö. uő.: Die sog. Gegenanathematismen des Nestorius. *Sitzungsber. d. Bayer. Akad.* 1922, Abh. I.
85. Pulcheria szerepéről a chalcedóni zsinat előkészítésénél érdekes észrevételek találhatók E. Schwartznál: *Die Kaiserein Pulcheria auf der Synode von Chalkedon. Festgabe für A. Jülicher* (1927) 203. skk.
86. Mansi 7, 445.
87. Vö. G. Vernadsky: Flavius Ardabur Aspar. *Südost-Forschungen*, 6 (1941) 38. skk.
88. Lásd a Petros Patrikios által történt koronázásról a részletes tudósítást a *De caerim.*-ban, 410. skk. Theophanes I, 103 és Symeon Logothetes (Leo Gramm. 111) alapján W. Sickel: Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jahrh. *BZ* 7 (1898) 517. sk., 539. sk. feltételezte, hogy már Markianost is a pátriárkák koronázták meg, és ez a nézet majdnem teljes egyetértésre talált (én is osztottam nézetét könyvem első kiadásában, 35. I. lj.). Míg W. Ensslin: Zur Frage nach der ersten Kaiserkrönung durch den Patriarchen und zur

- Bedeutung dieses Aktes im Wahlzeremoniell. *BZ* 42 (1942) 101. skk. (Kiegészítve Würzburg, 1947), következetesebb magyarázatát nem adta a kérdésben szereplő forrásoknak; és így én is csatlakozom a véleményéhez, amely szerint az első császárkoronázást, amelyben a pátriárka aktívan részt vett, I. León koronázása volt, mely Konstantin ceremóniakönyvében is a régi koronázási tudósítások sorát nyitja meg.
89. Vö. W. Ensslin: Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl. *Klio*, 35 (1942) 268. skk.
90. A kronológiához E. W. Brooks: The Emperor Zenon and the Isaurians. *Engl. Hist. Review*, 8 (1893) 212, 16. l.j.-tel Bury: *Later Rom. Emp.* I², 318, 2. l.j.-tel.
91. Vö. L. Schmidt: *Geschichte der Wandalen* (1942) 89. skk. Chr. Courtois: *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955. 201. skk.
92. Vö. E. W. Brooks: The Emperor Zenon and the Isaurians. *Engl. Hist. Review*, 8 (1893) 216, forrásmelléklettel.
93. Vö. L. Schmidt: *Die Ostgermanen*. 88. skk., 337. skk.; W. Ensslin: *Theodorich der Grosse*.² München, 1959.
94. A körlevél szövege Euagriosnál: Bidez–Parmentier kiad., 101–104. A visszavonás, amelyre Basiliskos nem sokkal később kényszerített, azonban már nem mentette meg, ibid, 107.
95. Euagrius, 111–114.
96. *De caerim*, 418 és 419.
97. Vö. E. W. Brooks: *Cambr. Med. History*, I (1911) 484.; Bury: *Later Roman Empire*, I², 441. skk.; Stein: *Studien*. 146 és *Bas Empire*, II. 192. skk.
98. Vö. utoljára R. P. Blake: *The Monetary Reform of Anastasius I and its Economic Implications. Studies in the History of Culture*. 1942. 84. skk.
99. Joh. Malalas 394: ἐποίησε χρυσοτέλειαν τῶν ἰούγων τοῖς συντελεσταῖς πᾶσι διὰ τὸ μὴ ἀπαιτεῖσθαι τὰ εἶδη καὶ διατρέφεσθαι ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν. Lásd Euagriost is, Bidez Parmentier kiad., 144. Vö. W. Ensslin: *BZ* 42 (1942) 260, észrevételeit, mely értelmezéshez Karayannopoulos: *Die Chrysoteleia der iuga*. *BZ* 49 (1956) 72. skk. ellenvetése ellencé nére ragaszkodik.
100. A a coemptio-συνωνή széles körű elterjedése és adójellegű karaktere ezután végül is ahhoz vezettek, hogy a συνωνή a középbizánci időszakban, ahogyan én a Steuergemeinde 50-ben bizonyítani tudtam, nem mást jelentett, mint a telekadót, melyet immár természetesen kivétel nélkül pénzben fizettek. Vö. H. Geiss: *Geld- und naturwirtschaftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit*. Breslau, 1931, 1. skk. és ezután Stein: *Bas Empire*, II. 200. Természetesen a fent elmondottakkal semmi esetre sem állítjuk, ahogy Karayannopoulos: i. h. 75. skk. azt tévesen értelmezi, hogy a coemptiót csak I. Anastasios alatt vezették be.
101. Prokop: *Anecdota*, Haury kiad. Opera, III. 1) 121.
102. Nemcsak Gibbon (Bury kiad.) IV. 220, hanem Wilken is, *Die Parteien der Rennbahn, vornehmlich im byzantinischen Kaiserthum*. Abh. d. Preuß. Akad., 1827. 217. skk., Rambaud: *De byzantino hippodromo et circensibus factionibus* (1870) (francia összefoglalása a Revue des deux Mondes, 1871 = *Études sur l'hist. byz.*² (1919, 3. skk.) továbbá Monnier: *Epibolè*, 16 (1892) 504. sk. csupán cirkuszi pártoknak tekintik a démosokat. Politikai jelentőségüket elsőként Uspenskij: *Partii cirka i dimy v Konstantinopole*. *VV* 1 (1894) 1. skk. hangsúlyozta, és nemsokára az egész kutatás ezt a véleményt tette magáévá. A probléma vizsgálata nagyobb előrelépést csupán az utóbbi időben mutatott (lásd a későbbiekben).

103. Így találón mondja Bury: *Admin. System*, 105, n. 2: „The demes were the urban populace organized as a local militia.” Hasonlóan, ahogy már Uspenskij: i. h., ilyen tekintetben jellemző, hogy a források az aktív démostagok csekély számára utalnak. A kortárs Theophylaktos Simokattés, 207 (De Boor kiad.) hivatalos adatokon alapuló tudósítása szerint a 602-ben Konstantinápolyban 1500 zöld és 900 kék volt. Kodinos: *De signis*, 47 későbbi közlése szerint II. Theodosios alatt a két démos összesen 8000 főt számlált, ami éppúgy csak egy csekély töredékét jelentette volna Konstantinápoly lakosságának.
104. Így Manojlović: *Peuple de C/ple*.
105. Lásd Djakonov: *Viz. dimy*. Vö. M. Levčenko: Venety i prasiny v Vizantii v V–VII vv. *VV* 1 (1947) 164. skk., aki azonban lényegében csak Djakonov fontos tanulmányának eredményeit foglalta össze.
106. A fentebb felsorolt irodalmon kívül vö. Bury: *Later Rom. Empire*, I², 84. skk. és a többiek; Bratianu: *Privileges*. 46. skk.; H. Grégoire: *Le peuple de Constantinople ou les Bleues et les Verts. Comptes rendus de l'Acad. des Inscr. et Belles Lettres*, 1946, 568. skk.; F. Dvornik: The circus parties in Byzantion. *Byzantina-Metabyzantina*, 1 (1946) 119 skk. Különösen fontosak A. Maricq legújabb vizsgálatai: La durée du régime des partis populaires à Constantinople. *Bull. de l'Acad. de Belgique*, 35 (1949) 63 skk. és *Factions du cirque et partis populaires*, ib. 36 (1950) 396. skk.
107. Ahogy Odoaker, úgy Nagy Theoderich is magister militum rangot kapott, érmein a császár álló képe és neve látható, és sohasem törvényeket (leges), hanem csak edictumokat adott ki, amelyek megjelentetésére a magas rangú hivatalnokoknak, mint ahogy a praetorianus praefectusoknak is, lehetőségük volt. Vö. Mommsen: *Ostgotische Studien. Ges. Schr.*, IV, 334. skk.; Bury: *Later Rom. Empire*, I², 453 skk.
108. I. Justinosról részletesen A. A. Vasiliev: *Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*. Cambridge, Mass., 1950.
109. Justinianos külpolitikái vállalkozásairól és azok kihatásairól vö. különösen Bury: *Later Rom. Empire*, II², 124. skk.; Diehl: *Justinien*. 173. skk.; Kulakovskij: *Istorija*, II, 93. skk.; Stein: *Bas Empire*, II., 283. skk, 485. skk. A vandál háborúról Diehl: *L'Afrique byzantine*. Paris, 1896; L. Schmidt: *Geschichte der Wandalen*². (1942) 122. skk.; Chr. Courtois: *Les Vandales et l'Afrique*. Paris, 1955, 353. skk.; a gót háborúról Hartmann: *Gesch. Italiens im Mittelalter*, I (1897) 248. skk.; Hodgkin: *Italy and her Invaders*, IV² (1896) és V 1895; Z. V. Udal'cova: *Italija i Vizantija v VI veke*. Moskau, 1959, 236. skk.
110. Vö. L. Schmidt: *Geschichte der Wandalen* (1942) 125. sk.
111. Niederle: *Manuel*, 61. sk.; Stein: *Bas Empire*, II. 222; Uspenskij: *Istorija*, I. 464. sk.; Jireček: *Geschichte*, I. Šišić: *Geschichte*. 50; Šišić: *Povijest*. 207. sk.; Grafenauer: *Nekaj vprašanj*. 28. sk.; *Viz. izvori*, I. 45. skk.
112. Bury: The Nika Riot. *Journ. of Hell. Stud.*, 17 (1897) 98. skk. és *Later Rom. Empire*, II². 39. skk.; Diehl: *Justinien*, 455. skk.; Uspenskij: *Istorija*, I. 499. skk.; Stein: *Bas Empire*, II. 449. skk.
113. Joh. Malalas 474, 10.
114. Vö. E. Stein: Justinian, Johannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats. *BZ* 30 (1929/30) 376. skk. és *Bas Empire*, II. 435. skk.
115. Vö. Heyd: *Commerce du Levant*, I. 2. skk. R. S. Lopez: Silk Industry in the Byzantine Empire. *Speculum*, 20 (1945) 1. skk.; N. V. Pigulevskaja: Vizantijskaja diplomatija i trgovlja šelkom, *VV* 1 (1947) 184. skk.; uő.: *Vizantija na putjach v Indiju*. Moskva–Leningrad, 1951, 184. skk.; Hennig: Die Einführung der Seidenraupenzucht ins

- Byzantinerreich. BZ 33 (1933) 295. skk. Jelentős hozzájárulás a bizánci bel- és külkereskedelem történetéhez Hélène Antoniadis-Bibicon gondolatébresztő és forrásokkal kellően dokumentált munkája a *Recherches sur les douanes à Byzance*. Paris, 1963. Ez az első alapos és átfogó kutatáson alapuló tudományos munka a bizánci vámrendszer területén.
116. A római jogtörténet tankönyvei és kézikönyvei mellett lásd különösen P. Collinet: *Études historiques sur le droit de Justinien I* (1921).
117. Vö. A. Hadjinicolaou-Marava: *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*. Athen, 1950, 22. skk.
118. Z. V. Udal'cova: Nekotorye izmenija vekonomičeskom položenii rabov v Vizantii VI v. (po dannym zakonodatel'stva Justiniana) ZR VI 8,1, (1963) 281. skk., hasonlóképpen beszámol a rabszolgák helyzetében bekövetkezett változásokról, amelyek a korai bizánci periódus során a rabszolgaság osztályviszonyainak szétesésével jártak együtt. Justinianus törvényhozása a reálisan létező viszonyokra helyezi a hangsúlyt, és legalizálja a rabszolgák gazdasági emancipációját.
119. Vö. II. Alivisatos: *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I*. Berlin, 1913; Pargoire: *L'Église byzantine de 527 à 847* (1905) 11. skk.; Duchesne: *L'Église au VIe siècle* (1925) 256. skk.
120. A langobárdok történetéhez lásd Schmidt: *Die Ostgermanen* (1941) 565. skk.
121. Fontos adatokat nyújt a hispaniai bizánci uralom kevésbé kutatott történetéhez P. Goubert: *Byzance et l'Espagne wisigothique*. *Études byz.*, 2 (1944) 5–78, és *L'Espagne byzantine*, ib. 3 (1945) 127–142; 4 (1946) 71–133.
122. Vö. Stein: *Studien*, 5. skk.
123. Dölger: *Reg.*, 104. Vö. P. Goubert: *Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien. L'empereur Maurice*. Paris, 1951; M. J. Higgins: *The Persian War of Emperor Maurice*. Washington, 1939. A bizánci perzsa viszonyokat vizsgálja érdekes tanulmánya, uő.: *International Relations at the Close of the Sixth Century*. *The Cathol. Hist. Rev.*, 27 (1941) 279–315.
124. A Ravennai Exarchatust elsőként 584-ben említik. Vö. Diehl: *Exarchat*. 6. skk.; Hartmann: *Byz.*, *Verwaltung*. 9. skk.; Gelzer: *Themenverfassung*. 6. skk. A Karthagói Exarchatussal elsőként 591-ben találkozunk. Vö. Diehl: *L'Afrique byzantine*. 478. skk.
125. Theophyl. Simokattés (De Boor kiad.) 305. sk., aki a továbbiakban megemlíttette, hogy a római állam „maradék részei” Maurikios két fiatalabb fiának irányítása alá kerültek. Bury: *Later Rom. Empire*, II¹, 94. 2. l. igen hihető feltételezése alapján az egyik Illyricumot, a másik Afrikát kaphatta meg.
126. Vö. Kornemann: *Doppelprinzipat* 161.
127. Vö. F. Barišić: *Vizantiski Singidunum*. ZR VI 3 (1955) 10. skk.
128. Az al-dunai szlávok függetlenségéről vö. St. Stanojević: *Vizantija i Srbi*, I. 171 skk. forráskiegészítéssel és irodalommal; A. Djakonov: *Izvestija Ioanna Efesskogo i sirijskich chronik o slavjanach VI–VII v*. *Vestnik Drevnej Istorii*, 1946, 1, 20. skk. Lásd továbbá Grafenauer: *Nekaj vprašanj*, 87. skk.
129. Erről tudósít az ún. *Miracula S. Demetrii*. Vö. *Viz. Izvori*, I. 175, 176. skk.; F. Barišić: *Čuda Dimitrija Solunskog*. 49. skk., 56. skk.
130. Vö. Ephesosi Jóannés 584-ből származó tudósítását, VI 25 (Schönfelder ford. 255.), melynek alapján a szlávok akkoriban a római provinciákban „szabadon és félelem nélkül” laktak. Ezzel ellentétben az egyik előző mondatban az szerepel, hogy a vidéket

- lakták, „míg Isten őket ki nem dobta”, amely azonban – ez már régi megállapítás – csak Schönfelder hibás fordításából ered. Vö. A. Vasiljev: *Slavjane v Grecii*. *VV* 5 (1898) 409, 3. l.; K. Jireček: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, I (1901) 25; A. Djakonov: *Izvestija Ioanna Efeskogo i sirijskich chronik o slavianach VI–VII vekov*. *Vestnik Drevnej Istorii*, 1946, 1, 32, ezek után a Schönfelder által tévesen fordított rész sokkal inkább azt jelenti: „addig, amíg Isten nekik megengedi”. Így fordította már Payne Smith (Oxford, 1860) is: „as far as God permits them”. Brooks kiadása, *Corpus script. christ. orient. Scriptores Syri*, III [1935], latin fordítással [1936], sajnos számomra elérhetetlen volt: lásd E. Honigmann: *Byz.*, 14 [1939] 615. skk. Vö. H. Grégoire: *L'Origine et le Nom des Croates et des Serbes*. *Byz.*, 17 (1944/1945) 109. skk.
131. A kronológiai nehézségeket, melyek Theophylaktos Simokattés ezzel kapcsolatos híradásainak kiértékelésénél adódnak, már többször hangzottak. Behatóbban foglalkozott a kérdéssel újabban: G. Labuda: *Chronologie des guerres de Byzance contre les Avars et les Slaves à la fin du VIe siècle*. *BSI* 11 (1950) 167. skk., aki szerint a háború csak 596 után kezdődött el, és Grafenauer: *Nekaj vprašanj*. 62. skk., aki a háborút, – véleményem szerint, joggal – 592-től 602-ig datálja. Vö. már J. B. Bury nál is: *The Chronology of Theophylactus Simocatta*. *Engl. Hist. Review*, 3 (1888) 210. skk.
132. Y. Janssens: *Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Héraclius*. *Byz.*, 11 (1936) 499. skk. szerint a kedvezményezett párt Maurikios alatt a zöldek pártja volt. E nézet II. Grégoire: *L'empereur Maurice s'appuyait-il sur les Verts ou sur les Bleus? Annales de l'Inst. Kondakov*, 10 (1938) 107. skk. nyomatékosan megvédte; vö. az ötletes kifejtéseit: *Sainte Euphémie et l'Empereur Maurice, Mélanges Lefort* (1946) 295. skk. Ezzel szemben F. Dölger: *BZ* 37 (1937) 542. sk. és 38 (1938) 525. skk., ezeket elveti. Djakonov: *Viz. Dimy*. 221. skk. szerint Maurikios a kékeket részesítette előnyben, de a zöldekkel szemben békülékenyen viselkedett.
133. Vö. H. Gelzer: *Der Streit über den Titel des ökumenischen Patriarchen*. *Jahrb. f. protest. Theol.*, 13 (1897) 549. skk.; E. Caspar: *Gesch. des Papsttum*, II (1933) 367, 452. skk.; J. Haller: *Das Papsttum*, I (1936) 285. skk.; V. Laurent: *Le titre de patriarche oecuménique et la signature patriarcale*. *REB* 6. (1948) 5. skk.
134. Dölger: *Reg.* 155.
135. Theophanés I 297, 4: ἐκέλευσε τοὺς πρασίνοὺς μηκέτι πολιτεῦσθαι. A forrásadatok többségtelműségének tekintetében nem könnyű eldönteni, mikor szakított a zöldek pártja véglegesen Phókasszal, hogy már 603-ban, mint Y. Janssens: i. h. 515. skk. azt részletesen bizonyítani próbálta (vö. már J. Kulakovskij: *K kritike izvestij Feofana o poslednem gode pravlenija Foki*. *VV* 21 [1914] 9. sk.), vagy csak Phókas uralmának végén, mint azt a kutatók többsége véli: vö. Bury: *Later Rom. Empire*, II¹. 204; Pareti: *Verdi e azzuri ai tempi di Foca*. *Studi Italiani di Filol. class.*, 19 (1912) 305. skk.; N. H. Baynes: *The Successors of Justinian*. *Cambr. Med. Hist.*, II (1913) 286; Dölger: *Reg.* 159. utoljára Djakonov: *Viz. dimy*. 223. skk. behatóan próbálta megmutatni, hogy a zöldek elsőként csak 609-ben fordultak el véglegesen Phókastól (éppen úgy M. Levčenko, *Venety i prasiny v Vizantii v V–VII vv*. *VV* 1, 1947. 177. skk., aki csak Djakonov érveit ismételte meg, méghozzá nagyobb részt szó szerint). Miközben nem annyira az a kérdés fontos, hogy melyik évben történt a szakítás a zöldek és Phókas között, hanem sokkal inkább az a tény, hogy a zöldek voltak azok, akik Phókas bukásához erőteljesen hozzájárultak, mivel a kritikus időszakban a legnagyobb elkeseredéssel harcoltak Phókas ellen, és határozottan felléptek Hérakleios hangsúlyozott orthodox és Róma-barát politikája mellett, mely többet

jelent, mint ahogy azt Djakonov: *Viz. dimy.* 225 elismeri (éppen úgy és ismét szó szerint idézve Levčenkót, i. h. 179.), bizonyosan nem a „zöld” érzület mellett szól.

136. Az anarchisztikus állapotokról, amelyek akkoriban a Bizánci Birodalomban uralkodtak, a kortárs forrásokban igen hatásos tudósításokat találunk. Különösen jellemző a Démétrios legenda bemutatása, *AASS*, okt. 8., IV, 132 (Migne: *P. G.* 116, 1261. sk.): „Mindannyian jól tudjátok – így szól a forrás –, a boldog emlékezetű Maurikios császár utódja alatt az ördög mily porfelhőket kavart fel, melyben a szeretet megfulladt, és az egymással szembeni gyűlölet vált uralkodóvá az egész Keleten, Kilikiában, Ázsiában, Palcsztinában és a szomszédos környékeken, egészen magáig a császárvárosig: a démosok nem elégedtek meg azzal, hogy saját néptársaiknak a vérét az utcákon ontsák, hanem betörték mások házaiba, és a bentlevőket könyörtelenül meggyilkolták, nőket és gyerekeket, aggastyánokat és fiatalokat – akik túl gyengék voltak ahhoz, hogy elmeneküljenek – dobtak ki a felsőbb emeletekről a földre, és barbár módon rabolták ki polgártársaikat, ismerőseiket és rokonaikat, és házaikat felgyújtották.”
137. Dölger: *Reg.* 152.
138. Az időponthoz lásd Ostrogorsky: *Chronologie.* 30. 1. lj.
139. *Chron. Paschale*, 701, 17. A kérdés fejtegetésénél, hogy melyik párthoz volt erősebb kötődése Phókásnak (lásd a 135. jegyzetet), ezt a sokat mondó adatot eddig nem vették kielégítő módon figyelembe.

KÜZDELEM A BIZÁNCI ÁLLAM FENNMARADÁSÁÉRT ÉS ÚJJÁSZÜLETÉSÉÉRT

(610–711)

FORRÁSOK

A Justinianos uralma alatt jellemző irodalmi virágzás a 7. század kezdetétől hanyatlásnak indult, így ezt a korszakot gyakran mint Bizánc sötét korszakát jelölik. A bizánci történelem semelyik korszaka sem annyira szegény forrásokban, mint a 7. és 8. évszázad, és különösen jellemző ez a Hérakleios-dinasztia korára.

Hérakleios cselekedeteit GEÓRGIOS PISIDÉS, aki Sergios pátriárka (610–639) alatt a IIagia Sophia diakónusa, skeuophylaxa és chartophylaxa volt, énekelte meg. A sokat dicsőített költő, akit a későbbi korszakok Euripidésszel hasonlítottak össze, más művei mellett több történelmi verset írt jambikus trimeterben. Erős szónoki karakterük ellenére nagy jelentőséggel bírnak IIérakleios 622-es perzsa hadjáratáról írott versei, továbbá Konstantinápoly 626-os avar ostromát és a Perzsa Birodalom felett aratott győzelmet megéneklő panegyrikosza a *Hérakliás*.¹ THEODÓROS SYNKELLOS egyik beszéde igen részletesen kitér Konstantinápoly 626-ban történt avar–szláv ostromára, ő is, akárcsak Pisidés Hérakleios uralkodása alatt alkotott és a IIagia Sophia skeuophylaxa és presbitere volt.² Hérakleios kortársa és Sergios bizalmi embere lehetett a *Húsvéti-krónika* szerzője, aki a kronológiai jegyzéket történeti fejtegetéseivel egészítette ki. Az ember teremtésével kezdődő krónika egészen a 629-es évig terjedt, azonban csak a 627-ig maradt fenn. Történeti forrásértéke csak a Maurikios halálával kezdődő utolsó résznek van.

Hérakleios korának legfontosabb és utódai uralkodásának egyedüli görög történeti forrásai THEOPHANES és NIKEPHOROS PATRIARKA KRONIKAJA. Theophanés szerzetes 810 és 814 között írta meg a befejezetlenül maradt Geórgios Synkellos-féle világkrónika folytatását. A Synkellos-krónika Diocletianus uralkodásával zárul, Theophanés az ezt követő évek eseményeit ismer-teti egészen az V. León trónra kerülése utáni időkg. Krónikája a 284 és 813 közötti időszak fontos forrása.³ Bár Theophanés munkájából hiányzik a mélyebb tudományosság, történeti megértés és objektivitás, mégis régebbi forrásokra épített műve, a 7–8. századra vonatkozólag rendkívül nagy jelentőséggel bír. A gondosan kidolgozott kronológiai rendszer, ami krónikájának legfontosabb jellemzője, adja az alapot Bizánc két sötét évszázadának kronológiájához. A történetismertetés az annalesek műfajában íródott, az egyes évek kronológiai táblá-zatokkal kezdődnek, melyekben a világtéremtés és Krisztus születése szerinti évjelölés mellett nemcsak a bizánci császár folyó kormányzási éve, hanem a perzsa, majd arab uralkodók, a pápa és a négy pátriárka uralkodási éve is fel van tüntetve. Az évszámítás mellett (az alexandriai éra után, mely a világ teremtésétől Krisztus születéséig 5492 évet számol) Theophanés az indikációs ciklusok kiszámítását is elvégezte, habár a legtöbb fejezetben az

indikciós éveket nem elég világosan említi. Megfigyelhető, hogy a 6102 (609/610)-tól 6265 (772/773) világévig tartó időszakban – a 6207–6218 (714/715–725/726)-ig tartó rövid periódus kivételével – az évek számai, Theophanés hibás beosztása következtében, eggyel az említett év mögött vannak, így a következő indikciós évhez képest mindig egy év a lemaradás. Theophanés indikciós számítását helyesbítenünk kell: az előbb említett időszakok kronológiai adatainak felhasználásánál mindig egy évet hozzá kell számolnunk az adott évhez és így megkapjuk a valódit.⁴ Theophanés krónikája Bizáncban nagy hatást gyakorolt, vele kezdődött a későbbi bizánci annalesek műfaja. Krónikája a Nyugat számára a 9. század 70-es éveiben Anastasius Bibliothecarius latin fordításának köszönhetően vált hozzáférhetővé, ez a fordítás a modern kutatás számára rendkívül értékes, mivel az összes Theophanés-másolat közül a legrégebb.

Niképhoros 806-tól egészen a 815-ben kirobbant képrombolásig a konstantinápolyi pátriárka, számos teológiai munkája mellett egy rövid történeti munkát (ιστορία σύντομος) is írt, amely a 602–769⁵ közötti periódust tartalmazza, és olyan ismeretlen forrásokat használt fel, amelyeket Theophanés is idéz. Niképhoros krónikája kevésbé részletező, mint Theophanésé, de majdnem ugyanolyan nagy történeti értéke nagyfokú objektivitása miatt. Másrészről Niképhoros kronológiai epitóméja (χρονογραφικὸν σύντομον), amely bár Ádámtól a szerző 829-ben bekövetkezett haláláig ér el, csak csekély forrásértékkel bír.

Szűkös görög forrásainkat a keleti írók híradásaival lehet kibővíteni. Első helyen kell SEBEOS örmény püspök művét megemlítenünk, aki a 7. század 60-as éveiben (feltehetőleg 661-ben) Hérakleios császár történetét írta meg.⁶ Hérakleios és nagy ellensége, II. Khusrő áll a történet középpontjában, de munkájának nem ez az egyedüli tárgya. A Hérakleios uralkodása utáni időket Mu' awija kalifa hatalomra kerüléséig (661) csak vázlatosan ismerteti, és csak az örmény egyház ügyeiről tudósít részletesen.

Hérakleios uralmának kezdetéhez igen fontos forrás NIKIUI JOANNES, a 7. század végén élt egyiptomi püspök világkrónikája, ami nagy hiányokkal egy későbbi etióp összefoglalásban maradt fenn.⁷ A források közül kiemelésre méltó több korszakbeli és későbbi szíriai krónika,⁸ mint a régi tudósításokat felhasználó NISIBISI ELIAS metropolita krónikája⁹ és SZÍRIAI MICHAEL igen fontos munkája.¹⁰

A balkáni szláv betörések történetével kapcsolatban nagy jelentőségű a *Miraculi S. Demetrii* (Szent Démétrios csodája), melyben a szlávok és az avarok 6. század végén, 7. század elején Thessaloniké ellen végrehajtott támadásait már a 7. század második felében nagy frissességgel és számos élethű részlettel ismerteti.¹¹ Hagiographiai munkája jelentősen kiegészíti szűkös ismereteinket a délszlávok új hazájukbeli életéről. A mű két részből áll: az első részt 620 körül Thessaliai Jóannés érsek, míg a másodikat a 7. század 80-as éveiben élt egyik tanítványa írta (a később hozzácsatolt 3. rész jelentéktelen).¹²

A korszak egyháztörténeti eseményei: a VI. ökumenikus zsinat és a Quinisextum¹³ mellett igen fontosak MAXIMOS CONFESSOR (Homologetés) munkái.¹⁴

A 7. század rendkívül szegény jogi forrásokban, mégis erre az időre tehetjük a nagyon fontos földművestörvényt (νόμος γεωργικός).¹⁵ Teljes biztonsággal csak annyit állíthatunk, hogy a 7. vagy a 8. században keletkezett, mégis a kutatás abban egységes, hogy a 8. század első felénél fiatalabb nem lehet, és leginkább a 7. század végére tehető a jogi „emlékmű” keletkezése. A korszakbeli származását valószínűsíti a II. Justinianosra utaló címe.¹⁶ Itt kell

megemlítenünk a νόμος Ῥοδίων ναυτικός, mely a tengerjogi rendeletek gyűjteményét tartalmazza.¹⁷ Biztos datálása ezen kompilatív munkának sem lehetséges, meg kell elégednünk 600–800 közötti időszakra tett keletkezésével.¹⁸

1. Harcok a perzsákkal és az avarokkal; Hérakleios reformjai

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Bury: *Later Rom. Empire*, II¹ (a további fejezetekre vonatkozóan is egészen 800-ig); H. St. L. B. Moss: *The formation of the East Roman Empire*. CMH IV, Pt. I (2nd. ed., 1966), valamint a további fejezetekhez 715-ig; D. Obolensky: *The Empire and its northern neighbours 565–1018*, *ibid.*; Kulakovskij: *Istorija*, III (a további fejezetekre vonatkozóan is egészen 717-ig); Pernice: *Eraclio*; Stein: *Studien*; uő.: *Ein Kapitel*; Diehl: *Régime des thèmes*; Gelzer: *Themenverfassung*; G. Owsepian: *Die Entstehungsgeschichte des Monotheletismus*. Leipzig, 1897; V. Grumel: *Recherches sur l'histoire du monothélisme. Échos d'Orient*, 27 (1928) 6–16, 257–277, 28 (1929) 272–282, 29 (1930) 16–28.; N. V. Pigulevskaja: *Vizantija i Iran na rubeže VI i VII vekov*. Moskva–Leningrad, 1946.

A birodalom teljes szétesése felé tartott, amikor a bizánci történelem egyik legnagyobb uralkodója, Hérakleios (610–641) átvette a hatalmat. Bizánc gazdaságilag és pénzügyileg teljesen kimerült, s az elavult adminisztratív rendszer sem működött többé. Nem funkcionált továbbá a katonai szervezet sem, részint a pénzhány miatt, részint pedig azért, mert az idegen zsoldosok toborzásához szükséges források kimerültek. Nagy területek kerültek az ellenség kezére: a Balkán-félszigeten az avarok és a szlávok rendezkedtek be, Kis-Ázsiā középpontjában pedig a perzsák uralkodtak. Csakis a belső újjászületés menthette meg a birodalmat a biztos pusztulástól. Az újjászületés bekövetkezett, mivel Bizánc alkalmasnak bizonyult a gyökeres társadalmi, politikai és kulturális megújódásra. A szlávok tömeges bevándorlása a bizánci területekre új erővel töltötte meg az elöregedett Imperiumot, amely eleinte elgyengülten, elszegényedetten és tehetetlenül állt az ellenséges beözönlés előtt. Hérakleios császár már arra gondolt, hogy székhelyét áttesszi Karthagóba, és innen szervezi meg a védekezést, mint ahogy annak idején a phókasi rémuralom elleni támadást is Karthagóból indította el. A konstantinápolyi lakosság tiltakozása – akinek élén maga Sergios pátriárka állt – azonban arra kényszerítette, hogy elálljon szándékától.¹⁹ Mindenesetre ez a terve is jól mutatja, hogy milyen nehéz volt a helyzet Keleten, és hogy mekkora jelentőséget tulajdonított Hérakleios a birodalom nyugati tartományainak.

A 6. század végéig csak néhány elszigetelt szláv törzs telepedett le a Balkánon. A 7. század első éveiben, Maurikios dunai expedíciójának bukása után azonban elkezdődött a tömeges szláv kolonizáció. Az avarok és a szlávok sokasága az egész Balkán-félszigeten, az Adriáig és az Égei-tengerig terjeszkedett. Amíg az avarok rablásaik, fosztogatásaik és dúlásaik után többnyire visszahúzódtak a Duna vonalán túlra, addig a szlávok tartósan letelepedtek a Balkán-félszigeten, a Bizánctól kiszakított hatalmas területeken. Bizánc hatalma megtört a Balkánon: a szlávok nemcsak a Duna

menti tartományokat lepték el, hanem majdnem egész Makedóniát elárasztották, Thrakiát pedig egészen a főváros faláig végig pusztították. Különösen erős támadások érték Thessalonikét, az avarok és a szlávok megszámlálhatatlan tömegei több alkalommal is megrohamozták a várost.²⁰ Maga a város ugyan kitartott, de egész környéke a szlávoké lett. Thessalián keresztül az avar–szláv hullám tovább hömpölygött Közép-Görögország és a Peloponnészosz felé. Innen támadták meg a görög szigeteket a szlávok, akik már ekkor kitűntek ügyességükkel a hajózás terén, és egészen Krétaig jutottak el. Hasonlóan kemény invázió sújtotta Dalmáciát is. 614 körül földúlták Salonát, a római–bizánci adminisztráció központját, s ezzel a félsziget nyugati felében megtört a római–bizánci hatalom és civilizáció. Salona és más dalmáciai városok sorsában osztoztak a Balkán-félsziget belsejében levő legfontosabb városok is: ekkor pusztult el Singidunum (Belgrád), Viminacium (Kostolac), Naissus (Niš) és Serdica (Szófia). A bizánci hatalom utolsó erődtímenyeként – Konstantinápolytól nem messze – megmaradt elsősorban Thessaloniké városa, másrésről az adriai tengerparti városok közül Jader (Zadar, Zára) és Tragurium (Trogir) északon, Butua (Budva), Scodra (Skadar) és Lissus (Lješ) pedig délen.²¹

Nagy változások történtek az egész Balkán-félsziget etnikai összetételében, a Dunától egészen Dél-Görögországig. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a görög területek teljesen és véglegesen elszlávosodtak,²² és hogy a görög elem teljesen eltűnt onnan. Igaz ugyan, hogy a szlávok még a Peloponnészoszon is több mint kétszáz éven át túlsúlyba kerültek.²³ A bizánci adminisztrációnak azonban fokról fokra sikerült újból megerősítenie és fokozatosan helyreállítania korábban elvesztett pozícióit Hellas területén és a távolabbi tengerpartjai mentén fekvő tartományaiban is. Az őslakosság a szlávok nyomása következtében mindenütt a tengerpartok és a környező szigetek felé húzódott. Ez a folyamat nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Bizánc déli és keleti part menti tartományaiban újból megerősödjék a görög, a nyugatiakban pedig a romanizált elem, annak ellenére, hogy ezeket a tartományokat is elárasztották a szlávok. A Balkán-félsziget legnagyobb része pedig – az egész felső területe – egyes szláv törzsek kezében volt. A bizánci Balkán egy sor „szklaviniára” esett szét: így nevezték maguk a bizánciak a szlávokhoz került területeket, amelyekben a bizánci hatalom ténylegesen már nem létezett.

Ugyanebben az időben kezdett kiszélesedni a perzsa invázió is Elő-Ázsiában. A bizánciaknak sikerült elérniük azt, hogy az ellenség evakuálja Kaisereiát 611-ben, viszont az ellentámadás kísérlete Armeniában és Szíriában nem járt sikerrel. A császári hadsereg nagy vereséget szenvedett el Antiocheiánál 613-ban, s ettől kezdve mindenütt a perzsák nyomultak előre. Dél felé haladva elfoglalták Damaskost. Északon Kilikia felé hatoltak előre, és elfoglalták Tarsos fontos erődjét. Egyidejűleg a bizánciakat visszaszorították Örményországból. Különösen súlyos morális veszteség érte a keresztényeket, amikor 614-ben a szent város, Jeruzsálem húsznapos ostrom után a perzsák kezébe került. Az elfoglalt város a gyilkolás és a szörnyű erőszak színterévé vált. Jeruzsálem több napon át lángokban állt és vérben úszott, a Nagy Konstantin által emelt Szent Sír-templom a lángok martaléka lett. Ekkor került a hódítók kezére a legértékesebb ereklye, a „Szent Kereszt” is, amelyet a perzsák

Ktesiphonba vittek. 615-től újabb támadások zúdultak Kis-Ázsiára. Egy perzsa katonai különítmény ismét behatolt Chalkédónba. Az ellenség kétfelől közeledett a bizánci főváros felé: keletről a perzsák, északnyugatról pedig az avarok és a szlávok. Az avar kagánnal való találkozásakor, 617 júniusában Hérakleióban²⁴ maga Hérakleios császár is csaknem merénylet áldozata lett. 619 tavaszán elkezdődött Egyiptomnak, Bizánc legértékesebb tartományának a meghódítása, s hamarosan elveszett ez a leggazdagabb provincia is. Ennek pedig az lett a következménye, hogy égető gonddá vált a főváros gabonaellátása. Így került majdnem az egész bizánci Kelet a perzsák uralma alá. Úgy tűnt, hogy az Achaimenidák régi birodalma támadt új életre, hasonlóan ahhoz, ahogyan annak idején Justinianos alatt megújult a régi Imperium Romanum. De a Perzsa Birodalom felemelkedése még ennél is rövidebb ideig tartott, s jóval nagyobb volt bukása is. Azokban a nehéz esztendőkből, amikor a szláv-avar invázió elárasztotta a Balkánt, a perzsák pedig a birodalom keleti provinciáit hódították el, Bizáncban megkezdődött az újjászerveződés folyamata. Főként a források hiányosságai miatt azonban csak sejtéseink vannak az akkori Bizánci Birodalom belső fejlődésében végbement hatalmas változásokról. Úgy látszik, hogy éppen ezekben a kritikus években kezdték el a bizánci hadi szervezetek és az adminisztráció újjászervezését, más szavakkal: a *themarendszer* kiépítését. Azokban a kis-ázsiai provinciákban, amelyek nem estek áldozatul az ellenséges támadásoknak, katonai zónák, themák létesültek, s ezeken alapult évszázadokon át a középkori bizánci állam tartományi irányításának rendszere.²⁵ A themarendszer végleg szakított a Diocletianus és Nagy Kónstantin alatt keletkezett korábbi, elavult rendszer elveivel, és folytatódott az a fejlődés, amely Maurikios császár alatt az exarchatusok létesítésével kezdődött. Miként a Ravennai és Karthagói Exarchatus, a kis-ázsiai themák is katonai jellegű igazgatási egységeket képeztek. Az egyes themák élén katonai parancsnokok, az ún. *stratégosok* álltak, akik területükön a legnagyobb katonai és civil hatalmat gyakorolták. A themarendszer kiépítése hosszadalmas folyamat volt, és jellemző vonásai is csak idővel kristályosodtak ki. A provinciák régebbi rendszere sem tűnt el egyszerre, hanem sokáig fennmaradt a themák keretén belül. A thema stratégosa mellett eleinte még ott állt a thema proconsulja is, mint a civil adminisztráció feje, de kezdettől fogva főparancsnokként mindenben a stratégosnak volt alárendelve.²⁶ Ez annál inkább így volt, mivel egy thema több régi provinciát is magában foglalt.

A „thema” szó (θέμα) eredetileg katonai egységet jelentett, s később kezdték el használni a katonai-adminisztratív körzetekre. Mindez világosan mutatja az új rendszer keletkezésének folyamatát: a themaalakulatok letelepítésével kezdődött a kis-ázsiai körzetekben, és ezután fokozatosan ezeket a katonai körzeteket is themáknak kezdték nevezni. Ezek azonban nem csupán igazgatási egységek voltak, hanem egyúttal a katonai települések számára szolgáló területek is. A katonai szolgálat teljesítésének öröklődő kötelezettsége mellett a katonáknak földbirtokokat osztottak szét, amelyek a későbbi forrásokban „katonai birtokként” szerepelnek (στρατιωτικὰ κτήματα). Ezáltal a themarendszer a régi limitanei szisztéma kiteljesedését jelentette, amely a határ menti területek, a limes katonáinak letelepítésén alapult. Az ellen-

séges támadások felmorzsolták a határ menti védelem rendszerét, s a limesről visszavont katonákat a bizánci uralom alatt megmaradt belső kis-ázsiai területeken telepítették le.²⁸ A határőr katonaságon kívül azonban a bizánci elitosztagok katonáit is letelepítették a kis-ázsiai tartományokban. Így már Hérakleios idejében megalakult az Opsikion (lat.: „Obsequium”), Armeniakon és Anatolikon thema, és lehetséges, hogy ekkortájt keletkezett a tengerpart menti Karabisiani thema is Kis-Ázsia déli partján.²⁹ (Lásd a 2. térképet.)

Figyelemre méltó, hogy a themarendszer kiépülése ebben az első fázisában Kis-Ázsia bizonyos területeire korlátozódott csupán. A Balkán-félszigeten még nem volt lehetőség ebben az időben a bevezetésére, ami világosan mutatja, hogy a bizánci hatalom a szlávok betörésével a Balkán-félsziget egész területén megbénult.

Lényegesen később és akkor is csak fokozatosan sikerült Bizáncnak létrehoznia saját igazgatási rendszerét és ezáltal bevezetnie a themarendszert is a Balkán-félsziget bizonyos tartományaiban, mindenekelőtt a tengerpart mentiekben. Új themák később Kis-Ázsiában is alakulnak a themarendszer további kiépítésével és az eredeti nagy themák kisebb egységekre történő felosztásával. A themarendszer bevezetése ezúttal a hazai hadsereg megerősödését is jelentette. Míg a kora bizánci korszakban a hadsereg drága és megbízhatatlan zsoldosokból állt, addig Bizánc hadi ereje a 7. századtól a stratiótákon alapult, akiket a birodalom területén telepít le. A határőr-katonaságon és az elitalakulatokon kívül, akiket mindenekelőtt a harcias kis-ázsiai és kaukázusi törzsekből verbuváltak, az új bizánci rendszer fokozatosan magába olvasztja a szlávok tömegeit is, akiket a bizánci kormányzat a 7. század közepétől Kis-Ázsiába dob át, és az ottani themákban stratiótaként telepíti le őket. Így a kialakult új, egészségesebb rendszer keretein belül a frissebb erők beáramlásával a katonai kontingensek lényegesen megnövekedtek. Az új themahadsereg katonaparasztokból áll, akik saját eltartásukhoz és felfegyverzésükhöz az anyagi eszközöket a katonai birtokukból merítik. A későbbi forrásokból kiderül, hogy a katonai szolgálatra behívott stratióta lovon és felfegyverkezve volt köteles megjelenni.³⁰ Igaz ugyan, hogy bizonyos fizetséget is kapott, de ennek a nagysága minimális volt.³¹ A hadsereg újjászervezése ezek szerint mindenképpen az állami terhek és kiadások határozott mérvű csökkenésével járt együtt.³²

A provinciák igazgatásának újjászervezésével egy időben kezdődött el a császárság központi adminisztrációjának a megújulása is. A bekövetkezett változások maradandónak bizonyultak a bizánci állam történetében, s ez a változás a korábbi tradíció elutasítását, s lényegében a kora bizánci államszervezet végét jelentette. A praetorianus praefectura, amely a kora bizánci közigazgatási rendszer egyik legfontosabb jellegzetessége volt, a themarendszer bevezetésével elvesztette hatalmát. Ettől kezdve már csak látszólagosan létezett, névleges vezetésre redukálódott a feladata. Azokon a területeken pedig, ahol a themarendszer bevezetésére még nem kerülhetett sor, mindenféle rendezett igazgatást megbénítottak az ellenséges betörések, egy időre szétzilálva mindenfajta rendet és törvényességet. Ahol fokozatosan megszilárdult a bizánci hatalom, ott a themarendszert is bevezették és a praetorianus praefectura mint irányítási szerv teljesen megszűnt. A praefectura mint extenzív pénzügyi szerv

szétesett, és átadta a helyét számos önálló pénzügyi hivatalnak. Az ilyen típusú változás általában a központi közigazgatási rendszerben meginduló retrográd folyamat kezdetét jelzi. A praetorianus praefectura óriási mértékű növekedése a megelőző századok alatt azt eredményezte, hogy a pénzügyi osztályokat, a comitiva sacrarum largitionumot és a comitiva rerum privatarumot hagyták elszorvadni. Saját növekvő pénzszükséglete kielégítésére pedig a praefectura átutaltatta magának a res privatae bevételeit, elsősorban a largitionését.³³ Az ezáltal elszegényedett comitiva sacrarum largitionum ellátása a császári magánpénztárból (*sacellium*) történt. A 7. század eleji fejlődés eredményeként megjelenik a *sacellarios*, aki a titkos magánpénztár kezelője, és teljesen átveszi a comes sacrarum largitionum funkcióját, valamint nyilvánvalóan felelősséggel tartozott a meggyengült comitiva rerum privatarum munkájáért is. A praetorianus praefectura nehezen kezelhető és óriásira duzzadt pénzügyi osztálynak összeomlásával friss rendszer született meg.³⁴ A praetorianus praefectura különféle pénzügyi kancelláriái – a στρατιωτικόν, a γενική τράπεζα és a ἰδική τράπεζα – független státust kapva önálló szervekké váltak. Korábbi vezetőik az új pénzügyi intézmények élére kerültek,³⁵ és a továbbiakban úgy szerepeltek, mint a τοῦ στρατιωτικοῦ, τοῦ γενικοῦ és ἰδικοῦ. Ezen logothetéseken kívül, akik az állami pénzügyi testületek munkájáért tartoztak felelősséggel, a λογοθέτης τοῦ δρόμου lényegében a korábbi magister officiorum munkáját vette át, és fokozatosan a Bizánci Birodalom legfőbb minisztere lett.³⁶ Az elkövetkezendő évszázadok során a helyi közigazgatásban a themák, a központi hivatalokban pedig a *logothetése* intézménye jellemezte a bizánci kormányzat rendszerét: a themaszervezethez hasonlóan a logothesion intézménye is tartósan meghatározta a bizánci állam fejlődését.

A nagy belső változások, az extenzív reformok következményei igen gyorsan megmutatkoztak. A birodalmi közigazgatás militarizációja és a haderő újjászervezése tette lehetővé azt az egyébként hihetetlennek tűnő szerencsés fordulatot, amely a 7. század húszas éveitől kezdődően állt be a perzsákkal folytatott háborúban. Az előző korszak súlyos vereségeit rendkívüli sikerek váltják fel. A csaknem teljesen leterített Bizánci Birodalom újra felemelkedett, míg a perzsák, eddigi győzedelmes előretörésük után megsemmisítő vereséget szenvedtek. Ezeket a sikereket nagyon nagy mértékben elősegítette a bizánci egyház együttműködése. Ahhoz a küszöbön álló harchoz, amelyet az elszegényedett birodalomnak kellett a hitetlenekkel vívnia, az egyház rendelkezésére bocsátotta kincseit. A háború olyan vallási elragadtatottság légkörében indult meg, amelyet a korábbi idők során nem lehetett tapasztalni. Ez volt az első tipikusan középkori jellegű háború, később a keresztes hadjáratok atmoszférája emlékeztetett erre a korszakra. A császár személyesen állt a hadsereg élére, Konstantinápolyban Sergios pátriárka és Bonos patrikios vette át a régenskormányzatot, akik Hérakleios kiskorú fia helyett és nevében gyakorolták az uralmat. Különben a császár ebben is Maurikiost követte, aki szintén személyesen vezetett háborút az avarok ellen. Ez egészen szokatlan gyakorlat volt, és nem csoda, hogy Hérakleios Maurikioshoz hasonlóan szintén erős ellenállásba ütközött tanácsadói körében.³⁷ I. (Nagy) Theodosios óta – kettejükön kívül – egyetlen császár sem vezetett személyesen hadjáratot. Hérakleios 619-ben magas adófizetés árán békét kötött

az avarokkal. Ezután sikerrel dobhatta át csapatait Thrakiából Kis-Ázsia területére.³⁸ 622. április 5-én, húsvéthétfőn ünnepélyes liturgián vett részt a császár a Hagia Sophiában, és ezután elhagyta a fővárost.³⁹ Átkelt Kis-Ázsiába, s a Nikomédeia közelében lévő themákba indult. Itt gyülekezett a bizánci haderő,⁴⁰ amellyel egész nyáron hadgyakorlatokat végeztetett. A császár igen jártas volt a hadtudományokban, és sikerült neki új taktikát kidolgoznia.⁴¹ A bizánci hadseregben egyre nagyobb szerepet kapott a lovasság, és úgy tűnik, hogy a császár az íjjal felszerelt és könnyen mozgatható könnyűlovasság részvételére alapozta haderejét.⁴²

A hadjárat csak ősszel kezdődött. Hérakleios ügyes manőverezéssel behatolt Örményországba. Ez arra kényszerítette a perzsákat, hogy elhagyják kis-ázsiai szorosokban levő állásaikat, és „mint a kutya a láncon”, úgy vegyék üldözőbe a bizánci hadsereget.⁴³ A két sereg összecsapása Armeniában a nagy perzsa hadvezér, Šahrbarāz felett aratott fényes győzelemmel végződött. Az első célt sikerült elérni: Kis-Ázsia megszabadult az ellenségtől.

Az avar kagán fenyegetése azonban arra készítette Hérakleioszt, hogy visszatérjen Konstantinápolyba. Úgy tűnik, hogy ezúttal sikerült megegyezniük: felemelték az avaroknak fizetett adó összegét, valamint a császár közelebbi rokonait kényszerült túszként elküldeni a kagánhoz.⁴⁴ 623 márciusában Hérakleios ezután ismét a perzsák ellen vonult.

Az előző év során elszenvedett vereség ellenére II. Khusrő hallani sem akart a békéről, hanem ehelyett egy olyan levelet intézett Hérakleioshoz, amely teli volt a legsúlyosabb sértésekkel és a keresztény hitet becsmérő és gyalázkodó kifejezésekkel.⁴⁵ Hérakleios átkelt Kappadókián és újból Örményországba indult. Elfoglalta és fel dúlta Dvint és egy sor más várost. Utána dél felé tört előre, és megtámadta Ganzak városát, amely az első sāsānida uralkodó, Artaxšīr király rezidenciája volt, fontos perzsa vallási központtal. Khusrő futva hagyta el a várost. Ganzak Bizánc kezére került, és legnagyobb szentjét, Zoroastér (Zarathuštra) templomát porig égették, megtorlásként Jeruzsálem lerombolásáért. A császár számos ellenségétől körülvéve Araxés vidékére húzódott vissza, ahol áttelelt hadseregével, miközben keresztény kaukázusi törzsekkel lépett kapcsolatba, és hadseregét sikerült megerősítenie a Lazikából, Abazgiából és Ibériából (Grúzia) érkezett segédcsapatokkal. A hadihelyzet ennek ellenére súlyos volt, és a következő év is fáradságos harcokkal telt el örmény területen. Hérakleiosnak nem sikerült betörnie Perzsiába, ezért 625-ben kerülő úton, Kilikián keresztül próbálta meg az ellenséges földön megvetni a lábát. A döntő siker ezúttal is elmaradt, s kénytelen volt beérni néhány kisebb győzelemmel, Sebasteia érintésével vissza kellett húzódnia a Pontos vidékére, hogy átteleljen.

A perzsák erre támadásba lendültek. 626-ban Konstantinápoly a perzsák és az avarok kétoldali támadásának rettenetes veszélyét élte át. Ettől félt mindig Hérakleios, és ennek a fenyegető veszélyét próbálta mindenképpen elhárítani az avaroknak tett megalázó gesztusokkal. Šahrbarāz hatalmas seregével átvonult Kis-Ázsián és elfoglalta Chalkédont, majd a Bosporosig tört előre. Hamarosan ezután, július 27-én megjelent az avar kagán a főváros falai tövében megszámlálhatatlan avar, szláv, bolgár, gepida és egyéb nép élén, ostromgyűrűt vonva a város köré szárazföldön és a

tenger felől egyaránt. Sergios pátriárka a lakosság vallásos lelkesedését beszédekkel, éjszakai virrasztásokkal és templomi körmenetekkel tartotta fenn. A konstantinápolyi garnizon pedig derekasan verte vissza az összes ellenséges támadást. A döntő ütközet a tengeren zajlott le, ahol a bizánciak túlsúlya augusztus 10-én meghozta a győzelmet. A szláv hajók vereséget szenvedtek a bizánci flottával történt összecsapás során. Mindez az avar tábor felbomlását eredményezte, és ezért a kagánnak fel kellett hagynia az ostrommal, és dezorganizálódott, megritkított seregével el kellett vonulnia a falak alól.⁴⁷

Az avarok veresége egyidejűleg a perzsák hódító terveinek a végét is jelentette, akik mind ez idáig még akcióba sem léphettek. Šahrbarāz evakuálta Chalkédont, és seregei élén Szíriába vonult vissza, míg a másik perzsa alvezér, Šāhīn döntő vereséget szenvedett a császár bátyjától, Theodórostól. A nagy krízis idejét sikerült átvészelni, s megkezdődhetett a döntő bizánci ellenoffenzíva.

Amikor Konstantinápoly halálos veszedelemben forgott, Hérakleios hadseregével együtt a távoli Lazikában állomásozott. Miként korábban a kaukázusi törzsekkel, most a kazárokkal lépett érintkezésbe. Ebből az időből származik az a bizánci-kazár együttműködés, amely idővel Bizánc keleti politikájának egyik fontos tényezője lett. A kazárok Bizánc szövetségeseiként harcoltak Armeniában és a Kaukázusban a perzsák ellen. 627 őszén elkezdődött az a nagy támadás dél felé, amelynek eredményeként a bizánciak az ellenséges perzsa állam belsejéig nyomultak előre. Itt már Hérakleios csakis a bizánci sereg volt utalva, mivel a kazárok nem vállalták a hadjárat nehézségeit, és visszatértek hazájukba. Ennek ellenére Hérakleios már december elején eljutott egészen Ninivéig (627), és itt zajlott le a sorsdöntő ütközet, amely lezárta a bizánci-perzsa háborút; a perzsa haderő teljesen megsemmisült, Bizánc győzedelmeskedett. Folytatódott a bizánci seregek diadalmas előrenyomulása, és Hérakleios már 628 január elején bevonult a perzsa király elhagyott rezidenciájába Dastagerdben. 628 tavaszán lázadások törtek ki Perzsiában, és így a további harc feleslegessé vált. Khusrót letaszították a trónról, és meggyilkolták, a hatalmat pedig fia, II. Kawād Sērōē vette át, aki azonnal békét kötött a bizánci császárral. A bizánci győzelemnek, valamint a perzsa hatalom összeomlásának az lett az eredménye, hogy visszakérült Bizánchoz minden olyan terület, amely korábban a birodalomhoz tartozott. Armenia, Mezopotámia egykori római fennhatóság alatti része, Szíria, Palesztina és Egyiptom újból a bizánci territórium részei lettek. Néhány hónappal később Sērōē a halálos ágyán a bizánci császárt nevezte meg fia gyámjaként: II. Khusrót a császár egyszer már a szolgájának nevezte, és most ez a helyzet újra bekövetkezett: Sērōē a fiát és örökösét a bizánci császár szolgájának deklarálta.⁴⁸ Hatesztendei távollét után Hérakleios visszatért Konstantinápolyba. Fia, Kónstantin és Sergios pátriárka a klérus élén fogadta a hazatérő császárt. Amíg a perzsák evakuálták a bizánci provinciákat, Hérakleios 630 tavaszán Jeruzsálembe ment. Itt a császár március 21-én újból fölemelte a perzsáktól visszaszerzett Szent Kereszt ereklyéjét:⁴⁹ ez az ünnepélyes tett szimbolizálta a kereszténység első nagy vallásháborújának győzelmes befejezését.

Bizánc mindkét ellenségén, amely fennállását veszélyeztette, döntő győzelmet

aratott. A ninivei csata a perzsák uralmának vetett véget, a Konstantinápoly falai tövében vívott háború pedig az avarok erejét rendítette meg. Az avarok vereségének híre messzire visszhangzott, és sok törzsnek, különösen azoknak a szlávoknak, akik eddig az avar kagánnak voltak alárendelve, ez az esemény ösztönzést adott a lázadásra, hogy az avar iga alól felszabadulhassanak. A nyugati szlávok az avarokkal való küzdelmük során ekkortájt egy erős törzsszövetséget hoztak létre Samo⁵⁰ vezetésével. Nem sokkal később felszabadult az avar uralom alól a bolgárok törzsszövetsége az Észak-Kaukázusban, és a Fekete- és a Kaspi-tengertől északra Kuvrát vezetése alatt. Az avarok elleni felkelés során Kuvrát kapcsolatba lépett Bizánccal. Szövetséget kötött Hérakleios császárral, akitől megkapta a tiszteletbeli patricius címet, miután Konstantinápolyban felvette a kereszténységet.⁵¹

Az általános kavargásban, amelyet az avarok erejének gyengülése idézett elő Közép- és Kelet-Európa széles térségében, zajlott le a szerbek és a horvátok népvándorlása is, amelyről fennmaradt Bíborbanszületett Kónstantin részletes beszámolója.⁵² Mind ez Bizánccal összhangban történt a megingott avar hatalommal vívott küzdelem során. A horvátok és szerbek elhagyták a Kárpátok túloldalán elterülő hazájukat és Hérakleios császár egyetértésével megjelentek a Balkán-félszigeten. Az avarokon aratott győzelem után a horvátok elfoglalták a Balkán-félsziget északnyugati részét, míg tőlük délkeletre a szerbek telepedtek le.⁵³ A délszlávok vándorlásának ez az újabb, második hulláma jelentősen megerősítette a szláv etnikumot a Balkán-félszigeten. Bíborbanszületett Kónstantin tudósít arról, hogy a szerbek és a horvátok, amikor a Balkánra érkeztek, elismerték a Bizánci Birodalom felségjogait. Ha figyelembe vesszük a bizánciaknak az avarokon és a perzsákon aratott győzelme utáni megerősödött pozícióját, ez nem is tűnik lehetetlenségnek. De az ilyen elismerés realitását nem szabad túlbecsülnünk, mert a szuverenitás formális elismerése nem jelentette a bizánci hatalom tényleges visszaállítását. Mégis Bizánc számára is érezhető megkönnyebbülés következett be a Balkánon, mivel a rettegett avar támadások egyszer és mindenkorra megszűntek.

Hérakleios uralmának történelmi jelentőségét azonban nem hadi sikerei vagy diplomáciai eredményei alapozták meg, bármilyen jelentősek is voltak azok. Keleten aratott győzelmeinek gyümölcsei gyorsan elenyésztek, mivel a perzsáktól visszaszerzett territórium néhány év múlva az arabok zsákmánya lett. Ami viszont megmaradt, az a császárság új katonai és adminisztratív szervezete volt. Az új rendszer képezi a bizánci hatalom egyik alapját, s ennek pusztulásával kezdődik majd a bizánci államszervezet dezintegrálódása és hanyatlása. A themák rendszere – kiépülésének kezdete erre az időre tehető – a középkori bizánci állam alapjává válik.

Hérakleios kora nemcsak politikai téren jelent fordulatot Bizánc számára, hanem kulturálisan is: befejeződik a keletrómai korszak, és bevezeti a valódi értelemben vett bizánci történelmet. A teljes hellenizálódás és az egyre theokratikusabbá váló állam új jegyeket ad a birodalomnak. Egészen különös kitartással ragaszkodott a kora bizánci állam a hivatalos érintkezések során a latin nyelv használatához. Csak nagyon lassan és cseppet sem örömmel tettek engedményeket az egyre erősebb hellenizálódásnak, miközben a hivatalos nyelv továbbra is a latin maradt úgy, hogy a kora bizánci korszak egész ideje alatt a nép és a kormányzat két különböző nyelvet

használt. Az állami intézményekben és a hadseregben a latin nyelvet használták, amelyet a bizánci lakosság nagyobb része nem értett. Ennek a cseppet sem természetes állapotnak most véget vetettek, és a görög – a nép és az egyház nyelve – végre a bizánci államnak is hivatalos nyelvéné vált. A hellenizálódás folyamata, amelyet hosszú időn át mesterségesen próbáltak megakadályozni, most hirtelen kiteljesedett. Már az újabb generációban a latin nyelv ismerete – még a legműveltebb bizánci körökben is – ritkaságszámba ment.⁵⁴

A birodalom hellenizálódása lényeges változást idézett elő a császári cím megnevezésében is. Az elnevezés egyszerűsödött, mivel Hérakleios felhagyott az eddig használatos, komplikált latin császári titulátúra használatával, és helyette a régi görög βασιλεὺς címet vette fel. Ez a régi görög királyi titulus, amelyet addig a bizánci császárok elnevezésére csak nem hivatalosan használtak, váltotta fel a régi római császári titulátúrát: *imperator, augustus, caesar*. A jövőben a bizánci császár hivatalos megjelölésére a βασιλεὺς szolgált, valódi császári titulusnak ismerték el hivatalosan is.⁵⁵ Ugyanezt a rangot adta Hérakleios Kónstantinos Neosnak, majd később a másik fiának, Héraklonasnak is. Ettől kezdődően egészen a Bizánci Birodalom bukásáig minden egyes bizánci uralkodó és társuralkodója ezt a méltóságot viselte, míg a caesar titulus elveszítette egykori karakterét.

A társuralkodó intézménye mindenekelőtt a trónöröklési rend megszilárdítását szolgálta Bizáncban. Mivel sem Rómában, sem Bizáncban nem létezett olyan törvény, amely a trónöröklés rendjét szabályozta volna, ezért a kijelölt trónörökös még az uralkodó életében megkoronázták, és ő mint társuralkodó vagy nem hivatalosan δευτερος vagy μικρὸς βασιλεὺς azaz második vagy fiatalabb császárként viselte a császári címet és a koronát. Általában a pénzeken a fő uralkodó mellett ábrázolták, és a törvényekben őt is megnevezték. Az idősebb császár halála után teljhatalmú császárként vette át a hatalmat. Ily módon vált lehetővé a korona öröklése a császári családon belül, és a dinasztia keletkezése. De csak hosszabb idő elteltével szilárdult meg a trónöröklésnek ez a monarchista rendje. Hérakleios maga okozott zavarokat a rendszerben azáltal, hogy az idősebb fia mellé társuralkodóvá koronáztatta és trónörökösnek jelölte ki második fiát is.⁵⁶

A keleti provinciák visszatérése ismét a monofizitizmus problémája elé állította a birodalmat. Sergios konstantinápolyi pátriárka átlátta a helyzet komolyságát, és az egyházi egység helyreállítására törekedett. Törekvései támogatásra is leltek az egy krisztusi energiáról szóló tantételben, amely 600 körül kezdett elterjedni Egyiptomban. Úgy látszott, hogy ez a tan, amely szerint Krisztusnak két természete, de csak egy aktív működése (ἐνέργεια) volt, kompromisszumként szolgálhatott volna a chalkédóni dogma és a monofizitizmus között.⁵⁷ Sergios magáévá tette a monoenergetikus tanítást, és tárgyalásokba bocsátkozott a keleti monofizita egyházak képviselőivel. A politikai indokok is szemmel láthatólag a pátriárka törekvéseit igazolták, hiszen napnál világosabb volt mindenki számára, hogy a keleti monofizita lakosság és Bizánc között régóta meglevő széthúzás lényegesen megkönnyítette a perzsák előrenyomulását. Emiatt a monoenergetizmus mellé állt maga Hérakleios császár is. Már keleti hadjáratai során, különösen Örményországban, tárgyalásokat folytatott a

helyi papsággal az egyházi unióról. A monofizita tartományok újbóli meghódítása után még nagyobb határozottsággal folytatták a tárgyalásokat. Kezdetben ez az akció sikeresnek bizonyult. Úgy nézett ki, hogy sikerül az egységet létrehozni Armeniában, Szíriában és Egyiptomban is, ahol 631-től Kyros alexandreiai pátriárka a legnagyobb buzgalommal dolgozott ennek az érdekében. Sergios és Kyros egyházpolitikáját Honorius pápa is jóváhagyta. Nemsokára azonban elkerülhetetlen csalódások következtek. Az egység Szíriában, különösen pedig Egyiptomban erőszakkal valósult meg, és az ellenállás monofizita és orthodox részről is egyre teljesebbé vált. Az orthodox ellenzék vezéralakja Sóphronios szerzetes lett, akit 634-ben jeruzsálemi pátriárkává választották. Könyörtelenül ostromozta az új tant, amely a monofizitizmushoz közeledett, miközben eltért az orthodox chalkédóni dogmától. Mindenképpen ennek az ellenzéknek a nyomására – de Honorius pápa megjegyzéseit is figyelembe véve, aki az energiák kérdésében eléggé tartózkodóan nyilatkozott, de egy akaratot ismert el Krisztusban – Sergios módosította pozícióit, és félretette az energiákról szóló tant, és helyette azt tanította, hogy Krisztusnak két természete mellett is csak egy isteni akarat volt (θέλημα). Ez az új – monotheléta – formula a háttere annak az ediktumnak, amelyet Sergios állított össze, a császár pedig 638-ban *Ektihésis* néven tett közzé, még azt is meghatározva, hogy a Hagia Sophia narthexében tűzzék ki. Annak ellenére, hogy a császár és a pátriárka is elfogadták a monotheléta tant, és a Sergios halála (638. december 9.) után kinevezett konstantinápolyi pátriárka, Pyrrhos az új tan meggyőződéses híve volt, mégis hamarosan megmutatkozott, hogy a kibékülés az *Ektihésis* alapján lehetetlen. Orthodox és monofizita részről egyaránt elutasították a császári ediktumot, és Honorius utódai is határozottan elvetették Rómában a monotheléta eretnekséget. Miként a korábbi kompromisszumos kísérletek, a monothelétizmus is csak újabb vitákat és bonyodalmakat váltott ki. 638-ban, amikor az *Ektihésis* megjelent, Szíria és Palesztina már az arabok kezén volt, és Egyiptomot is elkerülhetetlenül ez a sors fenyegette. Politikai célját a monothelétizmus ezáltal nem érte el. A vallási forrongás pedig a keleti provinciákban, amely a maga idejében a perzsa előrenyomulást segítette, most lényegesen megkönnyítette az arab inváziót is.

2. Az arab invázió kora: Hérakleios utolsó évei, II. Kónstans

ÁLTALÁNOS IRODALOM • G. C. Caetani: *Annali dell'Islam*, I–VIII. Mailand, 1905–1918; Cl. Huart: *Histoire des Arabes*, I. Paris, 1912; C. Becker: The Expansion of the Saracens. *Cambr. Med. Hist.* II (1913) 329–364, 365–390.; uő.: *Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt*, I. Leipzig, 1924; A. J. Butler: *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion*. Oxford, 1902; E. W. Brooks: The Successors of Heraclius to 717. *Cambr. Med. Hist.*, II (1913) 391–417.; uő.: The Arabs in Asia Minor (641–750), from Arabic Sources. *Journ. of Hell. Studies*, 8 (1898) 182 skk.; J. Wellhausen: *Die Kämpfe der Araber mit den Römern in der Zeit der Umajiden*. Nachr. d. Kgl. Ges. d. Wiss. Göttingen, 1901. 414–447.; H. Manandean: Les invasions arabes en Arménie, *Byz.*, 18 (1948) 163–195.; T. Kaestner: *De imperio Constantini III (641–668)*, Leipzig, 1907.

Az esztendő, amelynek során Bizánc első győzelmeit aratta a perzsák felett, a „Hidzsra” éve, a Mohamedán időszámítás kezdete. Mialatt Hérakleios a Perzsa Birodalmat győzte le, Muhammad az arab világ vallási és politikai egységének alapjait rakta le. Muhammad tanítása ugyan kidolgozatlan volt és hiányzott belőle az intellektuális tartalom, mégis telve volt elementális erővel és dinamizmussal. Alig néhány évvel a Próféta halála után már megkezdődött az arabok hatalmas méreteket öltő terjeszkedése. Elhagyták terméketlen hazájukat, és ellenállhatatlan erővel nyomultak előre. Elsődleges céljuk nem az volt, hogy más népeket saját vallásukra térítsenek, hanem az idegen területek meghódítása és a legyőzöttek feletti uralom megszilárdítása.⁵⁸ Rohamuk első áldozatai a szomszédos nagyhatalmak voltak: Perzsia már az első összecsapáskor összeroppant, Bizánc pedig elvesztette keleti provinciáit, alig egy évtizeddel a Próféta halála után. Az évszázados bizánci–perzsa küzdelem legyengítette mindkét államot, s ezzel megkönnyítette az arabok dolgát. Hérakleios után Perzsiában kaotikus körülmények uralkodtak: egyik trónbitorló követte a másikat, a sāsānidák állama megroppant. Ám a győztes Bizánc erejét is aláásták a hosszú és fárasztó harcok. Ezenkívül az el nem simított vallási ellentétek is szították a gyűlöletet Bizánc és keleti tartományai között, erősítették a kopt és szír szeparatista törekvéseket, és aláásták e tartományok védelmi készségét. A hadsereg gyenge szervezettsége és a tartományok adminisztrációjában történő visszaélések, valamint a földesurak bénító túlereje különösen Egyiptomban könnyítette meg az ellenséges behatolást.⁵⁹

Már 634-ben a nagy hódító, ’Umar kalifa vezetésével betörték az arabok a bizánci területekre, és gyors offenzívába kezdtek a perzsáktól nemrégiben visszahódított részekén át. A Jarmuk-folyó mellett 636. augusztus 20-án sorsdöntő ütközetre került sor, amelyben tönkrementek a bizánci haderőt. Bizánc védelmi erejét sikerült megtörni, s így a Szíria körüli harc eldőlt. Antiocheia, Szíria fővárosa, valamint a szír városok többsége harc nélkül megadta magát a győztesnek. Nagyobb ellenállást csupán Palesztina tanúsított. Sóphronios pátriárka vezetésével Jeruzsálem sokáig dacolt az ellenséggel, de a heves ostrom végül is arra kényszerítette, hogy megnyissa kapuit ’Umar előtt (638). Időközben leigázták az Újperzsa Birodalmat, ezután pedig megszállták Mezopotámia bizánci fennhatóság alatti részét is (639/640). Innét törtek be az arabok Örményországba, és 640 októberében megszállták Dvint, az ország legerősebb erődítményét.⁶⁰ Egyidejűleg megkezdődött Egyiptom meghódítása is.

Szembetűnő, hogy Hérakleios császár, aki eddig törhetetlen akaraterővel, személyesen vezette a perzsák elleni összes hadjáratot, az arabok elleni harcokban – éppen ellenkezőleg – szinte alig vett részt. Eleinte még megpróbálta Antiocheiából irányítani a hadműveleteket, de a jarmuki csata után teljesen elcsüggedt: szeme láttára pusztult el egész életműve. Úgy tűnt, hogy a perzsák elleni hősieles küzdelem hiábavalónak bizonyult, sőt, a perzsák felett aratott győzelmeivel csak megkönnyítette az utat az arabok számára. Azokban a tartományokban, amelyeket végtelenül nehéz csatákban szabadított fel a sāsānidák uralma alól, most mint valami elementáris, ellenállhatatlan katasztrófa, terjedt az arab invázió. A Szentföld, amelyet ő szerzett

vissza a kereszténység számára, ismét a hitetlenek kezébe került. Ez a könyörtelen sors az öreg császárt testileg-lelkileg megtörte. Miután visszatért Szíriából, hosszabb ideig maradt a kis-ázsiai parton levő hiereiai udvarban. Ellenállhatatlan félelem fogta el attól, hogy átkeljen az európai oldalra, nem bírta elviselni a tenger látványát. Csak akkor szedte össze önmagát és tudott úrrá lenni félelmén, amikor tudomására jutott, hogy felfedték az ellene szőtt összeesküvést Konstantinápolyban. A Bosporosnak azon a részén, amely fővennyel és zöldellő vízi növényzettel volt borítva, átkelt a tengeren és a fővárosba érkezett.

Hérakleios családi élete is tragikus volt. Koronázása napján vette feleségül Fabia-Eudokiát, aki egy leánygyermeket és egy fiút szült, Hérakleios „Neos” (ifjabb) Kónstantint. Eudokia azonban epilepsziában szenvedett, és néhány hónappal fia születése után meghalt (612). Egy évvel később a császár feleségül vette unokahúgát, Martinát. Ez a házassága nagy elkeseredettséget váltott ki Bizáncban. Mind az egyház, mind pedig a nép vérfertőzőnek tekintette, és a közeli vérrokonság valóban sértette a kánonjogot és az állami törvényeket. Martinát meggyűlölték Konstantinápolyban, azonban Hérakleios nem vett tudomást alattvalói érzelmeiről. Sőt, ennek ellenére nagyon szerette második feleségét, aki osztozott minden örömében és bánatában, és még a legnehezebb hadjárataira is elkísérte. Kilenc gyermeke közül, amelyeket Martina szült neki, négy már csecsemő korában meghalt, két idősebb fia pedig születésétől fogva nyomorék volt. Mindez nagy próbatételt jelentett a császár számára, a nép pedig Isten haragjának kétségtelen jelét látta benne. A nép Martina iránti gyűlöletét csak fokozta, hogy ez az ambiciózus asszony saját utódai számára próbálta megszerezni a trónt, Eudokia fiának mellőzésével. Az emiatt keletkezett családi viszály megmérgezte a császár amúgy is keserű öregségét, halála után pedig súlyos zavargásokat idézett elő a birodalomban. Hérakleios 641. február 11-én, hosszas betegség után halt meg.

Azt akarván, hogy Martina fiát, Héraklónast illesse a trón, de ugyanakkor elsőszülött fiának, Kónstantinnak se sértse meg császári jogait, Hérakleios mindkettőnek örökül hagyta birodalmát. Habár Kónstantin már 28 éves volt, Héraklónas pedig még csak 15, Hérakleios kifejezett kívánságára a két féltestvérnek közösen, egyenlő jogokkal és egyenrangú uralkodóként kellett volna társcsászárokként uralkodniuk Bizáncban. Ez az egyik legkifejezőbb példa a római és a bizánci történelemben a társuralkodói rendszerre.⁶¹ Hogy pedig Martina is közvetlenül részt vegyen a hatalomban, Hérakleios még a végrendeletében úgy intézkedett, hogy mindkét uralkodó „anyjának és császárnőjének” tekintse Martinát.⁶²

Amikor a császárné férje végrendeletét a nép tudomására hozta, erős ellenzékkel találta magát szemben. Ebben a Martina személye iránti régi gyűlölet mellett kifejezésre jutottak alapvető államjogi megfontolások is. A nép akklamációjában elfogadta minden ellenvetés nélkül uralkodóként Hérakleios mindkét fiát, akik eddig formálisan apjuk társuralkodói voltak, ám hallani sem akartak Martina bármilyen részvételéről a hatalomban, azt hangsúlyozva, hogy ő, mint nő, nem képviselheti a Római Birodalmat, és nem is fogadhatja a külföldi követeket.⁶³

Martinának vissza kellett vonulnia, de szándékaival nem hagyott fel. A császári

család két ága közti szakadék szemmel láthatólag egyre mélyült. Két párt alakult ki, közülük az egyik Kónstantint, a másik pedig Martinát és Héraklónast támogatta. Bizánc állami életét ez a családi viszály nyilvánosan is áthatotta, éppen a legnagyobb külpolitikai veszélyek idején. III. Kónstantin mindenképp több párthívet tudhatott magáénak, viszont súlyos betegségben szenvedett (valószínűleg tuberkolózisban), és így már ugyanezen év május 25-én meghalt, rövid, alig háromhónapos uralkodás után.⁶⁴

Féltestvére halála után a fiatal Héraklónas egyeduralkodó lett,⁶⁵ a tényleges hatalmat azonban Martina ragadta magához. Kónstantin legtekintélyesebb párthíveit száműzték. Martinával együtt újból befolyásra tett szert Pyrrhos pátriárka is, és ezáltal újjáéledt a monotheléta egyházpolitika is, amelyről pedig III. Kónstantin már úgy döntött, hogy szakít vele.⁶⁶ A fanatikus monotheléta Kyros is visszakerült Alexandriában a pátriárkai trónusra. Miként néhány elődje, ő is átvette az egyházi mellett a politikai vezetést is Egyiptomban. Az új hatalom utasítása szerint, amely az arab előrenyomulás elleni további harcot kilátástalannak ítélte, Kyros tárgyalásokat kezdett az arabokkal, és békeszerződést kötött velük, amelynek értelmében egész Egyiptomot átengedték a hódítónak. A tárgyalások elég hosszúra nyúltak, ezért a szerződés aláírására csak 641. november elején került sor, Martina és Héraklónas bukása után.⁶⁷

Martina és Héraklónas helyzete kezdettől fogva rendkívül bizonytalan volt. A birodalom életében kiemelkedőbb szerepet játszó elemek, a senatori arisztokrácia, a hadvezetés és az orthodox klérus egyaránt a kormányzat ellen fordult, valamint a nép gyűlölete sem csitult a császárné és a monotheléta pátriárka ellen. Az a hír terjedt el, hogy Martina és Pyrrhos mérgezték meg III. Kónstantint, és követelték, hogy a császári koronát kiskorú fiának adják át. III. Kónstantin híve, az örmény Valentinus Arsakidos (Aršakuni) fellázadt csapataival Martina és Héraklónas ellen, és seregével Chalkédónig jutott el. Annak ellenére, hogy Héraklónas, engedvén a nyomásnak, Kónstantin fiát társuralkodójává koronáztatta, bukását nem kerülhette el, mivel 641. szeptember végén mégiscsak fordult a kocka.⁶⁸ A senatus döntése alapján Martinát és Héraklónast eltávolították a hatalomból, melyet azzal pecsételték meg, hogy Martinának kivágatták a nyelvét, Héraklónasnak pedig levágatták az orrát. Ez az első eset, amikor az orrlevágás keleti szokásával Bizáncban találkozunk, amellyel szimbolikusan azt kívánták kifejezni, hogy a megcsonkított személy alkalmatlanná vált a császári hatalomra. Martinát és fiát száműzték, Pyrrhos pátriárkát is számki-
vetésbe küldték, trónjára pedig Paulos, a Hagia Sophia oeconomosa lépett.

A senatus III. Kónstantin tízesztendősi fiára ruházta a hatalmat. Akárcsak apja, megkeresztelkedésekor a Hérakleios nevet kapta, megkoronázásakor viszont a Kónstantin nevet vette fel. A nép Kónstansnak hívta: (ΚΩΝΣΤΑΣ) – ez a Kónstantin rövidített alakja, ahogyan a Héraklónas a Hérakleios rövidített változata. Később a Pogonatos, „szakállas” toldaléknevet kapta, mivel érett éveiben igen hosszú és sűrű szakállá volt.⁶⁹

A senatus hatalma, amely Martina és Héraklónas eltávolításában jutott kifejezésre, megmutatkozott a fiatal császár, II. Kónstans fölött a senatorok gyámkodásában

is. Beszédében, amelyet trónra lépésekor tartott a senatusban, Kónstans hangsúlyozta, hogy Martinát és Héraklónast „Isten segítségével hozott senatusi döntéssel” távolították el, mivel a senatorok „mindenki által ismert rendkívüli vallásossága nem tűrhette a törvénytelenséget a rómaiak birodalmában”. A császár arra kérte a senatorokat, hogy továbbra is a „tanácsadói és alattvalói, általános jólétének gyámjai” legyenek.⁷⁰ Magától értetődik, hogy maguk a senatorok adták ezeket a szavakat a fiatal császár szájába, de ezek annál jobban bizonyítják azt a nagy tekintélyt és befolyást, amelyre ebben az időben a bizánci senatus jogot formált.

A konstantinápolyi senatus Justinianus abszolutizmusa után ismét visszanyerte a értelmét, és a 7. században egészen különleges befolyásra tett szert.⁷¹ Hérakleios dinasztiaja alatt az uralkodó tanácsának és legfelsőbb bíróságának a szerepét töltötte be. A senatus különleges szerepet a hatalomváltáskor kapott, s így nem csoda, hogy a fiatal Kónstansnak is eleinte alá kellett vetnie magát a senatus gyámkodásának. Azonban ezt bizonyosan nem tűrte túlságosan sokáig: mint Hérakleios is, természeténél fogva túlságosan autokrata volt, idősebb korában pedig a túlzott hatalomszeretet és az önbizalom jellemezte.

A császárság külpolitikai helyzete II. Kónstans uralkodásának első felében lehetővé tette az arabok ellenállás nélküli előrenyomulását. A szerződés szerint, amelyet Kyros alexandrieai pátriárka Martina ösztönzésére kötött az arabokkal, a bizánci csapatok evakuálták Egyiptomot, és 642. szeptember 12-én elhagyták Alexandriát, elhajózva Rhodos szigete felé, szeptember 29-én pedig a győztes arab hadvezér ‘Amr bevonult Nagy Sándor városába. Innét terjesztette ki a hatalmát az egész észak-afrikai part mentén, leigázva először a Pentapolist, majd 643-ban a Syrtis öblében Tripolis városát. ‘Umar halála után 644 novemberében az új kalifa, ‘Uthmān visszarendelte ‘Amrt, és ezzel felbátorította a bizánciakat az ellenoffenzíva megindítására. Erős flotta élén Manuél bizánci hadvezér Egyiptomba hajózott, sikerült meglepnie az arab garnizont, és elfoglalta Alexandriát, de sikere nem bizonyult tartósnak. ‘Amr, akit sürgősen visszarendeltek Egyiptomba, Nikiunál megverte Manuél hadseregét, és 646 nyarán újból bevonult Alexandriába. Manuélnek el kellett hagynia Egyiptomot, és Konstantinápolyba menekült. Alexandria kopt lakossága pedig a monofizita Benjamin pátriárkával az élén készséggel engedelmeskedett az araboknak, újból megmutatva, hogy az arab uralmat előnyben részesíti a bizáncival szemben. Alexandria ezen újbóli elfoglalása után Egyiptom végleg muszlim uralom alatt maradt. Bizánc egyszer és mindenkorra elvesztette leggazdagabb és gazdaságilag leg-erősebb provinciáját.⁷²

‘Amrnál is nagyobb hadvezér volt azonban Szíria helytartója, Mu‘āwija. Miután végleg megszilárdították a hatalmukat Szíriában és Mezopotámiában, az arabok Kis-Ázsia és Örményország felé fordultak. Már 642/643-ban támadást indítottak Armenia ellen,⁷³ 647-ben pedig Mu‘āwija behatolt Kappadókiába, és elfoglalta Kaisareiát. Innét Phrygiába indult, azonban az a kísérlete, hogy elfoglalja az alaposan megerősített Amorion városát, nem járt sikerrel. Viszont kirabolta a gazdag tartományt, és bőséges zsákmánnyal, valamint nagyszámú hadifogollyal tért vissza Damaskosba.

A kijutás a Földközi-tenger partjaira az arabokat a tengeri hatalom megeremtésének feladata elé állította, amely a sivatagi nép számára teljesen új volt. Még a nagy hódító, 'Umar sem mutatott semmiféle megértést a flotta szerepe iránt. Mu'āwija volt az első arab államférfi, aki belátta, hogy erős flotta nélkül lehetetlen a harc Bizánccal. 'Umar halála után hamarosan hozzákezdett a hajók építéséhez, és így 649-ben már készülődtek az első tengeri expedícióhoz. Személyes vezetése alatt az arab flotta megtámadta Ciprust (Kypros), a bizánci tengeri erők egyik legfontosabb erődítményét Keleten, és elfoglalta a fővárost, Konstantiát. Az sem segített semmit, hogy a bizánci kormányzat adó fizetésére kötelezte magát, és hároméves fegyverszünetet eszközölt ki. Mu'āwija a fegyverszünetet flottájának további erősítésére használta fel, és ezután megnagyobbodott erővel folytatta a tengeri hadműveleteket. 654-ben az arabok elpusztították Rhodos szigetét, és Hélios napisten óriási szobrát (amely annak ellenére is, hogy Kr. e. 225-ben egy földrengés alkalmával összeomlott, még mindig a világ hét csodája egyikének számított) egy Edessából való zsidó kereskedőnek adták el, aki a fémet 900 tevén szállította el. Nem sokkal később az arabok kezére került Kós szigete is, Krétát pedig kirabolták és elpusztították. Nem fér kétség ahhoz, hogy Mu'āwija fő célja már akkor Konstantinápoly volt, Ciprus, Rhodos és Kós egymás utáni elfoglalása egészen világosan erre utal. Bizánc nem nézhette tovább ölbe tett kezekkel ezt a szisztematikus előretörést. Kis-Ázsia déli partvidékének közelében, a lykiai tengerpart közelében II. Kónstans vezetésével 655-ben a bizánciak megütköztek az arab flottával. Ez az első nagy bizánci–arab tengeri ütközet a bizánciak teljes vereségével végződött. Maga a császár is nagy veszedelemben forgott, és alig menekült meg a pusztulástól, életét egy fiatal bizánci katona hősies önfeláldozásának köszönhette.⁷⁴

Bizánc tengeri hegemoniája megrendült. A kalifátus belső bonyodalmai miatt azonban a nagy arab győzelem következményei csak később mutatkoztak meg. A zavargások, amelyek 'Uthman uralmának utolsó éveiben eluralkodtak az arab birodalomban, meggyilkolása után (656. június 17.) még erőteljesebbé váltak. Mu'āwija, akit Szíriában kalifának proklamáltak, és az „orthodox” kalifa, 'Alī, Muhammad veje között, akit Medinában választottak meg kalifának, súlyos és hosszan tartó polgárháború tört ki, amely csak 661-ben fejeződött be 'Alī meggyilkolásával. Ebben a szituációban Mu'āwija kénytelen volt egyezsége lépni a bizánciakkal. 659-ben békét kötöttek, és Mu'āwija még abba is belement, hogy adót fizessen Bizáncnak.⁷⁵ Változás történt az Armeniával szemben követett politikában is, és a legelőkelőbb örmény családok helyreállították kapcsolataikat Bizánccal.

Bizánc így megszabadult a Kelet felől jövő nyomástól, s II. Kónstans figyelmét ismét az európai területek felé fordította. 658-ban már egy expedícióra vállalkozott a szlávok által elfoglalt Balkánon. Megtámadta a „Szlaviniákat”, ahol Theophanész szavai szerint „sokakat foglyul ejtett és leigázott”.⁷⁶ Az előbbi idézet, rövidege és tömörsége ellenére is tudósít arról a tényről, hogy úgy látszik, sikerült II. Kónstansnak legalábbis a szlávok egy részével, valószínűleg Makedóniában, elismertetni Bizánc felségjogait. Ez volt az első számottevő bizánci ellenoffenzíva a szláv terjeszkedéssel szemben a Balkán-félszigeten Maurikios óta. Természetesen, semmit sem lehetett

változtatni azon, hogy a Balkán-félsziget legnagyobb részét a szláv törzsek tartották megszállva, de úgy tűnik, hogy a bizánci szuverenitást a Balkánon, legalábbis helyenként, sikerült visszaállítani. A legfontosabb azonban az volt, hogy Kónstans hadjárata a szlávok nagyobb tömegének Kis-Ázsiába való átköltöztetésével járt együtt. Ettől az időtől fogva hallunk a szlávokról Kis-Ázsiában, és a császári hadseregben. 665-ben például egy 5000 fős szláv sereg dezertált az arabokhoz, akik Szíriában telepítették le őket.⁷⁷

Sikeres balkáni hadjárata után II. Kónstans figyelmét a birodalom nyugati terítóriumai felé fordította, ahol rendkívül súlyos szituáció alakult ki a monothelétizmus körüli viták következtében. Különösen végzetes következményekkel jártak a vallási széthúzások a latin Észak-Afrikában, amelyet Egyiptom bukása után közvetlenül fenyegetett az arab invázió veszélye. Ahogy korábban a szír és egyiptomi monofiziták Bizánc elleni gyűlölete megkönnyítette a keleti tartományok meghódítását, ugyanúgy a nyugati lakosság elkeseredettsége most ugyanazt a sorsot készítette elő a latin Észak-Afrika számára. Észak-Afrika ebben az időben az orthodoxia fő mentővára volt a monotheléták elleni küzdelemben. Itt tevékenykedett hosszú időn át Maximos Confessor, az orthodox ellenzék vezetője, a kor legjelesebb teológusa. 646 elején mindenképpen az ő kezdeményezésére több észak-afrikai városban zsinatokat tartottak, ahol a bizánci kormányzat által támogatott monotheléta tant eretnekségként ítélték el. Ennek a bizánci központi hatalom elleni egyházi oppozíciónak hamarosan igen komoly politikai következményei is lettek.

A karthagói exarcha, Grégorios császárrá kiáltotta ki magát, és támogatásra lelt az észak-afrikai lakosság körében csakúgy, mint a szomszéd mór törzseknél is. A központi hatalom tekintélyét fenyegető veszélytől az arabok szabadították meg Bizáncot. Miután megszilárdították hatalmukat Egyiptomban, az arabok támadást indítottak 647-ben a Karthagói Exarchátus ellen. A velük folytatott küzdelem során esett el Grégorios trónbitorló is. Elfoglalták a rezidenciáját, Sufetulát, majd gazdag hadizsákmánnyal elvonultak.

Ily módon Észak-Afrika Bizánc uralma alatt maradt. De az ott lejátszódott események komoly figyelmet és erős visszhangot váltottak ki Rómában. II. Kónstans nem érzékelte, hogy szükségessé vált a vallási kibékülés. Kompromisszumban kérészt kiutat, és 648-ban megjelentette az ún. *Typost*. Ebben kimondotta ugyan, hogy a monotheléta *Ekthésist* el kell távolítani a Hagia Sophia narthexéből, azonban Hérakleios ediktumához hasonlóan – bár sokkal határozottabban – elkerülte az alapvető kérdés tisztázását, és megtiltott minden vitát nemcsak az energia, hanem az akarat problémájáról is. Így ezekkel a problémákkal pontosan ugyanarra a holtpontra jutottak, ahová közel 170 évvel azelőtt, Zénón *Henótikon*-jának megjelenése után, a Krisztusban levő két természet kérdésében. Mind a *Henótikon*, mind pedig a *Typos* alkalmatlan volt arra, hogy a megbékélés alapja legyen, mivel sem a meggyőződéses orthodoxia, sem pedig a monothelétizmus híveit számára nem adott megnyugtató válaszokat. Hamarosan kitűnt, hogy kivihetetlen a császárnak az a kísérlete, hogy a vallási véleménykülönbségeket a vitás problémák elhallgatásával, valamint a viták despotikus megtiltásával oldja meg.

I. Márton pápa, aki 649. július 5-én a császári exarcha beleegyezésének kikérése nélkül lépett Szent Péter trónjára, még ugyanezen év októberében a lateráni palota templomában nagy zsinatot tartott. A zsinaton részt vevő 105 püspök többségében a római metropolitai joghatóság vagy eparchia alá tartozott, de teológiai nézőpontból, a lateráni zsinat teljesen görög hatás alatt állt, és a bizánci egyetemes zsinatok mintáira támaszkodott.⁷⁸ A lateráni zsinat elítélte az *Ekthésist* és a *Typos* is, de a felelősséget ezekért a vallási ediktumokért politikai szempontok miatt nem a császári hatalomra hárították, hanem Sergios és Paulos pátriárkákra, akiket Pyrrhos pátriárkával együtt exkommunikáltak. A pápa körlevelet küldött a keresztény egyház összes püspökének és papságának, a zsinati akták görög fordítását pedig egy levél kíséretében eljuttatta a császárhoz.

Azonban már maga a mód is, ahogyan Márton pápa trónra került, gyors, éles, despotikus reakciót idézett elő II. Kónstansnál. Olympios ravennai exarchának utasítást adott, hogy menjen Rómába, és tartóztassa le a pápát, az összes itáliai püspököt pedig kényszerítse a *Typos* aláírására. Olympios, aki még a lateráni zsinat befejeződése előtt érkezett meg Rómába, belátta, hogy az ott uralkodó hangulat miatt nehezen tudja feladatát megvalósítani. Ahelyett, hogy végrehajtotta volna a császár utasítását, úgy döntött, hogy felhasználja Róma Konstantinápoly iránti elkeseredettségét, és Itáliát – elszakítva Bizánctól – saját uralma alá hajtja. Így vezetett a bizánci kormányzat egyházpolitikája mind Észak-Afrikában, mind pedig Itáliában a helyi hatalom legfőbb képviselőjének lázadásához a konstantinápolyi hatalom ellen. A központi kormányzat valószínűleg semmit sem tett a lázadó ellen, aki hadseregével Szicília ellen indult. Ez a habozás azzal magyarázható, hogy ekkor, Mu'awija első tengeri hadműveletei idején Bizánc túlságosan is le volt kötve Keleten. A lázadás 652-ben természetes véget ért Olympios halálával.

Alig egy évvel később leszámoltak Márton pápával is. Az új exarcha 653. június 15-én érkezett meg hadai élén Rómába, hogy elfogja a súlyosan beteg pápát, akit a felizgatott városból csak éjszaka, szigorú titokban hurcolhatott el. Mártont Konstantinápolyba vitték, és december végén állították a senatus elé. A pernek kifejezetten politikai jelleget adtak: Mártont hazaárulással vádolták, és a szemére vetették – valószínűleg nem ok nélkül –, hogy támogatta a trónbitorló Olympioszt. A vallási kérdéseket ezzel szemben mellőzték, és amikor a pápa a *Typos* kérdésére kívánt volna kitérni, a bírák ezt határozottan elutasították. Mártont eredetileg halálra ítélték, de az ítéletet nem hajtották végre, hanem a súlyosan beteg öregembert a császár személyes utasítására nyíltan bántalmazták, utána pedig Chersónba deportálták, ahol éhezve, nyomorban és nélkülözés közepette fejezte be életét 656 áprilisában.⁷⁹

Márton elítélése után nem sokkal Maximos Confessort hurcolták Itáliából Konstantinápolyba mint egy bűnözőt, és mint Márton pápát, őt is kihallgatta a konstantinápolyi senatus. Ahogyan Mártont az Olympiosszal való konspiráció miatt ítélték el, úgy Maximost is a fellázadt karthagói exarchával, Grégoriosszal való együttműködésért fogták perbe, valamint azért is, mert visszautasította a császári *Typos* elismerését. Amíg a konstantinápolyi kormányzat a pápát gyorsan elítélte, semmiféle érdeklődést sem mutatva hitbéli felfogása iránt, addig a legnagyobb erőfeszítéseket tette

annak érdekében, hogy az orthodox görögök szellemi vezetőjét, Maximost megnyerje magának. Mégis az összes erőfeszítés hiábavalónak bizonyult, annak ellenére, hogy Maximost súlyosan megkínózták, sok-sok esztendő telt el különböző helyeken számkivetésben. Száműzetésének utolsó állomáshelye Schemarium erődje volt Lazikában (a mai Muri közelében),⁸⁰ és itt is halt meg késő öregkorában 80 esztendősen 662. augusztus 13-án.

A dogmatikai vitához még egy rendkívüli egyházpolitikai kérdés is járult, amely az egyház és az államhatalom viszonyát érintette, ami nem volt más, mint az egyház küzdelme az ellen, hogy a császári hatalomnak alárendeljük. Maximos arra hivatkozott, hogy a császárnak mint világi személynek nincs joga beleavatkozni olyan hitbéli kérdésekbe, amelyek felől csakis az egyház dönthet.⁸¹ Ez a gondolat így önmagában véve nem volt új, már a kora bizánci időszak egyházatyáinak írásaiban is kifejezésre jutott. Azonban az egyház függetlenségéért még senki sem folytatott ennyi szenvedéllyel és elragadtatással olyan harcot, mint Maximos Confessor. Ő volt az első valódi középkori egyházatyja, ő legitimizálta Pseudo-Dionysios misztikus tanítását az egyházban, és új, középkori eszmék képviselője volt egyházpolitikai téren is, melyeket az ókori világot túlélő eszmék elé helyezett. Kónstans császár és Maximos szerzetes személyében két világ ütközött össze. Maximosnak ugyan alá kellett vetnie magát a császár mindenhatóságának, de eszméi az eljövendő korok vallásháborúi során újraéledtek.

Húszesztendei uralkodása után II. Kónstans úgy döntött, hogy elhagyja Konstantinápolyt, és a székhelyét nyugatra teszi át. Ezt a furcsa, de történelmileg érdekes döntést nem lehet magyarázni azzal, hogy a császár birodalma keleti felét elveszettnek tekintette. Amíg keleten nagy csatákat folytatott az arabokkal, Kónstans kitarzott a helyén, és csak a legnagyobb veszély elmúltával hagyta el a székhelyét. Kónstans nyugatra távozása azt bizonyítja, hogy a Bizánci Birodalomnak még ebben az időben is mennyire fontos volt nyugati területei megtartása. Ha Kónstans döntését Maurikios és Hérakleios egykori tervei mellé állítjuk, bizonyos kontinuitást tapasztalhatunk Bizánc politikai törekvéseiben. Még szó sincs arról, hogy csupán Keletre korlátozza magát – ahogyan azt a következő évszázad bizánci politikája fogja tenni –, hogy lemondva Nyugatról, erőinek nagyobb koncentrátságát érje el Keleten. Azok a körülmények, amelyeket a források Kónstans nyugatra távozásának indítóokaként említenek, tulajdonképpen csak ürügyek voltak. Egyházpolitikájával, Márton pápával, valamint Maximos Confessorral való kegyetlen leszámolásával Kónstans az orthodox bizánci alattvalók hatalmas elkéseredettségét váltotta ki. Sőt, 660-ban elrendelte, hogy testvérét, Theodosioszt erőszakosan szenteljék pappá, majd öljék is meg, állítólagos felségsértési szándékai miatt, valójában pedig azért, mert az akkori idők felfogása szerint – amint azt Hérakleios fiainak, később pedig magának Kónstans fiainak is a története mutatja – a császár testvérének bizonyos joga volt a császári hatalomban való részvételre, ezzel szemben viszont Kónstansnak egyáltalán nem volt ínyére, hogy uralkodói hatalmának efféle korlátozását megengedje. A Theodosiosszal való összeütközésre mindenképpen azért került sor, mert már 654-ben a legidősebb fiát, (IV.) Kónstantint társuralkodójává koronáztatta, majd 659-ben a császári

méltóságot két kisebb fiával, Hérakleiosszal és Tiberiosszal is megosztotta, és ezáltal újból megkerülte saját testvérét. A konfliktus véres lezárása Konstantinápolyban nagy feszültséget váltott ki. A konstantinápolyiak nyíltan kifejezték a császár iránti gyűlöletüket, amikor Káinnak nevezték őt.⁸² Ez a szakítás a főváros lakosságával mindenképpen megerősítette Kónstansnak azt az elhatározását, hogy elhagyja Konstantinápolyt, az elköltözéssel pedig demonstrálta a régi fővárossal szembeni ellenségeségét.

Úgy tűnik, hogy II. Kónstans meg akarta látogatni birodalma európai részének legfontosabb központjait. Először Thessalonikében állt meg, majd hosszabb időt töltött Athénban, és csak 663-ban érkezett Tarentumba. A városból kezdte meg hadműveleteit a langobárdok ellen. Először ért is el bizonyos sikereket, több város ellenállás nélkül megnyitotta előtte kapuit, és nemsokára Beneventum ostromához kezdhetett. Azonban a hosszabb háborúskodáshoz sem a hadereje, sem pedig az anyagi eszközei nem voltak elegendők. Ezért kénytelen volt megszakítani az ostromot, és visszahúzódott Nápolyba. Így ment veszendőbe az a kísérlet, hogy Bizánc felszabadítsa Itáliát a langobárdoktól.⁸³

Nápolyból II. Kónstans Rómába ment. Vitalianus pápa – elfelejtve Márton pápát vagy talán túlságosan is jól emlékezve sorsára – a császárt, aki I. Márton pápa haláláért volt felelős, városa előtt hat mérfölddel várta a római klérussal együtt, és innét ünnepélyesen kísérte el a régi fővárosba, amely egykori fényének már csak emlékét őrizte. Kónstans volt az első császár, aki a Nyugatrómai Birodalom bukása után látogatást tett az Imperium egykori fővárosában. Igaz ugyan, hogy tartózkodása Rómában csak látogatás volt, amely csupán 12 napig tartott, és ünnepélyes rendezvényekre, valamint egyházi szertartásokra korlátozódott. 663. július 17-én Kónstans elhagyta az „Örök Várost” és Nápolyon keresztül Szicíliába indult azzal a szándékkal, hogy megvédje a szigetet az arabok támadásaitól. Itt, Syrakusaiban alapította meg új rezidenciáját, és az volt a szándéka, hogy a családját, feleségét és fiait Szicíliába hozassa, de ez a terve megghiúsult a konstantinápolyiak tiltakozása miatt, akiket csalódással töltött el a császári székhely nyugatra helyezése.⁸⁴

Az új lakhelyet körültekintően választották ki, annak idején a trónbitoló Olympios is a szigetet választotta kiindulási bázisul hadműveleteihez. A császár egyaránt védhette innét Itáliát a langobárdokkal, valamint Észak-Afrikát az arabokkal szemben. Kónstans szicíliai tevékenységéről keveset tudunk. Mindenesetre az világos, hogy az udvar és a hadsereg eltartása a helyi lakosság számára nagy terhet jelentett, és a császár önkényeskedő zsarnoksága itt is elkeseredést váltott ki. Ezzel magyarázható a katasztrófa, amellyel Kónstans syrakusai tartózkodása végződött. Legszűkebb környezetében összeesküvést szőttek ellene, és 668. szeptember 15-én a fürdőjében ölte meg egyik szolgálja. Az összeesküvésben tekintélyes bizánci és örmény családok képviselői vettek részt, örmény származású volt az a Mezezios is, akit Kónstans meggyilkolása után a hadsereg császárrá kiáltott ki, 669 elején azonban a lojális ravennai exarcha hadserege elfojtotta a felkelést.⁸⁵ Az usurpatort és a legkiemelkedőbb összeesküvőket kivégeztette, a császár tetemét pedig Konstantinápolyba vitték, és a Szent Apostolok templomában temették el.

3. Konstantinápoly védelme és az új államrendszer kiépítése:

IV. Konstantin és II. Justinianos

ÁLTALÁNOS IRODALOM • M. Canard: Les expéditions des Arabes contre Constantinople. *Journal Asiatique*, 108 (1926) 61–121. (Lásd továbbá a 108. oldalon felsorolt irodalmat az arab invázió történetéhez; Zlatarski: *Istorija*, I. 1.; Mutafčiev: *Istorija*, I.; Runciman: *Bulgarian Empire*; Ch. Diehl: *L'empereur au nez coupé. Choses et gens de Byzance*. (1926) 174–211.; Ostrogorsky: Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur. *Historia Mundi*, VI (1958) 445–473.

II. Kónstans halála után kiskorú fia, IV. Kónstantin (668–685) lépett a konstantinápolyi trónra. Világtörténelmi és bizánci szempontból egyaránt rendkívüli uralom vette ekkor kezdetét, amely meghozta a megoldást a bizánci–arab háborúban.

Mu'āwija még II. Kónstans nyugati tartózkodása idején úrrá lett kalifátuson belüli viszályon, és így ismét felújíthatta a háborút Bizánccal. 663-ban az arabok újból betörték Kis-Ázsiába, és ettől kezdve támadásaik 15 éven át minden esztendőben megismétlődtek.⁸⁶ A szerencsétlen területet teljesen kifosztották és elpusztították, lakosságát pedig rabszolgaságba hurcolták. Az arabok néha egészen Chalkédónig nyomultak előre, és egyre gyakrabban teleltek át bizánci területeken. De a döntő harc, Konstantinápolyért folyó ütközet, amely a Bizánci Császárság létéért folyt, a tengeren játszódott le. Amikor Mu'āwija még Szíria helytartója volt, a hódítás terveivel volt elfoglalva, majd kalifaként ott folytathatta hadműveleteit, ahol több mint egy évtizede abbahagyta. A korábban elfoglalt szigetek – Ciprus, Rhodos és Kós – után Chios szigetét is elfoglalta, 670-ben pedig az egyik hadvezére Kyzikos félszigetét is megkaparintotta a bizánci főváros közvetlen közelében. Ezzel szilárd bázis létesült a Konstantinápoly elleni támadáshoz, de még a bizánci centrum elleni nagy csapás előtt a kalifa egyik hajórajja 672-ben elfoglalta Smyrnát, a másik pedig a lykiai és a kilikiai partvonalat.

674 tavaszán indult a fő támadás. Óriási flotta jelent meg a konstantinápolyi falak előtt. A harcok egész nyáron át folytak, ősszel pedig az arab flotta Kyzikosra vonult vissza. A következő tavasszal újból megjelentek hajók a bizánci főváros alatt, és egész nyáron át tartott az ostrom, és mindez az elkövetkező években ugyanúgy megismétlődött. Az arabok összes kísérlete azonban hiábavalónak bizonyult, hogy elfoglalják ezt az erős várost, az akkori világ legerősebb várát. Az arabok, miután a konstantinápolyi falak alatt vívott tengeri csatákban nagy veszteségeket szenvedtek, 678-ban elhagyták a bizánci vizeket.⁸⁷ Ezekben a harcokban alkalmazták először a bizánciak a „görögtűzet”, amelyet ettől kezdve gyakran használtak támadó és védekező hadműveleteikben egyaránt, megszilárdítva ezáltal is Bizánc haditechnikai fölényét a környező világgal szemben. A görögtűz Kallinikos görög építész találmánya volt, aki Szíriából emigrált Bizáncba. Ennek a robbanóanyagnak az előállítására egyedül csak a bizánciak előtt volt ismeretes, az ún. syphón segítségével igen nagy távolságról vetették az ellenséges hajók felé, és heves tűzvészt idéztek elő.⁸⁸

A visszavonulás során az arab flotta további veszteségeket szenvedett el a pampphyiai partok melletti viharban. Ugyanakkor Kis-Ázsiában is súlyos vereséget

szenvedtek, és az idős Mu'āwija harminc évre szóló békét kényszerült kötni Bizáncnal, amelyben arra kötelezte magát, hogy évente 3000 aranyat fizet a császárnak, valamint 50 rabszolgát és 50 lovat küld neki.⁸⁹

A nagy arab támadás visszaverése óriási hatással volt messze a bizánci határokon túli világra is. Az avar kagán és a Balkán-félsziget szláv törzsfői küldöttséget menesztettek Konstantinápolyba, ajándékokat küldtek a császárnak és békét, valamint barátságot kértek tőle, elismerve a bizánci felségjogokat, „...és zavartalan béke honolt Keleten és Nyugaton” – így fejezi be Theophanés tudósítását krónikájában.⁹⁰

A 678. évi bizánci győzelem jelentőségét nem lehet eléggé felbecsülni. Először fordult elő, hogy sikerült az arabok előrenyomulását megállítani. Az arab invázió, amely eddig, mint valami lavina, ellenállás nélkül haladt, 678-ban szenvedte el első igazi vereségét. Európa megvédésében az arab invázió ellen IV. Konstantin győzelme világtörténelmi jelentőségű fordulópont volt – hasonlóan III. León későbbi győzelméhez Konstantinápoly alatt 718-ban és ahhoz a győzelemhez, amelyet 732-ben Martel Károly vívott ki az arabok felett Poitiers-nél az akkori világ másik végén a kereszténység védelmében. E három győzelem közül, amelyek megmentették Európát a muszlim áradattól, a 678-as győzelem nemcsak az első, hanem a legfontosabb is volt. Kétségtelen, hogy ez a Konstantinápoly elleni támadás volt a legerősebb, amelyet a keresztény Európa az arabok részéről valaha is átélt. Konstantinápoly volt az utolsó védőbástya az arab invázió útjában. Az a tény, hogy ez a bástya nem rendült meg, nemcsak a Bizánci Birodalom számára jelentette a megmenekülést, hanem az egész európai kultúra számára is.

A bolgár–török törzsek megjelenése azonban újabb nehézségek elé állította Bizáncot a Balkán-félszigeten. Az Észak-Kaukázusnál levő onugor–bolgár törzsek szövetsége, amely Hérakleios idején barátságos viszonyt tartott fenn Bizánccal, a 7. század közepe táján a nyugat felé terjeszkedő kazárok nyomása alatt szétesett.⁹¹ A bolgárok egy része kazár fennhatóság alá került, míg a másik részük elhagyta addigi szállásterületét. Egy nagyobb csoportjuk nyugat felé indult Asparuch (a bolgár kánok listáján: Isperich) vezetésével, és a hetvenes évekre érte el a Duna torkolatvidékét. IV. Konstantin nem vette észre azt a veszélyt, amely Bizáncot fenyegette a harcias nép északi határaitra érkezésével. Az arabokkal kötött béke után azonnal hozzálátott a bolgárok elleni hadjárat előkészítéséhez. A háború már 680-ban kitört:⁹² a bizánci flotta a Fekete-tengeren át érkezett a Duna torkolatához a császár személyes vezetésével, a Kis-Ázsiából ideirányított lovasság pedig Thrakián keresztül a szárazföldön jött, és átkelt a Dunán az északi oldalra. Az agyagos föld megnehezítette a bizánciak számára a hadviselést, a bolgároknak viszont lehetővé tette, hogy elkerüljék a harcot a túlerőben levő ellenséggel. A bizánci hadsereg bármiféle tényleges eredmény nélkül pazarolta csupán erejét, mivel időközben a császár megbetegedett, és csapatait elhagyva, végül is visszavonulásra kényszerült. A Dunán való átkelés során a bizánciakat a bolgárok megtámadták, érzékeny veszteségeket okozva csapataiknak. Sőt, a bolgárok üldözőbe vették a császári hadsereget, és a Dunán át, egészen Várna térségéig hatoltak előre.⁹³ Ily módon IV. Konstantin hadjárata éppen azt idézte elő, amit megakadályozni szeretett volna, sőt, ténylegesen megkönnyítette az ellenség számára a birodalom területére való behatolást.

A terület, ahová a bolgárok betörték, addigra már nagymértékben elszlávosodott: a „severi” és hét másik szláv törzs élt itt. A hét szláv törzs adófizetésre kötelezte magát a bolgárokkal szemben,⁹⁴ és minden jel szerint közösen harcolt velük a bizánciak ellen.⁹⁵ Így jött létre az egykori Moesia provincia területén, a Duna és a Balkán-hegység között a bolgár–szláv állam. A bolgárok bejövetele a Balkán északkeleti, szlávok lakta területére meggyorsította az államalakulás folyamatát, elősegítve az első délszláv állam létrejöttét. Természetesen kezdetben két különböző etnikai csoportot alkottak a bolgárok és a szlávok, a bizánci források hosszú ideig még különbséget tesznek az egyik és a másik között, de a bolgárok fokozatosan beolvadtak a szláv többségbe.

A bizánci császár arra kényszerült, hogy formális békeszerződésben ismerje el a kialakult status quót, sőt, kötelezze magát, hogy éves adót fizet a fiatal bolgár államnak „a római név nagy szegényére”.⁹⁶ Először jött létre az ősi bizánci földön olyan független állam, amelynek létét Bizáncnak kellett elismernie. Ez a tény megkerülhetetlen, de nem szabad túlértékelni azt a tényleges veszteséget, amely a bolgár betörés miatt érte Bizáncot, mivel ez a terület, amelyet a bolgárok elhódítottak, már a szláv vándorlások ideje óta gyakorlatilag a bizánci fennhatóságon kívül maradt.

Az események alakulása Keleten a bizánci kormányzatot egyházpolitikája megváltoztatására készítette. Mivel nyilvánvalóan nem lehetett többé számítani az arab hódítások miatt az elvesztett keleti tartományok visszatérésére, ezért a monotheléta egyházpolitika elveszítette a jelentőségét. Nem érte el a várt kibékülést a keleti keresztény lakossággal, hanem súlyos bonyodalmak okozójává vált, mind Bizáncban belül, mind Nyugaton. IV. Kónstantin császár – Rómával egyetértésben – Konstantinápolyba zsinatot hívott össze, amelynek az volt a feladata, hogy szakítson a monothelétizmussal. Ez a kereszténység VI. egyetemes zsinata, amely 680. november 7-től 681. szeptember 16-ig tartott. A rendkívül sok ülőszakon, szám szerint 18-on az eddig üldözött tanítást a két energiáról és a két akaratról az egyház orthodox dogmájává nyilvánították. A monothelétizmust elítélték, a monotheléta párt vezetőit, valamint korábbi képviselőit, többek között Sergios, Pyrrhos és Kyros pátriárkát és Honorius pápát is exkommunikálták. A zsinat munkájából maga a császár is alaposan kivette a részét. Az ülések legnagyobb részén személyesen is jelen volt – a legfontosabbakon, úgy mint az első tizenegyen és az utolsón – elnökölt és irányította a teológiai vitákat. A zsinat ünnepélyes záróülésén, miután saját kezű aláírásával megerősítette a határozatokat, a zsinat résztvevői az igaz hit oltalmazójaként, sőt magyarázójaként üdvözölték a következő lelkes felkiáltások közepette: „Hosszú életet a császárnak! Te feltárad Krisztus két természetének lényegét. Urunk, őrizd meg a világ világosságát! Kónstantinnak, az új Markiánnak, örök életet! Kónstantinnak, az új Justiniánnak, örök életet! Te kergetted szét az összes eretneket!”⁹⁷

Nem sokkal az egyetemes zsinat befejezése után súlyos viszály tört ki a császári családban, amelyben mintha a két testvér, II. Kónstans és Theodosios között lezajlott korábbi véres összetűzés ismétlődött volna meg. II. Kónstanshoz hasonlóan IV. Kónstantin is korlátlan egyeduradalomra tört. Elhatározta, hogy fiatalabb testvéreit, Hérakleioszt és Tiberioszt, akiket még apjuk életében megkoronáztak, megfosztja csá-

szári jogaiktól, melyekhez törvényes joguk volt. Azonban ő is erős ellenállásba ütközött mind a senatusban, mind pedig a hadseregben.⁹⁸ Az Anatolikon thema csapatai nyíltan szembeszegültek a császár akciójával, és a meglevő uralkodói rend fenntartását követelve a fellázadt katonák a következő, keresztény miszticizmustól áthatott szavakba öntötték tiltakozásukat:⁹⁹ „Mi hiszünk a Szentháromságban, és azt akarjuk, hogy hárman viseljék a császári koronát.” De ez az opposíció sem tudta arra kényszeríteni IV. Konstantint, hogy meghátráljon, és feladja a terveit. Legelőször is megfosztotta öccseit a nekik kijáró császári titulustól,¹⁰⁰ majd 681 vége felé elrendelte, hogy mindkét testvérének vágják le az orrát.¹⁰¹ A fellázadt Anatolikon thema képviselőit pedig, akik a császárt döntéseinek megváltoztatására próbálták kényszeríteni, kivégezték.

Az uralkodói hatalom szerkezetét illetően fontos következményei voltak IV. Konstantin államcsínyének. A több generációt érintő véres trónviszályok után véglegesen megszilárdult a császári hatalom monarchista elve, és ennek megfelelően a trónutódlás monarchista rendje,¹⁰² amely szerint az uralkodó legidősebb fiára száll minden jog. A trónutódlás biztosítékeként a társuralkodói intézmény továbbra is megőrizte a szerepét, de a császári hatalom gyakorlásában a társuralkodó többé már nem vett részt, amennyiben az uralkodó nagykorú volt, és alkalmas volt az uralkodásra. A teljes hatalom az első császár, az „autokrator” kezében összpontosult.

IV. Konstantin uralkodása mély nyomokat hagyott Bizánc kül- és belpolitikájában, az állam és az egyház fejlődésében egyaránt. Még csak 33 éves volt, amikor 685 szeptemberében, tizenkét esztendei uralkodás után meghalt. A császárt korai halála után fia, II. Justinianos (685–695; 705–711) követte a trónon. Atyjához hasonlóan ő is alig töltötte be tizenhatodik életévét trónra lépésekor, de belőle hiányzott egy igazi államférfi okos körütekintése és megalapozott ítéletalkotó képessége. Szenvedélyes és féktelen természetével inkább nagyapjára, II. Kónstansra hasonlított. A Hérakleios-dinasztia minden képviselőjére oly jellemző hatalomvágy nála is kíméletlen despotizmusban nyilvánult meg. Emellett még ráadásul olyan nevet is viselt, amelyhez az igen nagy felelősség mellett nagy kísértések is járultak. I. Justinianos mint nagy példakép lebegett szeme előtt, s az uralkodói méltóság magasztosságától áthatottan, a fiatal, éretlen, kiegyensúlyozatlan uralkodó gyakorta túlságosan is büszkélkedett telhetetlen dicsvágyával és ambícióival. Féktelen despotizmusa, végletekbe menő indulatossága olyan tettekre ragadtatták, amelyek miatt már kortársai és az utókor szemében egyaránt rossz híre volt, és a modern történetírás is negatívan értékelte uralkodását. Minden hibája ellenére is II. Justinianos a Hérakleios-dinasztia igazi képviselőjeként igen tehetséges uralkodó volt, aki világos fogalmakat alkotott az állam igazi szükségleteiről.

Amíg IV. Konstantin nagy győzelmének köszönhetően a császárság helyzete Keleten kedvezően alakult, addig Mu'āwija halála után a kalifátust belső nyugtalanságok bénították. 'Abd al-Malik, aki ugyanabban az esztendőben lépett a kalifátus trónjára, amikor II. Justinianos átvette a hatalmat Bizáncban, szerette volna stabilizálni a helyzetét, és ennek érdekében új békekötésre kényszerült Bizánccal. A szerződés a bizánciak számára rendkívüli előnyökkel járt: nemcsak azt az adót emelték meg,

melyre az arabok kötelezték magukat IV. Kónstantinnal szemben, hanem a Ciprus szigetéről, Armeniából és Ibériából származó bevételeket is felosztották a két szerződő fél között.¹⁰³ Ettől kezdve Ciprus több évszázadon át a két hatalom közös tulajdonát képező *condominium* volt, anélkül, hogy az egyikhez vagy másikhoz tartozott volna.¹⁰⁴

Miután Kelet felől békével biztosította magát, II. Justinianos elérkezettnek látta az időt arra, hogy a Balkánnal törődjék. Még 687/688 során átcsoportosította a kis-ázsiai lovasságot Thrakiába, azzal a szándékkal – írja Theophanés –, „hogy leigázza a bolgárokat és a Szklavinitákat”.¹⁰⁵ Ezzel a hadsereggel a következő évben, 688/689-ben nagy hadjáratot indított, elsősorban a szlávok ellen. Először a bolgárokkal ütközött meg, majd egészen Thessalonikéig hatolt, miközben „nagy szláv tömegeket igázott le”,¹⁰⁶ egyesek harcban, mások pedig önként csatlakoztak hozzá. Ennek a hadjáratnak a története igen jól világítja meg a Balkán-félsziget korabeli helyzetét: hogy Konstantinápolyból Thessalonikébe érjen, a császárnak erős, speciálisan erre a célra kiképzett hadsereggel kellett átverekednie magát a szlávok által megszállt területen. A Thessalonikébe való áttörés komoly haditettnek számított, és a császár diadalmas bevonulással ünnepelte meg, valamint a város védőszentjének, Hagios Démétrios templomának a megajándékozásával.¹⁰⁷ A leigázott szlávokat Justinianos kitelepítette Hellas területéről, és az Opsikion thema területére telepítette át őket.¹⁰⁸ Ezáltal a szlávok kolonizációja Kis-Ázsiában, amely II. Kónstans 658-as hadjáratával vette kezdetét, új és igen nagy lendületet vett. Az Opsikion thema területére telepített szláv törzsekből a császár állítólag 30 000 embert számláló hadsereget tudott kiállítani.¹⁰⁹ A friss erők beáramlása nem csupán a bizánci hadsereg létszámát növelte meg jelentős mértékben, hanem mindenképpen hozzájárult az ellenséges betörések következtében elnéptelenedett tartományok gazdasági regenerációjához is.

A szlávok áttelepítése a korszak nagy horderejű és a legfontosabb, bár nem az egyetlen kolonizációs intézkedése. Ugyanez a politika érvényesült a mardaiták hárőr-szolgálatot teljesítő keresztény törzsének esetében is, akik a bizánci–arab határvidéken, Amanos környékén éltek, és fokozatosan az arabok fennhatósága alá sodródtak. Visszaszerzésük érdekében a Peloponnészoszon tengerészként telepítették le őket, valamint Kephallénia szigetén, Épeirosban, Nikopolis körzetében és végül Kis-Ázsia déli partvidékén, Attaleia környékén.¹¹⁰ Legvégül pedig II. Justinianos Ciprus lakosságát telepítette át Kyzikos területére, amely Konstantinápoly ostrománál szenvedett sokat, és igen nagy szüksége volt tapasztalt tengerészekre.

A ciprióták áthelyezése érzékenyen érintette a kalifátus érdekeit, és amikor II. Justinianos hatalmának tudatában megvetően utasította vissza a kalifa tiltakozását, ezzel 691/692-ben a háború kitörését provokálta. Az újonnan felállított szláv csapatok azonban átálltak az arabok oldalára, és így a bizánciak az örményországi Sebastopolis (ma: Sulu-saray)¹¹¹ mellett súlyos vereséget szenvedtek. Örményország bizánci része újra a kalifátus fennhatósága alá került. Az arabok követték a bizánci példát, és a dezertált szlávokat Szíriában telepítették le, a Bizánc elleni további harcok során katonaként használva őket. Természetesen nem lehet hitelt adni a II. Justinianossal szemben igen elfogult Theophanés krónikájának, aki szokványos

túlzásaival azt állítja, hogy a császár bosszúból megölette Bithynia szláv lakosságát,¹¹² a nőkkel és gyerekekkel együtt. Ugyanilyen hiteltelen az az állítás is, hogy a mardaiták áttelepítése szükségtelenül meggyengítette Bizánc keleti határát, vagy hogy a ciprusiak kolonizációja teljességgel sikertelen volt, mivel a kivándorlók nagy része útközben elpusztult.¹¹³ Igaz viszont, hogy a ciprióták később, úgy tűnik, visszatértek Ciprusra.¹¹⁴ Ezzel szemben még a 10. században is történik említés azokról a szlávokról, akik az Opsikion thema területén találhatók, valamint a mardaitákról Kibyraióton tengeri themában, ahol a vezetőjük, a κατεπάνω τῶν Μαρθαϊτῶν fontos tisztséget töltött be a Kibyraióton thema stratégosa mellett, továbbá Hellas thema területén, ahol a tényleges haderejük 5087 vagy 4087 emberből állt.¹¹⁵ Ezek alapján tehát nem kétséges, hogy II. Justinianos kolonizációs politikája bevált a gyakorlatban, és bármekkora személyes terheket is rótt az emberekre, a bizánci állam érdekeit szolgálta, sőt a birodalom újjászületését eredményezte, amelyet még Hérakleios kezdett el a stratiótáknak a themákba való letelepítésével. Utódai új eszközökkel folytatták azt a munkát, amelyet Hérakleios elkezdett. Amikor a birodalom elnéptelenedett, munkaerőhiányban szenvedő területeit rekolonizálták úgy, hogy olyan telepésekkel népesítették be, akik egyben katonák (vagy tengerészek) és parasztok voltak, és a fejlődés megindult.

☞ A kora középkori bizánci állam belső fejlődésének egyik legfontosabb problémája a themarendszer organizációja. Jóllehet a bizánci történelmi forrásokban nem szerepel a bizánci állam fejlődésének ez az igen fontos oldala, azonban a 7. század második felétől egyre gyakrabban említik a themákat, ami azt igazolja, hogy a themarendszer a bizánci állam életében egyre erőteljesebb szerephez jutott.¹¹⁶ II. Justinianos 687. február 17-i keltezésű oklevele Itália és Afrika exarchái mellett említi meg az öt thema: Opsikion, Anatolikon, Armeniakon, a tengeremelléki Karabisiani, valamint Thrakia thema stratégosait.¹¹⁷ A kis-ázsiai themák még Hérakleios idejében keletkeztek, Thrakia thema viszont IV. Kónstantin uralkodása alatt, a bolgárok bejövetelkor, azzal a céllal, hogy az újonnan létrejött bolgár állammal szembeni védekezés minél hatásosabb legyen.¹¹⁸ II. Justinianos alatt keletkezett Hellas themája is.¹¹⁹ Úgy tűnik, hogy II. Justinianos Strymon területén is lerakta az odatelepített szláv stratiótákból a bizánci katonai-adminisztratív szervezet bizonyos alapjait.¹²⁰ A bolgárok és az egyes szláv törzsek fennhatósága alatt levő balkáni területek legnagyobb része azonban továbbra is Bizánc hatáskörén kívül esett, függetlenül attól, hogy elismerték-e vagy sem Bizánc szuverenitását. A régi Illyr praefectura fennhatósága gyakorlatilag Thessalonikére és környékére korlátozódott. Így az Illyr praefectura, bár hivatalosan nem szüntették meg, fokozatosan felbomlott, Illyricum praefectura pedig Thessaloniké városának praefectusává alakult át.¹²¹

A themarendszer azonban, amely Kis-Ázsiában fokozatosan megszilárdult, és bizonyos balkáni területeken is kezdett gyökeret eresztetni, csupán a kerete Bizánc belső átalakulásának. Csak az új erők beáramlásával, elsősorban a szlávok letelepítésével kap a fiatal bizánci katonai-közigazgatási szervezet valóságos életerőt. A bizánci államhatalom nemcsak háborúkat visel a szlávok ellen, hogy megszilárdítsa helyzetét a Balkánon és rászorítsa a nyugtalan Szklavinákat felségjogainak elismerésére.

A bizánci kormányzat hosszú időn át állhatatosan arra törekedett, hogy minél több szlávot hozzon át saját területére azzal a céllal, hogy az újonnan alapított themákban katonákként (stratiótai) és földművesekként telepítse le őket, megnövelve ezáltal haderejét és gazdaságilag is erősítse az ellenséges betörések miatt elnéptelenedett tartományokat.

Bizánc belső újjászületését a 7. századtól elsősorban a független parasztság létrejötte és a stratióták új hadseregének megteremtése hozta el, akik gazdaságilag és szociálisan egyazon paraszti réteghez tartoztak. Mindez a kisbirtokos parasztság számbeli növekedését idézte elő, mivel a stratióták, akiket a földekre telepítettek, egyúttal kis földbirtokot is kaptak. A katonáskodás kötelezettségét rendszerint a legidősebb fiú örökölte a katonai birtokkal együtt.¹²² A többi utód szabad paraszti munkásként természetesen érdekelt volt abban, hogy megműveletlen földtöbblet adódjon a számára, és ezeknek a parasztoknak megvolt a lehetőségük, hogy besorozzák őket is a többi stratióta közé.

A kora bizánci korban a nagybirtokrendszer növekedése és a szabad kisbirtok csökkenése volt a fejlődés iránya. Szabad parasztok léteztek ugyan, de a létszámuk nem volt nagy, és csupán mellékes szerepet játszottak, a termelési folyamat főszereplői a nagybirtokok függő helyzetben levő colonusai voltak. A 6. és a 7. század fordulóján Bizánc súlyos válságon ment keresztül, amelynek során a nagybirtokrendszer meggyengült, és elenyésző volt azoknak a nagybirtok-gazdaságoknak a száma, amelyeknek sikerült átvészelnük a perzsa és arab betörések kegyetlen pusztításait Kis-Ázsiában, valamint az avarok és szlávok támadásait a Balkánon. Ezzel szemben egyre több a kisbirtokos: a szabad paraszt, aki kis birtokán művelés alá fogja a letarolt földeket, továbbá nőtt a stratióták száma: ők alkotják a themák új hadseregét.

Az erős, független kisbirtokos réteg megteremtődésével párhuzamosan eltűnik az a súlyos gond is, amely eddig a bizánci állam létre bénítólag hatott: a háborús pusztítások és mindazok ellenére, hogy az őslakosságot a kegyetlen, ellenséges támadások megtizedelték, egyre kevésbé érezhető a munkaerő- és emberhiány a katonaságban, ami pedig a korábbi évszázadok során annyi gondot okozott. Ez azt jelenti, hogy a független parasztok és stratióták új osztálya nagymértékben a kívülről jövő friss erők, elsősorban a szlávok bevándorlásával keletkezett. Tehát a mélyre ható átalakulás, amely a 7. században játszódott le a Bizánci Birodalom gazdasági és szociális szerkezetében, elsősorban a szlávok bejövételével előidézett demográfiai változások következménye volt.

Ilyenformán a bizánci állam belsejét érintő változás a vidékre hatott, az újonnan betelepített területekre, új fejlődési irányt szabva ezeknek. Ugyanakkor viszont a városi élet Bizáncban a nagyfokú állandóság jeleit mutatja.¹²³ A bizánci állam keretein belül – ellentétben a Nyugattal – a városi élet sohasem szakadt meg. Bár számos város elpusztult, főleg a Balkán-félszigeten az ellenséges támadások során, mivel kívül estek a bizánci kontrollon, s ezeken a területeken a városi élet bizonyos időre megszűnt. Másrészt viszont Kis-Ázsia területén, amely bizánci uralom alatt maradt, a városok fennmaradtak, és számuk sem csökkent érezhetően. Bármennyire hiányosak is ismereteink a kora középkori bizánci városi életéről, annyi azonban kétségtelen, hogy számos bizánci város megtartotta a jelentőségét a kézműipar és a keres-

kedelem központjaként, ami azzal magyarázható, hogy a pénzgazdálkodás nem szűnt meg Bizáncban. A városi élet a kontinuitás reális eleme Bizánc fejlődésében. A tradicionális minták folytonosságát, valamint a klasszikus antikvitás világának továbbélését, intellektuális kultúrájának és materiális civilizációjának átörökítését képviseli.

A bizánci faluban újonnan kialakult viszonyokat legvilágosabban az ún. földművestörvény (*νόμος γεωργικός*) tükrözi, amely a kora középkori bizánci parasztság mindennapi életének hű tükre.¹²⁴ A földművestörvény elsősorban az új településeket tartja szem előtt, amelyek az elnéptelenedett földek új kolonizációja után keletkeztek.¹²⁵ Az a benyomásunk, hogy a szóban forgó települések erdős vidékeken találhatók, ismételten szó esik erdők irtásáról, a parlag megműveléséről és arról, hogy a falusi nyájakat vadállatok támadják meg. Azok a parasztok, akiknek a jogviszonyait a földművestörvény szabályozza, szabadok. Senkinek sincsenek alávetve, nem adóznak semmiféle földesúrnak, hanem egyenesen az államnak, és nincsenek korlátozva szabad mozgásukban. Ez persze nem azt jelenti, hogy ebben az időben egyáltalán nem voltak függő parasztok, csupán azt, hogy a szabad parasztság a korabeli bizánci tartományokban számottevő réteget képviselt, és a paraszt (*γεωργοί*) megnevezés elsősorban a szabad földtulajdonosokra vonatkozik. Szembetűnő, hogy a földművestörvény a parasztságról mint az ingó és ingatlan javak urairól (*κύριοι*) beszél. Egyébként a parasztok nemcsak földdel és állatokkal rendelkeztek, hanem esetenként rabszolgákkal is, akik még századokon át nem elhanyagolható szerepet játszanak a bizánci mezőgazdaságban. A földművestörvény különös figyelmet fordít az egyén magántulajdonának védelmére is.

A bizánci parasztok ugyanakkor faluközösséget (*κοινότης*) alkotnak,¹²⁶ amelyben a tagokat bonyolult szálak fűzik össze. A szántóföldek, a szőlők, a gyümölcsösök és a kertek a parasztok, illetve a paraszti családok kizárólagos és személyes tulajdonát képezik, de néha az erdők is egyének tulajdonában vannak. Azonban az egyéni tulajdon a közösség által elfoglalt föld felosztásával keletkezik, és szükség esetén utólagosan is lehet új felosztást eszközölni. Ugyanakkor bizonyos földrészeket továbbra is közösen birtokol az egész faluközösség. Közösen használják a legelőket, a falu csordáját pásztorok őrzik, akiket a közösség tart el.

Az államhatalom úgy tartja számon a faluközösséget, mint adminisztratív-adófizető egységet. Minden falu számára meghatároztak egy közösen fizetendő adóösszeget, a faluközösség tagjait pedig együttes felelősség terhelte ennek teljesítéséért. A késő római *ἐπιβολή* rendszerét – amely a produktív birtokok tulajdonosait rákényszerítette a meg nem művelt földek szétosztására, ezzel összefüggésben a kiutalt föld után járó adó a szomszédokra szállt, ezen az alapon pedig az illető föld használati joga is őt illette – most felváltja az adófizetési kölcsönösségnek vagy kölcsönös adófizetési felelősségnek az az új rendszere, amely később *ἀλληλέγγυον* néven szerepel, és először a földművestörvényben jelent meg.¹²⁷ A fő momentum az adófizetés átruházása és nem a földbirtok megszerzése, amely ugyanis csak a következménye az adófizetés átruházásának. A bizánci közigazgatás számára fundamentális axióma, hogy az a tulajdonos, aki az adót fizeti. Ez a tipikus bizánci felfogás ekkor jutott igazán érvényre.

A 7. század végén minden jel szerint fontos változás történt szokásos adók begyűjtési módjában. Amíg Diocletianus *capitatio-iugatio* rendszere, amely II. Justinianus uralkodásának első éveiben még érvényben volt,¹²⁸ egyesítette a fejadót a földadóval, addig most a fejadót a földadótól függetlenül szedik be, és minden megadóztatottat érint. Begyűjtésének tehát nem feltétele többé a paraszt helyhez kötöttsége, állandó letelepedettsége. Ezek szerint kiesik a megadóztatott paraszt röghöz kötésének fontos szempontja, amelyet a kora bizánci állam szisztematikusan fenntartott, azzal a céllal, hogy a korabeli adórendszerrel összhangban és a munkaerőhiány ellenére is garantálni tudja a maga számára az adókból származó bevételeket. Ily módon az adórendszer módosítása is elősegítette azt, hogy a bizánci parasztság nagy része megszerezze a szabad költözködés jogát.¹²⁹

Időközben jelentős gyarapodásnak indult az egyházi és a monostori birtok, amely a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből származó hívők – kezdve a császártól egészen a legszegényebb parasztig – ajándékaiból állandóan nőtt. Ez a folyamat, valamint a szerzetesek növekvő létszáma jelzi az egyház erősödő hatalmát. A bizánci monostori élet hatalmas méretű terjedéséről ebben az időben világos képet fest Antiocheiai Jóánnés pátriárka kijelentése a 11. század végén. A keleti egyház magas képviselőjének nyilvánvalóan túlzó, ámde mégiscsak jellemző megállapítása szerint a képrombolás kitörése előtt a szerzetesség a bizánci lakosság felét tette ki.¹³⁰ Az egyházi birtok növekedése a monastorok, valamint a szerzetesek számának a gyarapodásával járt együtt.¹³¹

II. Justinianus rendkívül vallásos uralkodó volt. Az általa veretett pénz feliratán is „servus Christi”-nek nevezi magát, és elsőként a bizánci császárok közül a pénz hátlapjára Krisztus képét teszi.¹³² Uralkodása idején, 691/692-ben tartják meg Konstantinápolyban azt a zsinatot, amelynek számos, egyházfegyelmet érintő kánonja a két legutóbbi egyetemes zsinat, az ötödik (553) és a hatodik (680/681) dogmatikus döntéseit volt hivatott kiegészíteni. Ezt a zsinatot két egyetemes zsinattal való kapcsolata jelzésére *Quinisextum*nak („ötös-hatos” zsinatnak) is nevezik, vagy másképpen a II. trulloi zsinatnak, mivel a császári palota kupolatermében (*trullos*) tartották. A zsinat 102 kánonja az egyház különféle szervezeti és rituális kérdéseit szabályozza, arra törekedve, hogy a keresztény erkölcsöket megszilárdítsa a nép és a klérus körében egyaránt. Bizonyos szokásokat pogány eredetük miatt ítélt el, másokat morális okok miatt, azonban ezek rendkívüli szívósságát a korabeli folklórban felbukkanó motívumok mindenképpen jelzik. Nyilvánvalóan ősi pogány ünnepeket tartottak meg: többek között Brumalia ünnepét, amikor a férfiak és a nők álruhában, maszkarákba öltözve táncoltak az utcákon, a szüret idején Dionysost dicsőítő dalokat énekeltek, újhold idején tüzet gyújtottak a ház előtt, amit a fiatal férfiak átugráltak. Ezeket és egyéb pogány szokásokat kánoni rendelkezésekkel tiltottak meg, valamint azt is, hogy a konstantinápolyi egyetem hallgatói színházi előadásokat rendezzenek.¹³³

Történelmi jelentőségük miatt azonban a Quinisextum kánonjai közül azok a legfontosabbak, amelyekben a keleti és a nyugati egyház között meglevő egyházfegyelmi különbségek jutnak kifejezésre, mint pl. a papság házasságának az engedélyezése vagy a római egyháznál meghonosodott szombati böjt kifejezett elítélése. Így aztán egy évtizeddel a VI. egyetemes zsinaton kötött dogmatikus megállapodás után

Róma és Konstantinápoly közt újabb nézeteltérések mutatkoztak. Ezúttal nem a hit kérdéseit érintő problémák vezettek konfliktushoz, amelyek a mindennapi életet érintették, hanem világosan kifejezésre jutottak bennük a keleti és nyugati egyházi szokások között fennálló eltérések, Róma és Konstantinápoly eltérő fejlődése.

Nem csoda, hogy a pápa megtagadta a Quinisextum kánonjainak elfogadását. II. Justinianos azt képzelte, hogy – nagyapja példáját követve erőszakosan felszámolhatja az ellentéteket. Megbízottját azzal az utasítással küldte Rómába, hogy tartóztassa le a pápát, majd hozassa Konstantinápolyba, hogy törvényszék elé állítsák a császár jelenlétében. Csakhogy változtak az idők Márton pápa óta. A császárnak már nem volt akkora tekintélye Itáliában, a pápa helyzete viszont érzékelhetően megerősödött. A római és ravennai milícia a császár küldöttével szemben olyan ellenállást tanúsított, hogy annak magától a pápától kellett oltalmat kérnie. Ezúttal azonban a császár megaláztatása bosszú nélkül maradt, mert II. Justinianost nem sokkal ezután megfosztották a trónjától.

A Hérakleios-dinasztia politikája, amely a szabad paraszti és a katonai kisbirtokot erősítette, egyáltalán nem kedvezett a bizánci arisztokrácia érdekeinek. Különösen éles arisztokráciaellenes irányultságú volt II. Justinianos politikája, illetve a fiatal uralkodó irgalmat nem ismerő, kihívó módszere, amely sohasem riadt vissza az erőszakos intézkedésektől, nyílt ellenálláshoz vezetett. Jól informált keleti források szerint Justinianos politikája az arisztokrácia teljes megsemmisítésével fenyegetett, de bizonyos intézkedései a lakosság szélesebb rétegei körében sem lehettek népszerűek. Kolonizációs politikája, bármennyire is az állam alapvető érdekeit tartotta szem előtt, súlyosan érintette azokat, akiket szülőföldjükről az ismeretlen és barátságtalan, idegen területekre hurcoltak. Ezen felül Justinianos uralkodása még nagy anyagi megterhelést is jelentett alattvalói számára, mivel a császár, nagy elődjét és névrokonát utánozva, pazarló szenvedélyességgel grandiózus építkezésekbe fogott.¹³⁴ Kormányzatának kegyetlen fiskalizmusa elkeseredett gyűlöletet keltett a lakosság körében a pénzügyek vezetői, Stephanos σακελλάριος és Theodotos λογοθέτης γεινικοῦ ellen, akik, minden jel szerint, rendkívüli brutalitásukkal és végtelen kíméletlenségükkel tüntettek. 695 vége felé lázadás tört ki II. Justinianos uralma ellen, és Leontios, Hellas újonnan kinevezett themájának stratégosa, a kékek pártjának segítségével elfoglalta a trónt.¹³⁵ A két főhivatalnok, Stephanos sacellarios és Theodotos logothetész az elkeseredett nép haragjának áldozata lett, Justinianosnak pedig előbb levágták az orrát, majd a megcsonkított és trónjától megfosztott uralkodót Chersónba száműzték, ahol annak idején a száműzött Márton pápa fejezte be az életét.

4. A Hérakleios-dinasztia bukása

A 695-ös fordulat után Bizánc elveszítette politikai stabilitását, előrevetítette, aminek következtében közel húsz éven át tartottak a zavargások a birodalomban. A belső források idején a császárság új veszélyeknek volt kitéve, és mindez újabb érzékeny veszteségeket is jelentett. Az első súlyosabb csapás Észak-Afrikában érte Bizáncot ottani birtokai elvesztésével. Számos arab támadás érte már előzőleg a

Karthagói Exarchatust, eleste azonban csupán idő kérdése volt, mivel a birodalom nyugati részeinek hatásos védelmét szolgáló II. Kónstans-féle terv kudarcba fulladt. 697-ben az északi partok mentén behatoltak Latin-Afrikába, és elfoglalták Karthagót. A bizánci flottának, melyet Leontios császár (695/698) gyorsan Afrikába küldött, sikerült még egyszer visszafoglalnia a várost, de a következő tavasszal megerősített arab kontingensek érkeztek a tenger és a szárazföld felől egyaránt, s így a bizánciaknak a túlerőben levő ellenség elől meg kellett hátrálniuk. Ez a vereség azt eredményezte, hogy a bizánci flotta fellázadt Leontios ellen, és a Kibyraióton tengeri thema *drugariosát*, Apsimart proklamálták császárrá, aki bevonult Konstantinápolyba, és II. Tiberios néven (698–705) lépett trónra, valószínűleg a zöldek pártjának soraiból kikerülő városi milícia támogatásával. Elődjét a kékek pártja kiáltotta ki császárrá, őt viszont a zöldek támogatták.¹³⁶ A trónfosztott Leontios monostorba zárták, előbb azonban levágták az orrát, vagyis ugyanazt a büntetést hajtották végre rajta, amit három évvel korábban ő szabott ki Justinianosra.

Tiberios uralma idején semmiféle kísérlet sem történt az elvesztett Karthagói Exarchatus visszaszerzésére, sem pedig az arabok afrikai előrenyomulásának megállítására. Az arabok további előretörésük során csak a helybéli mór törzsekkel kerültek szembe, és a 8. század első éveiben már egészen az Atlanti-óceánig hatoltak előre. Az első komolyabb ellenállással csak Septem falainál találkoztak, amely Bizánc legelőretoltabb támaszpontja volt nyugaton (a mai Ceuta, Gibraltárral szemben). Mivel 711-ben ez az erődtítmény is elesett, az észak-afrikai part teljes hosszában az arabok kezébe került, és így közvetlen lehetőségük nyílt Hispania meghódítására, ahol néhány év alatt szétzúzták a nyugati gót uralmat. Ily módon az arabok kerülő úton, nyugat felől, Afrikán át törtek be Európába, mivel a kelet felőli közvetlen utat a Balkánon át megakadályozták az erős konstantinápolyi falak.

Időközben azonban a Hérakleios-dinasztia II. Justinianos személyében még egyszer hatalomra került. Sem a kegyetlen megcsonkítás, orrának levágása, sem pedig a távoli Chersónba való száműzetése nem volt képes csillapítani féktelen természetét. Sorsát nem tudta belenyugvással elfogadni, s a visszatérés és a bosszú lehetőségeit latolgatta. Úgy tűnik, hogy a trónon 698-ban bekövetkezett változás különösen felbátorította. Magatartása egyre gyanúsabbá vált, és ezért a helyi hatóságok Chersónban úgy döntöttek, hogy átadják a konstantinápolyi kormánynak. A még idejében figyelmeztetett Justinianos a kazárokhoz menekült, ahol a kagán tisztelettel fogadta. Feleségül vette a kagán nővérét, aki felvette a kereszténységet és a Theodóra nevet, I. Justinianos feleségének nevét. II. Justinianos akciója nagy nyugtalanságot keltett Konstantinápolyban, ezért II. Tiberios császár követséget küldött a kazár udvarba, követelve Justinianos kiadását. A kagán nem óhajtotta veszélyeztetni a jó kapcsolatait Bizáncsal, és ezért beleegyezett a kérés teljesítésébe. Justinianost figyelmeztették a fenyegető veszélyre, mire ismét a menekülést választotta, és sok kaland után végre elérkezett a Fekete-tenger nyugati partvidékére. Itt kapcsolatba lépett Tervel bolgár kánnal, aki felajánlotta támogatását. 705 őszén II. Justinianos Tervel kíséretében, nagy létszámú bolgár és szláv sereg élén jelent meg Konstantinápoly falai alatt. A bizánci főváros falaival szemben azonban a hadsereg tehetetlen volt. Három nap telt el minden ered-

mény nélkül, és Justinianos trónkövetelése gúnytól és nevetéstől kísérve – kezdett semmivé válni. Ekkor néhány vakmerő társával együtt a vízvezetékcsövön keresztül éjjel belopódzott Konstantinápolyba, hatalmas pánikot keltve a meglepett városban. Tiberios elmenekült vakmerő vetélytársa elől. Justinianosnak, úgy látszik, nemcsak ellenségei, hanem hívei is voltak a városban, s így sikerült megszilárdítani a helyzetét a Blachernai-palotában, és másodszor is elfoglalta ősei trónját a száműzetés tíz különös kalandokban bővelkedő esztendeje után. A Bosporos parti fővárosban még hat éven át (705–711) uralkodott II. Justinianos „Rhinothémios” (a „levágott orrú”), tekintet nélkül megcsonkítására, és mindarra, amit ennek a szimbolikus diszkvalifikálásnak jelentenie kellett volna. Törhetetlen hatalomvágya bebizonyította az ilyesfajta – a 7. században sűrűn alkalmazott – büntetés hatékonyságának elégtelen voltát. Ettől kezdve nem is gyakorolták többé a trónbitorlókkal és letett uralkodókkal szemben. Justinianos megosztotta a trónját feleségével, Theodórával. Államcsínye után követséget küldött érte a kazárokhoz, aki magával hozta az időközben, férje távolléte alatt megszületett kisfiát is. A fiú a Tiberios nevet kapta, és atyja társuralkodójává nyilvánították.

Egészen különleges volt az a jutalom, amelyet Justinianos segítőitársai kaptak, és a bosszú, amely ellenségeit sújtotta. A bolgárok ismét megkapták az adót a birodalomtól, amelyet IV. Konstantin idejében is fizetett Bizánc,¹³⁷ és a különös tisztelet jeleként a bolgár kán, Tervel, caesari titulust kapott. Igaz ugyan, hogy nem volt már meg a régi császári jelentése, de még mindig a legnagyobb és legelőkelőbb titulus volt a császári cím után. Először fordult elő, hogy idegen uralkodó kapott ilyen rangot, még ha a címmel nem is járt együtt a caesari hatalom. Mielőtt Tervel gazdag ajándékokkal visszatért hazájába, a császár mellett ülve a trónon, caesarként fogadta a bizánci nép hódolatát.¹³⁸ A menekülés közben elfogott Tiberios-Apsimárt és vele együtt a két évvel korábban detronizált Leontioszt is nyilvánosan megsejgyenítették, majd kivégezték. A magasabb rangú tisztek közül sokakat a konstantinápolyi falak mentén akasztottak fel. A Leontioszt megkoronázó Kallinikos pátriárkának a szemeit vájták ki. Ezek persze csak a szisztematikus terror első áldozatai voltak, amelynek a végső célja a császár összes ellenfelének a megsemmisítése volt. Második uralma idején Justinianos valóban kiérdemelte kortársaitól az öt évszázadokon át kísértő vérszomjas zsarnok jelzőt. Ellenállhatatlan bosszúvágy kerítette hatalmába, megfeledezett a legfontosabb állami érdekekről, elhanyagolta a birodalom külső ellenségeivel szembeni hadviselést, és minden erejét a maga által kitalált belső ellenségei ellen folytatott meddő harcra pazarolta.

A legnagyobb haszna mindebből az araboknak volt. 709-ben megszállták Tyanát, az egyik legfontosabb határ menti erődtámaszpontot Kappadókiában. A velük megütköző császári sereg elégtelennek bizonyult a harcra a gyenge hadvezetés miatt, mivel a legjobb tisztek Justinianos bosszújának estek áldozatul. A bizánciakat tönkrevérték, s így az ostromtól kimerült Tyaná, a segítség reménye nélkül kénytelen volt megadni magát az ellenségnek. 710/711 folyamán került sor Kilikia lerohanására, ahol, úgy tűnik, az arabok semmiféle ellenállásba nem ütköztek, és egy sor erődtámaszpontot sikerült elfoglalniuk. Az egyik kisebb arab egység egészen Chrysopolisig hatolt előre.

A császárt azonban a tömeges kivégzések nem csillapították le, s időközben Ravennába is büntetőexpedíciót küldött, mivel első uralma idején a város lakói el-

lenségesek voltak vele szemben. Ravennát kifosztották, legtekintélyesebb polgárait láncra verve hurcolták Konstantinápolyba, ahol kivégezték őket, a város püspökének pedig kivájták a szemét. A Rómával szembeni ellentétet, amely a Quinisextum dekrétumai miatt robbant ki, sikerült békés úton elrendezni. 710 végén I. Konstantin pápa a császár meghívására Konstantinápolyba érkezett, ahol a legnagyobb tisztelettel fogadták.

Justinianos 709-es ravennai büntetőexpedíciója után 710 végén vagy 711 elején felkelés tört ki, ennek ellenére a császár egykori száműzetésének színhelyére, Chersónba is hasonló expedíciót küldött. A bosszú itt még kegyetlenebb volt, és Justinianos életébe került. Elsőként Chersón lakossága lázadt fel, amely a császári hadseregre és a flottára is kiterjedt, vezetői bosszúra szomjazva kivétel nélkül magára hagyták a császárt. A lázadást a kazárok is támogatták, mivel ki akarták terjeszteni hatalmukat a Krím-félszigetre is.¹³⁹ Egy örmény tisztet, Bardanést kiáltották ki császárrá, aki a flottával Konstantinápolyba hajózott. A főváros kitérte előtte kapuit, és nem akadt senki, aki megvédje Justinianost. A trónfosztott császárt egyik tisztje ölte meg, levágott fejét pedig Rómába, majd Ravennába küldték, hogy közszemlére tegyék. Kisfiát, a kazár hercegnőtől született Tiberios trónörökösét is megölték.¹⁴⁰ Ilyen véget ért a dicsőséges Hérakleios-dinasztia; bukását vérfürdő és terror kísérte.

Ez volt az első bizánci uralkodóház a szó reális jelentésében, amelynek képviselői öt generáción keresztül egy egész évszázadon át kormányozták a Bizánci Birodalmat. Ez a tehetséges család egész sor olyan embert adott a császárságnak, akikben a született államférfi tehetsége belső instabilitással párosult. A nagy Hérakleios a birodalom megújítója, csapatai élén szent háborút visel, és fantasztikus győzelmeket arat a hatalmas Perzsa Birodalom felett, majd pedig enerváltan és megfáradva, apátiába süllyedve szemléli, ahogyan az arabok előrenyomulnak, és az életét melankolikus tűnődések közepette fejezi be. II. Kónstans egy vékonydongájú, tüdőbajos fiatalember, III. Kónstantin fia, aki gyermekként lép trónra, magával hozva a halálos családi ellenségeskedések elevenen élő emlékéit; majd kiderül, hogy önfejű és vakmerő ember, aki nagy, de megvalósíthatatlan elképzeléseinek lesz az áldozata. IV. Kónstantin, az arabok hősies legyőzője, akit a nagyapját követően méltán lehet a birodalom megmentőjének nevezni, nagy államférfi és hadvezér, azonban igen fiatalon, harminchárom éves korában meghal. Végül pedig II. Justinianos, aki kimagasló és tehetséges uralkodó, akinél többet talán senki nem munkálkodott a Hérakleios által bevezetett adminisztratív rendszer kiépítésén, de gögös és elbizakodott despotizmusával, az önkontroll teljes hiányával és embertelen, majdnem morbid és perverz kegyetlenségével saját maga idézte elő a tragikus véget és vált a bukás okozójává.

A Hérakleios-dinasztia kreatív periódusa II. Justinianos első uralmával ért véget. Hérakleios hatalomra kerülésétől Justinianos első bukásáig tartó időszakban a Bizánci Birodalom történelme során valaha is ismert legkeményebb küzdelmét vívta léteért és fennmaradását és a legalapvetőbb belső átszervezésen ment keresztül. Győzött a perzsák és az avarok fölött, mégis hatalmas és gazdag territóriumokat kényszerült átadni az araboknak. Ám az elkeseredett harc után is sikerült megőriznie élet-erős központi birtokait, és ezáltal meggátolta a muszlim behatolást Európába, sőt

még nagyhatalmi igényeit is sikerrel védte meg. A birodalom területe drasztikusan csökkent, de új határain belül Bizánc sokkal szilárdabbá és egységesebbé vált, mint előtte. A radikális belső reformok és fiatal, új erő beáramlása friss élettől töltötte meg a kimerült késő római birodalmat. Katonai rendszere megszilárdult, és szervezete egységessé vált azáltal, hogy a kisbirtokos parasztokat katonai kötelezettséggel együtt telepítette le, végül az erős szabad parasztság kifejlődése lehetővé tette, hogy művelés alá fogják a földeket, és adófizetőkként a Bizánci Birodalom államkincstárának legfőbb támaszává váljanak. Ezeket az alapelveket még a 7. században rakták le, és ezeken nyugodott később a bizánci államvezetés ereje. A Hérakleios-dinasztia reformjainak köszönhetően a birodalom alkalmassá vált arra, hogy megvédje önmagát az arabokkal és a bolgárokkal szemben, és időnként győztes hadjáratokat vezessen Ázsiában és a Balkán-félszigeten.

Amíg ez a korszak bővelkedik a hősieks küzdelmekben és csatákban, addig igen keveset alkotott a kultúrában. Mivel a régi arisztokrácia hanyatlásával a klasszikus régi kultúra – amelyet ez az arisztokrata osztály képviselt – is megfogyatkozott, ezért Justinianos korára az irodalom és a művészet gazdagságát és fényét a 7. században a kulturális sterilitás váltotta fel. Ez a hiány sötét megvilágításba helyezi a korszakot, és a helyzetet csak súlyosbítja, hogy a bizánci életmódban és szokásokban is megjelennek a keleti kegyetlenség nyomai. A képzőművészetek kevés műalkotással szolgálnak. Világi irodalomról és tudományosságról egyáltalán nem beszélhetünk. Helyüket a teológia foglalta el, új doktrinális disputáktól ösztönözve. Az egyház hatalma és presztízse növekvőben van. A bizánci élet szigorú aszketikus-misztikus jelleget ölt. Az uralkodók maguk is misztikusak: Hérakleios „a Szentföld felszabadítója”; Kónstantin „az orthodoxia fáklója”; Justinianos pedig „Krisztus szolgálója”.

Az egyetemes Római Birodalom már a múlté. Amíg Nyugaton germán királyságok alakultak sorra, addig Bizánc – bármennyire is kötődött a római állameszméhez és politikai koncepcióhoz, valamint a római történelmi tradíciókhoz – a középkori görög birodalomként alakult át. A görög kultúra és a görög nyelv győzött a Keleten mesterségesen fenntartott rómaiság felett, illetve az átmeneti kora bizánci periódus után, és ezzel megadta a keleti birodalom sajátos, megkülönböztető karakterét, és új irányt jelölt ki a fejlődésnek.

JEGYZETEK A II. RÉSZHEZ

1. Új kritikai kiadása olasz fordítással és részletes kommentárral: A. Pertusi: *Giorgio di Pisidia Poemi*, I. *Panegirici epici*. Ettal, 1960.
2. L. Sternbach kiad., *Analecta avarica*. Krakau, 1900. Vö. *Viz. izvori*, I. 159 skk.
3. C. de Boor, 2 köt., Leipzig, 1883–1885 kiadásában. A befejező részt (717–813) németre is lefordították, a bevezetőjét L. Breyer írta, *Bilderstreit und Arabersturm in Byzantinische Geschichtsschreiber*, VI. Graz, 1957.

4. Vö. Ostrogorsky: *Chronologie*. 1 skk., ahol a Thophanés-kronológia problémájához a régebbi irodalom is tárgyalatik. Lásd cikkemet: Theophanes: *RE* II. A., X (1934) 2127 skk. V. Grumel kísérlete: *Échos d'Orient*, 33 (1934) 396 skk., a világ- és indikciós évek különbségét azzal a feltételezéssel magyarázza, hogy Thophanés az év kezdetét nem szeptember 1-jétől, hanem március 25-étől számolta – mint ahogy azt F. Dölger: *BZ*, 35 (1935) 154 sk. kimutatta – nem szerencsés. Vö. F. Dölger: *Das Kaiserjahr der Byzantiner*. *S. B. der Bayer. Akad. d. Wissensch.*, 1949, 1. füzet, 21, 38. D. Anastasijevič: *Carskij god v Vizantii. Annales de l'Inst. Kondakov*, 11 (1940) 147 skk., kül. 170 skk. is elutasítja Grumel teóriáját, és az eredményeimhez csatlakozik, mégis azt hiszi, hogy a Theophanés-krónikában 609/610. évnél elsőként fellépő divergencia az indikciós- és rendes évszámítás között nem 714/715-ig tart, hanem már II. Kónstans utolsó éveiben kiegyenlítődik. A márciusi számítást utoljára V. Mošin: *Martovsko datiranje. Istor. glasnik*, 1/2 (1951) 19 skk. védte meg. Vö. még a kritikámat: *BZ*, 46 (1953) 170 skk., mely megmutatta, hogy a március datálása Bizáncban nem olyan nagy mértékben terjedt el, mint amekkorát Grumel és Mošin tulajdonítani szerettek volna neki, és hogy a Theophanés-krónika kronológiai sajátosságait nem képes megmagyarázni, mivel ezek sokkal inkább a szeptember datálásából származnak.
5. C. de Boor kiad., Leipzig, 1880. A de Boor által fel nem használt kéziratot Lond. Add. 1939 o. IX., amely még csak a 713. évig ér, nemrégiben ismertették. L. Orosz: *The London Manuscript of Nikephoros „Brevarium”*. Budapest, 1948, amely a bevezető részt (15, 2-ig de Boor után) publikálta, és a továbbiakban a csekély eltéréseket mutató részt de Boor kiadásának egybevetésével kínálja. Niképhorosz irodalmi művéről és személyiségéről lásd Alexander: *Patr. Nicephorus*.
6. Francia fordítása: F. Macler: *Histoire d'Héraclius par l'évêque Sébéos, traduite de l'arménien et annotée*. Paris, 1904. Orosz fordítása: K. Patkanov: *Istorija imp. Irakla, perevod s armjanskogo*. St. Petersburg, 1862. A forrás összetételének és az írás keltezésének sokat vitatott kérdéséhez vö. utoljára S. S. Malchasjanc: *Istorik Sebeos. VV 2* (1949) 94 skk.
7. Francia kiadása: H. Zotenberg: *Chronique de Jean Evêque de Nikiou. Notices et Extraits des Mss. de la Bibl. Nationale*. XXIV (1883). Angol fordítása: R. H. Charles: *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*. Transl. from Zotenberg's Ethiopic Text. London, 1916.
8. Latin fordításban in *Corpus Script. Christ. Orient. Scriptores Syri*, Ser. III., t. IV, 1–3 (1903–1905).
9. Ib. t. VII (1910).
10. Francia kiadása I. B. Chabot: *La chronique de Michel le Syrien.*, 3 köt., Paris, 1899–1904.
11. *AASS* Oct. 8, t. IV, 104 skk., 162 skk. (= Migne: *P. G.* 116, 1204 skk., 1325 skk.). A. Tougaard: *De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes*. Paris, 1874.
12. Vö. Barišič: *Čuda Dimitrija Solunskog*. P. Lemerle: *La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetrii*. *BZ* 46 (1953) 349–361. A. Burmov: *Slavjanskite napadenija srešču Solun v „Čudesata na Sv. Dimitra” i tjachnata chronologija*. *Godišnik na Filos.-istor. Fak.*, II, Sofia, 1952, 167–214.
13. Mansi 11, 196 skk. és 929 skk.
14. Migne: *P. G.* 90 és 91.
15. A legjobb kiadása: W. Ashburner: *The Farmer's Law. Journ. of Hell. Studies*, 30 (1910) 85–108; 32 (1912) 68–95, kritikai apparátussal, részletes kommentárral és angol fordítással. A szöveget újra nyomtatták Zeposnál, *Źus* II, 65–71.
16. Mint már a címe is mutatja, a Nomos Geórgikos Justinianos egyik törvénykönyvének kiválasztott fejezetét kínálja. Azonban kérdésként merül fel, hogy ez az állítás azt jelenti-e,

hogy a földművestörvényt I. Justinianos törvénykönyveiből való válogatásnak kell-e tekintenünk (habár a valóságban egészen új jogot kínál és a megállapítható párhuzamok a justinianosi joghoz ezzel szemben csekélyebbnek látszanak, többnyire igen távol eső természetűek: vö. W. Ashburner: i. h. 32. 90 skk. és F. Dölger: *Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz Kaiser Justinians II.? Festschrift L. Wenger*, II (1945) 35 skk. (= *Paraspora* 252 skk.) vagy II. Justinianos számunkra egyébként ismeretlen törvénykönyvének kivonatait hozza. A legrégebbi kutatás Cujacius óta ezt az utóbbi lehetőséget fogadta el, de később Mortreuil: *Histoire du droit byzantin*, I (1843) 395 és C. W. E. Heimbach: *Gesch. des griech.-römischen Rechts*, in Ersch und Gruber: *Enzyklop. d. Wiss.*, 86 (1868) 278 sk., ellenvéleménye következtében később elvetette, aki a Nomos Geórgikos címet I. Justinianos törvénykönyveire való utalásként fogta fel, és különösen Zachariä: *Geschichte*, 250 skk. fejtegetései után, aki a földművestörvény III. León és V. Kónstantin eklogáival való közeli rokonságát próbálta kimutatni, és éppen ezért azt hitte, hogy ezen császárokhoz kapcsolhatja megjelenését. Ez azzal is magyarázható, hogy különösen szerette a képromboló császárokat („kedvenccit”, ahogy Ashburner, i. h. 32. 73. mondja), akikhez más törvénykezési munkák sokaságát is kapcsolta, amelyekről ma már biztosan tudjuk, hogy nem hozzájuk tartoznak. Ahogyan már más esetekben, úgy itt is Zachariä tekintélye biztosította hosszú időre feltételezésének győzelmét: ami uralkodó doktrínává vált a Nomos Geórgikos olyan ismerőinek megalapozott kifogásainak ellenére, mint Pančenko: *Krestjanskaja sobstvennost*, 24 skk. és Ashburner: i. h. 32. 87 skk. A vita megélénkölt, amikor G. Vernadsky: *Sur l'origine de la Loi agraire. Byz.*, 2 (1925) 127 skk. újra a földművestörvények II. Justinianoszhoz való utalása mellett lépett fel. Fejtegetéseivel egyetértettek: Stein: *Vom Altertum*, 162 és *BZ* 31 (1931) 355., Vasiliev: *Histoire*, I (1932) 325 (vö. *History* [1952] 245), Bréhier: *Institutions*, 176, Ostrogorsky: *BZ* 30 (1929/1930) 396 és *Byz.*, 6 (1931) 240; vö. H. Grégoire: *Byz.*, 12 (1937) 642. Elutasítottak: F. Dölger: *Hist. Z.* 141 (1930) 112 sk. és *Paraspora*, 241 skk. és E. Lipšic: *Viz. krestjanstvo*, 100 skk. Mégis meg kell említeni, hogy a Nomos Geórgikos eddig ismert kézírataiból I. Justinianos törvénykönyveire való érthető utalást csupán a *Parisinus gr.* 1367 XII. tartalmaz, ami egy egészen különös címet kínál, és a nagyszámú ismeretlen írás mellett a *Digestae*-ből és az *Institutiones*-ből is idéz. Ezzel szemben más kéziratokban jelentéktelen variációkkal a cím így hangzik: Κεφάλαια νόμου γεωργικοῦ κατ' ἐκλογὴν ἐκ τοῦ Ἰουστινιανοῦ βιβλίου (a kézirat kiadáshoz vö. Ashburner: i. h. 30. 85 skk. és J. de Melo-fosse: *Les lois agraires à l'époque byzantine. Recueil de l'Acad. de Législation*, 19, 1949, 11 skk.). Figyelemre méltó a βιβλίου szinguláris forma, ami döntően az I. Justinianosra való utalás ellen szól. Ha I. Justinianosra értenénk, akkor βιβλίων-t lehetne elvárni. A hat kézirat közül, melyeket Ashburner az említett *Parisinus gr.* 1367 mellett használt, azonban csak a 12. századi *Marcianus gr.* 167 kínálja a többes számú formát, mialatt a három legrégebbi és látszólag egymástól független 11. századi kézirat egyértelműen a βιβλίου (ill. βιβλου) alakot tartalmazza. Ez a megfigyelés, melyet én már ennek a könyvnek az első kiadásában érvényre juttattam, véleményem szerint a vita megoldásában nagy szerepet játszhat. Mindenesetre Dölger: *Paraspora*, 249 sk. 31. l. a bizonyító erejét nem ismeri el, azonban megcáfolni sem képes. Mivel csak akkor lenne megcáfolva, ha egy olyan bizánci törvénykönyvet tudna idézni, ami címében notorikusan I. Justinianos törvényhozására hivatkozna, és ezt mint τὸ Ἰουστινιανοῦ βιβλίον jelölné. Ezekben az esetekben valójában I. Justinianos törvénykönyveit hogyan idézhették, azt a Nomos Geórgikoshoz időben közelebb álló eklogán szeretné szemléltetni, amely ténylegesen I. Justinianos törvénykönyveiből való válogatás, és ami magát a címben tisztán és

érthetően, mint ἐκλογὴ τῶν νόμων... ἀπὸ τῶν ἰουστινούτων, τῶν διγέστων, τοῦ κώδικος, τῶν νεαρῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων jelöli. – Zachariä: *Geschichte*, 250 skk. nézetével szemben, mely szerint a Nomos Geórgikos hivatalos törvénykezési mű lenne, Dölger: *Paraspora* megkísérelte kimutatni, hogy az írás sokkal inkább magánszerkesztést mutat. Hogy az előttünk levő földművestörvény hivatalos vagy nem hivatalos eredetű volt-e, kérdéses, de a „Justinianos könyve” – melyből ezt kiválasztotta, és a paraszti életre vonatkozó rendeleteket közli – hivatalos törvénytű, és mint ahogyan a fenti észrevételek mutatják, minden amellet szól, hogy II. Justinianos törvénye volt. Eközben a szerzőség kérdése mellett a földművestörvény keletkezési ideje is fontossá vált, és Dölger: *Paraspora*, 262. fejtegetései végén elismeri, hogy legkorábban a 7. század végén vagy a 8. század első negyedében keletkezhetett. Lásd uő.: *Harmenopulos und der Nomos Georgikos*. Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου (1951) 151. Vö. Lemerle: *Histoire agraire*, 219, 1, 53 skk. Teljesen elhibázott J. Karayannopulos: Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos. *BZ* 51 (1958) 357 skk. tanulmánya, aki bizonyítani szeretné, hogy a Nomos Geórgikos „semmi újdon-ságot nem mutat fel”, hanem „csak a régi jogot adja vissza”.

A Nomos Geórgikos jelentőségét és elterjedését mutatja a nagyszámú fennmaradt kéz-irat. Hatása Bizánci Birodalom határain túlra is kiterjedt. Már korán lefordították szláv nyelvre, és erős befolyást gyakorolt a déli és keleti szlávok jogi fejlődésére. Egy orosz fordítást közölte A. Pavlov: Knigi zakonnye. *Shornik vtorogo old. Imp. Ross. Akad. Nauk*, 38 (1885). Őszerb fordítását nemrég jelentette meg Dj. Sp. Radojičić: Srpski rukopis Zemljoradničkog zakona. *ZRVI* 3 (1955) 15 skk. A Nomos Geórgikos alapvető részét képzi a szerb jogfejlődés számára fontos jogi kompilációnak, amely magát „Justinianos cár törvényének” nevezi, és a kéziratokban rendszeresen Dušan István törvénykönyve és Matthaios Blastarés syntagmája mellett jelenik meg. Vö. A. Solovjev: *Zakonodavstvo Stefana Dušana*. Skopje 1928, 49 skk.

17. W. Ashburner kiad., *The Rhodian Sea Law*. Oxford, 1909.; E. H. Freshfield: *A Manuel of the Roman Law*. Cambridge, 1927.
18. Vö. W. Ashburner: i. h. CXII skk. Zachariä: *Geschichte* 316, ezeket a törvényeket a képtromboló császároknak tulajdonítja, sőt még a *Tactica Leonist* (vö. részletezéseit in *Zum Militärgesetz des Leo*: *BZ* 2 (1893) 606 skk. és *Wissenschaft und Recht für das Heer*, ib. 3 (1894) 437 skk.), amelyik minden kétséget kizáróan VI. Leóhoz tartozik: lásd a 4. rész 30. jegyzetét. Az összes ilyen törvénykezési munkához vö. összefoglalóan a fejtegetéseimet in *Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isauer*. *BZ* 30 (1929/1930) 394 skk.
19. Niképhoros 12, 10.
20. A *Miracula S. Demetrii*, I-ben ábrázolt támadások a 6. század 80-as éveiben történtek (lásd 83. oldalt), addig a *Miracula*, II-ben a 616-ban és 618-ban történt betörésekről szól a tudósítás. Vö. Barišić: *Čuda Dimitrija Solunskog*. 81 skk.
21. Vö. C. Jireček: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, I (1901) 21 skk. és *Geschichte*, I. 93 skk. Šišić: *Povijest*, 232. Niederle: *Manuel*, 65 sk., 103 skk.
22. Mint azt J. Ph. Fallmerayer: *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Stuttgart, 1830 feltételezte. Ehhez az ötletes, de Fallmerayer mértéktelenül kicézett ábrázolásai által felvetett kérdéshez átfogó, azonban nagyon egyenetlen értékű irodalom áll a rendelkezésre, ami név szerint a legutóbbi időben a görög kiadásokkal erősen megnövekedett. Megemlítendő: D. A. Zakythinos: *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι*, Athen, 1945; A. N. Diomedes: *Βυζαντιναὶ μελέται II: Αἱ σλαβικαὶ ἐπιδρομαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ*

- Βυζαντίου, Athen, 1946; St. Kyriakides: Βυζαντινὰ μελέται VI: Οἱ Σκλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Thessalonike, 1947. A probléma beható és szigorúan tudományos tárgyalása megtalálható már A. A. Vasiljevnl: Slavjane v Grecii. *VV* 5 (1898) 404–438, 626–670. Vö. továbbá M. Vasmer: Die Slaven in Griechenland. *Abh. d. Preuss. Akad. d. Wiss.*, 1941, Phil.-hist. Kl. 12 (D. Georgakas kritikája: Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen. *BZ* 41 [1941] 351 skk. magában azokban az esetekben, amelyekben az értelmezési kísérletei elfogadhatók vagy megfontolásra érdemesek, Vasmer műve értékét még ekkor sem csökkenti) és Bon alapos és óvatos objektivitásával kitűnő könyvét, *Le Péloponnèse* (ehhez P. Lemerle: Une province byzantine. *Le Péloponnèse. Byz.*, 21 [1951] 341 skk.). Igen érdekesekek: F. Dölger: Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert. *S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl.* 1952, 1. füz.; A. Maricq: Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie. *Byz.*, 22 (1952) 337 skk.; Lemerle: *Invasions*. 303 skk. Lásd a következő jegyzetet.
23. Vö. P. Charanis: The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece. *DOP* 5 (1950) 141 skk. Lásd továbbá 3. rész 118. jegyzetét.
24. A kronológiához N. H. Baynes: The Date of the Avar Surprise. *BZ* 21 (1912) 110 skk.
25. A themaszervezethez vö. Gelzer: *Themenverfassung*; Diehl: *Régime des thèmes*; Uspenskij: *Военное устройство*; E. W. Brooks: Arabic Lists of the Byzantine Themes. *Journ. of Hell. Studies*, 21 (1901) 67–77; Kulakovskij: *Istorija*, III, 387–431. Rendkívül fontos Stein: *Studien*. 114–140. és *Ein Kapitel*, 50–89. Vö. Honigmann: *Ostgrenze*. 43 skk., 64 skk. Az utóbbi években nagy számban jelentek meg a themarendszer kialakulását vizsgáló publikációk, és különösen élénken az első themák kialakulásának idejét vitatták: A. Pertusi: *Constantino Porfirogenito De thematibus*. Città del Vaticano, 1952 (kommentár a themakönyv új kiadásához, kül. 103 skk.; uő.: Nuova ipotesi sul l'origine dei „temi” bizantini. *Aevum*, 28 (1954) 126–150; uő.: *La formation des thèmes byzantins*. *Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongreß* 1. München, 1958; N. H. Baynes: The Emperor Heraclius and the Military Theme System. *Engl. Hist. Rev.*, 67 (1952) 380 sk.; W. Ensslin: Der Kaiser Herakleios und die Themenverfassung. *BZ* 46 (1953) 362–386; G. Ostrogorsky: Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure. *Byz.*, 23 (1953) 31–66; uő.: *Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongreß*. Korreferat, 1–8. München, 1958; H.–W. Haussig: Anfänge der Themenordnung in Altheim-Stiehl: *Finanzgeschichte der Spätantike*. Frankfurt a. M., 1957, 82–114; J. Karayannopoulos: *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*. München, 1959 (ehhez megjegyzéseimet lásd: *Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch.*, 47 [1960] 261 skk.). – A „thema” szó eredetéről: St. Kyriakides, *EEBS* 23 (1953) 392–394 és az *Ελληνικά* 13 (1954) 339; F. Dölger: Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus θέμα. *Historia*, 4 (1955) 189–198.
26. Vö. Stein: *Ein Kapitel*. 70 skk.
27. A csapatok letelepítésével való themaszervezés és a katonai birtokok megjelenésének összefüggésére elsőként Uspenskij: *Военное устройство* utalt. Uspenskij tanulmányának ismerete nélkül Stein: *Studien*, 134 skk., is ugyanerre a véleményre jutott, és fontos fejtegetései után ezen eredményhez az egész kutatás csatlakozott. Nagyon igazságtalanul vontam ezt kétségbe Lemerle: *Histoire agraire*, 219, 11, 70 skk. és Karayannopoulos: i. h. 15 skk., 72 skk. Lásd észrevételeimet: *L'Exarchat de Ravenne et l'orgine des thèmes byzantins*. VII Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina. 1960, fasc. 1, 105 skk. Lásd A. P. Každan: *VV* 16 (1959) 92 skk. megalapozott ellenvéleményt.

28. Vö. A. Pertusi: *La formation des thèmes byzantins*, 31 és az előző lábjegyzetben idézett tanulmányomat. Tekintettel a themarendszer kapcsolatára a római–bizánci birodalom régebbi berendezkedéseivel – a limitanei intézményével és az exarchatus szervezetével – nem látom alapját, hogy Stein: *Kapitel*, 50 skk. nézetét elfogadjam, amely szerint Hérakleios themarendszert a perzsa birodalomtól vette át, még ha olyan nagy is lenne a hasonlóság a perzsa berendezkedéssel. Ugyanez vonatkozik azon feltételezésre is, hogy a themarendszer a turáni előképekre vezethető vissza: E. Darkó: *Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*. *Byz.*, 10 (1935) 443 skk., 12 (1937) 119 skk.; *La militarizzazione dell' Imperio bizantino*. *Studi biz. e neoell.*, 5 (1939) 88 skk.; *Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire romain aux premiers siècles du Moyen Âge*. *Byz.*, 18 (1948) 85 skk.
29. Az Opsikion thema neve (lat. *obsequium*) félreérthetetlenül mutatja, hogy itt gárdaezredek telepítettek le. Hasonló eredetet árulnak el később az Opsikion themából kialakított Bukellarion és Optimaton themák. Hasonlóképpen az Armeniakon és Anatolikon themák sem földrajzi kifejezések, hanem az illető csapatok telepítési területei. Kivált az Armeniakon thema, amely nem is a tulajdonképpeni Armenia területén feküdt. Az anatóliaiak themája azonban Kis-Ázsia nyugati részén volt található, éppen úgy, mint thrákok későbbi Thrakésion themája, amely a Thrakiából Kis-Ázsiába áttelepített csapatok területe volt. (Vö. 38. jegyzet.)
30. Philaretos Eleemon életrajza. *Byz.*, 9 (1934) 126.
31. Ibn Khüردادbih, de Goeje kiad. 84. és 85. vö. *De caerim.*, 654 skk. és 667 skk.
32. Stein: *Studien*, 143 szerint a középbizánci korszakban a hadsereg összes kiadása megközelítőleg a felére tehető annak, „amit a 6. században az említésre méltóan nem sokkal nagyobb, de rosszabb hadseregre költöttek”.
33. Ezt a fejlődést Stein: *Studien*, 144 skk. kimutatta. Vö. Stein észrevételeit: *Ztschr. d. Savigny-Stift., Rom. Abl.*, 41 (1920) 239 skk.; *Rhein. Mus.*, 74 (1925) 389 skk.; *Geschichte*, I. 340 skk.
34. Stein, *Studien*, 147: „Mialatt a régi pénzügyi reszortok, név szerint a largitiones, az alultápláltságtól elpusztultak, a praetorianus praefectus nem sokkal ezt követően az ellenkező betegségben halt meg, szó szerint szétpukkadt a hypertrophiától.”
35. A logothetés tisztség, amit Stein: *Ein Kapitel*, 74 sk., mint λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ kimutatott, már a 626. évben megjelenik a *Chron. Paschale*, 721, 8-ban. A 7. század végére a λογοθέτης τοῦ γεινικοῦ is bizonyítható: Theophanés 365, 24; 369, 27 és Niképhoros 37, 19. Vö. Bury: *Admin. System*, 86. – Az utolsó biztos megemlézése a Kelet praefectus praetoriójának 629-ből származik: *Zepos. Jus*, I, 37. Vö. Stein: *Ein Kapitel*, 72 skk. A Niképhoros 38, 15 által a 695. évhez megemléített τοῦ πραιτωρίου ἑπαρχος bizonyosan nem a Kelet praefectus praetoriója, hanem a praetoriánusok parancsnoka Kónstantinápolyban.
36. Az első számunkra ismert λογοθέτης τοῦ δρόμου 759/760-ra a bolgár háborúra esik: Theophanés 431. Vö. Stein: *Studien*, 144. Dölger: *Kodikellos*, 54.
37. Vö. Theophyl. Sim. 218 és Theophanés 268 (Maurikioshoz) és Geórg. Pisidés: *Exped. Pers.*, I. 104 skk. (Hérakleioshoz).
38. Theophanés 302 (a 621. évhez): μετήνεγκε τὰ στρατεύματα τῆς Εὐρώπης ἐπὶ τὴν Ἰστίαν. Az európai csapatok ezen Kis-Ázsiába történt áttelepítésével áll bizonyára összefüggésben (ahogy már Kulakovskij: *Istorija*, III., 58 is látta) a későbbi τῶν Θρακησίων thema alapítása, amely akkoriban egy turma, azaz az Anatolikon thema egyik különítménye volt.

39. Hérakleios perzsa hadjárataihoz vö. Pernice: *Eractio*, 111 skk. mellett, Bury: *Later Rom. Empire*, II¹. 222 skk. és Kulakovskij: *Istorija*, III. 57 skk., Gerland speciális vizsgálata: *BZ* 3 (1898) 330 skk. és igen fontosak N. H. Baynes: *English Hist. Review*, 19 (1904) 694 skk. és 27 (1912) 287 skk. és *BZ* 26 (1926) 55 sk., tanulmányai A. Jülicherrel: *Harnack-Festgabe* (1921) 121–133 szemben. Utoljára J. A. Manandjan: *Maršruty persidskich pochodov imperatora Iraklija. VV* 3 (1950) 133 skk.
40. Theophanés 303, 10 (a 622. évhez): ἐντεῦθεν δὲ ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας ἀφικόμενος, συνέλεγε τὰ στρατόπεδα καὶ προσετίθει αὐτοῖς νέαν στρατείαν. A „themák területe” kifejezés mutatja, hogy a csapatok (themák) letelepítésének folyamata Kis-Ázsia bizonyos területein már akkoriban megkezdődött. Ez az igen fontos adat, amit Theophanés kétségkívül fontos forrásból merít, karakterisztikus a themaszervezés kezdeti stádiumára. Nem sokkal ezután már az egyes themák nevei is feltűnnek: 626 a kortárs Húsvéti krónikában (Chron. Paschale 715, 20) az Opsikion comesa (ὀψαρτίου helyett ὀψικίου: vö. Ch. Dichl: *BZ* 9, 677) és 627 januárjában Theophanés krónikájában (Theoph. 325, 3) az Armeniakon turmája jelenik meg. Következésképpen a themarendszer kiépítése nemcsak Hérakleios Perzsia feletti aratott győzelme után kezdődött, mint ahogy E. Stein feltételezte (éppenúgy W. Ensslin II. fej. 25. lábjegyzetében idézett tanulmányában), és az eredeti meglátásának ellentmond, amikor szerint a themaszervezés a bizánci–perzsa háború „csodát határoló fordulatának” egyetlen lehetséges magyarázata (Stein: *Studien*, 133). Még kevésbé fogadható el A. Pertusi és N. H. Baynes (lásd e kötet 2. részének 25. jegyzetében idézett munkáikat) nézete, hogy a themák alapítása csak a 7. század második felében kezdődött. Közelebbit erről az ugyanabban a jegyzetben felsorolt tanulmányaimban.
41. Geórg. Pisidés: *Heraclias*, II, 108 skk., Pertusi kiad., 256.
42. Vö. E. Darkó: Die militärische Reformen des Kaiser Herakleios. *Bull. de l'Inst. archéol. bulgare*, 9 (1935) 110 skk.; Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins. *Byz.*, 10 (1935) 443 skk., 12 (1937) 119 skk.; *Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire romain aux premiers siècles du Moyen Âge*, ib. 18 (1948) 85 skk.
43. Geórg. Pisidés: *Exped. Pers.*, II., 357, Pertusi kiad., 114.
44. Vö. Pernice: *Eractio*, 121. Kulakovskij: *Istorija*, III., 65, 4. l.
45. Sebeosnál, ford. Macler 79, maradt fenn. A levél címe így hangzott: „Chosrov, chéri des dicux, maître et roi de toute la terre, fils du grand Armazd, à notre serviteur, imbécile et infâme, Héraclius.”
46. Joggal hangsúlyozza Kulakovskij: *Istorija*, III., 72 és 74, hogy ez a visszavonulás ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a 624. és 625. év harcai a bizánci császár számára kevésbé voltak sikeresek, mint az Theophanés 312 sk. közléseiből látszik.
47. Konstantinápoly ostromának részletes ábrázolását valamennyi elérhető forrás bevonásával kínálja F. Barišić: Le siège de Constantinople par les Avars et les Slaves en 626, *Byz.*, 24 (1954) 371 skk.
48. Niképhoros 20 skk. szerint Hérakleiosnak ezt írta: „Ugyanazon módon, amint ti mondjátok, ahogy a ti Istenetek az agg Simeonnak adatott át, úgy átadom rabszolgáidnak fiamat, kezeidbe.”
49. Vö. A. Frolov: La Vraie Croix et les expéditions d'Héraclius en Perse. *REB* 11 (1953) 88 skk.

50. Samo birodalma keletkezésének problémájához lásd utoljára B. Grafenauer: Novejša literatura o Samu in njeni problemi. *Zgodovinski časopis*, 4 (1950) 151 skk.
51. Niképhoros 24, 9, arról tudósít (12., 20.), hogy már Kuvrat nagybátyja, Orchan – a bolgár népkötelék alapítója az északi Kaukázusban – 619-ben meglátogatta Konstantinápolyt, felvette a kereszténységet, és megkapta a patricius címet. Nagyon valószínű, hogy Kuvrat akkoriban a kíséretében volt, és Konstantinápolyban maradt túszként: Nikiui Jóannés (Zotenberg kiad., 460) tudósítása szerint Kuvrat a császári udvarban nőtt fel, és még mint gyermek vette fel a kereszténységet. Vö. G. Ostrogorsky: *The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century*. *DOP* 13 (1959) 15 skk.
52. *De adm. imp., cap.*, 29–36, 122–164. (Moravcsik–Jenkins kiad.)
53. Ezen tudósítás hitelességével szemben annak idején számos kifogást emeltek: vö. E. Dümmler: *Sitz.-Ber. d. Wiener Akad.*, 20 (1856) 357 skk.; F. Rački: *Književnik*, 1 (1864) 36 skk. és *Rad Jugosl. Akad.*, 52 (1880) 141 skk. és különösen V. Jagić: *Arhiv f. slav. Philol.*, 17 (1895) 47 skk. Ezután az a nézet, hogy a horvátok és a szerbek Porphyrogennétos tudósításával ellentétben már 600 körül a többi szláv törzzsel együtt betörték a Balkánra, néhány ellentmondás ellenére – vö. K. Grot: *Izvestija Konstantina Bagrijanorodnogo o Serbach i Chorvatach* (1880); V. Klaić: *Povjest Hrvata*, I (1899) 30 skk. és *Rad. Jugosl. Akad.*, 130 (1897) 11 skk.; N. Nodilo: *Historija srednjega vijeka*, III (1905) 433 skk. – uralkodó doktrínává vált, amelyhez a szláv történet és filológia legnagyobb szaktekintélyei csatlakoztak (így mások mellett: Jircček, L. Niederle, St. Stanojević: F. Šišić). Lassanként mégis megfigyelhető volt bizonyos ellenreakció, és joggal utaltak arra, hogy a kétségtelenül legendás részletekkel teleítüzdelt, de a magjában kétségtelenül hihető VII. Kónstantin-tudósítás elvetésére nincs elegendő alap. Vö. D. Anastasijević informatív tanulmányát in St. Stanojević, *Narodna Enciklopedija*, IV (1929) 81 skk., aki maga is Porphyrogennétos hitelessége mellett állt ki (lásd tanulmányát in *Narodna Enciklopedija*, III., 607 skk.). A probléma feltárásához több fontos vizsgálatot köszönhet a tudomány L. Hauptmannnak (lásd mindenekelőtt tanulmányát: Seoba Hrvata i Srba. *Jugosl. Istor. Časopis*, 3 [1937] 30 skk.). Különleges figyelmet érdemelnek továbbá B. Grafenauer: *Prilog kritici izveštaja Konstantina Porfirogenita o doseljenju Hrvata*. *Hist. Zbornik* 5 (1952) 1–56. fejtegetései, aki sokban Hauptmann követi, akinek elképzeléseit a szerbek és horvátok kaukázusi származásáról, valamint a horvát nemesség származásáról joggal utasítja el. Vö. F. Dvornik: *The Making of Central and Eastern Europe*. London, 1949, 268 skk. és *The Slavs. Their Early History and Civilization*. Boston, 1956, 62 skk., ahogy H. Grégoire: *L'origine et le nom des Croates et des Serbes*. *Byz.*, 17 (1944/1945) 88 skk. biztató fejtegetései, aki a vizsgálatot szélesebb forrásalapra állította, és akivel azonban nem érthetünk egyet, amikor a horvátok nevét Kuvrattal kísérelte meg összefüggésbe hozni. Különösen akkor nem, amikor a szerbek nevét Kónstantin császár példája nyomán a servus szóra próbálta visszavezetni. Lásd sokkal inkább Grafenauer, i. h. és A. Maricq: *Byz.*, 22 (1952) 345 skk. A horvátok nevével kapcsolatban hasonló kombinációk egyébként már Bury: *Later Rom. Emp.*, II¹, 275 skk. és Howorth: *Journ. of the Anthropol. Inst. of Great Britain and Ireland*, 11 (1882) 224 skk. műveiben megtalálhatók. A vitakérdés kiváló áttekintését kínálja a teljes irodalommal 1925-ig Šišić: *Povijest*, 236–265, aki a kritikus megjegyzéseiben kétségtelenül az „antikónstantinus” álláspont mellett kötelezte el magát. Vö. az áttekintést in *Istorija naroda Jugoslavije*, I (1953) 101–103. Igen fontos B. Ferjančić: *Viz. izvori*, II. tanulmánya, aki Kónstantin Porphyrogennétos összes híradását a délszlávokról szerbhorvát fordításban

- hozza és részletes kommentárral látta el, melyben a teljes régebbi irodalmát feldolgozta. Lásd F. Dvornik in *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio. Commentary*. London, 1962, 94 skk.
54. Vö. H. Zilliacus: *Zum Kampf der Weltsprache im oströmischen Reich*. Helsingfors, 1935, 36 skk. Lásd még az I. rész 80. jegyzetét.
55. A basilcius cím elsőként a 629. évi novellában jelenik meg, melynek intitulációja így hangzott: Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος, πιστοὶ ἐν Χριστῷ βασιλεῖς (Zepos: Jus I, 36). Hérakleios uralkodásának első szakaszában hasonlóan elődeihez a régi római címet használta, és akkoriban a megfelelő cím így hangzott: αὐτοκράτορες καίσαρες Φλάβιοι Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος πιστοὶ ἐν Χριστῷ αὐγουστοι (ibid. 33, vö. I. rész, 51–52. oldal a 612. évhez). A basileius cím tehát a αὐτοκράτωρ, καίσαρ, αὐγουστος (azaz imperator, caesar és augustus) címet váltotta ki és a Flavii jelölés is megszűnt. Vö. L. Bréhier: L'origine des titres impériaux à Byzance. *BZ* 15 (1906) 161 skk. és Ostrogorski: *Avtokrator*, 99 skk. A tudományunkban uralkodó téves nézet, mely szerint a Hérakleios alatt bekövetkezett címváltozás a Perzsa Birodalom legyőzésével okozati összefüggésben állna, és a basileius cím felvétele visszavezethető lenne azon uralkodónak a legyőzésére, akinek a bizánciak saját császáruk mellett a cím viselését megengedték. Valójában a cím hivatalos felvétele előtt a bizánci császár nem sokat szólhatott bele a külföldi uralkodók basileius címének használatába. A basilcius nem jelentett akkoriban mást, mint a rex, és ezért a kora bizánci korszakban, amikor a bizánci uralkodó hivatalosan az Imperator címet viselte, semmi esetre sem csak a perzsa nagykirály, hanem általában Attila és az örmények vagy aithiopok (etióp) királyai és néha váltakozva más jelzőkkel a germán királyok, sőt az abazgok és zéhek uralkodói is használták (a bizonyítékokat R. Helm: *Archiv für Urkundenf.*, 12 [1932] 383 sk. 2. lj., igen szépen összeállította). Csak a basileius cím bizánci császár által való hivatalos felvétele teremtett alapvető különbséget a rex és βασιλεὺς között, mivel ettől fogva jelentett a βασιλευσά” annyit, mint az imperator.
56. A bizánci társcsászárságról vö. Bury: *Constitution*, 12 skk. és fejtegetéseimet Kornemannnál: *Doppelprinzipat*, 166 skk. A társcsászár címéről Dölger: *BZ* 33 (1933) 136 skk. és Ostrogorski: *Avtokrator*, 107 skk.
57. G. Owsepian: *Die Entstehungsgeschichte des Monotheismus*. Leipzig, 1897; Pargoire: *L'Église byzantine de 527 à 847* (1905) 157 skk.; Duchesne: *L'Église au VIe siècle* (1925) 381 skk.; V. Grumel: Recherches sur l'histoire du Monothélisme. *Échos d'Orient*, 27 (1928) 6–16, 257–277, 28 (1929) 272–283, 29 (1930) 16–28; Beck: *Kirche*, 292 skk.
58. Vö. C. Becker: *Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt*, I. (1924).
59. Vö. J. Maspero: *L'Organisation militaire de l'Égypte byzantine* (1912) 120 skk.; M. Gelzer: *Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens* (1909) 82 skk.
60. Vö. H. Manandean: Les invasions arabes en Arménie. *Byz.*, 18 (1948) 163 skk.
61. Vö. Kornemann: *Doppelprinzipat*, 162 sk.
62. Niképhoros 27, 13: διαθήκας οὖν ἐξετίθει, ὥστε Κωνσταντῖνον καὶ Ἡρακλειον τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ βασιλεῖς ἰσοτίμους εἶναι, καὶ Μαρτῖναν τὴν αὐτοῦ γυναῖκα τιμᾶσθαι παρ' αὐτῶν ὡς μητέρα καὶ βασιλίσσαν.
63. Niképhoros 28, 5.
64. Vö. Nikiui Jóánnés: Zotenberg ford. 565.

65. Niképhoros 29,8: αὐτοκράτωρ τῆς βασιλείας ἀναγορεύεται Ἡράκλειος. Elsőként ezen a helyen találkozunk az autokratór szóval „egyeduralkodó” értelemben. Vö. Ostrogorski: *Αυτοκράτωρ*, 102.
66. Mansi 10, 703 és ehhez Kulakovskij: *Istorija*, III., 174. Vö. Bréhier – Aigrain, 143 sk.
67. Dölger: *Reg.* 220.
68. Vö. Ostrogorsky: *Chronologie*, 31. Lásd Kaestner: *De Imperio Constantini III* (1907) 27 sk., aki jól látta, hogy Pyrrhost, akinck utóda a pátriárkatrónát októberben foglalta el, nem – mint ahogy Niképh. 31 sk., megadja – még Héraklónas uralkodása alatt, hanem sokkal inkább – ahogy Theoph. 341 sk. és Nikiui Jóánnész arról tudósítanak – Martina és Héraklónas bukásával összefüggésben váltották le. Csakhogy Kaestner ebből nem a természetes következtetést vont le, hogy Héraklónas bukása nem Theophanés után (uralkodási ideje 6 hónap) 341 november végére, hanem sokkal inkább Symeon Logothetész (*León Gramm.* 156, 15: uralkodási ideje 4 hónap) közlését követve szeptember végére helyezhető. Ezzel egyezik, mint azt Brooks *BZ* 4 (1895) 440. 2. lj., kiemelte, hogy a 649 októberében tartott lateráni zsinat Mansi 10, 864 szerint II. Kónstans kilencedik uralkodási évére esett.
69. Vö. Brooks: Who was Constantinus Pogonatus? *BZ* 17 (1908) 455–462 és az éremképek: Wroth: *Imp. Byz., Coins*, I., XXX skk.
70. A beszéd Theophanésnél maradt fenn: 342, 10–20; vö. Symeon Log., *León Gramm.* 157, 6–15.
71. Vö. Ch. Diehl: Le sénat et le peuple byzantin aux VIIe et VIIIe siècles, *Byzantion*, 1 (1924) 201 skk. fontos fejtegetéseit.
72. A. J. Butler: *The Arab Conquest of Egypt* (1902) 194 skk.
73. Vö. H. Manandean: Les invasions arabes en Arménie. *Byz.*, 18 (1948) 177 skk.
74. A császár ezen megmentője, aki Theophanés 346, 9 sk. szerint ruháit a császárral kicserélte, és ezáltal a meneküléshez hozzásegítette, majd helyette az arabokkal vívott ütközetben elesett, egyike volt a *bukinator* (trombitás, vö. Kulakovskij: *Istorija*, III., 207. 1. lj.) azon két fiának, akinck kalandosan hősie tetteit Theophanés 345, 10 sq. már bemutatta. Thophanés tudósításába láthatóan egy népi eredetű hőseposz elemeit is belefonta.
75. Dölger: *Reg.* 230.
76. Theoph. 347, 6: ἐπεστράτευσεν ὁ βασιλεὺς κατὰ Σκλαυνίας καὶ ἠχημαλώτευσεν πολλοὺς καὶ ὑπέταξεν. Nincs okunk arra, hogy Theophanés datálásának hitelességét kétségbe vonjuk, és a hadjáratot Stanojevićet: *Vizantijska i Srbi*, II, 40 sk., 215 sk. követve egy korábbi vagy Kaestner: *De imperio Constantini III*. 75, szerint későbbi időszakra helyezzük. Egyrészt világos, hogy ez a hadjárat csak a kalifátusban kitört belső zavarok után történhetett, és ebből következik, hogy Stanojević és vele kapcsolatban Pančenko fejtegetése a bithyniai olombulla (lásd a 2. rész 108. jegyzetét) 649. évre javasolt datálásáról elfogadhatatlan. Másrészt nem szükséges Kaestnert követve elfogadnunk, hogy a hadjárat csak a Mu'awijjával kötött formális békekötés (659 ősze) után történt, mivel már az araboknál bekövetkezett zavargások kitörése is a keleti határ tényleges telermentesítését hozta. Mindenesetre a hadjáratot Nisibisi Elias (*Scriptores Syri*, VII, 64) a Hedzsra 39. évére (659. máj. 29–660 máj. 16.) helyezi; de Elias is, éppen úgy, mint Theophanés, az arabokkal kötött béke elé teszi, amit hibásan csak a Hedzsra 42. éve alatt (662. április 26-ától) említ meg.
77. Theophanés 348, 18.

78. E. Caspar: Die Lateransynode von 649., *Zeitschr. f. Kirchengesch.*, 51 (1932) 75–137.
79. Vö. P. Peeters: *Anal. Boll.*, 51 (1933) 225 skk.
80. Vö. A. Brilliantov: O meste končiny i pogrebenija sv. Maksima Ispevodnika. *Christ. Vostok*, 6 (1917) 1–62.
81. Vö. Acta Maximi, cap. 4; Migne: *P. G.* 90, 117 B.C.
82. *Chronica Minora. Scr. Syri*, IV, 55. Vö. Kedrenos I, 762.
83. Vö. Hartmann: *Geschichte Italiens im Mittelalter*, II, 1 (1900) 248 skk.; Brooks: *Cambr. Med. Hist.*, II (1911) 394 skk.; Kulakovskij: *Istorija*, III., 221 skk.
84. Theophanés 348, 4; 351, 14.
85. Hogy a modern irodalomban gyakran követett Theophanés 352. közlése téves – amely szerint IV. Kónstantin apja meggyilkolása után hadseregével személyesen indult volna Szicíliaba – arra már E. W. Brooks: The Sicilian expedition of Constantine IV. *BZ* 17 (1908) 455–459, rámutatott. Vö. *Cambridge Med. Hist.*, II (1913) 395 és Kulakovskij: *Istorija*, III., 235 és 358. Mindenesetre H. Grégoire: *Byz.*, 13 (1938) 170 Theophanés közlését menteni próbálja. De számomra Brooks közlései valószínűbbek.
86. Vö. Kulakovskij: *Istorija* III., 232 sk.
87. Ezután Konstantinápoly ostroma öt évig tartott (674–678). Theophanés 354 és Niképhoros 32 megadják, hogy a Konstantinápolyért vívott harc hét évig tartott, habár Theoph. 355 sk. magát a békekötést 678-ra helyezi. Láthatólag a krónikások Kyzikos bevételétől számolnak, mint már Bury – Gibbon VI 2, is jelezték.
88. A görögtűzről vö. különösen C. Zenghelis: Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins. *Byz.*, 7 (1932) 265 skk. Eszerint a salétrom képezte a görögtűz alapelemét, úgyhogy Kallinikos találmánya bizonyos tekintetben a később feltalált lőpor előzménye volt.
89. Dölger: *Reg.*, 239.
90. Theophanés 356, 2 (vö. Niképhoros 33, 6) és ahhoz Šišić: *Povijest* 270 sk., aki a εἰσαρχοὶ τῶν πρὸς τὴν δούλειαν τῶν ἑλλήνων-ban kétségtelenül joggal a bizánci nyugaton látja a szláv törzsek vezetőit és a ἐκύρωσε καὶ πρὸς αὐτοὺς δεσποτικὴν εἰρήνην kifejezést úgy értelmezi, hogy a szlávok a bizánci császár szuverenitását elismerték, és ennek fejében az általuk birtokba vett földeket megkapták.
91. Vö. J. Moravcsik: Zur Geschichte der Onoguren. *Ungarische Jahrb.*, 10 (1930) 53 skk. és a gazdag bibliográfia a *Byzantinoturcica*-ban, I., 112 skk.
92. Theophanés A. M. 6171 = 679/680 (nem 678/679 (az eredményeknek megfelelően in Ostrogorsky: *Chronologie* 1 skk.).
93. Theophanés 359, 7 skk. Niképhoros 35, 15 skk.
94. Theophanés 359, 7 skk. a hét szláv törzset mint ὁποῖοι παρὰ τὸν αὐτὸν jelöli, és ez egészen nyilvánvaló, kivált amikor Theoph. 359, 20-at követve (miután a bizánci császár kényszerítve volt a bolgároknak ἐτεροῖα... πάντα παρέχειν), mely szerint a παρὰ τὸν itt nem szerződést jelent, ahogy azt Zlatarski: *Istorija*, I. 1 (1918) 142 skk., bizonyítani próbálta, hanem tributumot, mint azt I. Dujčev: Protobulgares et Slaves. *Annales de l'Inst. Kondakov* 10 (1938) 145 skk. helyesen kiemeli, melyben azonban joggal utalt arra, hogy Theophanés szerint a tributkötelesség nem terjedt ki a szeverekre. Mégis a legújabb, a Bolgár Tudományos Akadémia által kiadott Bulgária történetében – *Istorija na Bŭlgarija*. Sofia, 1954, 65. o. – szövetségről beszél, amit a protobolgárok a szlávokkal, sőt a szláv állammal kötöttek. Vö. D. Angelov – M. Andreev: *Istorija na Bŭlgarskata dŭržava i pravo*. Sofia, 1955, 59.
95. A harcok, melyek a Bolgár Birodalom keletkezéséhez vezettek, nem – mint ahogy Theophanés 356 skk. megadja – a 679/680-as években játszódtak le. Sokkal inkább, ahogy

- már Kulakovskij: *Istoriija*, III. 249. is megjegyezte, és Mansiból (XI. 617.) következik, a háború a bolgárokkal még 681 nyarán is tartott. Erre a helyre utal J. Trifonov: *Izvestija na Istorič. Družestvo* 11/12 (1931/32) 199 skk. sőt még ehhez egy sor tarthatatlan hipotézist kapcsolt.
96. Theophanés 358, 19.; Niképhoros 35, 24.; Dölger: *Reg.* 243.
97. Mansi XI. 656.
98. Még a 670. évben IV. Kónstantinnak rendeletben kellett megerősítenie, hogy mindkét testvére ugyanolyan joggal részesül a hatalomban, és az érmek mindhárom császár képét viseljék. Vö. Dölger: *Reg.* 236.
99. Theophanés 352, 15.
100. A VI. egyetemes zsinat aktái Hérakleioszt és Tiberioszt a hivatalos datálási formulában nem mint IV. Kónstantin társcsászárait idézik, hanem csak mint annak Isten óvta testvéreit. Vö. Mansi XI. 208 E, 217 A, 221 CD, 229 AB, 316 DE és így tovább.
101. Vö. Brooks: *The Brothers of the Emperor Constantine IV. Engl. Hist. Review*, 30 (1915) 42 skk.
102. F. Dölger: *BZ* 33 (1933) 137 skk. ellenére, azonban azt hiszem (amire már Kornemann *Doppelprincipátjában* 166, utaltam), hogy IV. Kónstantin testvéreinek letételével fia (II.) Justinianos számára nemcsak biztosította a trónra lépést, hanem mindenekelőtt saját egyeduralmának a kialakítására törekedett. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy fiát biztosan 685. február 18-a előtt – tehát több mint három évvel az államviszály után – nem koronázták társcsászárrá, mivel II. Justinianos pápához intézett 687. február 17-i levele (éppenúgy, ahogy VII. János pápa apjának a sírfelirata) Justinianos 2. kormányzási és 2. postconsuli évére datálható.
103. Dölger: *Reg.* 257.
104. Vö. R. J. H. Jenkins: *Cyprus between Byzantium and Islam, A. D. 688–965*. Studies presented to D. M. Robinson (1953) 1006 skk.
105. Theophanés 364, 8.
106. Theophanés 364, 13.
107. Lásd II. Justinianos ediktumát 688/689-ből (2. indikció), amelyben a császár a „közös ellenséggel” szembeni harcban nyújtott segítségért köszönetként egy sólepárlót adományozott adómentes tulajdonként a Hagios Démétrios-templomnak Thessalonikében. Emellett a császár thessalonikéi látogatása is megemlíttetik. Új kiadása: A. Vasiliev: *An Edict of the Emperor Justinian II. September 688. Speculum*, 18 (1943) 1 skk. és II. Grégoire: *Un Edit de l'Empereur Justinien II. daté de septembre 688. Byz.*, 17 (1944/45) 119 skk. Vö. A. Vasiliev: *L'entrée triomphale de l'empereur Justinien à Thessalonique en 688. Orient. christ. per.* 13 (1947) 352 skk. Nem tudom, hogy a tudós kiadók miért állítják, hogy az ediktumot 688 szeptemberében adták ki, mialatt az ediktum 10. sora pusztán azt mondja, hogy a Démétrios-templom birtokaként a neki ajándékozott sólepárló szeptembertől „a jelenlegi 2. indikciótól” számoltatik, azaz az ajándékozott tárgy bevételei az évkezdettől hozzá folynak be. Párhuzamként vö. VII. Michaél Dukas pittakionját 1073 februárjából, amely bizonyos birtokok átadását rendeli el Andronikos Dukasnak, és ennél meghatározza, hogy a bevételeket a birtokosnak a futó indikció kezdetén (tehát 1072 szeptemberétől) utalják ki: Miklosich – Müller VI. 4 skk. Tehát meg kell elégednünk azzal a megállapítással, hogy II. Justinianos ediktuma – a 2. indikciónak megfelelően – a 688/689-re esik, és éppen erre az évre esett II. Justinianos hadjárata Theophanés szerint, mivel a 6180. világév itt a 688/689. évnek felel meg (az credmények-

- nek megfelelően in Ostrogorsky: *Chronologie*). St. Kyriakides: Ἱστορικὴ τοιχογραφία τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου: Τρεῖς διαλέξεις, Thessalonike, 1953. 5 skk., aki egy előadás keretében újból kiadta az ediktumot, mely a Vasiliev: i. m. által taglalt II. Justinianosnak a Démétrios-templomba való diadalmas bevonulásáról szól. Ehhez a bemutatáshoz vö. E. Kantorowicz: The King's Advent. *The Art Bulletin*, 26 (1944) 216, 63. lj. és másrészt J. D. Breckenridge: The Long Siege of Thessalonika. *BZ* 48 (1955) 116 skk.
108. Theophanés 364, 15. – A szlávok ezen áttelepítésével azon ólombulla hozható összefüggésbe, amit Pančenko: Pamjatnik Slavjan v Vifinii. *IRAIK* 8 (1902) 15 skk. közölt, és aminek az előlapja ΑΠΟ ΥΠΑΤΩΝ, a hátlapja G. Schlumberger: *BZ* 12 (1903) 277. helyesbítése után ΤΩΝ ΑΝΔΡΑΠΟΔΟΝ ΤΩΝ ΣΚΛΑΒΟΩΝ ΤΗΣ ΒΙΘΥΝΩΝ ΕΠΑΡΧΙΑΣ. Az ólombullát ezután a 694/695-re (VIII. indikció) lehet datálni, és a rajta ábrázolt császárt II. Justinianosnak tekinthetjük. Ő azon császári hivatalnokok közé tartozott, akiknek a Bithyniában – az Opsikion thema nyugati részén – letelepített szláv hadifoglyok voltak alárendelve, és a ἀπὸ ὑπάτων címét viselte. A II. Justinianosra való utalást már Kulakovskij: *Istoriija*, III. 360. is képviselte, és szintén kimutatta, hogy Pančenko datálása a 650. évre hibás feltételezésekből indul ki. Kulakovskij azonban helytelenül szeretné az ólombullát a 710/711-re (helyesen 709/710) évre datálni. Ezzel ugyanis nem fér össze a császár fiatalkori képtípusa; Justinianos második uralkodásának ideje alatt általában fiával és társcsászárával, Tiberiosszal van ábrázolva: vö. Wroth: *Byz., Coins*, II. 354 skk. és XLI. tábla. P. Charanis: The Slavic Element in Byzantine Asia Minor. *Byz.*, 18 (1948) 70. a 650. évre Pančenko datálásához nyúl vissza, mivel Theophanés közlését, mely szerint Justinianos 688 után az Opsikionban letelepített szlávokat 692-ben kiirtatta (lásd a későbbiekben), készpénznek veszi. Vö. mégis A. Maricq: Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie. *Byz.*, 22 (1952) 348 skk. ellenvetéseit, aki a 694/695-re tett datálásom mellett érvel. Ehhez a datáláshoz csatlakoztak: A. Vasiliev: i. m. 366. és H. Grégoire: i. m. 123 (lásd az előző jegyzetet). Vö. *Viz. izvori*, I. 245.
109. Theophanés 366, 1.
110. Vö. Honigmann: *Ostgrenze*. 41.
111. A csata helyének azonosításához utoljára A. Maricq: Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie. *Byz.*, 22 (1952) 350 skk.
112. Theophanés 366, 1.
113. Theophanés 365, 5 és 365, 9.
114. Vö. *De adm. imp.*, cap. 47, 24. Moravcsik – Jenkins kiad.
115. A szlávokról: *De caerim*, 662, 22; 666, 15; 669, 10. A mardaitákról: ib. 654, 1 et passim.
116. Vö. Diehl: *Régime des thèmes*, 276 skk.; Gelzer: *Themenverfassung*, 19 skk.
117. Mansi XI, 737.
118. *De thematibus*, cap. 1, 25, Pertusi kiad. Vö. Kyriakides: *Βυζ. Μελέται*. 117 skk.; Lemerle: *Philippes*, 120 sk.
119. Hellas első stratégosát 615-ben említik először: Theophanés 368, 20; Niképhoros 38, 1. Vö. G. Ostrogorski: Postanak tema Helada i Peloponez. *ZRVJ* 1 (1952) 64 skk., ahol bemutatni igyekeztem, hogy a Hellas thema a korábbi feltételezésektől eltérően nem az egész mai Görögország területét foglalta magában, hanem csak Közép-Görögországra korlátozódott.
120. Lásd *De thematibus*, cap. 3. Pertusi kiad. és ahhoz M. Rajković: Oblast Strimona i thema Strimon. *ZRVJ* 5 (1958) 1 skk.

121. Vö. Lemerle: *Invasions*. 269 skk. Itt függőben maradt, hogy az Illyr praefectura, ahogy Lemerle feltételezni szeretné, már a 7. század közepe körül, azaz a *Miracula S. Demetrii* I. és II. könyvének megfogalmazása közötti időben szűnne meg. Azon feltételezése mindenestre nagyon tetszetős, hogy Theodóros Studitész egyik levelének gyakran idézett része, amely még 796-ban említést tesz Thessalonikében egy eparchosról (Migne: *P. G.* 99, col. 917), Thessaloniké város eparchosára utalna. Ezzel bizonyosan és jogosan azon kétséges feltételezés alapja megszűnik, mely szerint az Illyr praefectura a 9. századig, azaz a Thessaloniké thema keletkezéséig fennmaradt (így Gelzer: *Themenverfassung*. 35 skk. Bury: *Eastern Rom. Empire*. 223 skk. és azután a teljes további kutatás).
122. *Basilika V*. 190 (Heimbach kiad.).
123. Az antik polishoz viszonyítva a bizánci város történetének kutatása még gyerekcipőben jár. Hogyha Bratianu *Privilèges*, fontos írásától eltekintünk, akkor csak az utóbbi években jelent meg több vizsgálat ehhez a problémához. Lásd mindenekelőtt: E. Kirsten: *Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinischen-Kongreß*. München, 1958; F. Dölger: *Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflusste Stadt. Atti del 3° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo*. Spoleto, 1958. 1 skk.; G. Ostrogorsky: *Byzantine Cities in the Early Middle Ages. DOP* 13 (1959) 45 skk. Jelentős a szovjet-orosz bizantinológia részese dése a kutatásokban. Vö. kiváltképpen egyrészt A. P. Každan: *Vizantijskie goroda v VII–XI vekach. Sovetskaja archeologija*, 21 (1954) 164 skk. és *Derevnja i gorod* biztató fejtegetéseit, másrészt a kora középkori bizánci városok messzemenő pusztításáról. Másrészt E. E. Lipšic: *K. voprosu o gorode v Vizantii VIII–IX vv. VV* 6 (1953) 113 skk. és *Očerki* 87 skk. és M. J. Szuzjumov: *Rol' gorodov-emporiev v istorii Vizanti. VV* 8 (1956) 26 skk., akik – véleményem szerint joggal – a bizánci városok megszakítatlan továbbélését feltételezik. Vö. az összefoglaló tudósítást a bizánci városról és faluról: N. V. Pigulevszkaja – E. E. Lipšic – M. J. Szuzjumov – A. P. Každan: *Gorod i derevnja v Vizantii v IV–XII vv. Rapports du XIIe Congrès Intern. des Ét. byz.* Belgrade–Ochride, 1961. Každan nézetével szemben a numizmatikai anyag a bizánci városszervezet erős visszahesését bizonyítja a 7. század óta, vö. észrevételeimet i. m. 48 skk. és I. V. Sokolova: *Klady vizantijskich monet kak istočnik dlja istorii Vizantii VIII–XI vv. VV* 15 (1959) 50 skk. Lásd Ph. Grierson: *Commerce in the Dark Ages: A Critique of Evidence. Transactions of the Royal Historical Society*, 5th Series, Vol. 9 (1959) 123 skk. fontos észrevételeit, vö. G. L. Kurbatov: *Rannevizantijskij gorod (Antiochia v IV veke)*. Leningrad, 1962.
124. A Nomos Geórgikos keletkezéséről lásd a 2. rész 16. jegyzetét.
125. Erre utal joggal Lipšic: *Viz. krest'janstvo*. 105 skk. és *Očerki* 57 skk.
126. Ezen faluközösségnek természetesen nincs köze a mezőközösség periodikus újraosztásával jellemzett községalkotmányhoz, melyet a korábbi kutatás feltételezett Bizánc korai történetében, és aminek létrejöttét a szláv bevándorlók által Bizáncba hozott „ősszláv” községrend hatására próbálták visszavezetni. Ezen elképzelés, amit Zachariás kezdett terjesztetni, és azután Vasiljevskij, majd különösen Uspenskij alapozott meg, már annyiban is hibás feltételezésekből indul ki, hogy képviselői az általuk posztulált szláv ősközösséget az orosz alkotmány előképe alapján szerkesztették meg, cz azonban, amit ma már senki sem vonhat kétségbe, a későbbi időszak megjelenési formáját ábrázolja. Hogy egy ilyen közösségi alkotmány a szlávok Balkán-félszigetre történt letelepedésének időszakában létezett-e, mind ez idáig ismeretlen. Tehát a mezőközösség által jelzett közösségi alkotmány Bizáncban sohasem létezett, és ha a forrásokból indulunk ki, úgy azt kell mondanunk, hogy ilyen közösségről a szlávoknál sem tudunk. A fenn már utalt

- értelemben való közösség azonban Bizáncban igenis létezett, és méghozzá jóval a szláv bevándorlás előtt, éppen úgy, ahogy más országokban és népeknél is megfigyelhető volt. Pančenko: *Krest'janskaja sobstvennost'* érdeme, hogy Zachariä és nagy orosz elődeinek tekintélye nem tévesztette meg, és józan forrásvizsgálat alapján bebizonyította, hogy a bizánci paraszt a földbirtoka egyéni, korlátlan és örökölhető tulajdona volt. Sajnos, Pančenko ennél a helyes megállapításnál nem állt meg. Mivel éppen úgy, mint elődei, a közösségnél mindig mezőközösségre és periodikus földosztásra gondolt. Erről azonban a bizánci forrásokban semmilyen nyomot sem talált, így egyszerűen azt feltételezte, hogy Bizáncban faluközösségek egyáltalán nem léteztek, és így a forrásoknak egyszerűen el-
lentmondott, mivel azok igen is ismernek és gyakran említenek közösségeket. – Nem fér hozzá kétség, hogy a Bizánci Birodalom 7. századi megújításában a szlávoknak felettébb jelentős szerepük volt. De nem azért, mint azt a hibás következtetésekre felépített teóriák láncolata bizonyítani szeretne volna, mely szerint az állítólagosan specifikus szláv közösségi rendet Bizáncba importálták, hanem azért, mert a szétesőben lévő császárságot új erővel töltötték fel. Mind a földhöz kötött stratióták, mind a bizánci themák szabad parasztjai kétségkívül igen nagymértékben a birodalomba behatoló szláv tömegekből származtak. A szlávok jelentőségét a bizánci fejlődésben különösen a szovjet bizantinológusok hangsúlyozták. Vö. mindenekelőtt Lipšic: *Viz. Krest'janstvo*. Lemerle: *Histoire agraire* 219, 63 skk. is aláhúzza a „demográfiai fordulat” jelentőségét, ami a szlávok 7. századi megjelenésével következett be. A Bizáncba importált szláv közösségi rend feltételezését ezzel szemben a szovjet bizantinológia, amely kezdetben elfogadta, egyre jobban feladja ezt a nézetet. Vö. már Levčenko: *Materialy*. 28 skk. 37, és kül. M. J. Szuzjumov: *Bor'ba za puti razvitiija feodal'nych ostnošenij v Vizantii, Vizantijskie očerki*, Moskau, 1961. 41 sk. Lásd még Z. V. Udal'cova – A. P. Každan, Nekotorye nerešennye problemy social'no-ekonomičeskoj istorii Vizantii, *Voprosy istorii*, 1958, Nr. 10. 83 skk. és ehhez véleményem szerint M. J. Szuzjumov: *Nekotorye problemy istorii Vizantii*, ib. 1959, Nr. 3. 101 skk. találó ellenvetéseit.
127. A Nomos Geórgikos (19. §) ezzel kapcsolatos határozatainak rokonságára az „allélengyon” rendszerrel Lipšic: *Viz. Krest'janstvo*. 104. is utal, míg ezt Každan: *Gorod i derevnja*. 169 skk. és K voprosu ob osobennostjach feodal'noj sobstvennostiv v Vizantii VIII–X vv. *VV* 10 (1956) 63 skk. kétségbe vonta.
128. Vita Joannis V cap. 2 és Vita Comonis cap. 3. Vö. Hartmann: *Byz., Verwaltung*. 90, 171, és Stein: *Vom Altertum*. 150, 152.
129. Ostrogorsky: *Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter*. *Byz.*, 6 (1931) 229 skk., ahol a ἐπιβολή-ἀλληλέγγυον problémáját is tárgyalom. Vö. N. A. Constantinescu: Réforme sociale ou réforme fiscale? *Bulletin de l'Acad. Roumaine*. Section Hist. 11 (1924) 94 skk., aki azonban 1. a kérdéses adóreform létét annyiban helytelenül értelmezte, amennyiben a fejadó kivetését csak a föld nélküli lakosságra feltételezte; 2. túl messzire megy azon feltételezésével, mely szerint az adóreform a paraszti szabad költözést nemcsak előmozdította, hanem egyáltalán létrehozta; 3. Zachariä, Paparrhegopulos, Vasiljevskij és Uspenskij régi téziséit felfrissítve a parasztság teljes eltűnését feltételezi a 7–10. század közötti időszakban anélkül, hogy felismerné, hogy az ebben az időszokban gyakran megjelenő πάροικοι, éppen a parasztokat jelöli – *Az alapvető* különbséget a ἐπιβολή és ἀλληλέγγυον között újabban J. Karayannopulos: Die kollektive Staatsverantwortung in der frühbyzantinischen Zeit. *Vierteljahrschr. f. Sozial-*

- u. *Wirtschaftsgesch.*, 43 (1959) 289 skk. kísérelte meg kétségbe vonni. Vö. mégis Lemerle: *Histoire agraire*. 219, 37 skk.
130. Migne: *P. G.* 132, 1117 skk.
131. Vö. Vasiljevskij: *Materialy*. Trudy IV. 319 skk. Lásd a beható vizsgálatot a bizánci egyházi birtokokról az 5–7. században: M. Levčenko: *Cerkovnye imuščestva V–VII vv. v Vostočno-Rimskoj imperii. VV 2* (1949) 11 skk.
132. Wroth: *Byz., Coins II.* 333 skk. és XXXVIII. tábla skk. Grabar: *Empereur* 164 és *Iconoclasme* 36 skk.
133. Ilyen tilalmak hatékonyságát azonban mégsem szabad túlbecsülnünk. Így pl. a Brumalia ünnepét később is – és még hozzá a császári udvarban is – megülték: vö. Philotheos: 175, Bury kiad.
134. Így többek között kiépítette a császári palotát, és két hatalmas és pompás termet alakított ki, amelyek összekötötték a tróntermet, a chrysotrikliniont, a Daphné-palotával és a Hippodrommal, és amelyek közül az egyik a lausiakos jelzőt, míg a másik a Justinianos triklinionja nevet kapta. Vö. D. Beljaev: *Byzantina*, I (1891) 45 skk.; J. Ebersolt: *Le Grand Palais de Constantinople* (1910) 77 skk. és 93 skk.; J. B. Bury: *The Great Palace*. BZ 21 (1912) 219 skk.
135. *Géorg. Mon. II.* 731 (de Boor kiad.): στασιάζας Λεόντιος ὁ πατρίκιος ἀναγορεύεται νικτὸς ὑπὸ τοῦ δήμου τῶν βεινέτων βασιλεὺς. Erre a fontos helyre elsőként M. Levčenko: *Venety i prasiny v Vizantii v V–VII vv. VV 1* (1947) 182. utalt, aki a keleti források adatait igen gondosan összeállította II. Justinianos nemességgel vívott harcáról. Géorgios Monachos idézett helye mutatja, hogy II. Justinianos – éppen úgy, mint Hérakleios – a zöldek pártjára támaszkodott, és a kék ellenfele volt. Továbbá Levčenko joggal hangsúlyozta a nézet tévességét, miszerint a néppártok politikai aktivitása már Hérakleios korában megszűnt. Ezt a nézetet, amely röviddel ezelőttig uralkodott, valójában teljesen fel kell adni, kivált mivel időközben Maricq: *Partis populaires*. 63 skk., igen figyelemre méltó forrásbizonyítékokat tárt fel, melyek a démosok politikai jelentőségének fennmaradását a 9. század kezdetéig bizonyítják.
136. Vö. A. Maricq: *Partis populaires*. 66 skk. a brüsszeli névtelen krónika alapján, F. Cumont kiad. *Chroniques byzantines du manuscrit*. 11376 (*Anecdota Bruxellensia I*) 30: 'Αφίμαρος ἀνηγορεύθη ὑπὸ τῶν πρασίνων, στεφθεὶς ὑπὸ τοὺς αὐτοῦ Καλλιπικοῦ πατριάρχου.
137. Vö. Dujčev: *Proučvanija*. 5 skk.
138. Niképhoros 42, 23. Theophanés 376 közlése, mely szerint II. Justinianos nem sokkal ezt követően megszegte a békét és megtámadta a Bolgár Birodalmat, alig hihető, kivált mivel fennáll a lehetőség, hogy Tervel csapatai 711-ben is segítséget nyújtottak Justinianosnak, éppen úgy, mint 705-ben.
139. Vö. A. Vasiliev: *The Goths in the Crimea* (1936) 83 skk.
140. II. Justinianos második kormányzásáról és bukásáról vö. Ch. Diehl: *Choses et gens de Byzance* (1926) 190 skk.

A KÉPROMBOLÁS VÁLSÁGÁNAK KORSZAKA

(711–843)

FORRÁSOK

Ezen korszak első felének vizsgálatához alapvetők NIKÉPHOROS PÁTRIÁRKA (769-ig) és THEOPHANÉS (813-ig) fent említett krónikái. A képrombolást érthető módon mindketten a képtisztelő párt álláspontjáról ábrázolják.¹ E tendencia jellemző az ikonoklaszta korszak második részének már valamivel gazdagabb történetírására is. GEÓRGIOS MONACHOS III. Michaél (842–867) uralkodása alatt írt világkrónikája tipikus példája a szerzetesi krónikának,² amely önálló forrásokra csak a befejező (813–842) részben támaszkodik, és a korábbi időszakra vonatkozó részeket túlnyomórészt a Theophanés-krónikából vette át. A Theophanés által feldolgozott korszak után kezdődik SIMEON LOGOTHETÉS világkrónikájának legfontosabb része. A 10. század közepéről fennmaradt krónika több forrásból ismert: THEODOSIOS MELITÉNOS,³ GEÓRGIOS MONACHOS követőinek és LEÓN GRAMMATIKOS úgynevezett krónikaiban és számos kiadatlan kéziratban,⁴ valamint egy szláv fordításban.⁵ A képrombolás második szakaszának eseményeit JOSÉPH GENESIOS első három könyve ismerteti, melyeket VII. Kónstantin (945–949) uralkodása alatt írt, ahogyan az első három könyve az ugyancsak VII. Kónstantin ösztönzésére keletkezett kompilatív munkának, amely THEOPHANÉS KRÓNIKÁJÁNAK FOLYTATASAKÉNT (Οἱ μετὰ Θεοφάνην, „Theophanés continuatus”) ismert.⁶ I. Niképhoros bolgár hadjáratáról és a 811. július 26-i sorsdöntő csatáról birtokunkban van egy DUJČEV által felfedezett, részletes, azonban anonim forrás, a Διήγησις, amely egy korabeli, közvetlenül a csata után összefoglalt tudósításra nyúlik vissza.⁷ V. León (813–820) uralkodásának részletes bemutatása található egy szintén anonim írásban.⁸ Grégoire⁹ meggyőző érvelése alapján a 811-es hadjáratról és V. León történetéről szóló digesták egy és ugyanazon szerzőtől származnak, és ezeket egy fenn nem maradt történeti mű részeinek kell tekintenünk.¹⁰ Itt kell továbbá megemlítenünk a MONEMVASIAI KRÓNIKÁT, amelynek híradásai a 6. század végétől a 9. század elejéig tartó peloponnészoszi szláv uralomról tudósítanak.¹¹

A bizánci–arab kapcsolatokról bizánci forrásaink nagymértékben kiegészültek az arab történetírók tudósításainak segítségével, első helyen AT-TABARIT (939–923) kell megemlítenünk. A kiváló tudós és író at-Tabari a világ teremtésétől saját korszakáig érő világtörténetet írt, melyben a bizánci–arab háborúkra részletesen kitért. At-Tabari a régibb forrásokat többnyire szó szerint idézi.¹² Igen értékesek az arab földrajztudósok IBN-KHŪRDADBIH, KUDAMA és IBN AL-FAKĪH leírásai, műveikben fontos adatok találhatók a Bizánci Birodalom belső viszonyairól, a hadseregszervezetről és a themarendszerről.¹³ Mint arra az új kutatások, GRÉGOIRE számos úttörő munkája rámutatott, DIGENES AKRITAS bizánci népi eposza a bizánci–arab harcok gazdag történeti anyagát foglalja magában.¹⁴

A fent említett krónikások és történetírók műveihez hasonlóan, sőt talán még nagyobb mértékben képviselik a képtisztelő irányzatot a hagiográfiai írások, mivel panegyrikos karakterekkel a képkultusz mártírjainak vannak szentelve. Ezen írások többnyire jelentős forrásértéssel bírnak, és kiegészítik történeti forrásaink szűkös tudósításait. Az ikonoklaszta korszak nagyszámú szentéletrajzából itt csak a történetileg legfontosabbakat említhetjük meg. STEPHANOS NEOS (†767) a Hagia Sophia diakonusának ÉLETRAJZA, amit 808-ban Stephanos régebbi közlései alapján írtak meg, a legrégibb és legrészletesebb közléseket tartalmazza az V. Kónstantin alatt történt ikonoklaszta üldözésekről. A hiányok, melyek ezen irodalmi műfaj jellemzői, az élethű történeti részletek ábrázolásának gazdagságával egyenlítődnek ki.¹⁵ A NIKÉTAS VITÁJA elsőrangú forrás, Nikétas a Médikion bithyniai monostor apátja (†824) volt, halála után nem sokkal THEOSTERIKTOS nevű tanítványa írta meg életrajzát.¹⁶ Ha közvetlenül a képrombolás történetéhez nem is, de a Bizánci Birodalom belső történetéhez annál inkább felbecsülhetetlen jelentőségű a 821/822-ben írt *Vita Philaretos Eleemon* (†792).¹⁷ Fontos történeti forrásértékkel bír továbbá egy kortárs által írt GOTHILAI JÓANNÉS PÜSPÖK VITÁJA¹⁸ és a 42 AMORIONI MÁRTÍR AKTÁJA.¹⁹

Az ikonoklaszta korszak legfontosabb képkérdéssel foglalkozó írásai: GERMANOS PÁTRIÁRKA LEVELEI (715–730), amelyek történeti forrásértéke igen nagy,²⁰ továbbá DAMASKOSI JÓANNÉS három levele.²¹ A Νουθεσία γέροντος περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων CIPRUSI GEÓRGIOS tanítását tartalmazza, továbbá egy protokollszerű feljegyzését a szent és egy képromboló püspök vitájának. Ez egyike azon vitairatoknak, melyek az első ikonoklaszta zsinat összehívása előtt szemmel láthatóan nagy számban jelentek meg.²² Damaskosi Jóannés nouthesia beszédein alapulnak JERUZSÁLEMI JÓANNÉSnek röviddel a nikaiai zsinat összehívása előtt összefoglalt írásai²³ és egy ismeretlen szerző *Adversus Constantinum Cabalinum* című műve,²⁴ amit Damaskosi Jóannés, Ciprusi Geórgios mellett Jeruzsálemi Jóannés is használt. A második ikonoklaszta korszak legjelentősebb teológiai munkái THEODÓROS STUDITÉS írásai²⁵ és beszédei, valamint a fent már említett Niképhoros pátriárka jó néhány írása.²⁶ Itt kell megemlítenünk azt a levelet, amit a keleti pátriárkák Theophilos császárhoz intéztek (829–842) képromboló politikájának feladását kérve.²⁷ Damaskosi Jóannés és Studita Theodóros művei mellett a képrombolás problémájával kapcsolatban a VII. EGYETEMES ZSINAT AKTÁI a legnagyobb jelentőségűek.²⁸ A képromboló írások eredeti formájukban nem maradtak fenn, mivel a VII. egyetemes zsinat 787-ben elrendelte az ikonoklaszta írásbeliség megsemmisítését, és a 843-as zsinat is hasonló rendelkezést hozott. Nagyobb számban maradtak fenn töredékek, melyek a vita céljából a képtisztelő művekbe bekerültek. Így lehet a nikaiai zsinat aktáiból az első 754-es ikonoklaszta zsinat határozatait, továbbá Niképhoros műveiből a 815-ös második képellenes zsinat határozatait és V. Kónstantin két írását rekonstruálni, melyeknek eszmetörténetileg és történetileg is nagy a jelentőségük.²⁹ A korszakbeli pápaéletrajzok közül a *Vita Georgii III.* különösen értékes, mivel megvilágítja a bizánci–római kapcsolatok alakulását.³⁰ II. GERGELY és III. LEÓN LEVELEINEK eredetisége vitatott, mivel mindkét levél görög fordításban maradt fenn, mindent egybevetve azonban ma már, mint hamisítványt, nem dobhatjuk félre.³¹ Ezek mellett áll II. Gergely eredetiségét tekintve sohasem vitatott levele Germanos pátriárkához.³² Mértékadóan tükrözi a Nyugat hozzáállását a képromboláshoz egyik oldalról a LIBRI CAROLINI³³, másik oldalról I. ADORJÁN LEVELE Nagy Károlyhoz³⁴ és a bizánci uralkodókhöz.³⁵

A korszak legfontosabb törvénykezési művei III. León 726-ban kiadott *Eklogái*.³⁶ A törvényekről, melyeket korábban a kutatás III. Léonnak tulajdonított (lásd a 2. rész 16. és 18. jegyzetét).

1. A trónharcok kora

Az a krízis, amelyet Bizánc a képrombolás eretnekségének idején élt át, már Philippikos-Bardanés uralma idején előrevetítette árnyékát. Rövid, szerencsétlen és egyébként teljesen jelentéktelen uralmának történelmi értéke éppen ebben rejlik. Philippikos-Bardanés felújította a krisztológiai vitákat, és egyúttal egy sajátságos, nem túlságosan ismert konfliktust idézett elő az ikonokat illetően. Igaz ugyan, hogy már nem az ikonkultusról mint olyanról volt szó, de már ez a harc is kiaknázta a képnek, mint a tévtan eszközének, szimbolikus karakterét, és az ikonok körüli küszöbön álló nagy viták előjeleként tarthatjuk számon.

Az örmény származású Philippikos-Bardanés – sokkal inkább, mint Hérakleios leszármazottai – hajlott a monofizita tendenciákra. Igaz ugyan, hogy olyan messzire nem merészkedett, hogy a monofizitizmus újjáélesztésének kockázatát vállalja, viszont a VI. egyetemes zsinaton a már harminc évvel korábban elítélt monothelétizmus elszánt védelmezőjeként lépett fel. Egy császári ediktumban saját császári tekintélye alapján elvetette a VI. egyetemes zsinat rendelkezéseit, és a monothelétizmust deklarálta egyedüli orthodox tanításként. Ez a fordulat szimbolikusan is kifejeződött azáltal, hogy a császári palotában megsemmisítették a VI. egyetemes zsinatot ábrázoló képet, és eltávolították a palota előtti Million-kapuról a zsinat emlékére készített feliratot, a helyébe pedig a császár, valamint a monothelétizmus megteremtőjének, Sergios pátriárkának a képmását helyezték.³⁷ A későbbi képromboló császárok ugyanígy eltávolították a vallásos jellegű képeket, és helyükbe a császárok képmását tették. Bár Philippikos monotheléta reakciója erős szembenállást váltott ki, és egyáltalán nem vált javára egyházpolitikájának, sőt bukását siettetette, a magasabb egyházi körökben mégis akadtak követői vagy legalábbis támogatói, akik szimpatizáltak törekvéseivel. Közéjük tartozott a későbbi Germanos pátriárka is. A monofizita tendenciák ismét felismerhetőkké váltak, jelezve, hogy a monofizita-monotheléta eretnekség milyen mélyen meggyökeresedett Bizáncban.

A császár nyílt eretnek hitvallása a legutóbbi egyetemes zsinat elvetésével természetesen éles ellenhatást váltott ki Rómában, és sajátságos módon szintén szimbolikusan jutott kifejezésre. Amikor Philippikos trónra lépett, képmásával együtt monotheléta szellemben megfogalmazott hitvallását elküldte I. Konstantin pápának. Rómában az eretnek császárt elutasították, képmását nem voltak hajlandók még a pénzre sem ráverni, nevét pedig kihagyták a liturgikus megemlékezési imádságokból, valamint az oklevelek datálásából.³⁸ Válaszul a VI. egyetemes zsinat ábrázolásának eltávolítására a konstantinápolyi császári palotából, a pápa elrendelte mind a hat egyetemes zsinat ábrázolásainak elhelyezését a római Szent Péter-templomban.³⁹ Így nem sokkal a nagy képrombolás kitörése előtt került sor az eretnek császár és a pápa elhidegülésére, amelyben a nézetbeli különbségek bizonyos képi ábrázolások elfogadásában vagy visszautasításában jutottak kifejezésre.⁴⁰

Mindeközben a külpolitikai helyzet tovább romlott. Az arabok elérkezettnek látták az időt arra, hogy a császári trónon történt változások következtében kialakult bizonytalan helyzetet a bizánci területek elleni újabb támadásokra használják fel.

Mindenekelőtt azonban a bolgár kán, Tervel élt az alkalommal, hogy néhai szövetségese, II. Justinianos a megbosszulójaként háborút indítson az új bizánci uralkodó ellen. A bolgárok egészen a konstantinápolyi falakig hatoltak, elpusztítva és kifosztva a főváros környékét. A külváros fényűző villáit és az előkelő konstantinápolyiak nyaralóit végigpusztították a bolgár hordák. Maga az a tény, hogy Tervel Thrakián áthaladva akadálytalanul vonulhatott egészen Konstantinápolyig, mutatja, mennyire megingott a bizánci védelmi rendszer, és az európai részen állomásozó bizánci haderők mennyire meggyengültek. Az így előállt helyzet megoldására csapatokat kellett hozatni a Bosporoson át Opsikion themából, csak hogy ezek az egységek felláztak Philippikos ellen, 713. június 3-án megfosztották trónjától és megvakították.

Bár a felkelés a hadseregben tört ki, mégis civil hivatalnokot kiáltottak ki császárrá, Artemios prótoasekrétist, aki koronázásakor az Anastasios nevet vette fel, elődjére emlékeztetve az 5. század fordulójáról: I. Anastasios szintén civil hivatalnok volt trónra lépte előtt, és császárként a pénzügyekben a szokatlan hozzáértéssel tüntette ki magát. Az új császár első intézkedéseként visszavonta elődje monotheléta rendelkezéseit, valamint elismerte a VI. egyetemes zsinat határozatait. Restaurálták a zsinat ábrázolását is, amelyet Philippikos távolíttatott el, Philippikos és Sergios pátriárka képmásait pedig megsemmisítették.⁴¹

A legnagyobb gondot azonban az arabok támadásai okozták, akik szemmel láthatóan Konstantinápoly megtámadására készültek. II. Anastasios nagy energiával látott munkához, hogy minden erőt hadserege megerősítésére fordítson. Intézkedett a főváros védelméről és ellátásáról, a legfontosabb katonai posztokra pedig a legalkalmasabb embereket válogatta ki és állította parancsnoknak. Elhatározta, hogy megelőzi az ellenséget, és az arab flottát felkészülés közben, váratlanul fogja meglepni. A bizánci haderők gyülekezési helyéül Rhodos szigetét választotta ki. Azonban alighogy megérkeztek az Opsikion thema csapatai, ismét felkelést robbantottak ki. Visszaverték a szárazföldre, és themájuk egyik adószedőjét, egy bizonyos Theodosioszt kiáltották ki császárrá. Ő azonban elmenekült, hogy megszabaduljon ettől a nem várt és veszélyes megtiszteltetéstől, de elfogták, és kényszerítették a császári korona elfogadására. Az arabok elleni harc helyett tehát ismét kitört a polgárháború, amely hat teljes hónapon át tartott. Végül is az Opsikion themabelieknek 715 vége felé sikerült saját jelöltjüket a konstantinápolyi trónra juttatniuk az ún. gót–görögök (Γοτθογραικοί)⁴² segítségével, akik elgörögösödött keleti gótok voltak, és a nagy népvándorlás kora óta azon a területen éltek, ahol az Opsikion thema terült el. II. Anastasios szerzetes lett, és Thessalonikébe vonult vissza.

III. Theodosios, aki saját akarata ellenére lett császár, még rövidebb ideig uralkodott, mint elődje. A további fejlemények középpontjában nem is ő állt, hanem León, az Anatolikon thema stratégusa. Az alacsony, jelentéktelen származású parvenü León Észak-Szíriában született,⁴³ de II. Justinianos első uralkodása idején az akkori kolonizációs intézkedések folytán szüleivel együtt Thrakiába költöztették. A szerencse kegyes volt hozzá, és amikor tízesztendőös száműzetés után a levágott orrú császár Thrakián keresztül vonult át ősei trónjának a visszaszerzésére, a fiatal parasztkatona felajánlotta neki a szolgálatait. Jutalmul megkapta a *spartharios* tisztségét, és ezzel

kezdetét vette gyors felemelkedése, elsőként II. Justinianos szolgálatában, majd később, a gyorsan váltakozó utódok alatt. Egy nehéz és veszélyes kaukázusi expedíció alkalmával bizonyosságát adta katonai és diplomáciai rátermettségének. II. Anastasios, aki a parancsnoki tisztségekre a legalkalmasabb generálisokat nevezte ki, kinevezte Anatolikon thema stratégosává, és ezáltal az egyik legnagyobb és legfontosabb bizánci provincia élére állította. León ezt a pozíciót ugródeszkának használta fel a császári korona elnyeréséhez, amikor Anastasios bukása után fellázadt a gyenge Theodosios ellen. Megállapodott Artabasdoszal, Armeniakon thema stratégosával, odaigérte neki a leánya kezét, valamint a *kuropalátés* magas méltóságát. A gyenge császár és az energikus bitorló közötti harc kimenetele egy pillanatig sem volt kétséges, mivel León nagyobb katonai erővel rendelkezett. Valójában a két keleti thema, Anatolikon és Armeniakon harca volt ez a III. Theodosios oldalán álló Opsikion thema ellen. León keresztülvonult Opsikion területén, ahol elfogta a császárt, illetve egész udvartartását Nikomédiában, és egészen Kryopolis kapujáig nyomult előre. Megkezdődtek az egyezkedések, és amikor Theodosios lemondott a trónról (megadva a szükséges biztosítékokat saját maga és fia nevében is), és az életét szerzetesként fejezte be Ephesosban.

717. március 25-én León bevonult Konstantinápolyba, és a Hagia Sophiában császárrá koronázták. A trónharcok korszaka ezzel lezárult. A birodalom, amely egy emberöltő alatt 7 fordulatot is megélt, III. León (717–741) személyében olyan uralkodót kapott, aki nemcsak erős és tartós uralmat teremtett meg, de új dinasztiát is alapított.

2. A képrombolás és az arab háborúk: III. León

ÁLTALÁNOS IRODALOM • K. Schenk: *Kaiser Leo III.* Halle, 1880.; A. Vasiliev: *The Struggle with the Saracens*, I (717–867), *Cambr. Med. Hist.*, IV (1923) 119–138.; M. V. Anastos: *Iconoclasm and imperial rule. 717–842. CMH IV. I.* (2nd. ed., 1966); F. Dvornik: *Constantinople and Rome*, *ibid.*; M. Canard: *Byzantium and the Muslim world of the eleventh century*, *ibid.*; H. J. Scheltema: *Byzantine law*, *ibid.* Pt. II (2nd. ed., 1967); Schwarzlose: *Bilderstreit*; L. Bréhier: *La Querelle des Images*. Paris, 1904; Martin: *A History of the Iconoclastic Controversy*. London, 1930; M. J. Szuzjumov: *Problemy ikonoborčeskogo dviženija v Vizantii. Učenyje zapiski Sverdlovskogo gos. ped. inst.*, 4. Sverdlovsk, 1948; Lipšic: *Očerki*. 170 skk.; Andreev: *German i Tarsij*; Ostrogorsky: *Querelle des Images*. Grabar: *Iconoclasm*; Beck: *Kirche*. 292 sk., 473 sk.; Diehl: *Exarchat.*; Hartmann: *Byz. Verwaltung*; uő.: *Geschichte Italiens im Mittelalter*, II. 2. Gotha, 1903.

Az új császár első és legfontosabb feladata az egyre inkább fenyegető arab veszéllyel szembeni védekezés volt, akik ismét a birodalom a létét fenyegették. Mivel a II. Anastasios által előkészített ellentámadás a belső konfliktusok miatt kudarcba fulladt, a döntést ismét a bizánci főváros falai alatt kellett meghozni. III. León sietve megszervezte a főváros védelmi előkészületeit, és tökéletesítette azokat a védelmi intézkedéseket, amelyeket II. Anastasios annak idején okos előrelátással megkez-

dett. 717 augusztusában a kalifa testvére, Maslama Konstantinápoly falai előtt állt hadseregével és flottájával. Ugyanúgy, mint IV. Kónstantin alatt, elkeseredett harc vette kezdetét, amelynek a kimenetelétől függött a Bizánci Birodalom további fennállása. És ahogyan negyven évvel ezelőtt, úgy most is sikerült Bizáncnak a döntő csatát megnyernie. A bizánciaknak újra a görögtűz segített az ellenséges flotta megsemmisítésében, és Konstantinápoly erős várfalai ezúttal is visszaverték az arabok rohamait.

Ráadásul a 717/718-as esztendő tele különösen kemény volt, az arabok nagy számban pusztultak el, és a tél elmúltával, szörnyű éhínség is kitört az arab táborban. A bolgár segítségnek is nagy jelentősége volt: II. Justinianos régi szövetségese, Tervel kán eleget tett a bizánci segélykérésnek, és súlyos veszteségeket okozott az araboknak. Végül 718. augusztus 15-én, pontosan egy esztendővel az ostrom kezdete után az arab hajók elhagyták a bizánci vizeket.⁴⁴ Az arab támadás második nagy hullámát az Európa küszöbén álló Konstantinápoly erős falai másodszor is megállították.

A szárazföldön azonban nemsokára újra heves harc kezdődött. 726-tól az arabok minden tavasszal betörték Kis-Ázsiába; elfoglalták Kaisareiát, megszállták Nikaiát, és csak III. León akroinoni nagy győzelme (Amoriontól délre) vetett véget ennek a nehéz helyzetnek 740-ben. Komoly segítséget jelentettek Bizánc hagyományosan jó kapcsolatai a kazárokkal, hiszen összekötötte őket a közös ellenség, a kalifátus elleni küzdelem.⁴⁵ A kazárok nagy nehézségeket okoztak az araboknak a Kaukázus és Armenia területére való betöréseikkel. A kazár szövetséget azzal erősítették meg, hogy III. León fia és örököse, Kónstantin, 733-ban feleségül vette a kazár kagán leányát.

Konstantinápoly felszabadításával és az arabok Kis-Ázsiából való kiűzésével lezárult a bizánci–arab háborúk egyik fontos szakasza. A későbbi támadások gyakran komoly károkat okoztak a birodalomnak, de többé nem veszélyeztették Bizánc létét. Konstantinápolyt ezután az arabok nem ostromolták többé, Kis-Ázsia pedig, a themarendszernek köszönhetően, belsőleg megerősödve és újjászületve került ki a harcokból, és tartósan a Bizánci Birodalom keretei között maradt.

Az új adminisztratív rendszer további kiépítése során III. León felosztotta a túlságosan nagy kiterjedésű Anatolikon themát. Ennek az intézkedésnek a fő célja mindeképpen az volt, hogy megakadályozza az utóbbi időkben gyakori trónbitorló törekvéseket. Nálánál jobban senki sem tudhatta, hogy milyen veszélyes következményekkel járhat, ha egy ekkora terület egyetlen stratégos kezében összpontosul. Az anatóliai területet tehát megfelezték, és a nyugati feléből, amely eddig Anatolikon thema egyik körzete (*turma*) volt, külön themát szerveztek, az egykor idetelepített európai csapatok után a Thrakésion thema nevet kapta. Az elnevezés világosan bizonyítja a themarendszer genézisét: katonák telepítése képezte az alapját.⁴⁶ Az ugyancsak hatalmas kiterjedésű – ha nem nagyobb – Opsikion thema azonban felosztatlan maradt. III. León megelégedett azzal, hogy a parancsnokává vejét, Artabasdoszt nevezte ki. Tévedését csak fia és utóda, Kónstantin mérhette fel a későbbiekben, amikor Aratabasdos fellázadt ellene. E tapasztalatokkal gazdagodva, V. Kónstantin független themává alakította át, ennek a gazdag területnek a keleti részét, és a Bukellarion nevet adta neki az idetelepített ősi *bucellari*iról.⁴⁷ Másrészt viszont 710 és 732 között

a tengerparti Karabisiani themát, amely eredetileg az összes bizánci tengeri haderőt magában foglalta, két részre osztották, II. Anastasios vagy III. León idején. Két drungariatusát, amelyek addig a Karabisiani thema stratégosának voltak alárendelve, önálló egységgé alakították: a kis-ázsiai tengerpart déli része a környező szigetekkel együtt ettől kezdve Kibyraióton themája lett; az Égei-szigetek pedig az Aigaion Pelagos drungariatusát, amely később szintén a thema rangjára emelkedett, majdan tovább osztották.⁴⁸ Ez idő tájt, a 8. század közepén vagy valamivel korábban Kréta szigete is themává vált.⁴⁹ A 7. század hatalmas themáinak a felosztása kétségtelenül a themarendszer tökéletesedését jelzi. A 8. század uralkodói ezen az úton folytatták tovább a Hérakleios-dinasztia nagy művét, és szerény, de biztos lépést tettek a themarendszer felépítésében, amely ezután nagyobb és fontosabb változásokon már csak a következő század folyamán ment át.⁵⁰

Az a jogi kézikönyv, amelyet III. León 726-ban saját maga és fia neve alatt publikált, korszakalkotó határkö a bizánci jog kodifikációjának történetében.⁵¹ León császár és Kónstantin *Eklogája* a magán- és a büntetőjog köréből kora legfontosabb és érvényben levő rendelkezéseinek válogatását tartalmazza. Különös figyelmet szentel a család- és az örökösödési jognak, miközben a tulajdonjog csak másodlagos helyre szorul. Az *Ekloga* kiadásának főleg praktikus célja volt: a bíróságokat kellett ellátni olyan jogi kézikönyvvel, amely célját és tartalmát tekintve alkalmazkodott a gyakorlati igényekhez, illetve helyettesíthette I. Justinianos túlságosan terjedelmes, áttekinthetetlen és nehezen hozzáférhető törvénykönyvét. Az *Ekloga* a Justinianos-féle római jogból, a *Corpus Juris*-ből indul ki, amely mindig is alapja maradt a bizánci joggyakorlatnak, de nem elégszik meg a régi törvények kivonatolásával, hanem azok revíziójára törekszik, a „nagyobb humanitás” szellemében.

Így az *Ekloga* jelentős eltéréseket mutat Justinianos *Corpus*ához képest, egyfelől a kánonjog, másfelől pedig a keleti szokásjog hatása következtében. Így például a *patria potestas* komoly korlátozást szenved, miközben a feleség és a gyerek jogai határozottan kibővülnek, és a házasság is fokozott védelmet élvez. Külön figyelmet érdemelnek bizonyos változtatások a büntetőjogban, amelyek nehezen magyarázhatók a keresztény filantrópiával. Így például testi fenyítések egész büntetésrendszerét nyújtja az *Ekloga*, amelyek a justinianosi jogban ismeretlenek voltak, amilyenek például a különböző csonkítások, az orrlevágás, nyelvkitépés, karlevágás, megvakítás, a haj és a szakáll lenyírása és megégetése és ehhez hasonlók. Igaz ugyan, hogy a kegyetlen csonkításokra bizonyos esetekben a justinianosi jog által előírt halálbüntetés kiszabása helyett került sor. Egyébként az a keleti hatás, amely a csonkításokban és a szörnyű testi büntetésekben nyilvánul meg az *Ekloga* szövegében – a római jog éles kontrasztjaként – Bizáncban nem volt ismeretlen, hiszen a 7. század történelme szolgáltatja hozzá a legnyilvánvalóbb bizonyítékokat.⁵² Amennyiben az *Ekloga* eltér a justinianosi jogtól, tulajdonképpen csak rögzíti és megerősíti azt a szokásjogot, amely a 7. század folyamán alakult ki Bizáncban. Olyan változásokat mutat, amelyek Bizánc jogi tudatában és jogi életében Justinianos után következtek be, és amelyeket egyfelől a keresztény erkölcs mélyebb meggyökeresedésével, másfelől pedig az erkölcsök keleti hatásra történő eldurvulásával magyarázhatnak.

Az új jogi kézikönyv publikálása, amely mindenki számára könnyen hozzáférhető és közérthető volt, kétségtelenül előrelépés a bizánci törvénykezési viszonyok rendezésében, az igazságos jogszolgáltatásban. Az *Ekloga* előszavában a császár kifejezésre juttatja szilárd elhatározását, hogy véget kíván vetni a bíróságok megvesztegethetőségének, és ezért minden bírónak, kezdve a quaestortól, megfelelő fizetést ígér.⁵³

Bár a későbbiek folyamán az *Eklogának* – mint az eretnek képromboló császárok, León és Kónstantin művének – elég rossz híre volt, ugyanakkor azonban figyelemre méltó a hatása a későbbi törvényhozás fejlődésére, mégpedig nemcsak Bizáncban, hanem a Bizánci Birodalom határain kívül is, tudniillik döntő befolyást gyakorolt a szláv országok jogfejlődésére is.

A képrombolás új, szokatlan fejezetet nyit a bizánci történelemben. III. León ellenséges magatartása az ikonkultusszal szemben hatalmas krízist idézett elő, amely az egész korszakra rányomta bélyegét, és a birodalmat több mint egy évszázadra heves belső harcok színterévé változtatta. A válság előjelei már korábban megfigyelhetők voltak, és az a tény, hogy az ikonok körül folyó konfliktus formájában jelentek meg, azzal a különös szimbolikus jelentéstartalommal magyarázható, amelyet a szentkép bizánci koncepciója magában foglalt. A görög egyházban a szentképek tisztelete igen elterjedt az utóbbi évszázadok során, és a bizánci vallásosság egyik legfontosabb kifejezőjévé vált, különösen a Justinianos utáni időkben.⁵⁴ Másrészt magán az egyházon belül is voltak ellenzői az ikonkultusznak, akik azzal érveltek, hogy a kereszténységnek mint tisztán spirituális vallásnak, fel kell számolnia az ikonok kultuszát.⁵⁵ Ezek az ellenzéki áramlatok elsősorban a császárság keleti tartományaiban bukkantak fel, a vallási forrongások ősi központjaiban, ahol a monofizitizmus számos eleme élt tovább, és ahol az egyházi kultusz minden formájával szemben ellenséges paulikiánusok szektája is egyre nagyobb befolyásra tett szert. De csak az arab világgal való érintkezések során alakult át az ikonkultusz iránti addig csupán lapangó ellenszenv nyílt képrombolássá.

III. León ikonokkal szembeni ellenséges magatartását részint a zsidó, részint pedig az arab hatásnak tulajdonították. Az a tény, hogy III. León üldözte a zsidókat, és szorgalmazta a megkeresztelésüket,⁵⁶ még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a képi ábrázolás szigorú mózesi tilalma ne hatott volna rá. Hasonlóképpen, az arabokkal vívott háborúi sem zárják ki az arab kultúra befolyását. A zsidók üldözését III. León alatt – amely a bizánci történelemben viszonylag ritkán előforduló zsidóüldözések egyike – az ebben a korban megerősödő zsidó befolyás bizonyítékának tekinthetjük. A 7. századtól a bizánci teológiai irodalom jó része a kereszténységgel szembeni zsidó támadás polémiáját tartalmazza, és nagyszámú zsidóellenes vitairat jelenik meg. Jóval nagyobb jelentőségű azonban III. León barátságos attitűdje az arabokkal szemben, amely a kortársaitól kapott *σαρακηνηόφρων* (szaracén gondolkodásmódú) ragadványnevében is kifejezésre jut. Az arabok, akik sok évtizeden át portyáztak a kis-ázsiai tartományokban, nemcsak a háborút képviselték Bizáncban, hanem saját kultúrájukat is magukkal hozták, például azt a muzulmán sajátosságot, amely az emberi arc mindenféle képi ábrázolásától irtózik. A birodalom keleti tartományaiban keletkezett képromboló eretnekség több tényező egymásra hatásából ala-

kult ki: a keresztény hit tisztán spirituális törekvéséből, a képromboló szektariánus tanokból, a régi krisztológiai eretnekség tanaiból, valamint a nem keresztény vallások, a zsidóság és főként az iszlám elemekből. A Kelet katonai behatolásának feltartóztatása után kezdődött a leszámolás a keleti kulturális hatások beszüremkedésével is, amely a képrombolás formájában jelent meg, aminek ugyanaz a császár engedett szabad utat, aki Konstantinápoly falai alatt megállította az arabok katonai előrenyomulását.

A képtisztelet elleni első gyakorlati lépéseket az Omaiyyád Birodalom tette meg néhány évvel a bizánci képrombolás kitörése előtt.⁵⁷ Ezzel egy időben megerősödtek Kis-Ázsiában az ikonellenes áramlatok, ahol egy befolyásos ikonoklaszta csoport alakult, élükön Kis-Ázsia egyházi méltóságaival. E csoport élén Thómas klaudiopolisi metropolita és Kónstantin nakóleiai püspök állt, aki a bizánci képrombolás valódi szellemi vezéralakja volt, és akit ezért az orthodox bizánciak *hereasiarchának* hívtak. III. León, aki maga is Ázsiából származott, sok évet töltött a birodalom keleti tartományaiban, és Anatolikon stratégusaként szoros kapcsolatban állt az arab világgal, míg végül maga is a képromboló mozgalom mellé állt. Így aztán a lappangó „ikonofóbia” nyílt „ikonoklazmosszá” alakult át.

III. León 726-ban lépett fel először nyíltan az ikonkultusz ellen.⁵⁸ Kis-Ázsia ikonoklaszta püspökei közvetlenül ezelőtt látogattak a fővárosba, és ebbe az irányba befolyásolták a császárt.⁵⁹ A döntő lökést azonban egy hatalmas földrengés adta, amelyet León – korának gyermekeként – az ikonkultusz miatti isteni harag jelének tekintett. A császár először prédikációkkal próbálta meggyőzni a népet a képkultusz oktalanságáról.⁶⁰

A beszédekben kifejezésre juttatta, hogy a császári hatalmat olyan hatalomnak tekinti, amivel őt Isten ruházta fel. Néhány évvel később pedig azt írta a pápának, hogy nemcsak császárnak, hanem főpapnak is tekinti magát.⁶¹ Így már közvetlenül az ikonháború kezdetén felvetődött az állam és az egyház viszonyának a kérdése is: a képromboló császárok uralmuk alá akarták rendelni az időközben túlságosan nagy hatalomra szert tett egyházat.

Nem sokkal a császár prédikációi után sor került az aktív intervencióra is. A császári palota bronzkapuja felett levő Krisztus-ikont a császár parancsára egy tiszttel távolította. León meg akart győződni a lakosság hangulatáról: a felbőszült tömeg a helyszínen ölte meg a császár küldöttét. Ennél az utcai zendülésnél azonban jóval nagyobb jelentősége volt annak a felkelésnek, amelyet a császár képellenességének híre provokált ki Görögországban. Hellas témája fellázadt, és ellencsászárt kiáltott ki, flottája pedig Konstantinápoly ellen indult. A birodalom európai része kifejezésre juttatta a szimpátiáját a képek tisztelete iránt, és ez az attitűd az ikonok körüli viszályban a továbbiak folyamán is állandóan jellemző volt. Igaz ugyan, hogy a császárnak nem okozott nehézséget a felkelés elfojtása, de egy egész tartomány lázadása olyan figyelmeztetés volt, amelyet nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

A képrombolás ügye melletti elkötelezettsége ellenére kezdetben III. León nagy körültekintéssel lépett fel. Csak uralkodásának tizedik évében határozta el, hogy nyíltan képviseli álláspontját, de még ezután is több évnek kellett eltelnie, mielőtt

végző elhatározása megszületett.⁶² Ezeket az éveket az egyházi személyiségekkel folytatott tárgyalásoknak szentelték; a császár, hogy megerősítse pozícióját és terveit megalapozza, megkísérelte a maga oldalára állítani a pápát és a konstantinápolyi pátriárkát.

Kísérletét azonban az idős Germanos pátriárka kifejezetten visszautasította, és II. Gergely pápával folytatott levelezése is negatív eredménnyel járt.⁶³ II. Gergely szokatlanul éles hangnemben elvetette ugyan a császár ikonoklaszta fejtegetéseit; de mégis megpróbálkozott azzal, hogy elkerülje a Bizánccal való szakítást. Sőt, azon fáradozott, hogy lecsillapítsa az Itáliában ekkortájt fellángoló Bizánc-ellenes mozgalmakat. Bár a pápa vallási kérdésekben szembekerült a császárral, politikai téren mégis a lojalitás megőrzésére törekedett, mivel a pápaság számára a bizánci védelem létkérdés volt a langobárd veszéllyel szemben.⁶⁴

Germanos pátriárkán és II. Gergely pápán kívül a császár legjelentősebb szellemi ellenfele Damaskosi Jóannés volt, aki görög származása ellenére igen magas tisztséget töltött be Damaskosban, a kalifa udvarában, mielőtt a jeruzsálemi Szent Sabas monostor szerzetese lett. Ő volt a század legjelentősebb teológusa. Három beszéde – amelyeket az ikonok védelmében írt – nem tartozik az ismertebb munkái közé, mégis ezek a legeredetibb és irodalmi szempontból legjobb alkotásai.⁶⁵ A képrombolók azon vádjával vitázva, hogy az ikonok kultusza a pogány bálványimádás feléledését jelenti, Damaskosi Jóannés kidolgozta az ikonokról szóló újplatonikus tanítást, miszerint a kép szimbólum és közvetítő. Krisztus képmásának használatát a megtestesülés tanával igazolja, és így az ikonokkal kapcsolatos minden kérdést a megváltás tanával hoz kapcsolatba.⁶⁶ A képek tiszteletének teológiája a Damaskosi Jóannés által kidolgozott alapon fejlődhetett tovább.

Minden kísérlet és fáradozás hiábavalónak bizonyult, és így III. Leónnak nem maradt más választása, mint hogy erőszakkal vigye keresztül tervei megvalósítását. Ediktumot bocsátott ki, amelyben elrendeli a szentképek megsemmisítését. Együttal a törvényesség látszatának a megőrzésére törekedett, és 730. január 17-én a legnagyobb világi és egyházi méltóságokból álló gyűlést, *silentiont* hívott össze azzal a céllal, hogy a már kihirdetett ediktumot aláírassa velük. Mivel Germanos pátriárka megtagadta az aláírást, ezért azonnal megfosztották tisztségétől, és helyére egykori synkellosát, Anastasiost nevezték ki, aki január 22-én elfoglalta a pátriárkai trónt, mivel kész volt ellenkezés nélkül teljesíteni a császár rendelkezéseit. A képromboló ediktum kihirdetésével törvényerőre emelkedett a képtisztelet elítélése: elkezdődött az ikonok szisztematikus megsemmisítése és tisztelőinek üldözése.

A császár nem volt abban a helyzetben, hogy a távoli Itáliát is a képrombolás elfogadására kényszeríthesse, ugyanakkor a képek körül kirobbant konfliktus komoly következményekkel járt Konstantinápoly és Róma viszonyát illetően. Az ikonoklaszta ediktum kihirdetése után, amely az egyház és állam hivatalos tanításává nyilvánította a képrombolást, elkerülhetetlenné vált a régóta halogatott szakítás a két centrum között. III. Gergely pápa, II. Gergely utóda, a Rómában összehívott tartományi zsinaton a bizánci ikonoklasmusz elítélésére kényszerült. Erre III. León letartóztatta III. Gergely legátusait. III. León ugyanúgy csalódott, amikor abban bí-

zott, hogy megnyerheti a pápát a maga számára, mint ahogy a pápának is csalódnia kellett abban, hogy a császárt visszatérítheti az orthodox hitre. A vallási szakadás után a politikai szakítás is bekövetkezett. A képrombolás közvetlen politikai következményeként elmélyült a szakadék Konstantinápoly és Róma közt, és a bizánci befolyás pedig igencsak meggyengült Itáliában.

3. A képrombolás és harcok a bolgárok ellen: V. Kónstantin

ÁLTALÁNOS IRODALOM • A. Lombard: *Constantin V, empereur des Romains*. Paris, 1902; Melioranskij: *Georgij Kiprjanin*; Ostrogorsky: *Bilderstreit* (lásd az előző szakasz elején felsorolt általános irodalmat a képromboláshoz és az itáliai viszonyokhoz); Zlatarski: *Istorija*, I. 1; Runciman: *Bulgarian Empire*; Mutaščiev: *Istorija*, I; D. Obolensky: *The Empire and its northern neighbours 565–1018*, *CMH* IV, Pt. I (2nd. ed., 1966).

Bármilyen nagy dicsőség övezte is III. Leónt az arabok legyőzése miatt, a képrombolás alatti üldözések mégiscsak megingatták népszerűségét. León halála után fia, V. Kónstantin foglalta el a trónt (741–775). A fiatal császár uralkodó jogai vitathatatlanok voltak, hiszen már több mint húsz éve – kétéves korától (720-tól) – viselte a császári koronát mint apjának uralkodótársa és a trón örököse. Azonban alig egy esztendővel trónra lépte után egy trónbitorló lépett fel ellene, és néhány hónapra kiszorította a hatalomból. Ez a trónbitorló ugyanaz az Artabasdos volt, aki Armeniakon thema stratégosaként a trónra segítette III. Leónt, és ezért jutalmul feleségül kapta császár lányát, megkapta a *kuropalátés* titulust, és végül Opsikion thema comesévé nevezték ki. Mint a legfontosabb és legnagyobb katonai körzet összes haderőinek főparancsnoka, Artabasdos sikerrel kísérelhette meg, hogy fellázadjon fiatal sógora ellen. Akciójának kezdeti, átmeneti sikere leginkább azzal magyarázható, hogy az ikonkultusz védelmezőjeként lépett fel. Így közte és a törvényes császár között folyó küzdelem, akárcsak az egész korszaké, alapvetően az ikonok körüli háború jegyében zajlott. Amikor V. Kónstantin 742 júniusában hadjáratra indult az arabok ellen, és átvonult Opsikion thema területén, Artabasdos váratlanul hátba támadta és legyőzte. Ezután császárrá kiáltotta ki magát, és tárgyalásokba kezdett Theophanés Monutésszel, akit Kónstantin régensként hagyott a fővárosban. Theophanés sok más magas rangú hivatalnoktársával együtt átállt a bitorló oldalára. Mindez világosan bizonyítja, hogy a császár ikonoklaszta politikáját még legközelebbi hívei sem támogatták. Artabasdos hadserege élén bevonult Konstantinápolyba, és Anastasios pátriárka, aki ezúttal is újból pártállást változtatott, császárrá koronázta. Idősebb fiát, Niképhorost társcsászárrá koronáztatta, a fiatalabb Nikétast pedig a hadsereg főparancsnokává nevezte ki, és Armeniakon thema élére állította. Konstantinápolyban visszaállították az ikonokat, és úgy tűnt, hogy a képrombolás korszaka lezárult.

Időközben V. Kónstantin Amorionba, Anatolikon thema központjába ért, amelynek élén valamikor apja állt, ahol lelkes fogadtatásban részesült. Sőt, az Anatolikon themából nemrég kiszakított Thrakésion thema is a fiatal képromboló császár mellé

állt, ugyanakkor viszont a képtisztelő Artabasdos legerősebb támaszát az európai Thrakia themában találta meg, melynek stratégosa, az előbb említett Theophanés Monutés fia, átvette a főváros védelmét. Kis-Ázsiában csak az Opsikion és az Armeniakon themák támogatására számíthatott, amelyek formálisan a parancsnoksága alá tartoztak, és személyesen kapcsolatban álltak Artabasdoszal. Úgy tűnik azonban, hogy képtisztelő politikáját még ezeken a területeken is elég hűvösen fogadták, és ez a körülmény – V. Kónstantin hatalmas katonai tehetségével párosulva – döntő hatással volt a harc kimenetelére. Alighogy Artabasdos Opsikion thema csapataival együtt bevonult Thrakésion thema területére, és mielőtt még sikerült volna Nikétasnak apja segítségére sietnie Armeniakon thema haderőivel, Kónstantin 743 májusában súlyos vereséget mért Sardesnél az ellencsászárra. Ezután Nikétas ellen fordult, és augusztusban megütközött vele Modrina mellett, ahol hadseregét futásra készítette. Ezzel végérvényesen biztosította győzelmét, és 743 szeptemberében már Kónstantinápoly falai alatt állt. Rövid ostrom után november 2-án bevonult a fővárosba és kegyetlenül leszámolt ellenfeleivel. Míg Artabasdot és két fiát, Kónstantin unokatestvéreit a Hippodromban nyilvánosan megszégyenítették, majd megvakították őket, addig számos segítőtársukat vagy kivégezték, vagy kegyetlenül megcsonkították: megvakították vagy levágták a kezüket és lábukat. A hűtlen Anastasios pátriárkát hátrafelé fordítva egy számarra ültették fel, és keresztülvezették a Hippodromon, ám e nyilvános megszégyenítés után továbbra is a pátriárkai trónon maradhatott, ami egyértelműen jelzi a legmagasabb egyházi méltóság diszkreditálását. Így ért véget Artabasdos 16 hónapos uralma, akit pedig Róma is törvényes császárnak ismert el.⁶⁷

V. Kónstantin még apjánál is nagyobb hadvezér, és sokkal erőszakosabb képromboló volt. Erősen különböztek egymástól, mind természetük, mind testi felépítésük, mind pedig a szellemi képességeik szempontjából. III. León primitív, erős katona volt, Kónstantin viszont összetett személyiségű, telve ellentmondásokkal: ideges, kiegyensúlyozatlan, indulatai rabja. Határtalan brutalitása, amellyel vallási ellenfeleit üldözte és kínoztá, nem primitív kegyetlenség, hanem abnormális túlérzékenység eredménye lehetett. Hatalmas győzelmeit az arabok és a bolgárok felett nem spontán hódítóként aratta, hanem különleges képességű, megfontolt hadvezérként, személyes bátorságtól is hajtvá, s mindezen tulajdonságai miatt katonái bálványozták.

Keleten a helyzet Bizánc számára kedvező fordulatot vett. Az arabok hatalmát részint III. León háborúi, részint pedig súlyos belső válság ingatta meg. Az egykor oly dicsőséges Omaijjád-dinasztia uralmának vége felé közeledett. Hosszas polgárháborúk után az új, 'Abassida-dinasztia került hatalomra 750-ben, s a dinasztia váltással az arab centrumot Damaskosból a távoli Bagdadba helyezték át. Ezáltal mérséklődött a Bizáncra nehezedő muszlim nyomás, tehát a császárság támadásba lendülhetett. V. Kónstantin már 746-ban behatolt Észak-Szíriába, és elfoglalta Germanikeia városát, ahonnet a családja származott. A bizánci kolonizációs politika jól kipróbált módszerei szerint a császár nagyobb számú hadifoglyot telepített át a távoli Thrakiába, ahol még a 9. században is említik a szíriai monofiziták falvait. De jelentős győzelmet aratott Bizánc a tengeren is. A bizánci flotta főparancsnoka, a Kibyraióton thema stratégosa 747-ben Ciprusnál megsemmisítette az Alexandreiából

küldött arab flottát. Még nagyobb sikert aratott 752-ben V. Kónstantin örményországi és mezopotámiai hadjárata során: két fontos határ menti erődítmény, Theodosiopolis és Meliténé a bizánciak kezére került. A hadifoglyokat ismét Thrakiába telepítették át, a bolgár határ mellé, amelyeket a császár új erődítmények építésével is megerősített.⁶⁹ Ezek a sikerek nem jelentettek területiális növekedést a birodalom számára, mivel a meghódított erődítmények hamarosan ismét az arabok kezére kerültek. Kónstantin győzelmei ugyanakkor az idők változását jelezték a keleti határvidéken: elmúlt az az idő, amikor Bizáncnak a létéért kellett harcolnia, most már ellenoffenzívára is képes volt. Az arabok és Bizánc konfliktusa a határ menti harc jellegét öltötte, és ettől az időtől kezdve a bizánci uralkodó volt a kezdeményező. Keleten Bizánc többé már nem a megtámadott, hanem a támadó fél volt.

Amíg az arab támadás esélye fokozatosan távolodott, addig a bolgár veszély egyre fenyegetőbben jelentkezett. V. Kónstantin Thrakia megvédésére irányuló intézkedései arra utalnak, hogy a bizánci kormányzat nem számíthatott többé békés állapotokra a bolgár határ mentén. A határ menti erődítmények építésére a bolgárok azzal válaszoltak, hogy betörték a bizánci területekre (756). Ezzel kezdetét vette a Bizánc és Bulgária közötti nagy háborúk korszaka. V. Kónstantin bizonyára Bulgáriát tekintette a birodalom fő ellenségének, uralkodásának legnagyobb katonai vállalkozásai tehát ellene irányultak: nem kevesebb mint kilenc hadjáratot vezetett a bolgárok ellen. A feszültség akkor érte el a tetőfokát, amikor 762-ben hosszabb belső harcok után az agresszív Bizánc-ellenes párt képviselője, Telec kán vette át a hatalmat Bulgáriában. A bolgár fejedelemségen belül még mindig létezett a megosztottság a szláv lakosság tömegei és a privilegizált hatalmi helyzetét féltékenyen őrző probolgár (protobolgár, bolgár–török, óbolgár) arisztokrácia között. Telec⁷⁰ kán személyében minden jel szerint a legharciasabb bojár párt került hatalomra, amely türelmetlen volt a szlávokkal szemben, Bizánc ellen pedig agresszív politikát folytatott. Trónra lépte után a szlávok hatalmas tömegben hagyták el Bulgária határ menti területeit, és kerestek menedéket Bizáncban. A császár Bithynia tartományban jelölt ki a számukra településeket, ahová már a korábbi bizánci uralkodók is nagyobb szláv tömeget telepítettek le. Ily módon a szláv elem nagymértékben megerősödött Kis-Ázsia themáiban.⁷¹

A bolgár kán Thrakiába való betörésére V. Kónstantin egy jól felszerelt expedícióval válaszolt. A bizánci lovasság nagyobb részét az előreküldött flottával szállította a Duna torkolatvidékére, ő maga pedig Thrakián keresztül tört be az ellenséges területre. A Duna torkolatától dél felé nyomuló lovasság a Fekete-tenger partján, Anchialosnál egyesült a Thrakiából észak felé nyomuló császári hadsereggel. Itt került sor 763. június 30-án arra az egész napon át tartó véres ütközetre, amely a bolgárok teljes vereségével ért véget.⁷² V. Kónstantin uralmának legnagyobb győzelmét Konstantinápolyba való ünnepélyes bevonulással és a Hippodromban rendezett ünnepi játékokkal tette emlékezetessé. Telec elveszítette a trónját, és felkelés áldozata lett. Bulgária pedig több éven keresztül a zendülések és a trónváltások színterévé vált. A Bizánc-barát és a Bizánc-ellenes párt egymást váltva került uralomra, de a végső szót mindig a bizánci császár mondta ki, aki fenntartotta magának a jogot arra,

hogy beleavatkozzék Bulgária belügyeibe, és az események kedvezőtlen fordulata esetén fegyveres erővel is közbelépjen. Bulgária csak akkor ocsúdott fel és tért vissza ismét a harci ereje, amikor 772-ben az energikus Telerig kán vette át a hatalmat. Erre V. Kónstantin 773 tavaszán nagy hadjáratot indított, amelynek során megismételte a korábbi, 763-ban is alkalmazott taktikáját: kétfelől támadott. Így sikerült a bolgárokat a béketárgyalásokra kényszerítenie. Telerig próbálkozását, hogy ugyanezen év októberében behatoljon Thessaliába, a császári hadsereg gyorsan és könnyen megghiúsította. Ám bármennyire is jelentős volt a bizánci császár túlereje, mégsem sikerült tartós békét rákényszerítenie a bolgárokra. V. Kónstantin élete végéig harcban állt velük, és 775. szeptember 14-én, egy Bulgária-ellenes hadjárat alkalmával halt meg.

A Bizánc-ellenes háborúk számottevően meggyengítették Bulgáriát. Katonai ereje megingott, és államszervezete is cselekvésképtelenné vált. Még a bátor Telerig is arra kényszerült, hogy országának belső zavargásai elől menekülve V. Kónstantin utódjánál, Konstantinápolyban találjon menedéket. Úgy tűnt, hogy a Bizánci Birodalom fölénye a Balkán-félszigeten újból egyértelművé vált, ám mindez azt a veszélyt hordozta magában, hogy ezután a szomszédos Bulgária Bizánc legelkeseredettebb ellensége lett. Ez új helyzetet teremtett a bizánci külpolitikában, amely a birodalmat nehéz és elhúzódó, kétfrontos harcra kényszerítette északi és keleti határai mentén. V. Kónstantinnak a bolgárokkal és az arabokkal szemben elért nagy sikerei annak tulajdoníthatók, hogy külpolitikai törekvéseiben a keleti érdekszférára szorítkozott. Egyetlen bizánci uralkodó sem tett olyan csekély erőfeszítéseket a császári tekintély megőrzésére Itáliában, mint ő. Míg V. Kónstantin keleti győzelmeit ünnepelte, addig az ő uralkodása idején teljesen összeomlott a bizánci kontroll Itália felett, sőt állandóan nőtt a feszültség Róma és a Bosporos-parti képromboló főváros közt.

Mindaddig, amíg a pápaság számíthatott a bizánci segítségre, a langobárdok fenyegető nyomásával szemben, és mindaddig, amíg Bizáncon kívül más politikai hatalom nem tölthette be ezt a szerepet, Róma a vallási ellentéteken túltette magát, és a császárral szemben teljes lojalitást tanúsított. (I. Gergely pápa szállóigéje szerint: a pápa nem kívánt langobárd püspök lenni.) 751-ben azonban olyan esemény következett be, amely véget vetett a bizánci uralomnak Észak- és Közép-Itáliában, és a pápaságot a bizánci segítségbe vetett utolsó reményétől is megfosztotta: Ravenna a langobárdok kezére került, és ezzel a Ravennai Exarchátus megszűnt létezni. Ezzel egy időben a római horizonton új hatalom jelent meg, amely hatékonyabb védelmet ígért a langobárdokkal szemben, és ugyanakkor ez a védelem kevésbé volt terhes a római egyház számára, mint az eretnek Bizáncé: ez a hatalom a fiatal Frank Királyság volt. II. István pápa személyesen indult útnak, és átkelve az Alpokon, 754. január 6-án Ponthionban találkozott Pippin királlyal. Ez a történelmi jelentőségű találkozó teremtette meg Róma és a Frank Királyság együttműködésének alapját, és elősegítve a római egyházi állam megalapítását. A pápaság hátat fordított a bizánci uralkodónak, és szövetségre lépett a frank királlyal. Ebből az együttműködésből fél évszázadnál is rövidebb idő alatt megszületett a Nyugati Imperium.

Mialatt Bizánc komoly veszteségeket szenvedett el a latin Nyugaton, sikerült megszilárdítania pozícióját a görög Keleten és Délen. A Rómával való viszony fe-

szültsége alkalmat adott a képromboló bizánci kormányzatnak arra, hogy hatékony és a jövőre nézve nagy horderejű, fontos intézkedéseket hozzon. A császár a hellenizált dél-itáliai tartományokat, Kalabriát és Szicíliát, valamint Illyricumot, amelyek mind ez ideig a római egyház fennhatósága, a római dioecesis alá tartoztak, elszakította Rómától, és a konstantinápolyi pátriárkátus alá helyezte.⁷³ Ezen felül fejadó fizetésére kötelezte Kalabria és Szicília lakosságát, a pápai patrimoniumok jövedelmeit pedig Itália déli részén, amelyek évente 3,5 arany centenáriumot tettek ki, elvette a pápától, és az államkincstárnak adta át. A nagyszámú római tiltakozás teljesen eredménytelen maradt. Az új határok a két egyházi középpont közt megfeleltnek annak a határvonalnak a görög Kelet és a latin Nyugat között, amelyet a történelmi fejlődés korábban már kijelölt. Így tulajdonképpen a képrombolás nagy bajnoka volt az, aki megteremtette a bizánci egyház későbbi fellendülésének az alapjait Konstantinápoly egyházi joghatóságának (*jurisdictio*) kiterjesztésével Illyricum balkáni tartományaira, valamint Dél-Itália hellenizált részeire. Az ikonoklaszta krízis után, a bizánci egyház gyors újjáéledése tapasztalható, amelyet nyomon követ befolyásának és kultúrájának erőteljes terjedése a Balkán-félszigeten élő szlávok között.

A bizánci képrombolás időszaka elmélyítette a szakadékot a birodalom két világi központja között, és azt eredményezte, hogy Róma végleg kiszorult a görög Keletről, amint Bizánc is a latin Nyugatról. Ez azt jelenti, hogy a Bizánci Birodalom univerzalizmusa és a Római Egyház egyetemlegessége egyaránt talaját veszítette.

Egyáltalán nem véletlen, hogy ezek az események éppen, V. Konstantin uralma alatt, a képromboló mozgalom tetőfokán következtek be Bizáncban. Kezdetben Konstantint óvatosságra intette Artabasdos felkelésének a visszhangja, amelyet a birodalom európai részein, főként magában a fővárosban keltett. A császár azonban, apjához hasonlóan, megtanulta, hogy kivárja az időt, és csak az ötvenes években látott hozzá ikonoklaszta tervei megvalósításához. III. León alatt császári ediktum tiltotta meg az államtanács jóváhagyásával a képek tiszteletét; Konstantin egyházi zsinatot hívott össze a képrombolás szentesítésére. A zsinat előkészítése során egységes front kialakítására törekedve, a császár saját híveit igyekezett a püspöki székekbe ültetni, sőt, új püspökségeket is alapított, amelyek élére a képrombolás követőit nevezte ki. Ezeket a gyakorlati lépéseket élénk irodalmi tevékenység és propagandamunka kísérte. Gyűléseket rendeztek, amelyeken az ikonoklaszta párt képviselői léptek fel és beszéltek a néphez. Időnként élénk, epés vitákra is sor került a két párt, a képrombolók és a képtisztelők között. Azonban a záróvita után a bátor opponenseket letartóztatták, és hogy a zsinat idejére elhallgattassák őket, börtönbe kerültek.⁷⁴

Igen élénk irodalmi élet is kialakult, amelyben maga a császár vállalta a legaktívabb szerepet. Nem kevesebb mint tizenhárom teológiai értekezést írt, amelyből kettő – minden jel szerint épp a legfontosabbak – töredékesen ránk maradt.⁷⁵ V. Konstantinnak ezek az írásai azt tűzték ki célul, hogy meghatározzák a küszöbön álló zsinat határozatainak irányát, és a képromboló nézetek további elmélyítését szorgalmazták. Az ikonok tisztelői alapvető elvi különbséget tettek az ikon és a prototípusa közt, és az ikont – újplatonista értelemben – szimbólumnak tekintették. V. Konstantin ezzel szemben okkult, keleti képzetekből kiindulva a kettő teljes azonosságát, sőt a kép és

a prototípus egylényegűségét állította.⁷⁶ A képrombolás tanainak kidolgozása során Kónstantin továbbmegy a képrombolók első generációjánál, amelynek sokkal egyszerűbb érvelése nagyjából arra a vádra korlátozódott, hogy az ikonok tisztelete a bálványimádás felújítását jelenti. Hogy megcáfolja az olyan képtisztelők ellenérveit, mint pl. Germanos pátriárka vagy részben Damaskosi Jóannés, akik Krisztus képi ábrázolását megtestesülésével hozzák kapcsolatba, és az Üdvözítő emberi alakban való ábrázolását úgy tekintették, mint a megtestesülés realitásának megerősítését és tökéletesítését, Kónstantin tagadja Krisztus bármiféle ábrázolásának még a lehetőségét is, Krisztus isteni természetére hivatkozva. Mindkét párt tehát az ikonok kérdését a krisztológia összefüggéseivel hozta kapcsolatba, és ezáltal az előző századok krisztológiai viszályai folytatódtak tovább, új formában. A képrombolás legradikálisabb áramlata szorosan kapcsolódik a monofizitizmushoz, és a túlzók legfőbb képviselőjének, V. Kónstantinnak az írásai vitathatatlan monofizita tendenciákat mutatnak.⁷⁷ Mindez persze nem csoda, hiszen a monofizitizmus nemcsak Bizánc határvidékein, Szíriában és Örményországban volt erős – az iszlám hatására⁷⁸ –, hanem a birodalmon belül is, amint azt Philippikos korábbi monotheléta reakciója is világosan mutatja.

A gondosan előkészített zsinat 754. február 10-én ült össze a Bosporos ázsiai partján fekvő Hiereia császári palotájában, és az utolsó ülést augusztus 8-án tartották Konstantinápolyban, a Blachernai-templomban. A császári kormányzat elővigyázatossági intézkedései nem tévesztették el céljukat: a zsinaton részt vevő 338 püspök mind a képrombolás híve volt. A zsinaton Theodosios ephesosi püspök, a néhai Tiberios-Apsimar császár fia elnökölt, mivel Anastasios pátriárka 753 végén meghalt; de sem a pápa, sem a keleti pátriárkátusok nem küldték el a képviselőiket a zsinatra. Távollétük ürügyként szolgált az orthodox pártnak arra, hogy gúnyosan „fejetlen zsinatnak” nevezze a képromboló zsinatot, amely arra tartott igényt, hogy egyetemes zsinatnak ismerjék el.

Határozatainak kidolgozása során a zsinat a császár íásaiból indult ki, a fő hangsúlyt a krisztológiai érvekre helyezte, egyúttal azonban gondosan került minden veszedelmes megfogalmazást és kihagyta a Kónstantin előterjesztésében található monofizita tendenciákat. A zsinat elfogadta Krisztus ábrázolhatatlanságát, de óvatosan került minden konfliktust, nehogy ellentétbe kerüljön a korábbi egyetemes zsinatok határozataival. A zsinaton nagy találékonyssággal a vita élet ellenfeleiknek szegezve bizonygatták, hogy a képek tisztelői menthetetlenül vagy monofiziták, vagy a nesztoriánus eretnokségbe esnek; akár Krisztus emberi természetét ábrázolják az ikonon és ezáltal szétválasztják, mint a nesztoriánusok, Krisztus elválaszthatatlan két természetét; vagy pedig isteni természetének az ábrázolására is vállalkozva, egyesítik két természetét, amelyek Krisztus egyetlen személyében különböznek.⁷⁹ A nagyszámú biblikus idézetre és patrisztikus irodalomra hivatkozó képromboló zsinat végül is minden vallási tartalmú kép határozott elvetésével zárult: a rendelkezés Krisztus, az Istenanya és a szentek ikonjaira egyaránt vonatkozott. Az utolsó ülésen a császár, aki az egyház urának tekintette önmagát, a zsinat elé vezette Kónstantin syleioni püspököt, aki azelőtt szerzetes volt, és mint az új pátriárkát mutatta be. Az önkénye-

sen kijelölt pátriárkát a zsinaton jelen levő püspökök főpásztorukként üdvözölték. Ezután augusztus 29-én kihirdették a zsinat határozatait a konstantinápolyi forumon. Elrendelték az összes vallásos tárgyú ikon megsemmisítését, és az ikonok tiszteletét büntetendő tetteknek nyilvánították. Az orthodox párt vezetőit, Germanos pátriárkát és Damaskosi Jóannést kiközösítették. Együttal egyenlőnek deklarálták a császárt az apostolokkal. Most már a császáron múlt a zsinat határozatainak a végrehajtása. Az ikonokat mindenütt kidobálták és világias képekkel cserélték fel. Ornamentális dekorációk, állati és növényi motívumok és főként a császár képmásai, csata- és vadászjelenetek, színpadias jelenetek, mint például a kocsihajtóversenyek győzteseinek a megjutalmazása, díszítették azután a templomokat és a világi épületeket. Az egyházi művészet mellett Bizáncban a világi művészet is virágzott, és jóval nagyobb volt az értéke, mint ahogyan azt általában feltételezik.⁸⁰ Ettől az időtől kezdve csak azt a világi művészetet lehetett művelni, amely elsősorban a császárt és udvarát magasztalta. V. Kónstantin nem volt művészetellenes, hanem csupán a vallásos művészet és a mögötte álló, azt éltető spiritualitás ellen küzdött, és mindkettő megsemmisítésére törekedett. Az általa egyetemesnek tekintett zsinat határozataira támaszkodva nagy erővel látott hozzá feladatának megvalósításához.

A császár fanatikus romboló akaratával azonban erős és éppen ugyanolyan fanatikus ellenállást váltott ki. Elkeseredett harc kezdődött, amely tetőfokát a hatvanas évekre érte el. A képtisztelő ellenzék Stephanos Neos, a kis-ázsiai Auxentios-hegy monostorának apátja köré tömörült, és a lakosság széles rétegeinek hathatós támogatására számíthatott. A császár próbálkozásai, hogy Stephanost az ellenállás feladására kényszerítse, hiábavalóknak bizonyultak, s így 767 novemberében kegyetlen kínzások után Konstantinápoly utcáin szenvedett vértanúságot: a felbőszített tömeg daradokra tépte. Mindezzel azonban az ellenállást mégsem sikerült megtörni. Hogy a császár uralmával szembeni elégedetlenség milyen széles körben terjedt el, mutatja az a tény, hogy 766 augusztusában tizenkilenc magas rangú hivatalnokot és katonatisztet kellett kivégeztetnie, köztük a saját prótostatórát, a logothetés tou dromout, a császári garda excubitorum domestikosát, Opsikion thema comesét, továbbá Thrakia és Szicília stratégosait.⁸¹ Azonban a képromboló politikával leghatározottabban a szerzetesség helyezkedett szembe, ezért a megtorlás is a szerzeteseket sújtotta a legkeményebben. A képtisztelők üldözése egyre inkább a szerzetesség elleni kereszteshadjárat jellegét öltötte magára. Ezt a szerzetesellenes politikát különösen Kis-Ázsiában támogatták, de a főváros lakosságának egy része is. A szerzeteseket nemcsak a képtisztelő iránti szimpátiájuk miatt üldözték, hanem egyszerűen csak azért, mert szerzetesek voltak, és arra kényszerítették őket, hogy mondjanak le a szerzetesi életről. A monostorokat bezárták vagy kaszárnnyákká, nyilvános fürdőkké és egyéb középületekké alakították át, birtokaikat pedig a császár sajátította ki. A képrombolás tehát a mozgalom csúcsán nyílt harcba keveredett a hatalmas bizánci szerzetességgel.⁸²

Hogy V. Kónstantin milyen engesztelhetetlen uralkodó volt, jól szemlélteti egyik legbuzgóbb követőjének, Michaél Lachandodrakónnak, Thrakésion thema stratégosának a működése, aki saját területén a szerzeteseket a következő választás elé állította: vagy megszegik szerzetesi fogadalmukat és megnősülnek, vagy megvakít-

tatja és deportálja őket.⁸³ Kezdetét vette a szerzetesek széles körű emigrációja, elsősorban Dél-Itália felé, ami elősegítette a dél-itáliai területek további hellenizációját, ahol a görög monostorok és iskolák alapításával a görög kultúra új központjai alakultak ki. Bizáncban a képrombolás vihara egyre erősebbé vált. A császár nem elégedett meg többé a 754-es zsinat határozataival, sőt maga is ellentétbe került velük. Az ikonok és ereklyék elpusztításán kívül még a szentek és az Istenanya kultuszát is megtiltotta. Bizánc vallási élete a teljes átalakulás előtt állt, és a radikális újítások korszaka következett volna, ha V. Kónstantin halálával nem szállt volna sírba egész életműve is.

V. Kónstantin erőszakos uralma az utókor szemében úgy élt tovább, mint a kíméletlen terror korszaka: Kónstantin Kopronymos nevét (trágyanevű) évszázadokon át az elkeseredett gyűlölet vette körül, és az orthodoxia restaurációja után még a testét is eltávolították a Szent Apostolok templomából. Győzelmeinek és hősiek haditetteinek az emléke azonban tovább élt, és amikor a 9. század elején Bizáncot az egyre erősödő bolgár támadások fenyegették, és a bizánciaknak vereséget vereség után kellett elszenvedniük, az elkeseredett konstantinápolyiak összegyűltek a sírjánál, és azért könyörögtek, hogy a halott uralkodó keljen ki a sírjából, és mentse meg őket szorongatásuk idején.

4. A képromboló mozgalom hanyatlása és a képtisztelet visszaállítása

IV. León (775–780) rövid uralma átmenetet képez a képromboló mozgalom csúcsát jelentő V. Kónstantin és az ikonok tiszteletét visszaállító Eiréné császárnő uralma között. IV. León V. Kónstantin első – egy kazár hercegnővel kötött – házasságából született fia, aki természeténél fogva mértékletes ember volt. Az Istenanya kultusza elleni támadások megszűntek, és IV. León véget vetett a szerzetesellenes politikai irányvonalnak is, amely V. Kónstantin uralmának második felét jellemezte. Sőt, az új uralkodó a legjelentősebb püspöki székeket szerzetesekkel töltötte be.⁸⁴ Mindazonáltal IV. León nem volt alkalmas arra, hogy teljes fordulatot hajtson végre, és tartotta magát a tradicionális ikonoklaszta politikához. Sőt, tudunk egy esetről, amint egy alkalommal bizonyos magas rangú hivatalnokokat, akik kitarottak az ikonok tisztelete mellett, nyilvánosan megostoroztak és börtönbe zártak (780), de ez egyetlen ismert képtisztelő elleni intézkedés IV. León idején⁸⁵ – Kónstantin módszereihez képest – eléggé mérsékeltnek tűnik. A képrombolás visszaesése IV. León alatt természetes reakció volt V. Kónstantin szélsőséges radikalizmusa után; de bizonyára közrejátszott benne a képtisztelő Athénban született Eiréné császárnőnek, León energikus feleségének hatása is, aki a képtisztelet meggyőződéses híve volt.

Jóllehet a császár testvérei, Niképoros és Christophoros még apjuk V. Kónstantin életében, 769-ben megkapták a caesar, Nikéas és Anthimos pedig a nobilissimus titulust, a legifjabb testvérük, Eudokimos viszont IV. León alatt kapta meg ugyanezt a címet, León egyikőjüket sem koronázta társuralkodójává és örökösévé. Jellemző,

hogy kifejezetten a hadsereg kérésére történt, hogy a császár saját kiskorú fiát, Kónstantint koronázta társcsászárává. Válaszként a megnyilvánult népakaratra 776. április 24-én, zajlott le a koronázási szertartás, miután IV. León írásbeli hűségnyilatkozatot kért a senatoroktól, a fővárosi és tartományi hadseregek képviselőitől és a városi rendektől az arról, hogy lojálisak lesznek az újonnan megkoronázandó, fiatal Kónstantin császárhoz, a trón egyedüli örököséhez.⁸⁶ III. León és V. Kónstantin despotikus uralma után különösen figyelemre méltó IV. León azon szándéka, hogy a lakosság akaratára támaszkodjék. Amíg a nép részvétele Bizáncban az új uralkodó vagy társuralkodó választásakor általában csak a nép és a hadsereg akklamációjában jutott kifejezésre, közvetlenül a koronázás aktusa után, addig León megkísérelte utódjának már a kijelölését is a nép akaratának a kifejeződéseként bemutatni, és ezáltal nem csupán olyan régi és szokásos alkotmányos tényezőkre számíthatott, mint a senatus, a nép és a hadsereg, hanem a konstantinápolyi kereskedők és kézművesek képviselőire is. Természetesen, amikor a hadsereg a császár fiának megkoronázását követelte, feltételezhetőleg magának a császárnak a sugallatára cselekedett. Mégis szembeötlő, hogyan változott a bizánci hadsereg felfogása az uralkodói rendszerről, amely IV. Kónstantin után következett be, mivelhogy száz évvel korábban még éppen a hadsereg volt az az erő, amely a legélesebben protestált a császári fivérek trónöröklési jogából való kizárása ellen. A hatalom egyedüliségének és oszthatatlanságának monarchista elve óriási fejlődésen ment keresztül azáltal, hogy a trónutódlás jogát az uralkodó legidősebb fiára korlátozta. Azonban ez az elv még nem szilárdult meg végérvényesen, és ezért volt szükség a hadsereg demonstratív fellépésére a császár természetes örököse érdekében, valamint ezért volt szükség a lojalitás írásbeli deklarációjára is. Várható volt az ellenakció Niképhoros caesar érdekében, amely nem is maradt el, de az összeesküvést leleplezték, és az összeesküvőket Chersónba száműzték. IV. León ez esetben is alattvalói véleménynyilvánítására kívánt támaszkodni, és a politikáját ezzel összhangban alakította. A Magnaura-palotában *silentium*ot hívott össze, ahol a vád elhangzása után a gyűléstől az összeesküvők megbüntetését kérte.⁸⁷

IV. León korai halálakor – 780. szeptember 8-án – mindössze tízesztendő fia, VI. Kónstantin foglalta el a trónt. A régensséget Eiréné császárnő vette át, aki hivatalosan is megosztotta a trónt kiskorú fiával. Niképhoros caesar érdekében bizonyos erők újra megpróbálkoztak fordulatot kieroszakolni, ám az energikus császárnő gyorsan letörte a lázadást, amely minden jel szerint a képromboló eretnekektől eredt, és tekintélyes állami hivatalnokok vettek részt benne. Sógorait pedig a császárnő arra kényszerítette, hogy szenteltessek pappá magukat.

Eiréné hatalomra kerülésével az ikonkultusz restaurációja gyakorlatilag már eldöntött kérdés volt, a megvalósításához azonban óvatosan láttak hozzá. Az egyházpolitikában a hirtelen változás lehetetlen volt, mivel Bizáncban már fél évszázada az ikonoklaszta kurzus volt uralmon, és a legfontosabb egyházi és állami pozíciókat a képrombolás hívei tartották kezükben. Különösen erős képromboló tendenciák uralkodtak a hadsereg azon részénél, amely hű maradt V. Kónstantin császár hagyományaihoz és emlékéhez.

A kormányzat tervei első ízben csak 784 végén kerültek a nyilvánosság elé, amikor a IV. León által kinevezett Paulos pátriárkát sikerült lemondásra kényszeríteni (784. augusztus 31.). Az új pátriárka választására a császárnő az „egész népet” összehívta a Magnaura-palotába,⁸⁸ ahol a császárnő korábbi személyi titkárát, Tarasioszt választották meg, aki művelt laikus volt, alapos teológiai képzettséggel és világos politikai ítélőképességgel. Miután 784. december 25-én Tarasioszt pátriárkává szentelték, megkezdődtek az előkészületek egy egyetemes zsinat összehívására, amelynek az lett volna a célja, hogy visszavonja a 754-es ikonoklaszta zsinat határozatait és visszaállítsa az orthodox ikonkultuszt. A bizánci kormányzat kapcsolatba lépett Rómával és a keleti pátriárkákkal, akik üdvözölték a bizánci egyházpolitikában bekövetkezett fordulatot, és elküldték a zsinatra a képviselőiket.

A zsinat 786. július 31-én ült össze a konstantinápolyi Szent Apostolok templomában.⁸⁹ Alighogy elkezdődtek a tanácskozások, olyasvalami történt, ami bebizonyította, hogy jóval nagyobb körülmekintést igényelt volna a zsinat előkészítése, mint amennyit Eiréné és Tarasios tettek ennek érdekében. Az V. Konstantin képromboló tradícióihoz hű fővárosi gárdaezred alakulatai betörték a templomba, és az összegyűlt püspökök egy részének lelkesült üdvözlése közepette feloszlatták a zsinatot. Ez a kudarc azonban nem csüggesztette el a császárnőt. Az ikonoklaszta csapatokat átküldte Kis-Ázsiába az arabok elleni hadjárat ürügyén, míg Konstantinápolyba képtisztelő egységeket hozatott Thrakiából, és megbízta őket a főváros védelmével. Ezután 787 májusában új meghívókat küldtek szét, és a zsinatot Nikaiába hívták össze. Így a hetedik egyetemes zsinatot – az utolsót, amelyet a keleti egyház is egyetemesnek ismer el – ugyanabban a városban tartották meg, amelyben az első egyetemes zsinat ült össze Nagy Konstantin idején. Tarasios pátriárka elnökletével, mintegy 350 püspök és nagyszámú szerzetes jelenlétében 787. szeptember 24-e és október 13-a között egymás után két ülést tartottak. Ez mindenképpen azt bizonyítja, hogy a zsinat jól elő volt készítve, és hogy siettek a zsinati határozatok meghozatalával az esetleges újabb képromboló fellépések miatti félelmükben.

A zsinat egyik legfontosabb egyházpolitikai kérdéseként vetődött fel azon püspökök tevékenysége, akik részt vettek a képrombolásban. Igaz ugyan, hogy az utolsó három császár uralma idején másfajta szellemben nem is lehetett intézkedni. Amint az egyik püspök mondta, hogy ők „ebben az eretnekségben születtek, nőttek fel és nevelkedtek”.⁹⁰ A zsinat gyakorlatias módon számolt ennek reális következményeivel, és belátással volt irántuk, amikor visszafogadta az egyház közösségébe az egykori képrombolókat, miután a zsinat előtt megtagadták korábbi eretnekségüket. Azonban ez a toleráns magatartás éles tiltakozást váltott ki a szerzetesség körében. Első ízben ekkor került felszínre a bizánci egyházon belüli szakadás, amely ettől fogva Bizánc egész további történelmét végigkíséri, s amely az ún. *zélóták* és *politikusok* szembenállásában jutott kifejeződésre. Az egyik oldalon a zélóták a radikális szerzetesi áramlatot képviselték, akik engesztelhetetlen szigorral tartották magukat a kánonjogi rendelkezésekhez és kérlelhetetlenül elvetettek mindenfajta kompromisszumot. A másik oldalon a politikusok mérsékelt pártja állt, akik a célszerűség motívumait helyezték előtérbe, alkalmazkodva a politikai viszonyokhoz és az állami

érdekekhez. Készek voltak számos kompromisszumra és az együttműködésre a világi hatalommal egészen odáig, ameddig az államhatalom az orthodoxia talaján állt. A nikaiai zsinaton ez a mérsékelt áramlat győzedelmeskedett.

A hitet érintő kérdésekben azonban a zsinat orthodox többsége a legteljesebb mértékben egységes volt. Számos idézetet olvastak fel a Bibliából és a patrisztikus irodalomból, amelyek a képtiszteletet támasztották alá, valamint felolvasták a 754-es ikonoklaszta zsinat aktái, az ott hozott határozatok részletes cáfolatával együtt, amelyek valószínűleg Tarasios pátriárka tollából kerültek ki.⁹¹ A zsinat eretnekségként ítélte el a képrombolást, elrendelte az ikonoklaszta írások megsemmisítését, és visszaállította a képtiszteletet. A zsinat, Damaskosi Szent Jóannést követve, az ikonok kérdését a megváltás tanával kapcsolta össze, és kifejtette, hogy a tisztelet nem az ikonnak szól, hanem a képen ábrázolt személynek, gondosan megkülönböztetve az imádástól, amely kizárólag Istent illeti meg. Az ünnepélyes záróülésre október 23-án került sor Konstantinápolyban a Magnaura-palotában, ahol a zsinat határozatait a császárné és a fiatal császár aláírásukkal szentesítették.

Az ikonoklaszta elemeket azonban nem sikerült gyökeresen kiirtani, amint az világosan kifejezésre is jutott a császárnő és fia viszályában, amely nagyobb történelmi jelentőségre éppen a konfliktus kibontakozása miatt tett szert. Miután VI. Konstantin nagykorúvá lett, a hatalomszerető és ambiciózus császárnő nem volt hajlandó átengedni neki a hatalmat. A fiatal császár lázadozott anyja gyámkodása ellen, és így egyre inkább ellentétbe került vele és tanácsadójával, Staurakios eunuchhal. Ezért aztán teljesen érthető módon körülötte gyűlt össze az az ellenzék, amely elégedetlen volt Eiréné képtisztelő politikájával. Egyik legközvetlenebb, lelkes híve a notórius képromboló, Michaél Lachandodrakón volt. A császárnőnek azonban 790 tavaszán sikerült elfojtania a szerveződő összeesküvést, és annyira biztosnak érezte saját helyzetét, hogy eddigi tényleges fölényének hivatalos legalizálását, oszthatatlan auktoriságának az elismerését kívánta. Azt követelte a hadseregtől, hogy tegyen neki hűségesküt, amelyben elfogadják idősebb uralkodónak, nevét pedig helyezték társuralkodójá, VI. Konstantin elé. A fővárosi csapatok, amelyek legnagyobbbrészt európai kontingensekből álltak, ellenkezés nélkül tették le a kért esküt, azonban Armeniakon thema csapatainál Eiréné erős ellenállásba ütközött, amely magával ragadta a képtisztelő császárnővel egyet nem értő többi kis-ázsiai themát is. Végül is a dinasztia jogait védve a kis-ázsiai hadsereg nemcsak a császárnő követeléseit utasította el, hanem 790 októberében a legitim VI. Konstantin császárt kiáltotta ki egyeduralkodóvá.

Eiréné a játszmát elvesztette, és a császári palota elhagyására kényszerült. A császárnő hívei azonban nem nyugodtak mindaddig, amíg nem sikerült VI. Konstantint meggyőzniük, és bele nem egyezett anyja visszatérésébe. 792 januárjától újra az eredeti formula volt érvényben: „Konstantin és Eiréné”. A fiatal császár engedékenysége nagy csalódást okozott híveinek, és ezt az elégedetlenséget igencsak fokozta VI. Konstantin gyávasága, amelyet a bolgárokkal vívott háború során tanúsított 792-ben. Újra jelentkezett a Niképhoros caesart támogató mozgalom, akit az ikonoklaszta opposíció V. Konstantin legidősebb élő leszármazottjaként tisztelt. VI. Konstantin

azonban most habozás nélkül, azonnal cselekedett: elrendelte, hogy Niképhoros caesarnak vájják ki a szemét, másik négy nagybátyjának pedig vágják ki a nyelvét. Alexiost, Armeniakon thema stratégosát is megvakították, pedig ő volt az, aki annak idején Kónstantin érdekében katonai akciót vezetett Eiréné ellen. Erre hatalmas lázadás tört ki Armeniakon themában, és VI. Kónstantin valóságos háborúra kényszerült egykori hívei ellen 793 tavaszán. A lázadást különös kegyetlenséggel törték le, és így a fiatal császár az egykori szimpátia helyett, keserű gyűlöletet zúdított magára. Nem sokkal később VI. Kónstantin az orthodox párttal is véglegesen elrontotta a viszonyát válása miatt. 795 januárjában ugyanis elkergette feleségét, a szép Paphlagoniai Máriát, akit két évvel korábban vett el anyja akaratából, és egykori szeretőjét, egy Theodoté nevű udvarhölgyet vett feleségül. Császárnévá koronáztatta, és a lakodalmi ünnepségeket olyan szokatlan pompával ünnepelték meg, mintha ezzel is csak a közvéleményt akarta volna bosszantani. VI. Kónstantin e tetteivel, amellyel minden egyházi törvényt megsértett, az orthodox körökben váltotta ki a legnagyobb elégedetlenséget. A házasságtörő császár ellen különös hevességgel lázadt fel a zélóták radikális szerzetesi pártja, a híres Sakkudion monostorának apátja, Platón és a még nála is híresebb unokafivére, Theodóros vezetésével. A feldühödött császár a zélóták vezéreit ugyan száműzte, de a dolog ezzel még nem fejeződött be. Az ún. moicheia-vita (μοῖχος – házasságtörés) még sokáig nyugtalanította a bizánciakat, és vált további bonyodalmak forrásává. Ugyanakkor kiéleződött a konfliktus a radikális zélóták pártja és Tarasios pátriárka közt is. A zélóták opportunista magatartását helytelenítették a házasságtörő császárral szemben, és elkeseredettségükben odáig mentek el, hogy megszakították az egyházi közösséget Tarasiosszal. Szembetűnő, hogy a bizánci szerzetesség az orthodoxia restaurációja után is állandóan elégedetlen volt, és mind az állami, mind pedig az egyházi kormányzat számára kemény ellenállást jelentettek, mivel a győzelem nem hozta meg számukra nyilvánvalóan a várt elégtételt és az elszenvedett veszteségek kárpótlását. Az elért eredményekkel elégedetlenek voltak, és Eiréné uralma is csak átmeneti jóvátétel volt számukra.

VI. Kónstantin a saját megfontolatlansága, álnoksága és kegyetlensége miatt orthodox és ikonoklaszta körökben egyaránt mindenféle támasz nélkül maradt. Így aztán senki sem kelt védelmére, amikor anyja parancsára 797. augusztus 15-én megvakították, ugyanabban a „porfir teremben”, ahol 27 évvel korábban megszületett. Eiréné elérte a célját: a Bizánci Birodalom egyedüli uralkodója lett. Ő volt az első nő, aki a Bizánci Birodalmat független uralkodóként kormányozta, nem mint régens a kiskorú vagy uralkodásra alkalmatlan császár helyett, hanem a saját jogán és nevében. Ebben a korban, amikor a császári hatalom a római tradíciókkal összhangban elválaszthatatlan volt a hadsereg főparancsnoki tisztségétől, a nő joga ezen tisztség betöltésére nyitott kérdés volt, s így mindenképpen jellemző, hogy Eiréné az állami törvényekben nem a nőnemű alakot (*basilissa*), hanem a basileius formát használta a neve mellett.⁹²

Eiréné kormányzási módszerei nem voltak éppen szerencsések. Az udvarban a különféle pletykák és intrikák fojtogató légköre uralkodott, ezekben egymással versengett a császárnő két legfontosabb tanácsadója: Staurakios és Aetios eunuch. Hogy

megőrizze a lakosság egyre csökkenő szimpátiáját, a kormányzat az államháztartás szükségleteit figyelmen kívül hagyva, könnyedén osztogatta a pénzügyi kedvezményeket. Ezeket a könnyítéseket elsősorban a monastoroknak szánták, amelyek Eiréné népszerűségének sarokkövei voltak, valamint a főváros lakosságának, amelynek a hangulata döntő fontosságú volt a magát bizonytalanságban érző hatalom számára. Így szüntették meg azt a városi adót, amelyet a konstantinápolyiak fizettek, s amely, úgy tűnik, valóban nagyon magas volt. Számottevően csökkentették az exportból és az importból származó vámokat is, amelyeket a kikötőkben fizettek Konstantinápoly előtt, Abydosnál és Hierosznál, és a bizánci költségvetés számára nélkülözhetetlen bevételi forrás volt.⁹³ Az intézkedéseket a főváros lakossága lelkesedéssel fogadta, és még Theodóros is melegen ünnepelte a Studion monastorban a császárnő nagylelkűségét. Azonban szerencsétlen módon ez a nagylelkűség a bizánci állam pénzügyi rendszerét, a bizánci hatalom fő forrását rendítette meg, és a legnagyobb zűrzavar okozójává vált.

Bizánc külpolitikai helyzete az utolsó két évtized leforgása alatt határozottan megromlott. Mindez persze jelentős mértékben magyarázható azzal, hogy az 'Abbāsida Kalifátus éppen ez idő tájt virágkorát élte. 781-ben már behatoltak az arabok a bizánci területekre, és Thrakésion thema területén egy igen fontos, rendkívül véres csatát nyertek meg. A bizánci kormányzat erre békét kért a kalifátustól, és hadisarc fizetésére kötelezte magát.⁹⁴ Hosszabb időre azonban még ez a megalázkodás sem hozott számára biztonságot. Hamarosan újrakezdődtek az arab betörések Kis-Ázsiába.⁹⁵ Nem jártak sikerrel a háborúk a bolgár határ mentén sem, amelyek 789-ben kezdődtek el VI. Kónstantin parancsnoksága alatt. 792 nyarán a bizánciak a határ menti Markellai erődítményénél súlyos vereséget szenvedtek, és az tette különösen kínossá a hangulatot Konstantinápolyban, hogy a császár dicstelenül megfutamodott a harcterről, és több tekintélyes hadvezére is fogságba esett. A bizánci kormánynak ismét hadisarcot kellett fizetnie,⁹⁶ de a béke ismét csak rövid ideig tartott, mivel a bolgárok nemsokára a sarc felemelését követelték. Bizánc az V. Kónstantin alatt kivívott impozáns hatalom után így került alárendelt helyzetbe az arabokkal és a bolgárokkal szemben is.

5. Bizánc és Nagy Károly

ÁLTALÁNOS IRODALOM • K. Heldmann: *Das Kaisertum Karls des Grossen. Theorien und Wirklichkeit*. Weimar, 1928; P. E. Schramm: *Kaiser, Rom und Renovatio*, I. Leipzig–Berlin, 1929; G. Ostrogorsky: *Die byzantinische Staatenhierarchie*. SK 8 (1936) 41 skk.; W. Ohnsorge: *Das Zweikaiserproblem im frühen Mittelalter. Die Bedeutung des byzantinischen Reiches für die Entwicklung der Staatsidee in Europa*. Hildesheim, 1947; P. E. Schramm: *Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser. Ein Kapitel aus der Geschichte der mitteralterlichen „Staatsymbolik“*. *Hist. Z.* 172 (1951) 449 skk.; F. Dölger: *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953, kül. 282 skk.; W. Ohnsorge: *Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums*. Darmstadt, 1958, kül. 1 skk., 64 skk., 79 skk.

Az Ázsiában és a Balkánon elszenvedett katonai sikertelenségeknél jóval nagyobb volt a történelmi jelentősége annak a presztízsveszteségnek, amely Bizáncot a Nyugaton lejátszódott események közepette érte. Az ősi birodalom tragédiája abban rejlett, hogy abban az időszakban, amikor a fiatal Frank Királyság élén a középkor egyik legnagyobb uralkodója állt, Bizánc történelmét egy nő és eunuchjai irányították. Bajorország annexiójával, a szászok megkeresztelésével és beolvasztásával, a szlávokat sújtó keleti expanziójával, az avarok birodalmának szétzúzásával, a Langobárd Királyság szétverésével és meghódításával Nagy Károly birodalma az akkori keresztény Európa legnagyobb hatalma lett. A langobárdok felett aratott győzelem elvégezte azt a feladatot, amelyre a bizánciak képtelenek voltak, és aminek következtében minden tekintélyüket elveszítették Rómában. A római egyház ugyanakkor szorosabb kapcsolatra lépett a Frank Királysággal, és határozottan hátat fordított Bizáncnak. Ezen az a tény sem tudott változtatni, hogy már előbb, a nikaiai egyetemes zsinaton, Róma és Konstantinápoly közt megegyezés jött létre, és Bizánc ismét visszatért az orthodoxiába, s buzgóbb ikontisztelővé vált, mint volt valaha is. A nikaiai zsinat alapjában véve nem hozta meg az igazi kibékülést a két világi hatalom közt. Róma azt várta, hogy a zsinat visszavonja az ikonoklaszta korszak minden intézkedését, nemcsak a vallási, hanem egyházpolitikai téren is, és a teljes, korábbi status quo restaurálását remélte, elsősorban a pápai patrimoniumok visszaszolgáltatását és a római jurisdictio visszaállítását Dél-Itáliában és Illyricum területén. Erről azonban Konstantinápolyban hallani sem akartak, és a nikaiai zsinaton ezt a kérdést nem is érintették. I. Adorján pápa levelének azon részeit, amelyeket ebben az ügyben intézett a bizánci uralkodókhoz, a zsinaton felolvasott görög fordításból kihagyták. Ugyanígy kihagyták azokat a részeket is, amelyekben a pápa kifogásolta Tarasios pátriárkának nem a kánonjogi törvényeknek megfelelő módon történt kinevezését, valamint az ökumenikus pátriárka titulussal szembeni tiltakozását is. De mindezekelőtt gondosan törölték a pápa levelének görög fordításából mindazokat a helyeket, amelyek a római primátust vagy akárcsak Szent Péter primátusát érintették.⁹⁷ A pápaság gyakorlatilag kiszorult Keletről, ahogy Bizánc is kiszorult Nyugatról. Az együttműködés Konstantinápolyal a római egyház számára nem tartogatott semmi jót, jóllehet most éppen egyetértett Bizánccal a legaktuálisabb vallási kérdésekben. Ugyanakkor viszont az együttműködés a langobárdok legyőzőjével jóval többet ígért, jóllehet a megállapodás a frank királlyal az ikonok kérdésében nehezebbnek bizonyult és jelentős engedményeket követelt meg.

A kiélesedett vitában, amelyet jól tükröz a híres LIBRI CAROLINI a végső megfogalmazásában, Nagy Károly éles, polemikus hangnemben veti el mind az V. Konstantin korabeli képromboló zsinat álláspontját, mind pedig VI. Konstantin és Eiréné zsinatának képtisztelő határozatait. A LIBRI CAROLINI elsősorban politikai céllal íródott, hogy a Frank Birodalom vallási önállóságát hangsúlyozza Bizánccal szemben. Így aztán mellékes az a tény, hogy polémiájuk valójában teljesen célt tévesztett. Nagy Károly nem értette, de nem is érthette, az ikonok körüli bizánci vita lényegét, mivel a hozzá eljuttatott nikaiai zsinati akták latin fordítása tele volt durva nyelvi hibákkal és félreértésekkel, amelyek teljesen elferdítették a zsinati határozatok értelmét. Egyéb-

ként Nagy Károly álláspontja nem egyezett meg a nikaiai zsinat aktuális álláspontjával, hanem Nagy Gergely régi nézeteivel mutatott rokon vonásokat, aki az ikonok tiszteltét és megsemmisítését egyaránt elvetette. A frank király a pápa minden magyarázata és figyelmeztetése ellenére sem engedett álláspontjából, s végül I. Adorján pápa kényszerült engedményre. A képtiszteletet, amelyet a 787-es nikaiai zsinat I. Adorján pápa két legátusával egyetértésben minden istenfélő keresztény számára kötelezően előírt, a frankfurti zsinat 794-ben, ugyanazon pápa két másik képviselőjének jelenlétében elvetette.⁹⁸ Az ikonok problémája egyébként Nyugaton sohasem tett szert olyan jelentőségre, mint amelyet Bizáncban tulajdonítottak neki. Nyugaton szokatlan és teljességgel felfoghatatlan maradt a bizánci teológia azon törekvése, hogy összekapcsolja a képtisztelet gyakorlatát a megváltás tanával. A pápa egyházpolitikai lépése tehát jelentős engedményekkel járt, és világosan mutatta, hogy a Frank Birodalommal kötött szövetség a pápai politika sarokkövévé vált. I. Adorján következetesen folytatta a II. István pápa által követett irányvonalat, és leküzdve minden akadályt, még a vallásiakat is figyelmen kívül hagyva, ingadozás nélkül tartotta magát a frank királlyal kötött szövetséghez. Utódja, III. Leó is kitartóan követte a római egyház politikailag e céltudatos irányvonalát, amikor 800. december 25-én, a római Szent Péter-templomban Nagy Károlyt a pápa koronázta császárrá.⁹⁹

Nagy Károly császárságának megalapítása ugyanolyan forradalmasító következményekkel járt a politikában, mint a későbbi egyházszakadás vallási téren. Az akkori világ számára vitathatatlan axiómának tűnt, hogy csakis egyetlen császárság és egyetlen keresztény egyház létezhet csupán. Nagy Károly császárrá koronázása súlyosan sértett minden tradicionális értékrendet és a bizánci érdekeket, mivelhogy mind ez ideig Bizáncot, az „új Rómát” tekintették vitathatatlanul annak az egyedüli birodalomnak, amely a régi Imperium Romanum örökösének számított. Birodalmi jogainak tudatában Bizánc Nagy Károly császárrá koronázását csakis trónbitorlásnak tekinthette. A maga részéről Róma is az egyetlen birodalom eszméjéből indult ki, és semmi esetre sem állt szándékában Bizánc mellett egy másik Imperiumot létrehozni, hanem arra törekedett, hogy a régi Bizánci Birodalom helyén egy egységes, újjáteremtett Imperium szülessen meg: a legitim VI. Kónstantin császár trónfosztása után ugyanis a bizánci császári trónt betöltetlennek tekintették. Mind Róma, mind pedig Bizánc számára egyetlen világrend volt elfogadható: az államok olyan hierarchiája, amely magában foglalja a keresztény *oikumenét*, és egyetlen birodalomban egyesül. Gyakorlatilag azonban éppen az következett be, hogy 800-tól kezdődően két birodalom, két császárság létezett és állt szemben egymással, egy keleti és egy nyugati. A Kelet és Nyugat közötti szakadás, amely évszázadok óta előrevetítette az árnyékát, és kifejezetten nyilvánvalóvá vált a képrombolás válságának idején, ezúttal a politikai szférában is tényként jelentkezett. Az oikumené két részre szakadt, amelyek nyelvi, kulturális, politikai és vallási téren is különböztek egymástól.

Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy a császárrá koronázás a Szent Péter-templomban a pápa, és nem a frank király kezdeményezésére történt.¹⁰⁰ A történetek után mindenestre Nagy Károly szembetalálta magát azokkal a problémákkal, amelyek ebből következtek. Biztos lehetett abban, hogy először is Bizánc elismerését kell

megszereznie, mert anélkül császársága nem ért semmit, és császári címe jogi szempontból érvénytelen. Nem volt elegendő azt bizonygatni, hogy a konstantinápolyi császári trón üres, mivel nő ül rajta, vagy hogy Bizánc eretnekségbe esett, amint azt a *Libri Carolini* megpróbálja bizonygatni. Így 802-ben Nagy Károly és a pápa követeket küldtek Konstantinápolyba, akik Nagy Károly házassági ajánlatával érkeztek a bizánci császárnőhöz, annak reményében, „hogy Kelet és Nyugat újra egyesüljön”.¹⁰¹ Azonban megérkezésük után hamarosan palotaforradalom tört ki, 802. október 31-én Eirénét megfosztották trónjától, a probléma megoldása tehát elhalasztódott. A lázadás a legmagasabb állami tisztségviselők és főtiszték köréből indult ki, és a trónra az addigi főkincstárnokot, Niképhoros λογοθέτης γενικοῦ-t ültették. Eirénét száműzték, először a Herceg-szigetre, majd Lesbosra, ahol nem sokkal ezután meg is halt.

6. I. Niképhoros reformjai. Külpolitikai bonyodalmak: Bizánc és Krum

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Bury: *Eastern Roman Empire*; Zlatarski: *Istorija*, I.1.; Mutifčiev: *Istorija*, I.; Runciman: *Bulgarian Empire*; Bratianu: *Études byz.* 183–216.

I. Niképhoros (802–811) személyében a bizánci állam élére ismét rátermett és tehetséges uralkodó került. Theophanés állítása, hogy a császár trónra lépése csak döbbenetet és gyászt váltott ki, csak a szélsőséges zélóták szerzetesi pártjának álláspontját tükrözi.¹⁰² Orthodox bizánci körökben az a császárral szembeni gyűlölet, amelyet Theophanés is képvisel, nem volt általános. Niképhoros nem volt az egyház embere, bár önmagát orthodoxnak és az ikonkultusz követőjének vallotta, azonban a klérustól megkövetelte az alávetettséget és az engedelmességet a császári hatalommal szemben. Azzal, hogy fiát és utódját, Staurakiost Eiréné rokonával, az athéni Theophanóval házastotta össze, azt kívánta hangsúlyozni, hogy az előző uralom képtisztelő egyházpolitikai irányvonalához továbbra is ragaszkodik. A kormányzat és a legfelsőbb egyházi vezetés viszonya uralkodása alatt ismét nagyon kiéleződött, különösen akkor, amikor Tarasios halála (806. február 25.) után a pátriárkai trónra a tudós történetíró, Niképhoros került. Tarasioshoz hasonló módon Niképhoros is világi tudományokkal és teológiával foglalkozott, és nemcsak történészként tűnt ki, hanem az évek során az ikonkultusz védelmében írt nagyszámú teológiai tanulmány szerzőjeként is. Elődjéhez hasonlóan ő is magas állami tisztséget viselt a pátriárkai trónra kerüléséig, és az egyházpolitikai kérdésekben szintén a mérsékelt irányvonalat képviselte. Egy laikus, világi ember pátriárkává választása már csak azért is nagy elkéseredést váltott ki a zélóták körében, mivel nyíltan arra számítottak, hogy vezetőjüket, Theodór Studitést választják meg. Ráadásul a császár fölélesztette a feledésből a *moicheiavitát*, amivel azt kívánta bizonyítani, hogy a császárt nem kötik a kánonjogi előírások és törvények. 809 januárjában egy világi és egyházi főméltóságokból álló zsinat ült össze azzal a szándékkal, hogy VI. Kónstantin és Theodoté házasságát érvényesnek ismerje el, és azt a Jóséph nevű papot, aki megáldotta a házasságkötésüket, ismét visszafogadja az egyház közösségébe. A studita szerzetesek, akik a leghatá-

rozottabban elutasították a császár mindennemű beleavatkozását az egyházi kérdésekbe, valamint elvetettek mindennemű eltérést a kánoni határozatoktól, újra elkülönültek a hivatalos egyházi vezetéstől, kitéve magukat ezáltal az államhatalom részéről várható nyílt üldöztetésnek.

Az új császár első törekvései arra irányultak, hogy rendbehozza és stabilizálja a gazdasági viszonyokat, és rendet teremtsen a korábbi uralom alatt felelőtlenül kezelt pénzügyek területén. Mint az állam pénzügyeinek korábbi irányítója, tökéletesen alkalmas volt erre a feladatra, és számos fontos és okos intézkedést is hozott ezen a téren. Kiengesztelhetetlen ellenfele, Theophanés, a legnagyobb elkeseredéssel ír ezekről az intézkedésekről, amikor Niképhoros császár „tíz gonosztette” ellen protestál.¹⁰³ Első lépésként eltörölte azokat az adókedvezményeket, amelyeket Eiréné vezetett be. Ezután elrendelte adóköteles alattvalóinak újbóli összeírását. Az adók – összehasonlítva a korábbiakkal – növekedtek, az adójegyzékbe való felvétel bejegyzéséért pedig két *keratia* illetéket szedtek (valószínűleg minden *nomisma* után, ami 8 1/3%-ot tesz ki). A monostorok és templomok, valamint a nagyszámú jótékonyági intézmény ún. *paroikosait* (πάροικοι) füstadó megfizetésére kötelezték. A bizánci forrásokban itt találkozunk először a *füstadó* (καπνικόν) említésével, amely a gyakorlatban a fejadót jelentette, és családonként szedték. A földadóval együtt ez volt a középbizánci periódus egyik legfontosabb adóneme. Nem Niképhoros vezette be elsőként, ugyanis már közismert adónem volt, és ezért történik említés róla éppen ekkor, mert a parasztnak azoknak a rétegeire is kiterjesztették, akik eddig mentesültek a fizetése alól: a monostori és egyházi parasztnak is fizették ezután. E réteg adófizetése alóli mentessége azonban valószínűleg csak Eiréné uralkodása alatt volt érvényben, mivelhogy Bizáncban az egyházi és monostori birtokok alapvetően adófizetésre voltak kötelezve. Így tehát Niképhoros e tekintetben sem valamiféle újítást vezetett be, hanem az exemptio megszüntetésével egyszerűen csak visszaállította a régi rendelkezéseket. A többi forrás tanúsága szerint a füstadó a 9. század húszas éveiben két ezüst *miliaresiat* tett ki, és a falusi lakosság összes adófizetésre kötelezett személyétől behajtották.¹⁰⁴ Hogy megakadályozza az államkincstár jövedelmeinek csökkenését, Niképhoros azt is elrendelte, hogy az adófizetésre kötelezettek közösen viseljék az adófizetés felelősségét: minden faluközösségtől egy meghatározott összeget követeltek adó gyanánt, és ennek a lefizetéséért a közösség minden tagja felelősséggel tartozott. Alapjában véve ez a rendszer sem volt új; egyszerűen csak az ún. ἀλληλέγγυον szisztéma alkalmazásáról van szó, amely már a földművestörvényben is szerepelt (lásd 2. rész, 125. oldal), bár Theophanés krónikájában fordul elő terminus technicusaként először ez az elnevezés.¹⁰⁵

Niképhoros bizonyos egyházi birtokokat is császári igazgatás alá vont. Ugyanakkor most azonban azért említik, mert a parasztnak újabb rétegeire – a monostori és egyházi birtokokon élő parasztnak – is kiterjesztették. Valószínűleg ezekben az esetekben is azoknak a földeknek a visszavételéről volt szó, amelyeket Eiréné császárnő ajándékozott az egyházi intézményeknek. Nagyobb szigorral végezték az adóbehajtást az örökségek és a talált kincs esetében; valamint a túl gyorsan meggazdagodott egyéneket is úgy megadóztatták, mintha kincset találtak volna. A váмhata-

ron kívül, Abydosban, de különösen a Dodekanésos területén vásárolt rabszolgák után két nomisma vámot kellett fizetni.¹⁰⁶ Végül pedig a császár megtiltotta alattvalóinak a kölcsönök után a kamatszedést, és ezt a jogot az állam számára tartotta fenn. A gazdag konstantinápolyi hajótulajdonosokat arra kényszerítette, hogy az államtól 12 font arany kölcsönt vegyenek fel, és a kamat címén 4 kerationt fizessenek nomismánként, azaz 16,66%-ot.¹⁰⁷ Bár a kamatszedés nem volt összhangban a középkor erkölcsi felfogásával, Bizáncban mégis nagyon ritkán tiltották meg, ilyen kivétel például I. Niképhoros, I. Basileios kamatszedést tiltó törvénykezési gyakorlata. A fejlett bizánci pénzgazdálkodás nem ismerte az etikai normákat, s éppen ezért minden időben igen elterjedt volt a kamatokkal együtt történő kölcsönadás gyakorlata Bizáncban. Niképhoros kamatszedési tilalmát különben sem ideális erkölcsi indítékok, hanem a kemény realizmus diktálta, amikor félreállította a magánkezdeményezés konkurenciáját, és állami monopóliummá tette a kölcsönök után járó kamatszedést, és azáltal, hogy különösen magas kamatlábakat állapított meg, új bevételi források nyíltak kincstára számára.¹⁰⁸

I. Niképhoros császár igen fontos intézkedéseket tett a védelmi rendszer erősítése érdekében, amelynek az alapját a 7. századtól kezdődően a themarendszer keretein belül letelepített kisbirtokos stratióták képezték. Amint az a 10. századi forrásokból kitűnik, a katonai birtok nagyságának legkevesebb 4 font aranyat kellett érnie, hogy a katona fenntartásának és ellátásának gazdasági bázisául szolgálhasson, mivel a katonai szolgálatra a felszólítás után lóval és teljes harci felszereléssel kellett jelentkezni. Úgy tűnik azonban, hogy nem volt elegendő számú ekkora vagyonnal rendelkező stratióta, és ezért Niképhoros a szegényebb parasztokat is katonáskodásra kötelezte, éspedig oly módon, hogy a faluközösségnek kellett évente 18 és fél nomisma lefizetésével lehetővé tenni felfegyverzésüket.¹⁰⁹ Ezek szerint nem volt feltétlenül szükséges, hogy meghatározott értékű saját tulajdon legyen az egyén birtokában, hanem az több paraszt tulajdonát is képezhette, akik közül az egyik a hadi kötelezettség teljesítésének tett eleget, míg a többiek közösen viselték ellátásának és felfegyverzésének költségeit. Még abban az esetben is, ha a stratióta elszegényedett, és így nem volt képes felfegyverezni és ellátni önmagát, az anyagi terhek ilyen elosztása a faluközösség tagjai között megóvta az államot a katonaság számának a csökkenésétől. A katonai kontingens biztosítása szempontjából ez a szisztéma ugyanolyan hatékonynak bizonyult, mint az adófizetésből származó rendszeres jövedelmek szempontjából az ἀλλήλεγγυον-rendszer.

A 10. század forrásainak tanúsága szerint a szárazföldi hadsereg stratiótáihoz hasonlóan a tengerészeknek is voltak földbirtokaik. Rájuk mindenképpen vonatkozik Niképhoros császárnak az a rendelkezése, amelyet Theophanés az uralkodó „kilencedik gaztetteként” említ krónikájában, hogy a tengerparti tartományok lakosságát, különösen Kis-Ázsiában, akik sohasem foglalkoztak földműveléssel, a császár – Theophanés szerint – arra kényszerítette, hogy az államtól földet vásároljanak az általa meghatározott áron.¹¹⁰ Ebben az esetben tehát kétségtelenül az első tengerészbirtokok létrejöttéről van szó,¹¹¹ ami a bizánci tengeri erők szempontjából rendkívüli jelentőségű intézkedés volt, és elsősorban Kibyraióton thema tengerészeire vonatkozott.

Végül Niképhoros erőteljes kolonizációs politikát is megvalósított a veszélyeztetett tartományok védelme érdekében. Így például Kis-Ázsia themáinak lakosságát arra kényszerítette, hogy birtokaik eladása után „Szklaviniába”, azaz a Balkán-félsziget elszlávosodott tartományaiba költözzenek át, ahol kétségtelenül garantálták számukra azt, hogy új földekhez jussanak, és mint stratióták, katonai szolgálattal tartottak. Ez az intézkedése, amelyet Theophanés szintén kárhoztat, a megelőző két évszázad kolonizációs politikája folytatásának tekinthető. Bizonyosan nem volt semmiféle forradalmi célja ennek Niképhoros politikájában. Valójában, amikor elődei-nek hiányosságait és vétkes mulasztásait próbálta felszámolni, a szükséges reformmunkákat végezte el csupán, és minden új intézkedésében is szigorúan ragaszkodott a bizánci állam hagyományos politikai kereteihez. Az állam konszolidációján munkálkodó Niképhoros figyelme elsősorban annak két legfontosabb támaszára irányult: a hadseregre és a pénzügyekre. Jelentősen megnövelte a birodalom pénzügyi erejét, bár ezt kétségtelenül néha durva eszközök alkalmazásával érte el. Sokoldalú tevékenysége e területen jó betekintést ad a bizánci pénzügyi politika módszereibe és a bizánci pénzgazdálkodás magas fejlettségi szintjéről tanúskodik a kora közép-korban. Az is kétségtelen tény, hogy Niképhoros a bizánci hadsereget is határozottan megerősítette: a pénzügyek egykori főnökének legfontosabb és legeredetibb intézkedései ezen a két területen születtek.

Niképhoros kolonizációs intézkedései külön figyelmet érdemelnek, mivel a Balkán-félsziget elszlávosodott tartományait érintették, elsősorban Thrakiát és a Bulgáriával határos Kelet-Makedóniát.¹¹² A 6. és 7. század nagy szláv inváziója a Bizánci Birodalmat pozíciói nagy részének feladására kényszerítette a Balkán-félszigeten, ahol ettől kezdve egyre erőteljesebb volt a szlávok beözönlése. Biborbanszületett Kónstantin szavai szerint a Peloponnészosz a 8. század közepén túlnyomóan szláv és barbár vidékké változott.¹¹³ Bár a 8. század végétől és a 9. század első éveitől kezdődően a bizánciak lassan megerősítik pozícióikat, és elkezdődik a fokozatos rehellenizáció folyamata. Eiréné császárnő uralkodása idején Bizánc nagy hadjáratot kezdett a görögországi szlávok ellen: 783-ban Staurakios logóthetész hatalmas hadsereggel indult Thessaloniké környékére, majd Közép-Görögország területére és a Peloponnészoszra hatolt be, és az ott élő szláv törzseket a bizánci szuverenitás elismerésére és hadisarc fizetésére kötelezte. A fővárosba való visszatérte után Staurakios a Hippodromban tartotta meg ünnepélyes győzelmi bevonulását,¹¹⁴ mivel igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a görögországi szláv törzsek felett aratott győzelmének. Azonban már a 8. század utolsó éveiben a görögországi szlávok a velzita törzsek archónjának, Akamirnak a vezetése alatt részt vettek az Eiréné császárnő elleni összeesküvésben V. Kónstantin császár Athénban¹¹⁵ fogva tartott fiai, Niképhoros és Christophoros caesar javára. A 9. század kezdetén pedig a peloponnészoszi szlávok komoly felkelést robbantottak ki. Miután feldúlták és kifosztották görög szomszédaik környező birtokait, 805-ben ostrom alá vették Patras városát.¹¹⁶ Az ostrom hosszúra nyúlt és igen súlyos volt, bár végül is a szlávok vereségével végződött. A város lakói megmenekülését éppúgy Szent András apostol csodás segítségének tulajdonították, mint ahogyan annak idején Thessaloniké megszabadítását Szent Démétriosnak. Ezért a foglyul ejtett szlávo-

kat családjukkal együtt a császár Szent András templomának ajándékozta, s ily módon nemcsak önállóságukat és függetlenségüket veszítették el, hanem gazdasági és személyi szabadságukat is. Mi több, a peloponnészoszi szlávok még több alkalommal lázadtak fel és okoztak bonyodalmakat a bizánci uralomnak; sőt a Taygetos-hegység vidékén élő meling és jezerita törzsek, akik ellen még a frankok is súlyos háborúkat vívtak a 8. században, egészen a török uralom idejéig megőrizték nemzetiségüket.¹¹⁷ A szlávok veresége Patrasznál mégis fontos szakaszt jelent Dél-Görögország rehellenizációjának folyamatában. Ebben az eseményben maguk a bizánciak is a bizánci uralom restaurációját látták a Peloponnészoszon, a több mint kétszáz éves szláv uralom után.¹¹⁸

A bizánci uralom fokozatos konszolidációjának folyamata a Balkán-félsziget bizonyos területein a themarendszer kiépítésében és új themaegységek megteremtésében jutott a legvilágosabban kifejezésre. Ha azt szeretnénk megtudni, hogy adott időpontban mely területek tartoztak ténylegesen Bizánchoz, vagyis melyek azok a tartományok, amelyek nem csupán formálisan ismerik el a bizánci szuverenitást, hanem ténylegesen is alávetik magukat a bizánci kormányzatnak, akkor szükségszerűen azt kell megállapítanunk, hogy meddig terjed a bizánci themaszervezet. Csakis ez jelenti a reális, aktuális viszonyok egyedüli biztos mércéjét, ahol ugyanis Bizánc uralma fennáll, ott biztosan megtalálható a themarendszer is. Ahol pedig nem találjuk nyomát themaszervezetnek, ott tényleges bizánci uralom sem létezett. A 7. század végétől csak Thrakia és Hellas voltak az egyedüli themák a Balkán-félszigeten, amelyekkel Bizánc rendelkezett, és ez a helyzet hosszú időn keresztül változatlan maradt. A 8. század végétől azonban Thrakia mellett már a független Makedónia thema is létezett, amelyik azonban nem a makedón területeket foglalta magában, hanem csak Nyugat-Thrakiát.¹¹⁹ Megalapítása valószínűleg Staurakios logothetés szlávok elleni 783-as hadjáratának volt a következménye. Körülbelül ugyanebben az időben alapították Peloponnésos themát is.¹²⁰ Később, a 9. század első éveiben Kephallénia thema is létrejön, amely a Ion-tenger szigeteit foglalta magában.¹²¹ A 9. század első felében külön speciális themákat szerveztek Thessaloniké és Dyrrachion székhellyel, amelyek a bizánci tengeri hatalom legfontosabb támaszpontjai voltak, mögöttes területeikkel együtt az Égei- és az Adriai-tengeren.¹²² Valamint később a themaszervezet kiterjedt Épeiros területére is, Nikopolis thema megalapításával; viszont Thessaloniké themáját összekapcsolták a thrák themákkal, Thrakiával és Makedóniával, s így megalakul Strymon thema. Végül pedig, a 9. század második felében, Dalmatia thema megalapítására is sor került, amely a dalmát tengerparti városokat és szigeteket is magában foglalta. (lásd 4. rész, 215. oldal). A themarendszernek ez a fokozatos kiépítése a Balkán-félszigeten jelzi a bizánci hatalom fokozatos visszaállításának folyamatát bizonyos területeken, ahonnét a szláv népvándorlás kora óta Bizánc kiszorult. Jelenti ez a politikai reokkupáció folyamatát és korlátait csakúgy, mint a kulturális rehellenizációét. Évszázados erőfeszítéseivel sikerült Bizáncnak a themarendszer bevezetése által körülhatárolnia a Balkán-félsziget majdnem minden part menti szakaszát, és a tengeri erői által is elérhető régi kikötők és városok övezte parti területein bevezette hatalmát és közigazgatási rendszerét. De a

bizánci reokkupáció sikerei itt megtorpantak: a Balkán-félsziget belseje továbbra is hatáskörén kívül esett.

A kis-ázsiai stratióták költöztetése a Szklaviniák területére a bizánci pozíciók konszolidációs folyamatának az egyik aspektusa. Másrészt viszont ugyanebbe az irányba hatott a küszöbön álló háború Bulgáriával. Jóllehet Niképhoros hivatásánál fogva nem volt katona, mégis nagy energiával vezette a harcokat, és gyakran személyesen állt a hadsereg élére. Trónra lépte után közvetlenül beszüntette a kalifátusnak az adó fizetését, amelyet még Eiréné kényszerült vállalni. Azonban a birodalom erejét nagymértékben kimerítette az a polgárháború, amelyet 803 nyarán az összes kis-ázsiai thema főparancsnokának, a török származású Bardanésnek a trónbitorló kísérelte váltott ki. Az arabok újra betörték a bizánci területekre, és 806-ban Hárün ar-Rašid; hatalmas sereggel jelent meg, elfoglalta Tyanát és egy nagyobb létszámú csapatot küldött Ankyra területére. A császár békekötésre kényszerült, újra hadisarc fizetésére kötelezte magát, s ezenkívül még azt a megalázást is vállalnia kellett, hogy saját magáért és fiáért évente 3-3 arany fejadót fizet a kalifának.¹²³ Időközben azonban Hárün ar-Rašid halála (809) és azt követően a kalifátuson belül kirobbant zavarok megkönnyítették Bizánc helyzetét, a bizánci külpolitika súlypontja tehát a Balkánra helyeződött át.

Miután Nagy Károly szétverte az avar erőket, a pannoniai bolgároknak sikerült megszabadulni az avar igtától. Ezután a bolgár állam jelentősen megerősödött mind a hatalmát, mind pedig kiterjedését tekintve, és határa a Tiszánál elérte Nagy Károly császárságának keleti területeit. Pliskában a bolgár trónra a pannonbolgárok fejedelme, Krum lépett. Erélyes és harcias uralkodó volt, aki hamarosan Bizánc ellen fordult. Bizánc a bolgár határ mentén komoly erődítményrendszert állított fel, melynek a legjelentősebb pontjai a következők voltak: Develtos, a Fekete-tenger mentén, Adrianopolis (Edirne), Philippopolis (Plovdiv) és Serdika (Szófia). 809 tavaszán Krum megtámadta Serdikát, lerombolta az erődítményt, és a helyőrséget lemészároltatta. A bizánci császár azonnal interveniált, és egészen a bolgár fővárosig, Pliskáig hatolt előre. A látványos demonstráció után Serdikába indult, ahol felújította a lerombolt erődítményt. Niképhoros nagy ellenoffenzívája azonban csak két évvel később indult meg, széles körű előkészületek után, amely magában foglalta a kis-ázsiai stratióták áttelepítését is a Balkánra. 811 tavaszán I. Niképhoros hatalmas hadsereggel lépte át a határt, s figyelmen kívül hagyva Krum békeajánlatait, Pliska ellen indult, lerombolta a bolgár fővárost, és felgyújtotta a kán palotáját. Krum alázatos békekérelmeit a győzelemittas császár ismételtén visszautasította; eltökélt szándéka volt, hogy végleg elpusztítja Bulgáriát, és ezért üldözőbe vette a kánt, aki embereivel együtt a hegyekbe húzódott vissza. Azonban itt érte utol a katasztrófa: a hegyszorosokban körülkerítették a bizánci hadsereget, és majdnem teljesen megsemmisítették (811. július 26-án). Maga a császár is elesett, a győzedelmes kán pedig a koponyájából serleget készíttetett, és a lakomáin abból ivott.

E szörnyű és teljesen váratlan katasztrófa következményei beláthatatlanok voltak: a katonai vereségnél is sokkal súlyosabb volt a Bizánc tekintélyére mért csapás. Egyetlen bizánci császár sem pusztult el barbár kéz által a nagy népvándorlás ideje

óta, amikor Valens császár elesett a nyugati gótokkal vívott csatában Hadrianopolisnál 378-ban. Bizánc, miután a háború kezdetén fényesen igazolta fölényét, végül is alulmaradt azzal a bolgár kánnal szemben, aki nemrég még a békéért könyörgött. A győzelem nagyon megnövelte Krum önbizalmát, s vele együtt nőtt meg hódítási kedve is. Bizánc súlyos, gondterhes évek elé nézett.

Az ütközetben, melynek során Niképhoros császár elesett, fia és utóda, Staurakios trónörökös is súlyosan megsebesült. Sikerült azonban néhány kísérijével Hadrianopolisba menekülnie, ahol császárrá kiáltották ki. Az aktus, a legitimitás alapelveivel szoros összhangban, tulajdonképpen formális volt és ideiglenes, mivel csak nagyon kevés remény volt arra, hogy felgyógyuljon. A trónutódlás kérdését Konstantinápolyban kellett megoldani, ahová a halálosan beteg császárt el is vitték, hogy minél előbb megkoronázhassa utódját. Mindenki arra számított, hogy a választás sógorára, Michaél Rhangabé *kuropalátés*re esik, akinek a jelöltségét a hadseregben a császár barátai és Niképhoros pátriárka is támogatta. Ezzel a megoldással azonban a haldokló császár felesége, az athéni Theophanó helyezkedett szembe, mivel azt szerette volna elérni – mint egykor Eiréné –, hogy maga vehesse kezébe a hatalmat. Miközben Staurakios, a súlyos bonyodalmaktól rettegve,¹²⁴ a döntést halogatta, a nyugtalanság egyre nőtt Konstantinápolyban. Az interregnum esetén egyre jobban fenyegető külpolitikai veszély miatt a fejtelenség állapota tűrhetetlenné, a rendezett állapotokra való visszatérés igénye pedig egyre parancsolóbb szükségszerűséggé vált. A megoldást, amely alkotmányos úton nem látszott megvalósíthatónak, végül is az államcsíny hozta meg október 2-án, amikor a Hippodromban a hadsereg és a senatus Michaél Rhangabét császárrá kiáltotta ki, majd néhány órával később Niképhoros pátriárka a Hagia Sophiában császárrá koronázta. A kész tények elé állított Staurakios lemondott, monostorba vonult, ahol még három hónapon át küzdött a halállal.

I. Michaél Rhangabé¹²⁵ (811–813) gyenge uralkodó volt. A nála erősebb egyéniségek könnyen befolyásolhatták, és nem volt sem elegendő bátorsága, sem kellő határozottsága, hogy I. Niképhoroshoz hasonlóan akár népszerűtlen intézkedéseket is érvényesítsen. A takarékoság és gazdaságosság politikája abbamaradt, és a császár minden adandó alkalommal ajándékokat osztogatott a hadsereg, az udvar, de legfőképp a klérus számára. I. Michaél hűséges gyermeke volt az egyháznak, és buzgó tisztelője az ikonoknak. Uralma idején, az újabb ikonoklaszta mozgalom kitörését közvetlenül megelőzően, az orthodoxia virágkorát élte. A studitákat visszahívták a száműzetésből, és kibékültek az egyházi vezetéssel, miután a moicheiaperben számukra kedvező döntés született, és visszavonták a 809-es zsinati dekrétumokat, valamint felújították Jóséph pap exkommunikációját. Theodór Studitis befolyása példátlan volt, kivételes akaraterejével és kimeríthetetlen energiájával a gyenge császárt teljes mértékben a hatása alá vonta, s még a háború és a béke kérdésében is a studita apáté volt az utolsó szó.

A bizánci kormányzat álláspontja a nyugati császársággal szemben alapjaiban megváltozott. I. Niképhoros hallani sem akart Nagy Károly azon igényéről, hogy ismerjék el császári titulását Bizáncban. Sőt, még azt is megtiltotta Niképhoros pát-

riárkának, hogy a szokásokhoz híven elküldje a pápának a synodikáját.¹²⁶ Kompromisszumok nélküli, engesztelhetetlen álláspontra helyezkedett tehát nemcsak a közvetlen, reális riválisával, a Karoling uralkodóval, de a pápasággal szemben is, amely Nagy Károly szövetségese volt. Nagy Károly hatalma azonban egyre nőtt, sőt a bizánci területekre is kiterjedt. Még korábban, Eiréné uralma alatt elfoglalta Istriát, és az ifjú Pippin király Velencét is meghódította (810). Így most Károly kezében volt az az eszköz, amellyel hatni tudott az időközben jócskán meggyengült Bizáncra. Az elfoglalt területek egy részének visszaszolgáltatása fejében I. Michaél kormányzata kész volt elismerni Nagy Károly császári titulását, és 812-ben a bizánci legátusok Aachenben császárként üdvözölték. Ezután már nemcsak ténylegesen, hanem formálisan is két császárság létezett Európában.¹²⁷ Ezáltal a frank uralkodót elismerték ugyan császárnak, de nem rómainak! És valóban, maga Nagy Károly is mindig következetesen elkerülte a „rómaiak császára” megjelölést.¹²⁸ Ezt a titulust a bizánciak a maguk számára tartották fenn, hangsúlyozva ily módon a nyugati császár és a rómaiak egyetlen, igazi konstantinápolyi császára közötti különbséget. A császárság középkori eszméjének lényegi részét alkotta a Rómához való kapcsolódás. Bizánc egyszer s mindenkorra római császárságnak tekintette önmagát, bár a 9. század előtt használt császári titulusból ez ritkán jutott kifejezésre.¹²⁹ Ugyanígy a nyugati császárság is Rómához kapcsolódott a pápaság kezdeményezésére, habár ez a kapcsolódás Rómához megfelelő, hasonló titulátúra által csak az Ottók korától kezdve jutott végleges kifejeződésre.¹³⁰ A nyugati császárság létrejöttével és elismerésével így vált kérdésessé Bizánc kizárólagos joga a római örökségre. A Karoling Birodalom széthullása és Bizánc újbóli megerősödése lehetővé tette – igaz ugyan, hogy a későbbi bizánci császárok számára – hogy 812-ben, a pillanatnyi helyzet nyomása alatt létrehozott nyugati császárság elismerését figyelmen kívül hagyják.

Azt a tényt, hogy I. Niképhoros nem, viszont I. Michaél elismerte Nagy Károly császári titulását, nemcsak a két uralkodó személyiségének különbözőségével, hanem elsősorban a 811-ben bekövetkezett katasztrófa utáni helyzettel magyarázható. A Balkánról állandóan fenyegető veszély lehetetlenné tette Bizánc számára, hogy hajthatatlan álláspontját továbbra is fenntartsa a Nyugattal szemben. 812 tavaszán Krum elfoglalta Develtost a Fekete-tenger partján, lerombolta az erődítményt, és bizánci példára elhurcolta a lakosságot saját területére. A bizánciak ellenállása nemcsak gyenge volt, hanem a többi határ menti város lakossága is elmenekült. Krum békét ajánlott a császári kormánynak, és ultimátum formájában közölte feltételeit, és amikor Bizánc habozott azokat elfogadni, 812 november elején elfoglalta a fontos tenger melléki várost, Mesembriát, ahol az arany és az ezüst mellett rengeteg görgőtű-alapanyagot is sikerült zsákmányolnia. A vereség megosztotta a véleményeket a konstantinápolyi császári tanácsban. A császár tanácsadóinak egyik csoportja, Niképhoros pátriárkával az élen, a császár véleményét osztotta, és Krum feltételeinek elfogadására hajlott. A másik fél, melynek a legtekintélyesebb képviselője Theodór Studitész volt, az energikusabb hadviselés folytatása mellett szállt síkra. A studita apát álláspontja győzedelmeskedett, és 813 júniusában a hatalmas bizánci hadsereg Hadrianopolis mellett, Versinikiánál találkozott Krum gyűlevész hordáival. A két

hadsereg már hosszabb ideje állt szemben egymással várakozó álláspontra helyezkedve, amikor Thrakia és Makedónia stratégosa támadásba lendült. Azonban a kis-ázsiai csapatok, az Anatolikon thema stratégosa, Örmény León vezetése alatt nem vállalták, hogy harcba bocsátkozzanak, hanem váratlanul megfutamodtak. Két évvel korábban az események szerencsétlen alakulása miatt szenvedett vereséget Bizánc; Krum mostani győzelmét pedig a bizánciak gyenge katonai vezetésének és belső széthúzásának köszönhetette. Az a súlyos csapás, amely az orthodox uralkodót, I. Michaél Rhangabét érte, megingatta helyzetét, és előkészítette az újabb politikai fordulatot: az ikonoklaszta mozgalom megújulását. 813. július 11-én I. Michaélt megfosztották trónjától, a hatalmat pedig Örmény León vette át.

7. Az ikonoklaszta reakció

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Bury: *Eastern Rom. Empire*; Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I.; Schwarzlose: *Bilderstreit*; Ostrogorsky: *Bilderstreit*; Martin: *A History of the Iconoclastic Controversy*, London, 1930; Lipšic: *Očerki*. 203 skk.; A. Dobroklonskij: *Prepodobnyj Fedor, ispovednik i igumen studijskij*. 2 köt. Odessa, 1913 és 1914; Alexander: *Patr. Nicephorus*; Grabar: *Iconoclasm*.

V. (Örmény) León (813–820) azoknak a kis-ázsiaiaknak volt a képviselője, akik katonai rátermettségük és képromboló álláspontjuk révén tűntek ki. III. Leónhoz hasonlóan ő is Keletről származott, és trónra lépte előtt szintén az Anatolikon thema stratégosa volt. Példaképei az olyan nagy képromboló hadvezér elődei voltak, mint III. León és V. Kónstantin. León a birodalom katonai erejének növelését és a képromboló mozgalom újjáélesztését tűzte ki célul maga elé. Sem az ő, sem pedig követői számára egyáltalán nem volt kétséges, hogy az előző bizánci kormányzatok katonai sikertelenségeinek oka a képtisztelet volt.

Legelőször a nyomasztó katonai feladatokat kellett megoldani. Versinikiai győzelme után ugyanis Krum nagyarányú és gyors offenzívába kezdett, ostrom alá vette Hadrianopolist, és miután elfoglalta, seregének fő erőivel alig néhány nappal V. León trónra lépése után megjelent a bizánci főváros kapui előtt. Konstantinápoly falaival szemben azonban, ahol annyi arab támadás is megghiúsult már, ő is tehetetlen maradt. Ezért személyes találkozót kért a császártól a béke feltételeinek megbeszélése érdekében. Ezen a találkozón, amelyen Krum – bízva a bizánci császár adott szavában – fegyvertelenül jelent meg, a bizánciak csalárd módon merényletet kíséreltek meg ellene, és Krum csak lélekjelenlétének köszönhetette megmenekülését. A bizánciak szőszegése miatt elkeseredett és felháborodott bolgár kán a főváros egész környékét elpusztíttatta. Ezután bevonult az ostrom és az éhezés miatt meggyengült Hadrianopolisba, és a város, valamint a környező falvak lakosságát a Dunán túli tartományokba deportáltatta. A császárnak 813 őszén Mesembria vidékén sikerült egy győzelmet aratnia, de a következő év tavaszán Krum ismét Konstantinápoly ellen vonult. A sors azonban megszabadította Bizáncot a fenyegető veszedelemtől: mint

annak idején Attila, ugyanúgy halt meg hirtelen *cerebra haemorrhage*-ben Krum is, 814. április 13-án.

Két rövid ideig uralkodó kán intervalluma után Bulgária élére ismét kiemelkedő uralkodó került Omurtag személyében.¹³¹ Ő elsősorban arra törekedett, hogy Bulgária hatalmát északnyugat felé terjessze ki, és elősegítse az ország belső konszolidációját. Ennek érdekében pedig a Bulgária számára is jelentős előnyöket hozó, harminc évre szóló békét kötött Bizánccal. Területi szempontból lényegében a Tervel korában fennálló helyzetet állították vissza: Thrakiát felosztották a két hatalom közt. A szerződés szerint a határ az úgynevezett Nagy Sánc mentén húzódott Develtostól egészen Makrolivadáig, azaz Hadrianopolis és Philippopolis között, majd ismét északra, a Balkán-hegység irányába vezetett.¹³² Az utolsó néhány év drámai eseményei után Bizánc balkáni határán ismét a zavartalan béke hosszú periódusa következett. Keleten sem kellett aggódnia Bizáncnak, mivel a kalifátus Hárūn ar-Rašīd halála óta a belső harcokban morzsolódott fel.

V. León ezt a békés időszakot használta fel képromboló tervei megvalósítására. Alighogy rendeződtek a viszonyok Krum halála után, máris megbízta a tudós Jóannés Grammatikost, az új ikonoklaszta mozgalom szellemi vezetőjét azzal a feladattal, hogy állítsa össze a küszöbön álló képellenes zsinatra a teológiai bizonyítékokat. A császár ikonoklaszta terve egységesítette az orthodox egyház egymással civakodó irányzatait. Az újra fellángolt képvitában Niképhoros pátriárka ugyanazon az oldalon találta magát egykori ellenfelével, Theodór Studitéssel. Számtalan írásukban mindketten lángoló szavakkal szálltak síkra a hagyományos képtisztelet mellett, és tiltakoztak amiatt, hogy a császár vallási kérdésekbe avatkozik. Az ikonoklaszta mozgalom egyházpolitikai háttere most, a képrombolás második fázisában még világosabban jutott kifejezésre, mint a 8. században: a császári hatalom erőszakos törekvése arra irányult, hogy az egyházi életet a saját hatalma alá kényszerítse, ami kiváltotta az egyház, különösen annak radikális szárnya határozott és makacs ellenállását, ezzel a törekvéssel szemben. A császárnak hatékonyabb eszközei voltak, s ez javára döntötte el a küzdelmet. Theodórt számos követőjével együtt száműzték, és még számtalan bántalmazást is el kellett szenvednie. Niképhorost leváltották, s a pátriárkai trónt húsvétvasárnap, 815. április 1-jén Theodotos Melissénos, egy előkelő udvaronc foglalta el. Megválasztását családja előkelő származásának és V. Konstantin harmadik hitvesével való rokonságának köszönhette.

Röviddel húsvét után az újonnan megkoronázott pátriárka elnökletével zsinatot tartottak a Hagia Sophiában, amely elvetette a nikaiai ökumenikus zsinatot, és a 754-es ikonoklaszta zsinat határozatait újította fel. A zsinat mindenesetre kiemelte, hogy a képeket nem tekinti bálványoknak,¹³³ mindazonáltal elrendelte feltétel nélküli megsemmisítésüket. V. León zsinatát tehát így jellemezhetnénk: lényegét tekintve tartotta magát a régi ikonoklaszta alapelvekhez, a kifejezésmódon azonban valamelyest enyhített. A 754-es zsinat aktái szolgáltak egyedüli elméleti forrásul, a régi nézeteket ismételtgették felhívítva, miközben homályos beszédfordulatokkal élve átsiklottak a lényeges kérdéseken.¹³⁴ Miként az egész felújított ikonoklaszta mozgalomra, úgy a 815-ös zsinatra is az epigonszerű tehetetlenség volt a jellemző. Míg III.

León és V. Kónstantin képromboló küzdelme nagy gyűjtőerejű mozgalom volt, ezzel szemben a 9. század ikonklaszmosza epigonszerű kísérlet maradt csupán, s csak az elődök imitációjára volt képes.¹³⁵ Az ikonoklaszta reakció belső gyengeségét nem moshatja el az a tény sem, hogy a császár a rendelkezésére álló hatalmi eszközökkel próbált érvényt szerezni akaratának, és kegyetlenül üldözte az ellenszegülőket. V. León nem rendelkezett azzal a támasszal, amelyre a 8. század képromboló császárai számíthattak a nép és a katonaság körében, s éppen ezért állandóan a koronájáért reszketett. Az összeomlástól való szorongás uralkodásának utolsó éveiben rögeszméjévé vált, sorsát azonban – minden óvintézkedés ellenére – még így sem tudta elkerülni. 820 karácsonyán istentisztelet közben a Hagia Sophia oltára előtt ölték meg egykori harcostársa, Amorioni Michaél párthívei.

II. Michaél (820–829), az amorioni dinasztia megalapítója nyers katona volt, akinek képzetlensége, neveltetésének hiányosságai gúny és köznevetség tárgyát képezték a kulturált bizánciak köreiben. Nem hiányzott azonban belőle sem az energia, sem az értelem és a mértéktartás. Uralkodása idején a vallási vitákban bizonyos megnyugvás következett be. A képtisztelet üldözése megszűnt, a száműzötteket pedig – köztük Niképhoros pátriárkát és Theodór Studitét – visszahívták. A képtisztelet visszaállítására azonban – az orthodoxok nagy csalódására – elképzeléseik ellenére sem került sor. II. Michaél tartózkodó álláspontra helyezkedett, nem ismerte el sem a nikaiai ökumenikus zsinatot, sem pedig az ikonoklaszta zsinatokat, és egyszerűen megtiltott mindenféle vitát a képek problémájáról. A császár, aki Phrygiából, az ikonoklaszta mozgalom egykori fellegrárából származott, meggyőződése szerint kétségtelenül a képtisztelet ellenzője volt. Nagyon világosan mutatja ezt egyik levele Jámbor Lajoshoz, amelyben a képtisztelet bizonyos kinövéseiről panaszkodik.¹³⁶ Ugyanerre utal az a körülmény is, hogy fiát, Theophilos trónörökösét a tudós Jóannés Grammatikos neveltetésére bízta, és hogy Theodotos Melissénos halála után a pátriárkai székbe nem az orthodox Niképhorost hívta vissza, hanem inkább Antonios sylaióni püspököt nevezte ki, aki Jóannés Grammatikos mellett a legnagyobb mértékben volt felelős a 815-ös zsinati határozatok kidolgozásáért. Tartózkodó álláspontja nem közömbösségből fakadt, hanem sokkal inkább abból a felismerésből, hogy a képromboló mozgalom ekkorra már idejét múlta. Az egyetlen képtisztelet, aki ellen Michaél fellépett, a szicíliai Methodios volt, aki egy figyelmeztető pápai iratot nyújtott át neki a képtisztelet védelmében, de nem mint képtiszteletet vont a felelősségre, hanem azért, mert a bizánci képtisztelet Rómával fenntartott kapcsolata felkeltette a császár gyanakvását.

Bizáncban mesék keringtek három bajtárs, örmény León, Amorioni Michaél és Szláv Thómas különös és szokatlan kalandjairól. Annak idején mindhárman a török származású Bardanésnak, az összes kis-ázsiai haderő főparancsnokának a szolgálatában álltak, amikor az 803-ban felkelést szított, és megpróbálta I. Niképhoros császárt megfosztani a trónjától. Egy öregember ekkor nagy jövőt jósolt nekik. Bardanés trónbitorló próbálkozása kudarcba fog fulladni, mondta a jó öregember, de ami nem sikerül a híres hadvezérnek, elérik azt fiatal kísérői. Ketten közülük, León és Michaél a császári trónra fognak emelkedni, de a harmadik is, Thómas, karnyújtásnyira lesz a császári koronától.

II. Michaél uralkodásának központi belpolitikai eseménye az az óriási polgárháború volt, amit a császár egykori harcostársa, a kis-ázsiai szláv származású Thómas robbantott ki.¹³⁷ Az arabok hatékony támogatását is élvezve Thómas már V. León korában hatalmas, de heterogén elemekből álló hadsereget gyűjtött maga köré a keleti határ menti területeken. Arabok, perzsák, örmények, ibériaiak és más kaukázusi törzsek gyülekeztek zászlaja alá. Mozgalmának további kiszélesedésére alkalmas közeget nyújtott az etnikailag kevert Kis-Ázsia, ahol többek között szlávok is nagy számban éltek. Thómas felkelése kapóra jött azoknak is, akik vallási okokból kitaszítva érezték magukat Konstantinápolyból, és szembeszegültek a konstantinápolyi kormányzat ikonoklaszta irányzatával, mivel Thómas a képtisztelet híveként lépett fel, sőt a trónjától jogtalanul megfosztott VI. Konstantin császárnak adta ki önmagát. Figyelemre méltó az a tény, hogy e lázadó mozgalom társadalmi-forradalmi jelleget öltött. Thómas a szegények oltalmazójaként lépett fel, és szabadságot ígért nekik a terheiktől. Ezzel mozgósítani tudta a kilátástalan nyomor, a mértéktelen adók és a császári tisztviselők visszaélései és önkényeskedései miatt elkeseredett népet. „A rabszolga fölemelte halált hozó kezét az ura, a katona pedig tisztje ellen” – írja az egyik bizánci krónikás.¹³⁷ A felkelés, az etnikai, vallási és társadalmi ellentétekre támaszkodott, nemsokára magával ragadta Kis-Ázsia nagyobb részét: a hat kis-ázsiai thema közül csak Opsikion és Ameniakon maradt hűséges a császárhoz, II. Michaélhoz. Az antiocheiai pátriárka császárrá koronázta Thómost, ami nem történhetett meg a kalifa jóváhagyása nélkül. Kibyraióton thema támogatása a flotta birtoklásához juttatta, s ez lehetőséget nyújtott számára, hogy átkeljen Európába, és a birodalom európai részének képtisztelő lakosságát is a zászlaja alá gyűjtse. 821 decemberében hozzáfogott Konstantinápoly ostromához, amely több mint egy évig tartott, de végül megtörte a felkelés erejét. A hiányosan megszervezett tömegmozgalom felett a konstantinápolyi császár hadvezérének megfontoltsága győzelmet aratott. Megmenekülését azonban II. Michaél végső soron a bolgár kán segítségének köszönhetette, aki csapataival az ostromlott Konstantinápoly segítségére sietett. Miként annak idején Tervel kán az arabok ellen harcoló III. León érdekében, úgy most Bizánc legádázabb ellenfelének a fia, Omurtag is II. Michaél megsegítése érdekében lépett fel Thómas ellen, széjjelszórva annak lázadó csapatait. 823 tavaszán Thómasnak abba kellett hagynia az ostromot, és ezután a mozgalma is széthullott. Maroknyi híveinek kisebb csapatával Arkadiopolisba húzódott vissza, ahol még több hónapon át ellenállást tanúsított, míg végül is a császár fogságába került, és kegyetlen kínzások után kivégezték (823 októberében).

II. Michaél a helyzet ura maradt, azonban a közel három éven át tomboló polgárháború következtében Bizánc igencsak meggyengült. Ezen túlmenően az is nyilvánvalóvá vált, hogy a vallási széthúzás következtében szétszaggatott bizánci államot a társadalmi forrongás is bomlasztotta. Bár a kalifa, aki minden rendelkezésére álló eszközzel segítette Thómas trónbitorlását, a kalifátus belső nehézségei miatt nem volt abban a helyzetben, hogy közvetlen támadást indítson Bizánc ellen, a Bizánci Birodalmat mégis nagy veszély fenyegette az arab világ más részeiből. A Hispaniából kivándorolt arabok, akik 816-ban lerohanták Egyiptomot, és itt átmenetileg ural-

kodtak, egy évtizeddel később, 827-ben vagy 828-ban Krétát is megszállták.¹³⁹ Így Bizánc elveszítette a Földközi-tenger keleti részén az egyik legjelentősebb stratégiai támaszpontját. II. Michaél és utódainak minden arra irányuló kísérlete, hogy visszahódítsa elvesztett birtokait, hiábavalónak bizonyult: az arabok szinte másfél évszázadon át kezükben tartották ezt a fontos szigetet, hogy aztán innen kiinduló állandó rablóhadjárataikkal az egész környéket bizonytalanná tegyék.

Ugyanebben az időpontban súlyos kudarc érte Bizáncot Nyugaton is. A helyi bizánci hadseregpáncsnokok vitáiba beleavatkozva az afrikai arabok 827-ben partra szálltak Szicília szigetén. Az arabok Szicília elleni támadásai gyakori jelenségek voltak már a 7. század közepétől, most azonban megkezdődött a sziget szabályszerű meghódítása. Bizánc hatalmi pozíciói a Fekete-tengeren alaposan megrendültek, ez pedig elkerülhetetlenül éreztette hatását az Adrián is. Biborbanszületett VII. Kónstantin II. Michaél uralmát a bizánci befolyás legerősebb visszaesése korának tekintette az adriai tengerparton és a Balkán-félsziget nyugati részének szláv területein.¹⁴⁰

Míg a felkapaszkodott II. Michaél alig tudott írni-olvasni, addig fia és utóda Theophilos (829–842) nemcsak kiváló képzésben részesült, hanem kifejezetten nagy szeretettel vonzódott a tudományhoz és a művészetekhez. Bizánc számára mindez nem volt rendkívüli, megismétlődött a tanulatlan, majdnem írástudatlan katonának, I. Justinosnak, valamint unokaöcsének, I. Justinianosnak az esete, aki viszont kora legképzettebb emberévé vált. Bizonyítván a bizánci főváros erős kulturális befolyását és bizánci udvari élet magas kulturális színvonalát. Egyébként Theophilos nemcsak a főváros kultúrájáért lelkesedett, hanem annak az arab kultúrának a befolyását is rendkívüli módon értékelte, amely a bagdadi kalifa udvarából sugárzott Bizáncba. Az arab kultúra és művészet iránti lelkesedését valószínűleg tanítómestere, Jóannés Grammatikos táplálta, miként képromboló buzgalmát is. Theophilos uralma az ikonoklaszta mozgalom utolsó fellendülésének korszaka, s egyúttal az arab kultúra legerősebb befolyásának is az ideje Bizánc életében.

Theophilos nem annyira államférfiként tűnt ki, hanem sokkal inkább a személyisége miatt figyelemre méltó. Minden vallási fanatizmusból elkövetett kegyetlenkedése ellenére is volt benne valami vonzó, és nem csoda, hogy a személye körül legendák keringtek.¹⁴¹ Szeretett volna ideális uralkodó lenni, és törekedett a legszigorúbb igazságosságra, amelyet azonban időnként kissé teátrális módon juttatott kifejezésre. Az igazságos Hárün ar-Rašid kalifát utánozva, gyakran sétált a városban, és beszédbe elegyedett legszegényebb alattvalóival is, hogy miután meghallgatta panaszait, példás büntetést szabhasson ki a bűnözőkre, tekintet nélkül rangjukra és tisztségükre.

A themaszervezet további kiépítése – amely a 8. század végén és a 9. század elején megerősödött a Balkánon –, Keleten és kiterjesztése északon Theophilos idején következett be. Hogy a Fekete-tenger melléki Pontoson megszilárduljanak a bizánci pozíciók, két új themát szerveztek meg: Paphlagoniát és Chaldiát. Az első magában foglalta az addigi Bukellarion thema északkeleti sarkát, a második pedig Armeniakon thema északkeleti részét. Végezetül még Armeniakon és Anatólikon themák bizo-

nyos részeinek kiszakításával az arab határ hegyes vidékein három kisebb, új katonai-adminisztratív egységet hoztak létre. Ezeket *kleisuráknak* nevezték el (κλεισοῦραι = hegyszoros), és kisebb határ menti zónák voltak: Charsianon, Kappadókia és Seleukeia. A későbbiekben ezek is a themák rangjára emelkedtek.¹⁴²

Még nagyobb jelentősége volt annak, hogy Theophilos korában az ún. *klimata* szervezet – azaz a Krím-félsziget bizánci városai Chersón központtal – is a themaszervezet részévé vált, s stratégiát állítottak az élére. Kelet-Európa nagy síkságán nyugtalanság lett úrrá, s Bizánchoz hasonlóan a Kazár Birodalom is védelmi intézkedések megtételére kényszerült. Ugyanakkor, amikor a Krím-félszigeten bevezették a themaszervezetet, a bizánci mérnökök a kazár kagán kérésére felépítették a Don torkolatánál Sarkel erődítményét, emlékművet állítva ezáltal a bizánci haditechnikának a távoli sztyeppén.¹⁴³

Uralkodásának egész ideje alatt az arab művészet és kultúra lelkes tisztelőjének, Theophilos császárnak állandóan háborúkat kellett vívnia az arabokkal. Al-Ma'mūn kalifa alatt (813–833) a kalifátus erejét hosszú ideig belső háborúk bénították, különösen a perzsa Babek *churramita* szektájának szociális tiltakozást öltő mozgalma; és 830 táján tudott csak a kalifa annyira úrrá lenni a helyzeten, hogy kihasználva Bizánc nehézségeit, háborút indítson ellene. Bizánc nem volt abban a helyzetben, hogy minden erejét a kis-ázsiai hadszíntérre összpontosítsa, mert avval egy időben Szicíliában is hadban állt, ahol az arabok minden védelmi intézkedés ellenére is előretörték, és már 831-ben Palermo is elesett.

A keleti határvidéken kezdetben váltakozó sikerrel folyt a harc: hol a bizánciak hatoltak be az ellenséges területre, és Theophilos fényes diadalmenetben vonult be Konstantinápolyba, hol pedig – és inkább ez volt a gyakoribb – az arabok hatoltak be a bizánci területekre, s ennek következtében bizánci küldöttségek jártak a kalifa udvarában gazdag ajándékokkal és békeajánlataikkal. A helyzet komolyabbra fordult, amikor al-Ma'mūn fivére, al-Mu'tasim kalifa lépett a trónra. Letörte a lázadásokat, amelyek a kalifátusban rendszerezsek voltak a trónváltozások alkalmával, és 838-ban nagy hadjáratba fogott Bizánc ellen. A hadműveletek nem a határ menti erődítmények ellen irányultak, hanem Kis-Ázsia legfontosabb központjai ellen. Mu'tasim hatalmas seregének egyik része északnyugati irányba indult, a császár személyes vezérése alatt álló bizánci hadsereget július 22-én Dazimon (Dezmana) mellett megverte, és elfoglalta Ankyrát. Közben Mu'tasim a fősereggel augusztus 12-én meghódította Amoriont.¹⁴³ Ez az esemény különösen érzékenyen érintette Bizáncot, egyrészt azért, mert Amorion volt a legnagyobb és a legfontosabb erődítménye Anatolikon themának, másrészt pedig ebből a városból származott az uralkodó dinasztia. Az arabok ellen a nyugati országoktól kért segítséget a császár: a frankoktól és Velencétől.¹⁴⁵

A képrombolás Theophilos alatt utolsó fellendülését érte meg. 837-ben a pátriárkai trónra a képrombolók vezére Jóannés Grammatikos lépett, s ezzel ismét kezdetét vette a képtisztelők kemény üldözése.¹⁴⁶ Akárcsak V. Kónstantin idején, az üldözések elsősorban a szerzetesség ellen irányultak. Ránk maradt egy különleges fajtájú „Martyrium”, amelyben a Palesztinából származó testvérek, Theodóros és Theophanés részesültek, akiknek homlokára izzó acéllal ikonoklaszta verseket írtak, és azután a

graphtoi melléknevet kapták. Theophanés ugyanis költő volt, méghozzá jól ismert a szent ikonokat dicsőítő verseiről. Később, az orthodoxia restaurációja után Nikaia metropolitája lett.

A császár és a pátriárka ugyan minden eszközzel megpróbálták föléleszteni az ikonoklaszta mozgalmat, azonban a belső gyengeség jelei most már egyre világosabban mutatkoztak. Az ikonoklaszta politika többé már Kis-Ázsiában sem talált valószínű támaszra, s csak a császár akaratának és kevés számú követőjének köszönhetette a fennállását a fővárosban.¹⁴⁷ 842. január 20-án Theophilos meghalt, s a képrombolás sem élte túl a császárt. Ezzel együtt befejeződött az a nagy válság, amely a képrombolás krízisében jutott kifejezésre Bizáncban.

JEGYZETEK A III. RÉSZHEZ

1. K. N. Uspenskij: Očerki po istorii ikonoborčeskogo dviženija v vizantijskoj imperii v VIII–IX vv. Feofan i ego chronografija. *VV* 3 (1950) 393–438 és 4 (1951) 211–262, posztumusz megjelentetett nagy forráskritikai vizsgálata megkísérli bebizonyítani, hogy a Theophanés és Niképhoros által e korszakra használt forrás az ikonoklaszta táborból származott, és baráti tendenciát mutat a képrombolókkal, amit a két ikontisztelő író az ellenkezőjévé fordított. A figyelmes forrásanalízis azonban megmutatja – amit már ezen könyv (1956) francia és angol kiadásában megjegyeztem –, hogy ez a tézis nem helytálló. Amikor például az V. Konstantin uralma alatt bekövetkezett élelmiszerár-csökkenést mindkét író azzal magyarázza, hogy a kapzsi képromboló aranyat halmozott fel, ezért aztán mindkét író őt új Midásnak nevezi (Theoph. 443, 19. Nikeph. 76, 5), és így egészen nyilvánvaló, hogy ez a gúnyos összehasonlítás már a közös forrásukban is megtalálható volt. – Ugyanezekre a negatív eredményekre jutott azonos érvek alapján az én hozzászólásaim ismerete nélkül Alexander: *Patriarch Nicephorus*. 158 skk.
2. C. de Boor kiad., 2 köt., Leipzig, 1904; interpolált változata a folytatás mellett: E. Murali, Petersburg, 1859.
3. Th. Tafel kiad., München, 1859.
4. Vö. S. P. Šestakov: *VV* 4 (1897) 167 skk. és 5 (1898) 19 skk.
5. V. I. Srezneskij kiad., Petersburg, 1905. – Ezen munka összetételének komplikált problémájához és az egyes recenziók kapcsolatahoz vö. különösen V. G. Vasiljevskij: Chronika Logofeta v slavjanskom i grečeskom. *VV* 2 (1895) 78–151; G. Ostrogorskij: Slavjanskij perevod chroniki Simeona Logofeta. *SK* 5 (1932) 17 skk.; A. Každan: Chronika Simcona Logofeta. *VV* 15 (1959) 125 skk. Lásd az irodalmat in Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I. 517 skk.
6. Genesisios és Theophanés continuatus forrásainak kérdéséhez lásd utoljára F. Barašić: Les sources de Génésios et du continueur de Théophane pour l'histoire du règne de Michel II. *Byz.* 31 (1961) 257 skk., aki egyebek mellett kimutatja, hogy mindkét író II. Michaél korára (820–829) vonatkozóan a Phótios könyvtárában megemlített Sergios Homologetés

- kortárs írását használta. Vö. uő.: Dve verzije uizvorima o ustaniku Tomi. *ZRVI* 6 (1960) 145 skk., lásd továbbá a 201. oldalon a 4. rész forrásai alatt.
7. Már három kiadásban megjelent: Dujčev: Spisanie na bŭlg. *Akad. na naukite*, 54 (1936) 147 skk.; Beševliev: *Godišnik na Sofijskija Universitet*, 33, 2 (1936); Grégoire: *Byz.*, 11 (1936) 417 skk. Bulgária 9. századi történetéhez a bizánci források közlései mellett az óbolgár feliratokat is tekintetbe kell venni: V. Beševliev: Pŭrvobŭlgarski nadpisi. *Godišnik na Sof. Univ.*, 31,1 (1934) és Dobavki i opravki, ibid. 32, 5 (1935); vö. H. Grégoire: Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare. *Byz.*, 9 (1934) 745 skk.
8. *Scriptor incertus de Leone Armenio*, a Bonni Corpusban León *Grammatikos* mögött.
9. H. Grégoire: Un nouveau fragment du „Scriptor incertus de Leone Armenio”. *Byz.* 11 (1936) 417 skk. és Du nouveau sur la chronographie byzantine: le Scriptor incertus de Leone Armenio est le dernier continuateur de Malalas. *Bull. de l'Acad. de Belgique* 22 (1936) 420 skk.
10. Ahogy L. Tomić: Fragmenti jednog istoriskog spisa IX veka. *ZRVI* 1 (1952) 78 skk. kimutatta az elveszett mű a 9. század 2. felében (Bulgária krisztizációja után) keletkezett, és Grégoire felfogásával szemben nem a *Malalas-krónika* folytatása, hanem a kor történetét mutatja be.
11. N. Bees: Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας χρονικόν, Βυζαντίς. I (1909) 37 skk. Ehhez P. Charanis: The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlement in Greece. *DOP* 5 (1950) 141 skk., ahol a szerző korábbi munkái és a problémához kapcsolódó további irodalom teljes felsorolása megtalálható. Joggal hangsúlyozza Charanis a *Monemvasiai krónika* adatainak megbízhatóságát, és továbbá azt a feltevést, hogy számára a fent említett elveszett történeti munka (lásd a 10. jegyzetet) szolgál alapul, amelynek részei a Digenés I. Niképhoros bolgár hadjárataról és V. León történetéről szóló részével azonosíthatók.
12. M. J. de Goeje kiad., 3 köt. (1879) Az arab történetírók legfontosabb híradásait az Amorionidinasztia korára vonatkozóan kivonatokban közli Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I. App. 267–394. (A Makedón-dinasztia korára: Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, II, 2).
13. M. J. de Goeje: *Bibl. geogr. Arab.* VI (1899) 77 skk. és 197 skk. E. W. Brooks: Arabic Lists of the Byzantine Themes. *Journ. of Hell. Stud.*, 21 (1901) 67 skk. Vö. Gelzer: *Themenverfassung*. 17 skk., 81 skk. Lásd a 982-ből származó anonim perzsa földrajzi munka példás kiadását: V. Minorsky: *Hudud al-'Alam*, London, 1937.
14. Vö. összefoglalóan: H. Grégoire: Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτης. Ἡ βυζαντινὴ ἐποποιία στὴν ἱστορίᾳ καὶ στὴν ποίησι. New York, 1942. A költemény kiváló új kiadását angol fordításban és kommentárral kínálja: J. Mavrogordato: *Digenis Akrites*. Oxford, 1956. Orosz fordítása: A. J. Syrkín: *Digenis Akrit*. Moskva, 1960. Vö. az általa végzett vizsgálatokkal: *IV* 18 (1961) 124–149, 19 (1961) 97–119, 20 (1961) 129–155 és a részletes kutatási jelentést a Digenés-kérdéshez, ib. 17 (1960) 203–226.
15. Migne: *P. G.* 100. 1069–1186.
16. *AA SS.*, április 1. App. 22–32.
17. A. Vasiliev kiad., *IRAI* 5 (1900) 49–86. Új kiadása francia fordítással: M. H. Fourmy et M. Leroy: *Byz.*, 9 (1934) 112–167.
18. *AA SS.*, június 5. 190 skk.
19. V. Vasiljevskij és P. Nikitin kiad., *Mémoires de l'Acad. Imp. de St. Pétersbourg*, VIII. sorozat, VII. 2 (1905). Vö. A. Vasiliev: ibid. III. 3 (1898).

20. Migne: *P. G.* 98. 156 skk.
21. *P. G.* 94. 1232–1420.
22. Kiadta és behatóan kommentálta: Melioranskij: *Georgij Kiprjanin*. 1 skk. Vö. E. Kurtz: *BZ* 11 (1902) 538 skk.
23. Az övé a σθηλευτικός λόγος (*P. G.* 96, 1348–1362) és egy kiadatlan, látszólag fontosabb írás. Vö. Melioranskij: *Georgij Kiprjanin*. 99 skk.
24. *P. G.* 95. 309–344; vö. utoljára J. M. Hoeck: *Orient. christ. per.* 17 (1951) 26. 2. lj.
25. *P. G.* 99.
26. *P. G.* 100, 169 skk.; Pitra: *Specilegium Solesmense*, I (1852) 302 skk. és IV, 233 skk.; a *Codex Coislianus*ban 93, sk. 1–158 v-ig és a *Bibl. Nat. Codex Gr.*-ben 1250, 173–332 sk. Niképhoros fennmaradt teológiai főműve kiadatlan. A tartalmáról részletesen tájékoztat Alexander: *Patr. Nicephorus*. 242–262.
27. Duchesne kiad., *Roma e l'Oriente*, 5 (1912) 225 skk. Későbbi változatát kínálja az *Epist. ad Theophilum*, in Migne: *P. G.* 95, 345 skk.
28. Mansi 12, 959 skk. és 12, 1 skk.
29. Összeállítva és kommentálva in Ostrogorsky: *Bilderstreit*. 46 skk. és 7 skk. A 815-ös ikonoklaszta zsinat határozatairól lásd a pontosabb és teljesebb kiadást: P. Alexander: The Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and its Definition: *DOP* 7 (1953) 58 skk.
30. Duchesne: *Liber Pontificalis*, I. 415 skk.
31. *JE* 2180 és 2182. Mansi 12, 959 skk. Új kiadása, amelyet mégsem tekinthetünk kritikai kiadásnak: E. Caspar: Papst Gregor II. und der Bilderstreit. *Ztschr. f. Kirchengesch.* 52 (1933) 72 skk. A régi kutatással szemben (Duchesne: *Liber Pontificalis*. 413. 45. lj.; Schwarzlose: *Bilderstreit*. 113 skk. és mások) az eredetiségét – a fordításhibák és későbbi másolók kiegészítéscinek feltételezése mellett – megvédtem, lásd Ostrogorsky: *Querelle des Images*. 244 skk. Ezzel kapcsolatban részletesebb: E. Caspar: i. m. 29 skk., aki az első levélben nagyobb interpolációkat feltételez. Most már eredetiként veszik figyelembe a két levelet: V. Grumel: *Échos d'Orient*. 39 (1936) 234 skk.; H. Menges: *Die Bilderlehre des Johannes von Damaskus* (1938) 167; Bréhier-Aigrain 452; Bréhier: *Vie et mort*. 79; S. Der Nersessian: Une apologie des Images du VIIe siècle. *Byz.*, 17 (1944/1945) 66, n. 25. Vö. F. Dölger: *BZ* 33 (1933) 451 sk. Ezzel szemben H. Grégoire: *Byz.* 8 (1933) 761 skk. a Hartmann: *Byz. Verwaltung*. 131 skk. (vö. *Gesch. Italiens im Mittelalter*, II. 2 118. 22. lj.) nézetéhez való visszatérést szorgalmazza, mely szerint a második Gergely-levél az eredeti, míg az első egy ebből összeállított későbbi hamisítvány. J. Haller: *Das Papsttum*, I (1936) 502, még mindig úgy véli, hogy mindkét levelet „ügyetlen hamisítványnak” kell tartanunk. Hamisságuk bebizonyítására törekedett A. Faggiotto: Sulla discussa autenticità delle due lettere di Gregorio II a Leone III Isaurico. *Studi biz. neoell.*, 5 (1939) 437 skk. anélkül, hogy új és lényeges érvekkel egészítette volna ki a korábbi eredményeket, és E. Caspar fejtegetéseit egyáltalán ismerte volna.
32. *JE* 2181.; Migne: *P. G.* 98, 147 skk.
33. M. G. Conc., II. suppl.
34. M. G. Ep., V. 1. 5 skk.
35. Mansi 12, 1055 sk. Ehhez a görög fordítást kell hasonlítani, amely a nikaiai zsinaton került feldolgozásra, és eszmetörténetileg az eredetiből nagyon fontos eltéréseket tartalmaz. Vö. fejtegetéseimet in Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung. *SK* 6 (1933) 73 skk.

36. Az eklogát láthatóan egy bécsi kézirat alapján jelentette meg J. Leunclavius: *Jus graeco-romanum*, II (1596) 79 skk.; több kézirat alapján Zachariae von Lingenthal: *Collectio librorum iuris graeco-romani ineditorum* (1852); az athéni kézirat alapján A. Monferratus: *Ecloga Leonis et Constantini* (1889). Zachariae szövege újra nyomtatásra került Zepos: *Jus*, II. 1 skk.; francia fordítással és kommentárral C. A. Spulber: *L'Éclogue des Isauriens* (1929); bolgár fordítással és kommentárral N. P. Blagoev: *Ekloga* (1932); E. H. Freshfield: *A Manuel of Roman Law, the Ecloga* (1926), Monferratus szövege után angol fordítását kínálja a kommentár mellett.
Az ekloga promulgációs éve sokat vitatott. Minden amellett szól, hogy az eklogát 726 márciusában adták ki. Vö. V. G. Vasiljevskij: *Zakonodatelstvo ikonoborcev. Trudy*, IV (1930) 157 skk.; D. Ginis: *BZ* 24 (1924) 346 skk.; Ostrogorsky: *Chronologie*. 6 sk.; Spulber: i. m. 83. Az érvek, melyeket Blagoev: i. m. 19 skk. a 741 év mellett hoz, és amelyek Biener (739 év) a Vasiljevskij által már visszautasított érveken alapszanak – G. E. Heimbach és Zachariae (740) ismételtlen elfogadtak –, elégtelenek. Ugyanezen időpont mellett lép fel V. Grumel: *Échos d'Orient*. 38 (1935) 325 skk., aki a hibás kronológiai rendszerből indul ki (lásd a 2. rész 4. jegyzetét) és Vasiljevskij és Spulber érveit nem veszi figyelembe.
37. Agathon Diak., Mansi XII, 192 D E.
38. Vö. ehhez P. E. Schramm: *Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser. Ein Kapitel aus der Geschichte der mittelalterlichen „Staatssymbolik“*. *Hist. Z.* 172 (1951) 452 skk. találó fejtegetéseit.
39. Duchesne: *Liber Pontif.* 391. Ehhez Kulakovskij: *Istorija*, III. 309. 2. lj., Buryval: *BZ* 5 (1896) 570. ellentétben.
40. Vö. most Grabar: *Iconoclasm*. 47 skk.
41. Agathon Diak., Mansi XII, 193E–196 A.
42. Theophanés 385, 29 és 386, 6. Ehhez Kulakovskij: *Istorija*, III. 414 skk. kitérője.
43. Az észak-szíriai Germanikeiából származott. Hogy a τῇ ἀληθείᾳ δὲ ἐκ τῆς Ἰσαυρίας szavak Theophanés krónikájában (391,6) későbbi betoldások, azt már K. Schenk: *BZ* 5 (1896) 296 skk. bebizonyította. Véleményem szerint ragaszkodni kell ehhez, habár több kutató az izaui származás mellett állt ki, vö. B. Kulakovskij: *Istorija*, III. 319. 2. lj., aki arra a kiadásra támaszkodik, amely szerint León a keresztségben az „izauiak számára tipikus” Konon nevet kapta. De Konon pápa (686–687) egészen biztosan nem volt izaui, hanem mint a *Liber Pontificalis*-ből következik, „natione grecus, oriundus parte Tracesio, edocatus apud Siciliam”.
44. Az ostrom alapos ábrázolását minden forrás és a teljes rá vonatkozó irodalom figyelembevételével kínálja R. Guiland: *L'expédition de Maslama contre Constantinople (717–718) az Études byzantines*. Paris, 1959, 109 skk. munkájában.
45. Bizánc és a Kazár Birodalom közötti baráti kapcsolatokról a 8. században vö. Vasiliev: *The Goths in the Crimea* (1936) 87.
46. Vö. II. rész 38. jegyzet – a Thrakésion thema strarégosával elsőként a 741. évben találkozunk: Theophanés 414, 33. Vö. Diehl: *Régime des Thèmes*. 282 és Gelzer: *Themenverfassung*. 77 sk.
47. A Bukellarion thema strarégosával elsőként 767-ben találkozunk: Theophanés 440, 28. Vö. Gelzer: *Themenverfassung*. 79.
48. Még 710-ben megemlítenek egy patricius et stratigos caravisionorumot: *Liber Pontificalis*, 390; a 732. évben a Kibyraiótón strarégosa már megjelenik: Theophanés 410, 7. Vö.

- Diehl: *Régime des thèmes*. 280 skk.; Gelzer: *Themenverfassung*. 34; R. Guillard: *Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine*. *BZ* 44 (1951) 212.
49. Kréta strarégosát Stephanos Neos élettrajza említi meg, Migne: *P. G.* 100, col. 1164. G. Spyridakes: Τὸ θέμα Κρήτης πρὸ τῆς κατακτῆσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων. *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 59 skk. érdeme a felismerés – ugyanis elsőként utalt erre a helyre, és feltételezte, hogy Kréta III. León alatt kapta meg a thema rangot. Vö. H. Glykatzi-Ahrweiler: L'administration militaire de la Chrète byzantine. *Byz.*, 31 (1961) 217 skk., aki joggal feltételezte, hogy Kréta korábban egy archón alá volt rendelve, és archontiát mutatott ki.
50. A feltételezést, miszerint III. León a themarendszer alapvető átalakítását vitte véghez, és az állam összes területét érintő átfogó reformtevékenységet is folytatott – habár a bizantinológiában hosszú időn keresztül communis opinio volt – semmilyen forrás nem támasztja alá. Vö. észrevételeimet: Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier. *BZ* 30 (1929/30) 394 skk. A régi teóriát Ch. Diehl: *Le monde oriental de 395 à 1081* (1936) 255 sk. kísérelte megmenteni, mégis III. León „reformművének” ábrázolásánál a νόμος στρατιωτικός-ra és a νόμος γεωργικός-ra támaszkodott, melyekről maga is elismerte (256.), hogy III. Leónra való utalásuk nem megalapozott (ezekről a törvényekről vö. fent 95. skk.)
51. A datáláshoz lásd a 3. rész 36. jegyzetét, ahol az eklogához kapcsolódó irodalom is fel van sorolva.
52. R. S. Lopez: Byzantine Law in the Seventh Century and its Reception by the Germans and the Arabs. *Byz.*, 16 (1942/1943) 445 skk. elfogadja, hogy ezen szokásjog feljegyzése már Hérakleios alatt bekövetkezett, és hogy – feltételezhetően – Hérakleios törvénykezési előírásai az arab és germán jogra is hatást gyakoroltak.
53. Zepos: *Jus*, II. 16.
54. Vö. különösen E. Kitzinger: The Cult of Images in the Age before Iconoclasm. *DOP* 8 (1954) 83–150 fontos tanulmányát.
55. Vö. H. von Campenhausen: Die Bilderfrage als theologisches Problem der alten Kirche. *Zeitschr. f. Theol. u. Kirche*, 49 (1952) 33 skk. összefoglaló tanulmányát gazdag irodalommal és G. Ladner: The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy. *DOP* 7 (1953) 1 skk. Lásd S. Der Nersessian: Une apologie des images du septième siècle. *Byz.*, 17 (1944/45) 58 skk. G. Florovsky: Origen, Eusebius and the Iconoclastic Controversy. *Church History*, 19 (1950) 77 skk. N. H. Baynes: The Icons before Iconoclasm. *The Harvard Theological Review*, 44 (1951) 93 skk. (= *Byzantine Studies and Other Essays*. London, 1955, 226 skk.)
56. Theophanés 401, 22. ehhez részletesen J. Starr: *The Jews in the Byzantine Empire 641–1204*. Athen, 1939.
57. A bizánci források arról tudósítanak, hogy II. Yazīd kalifa a 723/724-ben elrendelte a keresztény szentképek megsemmisítését birodalmában. Valójában nemcsak a keresztény képek megsemmisítéséről volt szó, hanem az összes kultikus célt szolgáló élőlény-ábrázolásról, de már hasonló rendelkezéseket hozott Yazīd elődje II. ‘Umar kalifa (717–720) is. Ehhez az egész kérdéskomplexumhoz vö. Grabar: *Iconoclasm*. 103 skk.
58. Theoph. 404, 3: Τούτω τῷ ἔτει ἤρξατο ὁ δυσσεβὴς βασιλεὺς Λέων τῆς κατὰ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων καθαιρέσεως λόγον ποιῆσθαι.

59. Vö. Ostrogorsky: *Querelle des Images*. 235 skk.
60. Vita Stephani. Migne: *P. G.* 100, 1084 B. Niképhoros 57, 26.
61. Mansi XII. 975 (= Caspar: *Zeitschr. f. Kirchengesch.* 52, 85, Z. 382): βασιλεὺς καὶ ἱερεὺς εἰμι.
62. III. León, a fenti 58. jegyzetben idézett Theophanés helyből való téves következtetéssel szemben, az „első”, képtiszelettel szembeni ediktumát nem 726-ban adta ki, hanem valószínűbb, hogy ebben az évben csak elkezdte a képek elleni nyilvánosság előtti prédikációit (ἡρξάτο λόγον ποιεῖσθαι). Tehát a képekkel szemben az ediktum – az egyetlen és nem a „második” – csak 730-ban került kibocsátásra, mint azt a források egyértelmű tanúsága és meggyőző mérlegelések alapján kimutatni hiszem: *Querelle des Images*. 238 skk. E. Caspar: *Ztschr. f. Kirchengesch.*, 52 (1933) 54 sk. ellenvéleménye azon téves feltételezésen alapul, hogy a *Vita Gregorii II.* két ediktumot említ (*Liber Pontif.*, 404 és 409). Valóságban a szóban forgó helyen, a császár „iussiones”-eiről van szó, és nem pedig egy ediktumról, hanem III. León pápához intézett híres (első) leveléről; tudvalevőleg a császári leveleket Rómában gyakran ezzel a kifejezéssel jelölték. A legtöbb kutató elfogadta értelmezésemet: vö. F. Dölger: *BZ* 31 (1931) 458 skk.; J. Haller: *Das Papsttum I.* 328 és 502; H. Menges: *Die Bilderlehre des hl. Johannes von Damaskus* (1938) 33; L. Bréhier: *Échos d'Orient*. 37 (1938) 21 sk. és *Vie et mort*. 79; Bréhier-Aigrain 448 skk.; Alexander: *Patr. Nicephorus*. 9; Beck: *Kirche*. 299.
63. II. Gergely pápa III. Leónhoz intézett levelei eredetiségének kérdéséhez lásd a 3. részt bevezető Forrásokban felsorolt irodalmat. De ezen kérdés, tekintettel a fennmaradt szövegekre, mégis eldöntöttnek látszik, így a levélváltás és annak negatív eredménye nem kétséges.
64. E. Caspar: *Gesch. des Papsttums II.* (1933) érdemekben gazdag könyvében II. Gergely alakját „nemzeti forradalmárként” ábrázolta, meglehetősen téves értelmezésben.
65. Vö. H. Menges: *Die Bilderlehre des hl. Johannes von Damaskus*, Münster, 1938.
66. Vö. Schwarzlose: *Bilderstreit*. 187 skk. és tanulmányomat: Soedinenie Voprosa o sv. ikonach s christologičeskoj dogmatikoj. *SK* 1 (1927) 35 skk.
67. Vö. Zakariás pápa két levelét (M. G. Ep. III. Nr. 57 és 58), melyek Artabasdot és fiát, Niképhorost mint császárt említik. Az Artabasdos-trónbitorlás kronológiájához lásd Ostrogorsky: *Chronologie*. 18.
68. Theophanés 422, 16: ὧν οἱ πλείους εἰς τὴν Θράκην οἰκοῦντες μέχρι τοῦ νῦν...
69. Theophanés 429. Niképhoros 66.
70. Vö. Zlatarski: *Istorija*, I. 1, 208 skk.
71. Niképhoros 69, 1 szerint a szláv bevándorlók száma 208 000 főre rúgott. Ezen adatot nem szabad P. Charanis: *The Slavic Element in the Byzantine Asia Minor. Byz.* 18 (1948) 77 skk. véleményével egyetértve túlzásként elvetni, azonban az se szükséges, hogy B. A. Pančenko: *Pamjatnik slavjan v Vifinii. IRAIK* 8 (1903) 35 alapján még jobban megnöveljük. Pančenko adatai biztosan nemcsak a katonai szolgálatra alkalmas emberekre, hanem a bevándorlók teljes számára – nőikkel és gyermekekkel együttvéve – vonatkozik. A túlzó számok általában kerekített értékek, mialatt a Niképhoros által közölt szám éppen pontossága miatt feltűnő, amit valószínűleg hivatalos eredetre vezethetünk vissza.
72. A. Lombard: *Constantin V, empereur des Romains*. 47 az anchialosi csatát 762-re teszi, Zlatarski: *Istorija*, I. 1, 214, és Runciman: *Bulg. Empire*. 38 763-ra. Ez az utóbbi datálás kétségkívül helyes, és bár nem annyira a Runciman által felállított megfontolásokból

- (Zlatarski véleményét nem indokolja) következik, hanem egyszerűen azért, mert Theophanés 433, 5 adatával, mely szerint a csata az 1. indikcióban történt, és június 30-a csütörtök volt, teljesen megegyezik. A Theophanés által megadott 6254. világév, amelyre Lombard támaszkodik, a Theophanés-krónika ezen korszakára szokásos és úgyszólván normális eltérésére mutat, mely az év- és az indikciós számításnál észrevehető.
73. V. Grumel: L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople. *Recherches de science religieuse*, 40 (1952) 191 skk. kimutatta, hogy ezen intézkedéshez az eddigi feltételezéssel – mely szerint III. León alatt a 8. század 30-as éveiben – szemben csak két évtizeddel később V. Kónstantin alatt az itáliai bizánci uralom összeomlása után folyamodtak. A régi dátumot M. V. Anastos: *The Transfer of Illyricum, Calabria, and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732–733. Silloge bizantina in onore di S. G. Mercati*. Rom, 1957, 14 skk.
74. Vö. Ciprusi Geórgios Nouthesia, Melioranskij kiad., *Georgij Kiprijanin*. X. skk.
75. Összeállítva: Ostrogorsky: *Bilderstreit*. 8 skk.
76. Ostrogorsky: *Bilderstreit*. 8, 2. töredék: καὶ εἰ καλῶς, ὁμοούσιον αὐτὴν [sc. τὴν εἰκόνα] εἶναι τοῦ εἰκονιζομένου.
77. Vö. Ostrogorsky: *Bilderstreit*. 24 skk.; Martin: *A History of the Iconoclastic Controversy*. London, 1930, 42; Bréhier–Aigrain 467.
78. Vö. H. Grégoire: Mahomet et le Monophysisme. *Mélanges Diehl*, I (1930) 109 skk.
79. Mansi XIII, 257 E–260 AB.
80. Grabar: *Empereur*. Vö. uő.: Les fresques des escaliers à Sainte-Sophie de Kiev et l'iconographie impériale byzantine. *SK* 7 (1935) 103 skk.
81. Theophanés 438, 8.
82. Ez nem azt jelenti, hogy a képromboló mozgalom tulajdonképpeni célja a szerzetesség elleni harc volt, és az „ikonomachia” alapjában „monomachia” lett volna, ahogy Andrejev *German i Tarasij* című kötetében elsőként feltételezte, és ahogy azóta ez gyakran megismétlődik. A szerzetesség elleni harc a képrombolás kísérőjelensége volt, mely a 8. század 60-as éveiben kezdődött. III. León korából és magának V. Kónstantin uralkodásának első feléből szerzetesellenes intézkedésekről nem tudunk, mialatt ahhoz a legcsekélyebb kétség sem fér, hogy a képrombolókkal rendelkezésünkre álló szerzetesforrások általában ellenségesek és túlzók. Így nem mulasztották volna el, hogy az ilyen intézkedésekre teljes nyomtatékkal utaljanak, hogyha erre a legcsekélyebb indokuk is lett volna. Lásd ezen teória kritikáját: M. J. Szuzjumov: Problemy ikonoborčeskogo dviženija v Vizantii. *Učenye zapiski Sverdlovskogo gos. ped. inst.*, 4 (1948) 78 skk.
83. Theophanés 445, 3.
84. Theophanés 449, 15.
85. Theophanés 453, 10.
86. Theophanés 449, 28: Οἱ τε τῶν θεμάτων καὶ τῆς συγκλήτου καὶ τῶν ἔσω ταγμάτων καὶ τῶν πολιτῶν πάντων καὶ ἐργαστηριακῶν.
87. Theophanés 450, 27.
88. Theophanés 458, 10: συναγοῦσα πάντα τὸν λαόν. Hogy Konstantinápoly népe, ha csak formálisan is, főpásztorainak megválasztásában részt vett volna, ez közvetlenül a képrombolás kitörése előtti időből hagyományozódott. Theophanés 384 szerint Germanost a pátriárkai trónra meghívták: ψήφω... παιτὸς τοῦ εὐαγοῦς κλήρου, καὶ τῆς ἱερᾶς συγκλήτου, καὶ τοῦ φιλοχρίστου λαοῦ τῆς θεοφυλάκτου ταύτης καὶ βασιλίδος πόλεως.

89. Az időponthoz Grumel: *Reg.* 355.
90. Mansi XII, 1031.
91. Tarasios szerzőségéről lásd Andreev: *German i Tarasij.* 142 skk.
92. Zepos: *Jus*, I. 45: 'Εν ὀνόματι τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος 'Ειρήνη πιστὸς βασιλεὺς (lásd ugyanott 49). Vö. Bury: *Constitution.* 23 sk.
93. Theophanés 475, 15. Theodóros *Studi.* Ep. I. 6: Migne: *P. G.* 99, 929 skk. Vö. Bury: *Eastern Rom. Empire.* 3 és 212.
94. Dölger: *Reg.* 340.
95. 798-ban a császárság békeszerződése és a tributfizetési kötelezettsége meg lett újítva: Dölger: *Reg.* 352.
96. Runciman: *Bulgarian Empire.* 49 nézete dacára Theophanésből A. M. 6288 (=795/96) egyértelműen következik, hogy VI. Kónstantin a bolgároknak tributumot fizetett. Így igaz Bury: *Eastern Rom. Empire.* 339. Minden valószínűség szerint a tributfizetési kötelezettséget a 792-ben bekövetkezett vereség utáni időre datálta.
97. Az Adorján-levél (Mansi XII, 1055–1075) eredeti szövege és a nikaiai zsinaton felolvasott görög fordítása közti különbségekről vö. tanulmányomat: Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung. *SK* 6 (1933) 73 skk.
98. A. von den Steinens: Entstehungsgeschichte der Libri Carolini. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibl.*, 21 (1929/30) 83 skk. kísérlete – mely a frankfurti zsinat határozatait kompromisszum megoldásként ábrázolja – nem szerencsés. Egyébként ez a fontos tanulmány rendkívüli figyelmet érdemel. Vö. uő.: Karl der Grosse und die Libri Carolini. *N. Archiv d. Gesellschaft f. ältere deutsche Geschichtskunde*, 49 (1932) 207 skk.
99. A koronázás a bizánci koronázási ceremóniák mintájára történt: vö. E. Eichmann: *Die Kaiserkrönung im Abendland*, I (1942) 23 skk. – Ahogy E. Sackur: Ein römisches Majestätsprozess und die Kaiserkrönung Karls d. Gr. *Hist. Z.*, 87 (1901) 385 skk. kimutatta és azóta újból és újból rendkívüli nyomatékkal hangsúlyozza (vö. J. Haller: *Das Papsttum*, II. 1 [1939], 18 skk.), Nagy Károly császárválasztásánál a helyi római példák is erősen szóhoz jutottak. Ezen példákat Károly császárrá koronázásának az okaként feltüntetni, és a 800. december 25-i történeti eseményt csak a pillanatnyi helyzetből magyarázni csak a probléma leegyszerűsítését jelentené.
100. Vö. ezen fejezet kezdetén idézett irodalmat. Másként L. Halphen: Charlemagne et l'Empire carolingien. Paris, 1947, 120 skk.
101. Theophanés 475, 27. Ehhez a sokat taglalt híradáshoz vö. utoljára W. Ohnsorge: Orthodoxus imperator. Vom religiösen Motiv für das Kaisertum Karls des Grossen. *Jahrb. d. Gesellschaft f. niedersächs. Kirchengesch.*, 48 (1950) 24 skk. (= *Abendland und Byzanz.*, 64 skk.), akinek ötletes, de joggal kiélezett fejtegetéseit Károly álláspontjáról a képkérdéshez én nem tudtam követni. Vö. észrevételeimet in *BZ* 46 (1953) 153 skk., kül. 155.
102. Theosteriktos szerzetes úgy magasztalta őt, mint εὐσεβέστατος καὶ φιλόπρωχος καὶ φιλομόναχος: Vita Nicetae. *AASS*, április 1. XXIX.
103. Theophanés 486–487.
104. Theoph. cont. 54, 5. Dölger: *Finanzverwaltung.* 62 skk. és N. A. Constantinescu: *Bulletin de l'Acad. Roumaine, Section hist.*, 11 (1924) és *Deutsche Literaturzeitung*, 1928, H. 31, Sp. 161 skk. feltételezését, hogy csak a parasztok fizették a kapnikont, mind Theoph. cont. mind pedig Skylitzés-Kedrénos II. 413 és Ibn Khüردادbih (de Goeje) 84. adatai megcá-

- olták. Vö. G. Ostrogorsky: Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter. *Byz.* 6 (1931) 234 sk. és *Steuergemeinde.* 49 skk., ahogy Stein: *Vom Altertum.* 160; Dölger, *BZ* 34 (1934) 371 skk. mindenesetre saját nézetehez ragaszkodik.
105. Theophanés 486, 26: ἀλληλεγγύως τὰ δημόσια. Dölger: *Finanzverwaltung.* 130 és *BZ* 36 (1936) 158. 1. lábjegyzetével kétségbe vonta a fogalom technikai jelentését, melyben csak II. Basileios allélengyona számára szeretne kivételt tenni. Őt követi szintén Lemerle: *Histoire agraire.* 219, 261 skk. Azonban a fogalom nagyon is technikai jelentéssel bírt, azt már Ashburner (14. §) értekezése is kimutatta = Dölger: *Finanzverwaltung.* 119, 24: ἑπιοικοὶ ἀλληλέγγυα ἀπαιτοῦμενοι. Ezt ismerte fel K. A. Osipova: Allilengij v Vizantii v X veke. *IV* 17 (1960) 28 skk., aki első megközelítésben vizsgálatát éppen Ashburner tanulmányában szereplő allélengyon-nak szentelte, azonban helytelenül – Každanhoz: K voprosu ob osobennostjach feodal'noj sobstvennosti v Vizantii IV–XI vv. *IV* 10 (1956) 63 skk. és Ešče raz ob agrarnych otnošenijach v Vizantii IV–XI vv. *IV* 16 (1959) 107 skk. csatlakozva – a kora középkorban a pótlékrendszer megszakítását és a 9. századi ismételt bevezetését feltételezi.
106. Ez átlagosan egy kb. 10%-os pótlék volt a vételárra, mivel itt szemmel láthatóan iskoláztatlan, külföldről behozott rabszolgákról van szó. Justinianos alatt (*Cod. Just.*, VI, 43, 3. 531-től) az egyszerű felnőtt rabszolgák 20, a kézműves 30, jobb szakmát gyakorló rabszolgák – írnokok és orvosok – 50–60 nomismába kerültek. A 7. század első felében (Irgalmas Szent Jóánnés vitája után, H. Gelzer kiad., 44.) Jeruzsálemben iskolázott rabszolgákat 30 nomismáért vették. A 911-ben kötött bizánci–oroszl szerződés az orosz területeiről behozott rabszolgák árát 20 és az oroszok számára kevésbé kedvező 944-es szerződés mindkét nemű fiatal foglyok árát 10 nomismában szabta meg (*Polnoe sobr. russk. letop.* I², 36 és 50; ford. R. Trautmann: *Die Nestorchronik.* 22 és 32). A rabszolgák helyzetéről Bizáncban általánosságban vö. A. Hadjinicolaou–Marava: *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin.* Athen, 1950, 89 skk., aki kísérletet tesz arra, hogy a bizánci rabszolgaság helyzetéről egy összefoglaló vizsgálatot kínáljon. Lásd még A. P. Každan: *Vestnik drevnej istorii.* 1952, 4, 121 skk. kritikáját. Vö. továbbá a fontos tanulmányokat: A. P. Každan: Raby i mistii v Vizantii IX–XI vv. *Učenyje zapiski Tul'skogo gos. ped. inst.* 1951, 63 skk.; M. J. Szuzjumov: O pravom položenii rabov v Vizantii. *Učenyje zapiski Sverdlovskogo gos. ped. inst.* 1955; R. Browning: Rabstvo v Vizantijskoj imperii (600–1200 gg.). *IV* 14 (1958) 378 skk.
107. Az intézkedés értelmezését, mely Cassimatisnál: *Byz.* 7 (1932) 149 skk., majd ezzel kapcsolatban Burynál: *Eastern Roman Empire.* 216 sk., található, nem helyeslem, és lényegében sokkal inkább Monnier: *Épibolé.* 19, 87 skk., Stein: *Studien.* 156 sk., Dölger, *Reg.*, 378 és Bratianu: *Études byz.* 208 skk. elképzelését követem. Vö. ellenvetéscímét Cassimatis és Bury nézetével szemben in Löhne und Preise in Byzanz. *BZ* 32 (1932) 308. 4. lj. és ugyanott 308 skk. közelebbit a bizánci kamatlábakról és kölcsönüzletekről. Részletebben erről Cassimatis: *Les intérêts dans la législation de Justinien et dans le droit byzantin* (1931)
108. A justinianosi jog szerint (*Cod. Just.*, IV, 32, 26) a magasabb rangú személyeknek csak 4% (*trientes usurae*), a kereskedőknek 8% (*besses usurae*), mindenki másnak 6% (*semisses usurae*) kamat volt megengedve; az állam is csak 6%-ot szedhetett (*Cod. Just.*, X 8,3). Mindenesetre maga a hivatalosan elismert kamatláb idővel növekedni kezdett, amit azáltal értek el, hogy – a justinianosi jog alapvető megszegése nélkül – alkalmazkodva a

- forgalomban levő pénzcgységekhez VI. León alatt (883 nov.), amikor a trientes usurae 1 nomisma 1 kreationja volt, tehát 4% helyett sokkal inkább 4 1/6%-t számoltak. A 11. században azonban (a Peira XIX, 1 után), amikor 1 font aranynak a trientes usurae 4, a semisses usurae 6 és a besses usurae 8 nomismáját jelentette, azaz 5,55%, 8,33% és 11,71%-át. 1 font arany ugyanis 72 arany nomismát tartalmaz; 1 arany nomisma pedig – 12 ezüst miliaresiat vagy 24 keratiat; 1 miliaresion – 24 bronz follist.
109. Theophanés 486, 24: προσέταξε στρατεύεσθαι πτωχοὺς καὶ ἐξοπλιζέσθαι παρὰ τῶν ὁμοχώριων, παρέχοντας καὶ ἀνὰ ὀκτωκαίδεκα ἡμίους νομισμάτων τῷ δημοσίῳ. Vö. Glykatzi-Ahrweiler: *Recherches*. 19 sk.
110. Theophanés 487, 16: τοὺς τὰς παραθαλασσίας οἰκοῦτας, μάλιστα τῆς μικρᾶς Ἀσίας, ναυκλήρους μηδέποτε γηποικίως ζήσαντας ἄκοντας ὠνεῖσθαι ἐκ τῶν καθαρπαγέντων αὐτῷ κτημάτων, ὥς ἂν ἐκτιμηθῶσι παρ' αὐτῷ.
111. Véleményem szerint ennek a régóta érthetetlen helynek a helyes értelmezését adja már Uspenskij: *Istorija*, II. 239 sk. A katonai birtokok későbbi megjelenésének általa képviselt feltételezéséből kiindulva, újabban Lemerle: *Histoire agraire*. 219, 73. 2. l. vitatja ezen értelmezés helyességét anélkül, hogy más következetes magyarázatot nyújtana. Ugyanezen teória kedvéért i. h. kétségbe vonja az előbbiekből tárgyalt intézkedést a katonaparasztnál, akik nem voltak „szegények”, azaz nem πτωχοί-nak számítottak, és nem a faluban élő társaik, hanem saját maguk fedezték felszerelésük költségeit, ami a katonai birtokok meglétét feltételezi.
112. Már Hopf: *Geschichte*, I. 98 sk. és Vasiliev: *Slavjane v Grecii*. *Viz. Vrem.*, 5 (1898) 422 feltételezte, hogy a kis-ázsiai stratiótákat a szlávok által elárasztott görög területekre is telepítették. Részletesebben és nagyobb bizonyossággal képviseli ezt a nézetet P. Charanis: *Nicephorus I. The Savior of Greece from the Slavs. Byzantina-Metabyzantina*, 1 (1946) 76 skk. Lásd mégis Kyriakides: *Βυζ. Μελέται*, VI, 7 skk. találó ellenvetéseit. Vö. *Viz. izvori*, I. 235, 67. l.
113. *De thematibus*, cap. 6, 33, Pertusi kiad.: ἐσθλαβώθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος. Igen jellemző a híradás S. Willibaldi Vitájából. *MGH SS XV 93*, mely szerint szent Willibald, Eichstätt püspöke (kb. 723–728), Palesztinába menet Monemvasiában megállt, és megállapította, hogy a város „in Slawina terrae” található. Lásd a 118. jegyzetet.
114. Theophanés 456 sk.
115. Theophanés 473.
116. *De adm. imp.*, cap. 49, 228 sk., Moravcsik–Jenkins kiad.
117. Itt nem szükséges jobban kitérni ezen szláv törzsek névetimológiájának sokat vitatott kérdésére. D. J. Georgacas: *The Mediaeval Names Melingi and Ezeritae of Slavic Groups in the Peloponnesus*. *BZ* 43 (1950) 301 skk. nem táplál kétséget a törzsek szláv-sága felől, de mindkét nevet, sőt még a jezeriták nevét is – biztosan hibásan – görög eredetűnek feltételezi. Vö. H. Grégoire: *Byz.*, 21 (1951) 247 skk., 280 és L'étymologie slave du nom des Melingi et des Ezerites: *Nouvelle Clio*, 4 (1952) 293 skk. találó kritikáját. Lásd továbbá H. Ahrweiler–Glykatzi: *Une inscription méconnue sur les Mélingues du Taygète*. *Bull. de corr. Hell.*, 86 (1962) 1 skk., aki a melingek szláv törzsének 14. századi továbbélését bebizonyította.
118. A *Monemvasiai krónika* szerint a Peloponnészosz 218 évig állt szláv uralom alatt, és még-hozzá Maurikios 6. uralkodási évétől (587) Niképhoros 4. uralkodási évéig (805), ami-

- kor a bizánci uralom végül ismét helyre állt: N. Bees: Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας χρονικόν, Βυζαντινὸς 1 (1909) 73 skk. Ugyanezeket az adatokat közli Arethas *Scholionja* 932-ből (S. Kugeas: *Neos Hellenomn.* 9, 1912, 473 skk.), ahogy III. Nikolaos pátriárka (1084–1111) zsinati írása I. Alexios Komnénos császárhoz (*Le Quien, Oriens Christianus*, II. 179). Ezen források hitelességéhez P. Charanis: *BSI.* 10 (1948) 92 skk., 254 skk. és *BZ* 46 (1953) 91 skk., aki joggal fordul szembe a mai görög historiográfia által terjesztett tanítással, amely szerint a Peloponnészoszt nem – mint a forrásokból következik – a 6. század végén foglalták el a szlávok, hanem csak a 746-ban bekövetkezett pestisjárvány után, amikor a szlávokat nagy tömegben mint bevándorlókat fogadták be. A *Monemvasiai krónika* forrásproblémájához P. Charanis: *The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece. DOP* 5 (1950) 141 skk., aki a kérdéshez kapcsolódó szövegrészeket újraközli, és a rá vonatkozó irodalmat is ismerteti. – Az irodalmi források adatait és név szerint a *Monemvasiai krónikát* a régészeti és különösen a numizmatikai anyag teljesen igazolta: vö. A. Bon: *Le problème slave dans le Péloponnèse à la lumière de l'archéologie. Byz.*, 20 (1950) 13 skk. fejtegetéseit és a fontos összefoglaló írását uő.: *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204.* Paris, 1951. – K. M. Setton: *The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century. Speculum*, 25 (1950) 502 skk. azt a nézetet képviseli, hogy a *Monemvasiai krónika* az avar–szláv betörésekről szóló híradásai a valóságban Korinthos onugor–bolgár 641/642-ben bekövetkezett megszállására vonatkoznak, és a bizánci uralom itt II. Kónstans 658. évi hadjárata során ismét helyreállítódott. P. Charanis: *Speculum*, 27 (1952) 343 skk. ezen hipotézist joggal utasítja el. Vö. F. Dölger: *BZ* 45 (1952) 218. Setton: *Speculum*, 27 (1952) 351 skk. megkísérli teóriáját megvédeni.
119. Makedónia mint különleges thema elsőként 802-ben kerül megemlítésre: Theophanész 475, 22. Ahogy Lemerle: *Philipptes.* 122 sk. mutatja, alapítása a 789 és 802 közti időre esett. – Az arab térképészek híradásai, melyek szerint Konstantinápoly és környéke a 9. században különleges themát alkotott (vö. Gelzer: *Themenverfassung.* 86 skk. Bury: *Eastern Rom. Empire.* 224), úgy tűnik tévedésre alapultak: vö. H. Gégoire: *Le thème byzantin de Tafla-Tablan. Nouvelle Clio*, 4 (1952) 388 skk.
120. A Peloponnészos strarégosa elsőként 812-ben van világosan megnevezve: Scriptor incertus de Leone. 336. Mindazonáltal a Peloponnészos thema nemcsak a 805-ben Patrasnál bekövetkezett szláv vereség után keletkezett, mint azt korábban feltételezték, hanem ahogy a *De adm. imp.*, cap. 49, 13, Moravcsik – Jenkins kiad.-ból következik, a Patras elleni szláv támadáskor már fennállt. Valószínű, hogy alapítása nem sokkal Staurakios logothetész görög hadjárata után történt: vö. G. Ostrogorski: *Postanak teme Helada i Peloponez. ZRVI* 1 (1952) 64 skk.
121. Kephallénia strarégosát elsőként 809-ben említik: Einh. *Annal. MGH SS* I 196 sk.; Dvornik: *Légendes*, 12, Kephallénia keletkezését a 8. századra helyezi, melyben egy *molybdobullosra* hivatkozik, amit B. Pančenko: *Katalog Molivdovulov. IRAIK* 13 (1908) 117 közölt, és a 7–8. századra datált. Még Pančenko olvasata στρ[ατ]ηγῶ κε [φα]λ[η(ν)ίας]] egészen bizonytalan, és a fejtegetései i. m. 118 nem nagyon meggyőzőek.
122. A Thessaloniké thema strarégosa elsőként 836-ban a *Grégorios Dekapolitész* *Vitájában*, Dvornik kiad. 36 és 62 sk., jelenik meg. Dyrrachion thema strarégosát pedig a 845 és 856 között keletkezett *Taktikon Uspenskij.* 115. említi meg. Tetszetős Dvornik: *Légendes*, 9. feltevése, hogy a Thessaloniké thema I. Niképhoros uralma alatt keletkezett.

- Dyrrachion thema létrehozását azonban Dvornik: *Légendes*, 12. Theophilos korára teszi. Inkább feltételezhető, hogy mindkét alapítás ugyanerre az időre esik. – J. Ferluga: *Sur la création du thème de Dyrrachium*. XIIe Congrès Intern. des Études byz. Résumé des communications. Belgrad–Ochrid, 1961, 32. nemrég Theodóros Studitis (Migne: *P. G.* 99, Epist. II. Nr. 157) egyik levelére utalt, amely bizonyítani látszik, hogy a Dyrrachion thema már Theodóros életében, tehát mindenesetre 826 előtt létezett. Ferluga is szervezését I. Niképhoros idejére szeretné helyezni.
123. Theophanés 482, 14. Dölger: *Reg.* 366.
124. Theoph. 492, 25: ὁ δὲ Σταυράκιος ἀνιάτως ὁρῶν ἑαυτὸν διακείμενον τῇ γαμετῇ τὴν βασιλείαν ἐσπούδαζε περιποιήσασθαι, ἢ δημοκρατίαν ἐγείραι Χριστιανοῖς ἐπὶ τοῖς προλαβοῦσι κακοῖς. Ez a hely mindenekelőtt általában úgy volt értelmezve, hogy Staurakios demokrácia kialakítására gondolt, méghozzá athéni minta alapján (vö. Bury: *Eastern Rom. Empire*. 18; Bratianu: *Privileges*. 50 skk.). Valójában csak azt mondja: a haldokló császár félt attól, hogy feleségének becsvágya minden más rossz mellett még egy polgárháborút, ill. a démosok felkelését is kiválthatja. F. Dölger utalása után, aki elsőként látta helyesen, Bratianu: *Empire et „Démocratie” à Byzance*. *BZ* 37 (1937) 88. 3. l. = *Études byzantines* (1938) 97. 4. l. is csatlakozott ehhez az egyetlen helyes nézethez. Ráadásul újabban Maricq: *Partis populaires*. 70 skk. mutatott rá Pseudo-Kodinos *Origines*-ének egy eddig figyelembe nem vett helye alapján arra, hogy a démosok politikai fellépése akkoriban még éppenséggel a lehetőség határán belül volt.
125. Michaél Rhangabé az első uralkodó, aki ragadványnevet is viselt. A ragadványnevek megjelenése a mágánsmemzetségek felemelkedésének a lecsapódása Bizáncban, melyek legősibbjei – mint a Melissénoi – már a 8. század közepén szerephez jutottak. Azt a javaslatot tették, hogy a Rhangabé név, mely elsőként a 8. század végén jelenik meg (vö. Theoph. 454, 19: Θεοφύλακτος, ὁ τοῦ Παγγαβέ, δρουγγάριος τῆς Δωδεκανήσου: feltehetőleg I. Michaél apja) a szláv nyelvből levezethető, és mint a *rhkavū* elnevezés graccizálását kell tekintenünk, amit mégiscsak a szóképzési analógiák alapján lehet létrehozni: ez annyit jelentene, mint „nagy (erős) kézzel”: vö. H. Grégoire: *Byz.*, 9 (1934) 793 skk.
126. Theophanés 494, 22 szerint csak 812-ben küldte Niképhoros pátriárka I. Michaél császárral egyetértésben synodikáját III. Leó pápának: πρὸ τούτου γὰρ ἐκωλύετο ὑπὸ Νικηφόρου τοῦτο ποιῆσαι.
127. Bury: *Eastern Rom. Empire*. 325 azon a nézeten volt, hogy a 812-es aktus jelentette Nagy Károly felemelését a bizánci császár társuralkodójává, és anélkül, hogy a birodalom egységének a gondolatát megsemmisítette volna, azt az állapotot állította vissza, amely a 4. és 5. században fennállt, amikor normálisan két császár – az egyik Nyugaton, a másik Keleten – az egységes Római Birodalmat kollegiálisan kormányozta. Bury tekintélye biztosította ezen nézet elfogadását. De a viszonyok ekkor minden tekintetben mások voltak, mint a késő római korban, és Bury nézete azért sem tartható, mivel a társuralomnak, ahogy az a 4. és 5. században fennállt, a mindenkori rangidős uralkodó által való esetenkénti elismerése volt az előfeltétele, miközben sem Nagy Károly utódai a bizánci császártól és utána az egyik a másiktól ilyen elismerést nem kapott. Az elismerés, amit Jámbor Lajos 814-ben V. Leóntól kapott Nagy Károly, majd 815-ben a saját nevére, nem Jámbor Lajos trónra lépésére vonatkozik, hanem csak a nyugati császárság 812-ben kimondott elismerésének okleveles fixálását jelentette. És hogy Jámbor Lajos nevére egy

- új, ugyanolyan értelmű okiratot állítottak ki, ezt Bury csak mint „punctiliousness of the diplomatic forms” jelöli. Ezzel szemben figyelemre méltó, hogy amikor Károly 813-ban Lajos koronázásával bizánci minta szerint társcsászárt választott, mivel már ez a tény is elég, hogy Bury nézetének helytelenségét fel lehessen ismerni. Vö. Dölger: *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt.* 307. 42. l.j. találó ellenvetéseit.
128. Vö. az 5. résznél felsorolt irodalmat.
129. E. Stein: *Forschungen und Fortschritte.* 1930, 182 sk., tézise, mely szerint a βασιλεὺς Ῥωμαίων cím Bizáncban csak I. Michaél óta datálható, és a sima basileius cím Nagy Károly elismerésének következménye volt. Ezen cím régebbi időkben való használata ugyan bizonyos korlátozásokra szorult az azóta felhozott példák tekintetében: vö. különösen a császárpecsétet N. Lichačev: *Sceaux de l'empereur Léon III l'Isaurien.* *Byz.*, 11 (1936) 469 skk. (ehhez a H. Grégoire: *ib.* 482 jegyzete) és V. Laurent: *Note de titulature byzantine.* *Échos d'Orient.* 38 (1939) 355 skk. (uő.: βασιλεὺς Ῥωμαίων, l'histoire d'un titre et le témoignage de la numismatique, *Cronica numismatica si archeologică*, 15. 1940. 198 skk. számomra nem volt elérhető). Mégis igaz, hogy a basileius cím 812 előtt a Ῥωμαίων kiegészítéssel, 812 után pedig ezen kiegészítés nélkül ritkán jelenik meg, és a βασιλεὺς Ῥωμαίων cím az egyszerű basileius címet lassan teljesen kiszorította. Ez bizonyosan nem véletlen és feltétlenül egyet kell értenünk Dölgerrel, még ha *BZ* 37 (1937) 579 kiemeli, hogy a bizánciak a „címet a βασιλεὺς Ῥωμαίων formában ugyan 812 előtt is alkalmanként használták, azonban mégis nagyobb következetességgel és demonstratív tudattal csak 812 után hangsúlyozták, és a birodalom végéig megtartották.” Vö. Dölger: *BZ* 36 (1936) 132 sk. és kül. 40 (1940) 518 sk.
130. P. E. Schramm: *Kaiser: Rom und Renovatio*, I (1929) 12 skk. és 83 sk.
131. Dukum és Dicevg után, mindkettő csak rövid ideig uralkodott: vö. Beševliev: *Godišnik na Sofijskija Univ.*, 32, 9, 1 skk.
132. Vö. Runciman: *Bulgarian Empire.* 72 sk.
133. Ostrogorsky: *Bilderstreit.* 51. 17. töredék: εἶδωλα δὲ ταύτας εἰπεῖν φεισάμενοι.
134. Mialatt a 754. évi zsinati határozatok a képromboló álláspontot részletes fejtegetéseikkel krisztológiailag próbálták megalapozni, addig a másik oldalról a képtiszteleők, ahogy az első, úgy egészen jellegzetesen a második ikonoklaszta periódusban is a hangsúlyt a képkérdés krisztológiai dogmatikával való kapcsolatára helyezték. A korábbiól eltérően a 815-ös zsinat az egész problémát egy mondatban elintézi, amelyben a képtiszteleőknek a szemére hányja, hogy azok ἢ συμπεριγράφοντες τῇ εἰκόνι τὸ ἀπερίγραφον, ἢ τὴν σάρκα ἐκ τῆς θεότητος κατατέμνουσιν, κακῶ τὸ κακὸν διορθούμενοι (Ostrogorsky: *Bilderstreit.* 50. 14. töredék). Csak aki a 754. évi zsinat aktáit jól ismerte, vehette észre, hogy ez a mondat az ott előadott harcias és szórszálhasogató tézist vette át, mely szerint a képtiszteleők vagy monofizita, vagy nesztorius eretnekek voltak.
135. Ehhez az ítélethez ragszkodnom kell, P. J. Alexander: *The Iconoclastic Council of St. Sophia and its Definition.* *DOP* 7 (1953) 35. ettől eltérő felfogása ellenére. Kivált azon gondolatok, amelyeket a 815-ös zsinat új tanításaiként tüntet fel, nem az ő felismerései, hanem egy Nagy Basileiosztól származó idézet, és semmiből sem látható, hogy a 9. század ikonoklasztái Nagy Basileios fejtegetéseiből azon következtetéseket vonták volna le, melyeket Alexander 45. azokból levonni szeretne.
136. Migne XIV, 417 skk.
137. A Vasilicvnél: *Byzance et les Arabes*, I. 22 skk. található az a feltevés, mely szerint Armeniai Thómas lett volna. De ez mégsem magának Vasilievnek a nézete, aki az eredeti szöveg-

- ben sokkal nyomatékosabban Thómas szláv származása mellett érvelt (vö. *Vizantija i Araby*, I. 24; lásd *History*. 274 skk., kül. 131. lj.), hanem azon kiadónak a véleménye, aki Vasiliev művének francia fordítója, ill. átalakítója volt. Ami miatt a kiadó mégis a két, egymásnak ellentmondó Genesios 8. és 32. adat alapján (az egyik szerint Thómas örmény, a másik szerint szkíta származású) olyan határozottan és minden fenntartás nélkül az örmény olvasat mellett döntött – amelyet semmilyen más forrás sem támaszt alá, és ezzel szemben Theophanés cont. 50. egyértelmű adatát semmibe sem veszi – joggal érthetetlen. Éppen Theophanés cont. egyértelmű adata és Genesios 32. tárgyilagos egyezése alapján Vasiliev is, ahogy már előtte Bury: *The Identity of Thomas the Slavonian*. *BZ* 1 (1892) 55 skk. (vö. *Eastern Rom. Empire*. 85 et passim) Thómas kis-ázsiai szlávnak tartotta, és ehhez a nézethez csatlakozik joggal a legtöbb kutató. Lásd mindenekelőtt M. Rajković: O poreklu Tome, vodje ustanka 821–823 g. *ZRVI* 2 (1953) 33 skk., aki Thómas származása mellett alapvető érveket hozott fel. Vö. a fontos forráskritikai vizsgálatot: F. Barišić: Dve verzije u izvorima o ustaniku Tömi. *ZRVI* 6 (1959) 145 skk. A felkelés beható ábrázolását kínálja E. Lipšic: Vosstanie Fomy Slavjanina i vizantijskoe krest'janstvo na grani VIII–IX vv. *Vestnik drevnej istorii*. 1939. Nr. 1. 352 skk. és *Očerki* 212 skk.
138. Theophanés cont. 53, 15.
139. Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I. 49 skk. Kréta megszállásának pontos időpontja nem nyomozható ki. A szakirodalom feltételezései 823 és 828 között ingadoznak. J. Papadopoulos: Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς (824–961). *Texte und Forschungen zur byz.-neugr. Philol.*, 43. Athen, 1948. 58 skk. speciális vizsgálata véleményem szerint nem vezet biztos eredményre. A legújabb vizsgálat Kréta arab uralmának történetéhez N. Tomadakes: Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ ἀραβοκρατίας (826–961). *ΕΕΒΣ* 30 (1960) 1 skk. Kréta elfoglalásának kérdésével viszont nem foglalkozik.
140. *De adm. imp.* cap. 29, 60 (Moravcsik – Jenkins kiad.)
141. Vö. Ch. Dichl: La légende de l'empereur Théophile. *SK* 4 (1931) 33 skk.
142. Nemcsak 803-ban (Theoph. cont. 6, 15), hanem 819-ben is (Theodor Stud. *Epistolae*, II. 64; Migne: *P. G.* 99, 1284) Kis-Ázsiában – a Kibyraióton tengerész themája nélkül – öt themával (Opsikion, Bukellarion, Armeniakon, Anatolikon és Thrakésion) találkozunk. Ezzel szemben az amorioni 42 mártír aktáiban 838-ban (Vasiljevskij et Nikitin kiad., *Zapiski Imp. Akad. Nauk*, VIII. Ser., VII, 2. 65.) hétről, és a Theodóra császárnő Vitájában (Regel kiad., *Analecta byzantino-russica*, 9.) a 834-ben – amibe szemmel láthatólag a Kibyraióton themát is beleszámolták – nyolc themáról van szó (Nikitin: i. m. 244 skk., szükségtelenül mindkét szövegben íráshibát feltételez). Mivel a pontosi területen a bizánci politika nagyobb aktivitását csak Theophilos idejére tette (vö. ezt követően a Chersón terület themájának alapításáról), habár a Paphlagonia és Chaldia themák alapítása – ahogy már Bury: *Eastern Rom. Empire*. 221 skk. feltételezte – Theophilos és nem II. Michaél alatt következett be. Másként, mint ahogy Bury a kleisurák keletkezését az arab határon Theophilos idejére szeretné tenni, mialatt a bizánci–arab harc hosszú nyugalmi időszak után ismét kitört. A kleisurákról általában lásd J. Ferluga: Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uradjenja. *ZRVI* 2 (1953) 76 skk.
143. *De admin. imp.*, cap. 42, 24 (Moravcsik – Jenkins kiad.) Theoph. cont. 122 sk. Hogy név szerint melyik nép fenyegette ebben az időben a Kazár Birodalmat és a bizánci birtokokat a Krim területén, az vitatott kérdés. Vö. Vasiliev: *The Goths in the Crimea* (1936) 108

- skk., aki az említett bizánci és kazár intézkedéseket az orosz normanok oldaláról fenyegető veszélyre vezeti vissza (ugyanott a régebbi kutatás nézetei).
144. Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I. 144 skk. Grégoire: *Michel III*. 328 skk. Bury: Mutasim's March through Cappadocia in A. D. 838. *Journ. of Hell. Stud.*, 29 (1909) 120 skk.
145. Bizonyára a Lothar császárhoz küldött alkalmi követséggel áll kapcsolatban az ismert St. Denis-i császárlevél. Vö. F. Dölger: Der Pariser Papyrus von St. Denis als ältestes Kreuzzugsdokument. In *Byzantinische Diplomatik* (Ettal 1956) 204 skk. W. Ohnsorge: Das Kaiserbündnis von 842–844 gegen die Sarazenen. Datum. Inhalt und politische Bedeutung des „Kaiserbriefes aus St. Denis“, in *Abendland und Byzanz* (Darmstadt, 1958) 131 skk.
146. V. Grumel: Recherches récentes sur l'iconoclasme. *Échos d'Orient*, 33 (1930) 99 egy Theophilos alatt összehívott új képellenes zsinat híradására utal. De mégis ez a későbbi híradás, mint ahogy maga Grumel: *Reg.*, 413 is belátja, igen gyanús, mivel a kortárs források az állítólagos zsinatról nem tudnak.
147. Vö. Bury: *Eastern Rom. Empire*. 141. Lásd még Alexander: *Patr. Nicephorus*. 142 skk.

BIZÁNC ARANYKORA

(843–1025)

FORRÁSOK

SYMEON LOGOTHETÉS 147. oldalon már említett krónikája valószínűleg Rómanos Lekapénos haláláig (948) terjedt, és nyilvánvalóan császárpárti. Ennek az igen gyakran másolt és átdolgozott krónikának több recenziójában a fő műhöz későbbi kiegészítések csatlakoznak, amelyek a 11. század második feléig, olykor még tovább folytatódnak, de értékük csekély. JÖSÉPH GENESIOS negyedik és utolsó könyve III. Michaél és I. Basileios korával foglalkozik. A makedón uralkodóház hivatalos historiográfiájának emlékműve ez a történeti munka, amely erősen elfogult a makedón dinasztia ősatyjának dicsőítésében és az általa meggyilkolt III. Michaél lekicsinylésében. Ugyanez érvényes THEOPHANÉS folytatására, melynek negyedik – III. Michaél korszakát tárgyaló – könyve Genesioséhoz közel áll, és feltehetőleg közös forrásokon alapul. A kompilatív történeti munka ötödik köteteként jelent meg VII. Kónstantin császár által összefoglalt terjedelmes biográfiája nagyapjáról, I. Basileiosról, amelynek kifejezetten panegyrikosz karaktere van.

A hatodik könyv két heterogén részből tevődik össze: az első (VI. León, Alexandros, VII. Kónstantin kiskorúságának időszaka, I. Rómanos Lekapénos kormányzása és VII. Kónstantin egyeduralma 948-ig) Symeon Logothetés krónikájából való, és így semmiféle önálló értékkel sem bír. Jelentős forrásértékű viszont a befejező rész (VII. Kónstantin egyeduralmának érdemi része és II. Rómanos csonka története), amely egy jól tájékozott kortárs, talán THEODÓROS DAPHNOPATÉS alkotása, akinek történeti munkáját Skylitzés *Prooimion*jában is megemlíti.¹ Thessaloniké arab megszállását mint szemtanú 904-ben írta meg a pap, JÓANNÉS KAMENIATÉS.² LEÓN DIAKONOS, Niképhoros Phókas és Jóannés Tzimiskés katonai tetteit mutatta be a 10. század végén írt művében, amelyben főként a 959-től 976-ig tartó korszak eseményeit ábrázolta. Agathias története volt a példakép számára, amely ábrázolásmódjának művészi karaktert kölcsönzött. MICHAÉL PSELLOS híres munkájának első könyvében II. Basileios korszakát – mintegy bevezetőképpen – tárgyalta. (Vö. 285. oldal) JÓANNÉS SKYLITZÉS magas rangú bizánci tisztviselő, a 11. század végén írta krónikáját, mely Theophanésének a folytatása volt, és 811-től 1057-ig ért. Rómanos Lekapénos bukásáig Theophanés *Continuatus*t használta, a további ábrázolás túlnyomórészt olyan forrásokon alapul, amelyek számunkra nem maradtak fenn, és így nagy az értéke. Niképhoros Phókas haláláig Skylitzés ugyanazt a forrást használja, a Phókas-nemzetség bizonyos krónikáját, amelyből León Diakonos is merített, és emellett egy egyházi eredetű forrást.³ Az e szakaszban tárgyalt korszak számára különösen fontos a II. Basileios korára vonatkozó rész. A nevezetes munka kritikai kiadása a mai napig várat magára, a régebbi kiadások, mint a Bonni Corpus, megelégszenek Geórgios Kedrénos

másolatával, aki Skylitzés munkájának fő részét átmásolta.⁴ A Skylitzés név alatt a Bonni Corpus csak néhány a Skylitzés-kéziratban előforduló, Kedrénos által át nem vett, 1057–1079 közötti évekre eső folytatást közöl, melyek azonban, mint azt a legújabb kutatások megállapították, nem Skylitzéstől, hanem egy ismeretlen szerzőtől származnak.⁵ JOÁNNES ZÓNARAS – éppúgy magas rangú hivatalnok – monostorba történt visszavonulása után, a 12. század közepén írta meg az 1118. évvel záruló világkrónikáját. A régi források tekintetében Zónaras erre a korszakra vonatkozóan bizony kevés újat kínál, de a dokumentációk önálló használatának tekintetében munkája figyelemre méltó maradt.

A bizánci történelem hiányos közléseihez igen fontos kiegészítések találhatók az arab forrásokban. A makedón dinasztia korszakát illetően különösen sokatmondó ANTIOCHEIAI YAHYĀ (†1066) krónikája.⁶ A Bizánci Birodalom 10. századi történetéhez kiváló latin forrás CREMONAI LIUTPRAND *Antapodosis*a, jelentése Nagy Ottó megbízásából Niképhoros Phókas udvarába vezetett követségéről például felbecsülhetetlen kultúrtörténeti értékű, szellemes pamflet. Az orosz–bizánci kapcsolatokhoz sok fontos közlést tartalmaz az OROSZ KRÓNIKA: többek között a bizánci–orosz kereskedelmi szerződéseket szláv fordítását, melyek eredeti szövege nem maradt fenn.⁷

A *Synodikon*, amit a képtisztelet 843-as visszaállítása óta a görög–orthodox egyházban minden első böjti vasárnapon felolvastak, legkorábbi részében a képkérdést lezáró határozatok találhatók, melyek elősegítik a 843-as zsinat fenn nem maradt aktáinak bizonyos kiegészítését. Későbbiekben, az elkövetkező évszázadok alatt a *Synodikont* tökéletesítették a további vallási konfliktusokkal kapcsolatos határozatokkal, és ennek köszönhetően a 9–14. századi bizánci szellemi élet egyik fontos forrása.⁸ A paulikiánus szekta történetéhez és tanításához nélkülözhetetlen, és első helyen kell megemlítenünk SZICÍLIAI PÉTER írását.⁹ A bogumil eretnekség kialakulásának fő forrása THEOPHYLAKTOS PÁTRIÁRKA (933–956) LEVELE Peter bolgár cárhoz,¹⁰ és még különösen fontos a bolgár KOSMAS PRESBITER LEVELE.¹¹ A bolgár egyház kérdéséhez és a Róma és Konstantinápoly közti egyházi vitához a 869/870-es és a 879-es zsinat aktái¹² mellett mindenekelőtt PHÓTIOS¹³ és a vele konzultáló pápák¹⁴ levelei érdekesek. II. BASILEIOS 1020-ból származó fontos OKLEVELEI, melyek Samuel legyőzése után az ochridi érsekség viszonyait szabályozzák, VIII. Michaél 1272-es *Chrysobullos*ában maradtak fenn.¹⁵ A moráviai szláv misszió történetét KONSTANTIN-KYRILLOS ÉS METHODIOS SZLÁV APOSTOLOK ÉLETRAJZAI nagyszerűen megvilágítják,¹⁶ melyek történeti forrásértéke nem kétséges, sőt elsőrendű fontosságú. A görög hagiográfiai írások közül erre a korra vonatkozóan számottevő forrásértéke van THEDÓRA¹⁷ CSÁSZÁRNŐ, THEOPHANÓ¹⁸ CSÁSZÁRNŐ, VI. León első felesége és IGNATIOS PÁTRIÁRKA Nikétas David által írt ÉLETRAJZÁNAK¹⁹ és mindenekelőtt EUTHYMIOS PÁTRIÁRKA ÉLETRAJZÁNAK, mely a korszak legrészletesebb történeti forrása.²⁰ Elsőrangú történeti dokumentumok NIKOLAOS MYSTIKOS²¹ SZÁMOS LEVELE ÉS RÓMANOS LEKAPÉNOS MINDKÉT LEVELE a bolgár Simeonhoz,²² mivel megvilágítják a bizánci–bolgár viszonyokat a 913-tól 925-ig tartó kritikus időszakban. A bizánci–bolgár kapcsolatokhoz VI. León uralkodása alatt a császár küldöttének, LEÓN CHOIROSPHAKTÉS Simeonnal folytatott levélváltása érdekes.²³

Minden idők legfontosabb bizánci forrásai közé tartoznak VII. KONSTANTIN ÍRÁSAI: értekezése a themákról (*De thematibus*), a bizánci provinciák történeti-földrajzi leírása, ami persze főként régebbi forrásokból, mindenekelőtt Hierokléstől²⁴ merít; egyedülálló értekezése azok-

ról a területekről és népekről, melyekkel a Bizánci Birodalom kapcsolatba került (*De administrando imperio*),²⁵ és terjedelmes ceremóniakönyve (*De caerimoniis aulae byzantinae*)²⁶ valóságos tárháza a történeti és régészeti ismereteknek. Ezen munkái különféle korok ismereteit gyűjtik össze, így a korábbi fejezetekhez is nagyszerűen használhatók. PHILOTHEOS *Klétorologion*-jának vázlata is megtalálható a ceremóniakönyvben, mely a 900 körüli bizánci hivatalnokapparátus működéséről tájékoztat minket.²⁷ Részletes bizánci hivatalnoklisták találhatók továbbá III. Michaél és Theodóra (845–856) korából a *Taktikon Uspenskij*-ben²⁸ és a 921 és 934 között keletkezett terjedelmes *Taktikon Benešević*-ben.²⁹ A hadművészettel foglalkozik VI. LEÓN *Taktikon*-ja. Ezen források a Pseudo-Maurikios *Stratégikon*-jából indulnak ki, felhasználják továbbá a későbbi törvénykezés anyagát és VI. León uralkodása első periódusának háborús tapasztalatait.³⁰ Hasonló írás az ún. *Sylloge Tacticorum*, amely bizonyára a 10. század közepéről származik.³¹ Konstantinápoly élénk gazdasági életéről, név szerint a bizánci céhek működéséről, szabályairól a makedón dinasztia uralma alatt az *Eparchoskönyv* tudósít, mely azon rendeletek gyűjteménye, amiket a bizánci állam az ipar és a kereskedelem szabályozására adott ki.³² Bizonyosan feltételezhető, hogy a gyűjtemény alapszövege VI. León korszakából származik. Azonban kétségtelenül tartalmaz későbbi kiegészítéseket, melyek II. Niképhoros Phókas, sőt talán Jóannés Tzimiskés³³ koráig is érnek. Ismereteinket a 10. századi Bizánci Birodalom adórendszeréről és agrárviszonyairól nagyon lényegesen gazdagítja az ismeretlen szerzőjű *Értekezés az adóemelésről*.³⁴ Ahogyan a *Nomos Geórgikos*, úgy ez a nagyon fontos értekezés is azokat a falutelepeket veszi szemügyre, melyeket a szabad költözésű parasztok laktak. Bizonyosan figyelmet érdemel végül a *Geóponika*, a bizánci földművelés VII. Kónstantin alatt összeállított kézikönyve.³⁵ E korszak törvénykezési munkái közül – a makedón dinasztia két első császáranak kodifikációi mellett – I. BASILEIOS *Procherion*-ja és *Epanagógé*-ja, VI. LEÓN *Basilikája* és *Novella*-gyűjteménye – mindenekelőtt a kisbirtokosok védelmében írott novellája említendő, mely a 10. századi Bizánci Birodalom központi problémáját világosítja meg.³⁶

1. Új korszak kezdete

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Bury: *Eastern Rom. Empire*; Grégoire: *Inscriptions. Michael III. Neuvième Siècle, L'épopée byzantine*; The Amorians and Macedonians 842–1025. *CMH* IV. Pt. I. (2nd ed., 1966); Uspenskij: *Očerki*; Fuchs: *Höhere Schulen*; Dvornik: *Légendes. Les Slaves*; A. Vasiliev: *The Russian Attack on Constantinople*. Cambridge, Mass., 1946; Dvornik: *Photian Schism. Constantinople and Rome. CMH* IV. Pt. I. (2nd ed., 1966); Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I.; M. Canard: *Byzantium and the Muslim World to the eleventh century. CMH* IV. Pt. I (2nd. ed., 1966).

Az ikonoklaszta krízis ideje fordulópont Bizánc kulturális fejlődésében, s politikai szempontból éppoly jelentős volt, mint korábban a perzsa és arab inváziók kora. A Keletről jövő katonai inváziót szellemi behatolás követte, az iszlám kultúra hódítása, amely Bizánc életében a képrombolás eretnekségének formáját öltötte magára. En-

nek a leküzdése legalább olyan jelentőségű volt Bizánc kulturális életében, mint a katonai sikerek politikai fejlődésében. Az ikonok elleni harcban elszenvedett vereség a képrombolásban kifejezésre jutott ázsiai szemléletmód felett aratott győzelmet jelentette: a küzdelemben a görög vallási és kulturális szemléletmód kerekedett felül. Ettől kezdve már kulturálisan is egyedülállóan sajátos helyet foglalt el Bizánc: görög-keresztény birodalommal lett Kelet és Nyugat között.

Új korszak köszöntött ezzel Bizáncra, a nagy kulturális újjászületés korszaka, amelyet később erőteljes politikai expanzió követett. Ennek kezdete azonban még nem a makedón dinasztia idejére esik, hanem már korábban, az Amorioni-dinasztiából származó utolsó uralkodó, III. Michaél ugyancsak mozgalmas uralkodására, és az új korszak beköszöntét a kor három rendkívüli személyisége: Bardas, Phótios és Kónstantin neve jelzi.

A képrombolás korszaka a politikai nézőpontok jól érzékelhető beszűkülését hozta magával. Az egyetemes Imperium eszméje szemmel láthatóan lehanyaglott, s Bizánc elvesztette hatalmi pozícióit Nyugaton. A képromboló császárok egyházpolitikája, valamint a birodalom nyugati része iránt megnyilvánuló legteljesebb érdektelenségük nagyban hozzájárult ahhoz a folyamathoz, melynek során Bizánc különvált a Nyugattól. Ez pedig kiváltotta azt a folyamatot, amely a pápai állam megalapításától egészen Nagy Károly császárrá koronázásáig tart. A bizánci állam egyetemessége hajótörést szenvedett tehát Nyugaton, de ugyanerre a sorsra jutott a római egyház univerzalizmusa is Keleten. Már a képromboló V. Kónstantin császár megtette az első lépéseket ebbe az irányba, amikor a Balkán-félsziget nagyobbik részét, valamint Dél-Itáliát a konstantinápolyi pátriárkátus joghatósága alá helyezte. Azonban csak az ikonoklaszta krízis leküzdése után juthatott a konstantinápolyi pátriárkátus abba a helyzetbe, hogy a pápaság egyenrangú vetélytársaként léphessen fel, s felvehesse a küzdelmet Rómával. Amint a nyugati birodalom Bizánc univerzalizmusának a rovására keletkezett, éppúgy a konstantinápolyi pátriárkátus felemelkedése a római egyház egyetemességének hanyatlásával járt. E folyamat első szakasza az ikonoklaszta válság korában játszódott le, és Bizáncot hátrányos helyzetbe hozta. A második korszak, amely kedvező egyensúlyi helyzetet teremtett Bizánc számára – de már új alapokon –, egy új korszak kezdetét jelentette, és Phótios nagy konfliktusával kezdődött.

Azonban még inkább történelmi jelentőségű volt az a tény, hogy a keleti birodalmon belül, amely a történelem során a bizánci befolyás közvetlen érdekszférájává vált, mind az egyház, mind az állam új, rendkívüli feladatokkal találta szembe magát. A déli és keleti szlávok keresztény hitre térítésével Bizánc előtt egészen új távlatok nyíltak meg, látókörének és aktivitásának a területe pedig óriásira tágult. Amennyire beszűkült a bizánci horizont a képrombolás válsága idején, olyannyira szélesre tárult Phótios, Kónstantin és Methodios korában. Bizánc történetének új korszaka, a nagy lehetőségek és beteljesülések, a nagy kulturális fellendülés korszaka kezdődik. A kulturális expanziót hamarosan politikai és katonai offenzíva is követte. A birodalom az ikonoklaszta periódus lezárultával védekező helyzetbe kényszerült a kalifátussal és a bolgárokkal szemben egyaránt. Azonban a későbbiek során, nemegyszer

keserves és hosszan tartó háborúk után, a határait előretolta Keleten, és még egyszer meghódította az egész Balkán-félszigetet. Bizánc hatalmi helyzete, amely a válság korszakában megingott és elveszni látszott, ismét helyreállt a Földközi-tengeren és a Mediterraneum térségében.

A képtisztelet végleges visszaállítása Theophilos halála után – az ikonkultusz 8. századi ideiglenes restaurációjához hasonlóan – most is egy nő műve volt. Mivel Theophilos halálakor fia és örököse, III. Michaél (842–867) még kiskorú volt, mindössze hároméves,³⁷ ezért a régensséget anyja, Theodóra vette át. Hivatalosan a kormányzói tanácshoz tartozott a kis császár legidősebb életben maradt nővére, Thekla is. A pénzerméken együtt ábrázolták Michaéllal és Theodórával, s a hivatalos állami iratokon is együtt nevezték meg mindhármut. Az állami ügyektől azonban teljesen távol tartotta magát.³⁸ Theodóra oldalán ott állt az a tanács, melynek tanácsadói az új pátriárkával együttműködve hajtották végre a képtisztelet restaurációját. Ennek a tanácsnak a császárnő testvérei voltak a tagjai: Bardas és Petrónas, valamint Sergios Nikétiatés magister, aki valószínűleg Theodóra egyik nagybátyja volt. A főszerepet mindenekelőtt kegyence és szeretője, Theoktistos *logothetész tou dromou* játszotta.³⁹ Ennek a tehetséges államférfinak sikerült háttérbe szorítania a császárnő tanácsának többi tagját, közöttük legfőbb riválisát, Bardast is, és teljes mértékben átvette az állam politikai irányítását. Jellemző, hogy az új kormányzat, jóllehet tagjai túlnyomórészt keleti származásúak voltak – pl. Theodóra családja Paphlagoniából származott, és örmény eredetű volt –, legelső és legsürgősebb feladatának a képtisztelet visszaállítását tekintette. Miután Jóannész Grammatikosz letették a pátriárkai trónról, a helyébe pedig Methodioszt helyezték, 843 márciusában egy zsinat proklamálta a képek tiszteletének ünnepélyes rehabilitációját.⁴⁰

Erre az eseményre emlékezve ünnepli meg a görög orthodox egyház évente nagyobb első vasárnapján az „orthodoxia ünnepét”, amelynek során megemlékezik a képrombolás felett aratott győzeleméről, és a régebbi eretnokségek leküzdéséről is. Valójában a képrombolás alkonya a hit tisztaságáért vívott nagy harcok korszakának lezárása is Bizáncban. Az egyházat és az államot illetően a képrombolás összeomlása azt jelentette, hogy megghiúsult az a kísérlet, melyben az egyházat maradéktalanul az állami erőszak alá lehetett rendelni. Mégis a bizánci egyház sem akkor, sem pedig a későbbi idők során nem rendelkezett akkora szabadsággal, amelyet a zélóták, – Alexandros Studitészszal az élükön – követeltek a számára. Továbbra is a bizánci politika jellemző vonása maradt a szoros kooperáció az egyház és az állam között, és ez az együttműködés törvényszerűen maga után vonta az egyház alárendelését az állami hatalomnak.

Az egész állami politika irányítása nemsokára Theoktistos *logothetész* kezébe került, aki legfőbb riválisát, Bardast félreállítva útból, a császárnő egyedüli tanácsadójává vált. Theoktistos nagy műveltségű férfiú volt, s támogatta a tudományos képzést Bizáncban, előkészítve ezzel a birodalom eljövendő kulturális felvirágzását. Okos pénzügyi politikája pedig nagy aranytartalékok létrejöttét jelentette az állam számára.

Eiréné korától eltérően az egyházpolitikai átállás ezúttal súrlódásmentesen következett be, ugyanis a képromboló mozgalom belülről omlott össze.⁴¹ Ennek ellenére Theodóra és Theoktistos, akiket Methodios pátriárka is támogatott, nagy körültekintéssel jártak el a még röviddel azelőtt uralmon levő rendszer likvidálásakor, és figyelemre méltóan nagy önmérsékletet tanúsítottak a képrombolás egykori támogatóival szemben.⁴² Ez a mérsékelt politika azonban a legkevésbé sem nyerte el a zélóta párt tetszését. Így aztán a bizánci egyházon belül, amelyet a képrombolás elleni küzdelem ugyan átmenetileg egyesített, ismét megmutatkozott az őszi szakadás. A studita szerzetesek most Methodios pátriárka ellen küzdöttek ugyanakkora buzgalommal, mint egykoron Tarasios és Niképhoros pátriárkák ellen. Ez a viszály egészen durva formákat öltve annyira elmélyült, hogy végül is a studiták kiközösítéséhez vezetett. Methodios azonban 847. június 14-én meghalt. A pátriárkai trónt Ignatios, Michaél Rhangabé egykori császár fia foglalta el, akit atyjának bukása után kasztráltak, és ezt követően felvette a szerzetesi habitust. Az ő pátriárkai széke emelése engedményt jelentett a studiták számára, mivel Ignatios szigorú szerzetesként közel állt a zélóta irányzat eszméihez, jóllehet nem vett részt a korábbi egyházi vezetés elleni oppozíciókban. Ignatios személye tehát kiegyenlítette az ellentéteket, azonban időközben egy sokkal élesebb és nagyobb horderejű vitába keveredett bele, Phótios ellenfeleként.

A képkultusz visszaállítása után azonnal elkezdődött a harc az arabok ellen. Hatalmas tengeri haderővel Theoktistos logothetés Kréta ellen vonult, és – jóllehet csak rövid időre, de – helyreállt a szigeten a bizánci uralom (843/844).⁴³ A siker átmenetinek bizonyult, hiszen a bizánciaknak a birodalom szívében, a Bosporoshoz tartozó Mauropotamosnál már 844-ben súlyos vereséget kellett elszenvedniük.⁴⁴ Mu'tasim kalifa győztes hadjáratainak következménye volt az, hogy az arabok oly messze behatoltak a bizánci területre. Mu'tasim utódját azonban a belső harcok a Bizánccal való békekötésre kényszerítették, s ennek következtében a Lamos nevű bizánci–arab határfolyó mellett sor kerülhetett a fogolycserére (845/846). A kalifátus hatalmi helyzetét a török elemek beáramlása és a széttartó, feudális tendenciák megerősödése ingatta meg, amely végül is számos területe elvesztéséhez vezetett.

A bizánci hatalomnak súlyos küzdelmet kellett vívnia a paulikiánusok szektájával szemben is, amely a 8. század képromboló császárainak, majd I. Niképhoros császárnak a támogatását élvezve Kis-Ázsia keleti részein olyan széles körű terjeszkedésbe kezdett, hogy nemcsak az orthodox Michaél Rhangabé, hanem még annak képromboló utódai is kénytelenek voltak fellépni ellene.⁴⁵ Úgy látszik, hogy az üldözések következtében a paulikánusok már akkoriban nagy számban vándoroltak ki a Meliténei Emirátus területére, ahol arab szolgálatban harcoltak Bizánc ellen. A Theodóra császárnő alatt megélénkülő üldözések különösen kemények voltak, paulikánusok ezrei veszítették életüket. Ezt követően a paulikiánusok tömegei telepedtek le Thrakiában. Ezenkívül Theodóra kormányzatának új harcszintéren kellett szembeszállnia a Dél-Hellas területén élő nyugtalan szláv törzsekkel. Csakis Thrakia és Makedónia, valamint „a többi nyugati themák” haderőinek a részvételével sikerült hosszú küzdelem után Peloponnésos stratégiájának, Theoktistos

Bryenniosnak rábírní a peloponnészoszi szláv törzseket a bizánci szupremácia elismerésére, és adófizetésre kényszerítette őket.⁴⁶ Az arabokkal való harcok során a bizánci hadvezetésben egyre erőteljesebben érvényesült a bátorság és a vállalkozó kedv új szelleme. 853-ban egy nagyobb bizánci flotta jelent meg Egyiptom partjainál, amely, akárcsak korábban, Kréta uralkodóinak ideiglenes támaszpontjaként szolgált. A Nílus torkolatától nem messze fekvő Damietta erődjét a bizánciak megrohanták és felégették.⁴⁷ Az arab invázió kezdete óta ez volt az első alkalom, hogy Bizánc oly messzire merészkedett az ellenséges vizeken. Mindenesetre ennek a látványos demonstrációnak az lett a közvetlen hatása, hogy az egyiptomi arabok energikusan hozzáálltak a flottaépítéshez, amellyel megvetették a földközi-tengeri hatalmuk alapjait, amely majd a 10. században, a Fátimida kalifátus idején kezdi el éreztetni hatását.

A Bizánci Birodalom nagymérvű, intenzív politikai és kulturális fellendülésének időszaka azonban csak a 856-os államcsíny után kezdődött el, amely a fiatal III. Michaél uralkodói jogainak gyakorlásához juttatta, az államügyek vezetését pedig nagybátyja, Bardas kezébe helyezte. Bardas és Michaél egyaránt Theodóra és Theoktistos kormányzásának volt az áldozata, s ezért egymás természetes szövetségeseivé váltak. Ahogyan Bardas megviselte félreállítását a mindenhatóvá vált Theoktistos idején, ugyanúgy megsebezte a felnövekvő ifjú császárt az anyai gyámság alá helyezése. Kiváltképpen azért, hogy Theodóra nemcsak a hatalom gyakorlásából zárta ki a fiát, hanem érzelmi életébe is beavatkozott, amikor elszakította kedvesétől, Eudokia Ingerinától, és házasságra kényszerítette Eudokia Dekapolitával (855). A császárnő tudta nélkül, de a fiatal császár titkos beleegyezésével Bardas visszatért az udvarba. Az összeesküvők meglepték Theoktistost a császári palotában, és III. Michaél szeme láttára meggyilkolták. Ezután a senatus a fiatal császárt azonnal egyeduralkodóvá kiáltotta ki.⁴⁸ Theodórának ki kellett engednie a kezéből a kormányzást, leányait pedig kolostorba zárták. Két évvel később a testvére, Bardas elleni megghiúsult összeesküvése után Theodórának is leányai sorsában kellett osztoznia.

A fiatal III. Michaél portréja számunkra ma már lényegében egészen más fényben jelenik meg, mint ahogyan azt a régebbi történetírás láttatta, amely a makedón dinasztia korából származó tendenciózus történetíráshoz kapcsolódva III. Michaélban csak egy iszákost látott.⁴⁹ Az bizonyos, hogy életvitele nem a magas fokú erkölcsiség példája volt, de nem volt tehetségtelen és még kevésbé volt bátorság híján. Ám a másik végletbe sem szabad esnünk, és III. Michaélban semmi esetre sem szabad nagy uralkodót látnunk. Valóban igyekezett a birodalom megvédése érdekében küzdeni, hadseregét mindig személyesen maga vezette a harctérre, ezt azonban a legtöbb bizánci uralkodó is így tette. Hiányzott belőle az igazán szilárd és egyértelmű akarat. Kicsiben és nagyban, jóban és rosszban engedte, hogy mások vezessék. Követte az udvar változó irányzatait, áramlatait és besúgásait. Egészen a megbízhatatlanságig szeszélyes és állhatatlan volt. Hiányzott belőle a kezdeményezés a nagy tettekhez, amelyekben kormányzása oly gazdag volt. Nem ő volt nagy – hanem a kor – Bardas és Phótios korszaka.

Ahogyan Theodóra alatt Theoktistos, úgy III. Michaél alatt Bardas lett a bizánci

állam központi irányítója. Kiemelkedő helyzetének formális elismerése fejeződött ki abban, hogy megkapta a legmagasabb hódolatot, sőt még a caesar titulust is elnyerte. Elődeit és egykori riválisait pedig mind tetterőben, mind pedig államférfiúi képességeiben felülmúlta. Az ő idejében váltak egyértelműen láthatóvá a Bizánci Birodalom elkövetkező politikai felemelkedésének a jelei. Az a kulturális fellendülés, amely már a régensség ideje alatt megkezdődött, most teljesen kibontakozott, miközben a bizánci kultúra aktivitása és messze ható kisugárzó ereje is megmutatkozott. A bizánci tudományosság és a képzés fontos középpontja volt az a egyetem, amit Bardas caesar alapított a Magnaura-palotában, ahol az akkori világi tudományok összességét oktatták.⁵⁰ Bardas felvilágosult államférfiként a legképzettebb tudományos elméket hívta meg az egyetemre. Enciklopédikus tudása miatt León Matematikost bízta meg az egyetem vezetésével, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy ő az ikonoklaszta mozgalom vezetőjének, Jóannés Grammatikosnak az unokaöccse volt, és Theophilos császár alatt ő is osztotta nagybátyja meggyőződését.⁵¹ De itt működött Phótios is, a kor nagy tanítója és tudósa.

Az állami kormányzásban beköszöntött változást az egyházkormányzat változása követte. Az új régens és az ezt megelőző kormányzással, valamint a zélóta párttal összefonódott Ignatios harmonikus együttműködése nem volt lehetséges. Ignatioszt lemondásra kényszerítették, és 858. december 25-én a pátriárkai trónt a tudós Phótios foglalta el. A bizánci egyház számára ezzel egy forrongó korszak vette kezdetét, a legviharosabb, amelyet valaha is átélt. Phótios kiemelkedő személyiség volt, elismert politikus és hihetetlenül ügyes diplomata, azok közül, akik valaha is elfoglalták a pátriárkai trónt Konstantinápolyban. Egyházpolitikai téren ugyanazt képviselte, mint Tarasios, Niképhoros és Methodios. Hozzájuk hasonlóan neki is a zélóták ellen kellett küzdenie, akik a studita apáttal, Nikolaossal az élükön kifogásolták kánonellenes megválasztását, és hűek maradtak Ignatioshoz. Így két ellentétes párt alakult ki, közülük az egyik Phótioszt ismerte el, míg a másik hű maradt a detronizált Ignatioshoz.

Ennél a belső vitánál azonban sokkal fontosabb volt az a küzdelem, amelyet az új pátriárkának Rómával kellett folytatnia. Az ikonoklaszta harcok eseményeit követően, majd még inkább a nyugati császárság megszületésének következményeként a két egyházi központ viszonya új fejlődési fázisába lépett. Csak a zélóták merev, elvakult dogmatizmusa tudott elzárkózni ezen tény elől, akik figyelmen kívül hagyva az idők szavát, folytatták továbbra is azt a gyakorlatot, hogy minden alkalommal Rómába fellebbezzenek. Ez a tény már nemcsak Niképhoros császár számára volt nyilvánvaló, aki megtiltotta a pátriárkának, hogy a hagyományoknak megfelelően elküldje synodikáit, hanem a jámbor Theodóra császárnő és Methodios pátriárka számára is, akik pedig nehezen tekinthetők Róma ellenségeinek (lásd korábban a 179. oldalon). Eirénétől eltérően ugyanis Theodóra és Methodios nem tartotta szükségesnek, hogy a zsinatra szóló meghívás előtt Róma beleegyezését kérje a képkultusz visszaállításához. A történelmi fejlődés szükségszerűsége vezetett el oda, hogy Bizánc a római egyház univerzalizmusától egyre inkább megszabaduljon, miközben a Nyugat Bizánc állami egyetemlességét rombolta le. A döntő lépést ehhez a folyamatához Phótios tette meg.

Az Ignatios híveivel való vitájába belemerülve Phótios – legalábbis egyelőre – sem nem akarta, sem nem várta a harcot Rómával. A synodikáját abban a reményben küldte el Rómába, hogy a pápai elismerés fegyvert ad a kezébe bizánci ellenfeleivel szemben. Azonban csak néhány hónappal a pátriárkai trónra kerülése előtt jutott Szent Péter székébe I. Miklós pápa, egy merész és tetterre kész politikus, akinek életcélja a római univerzalizmus megszilárdítása volt.⁵² Amikor Miklós a bizánci egyház belső vitájába beavatkozott, magát a legfelsőbb bírónak tekintette, és Ignatios mellé állt. Megtagadta Phótios elismerését, utalva megválasztásának kánonellenes körülményeire. Phótios megválasztása valóban az volt, de a legcsekélyebb mértékben sem különbözött az annak idején Róma által elismert és támogatott Tarasios megválasztásától, aki ugyancsak laikusként, elődje kikényszerített leköszönése után jutott a pátriárkai trónra. De I. Miklós annak az alapelvnek az érvényre juttatására törekedett, hogy a kereszténység fejeként egyházi ügyekben úgy Keleten, mint Nyugaton egyaránt őt illesse meg a végső döntés. Ehhez az alapelvhez mindenkor hű maradt, és nem habozott érvényre juttatni akkor sem, amikor legátusai kapituláltak Phótios megfontolt diplomáciai művészete előtt, és egy olyan zsinati döntésbe egyeztek bele, mely Phótios megválasztását és Ignatios letételét erősítette meg (861). Képviselőinek döntését felülbírálvá zsinatot hívott össze a Lateránban, ahol az előbbivel ellentétes ítéletet fogadtatott el, és Phótiost letettnek nyilvánította (863).

A pápa azonban mégiscsak alábecsülte ellenfelének erejét: Phótios harcba kezdett. Ahogyan Róma azt tekintette a feladatának, hogy érvényt szerezzen egyetemes igényeinek, úgy a konstantinápolyi pátriárkátus pedig feladatának tekintette, hogy függetlenségi igényeinek, amely történeti fejlődése során alakult ki, érvényt szerezzen.⁵³ Az öttagú egyházkormányzat gondolata, az ún. *pentarchia* eszméje, amelyről Theodóros Studitész álmodozott, már messze a múlté. Elmúlt már az az idő, amikor az orthodox Bizánc eretnek császárok despotizmusa alatt sínylődve úgy gondolta, hogy Róma támogatására van utalva, a másik három egyházfő pedig, a keleti pátriárkátusok vezetői teljes tehetetlenségre voltak kárhóztatva az idegen, arab uralom alatt. A bizánci egyháznak csak egy vezetője volt, a konstantinápolyi pátriárka. Évszázados felemelkedése során megalapozta hatalmát és tekintélyét, győzelmet aratott az eretnekséggel vívott belső küzdelmekben, és mögötte állt egy erős, céltudatos, orthodox állami vezetés. Hatalma kiterjedt a Bizánci Birodalom egész territóriumára, hogy nemsokára ezeket a határokat is messze túlnője. Ahogyan a bizánci állam, úgy ahhoz hasonlóan a bizánci egyház is virágkora felé haladt: egy olyan korszak felé, amelyben befolyását messzemenőn kiterjeszti a szláv világra. Phótios nagysága abban rejlik, hogy az új feladatok és lehetőségek korának elközeledtét sokkal világosabban látta meg és készítette elő, mint akárhány kortársa.

III. Michaél, rátermett hadvezéreinek támogatásával, nagy energiával vezette a harcokat az arabok ellen. Viszont Nyugaton, Szicíliában Bizánc egymás után veszítette el a pozícióit, és a császár minden kísérlete ellenére sem tudta megakadályozni a sziget elfoglalását, sem az arabok előrenyomulását Dél-Itáliában, olyannyira, hogy uralkodásának vége felé Szicíliában a legfontosabb városok közül már csak Syrakusai és Taormina tartozott a birodalomhoz. Kis-Ázsiában azonban Bizánc támadásba len-

dült. Már 856-ban Petrónas, Bardas caesar testvére, aki Thrakésion thema stratégosa volt, hadjáratot vezetett Samosata vidékére, és egészen Amidáig hatolt előre. Onnét Tephriké felé vonult,⁵⁴ és számtalan fogollyal tért haza. Sikeresnek tűnik az a hadjárat is, amely 3 évvel később Bardas caesar és az ifjú császár vezetésével zajlott, s 859-ben ismét bevették Samosatát.⁵⁵ Ugyanebben az időben pedig a bizánci flotta ismét megjelent Damietta előtt. Fokozott figyelmet szenteltek a Kis-Ázsiában levő erődítmények kiépítésének is: a Mu'tašim kalifa által lerombolt Ankyrát újjáépítették, és Nikaiát újból megerősítették.⁵⁶

A legújabb események, a merész hadműveletek szárazon és vízen egyaránt, bizonyára emelték a bizánciak küzdőszellemét, de kézzelfogható eredményt nem hoztak a birodalom számára. Ugyanis az ellenséges hadműveleteket az arabok tovább folytatták, melyeket többszöri, átmeneti békekötések szakítottak félbe a szokásos fogolycserékkel. 863-ban azonban a bizánciak 'Umar meleténéi emír támadását elhárítva, fontos és döntő győzelmet arattak. 'Umar keresztülhaladt az Armeniakon themán, és elfoglalta Amisos kikötővárosát a Fekete-tenger partján. Armeniakon és Paphlagonia themák határánál azonban erős hadsereggel állta el az útját a tehetséges Petrónas generális. Itt azután, a szeptember 3-i ütközetben az arab hadsereg megsemmisült, és 'Umar maga is odaveszett.⁵⁷ Ez a nagy győzelem fordulópontot jelentett a bizánci-arab háborúk sorában. Bizánc ugyanis az arabok első betörése óta egészen III. León konstantinápolyi győzelméig csupán pusztán létéért küzdött. Ezután több mint egy évszázadon át súlyos védekező harcokat folytattak, míg a 863-as győzelem után fordult a kocka, és elkezdődött a bizánci előrenyomulás korszaka Ázsiában, amely kezdetben lassabban, majd a 10. század második felétől kezdődően teljes erővel bontakozott ki.

A hatalmi pozíció megszilárdulása Keleten egyáltalán nem volt alábecsülhető azoknak a nagy feladatoknak a megoldása szempontjából, amelyek a szláv világban, Oroszországban, Moráviában és a déli szlávok országaiban vártak Bizáncra.

Az oroszok először 860-ban jelentek meg Konstantinápoly falai alatt.⁵⁸ Tábort ütöttek, körülzárták a várost, és elpusztították a környékét. A császár, aki éppen az arabok ellen harcolt, a lehető leggyorsabban visszatért, és behatolt az ostromlott városba, hogy kezébe vegye a védelmét, és a pátriárkával együtt bátorságot öntsön a megfélemlített lakosságba. A bizánciaknak még sokáig emlékezetében maradt ez az iszonyú támadás, és csak az Istenanya közbenjárásának tulajdonították megmenekülésüket.⁵⁹ Ettől kezdődően datálódik a kapcsolatfelvétel Bizánc és a kibontakozó orosz állam között, és ígéretes missziós munka indul meg az eddig számukra még szinte teljesen ismeretlen nép között, aminek a jövőben fontos következményei lesznek. A nagy pátriárka felismerte, hogy a fiatal nép keresztény hitre térítése és bizánci befolyás alá vonása a leghatékonyabb eszköz a Bizáncot erről az oldalról fenyegető veszély elhárítására. Néhány évvel később Phótios jogos büszkeséggel utalhatott missziós munkájának első sikereire.⁶⁰

Az orosz támadás következtében a birodalom követői útján felfrissíthette kapcsolatait a kazárokkal. A Bizáncban ekkortájt uralkodó új szellemre jellemzően ehhez a küldetéshez missziós feladatot is kapcsoltak. A követség élére Thessalonikéi

Kónstantint állították, aki zseniális filológiai adottságainak és átfogó tudásának köszönhetően mindenki másnál alkalmasabb volt arra a feladatra, hogy a zsidó és iszlám befolyással szemben a keresztény vallás és civilizáció ügyét képviselje a Kazár Birodalomban.

Sokkal nagyobb feladat elé állította Kónstantint és testvérbátyját, Methodioszt Rastislav morva fejedelem hívása, aki küldöttséget menesztett Konstantinápolyba, és misszionáriusokat kért népe számára. Az a tény, hogy Rastislav Bizánchoz fordult, valószínűleg inkább a frank klérus befolyása miatti félelemmel és azzal a törekvéssel magyarázható, hogy a Bizánchoz való csatlakozás ellensúlyt fog képezni a frank–bolgár bekerítési törekvés veszélyével szemben. Másrészt viszont Bizánc a morvák kérésének a teljesítésével ajándékkul kapta azt a lehetőséget, hogy a befolyását kiterjessze új, távoli területekre, és egyúttal a közöttük elterülő, szomszédos Bulgáriára is nyomást gyakorolhasson. A bizánci kormányzat állami és egyházi részről egyaránt nagy körültekintéssel járt el, amikor ezt a fontos missziót a thessalonikéi testvérpárra bízta, és megengedte nekik, hogy az új hitet szláv földön, szláv nyelven hirdessék. A szláv népek keresztény hitre térítésének érdekében Kónstantin és Methodios Phótios pátriárkával és Bardas caesarral együtt osztoztak.

A birodalom régi területein élő szlávok keresztény hitre térítése már régóta folyamatban volt.⁶¹ Azonban most az intenzív misszionáriusi tevékenység korszaka kezdődött el a távolabbi szláv világban, a birodalom határain kívül. Kónstantin mindekelőtt megalkotta a szláv írást (az ún. glagolita ábécét), azután pedig hozzálátott a Biblia ószláv nyelvre fordításához (a makedóniai szláv dialektus alapján). A két testvér a liturgiát is szláv nyelven gyakorolta Moráviában. Így a missziós munka sikeresnek bizonyult. Igaz ugyan, hogy később Methodios alulmaradt a frank klérussal vívott küzdelemben (Kónstantin korai halála után, aki 869. február 14-én Rómában egy görög monostorban halt meg a Kyrillos név felvétele után), ugyanis a távoli bizánci támogatás elégtelennek bizonyult, Róma pedig a kezdeti pártfogás után cserbenhagyta, és lemondott róla. Methodios halála után (885) tanítványait kiűzték Moráviából. Mindazonáltal a thessalonikéi testvérpár munkásságának köszönhetően a bizánci kultúra mélyen a szláv talajba gyökerezett, hogy később majd gazdag termést hozzon. A déli és keleti szlávok számára életművük elévülhetetlen teljesítmény. Ezek a népek valóban lekötöleztetjéi a thessalonikéi testvérpárnak, „a szlávok apostolainak” ábécéjükért, valamint nemzeti irodalmuk s kultúrájuk megalapozásáért.⁶²

A morvák megkeresztelkedése után már a bolgárok sem tudták sokáig halogatni azt a szükséges lépést, hogy politikai és kulturális létezésük megszilárduljon a kereszténység elfogadása által. De miután a morvák Bizánchoz fordultak, a bolgár fejedelem, Boris a frankokhoz küldött követséget. A bizánci kormányzat gyorsan interveniált, mivel fontos volt számára a szomszédos bolgároknak a frankokkal s rajtuk keresztül a Rómával kialakult spirituális kapcsolatának megakadályozása. A nemrég aratott győzelem az arabok felett, amely megerősítette a birodalom pozícióit és növelte presztízsét, megszilárdította a kormányzat döntését és akciójának hatékonyságát. A bizánci hadsereg felvonulása a bolgár határ mentén s ezzel egy időben a

bizánci flotta megjelenése a bolgár tengerpartnál meggyőzték Borist a bizánci követelések elfogadásáról. 864-ben Bizánctól vette fel a kereszténységet, amelyben keresztapjának, a császárnak a neve után a Michaél nevet kapta.⁶³ A pátriárka instrukcióit követve a görög klérus azonnal hozzálátott a bolgár egyház megszervezéséhez.

A kereszténység felvétele a bolgárok számára nemcsak kulturális fejlődésük útján volt nagy előrelépés, hanem elszlávosodásuk folyamatát is tökéletessé tette, előre vitte mind politikai, mind etnikai téren a fiatal állam egyesülését. Boris-Michaél leverte a bojárokat, akik fellázadtak a kereszténység felvétele ellen, és ötvenkét bojárt, akik a régi pogány vallás hívei voltak, kivégeztetett. De akármekkora előnnyel járt is a kereszténység felvétele a bolgár állam kulturális fejlődése és belső harmóniájának megteremtése szempontjából, a frissen megtért fejedelemnek máris csalódnia kellett. Bizánc szándéka az volt, hogy a bolgár egyház egy görög püspök irányításával Konstantinápoly pátriárkátusához kapcsolódjék. Azonban Boris-Michaél teljes függetlenséget óhajtott fiatal egyháza számára saját pátriárkával, és amikor ez nem sikerült, hátat fordított Bizáncnak, és Róma felé tett kezdeményező lépéseket. Semmi sem okozhatott volna nagyobb örömet I. Miklós pápa számára, mint a bolgárok irányváltása; ez a váratlan lehetőség, amely kiszakíthatja Bulgáriát a bizánci egyház kötelékéből, és római joghatóság alá vonhatja. Elküldte a legátusait a bolgárokhoz, akik oly nagy lelkesedéssel láttak munkához, hogy úgy tűnt, Bulgária teljesen római befolyás alá kerül. Mindenesetre nem lehetett hosszú életű ez az állapot, és nemsokára itt is be kellett következnie a nagy kiábrándulásnak. Akkor azonban már Rómának nyert ügye volt. Bizáncnak túrnie kellett, hogyan csúszik ki a kezéből a szomszédos szláv ország, és hogyan hatol egészen az ország szívéig a római befolyás.

A Róma és Konstantinápoly közötti konfliktus ekkor érkezett el tetőpontjához. Phótios Róma ellenfeleként nemcsak a bizánci egyház függetlenségének, hanem egyúttal a Bizánci Birodalom legelevenebb létérdekeinek is a védelmezőjévé és elharcosává vált. Bardas caesar és III. Michaél császár is fenntartás nélkül a nagy pátriárka mellé álltak. A császár levelet intézett a pápához, amelyben példátlan büszkeséggel és arroganciával fejeződött ki Bizánc függetlenségének és fölényének tudata. A levélben ultimátum formájában követelte a Phótios ellen hozott pápai ítélet visszavonását, és élesen elutasította Róma szupremáciára vonatkozó igényét.⁶⁴ A pátriárka még egy lépéssel ennél is tovább ment, és a döntőbíró szerepét igényelte magának a nyugati egyház felett, érvként pedig a liturgiában és az egyházi fegyelemben elkövetett tévedéseket hozta fel. Elsősorban azonban a Szentléleknek az Atyától és a Fiútól (*ex patre filioque*) való származásáról szóló tanítást támadta. Phótios, akiről a pápa azt gondolta, hogy vádlottként idézheti ítélszéke elé, Rómát gyanúsította eretnekséggel az orthodoxia nevében. 867-ben Konstantinápolyban a császár elnöklete alatt tartott zsinat kiközösítette Miklós pápát, eretnekségként elvetette a Szentlélek származásáról szóló római tanítást, és törvénytelennek minősítette Róma beavatkozását a bizánci egyház ügyeibe. A konstantinápolyi pátriárka körlevelét, amelyben a római egyház eltérő tanait és szokásait, elsősorban pedig a *filioque* kitételt, részletesen kifejtette és élesen megbélyegezte, megküldték a keleti pátriárkának is.⁶⁵

Azonban amikor a konfliktus elérte a tetőpontját, Konstantinápolyban palotaforradalom tört ki, és minden megváltozott. Legnagyobb szerencsétlenségére III. Michaél megbarátkozott a makedóniai Basileiosszal. Basileios Makedónia themából származott,⁶⁶ és a legnyomorúságosabb szegénységben nőtt fel. Szerencsáját keresve érkezett Konstantinápolyba, és szokatlanul nagy fizikai erejének köszönhetően istállószolga lett a császári udvarban. Ezzel kezdődött mondába illő felemelkedése, amelyet éppúgy köszönhetett kiemelkedő képességeinek, mint a császár szeszélyének. Az okos, ugyanakkor alattomos parasztfiú III. Michaél legbizalmasabb barátja lett, s feleségül vette a császár egykori szeretőjét, Eudokia Ingerinát. Vaskövetkezetességgel, semmitől vissza nem riadva törekedett a legmagasabb hatalomra. Ezért aztán felemelkedése útján összeütközésbe került Bardas caesarral is. De III. Michaél annyira megigézte kedvence, hogy a kedvéért habozás nélkül áldozta fel nagybátyját. Basileios és III. Michaél hazugsággal és hitszegéssel kelepcebe csalták a nagy államférfit. A Kréta elleni hadjárat során, az egyik közbülső állomáson pihenés közben unokaöccse mellett ült a trónon, Basileios hátulról megtámadta, és saját kezével szúrta le 865. április 21-én a caesart. Ezért a társcsászári korona lett a jutalma, amit III. Michaél nyújtott át neki 866. május 26-án, Konstantinápolyba való visszatérésük után. Basileios így pártfogójától most már mindent megkapott, amit az neki egyáltalán adhatott. A véres tragédia utolsó felvonását csak sietette, hogy a szeszélyes és kiszámíthatatlan III. Michaél hangulata kezdett megváltozni társuralkodójával szemben. 867. szeptember 24-ére virradóra, egy ünnepi lakoma után Basileios és barátai hálósobájában megölték a részeg császárt.

2. A jog kodifikációjának korszaka: I. Basileios és VI. (Bölcs) León

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Vogt: Basile Ier; La jeunesse de Léon VI le Sage. *Revue Hist.*, 174 (1934) 389 skk.; Gy. Moravcsik: Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. *DOP* 15 (1961) 59–126.; N. A. Popov: *Imperator Lev VI i ego pravlenie v cerkovnom otnosenii*. Moskau, 1892; M. Mitard: Le pouvoir impérial au temps de Léon VI. *Mélanges Diehl*, I (1930) 215–223. G. Kolias: *Léon Choerosphactès*. Athen, 1939; V. Grumel: La chronologie des événements du règne de Léon VI. *Échos d'Or*, 35 (1936) 5–42.; M. Benemanskij: *Ο πρῶτος νόμος*. Sergiev Posad, 1906; H. Monnier: *Les Nouvelles de Léon le Sage*. Bordeaux, 1923; C. A. Spulber: *Les Nouvelles de Léon le Sage*. Cernautsi, 1934; P. Noaille – A. Dain: *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*. Paris, 1944; Bury: *Admin. System*; Dölger: *Finanzverwaltung*; Glykatzki-Ahrweiler: *Recherches*; Stöckle: *Zünfte* (további irodalom az *Eparchoskönyvhöz* lásd a 118. jegyzetet); Dvornik: *Photian Schism*. Vasiliev: *Vizantija i Araby*, II.; *The Struggle with the Saracens*, II. (867–1057), *Cambr. Med. Hist.*, IV (1923) 139–150.; Gay: *Italie*; H. Scheltema: *Byzantine Law. CMH* IV, Pt. II (2nd ed., 1967).

Sötét volt az út, amely I. Basileios (867–886), a makedón dinasztia megalapítóját a konstantinápolyi császári trónig eljuttatta. Oldalán hitvese állt, Eudokia Ingerina († 882), a meggyilkolt III. Michaél egykori kedvese. A trónutódlás biztosítására a császár legidősebb fiát, Kónstantint 869. január 6-án társcsászárrá koronáztatta; pon-

tosan egy évvel később második fia, León is elnyerte a társcsászári koronát; és 879 körül, Kónstantin korai halála miatt harmadik fia, Alexandros szintén megkapta ugyanezt a címet. Legifjabb gyermeke, Stephanos az egyházi szolgálatot választotta magának, és testvérének, VI. Leónnak az uralma idején a pátriárkai trónt töltötte be. Kónstantin, a császár elsőszülött, kedvenc fia még a „makedón” Mariával kötött fiatalkori házasságából született. León, Alexandros és Stephanos Eudokia Ingerina fiai voltak,⁶⁷ és a két ifjabb csak Basileios trónra kerülése után született.⁶⁸

Az összes bizánci uralkodóhoz hasonlóan I. Basileios is nagyon intenzíven foglalkozott az egyházi ügyekkel. Kezdetben azonban olyan irányba indult, amely ellentétes volt a Bardas és III. Michaél által képviselt egyházpolitikával. Trónra lépését követően azonnal monostorba záratta Phótiost, hátba támadva ezzel a nagy pátriárkát küzdelmének legdöntőbb pillanatában. Visszahívta Ignatiost a pátriárkai székbe (867. november 23.), és felvette a kapcsolatot Rómával. II. Adorján (Hadrián) pápa legátusainak jelenlétében 869/870-ben zsinatot tartott Konstantinápolyban, amelyet a római egyház a nyolcadik ökumenikus (egyetemes) zsinatnak tekint, s amelyen kimondták Phótios kiközösítését. Egy elvileg nagyon lényeges ponton azonban mégsem jött létre I. Basileios és a pápai legátusok közötti egyetértés, hiszen mindkét félnek nagyon is különböző nézetei voltak a római szék joghatóságának kérdésében. Amíg a római legátusok számára a pápa ítéletével már elvileg eldöntetett Phótios ügye, addig a császár azon volt, hogy az általa vezetett zsinat ismételten vitassa meg a kérdést, és saját maga hozzon döntést. Ezen túlmenően a zsinat még egy váratlan utójátékot is tartogatott Róma számára. Az ülések befejezése után három nappal bolgár követek jelentek meg Konstantinápolyban. A zsinat résztvevői erre ismét összeültek, s a követek a zsinat elé tárták azt a kérdésüket, hogy a bolgár egyháznak a római vagy a konstantinápolyi egyház joghatósága alá kell-e tartoznia. Meghiúsultak ugyanis azok az elképzelések, amelyek megvalósulását Boris bolgár fejedelem a Rómához fűződő kapcsolataitól remélte. Tulajdonképpeni céljához ugyanis – az önálló egyház létrehozásához Bulgáriában – a pápasággal való kapcsolata révén Boris egy lépéssel sem került közelebb: a megalapítására váró bolgár érseki székbe szánt jelöltjeit Róma rendre elutasította, s ezért most ismételten Konstantinápolyhoz fordult. Ez rejtett a bolgár követjárás és a követek által előterjesztett kérdés hátterében, amely a római legátusok rendkívül élénk tiltakozása ellenére is a három keleti pátriárkátus képviselőinek döntése alapján Bizánc javára dőlt el. Bizánc tanult az utóbbi évek eseményeiből, és most már sokkal engedékenyebbnek mutatkozott: a császár utasítására Ignatios pátriárka egy érseket és több püspököt szentelt fel Bulgária számára. A bolgár egyház elismerte ugyan a konstantinápolyi pátriárkátus fennhatóságát, de bizonyos mértékű autonómiát is élvezett.⁶⁹

A bolgár fejedelem így a római–bizánci rivalizálás ügyes kihasználásával elérte a célját, Bizánc pedig visszakapta Bulgáriát. Ezután már Bulgária a bizánci egyház kebelén és a bizánci kultúra befolyási szféráján belül maradt,⁷⁰ figyelmen kívül hagyva a továbbiak során Róma részéről meg-megújuló ellentétes elképzeléseket. Emiatt a Rómával való barátság megingott, amelyre pedig Basileios oly nagy súlyt fektetett, és amelynek az érdekében feláldozta Phótiost. Valójában a szláv világban Bizánc elé

táruló feladatairól Basileios sem gondolkozott másként, mint Phótios, akit letaszított, és Bardas, akit meggyilkolt. Bulgáriában ugyanabban a szellemben folytatta tovább a harcot és vezette sikerre. A missziós munkát is tovább folytatta Oroszországban. Ezenkívül még a Balkán-félsziget nyugati részén élő szlávokat is elvezette a kereszténységhez, és ezáltal Bizánc befolyása alá rendelte őket.

Az ikonoklaszta válság időszakában a Balkán-félsziget nyugati része egyre inkább kivonta magát a bizánci állam befolyása alól. A 9. század első felében pedig már a dalmát városok és a szláv törzsek mind a tengerparton, mind pedig a félsziget belsejében elvesztették kapcsolatukat Bizánccal.⁷¹ Ebben az időszakban, Vlastimir fejedelem idején született meg az önálló szerb állam. Az Adria tengerpartját időközben új veszély, a Dél-Itáliában élő arabok kezdték fenyegetni, ezen csak a bizánci flotta ereje tudott segíteni. Amikor az arab flotta a Budvra (Butua) és Kotor (Dekotera, Cottar) elleni támadás után 867-ben megjelent Dubrovnik (Ragusa) előtt, és ostrom alá vette, a városlakók Konstantinápolyhoz fordultak segítségkéréseikkel. Az erős bizánci hajóraj megjelenése arra kényszerítette az arabokat, hogy a 15 hónapig tartó ostromot feladják, és visszahúzódjanak Dél-Itáliába. Bizánc tekintélye ezáltal ismét megerősödött, és újból visszaállt szuverenitása az Adriai-tenger keleti partvidékén. Ekkortájt alapították meg a Dalmatia themát is,⁷² amely összekapcsolta a dalmát városokat és a szigeteket, és amelyek ekkor ténylegesen erősebben függtek szláv háttérüktől, mint Konstantinápolytól. Adóikat a szláv törzseknek rótták le, míg a jelentéktelen fizetségnek, melyet a bizánci stratégosoknak adtak, csak szimbolikus jelentősége volt.⁷³ Másrésről ezek a szláv törzsek maguk is elismerték Bizánc fennhatóságát, és csak katonai segítségnyújtásra kötelezték el magukat a birodalomnak. A bizánci befolyás a Balkán-félszigeten nagymértékben megerősödött, és ennek következményeként a kereszténység gyorsan terjedt. Ekkor kapták meg Szerbia és a tengerpart szerb törzsei a kereszténységet Bizánctól,⁷⁴ és a bizánci befolyás átmenetileg még a horvát területen is túlsúlyba került a Frank Királyság és a római egyház befolyásával szemben. A bizánci missziós munka a Balkán-félszigeten ezután további erős ösztönzést kapott, különösen Bulgáriában és Makedóniában, amikor megérkeztek ide Moráviából Methodios (†885) előzőtt tanítványai, hogy igehirdetésükkel és felvilágosító munkájukkal terjesszék a keresztény hitet és a bizánci kultúrát ószláv nyelven a szláv lakosság körében. Így állt helyre a történelmileg természetes helyzet: Morávia római befolyás alá került, még Bulgária, Makedónia és Szerbia Bizánchoz tartozónak vallotta magát.

Miután a dalmát tengerparton a császári flotta elhárította az arab támadást, és szétzúzta Dubrovniknál az ostromzárat, Bizánc Dél-Itáliában termett. A szicíliai arabok előrenyomulásával szemben I. Basileios közös ellentámadást vett tervbe II. Lajos császárral és Rómával együtt. Végző soron ebben rejlett az általa kezdeményezett Róma-barát politika alapja. Szicíliában azonban nem sikerült elérniük semmit, sőt 870-ben az arabok Máltát is megszállták, ami pozícióik újabb megszilárdulását jelentette a Földközi-tengeren. II. Lajos mindenesetre bevette Barit 871-ben, ami Bizánc számára egy újabb csalódás volt és üres kézzel kényszerült hazatérni. A két uralkodó közötti kapcsolatok erősen összekuszálódtak, és Basileios, aki előzőleg bele-

egyezett elsőszülött fiának Lajos leányával való eljegyzésébe, most szemrehányásokkal illette szövetségését, vitatva egyúttal II. Lajos jogát a római császár titulására.⁷⁵

A következő esztendő a keleti harcok jegyében teltek el, ahol ugyanis a paulikiánusok egyre inkább meggyökeresedtek, és egész Kis-Ázsiát behálózták. A császár sógora, Christophoros, mint a scholák domestikosa, legfőbb parancsnokként 872-ben döntő győzelmet aratott a paulikiánusok felett. Szétrombolta fellegvárukat, Tephrikét több más erődítménnyel együtt, hadseregüket pedig véres csatában szét szórta. Ebben a csatában vesztette életét a paulikiánusok vezetője, Chrysocheiros is. Ez a győzelem a bizánciak további előrenyomulását tette lehetővé Keleten. Már 873-ban sikerült eljutnia az Euphratés vidékére, és Basileios hatalmába került Zapetra és Samosata. Legfőbb célját azonban mégsem érte el a császár, hiszen: Meliténé fontos erődítményének bevételére nem sikerült. Bár Basileiosnak ezúttal is, akárcsak későbbi hadjáratai során az Euphratés vidékén és a Taurus határánál félsikerekkel kellett megelégednie, mégis ezzel kezdődött Bizánc tervszerű előrenyomulásának időszaka Kelet felé.⁷⁶ Az arab birodalom meggyengülése lehetővé tette Armenia fellendülését is. Mind a kalifa, mind pedig a bizánci császár királynak ismerte el I. Ašot (888, ill. 887), és ezzel Armenia számára is megkezdődött a felemelkedés korszaka a Bagratuni nemzeti dinasztia királyai alatt.⁷⁷

Időközben konszolidálódott Bizánc pozíciója Itáliában is. A beneventói fejedelem, aki fellázadt II. Lajos ellen, elfogadta a bizánci protektorátust (873), és II. Lajos halála (875) után, 876 vége felé Bari is megnyitotta kapuit a bizánci stratégus előtt. Az arabok újabb, Dalmácia és Közép-Görögország tengerpartjainál és a Peloponnészoszon véghezvitt támadásaiért megpróbált Bizánc elégtételt venni, sőt hétéves időtartamra még Ciprust is elfoglalta.⁷⁸ Mindez ugyan semmit sem változtat azon, hogy továbbra is az arabok uralták a Földközi-tengert. Bizáncot nemsokára a legérzékenyebb pontján, Szicíliában kemény csapás érte: Syrakusai, amely sokáig szembe szállt az ellenséggel, 878-ban az arabok kezére került. Ennek ellenére némi nyereséget jelentett az, hogy legalábbis a dél-itáliai szárazföldön, Bizánc meg tudta vetni a lábát. I. Basileios uralmának utolsó éveiben egy erős és sikeres bizánci ellentámadás kezdődött itt a kiemelkedő hadvezér, Niképhoros Phókas vezetése alatt, s így Dél-Itália ismét bizánci fennhatóság alá került.⁷⁹ Az egymás között folyamatosan viszálykodó itáliai kisállamok szemében Bizánc testesítette meg az egyetlen szilárd hatalmi tényezőt; és még magának Rómának is, mivel állandóan fenyegetve érezte magát az arabok szüntelen portyázásai miatt az itáliai partok mentén, szintén a bizánci császárnál kellett segítséget keresnie. Ez a szituáció magyarázza meg azt az engedékeny magatartást, amelyet a pápaság tanúsított Bizánccal szemben egyházi kérdésekben.

Basileios császár kénytelen volt felismerni, hogy az az egyházpolitikai változás, amit az uralkodói hatalom átvétele után véghezvitt, szinte semmit sem ért. Meghiúsult az a kísérlete is, hogy az egyházi vitát békésen simítsa el Phótios eltávolításával, hiszen a pátriárka letételével a bizánci klérus pártjainak küzdelme tovább folytatódott. A bolgár kérdés az ún. *quaestio bulgarica* miatt, Phótioshoz hasonlóan, elkerülhetetlen volt a konfliktus Rómával. Ezért a nyugati államokkal való együttműködés kiábrándító dél-itáliai eredményei láttán a császár politikai megfontolásból változ-

tatott eddigi egyházpolitikáján. Már 875-ben megengedte, hogy Phótios visszatérjen Konstantinápolyba, és rábízta fiai nevelését. Amikor pedig 877. október 23-án meghalt az idős Ignatios, három nappal később Phótios immár másodszorra került a pátriárkai székbe, s ezúttal már Rómából is megkapta az elismerést. Semmi gyakorlati hasznuk nem volt már azoknak a feltételeknek, amelyekhez VIII. János pápa Phótios elismerését kötötte. 879 novemberében a pápai legatusok jelenlétében, 383 püspök előtt Phótios szinódust hívott össze, mely rendkívüli elégtételt szolgáltatott neki: 869/870-es elítélését ünnepélyesen visszavonták.⁸⁰

Bár I. Basileios alacsony származású felkapaszkodott volt, mégis a görög kultúra és a római jog lelkes tisztelője lett. Az a kulturális felemelkedés, amely Theoktistos és Bardas alatt kezdődött el, az ő uralkodása alatt is tovább folytatódott. Törvényhozóként tudatosan törekedett a római jog megújítására. Terjedelmes törvénygyűjteményt akart szerkeszteni: tervbe vette a justinianosi törvénykönyvek revízióját új törvények kiegészítésével. Ez a nagy mű, melyet a császár jellemző módon „a régi törvények megtisztításának” nevezett (ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων), látszólag befejezetlenül maradt, és sohasem publikálták. Mégis VI. León tovább folytatta és ez szolgált alapul az ő *Basilikáinak* (császári törvények). Csak két kisebb törvénykönyv maradt fenn, amelyeket a főmű elé bocsátott. Először is a *Procheiron* (ὁ πρόχειρος νόμος) született meg, amelyet Basileios, Kónstantin és León császár nevében adtak ki, következésképpen tehát 870 és 879 között jelent meg. Amint már a címe is jelzi, a *Procheiron* gyakorlati használatra szánt kézikönyv volt. A törvények megszámlálhatatlan gazdagságából kiragadja és 40 tételbe rendszerezve összeszedi a polgári és közjogi előírásokból a legfontosabb és a leggyakrabban használatos rendelkezéseket. Célja – mint az általánosan hozzáférhető kézikönyveké és törvénykönyveké – eleve megszabta azt, hogy elsősorban az *Institutiones*ből merítsen. A justinianosi kodifikációt ezzel szemben kevesebb alkalommal idézi, és ritkán nyúl vissza magukhoz a forrásokhoz; inkább a későbbi görög fordításokat és kommentárokat használja. Alapjában véve a *Procheiron* ugyanazt a célt szolgálta, mint III. León *Eklogéja*, amelyet éppen úgy gyakorlati jogi kézikönyvként a bírácoknak szántak mindennapi használatra. Mindenesetre I. Basileios a római jog felelevenítésére törekedve nagyon erősen igyekezett elhatárolni magát a képromboló császárok tevékenységétől, amely „a jó törvények semmissé nyilvánításában” jutott érvényre.⁸¹ Valójában azonban a *Procheiron* nagyon sokat köszönhet III. León hasznos és népszerűvé vált törvénykönyvének. Eltekintve a különösképpen a II. részével szemben megnyilvánuló negatív értékeléstől, amely az örökösödési jogot és a közjogi normákat tartalmazza, a *Procheiron* széles körben elterjedt Bizáncban, és érvényét egészen a birodalom bukásáig megőrizte. Ezen túlmenően pedig az *Eklogé*hoz hasonlóan elég korán lefordították szláv nyelvre, és nagy tekintélynek örvendett mind a keleti, mind pedig a déli szlávok körében, a szerbeknél, a bolgároknál és az oroszoknál is.

A 879 utáni időkre esik a Basileios, León és Alexandros császár nevében összeállított *Epanagógé*,⁸² amelyet bevezetésnek szántak a tervezett nagy törvénygyűjteményhez. Az *Epanagógé* nagyrészt felidézi a *Procheiron*t, de az anyagot nemcsak más elrendezésben, hanem helyenként komoly változtatásokkal hozza. A *Procheiron*nál még

többet merít az *Eklogéból*, és amíg a házasságjogban a képrombolók kárhoztatott jogi kézikönyvére utal vissza, addig a *Procheiron* ebben a részben a justinianosi joghoz tartja magát, és csak a további részekben kezd átvenni az *Eklogéból*. Az *Epanagógé* továbbá egészen új és figyelemre méltó részeket is felmutat, amelyek a császár, a pátriárka, valamint más világi és egyházi tisztségviselők jogaival és kötelezettségeivel foglalkozik. Az állami-egyházi organizmust így egy sok részből és tagból álló egységként tünteti fel, amely fölött mint az *oikumené* két feje, a császár és a pátriárka helyezkedik el az univerzum élén, hogy szoros és békés együttműködésben gondoskodjanak az emberiség jólétéről. Tökéletes párhuzamosságban vázolják fel mindkét hatalom funkcióit: a világi hatalom legfőbb vezetője az alattvalók testi jólétéért felel, a lelki hatalom legfőbb feje pedig az alattvalók lelki üdvét szolgálja. A kettős hatalomról szóló tanítás szerzője kétségtelenül nem lehetett más, csak Phótios, aki épp akkor foglalta el ismét a pátriárkai méltóságot. Befolyásának tudható be az is, hogy az *Epanagógé* ideális viszonyt követelt meg a legfelső világi és lelki hatalom között az orthodox egyház köreinek szellemében.

Phótios azonban nagyon is jól tudta és nemsokára ismét megtapasztalhatta, hogy az elmélet és a gyakorlat mennyire élesen elválik egymástól. A következő uralkodóváltás ugyanis újabb leváltását hozta magával. Kónstantin korai halála (879) után a trónutódlás jogai Leónra szálltak át mindazon idegenkedés és mélységes bizalmatlanság ellenére, amellyel atyja viseltetett iránta. Elsőszülöttje korai halálát Basileios nem tudta elviselni, és élete utolsó éveiben súlyos depresszióban szenvedett. 886. augusztus 29-én egy vadászon halálos sebet kapott. VI. León trónra lépte után félreállította a nagy pátriárkát, s a pátriárkai méltóságot öccsére, Stephanosra ruházta át. Phótios végérvényesen eltűnt a történelem színpadáról, s Armeniában halt meg száműzetésben.⁸³

VI. León (886–912) a trónt formálisan testvérével Alexandrosszal osztotta meg. Ennek ellenére Alexandros csak élvezeteinek élt anélkül, hogy a kormányzás gondjai a legkevésbé is aggasztották volna.⁸⁴ Uralkodásának első és legtermékenyebb időszakában a császár legfontosabb tanácsosa kedvesének és későbbi feleségének, Zóénak az atyja, az örmény Stylianos Zautzés (†896) volt, aki megkapta a *basileopatór* (császár atyja) méltóságot, amelyet kizárólagosan az ő számára alkottak meg.

Phótios tanítványaként – akivel annyira hálátlanul bánt el – VI. León kiemelkedő nevelést kapott, és igazán sokoldalú tudást szerzett.⁸⁵ Termékeny író és lelkes szónok volt. Atyjához viszonyítva, aki kiemelkedett a császárok sorából az oktatás előmozdításában, nála sokkal erőteljesebben mutatkozott meg az az antikizáló vonás, mely elsősorban a teológiai irodalomban éreztette hatását. León vallásos uralkodó volt, aki élénken érdeklődött egyházi és világi kérdések iránt. Fennmaradt tőle néhány liturgikus költemény, valamint számos homília és beszéd, melyeket maga tartott meg egyházi ünnepségeken, mélyre ható dogmatikai fejtegetéssel, klasszikus reminiscenciákkal átszőtt terjedelmes beszédet fogalmazott meg atyja temetésére, és írt néhány mesterkélt színezetű költeményt is. Ez az írói tevékenysége, úgy tűnik, hogy már életében kivívta számára a Bölcs melléknevet.⁸⁶ Később León személyéhez még olyan legendák is kapcsolódtak, amelyek igazából prófétát, mágust és asztrológust

teremtettek belőle. Benne fedezték fel egy lényegesen később keletkezett, a birodalom sorsáról szóló jóslatgyűjtemény szerzőjét is, amelyet rendkívüli módon kedveltek és sokat olvastak Bizáncban, de a latin és a szláv világban is, a bizánci korban éppúgy, mint a Bizánc bukását követő időszakban.⁸⁷

Bölcs León azonban a legtermékenyebb törvényhozó volt Justinianos óta. Az a törvényhozói életmű, amely uralkodásának időszakára esik, nagyon fontos és mindenképpen széles körű volt. Természetesen nem szabad León személyes részvételét túlértékelni ebben a tevékenységben, jóllehet egyáltalán nem kétséges, hogy tudása és írói szorgalma nagy hasznára volt ennek a vállalkozásnak. Részletes előmunkálatok ugyanis már atyjának uralma idején folytak, másrészt pedig feltűnő, hogy kiterjedt törvényhozói tevékenysége uralkodásának első évtizedére esik, tehát arra az időszakra, amikor még oldalán ott állt Stylianos Zautzés. Ehhez az első uralkodói időszakához mérten VI. León későbbi, érett korszaka már kevésbé volt termékeny.

A mély idegenkedés ellenére, mely atya és fiú közt fennállt, és természetük erős különbözősége ellenére I. Basileios és VI. León céljai sok mindenben hasonlóak voltak. A justinianosi jognak I. Basileios alatt megkezdett átdolgozása a maga teljességét VI. León *Basilikáiban* érte el. Bölcös León törvényei, a Basilikák (τὰ βασιλικὰ) a középkori Bizánc legnagyobb törvénygyűjteményei. VI. León „császári törvényei” tizenhat könyvből állnak, és hat kötetet tesznek ki (ezért kapta az egész mű a Ἑξοκοντάβιβλος, ill. a Ἑξάβιβλος nevet). Ezeket Symbarios *prótopatharios* elnöklete alatt jogi bizottságok dolgozták ki, és már VI. León uralkodásának első éveiben megjelentették. Ez inkább azt igazolja, hogy Basileios a „törvények megtisztítását” szolgáló előmunkálatai már előrehaladott állapotban lehettek, és bedolgozták VI. León művébe. A basilikák mind kánonjogi, mind pedig polgári és közjogi gyűjteményt képeztek. Elsősorban a *Codex Justinianus* és a *Digesta* azok a források, amelyekből merítenek, de felhasználnak bizonyos anyagot Justinianos *Novellae*-ből, valamint az ún. *CLXVIII. Novellae* című későbbi gyűjteményből, amelyben II. Justinos és Tiberios császár novellái érvényesülnek; végül pedig néhány elemet a *Procheiron*-ból is merítettek. I. Basileios jogászhhoz hasonlóan VI. León jogtudósai sem nyúltak vissza a latin forrásokra, hanem csak 6. és 7. századi görög fordításokat és kommentárokat használtak. Justinianos *Corpus Juris*-ával ellentétben a bizánci felhasználó számára a *Basilikák* egyrészt azt a nagy előnyt jelentették, hogy görög nyelven íródtak, másrészt pedig nagyobb, praktikusabb volt áttekinthetőségük. Egyetlen egy nagy műben rendszerbe foglaltan tárták fel az egész anyagot, míg a *Corpus Juris* – amit a *Basilikák* előszava legnagyobb hiányossággként fel is rótt – ugyanazt a kérdést több különböző helyen is taglalta. Ezért nem csoda, hogy a *Basilikák* szinte teljesen kiszorították a gyakorlatból Justinianos jogi művét, és a középkori Bizánc számára a jogtudomány alapjává váltak. A szöveget nemsokára számtalan magyarázó jegyzettel egészítették ki, melyek közül a legfontosabb az ún. régi *Scholionok*, VII. Kónstantin koráig nyúlnak vissza, az „újabb *Scholionok*” pedig a 11., 12. és 13. századi kommentárok. A 12. században a basilikákhoz regisztert is készítettek, amely *tipukeitos* néven vált ismertté (α τὶ ποῦ κεῖται, vagyis mi hol van? kifejezésből), és ennek értéke elsősorban

abban rejlik, hogy felvilágosítást ad számunkra a meg nem maradt könyvek tartalmáról.⁸⁸

De bármilyen nagy is volt a *Basilikák* jelentősége a bizánci jogfejlődés szempontjából, annyira korlátozott maradt történeti forrásértéke. A jog óriási méreteket öltő kompilációja nem vagy csak nagyon kevésbé tükrözi korának történeti valóságát, legnagyobbbrészt megismétli a korábbi századok régi és többnyire már túlhaladott jogi előírásait.⁸⁹

Saját korának viszonyai inkább León novelláiban tükröződnek vissza. VI. León ugyanis 113 dekrétumból álló gyűjteményt jelentetett meg, amelynek a megjelölésére – Justinianos novelláinak mintájára – a *Novellae* címet kapta. A kollekció eredeti megnevezése azonban, amely megint csak VI. León törvényhozói tevékenységének atyja művéhez való szoros kapcsolódását jelzi, (A törvények helyreigazítása és megtisztítása) αἱ τῶν νόμων ἐπανορθωτικαὶ ἀνακαθάρσεις volt. VI. León novellái különböző kérdéseket érintettek, amelyek szigorú rendszer nélkül következnek egymás után, és a megfelelő motiváció előrebocsátásával a régi törvények visszavonását és megváltoztatását is ígérik. Emellett még olyan előírásokat is tartalmaznak, amelyek a szokásjogi gyakorlatnak is törvényerőt kölcsönöznek. A tisztán egyházi rendelkezések (2–17. és 75. novella) Stephanos pátriárkához vannak címezve, minden egyéb viszont, néhány darab kivételével, melyeknek nincsen címzettje, Stylianos Zautzéshez íródott.⁹⁰ Ahogyan korábban Justinianos és praetorianus praefectusa, Kappadókiai Jóannés esetében, úgy most is a címzett a tulajdonképpeni szerző volt. Ez adna magyarázatot arra is, hogy miért volt oly terjedelmes León törvényalkotása Zautzés életében, és miért oly szerény annak halála után.

VI. Leónnak azok a novellái érdemelnek különös figyelmet, amelyekben visszavonják és megsemmisítik a városi curia és a senatus régi jogait.⁹¹ Mindenesetre a városi curialesek rendje már régóta hanyatlásnak indult, mint ahogyan csak papíron létezett már a senatus adminisztratív és törvényalkotói jogköre is. Törvényrendelettel való végleges megszüntetése fontos esemény volt, sőt mindhárom novellájában ezt azzal indokolja meg, hogy a birodalom egész igazgatásának most az uralkodó kezében kell összpontosulnia. VI. León törvényalkotása annak a történelmi folyamathoz tartozik, amely az egész államhatalmat az uralkodó kezében egyesíti, és az államhatalom minden ügyét a császári hivatalnokapparátus gondjaira bízta. A császár mindenhatósága és az államhatalom bürokratizálódása a makedón dinasztia alatt érte el teljes kibontakozását. A senatus, amely a birodalom előkelőbb hivatalnokaiból tevődött össze, most csak látszólag állt fenn, és nemcsak a régi funkcióit veszítette el, hanem azt a tekintélyét is, amelyet a 7. és 8. században szerzett (lásd a 111–112. oldalon). Az állam teljesen azonosult a császárral, annak katonai és bürokratikus apparátusával. A császár Isten kiválasztottja, akit Isten gondviselése oltalmaz. Ő az egész birodalom igazgatásának a feje, a hadsereg főparancsnoka, a legfőbb bíró és az egyedüli törvényhozó, az egyház védelmezője és az igaz hit őre. Ő dönt háború és béke kérdéseiben; ítélete végérvényes és visszavonhatatlan, a törvényeit pedig Istentől sugalmazottként kell tisztelni. Mindenesetre ő is tartozott alávetni magát a fennálló jogrendnek, de alkothatott új törvényeket, és a régieket ha-

tálytalaníthatta. Államfőként a császár hatalma gyakorlatilag korlátlan volt, és csak az erkölcs törvényeihez és a szokásjoghoz volt kötve.⁹²

Valójában az uralkodói hatalom csupán a vallást illetően korlátozódott. Bármilyen erős volt mindig is a császári befolyás az egyházi élet alakulására, laikusként a császár csak védelmezője lehetett az egyháznak, nem pedig vezetője. Az egyház feje a konstantinápolyi pátriárka, akinek hatalma és tekintélye fokozatosan növekedett. A pátriárkai szék betöltéséről gyakorlatilag a császár dönt, és törvényhozóként bele nyúl az egyház kormányzásába, irányításába is, de egészen más ez, mint a világi tisztségviselők kinevezése és visszahívása, amely a császár kizárólagos joga. Az egyházfők kinevezése, különösen pedig visszahívása, letétele azonban már megkövetelte a klérus beleegyezését; és elődeinek törvényeitől eltérően a császárnak nem szabad sem érvénytelenítenie, sem pedig megváltoztatnia az egyházi zsinatok határozatait. Az egyházi zsinat a legfőbb feljebbviteli fórum az egyház életében, mely egyedül illetékes döntéseket hozni a hit kérdéseiben. A császárnak csak az a feladata, hogy védelmezze a fennálló hitet. Míg az e világi tényezők, melyek egykor az uralkodói hatalmat korlátozták, mostanra érvényüket veszítették, a császár hatalmával egyidejűleg megnőtt az egyház hatalma is.⁹³

A Bizánci Birodalom igazgatási rendszere és hivatalnokapparátusa a makedón dinasztia alatt egyre inkább kiteljesedett.⁹⁴ A fejlődés a 7. század óta megszabott irányban folytatódott tovább, és végső eredményként olyan képet nyújt, amely erősen különbözik az egykori kiindulóponttól, a római államrendszertől.

A themák szervezetének kialakulása bizonyos mértékben már a 9. és a 10. század fordulóján lezárult. A nagy ősi themák kisebbekre való fokozatos felosztása és a themák rendszerének a további vidékeken történő bevezetése következtében azonban jócskán megemelkedett a themák száma, és leegyszerűsödött a civil adminisztráció is. Míg a 9. század themái alig voltak nagyobbak, mint a régi provinciák, a themák proconsulása összeolvadt a provincia kormányzatával. A 9. század második felében viszont a themák proconsuli méltósága is megszűnt, és ezzel szertefoszlott a diocletianusi–kónstantini rendszer utolsó maradványa is. Az *ἀνθύπατοι* helyére a polgári igazgatás vezetőjeként a themák prótonotariosai (*πρωτονοτάριοι*), a proconsuli kancellária egykori előjárói léptek.⁹⁵ Ennek eredményeként a stratégos katonai hatalmának túlsúlya még egyértelműbbé vált. A themák régebbi szervezetének tarkasága egyúttal előkészítette az egységes, szigorúan uniformizált rendszer helyét, miután egymás után themákká szerveződtek azok a korábbi kisebb katonai körzetek – *kleisurák*, *archontíák*, *dukatusok*, *katepanatusok*, *drungariatusok* –, amelyek a tulajdonképpeni themaegységek mellett képződtek.⁹⁶

A 10. század elején a birodalom a következő themákat foglalta magában: Ázsiában Opsikion, Bukellarion, Optimaton, Paphlagonia, Armeniakon, Chaldia, Kolóneia, Charsianon, Anatolikon, Thrakésion, Kappadokia, Mezopotamia, Sebasteia, Lykandos, Leontokonis, Seleukeia,⁹⁷ és az Kibyráióton tengerpart menti themája (az első és legfontosabb tengerész thema); a tengeren Samos és Aigaion Pelagos themák; Európában: Thrakia, Makedónia, Strymon, Thessaloniké, Hellas, Peloponnésos, Kephallénia, Nikopolis, Dyrrachion, Dalmatia, Sicilia, Langobardia és Chersón

themák.⁹⁸ A továbbiakban a themák szervezetében változások elsősorban a hódítások során a birodalomhoz újonnan csatolt területeken sorra kerülő új themák felállítása következtében adódtak, míg egészen ritka volt új themák alapítása régebbi területen. Csak a bizánci igazgatási rendszer szétesése hozta magával a 11. század végén az újabb felosztást, illetve a themaegységek szétforgácsolódását.⁹⁹

A bizánci hivatalnokapparátus szemléletében, melyről ebből a korból Philotheos feljegyzései és a 9. és 10. század ezekkel kapcsolatos tisztségjegyzékei, ranglistái adnak tájékoztatást,¹⁰⁰ éles különbség tehető a valóságos hivatalok és a tiszteletbeli címek között. A különbség külsőleg abban fejeződik ki, hogy amíg a hivatalokat egy kinevező okirat kiállításával (δικὰ λόγου), addig a címeket csak insigniák átadásával (δικὰ βραβείων) ítélték oda. A címek nagyrészt nem mások, mint olyan korábbi hivatalok, amelyek idővel elvesztették érvényüket és csak tituluszjellegüket tartották meg. Itt azonban figyelembe kell venni azt, hogy az említett ranglisták egy meghatározott, időben korlátozott periódus bizánci hivatalnokapparátusát tárják eléünk, és hogy teljes érvényük csak erre a korszakra vonatkozik, mely mindenesetre egybeesik a bizánci állam virágkorával. A bizánci állam merevségéről régebben elterjedt nézettel ellentétben megállapíthatjuk, hogy az szüntelen átalakulásban volt, sőt ez igaz bizánci államigazgatás apparátusára is.

Philotheos *Kletorologion*-ja szerint 18 rangfokozatba sorolhatók a bizánci méltóságok. Közülük három a legfelső, a caesar, a nobilissimus és a kuropalátés, ezekbe rendszerint csakis a császári család tagjait, hozzátartozóit juttatták.¹⁰¹ Ezeket követte a zósté patrikia, a legnagyobb női udvari méltóság.¹⁰² Sorban utánuk következett a magistroi, az anlypetoi, a patrikioi, a prótopatharioi, az anthypatoi stb. Nyolc tiszteletbeli cím a patrikiosszal kezdődik, nagyjából sajátos tartalmat hordoz, és az eunuchok számára van fenntartva, ám ezen belül a patrikios eunuchoknak van elsőbbségük az egyéb eunuchokkal és az anthypatookkal szemben. Az eunuchok a bizánci udvarban meghatározó szerepet játszottak. Elvileg semmilyen, a mégoly magas rangú egyházi és világi hivatal – kivéve egyedül a császári méltóságot – sem volt elzárva előlük. Így eunuch volt több államférfi és hadvezér is, akik kitűntek a bizánci történelemben, és sok bizánci pátriárka is. De nagyszámú olyan udvari tisztség is volt, amelybe rendszerint – a ritka kivételektől eltekintve – eunuchokat iktattak be. A legfontosabb közülük a *parakoimomenos* tisztsége volt, aki többnyire a császár egyik bizalmasaként a császári hálószoba mellett aludt, ezt a tisztséget III. Michaél alatt átmenetileg a makedón Basileiosra bízták, valamint a *prótovestiarios*, a császári ruhátár előljárójának a tisztsége.¹⁰³ További nagyon fontos hivatali funkciót töltött be a *réktor*,¹⁰⁴ a bizánci udvar egyik legmagasabb hivatalnok, amelynek a tisztsége csak a makedón dinasztia alatt jelent meg elsőként; a *prótopraipositos*, aki az udvari szertartásoknál a ceremóniamester volt (ὁ ἐπὶ τῆς καταστάσεως); és a *prótostratór* vagy főistállómester (κόμης τοῦ στάβλου).¹⁰⁵

A központi államigazgatás hivatalnokai között különösen kiemelkedik a konstantinápolyi *eparchos*, aki öröködött a főváros élete felett; a „város atyja”, ahogy VII. Kónstantin szertartáskönyvében leírják.¹⁰⁶ Nagy és egyre növekvő szerepe volt a λογοτέτης τοῦ δρόμου-nak, amely tisztséget Theodóra alatt Theoktistos, VI. León

uralkodása alatt pedig Stylianos töltötte be.¹⁰⁷ A logothetés tou dromou ebben az időszakban gyakran az állam politikájának a tulajdonképpeni vezetője volt, még ha az első miniszter helye nem is meghatározott funkcióhoz kötötte jelenik meg. A vezető államférfi, aki a császár első tanácsadója és bizalmasa – függetlenül attól a hivatalától, amelybe beiktatták – a παραδυναστεύων, ahogyan őt ebben a korban, de már korábban is gyakran jelölik; illetve μεσάζων vagy μεσιτεύων, ahogyan a késő bizánci korban nevezik.¹⁰⁸ Azon fontos szerep mellett, amely a pénzügyi ügyeket illette meg a bizánci államban, nem csodálkozhatunk azon, hogy a bizánci bürokratikus apparátus különösen nagy teret kapott a pénzgazdálkodásban. Az összes pénzügyi hivatal felügyelőjeként a középbizánci korszakban megjelenik a *sakellarios*, amely hivatal aztán a 13. században válik le a *megas logariastés* tisztségtől; az állam aranykincsét a sakellarion chartulariosa (τοῦ σακελλίου) őrzi, az állam természeti készleteit pedig a *vestiarion chartulariosa* (τοῦ βεστιαρίου).¹⁰⁹ Az egyes pénzügyi hatóságok előjárói a 7. század óta¹¹⁰ a γενικοῦ, στρατιωτικοῦ és ἰδικοῦ logothetése. A császárral való közeli kapcsolatuk miatt fontos tisztséget tölt be a császári kancellária előjárója (πρωτοασκήρητης), a kérvények elfogadója (ὁ ἐπὶ τῶν θεήσεων) és a császári írnok (ὁ ἐπὶ τοῦ καικλείου), a császári tintahordozó őrzője; ezt az utóbbi tisztséget gyakran a logothetés tou dromou hivatalával kapcsolták össze, és ezt tette már Theoktistos is.¹¹¹

A katonai igazgatás szempontjából lényeges volt a különbségtétel a provinciák themái és a Konstantinápolyban állomásozó *tagmata* alakulatok között. Az egyes themákban letelepült katonák tulajdonképpen a paraszti miliciát alkották. A főváros katonái azonban hivatásos katonákból tevődtek össze.¹¹² A themák csúcsán a helyi csapatok parancsnokaiként és egyúttal a helyi igazgatás vezetőiként a stratégosok álltak (az Opsikion thema parancsnoka még a κόμης megjelölést is hordta, míg az Optimaton thema parancsnokát többnyire δομέστικος-ként is nevezik; sőt Philotheos a tagmaták, a legiok domestikosaihoz sorolja őket). A tagmata alakulatok csúcsán a domestikosok állnak. A legjelentősebb ebben az időszakban a *scholai*, az *exkubitorés*, az *arithmos* (ennek a parancsnoka azonban nem a domestikos, hanem drungarios a domesticos helyett). Továbbá a *hikanatai*, amely posztokat csak I. Niképhoros alatt hívtak életre. A domestikos scholae egyre gyakrabban az egész hadsereg legfelsőbb parancsnokaként jelenik meg. A katonai feladatok növekvő sokrétűségének következtében később megosztották a tisztséget, és legkésőbb a 10. század második fele óta általában Keletnek és a Nyugatnak egy-egy domestikosa volt.¹¹³ Tengeren ismét különbséget kell tenni a császári flotta – melyet a flotta drungariosa irányít – és a tengeri themák behívottjai között, akik a helyi stratégos hatalma alatt állnak.¹¹⁴ Feltűnő módon a császári flotta drungariosának a 9. században, sőt még a 10. század húszas éveiben is alacsonyabb volt a rangja, mint az összes themák stratégosának. A 10. század közepe táján a domestikos scholae mellett azonban már a császári birodalom egyik legfontosabb katonai hivatalnoka, ami egyértelmű jele a flotta egyre növekvő szerepének.¹¹⁵

Császári hivatalnokként, és pedig viszonylag kisebb rangban jelennek meg mindkét pártnak, a kéknek és a zöldnek a démarchosai; az egykor oly hatalmas tiszt-

ségviselők teljesen elveszítik politikai jelentőségüket, és már csak reprezentatív szerepet játszanak a császári udvarban, miközben részt vesznek az udvari ünnepségeken, és éljenzik a császárt.

Philotheos ranglistái a katonai, polgári és udvari igazgatásnak összesen 60 vezető hivatalnokát sorolják fel, akik közvetlenül a császárnak tartoznak felelősséggel, és a császáron kívül nem volt más előljárójuk (ezekhez tartozik még az eunuchok hivatala, amelyeket Philotheos külön csoportként említ). Ezen udvari méltóságok legtöbbször alatt számos más hivatal is áll, melyekről nemsokára nagyobb, majd kisebb hivatalnokstáb gondoskodik. Az egész szigorúan centralizált apparátust a császár irányítja, aki személyesen nevezhet ki minden vezető tisztségviselőt, valamint azok legfontosabb beosztottjait, és tetszése szerint távolíthat el minden hivatalnokot.

A későbbiek során a bizánci hivatalnokapparátus még összetettebb lett: új intézményeket és hivatalokat teremtettek, míg a régiéket megszüntek vagy szerepük nagyon megváltozott. A középbizánci igazgatási rendszer kiemelkedő vonása a katonai tisztségek erős túlsúlya és a themák stratégosainak kimagasló helyzete. A város eparchosának különben fontos tisztsége Philotheosnál a 18. helyen áll, és megelőzi ezt a tizenhét thema stratégosa, a domestikos scholae és az exkubitorés tisztsége.¹¹⁶ A rangsorban azonban a sakellariosnál és a logothetéseknél magasabban foglalnak helyet azon korszak összes (25) themájának stratégosai (csak az Optimaton domestikosának van kisebb rangja). A stratégosok között az elsőség jellemző módon a kis-ázsiai themák parancsnokait illeti meg, akik a birodalom katonai hatalmának a gerincét képezik: szinte minden egyes kis-ázsiai thema stratégosának nagyobb rangja van, mint Makedónia és Thrakia stratégosainak, akik a két legfontosabb európai thema parancsnokai. Bizonyos mértékben mindez a fizetésekben is kifejeződik, amelyeket a themák stratégosai kapnak. VI. León uralkodása alatt például Anatolikon, Armeniakon és Thrakésion stratégosai 40 font aranyat (a fém értéke szerint 44 438,40 aranyfrank), az Opsikion parancsnoka, a Bukellarion és Makedónia stratégosa 30 font, Kappadokia, Charsianon, Paphlagonia, Thrakia és Kolóneia stratégosa 20 font, a többiek 10, illetve 5 font arany évi fizetést kaptak.¹¹⁷ A hivatalok egyes kategóriái és azok különböző funkciói azonban nem voltak annyira szigorúan elhatárolva egymástól, ezért gyakori jelenség volt az átmenet a polgári szolgálatból a katonai szolgálatba, illetve a hadseregparancsnoki tisztségek átruházása polgári, sőt udvari hivatalnokokra. Mindenben a császár bizalma és akarata döntött.

A bizánci állam autokratikus centralizmusa különleges jelleget adott ezért a városi életnek és a város gazdaságának is. A bizánci főváros gazdasági élete a konstantinápolyi eparchos ellenőrzése alatt állt, és ahogy az ún. *Eparchoskönyv* mutatja, különösen átfogó volt ez az ellenőrzés a 10. században a bizánci államhatalom virágkorában.¹¹⁸ Konstantinápoly és bizonyára a többi város kereskedelmi és kézműves ipari foglalkozást gyakorló céhekbe tömörültek. Különösen azok a céhek voltak jelentősek, amelyek a főváros élelmiszerellátásáról gondoskodtak: a jószágkereskedők, a hús- és halárusok, a pékek és kocsmárosok. A virágzó viasz-, kenőcs-, és gyökérkereskedelmet a viasz-, a szappankereskedők, a szappan- és gyertyakészítők, valamint a fűszerkereskedők céhei felügyelték. Bizáncban a selyemkereskedelem kiemelkedő

jelentősége következtében különösen sok céh foglalkozott a selyemáruk feldolgozásával és eladásával, és ezen a területen erőteljes specializálódásnak lehetünk tanúi, és élesen elválík egymástól a gyártók és a kereskedők csoportja: saját céheket alapítanak a cérnakészítők és a selyemszövők, a bíborszínezők és a nyersselyem-kereskedők, a szír selyemanyagokkal, végül pedig a selyemruhákkal kereskedők. De különleges összefonódások voltak a lenvászonkereskedők és a bőrfeldolgozók között is. Az *Eparchoskönyv* azonban, amelynek nincs végérvényes és szisztematikus szerkesztése, csak azokat a céheket mutatja be, amelyek valóban léteztek Konstantinápolyban. Hogy milyen átfogó volt a bizánci céhrendszer, azt az a körülmény igazolja, hogy a jegyzők, a pénzváltók és az aranyművesek is külön szervezethez tartoztak.

A bizánci szervezetek, eredetüknél fogva, a római collegiához kapcsolódnak,¹¹⁹ sok szempontból azonban mégis különböznek tőlük, és tipikusan középkori céhrendszerjellegük van.¹²⁰ Így a bizánci korban a személynek a foglalkozáshoz való kötődése egyáltalán nem volt olyan erős, mint a késő római időszakban. A céhhez való tartozást nem lehetett örökölni, a polgárok céhekbe való kényszerű besorolása megszűnik, és a belépés bizonyos feltételekhez kapcsolódik, és ezt alkalmassági vizsgától teszik függővé. Ez pedig már az állami ellenőrzés megerősödését jelenti. Az egyes embernek a foglalkozáshoz, a hivatáshoz való kötődése a bizánci államban a megváltozott körülmények közepette jelentős mértékű függetlenséget jelentett, az államhoz való kötődés azonban egyre erősebb lett. A céheket nemcsak az állam kötelezi közszolgálatra, mint a római korban, hanem egész tevékenységükre gondosan felügyelnek, és munkájukat kinos pontossággal szabályozzák az eparchos által felállított szervezetek is. Különleges módon ellenőrzik azoknak a céheknek a tevékenységét, amelyeknek a főváros élelmiszerellátása a feladatuk. A szükséges élelmiszerellátáshoz a kormányzat előírja a megvásárlandó cikkek mennyiségét, ellenőrzi azok minőségét, rögzíti a beszerzési és eladási árakat. Szisztematikusan támogatja a Konstantinápolyba történő árubehozatalt mind a provinciákból, mind pedig más országokból, míg drasztikusan korlátozza a más országokba való árukivitelt.¹²¹ A bizánci céhrendszer nem annyira a termelők és kereskedők érdekeit, mint inkább a gazdasági élet könnyebb állami ellenőrzését szolgálja az állam és a fogyasztó érdekében.¹²² A céhek által, amelyek előljáróit az állam nevezi ki, és amelyek fölé külön hivatalnokokat állít, a kormány az egész gazdasági életet és a városban lejátszódó gazdasági folyamatokat ellenőrzi.

A császári teljhatalom megerősödése mellett VI. León törvényalkotásában kifejeződik a bizánci arisztokrácia fellendülése is, és ez olyan folyamat, amely önmagában alámoshatja a bizánci államrendszert, és megrendítheti magát a császári abszolutizmust is. Ennek a fejlődésnek a kezdetei a 8. századba nyúlnak vissza, hiszen már akkor megjelentek Bizáncban az egyes mágnáscsaládok. VI. León korában pedig a bizánci arisztokrácia már olyan hatalommal bír, hogy külön társadalmi réteggént érvényesítik törekvéseiket, és olyannyira érvényt szereznek előjogaiknak, hogy León *Taktikonja* kifejezetten azt ajánlja, hogy a stratégosi és a magasabb katonai tisztségeket előkelő és gazdag emberekre ruházzák át.¹²³ Így egyre jobban érvényesül a társadalmi differenciálódás, mellyel maga a császári udvar is számol. Ennek a jelenség-

nek a horderejét VI. León nem ismerte fel kormányzása idején és még gazdasági téren is hatékonyan támogatta az arisztokrácia törekvéseit. VI. León teljes egészében megszüntette a konstantinápolyi tisztségviselők számára azokat a régi korlátozásokat, melyek a hivatal gyakorlásának idejére az apparátus részére megtiltották – különleges császári jóváhagyás és engedélyezés nélkül¹²⁴ – az anyagi javak megvételét vagy pedig örökségek és adományozások elfogadását; a provincia hivatalnokai előtt azonban oly erősen megszigorította ezeket a korlátozásokat, hogy csupán a themák stratégosai élhettek ezzel a lehetőséggel.¹²⁵ VI. León egyik későbbi novellája visszavonta még a szomszéd elővételi jogát (προτίμησις) is, amely megakadályozta a nagyobb földbirtokosok számára a parasztbirtokok kisajátítását. Csupán az első hat hónapban rendelkezhetek a szomszédok – a vételár letétele ellenében – *evikciós* (kiforgatási, elidegenítési) joggal.¹²⁶ Ezekkel a rendelkezésekkel lényegesen megkönnyítették a parasztbirtokok megvásárlását az arisztokrácia számára, ami a nagybirtokos arisztokrácia további erősödését, valamint a feudalizálódás folyamatát siettetette, amellyel szemben VI. León utódainak kétségbeesett küzdelmet kellett folytatniuk.

I. Basileioszal ellentétben VI. Léónnak nem volt világos külpolitikai programja. Ezenkívül León kora egészen eltért atyjától amiatt is, hogy többé már nem kellett minden erejét az arabokkal folytatott harcra összpontosítania. A bizánci–bolgár kapcsolatokban egy hosszú békés periódus után következett be változás. Miután az első keresztény bolgár uralkodó, Boris–Michaél letette a koronát, és legidősebb fia, Vladimir áldozatul esett egy pogány reakciós kísérletnek (893-ban), Bulgáriában a hatalmat Boris fiatalabb fia, Simeon (893–927), a középkori Bolgár Birodalom legnagyobb uralkodója vette át. Nem sokkal trónra lépését követően viszály tört ki a Bolgár Birodalom és Bizánc között, melynek sajátos módon kereskedelempolitikai háttere volt.¹²⁷ A bolgárokkal való áruforgalom kizárólagos jogát két bizánci kereskedőre bízták. Stylianos Zautzés beleegyezésével ezek a kereskedők a bolgár piacot Konstantinápolyból Thessalonikébe helyezték át, és számottevően megemelték a vámteteleket. Úgy tűnt, hogy ezzel korlátozták Bulgária kereskedelmi érdekeit, és mivel a bolgár tiltakozás eredménytelen maradt, Simeon behatolt a bizánci területre, és vereséget mért a hadseregére (894-ben).¹²⁸ Bizánc, amelynek hadereje nem volt olyan tekintélyes a Balkánon, a veszélyt diplomáciai sakkhúzásokkal próbálta elkerülni: a magyarokat hívta segítségül, akik akkoriban a Dnyeper és a Duna közti részen tartózkodtak.

A bizánci hívás tette lehetővé, hogy a magyarok beavatkozzanak az európai államok politikájába. Bizánc felhívását követve a magyarok hátba támadták Simeont, többször vereséget mértek rá, és feldúlták Bulgária északi vidékét. Eközben Niképhoros Phókas bizánci hadvezér elfoglalta Bulgária északi határvidékeit, míg Eustathios, a császári flotta drungariosa elzárta a Duna torkolatát. Simeon fegyverszünetet kötött Bizánccal. Ezzel időt nyert, és ahogy a bizánci császár a magyarokhoz fordult, úgy fordult ő a besenyők harcra termett nomád népéhez, mely ez idő tájt a délorosz síkságon tartózkodott. A besenyők segítségével le tudta győzni a magyarokat, megint meglepte a bizánciakat, és döntő győzelmet aratott felettük Bulgarophygonnál (896-ban). Ezt követően megkötötték a békét, amely Bizáncot évi adófizetésre kötelezte.

A besenyők nyomása következtében a magyarok nyugat felé vonultak, és letelepedtek mai országukban, a Duna-medencében, miközben beékelődtek a szlávok által lakott vidékre elválasztva a délszlávokat északon és keleten élő szláv rokonaiktól.¹²⁷

A Simeonnal folytatott harc révén a Bizánci Birodalom ereje úgy megbénult Nyugaton, mint Keleten az arabokkal folytatott háború következtében. Niképhoros Phókasnak Dél-Itáliában meg kellett szakítania győzedelmes hadjáratát, hogy átvegye a parancsnokságot a Balkánon.¹³⁰ Keleten Armenia az arab rablótámadások martaléka lett, és megkezdődött az arabok behatolása Kilikiába is, amit Kis-Ázsia déli partvidékén kiterjedt tengeri hadműveletek kísérték. A kis-ázsiai szárazföldön 900 körül megerősítette helyzetét ugyan Bizánc, miután Niképhoros Phókas a Thrakésión thema stratégusaként átvette a kilikiai hágóknál a parancsnokságot, és Adanánál győzelmet aratott az arabok felett. Ezzel szemben a birodalmat nyugaton és a tengeren az egyik csapás a másik után érte. 902. augusztus 1-jén elesik Taormina, a Bizánci Birodalom utolsó támaszpontja Szicíliában. Ezzel lényegében súlyos harcok után fel kellett adni Szicíliát, melynek meghódítása 75 éve kezdődött és sok áldozatot követelt. Az arabok azonban keleten nemcsak a Földközi-tengerre terjesztették ki uralmukat, hanem a bizánci területek által közrefogott Égei-tengerre is. Így nem sokára feldúlták Archipelagost, majd pedig a Peloponnészosz és Thessalia tengerpartját is, és 902-ben lerombolták a thessaliai partvidék gazdag városát, Démétriaszt is.¹³¹ Különösen végzetes következményei voltak azonban két évvel később a nagy arab ellentámadásnak, amelyet a görög renegát, a Tripolisi León vezetett. León először Konstantinápoly felé indult. Abydos bevétele után, mely megnyitotta az utat a bizánci főváros felé, hirtelen irányt változtatott és Thessaloniké felé haladt. A nagy kultúr- és kereskedelmi központ (Konstantinápoly után Bizánc legfontosabb és leggazdagabb városa) háromnapos ostromzár után 904. július 31-én az arabok kezére került.¹³² A győztesek valóságos vérfürdőt rendeztek a megszállt városban, és nagyon sok fogollyal és hihetetlenül gazdag zsákmánnyal távoztak. A bizánciak vereségét Simeon is kihasználta: bele kellett egyeznie Bizáncnak egy újabb határvonal kiigazításba, mely szerint a bolgár határ délen egészen Thessalonikéig terjedt.¹³³

A súlyos sorscsapásokból tanulva a bizánci kormányzat most már szilárdabb erődítménnyé fejlesztette Thessalonikét, Attaleiát, és energikus intézkedéseket tett a császári flotta megerősítésére. A siker nemsokára jelentkezett: 905 októberében, Himerios logothetés tou dromou fényes győzelmet aratott az Égei-tengeren az arab flotta felett.¹³⁴ Néhány évvel később megvetette lábát Cipruson is, és innen nyomult aztán a szíriai partvidékre, és ostromolta meg Laodikeiát. A legnagyobb vállalkozás éve azonban 911 volt.¹³⁵ Himerioszt mégis komoly sikertelenség érte utol. Hosszú, hiábavaló harc után a bizánci flotta kénytelen volt visszahúzódní. A hazatérés során a Tripolisi León és egy ugyancsak görög renegát, Damianos vezetése alatt álló arab hajóosztag csapdájába került, és megsemmisült. Így hiúsult meg a nagy tengeri vállalkozás: a birodalom rendkívüli katonai és pénzügyi erőfeszítései hiábavalóak voltak.

Ennek az expedíciónak a részletes leírása, mely VII. Kónstantin ceremóniaköny-

véből maradt ránk, a bizánci flotta személyzetében 700 orosz tengerészt említ, akiknek a birodalom egy kenténarion aranyat adott fizetségül. A bizánci hadműveletben az oroszok részvétele az új orosz–bizánci kapcsolatok következménye.¹³⁶ Oleg orosz fejedelem, aki Kijevben tartózkodott és biztosította magának az „utat a varégoktól a görögökig”, 907-ben hatalmas tengeri flottával megjelent Konstantinápoly előtt, és a bizánci kormányzattól olyan szerződés aláírását kényszerítette ki, amely garantálta az orosz kereskedők jogi helyzetét Konstantinápolyban. Ez a szerződés, melynek hivatalos aláírására 911 szeptemberében került sor, a szabályszerű kereskedelmi kapcsolatok kezdetét jelenti Bizánc és a fiatal orosz állam között. A szerződés többek között biztosította az oroszoknak azt a jogot is, hogy részt vállaljanak a Bizánci Birodalom hadműveleteiben.¹³⁷

A külpolitikai sikertelenségekhez hozzájárultak azok a belső fejlemények, amelyeket VI. León négy házassága idézett elő. Nem volt boldog Theophanóval megkötött fiatalkori házassága, akit I. Basileios kívánságára vett feleségül. A vallásos császárnő halála (897. november 10) után (akit a görög egyház szentként tisztel), 898 tavaszán León feleségül vette korábbi szeretőjét, Zóét, Stylianos Zautzés leányát.¹³⁸ Közben 899 végén meghalt Zóé is anélkül, hogy fiú utódot hagyott volna maga után, így 900 nyarán a császár harmadik feleségként a phrygiai Eudokia Baianát vette el. Ezzel nyílt összeütközésbe került nemcsak a bizánci egyház, hanem a bizánci állam előírásaival is, és a helyzet egyre kínosabbá vált amiatt, hogy néhány évvel korábban éppen ő tiltotta meg külön törvénnyel a harmadik házasságot, és rosszalta még a második házasság megkötését is.¹³⁹ A szerencsétlenség azonban tovább kísérte a császárt. Eudokia Baiana 901. április 12-én meghalt, és León ismét özvegy lett, de nem sokára a negyedik házasság gondolatával kezdett foglalkozni, amikor szemet vetett a szép Zóé Karbonopsinára. Mivel már a harmadik házassága is konfliktust idézett elő az egyházzal, és az újabb házassági terve pedig heves ellenállásba ütköztek, ezért a császár nem akarta súlyosan megsérteni az egyházi kánont és a törvényeket. 905-ben azonban Zóé Karbonopsina fiút szült, és törvényesíteni kellett a trónvárományos születését. 906. január 6-án a Hagia Sophiában Nikolaos Mystikos pátriárka Kónstantin névre keresztelte a gyermeket, azzal a feltétellel, hogy a császár elszakad Zóétól. Három nappal később azonban ennek ellenére eljegyezte magát egyetlen fiúgyermekének anyjával, és augusztává emelte. Ez az aktus aztán óriási felháborodást váltott ki. Egyre fokozódott a feszültség VI. León és az egyház vezetése között. A pátriárka megtiltotta a császárnak a templomba való belépést: 906 karácsonyán és 907-ben Epiphania napján a bizánci basileiusnak vissza kellett fordulnia a Hagia Sophia kapujából. Egy út azonban mégis nyitva maradt számára, amin a bizánci császárok mindig elindultak, ha támogatásra volt szükségük: León Rómához fordult, és III. Szeргiusz pápától felmentést kapott. Akkoriban ugyanis a házassággal kapcsolatos római megkötések nem voltak annyira szigorúak, mint a bizánciak. Egyébként sem utasíthatta vissza a római egyház a császárt, aki a pátriárkát megkerülve fellebbezett hozzá, és úgy tűnt, hogy ezzel elismeri a pápai szupremáciát. A római döntésre támaszkodva megpróbálta kikényszeríteni Nikolaos Mystikos leköszönését, és helyére az éppoly buzgó és korlátok közé szorított Euthymioszt állította (907 február-

jában).¹⁴⁰ A bizánci egyházban ezzel újabb szakadást indított el, mely ismét okot adott az egyházi pártok közti ősi civódásra.¹⁴¹ VI. León érvényesítette akaratát, fia – ugyan-csak 908. május 15-én – megkapta a császári koronát,¹⁴² így sok gonddal és vesződéssel bár, de gondoskodott a dinasztia további fennmaradásáról. A pátriárka átmeneti félreállítása miatt kiobbant vita azonban nem simult el békésen, inkább végigkísérte VI. León további uralkodását, és az ügy végül is a pátriárka szellemében rendeződött.

3. Bizánc és a bolgár Simeon

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Zlatarski: *Istorija*, I. 2.; Runciman: *Bulgarian Empire*; Mutačiev: *Istorija*, I.; D. Obolensky: Byzantium and its northern neighbours 565–1018. *CMH* IV. Pt I. (2nd. ed., 1966); F. Dölger: Bulgarische Zartum und byzantinisches Kaisertum. *Bulletin de l'Inst. archéol. bulgare*, 9 (1935) 57 skk. (= *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt* 140 skk.); G. Ostrogorsky: *Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos*. Uo. 275 skk.

912. május 12-én meghalt VI. León. Az uralkodást a könnyelmű Alexandros, az akkor még csak 6 éves Kónstantin nagybátyja vette át.¹⁴³ Meg akart szabadulni meghalt testvére örökségétől: Zóé császárnőt kolostorba záratta, León tekintélyesebb munkatársait pedig megfosztotta hivatalaiktól, hogy azokat saját híveivel tölthesse be. Ehhez az elképzeléshez tartozott Nikolaos Mystikos visszahívása is, Euthymiosnak tehát át kellett adnia a pátriárkai trónt.¹⁴⁴ Külpolitikájában az új uralkodó tevékenysége végzetes következményekkel járt. Könnyelműségből nem fizette meg Bulgáriának azokat az összegeket, melyeket Bizáncnak a 896. évi békekötésnek megfelelően minden évben fizetnie kellett. Ezzel Simeon, akinek hatalma növekvőben volt, megragadta a kedvező alkalmat a háború megindítására. Nagyobb szerencsétlenség nem is következhetett volna Bizáncra. Nem sokkal a kiprovokált háború kirobbanása után 913. június 6-án meghalt Alexandros.¹⁴⁵ Egy régenstanácsnak kellett vezetnie a kormányzás ügyeit, élén, Nikolaos Mystikossal.

A helyzet nemcsak bonyolult, de bizonytalan is volt. A dinasztiahoz leghűsebb elemek szembenállásával, amely a császári özvegy, Zóé személye körül csoportosult, valamint ellenkezve a klérus egy részével, mely megőrizte a hűségét a trónjától megfosztott Euthymios iránt, Nikolaos Mystikos a kormányzást a gyermek érdekeinek megfelelően irányította, akinek származását ugyanakkor nem tekintette törvényesnek, és megkoronázását szabálytalannak tartotta. A zűrzavar még inkább fokozódott a legfelső parancsnok, Kónstantin Dukas domestikos scholae trónbitorló kísérlete következtében.

Simeon minden különösebb ellenállás nélkül vonult át a bizánci területen, és már 913 augusztusában a főváros falainál állt. Vállalkozása nem egyszerű zsákmányszerzési hadjárat volt, és nem is csak egyszerűen hódító háború. Célja a császári korona megszerzése volt. Korábban bizánci túszként Simeont teljes egészében áthatotta a császári méltóság magasztossága, és ezért pontosan tudta – amint maguk a bizánciak

is –, hogy a földön csak egyetlen egy császári korona lehet. Amire törekedett, az nem egy etnikailag és területileg korlátozott Bolgár Birodalom megalapítása volt, hanem egy új, egyetemes császárság felállítása Bizánc helyén.¹⁴⁶ Ez ad különleges fényt Simeon Bizánc elleni harcának, és ez emeli ezt a harcot a birodalom nyugtalan szomszédaival vívott hadműveleteinek örök összevisszasága fölé, és ez volt az egyik legkeményebb próba, amit a Bizánci Birodalomnak történelme során ki kellett állnia. A császárságért folytatott harc a középkorban a hegemoniáért való küzdelmet jelentette. Bizáncnak meg kellett védelmeznie vezető pozícióját Simeon ellen a keresztény államok hierarchiájában.

Simeonnak azonban egészen más szándéka volt, mint a birodalom eddigi ellenségeinek, amikor megjelent Konstantinápoly kapuja előtt, mégis osztozott elődeivel abban, hogy meg kellett győződnie az akkori világ legerősebb erődítményének bevehetetlenségéről. Tárgyalásokba bocsátkozott a bizánci kormányzattal, és a fiatal császár, VII. Kónstantin jelenlétében Nikolaos Mystikos pátriárka nagy ünnepélyességgel fogadta őt a császárvárosban. Simeon tárgyalásai a megfélemlített bizánci régens kormányzattal szokatlan eredményeket hoztak. A kormányzat gyakorlatilag kapitulált a bolgár uralkodó előtt. A megállapodás szerint Simeon lányát az ifjú császárnak feleségül kellett vennie, maga Simeon pedig a pátriárka kezéből kapta meg a császári koronát.¹⁴³ Ezzel Simeon még nem lett ugyan VII. Kónstantin társcsászára, hanem csak a bolgárok basileusaként ismerték el, mégis úgy tűnt, hogy közvetlenül a célja előtt áll: a basileus címmel felékesítve a kiskorú császár apósaként kezében érezhette már a hatalmat a Bizánci Birodalom felett. Így térhetett vissza a hazájába, és Bizáncnak tartós békét ígért. *(Lásd a 3. térképet.)*

Bizáncban közben nem sokkal Simeon kivonulását követően olyan fordulatra került sor, amely aláásta Simeon reményeit. A látszólag nagyon is messzemenő engedmények voltak azok, amelyek kihúzták a talajt Nikolaos pátriárka régenssége alól. Zóé császárnő ugyanis visszatért a palotába, és kezébe vette a hatalmat. A házasságon alapuló bizánci–bolgár szövetség tervét elvetette, és kétségbe vonta Simeon császárrá koronázásának érvényességét is. Ennek következménye a bizánci–bolgár ellentét újbóli fellángolása. A bolgárok megszállták Thrakia területét, és Simeon azt követelte, hogy a bizánci nép ismerje el császáranak.¹⁴⁸ 914 szeptemberében megadta magát neki Adrianopolis, és a következő években feldúlta Dyrrachion és Thessaloniké vidékét. Zóé kormánya ellentámadásra szánta el magát. A katonai főparancsnokságot León Phókas, a híres Niképhoros Phókas fia vette át, aki azonban nem örökölte atyja hadvezéri képességeit. Oldalán ott volt bátyja, Bardas, a későbbi császár, majd II. Niképhoros Phókas atyja, valamint a legelőkelőbb bizánci családok képviselőinek egész sora. A hadsereg vezetésének arisztokratizálódása – amint ezt VI. León *Taktikonja* ajánlotta (lásd e rész 2. szakaszát) – egyre nagyobb mértékűvé vált. A tengeri flotta élén azonban a császári flotta drungariosa, egy örmény parasztfiú, Rómanos Lekapénos állt, aki nemes riválisai előtt ragadhatta magához ezt a rangot. Széles körű előkészületek után a bizánci hadsereg a Fekete-tenger partja mentén ellenséges területre hatolt be. Achelóosnál, Anchialostól nem messze 917. augusztus 20-án azonban Simeon rárontott a bizánci hadseregre, és megsemmisítő vereséget mért rá. Ezt

a katasztrófát nemsokára egy másik is követte Katasyrtainál, nem messze a bizánci fővárostól. Simeon volt a Balkán-félsziget ura. 918-ban átvonult Görögország északi részén, és behatolt egészen a Korinthosi-szorosig.¹⁴⁹

Ha Nikolaos pátriárka régenssége kudarcot szenvedett, mert túlságosan készséges volt Simeonnal, akkor Zóé császárnő uralkodása azért volt balszerencsés, mert engedékenységet nem ismerő magatartása nem állt arányban erőforrásaival és képességeivel. A kétségbeejtő helyzet, amelybe a birodalom került, erős és céltudatos katonai kormányzat felállítását követelte meg. Az egyetlen, aki úgy tűnt, hogy felnött erre a feladatra, Rómanos Lekapénos drungarios volt. Sikert ért neki megelőznie a császárnő jelöltjét, León Phókast, és magához ragadnia a kormányzat gyeplőjét. Nagy ügyességgel, fokozatosan távolította el Zóé császárnőt és segítőit, és megerősítette hatalmát. A fiatal császár, VII. Kónstantin 919 májusában Helenét,¹⁵⁰ az új régens leányát jegyezte el. Mint VI. León uralkodása alatt Stylianos Zautzés, úgy most Rómanos Lekapénos is megkapta a basileopatór címet. Nemsokára azonban még magasabbra emelkedett. 920. szeptember 24-én veje caesarrá avatta őt, és ugyanezen év december 17-én társuralkodójává koronáztatta.¹⁵¹ Amire Simeon hiába törekedett, azt Rómanos Lekapénos elérte: a fiatal törvényes császár apósa és társuralkodója, majd pedig a Bizánci Birodalom uralkodója lett.

Simeon számára irtózatos csapás volt Rómanos Lekapénos felemelkedése. Hasztalan igyekezett közvetítéseivel beavatkozni az események menetébe Nikolaos Mystikos pátriárka, és számos írásával kiengesztelni a bolgár uralkodó szívét. Simeon semmi mást nem követelt, mint szerencsés riválisának a letételét. Rómanos Lekapénos ugyanis megtartotta a fiatal törvényes császár apósának és pártfogójának a címét is, így minden kapu elzáródott Simeon életcéljának eléréséhez. Legmerészebb követelésének csak a császárváros bevételeivel adhatott volna nyomatékot. Hogy ismételtelen feldúlta a Bizánci Birodalom területét, hogy újból hatalmába kerítette Adrianopolist (923), semmit sem változtatott a fennálló helyzeten. Fővárosának erődítményszerű falain belül Rómanos érinthetetlen, elérhetetlen maradt, és nyugodtan kivárt. A helyzet ura az volt, akihez Konstantinápoly tartozott: mindezt nagyon jól tudta Simeon, de hiányzott számára a város ostromához elengedhetetlenül szükséges flotta. Ezért kötött szövetséget az egyiptomi, tengeren harcolni képes arabokkal a közös támadás céljából Konstantinápoly ellen. Ezt a tervet azonban keresztülhúzta az éber konstantinápolyi diplomácia. A bizánci császárnak nem esett nehezére többet ajánlani a bolgár uralkodó ígéreteinél, és ajándékokkal, valamint rendszeres adófizetési kötelezettség kilátásba helyezésével a maga oldalára állította az arabokat. Amikor 924-ben Simeon ismét megjelent Konstantinápoly előtt, fel kellett ismernie – csakúgy, mint 913-ban –, hogy hatalma megtörik Bizánc falainál, és mint egykor most is négy szemközti beszélgetést kért a bizánci állam vezetőjével. 924 őszén került sor a találkozássra a két uralkodó között,¹⁵² amely sokáig megmaradt a kortársak és az utána következő nemzedékek emlékezetében, és amelyet legendák őriznek. Ha Simeonnak ígéretes kezdet volt, hogy Nikolaos Mystikos 913-ban fogadta, úgy a 11 évvel későbbi találkozás Rómanos császárral minden reménye végét jelentette.

Zóé császárnő kormányához viszonyítva I. Rómanos császár sohasem kereste a

hatalmas ellenfél tüntető elutasítását. Simeonhoz 925-ben írt egyik levelében ezzel szemben energikusan tiltakozik az ellen, hogy Simeon a bolgárok és rómaiak uralkodójának nevezze magát. Majd egyik későbbi írásában kifejtette, hogy tiltakozása nem annyira a császári méltóság, mint inkább a római császárság iránti igény és követelés ellen irányul. Ha nem is szívesen, de Bizánc akkoriban beletörődött abba, hogy Bulgária uralkodója a császári címet viselte azzal a kikötéssel, hogy e méltóság hatálya csak a bolgár territóriumra korlátozódik.¹⁵³ Nikolaos Mystikos 920-ban házassági ajánlatot tett Simeonnak az új Lekapénos uralkodói házsal, amely nagyon megtisztelő, de a Bizánci Birodalom sorsának irányításába minden beavatkozást kizáró szituációt jelentett volna neki. A további követeléseket I. Rómanos mind elutasította, és területi engedményekről hallani sem akart. Az eltelt évek tapasztalatai valójában azt igazolták, hogy katonai fölénye ellenére Simeon nem volt abban a helyzetben, hogy programját fegyverrel érvényesítse. A bizánciak diplomáciai művészete pedig egyre jobban elszigetelte őt.

A bizánci–bolgár harc, amely minden történést meghatározott a Balkán-félszigeten, a többi balkáni államot is bevonta ebbe a küzdelembe. Szerbiában a bizánci és a bolgár birodalmi hatások keresztezték egymást, a szerb fejedelmi dinasztia képviselői a két nagyhatalom között mindig rá voltak utalva valamelyik támogatására, és a másikat kölcsönösen kijátszották. Egyszer Simeonnak, nemsokára pedig ismét Rómanos Lekapénosnak sikerült egyik pártfogoltja kezére játszani a hatalmat Szerbiában, és semlegesíteni az ellenfél védencét. Amikor aztán hosszú harc és többszöri trónváltás után kezdett túlsúlyra jutni a bizánci befolyás, és a bolgár támogatással szerb trónra emelt Zakariás fejedelem Bizánc felé kezdett fordulni, Simeon elhatározta, hogy felperzseli a nyugtalanság e fészket. A Szerbiába küldött bolgár hadsereg azonban vereséget szenvedett, és nagyobb erőket kellett bevetni, amelyek aztán irtózatosszerű pusztítás után Simeon hatalma alá vetették az országot (924 körül). Szerbia leigázása elvitte a bolgárok uralkodóját Horvátország határáig, amely akkor tájt első királyuk, Tomislav (910–928, 925-től király) uralkodásának idején figyelemre méltó hatalommal rendelkezett. A nemsokára itt is bekövetkező fegyveres összetűzés szükségessé tette a bizánci fő hadszíntérről való kikapcsolódást. A horvátok elleni háború során azonban Simeon hadserege nagy vereséget szenvedett (926 körül). A pápa közvetítésével Simeonnak békét kellett kötnie Horvátországgal.¹⁵⁴ Úgy tűnt, hogy ezt követően Simeon újabb hadjáratot tervyez Bizánc ellen, de 927. május 27-i hirtelen halála ebben megakadályozta.

Simeon halálával egy csapásra megváltozott az egész helyzet. Fia és utóda, Peter számára teljes egészében idegen volt Simeon hiú törekvése és nyugalmat nem ismerő harci szelleme. A további harc kilátástalannak tűnt. Peter sietett békét kötni Bizánccal, és őt bolgár cárnak ismerték el. Ezt követően pedig megkapta a Lekapénos-családból származó Maria hercegnőnek, Rómanos császár unokájának, a császár legidősebb fia, Christophoros leányának a kezét. Elismerték a bolgár pátriárkátust is, amelyet – valószínűleg – Simeon alapíthatott még uralkodása utolsó éveiben. Simeon harci sikerei azonban nem maradtak hatástalanok. Bár nem érte el legfőbb célját, járhatatlannak bizonyult a Zóé császárnő által javasolt út: minden bolgár követelés

gyökeres elutasítása. Rómanos császár egysíkú elképzelése érvényesült. A bolgár uralkodó megtarthatta a basileiusi címet, de csak a Bolgár Birodalomra való kifejezett korlátozással: köthetett házassági szerződést a bizánci uralkodóházzal, de nem a bíborbanszületettek legitim uralkodóházával, hanem csak a Lekapénos-családdal. A szerepek is felcserélődtek: nem a bolgár uralkodó lett a bizánci császár apósa és oltalmazója, mint ahogy Simeon szeme előtt lebegett, hanem Rómanos és Christophoros bizánci császárok találtak vőt a bolgárok cárijának, Peternek a személyében. A fontos engedmények, amelyeket I. Rómanos – most már minden külső kényszer nélkül – tett a bolgároknak, igazán kedvezően alakították a bizánci–bolgár kapcsolatokat. Sohasem volt ilyen zavartalan a nyugalom a bizánci–bolgár határon, sohasem volt olyan tekintélyes Bizánc befolyása Bulgáriában, mint éppen ezekben az évtizedekben, amelyek a 927. évi békekötés után következtek.

Bizáncnak azonban szilárd bázisa volt a többi délszláv államban is. A Simeon által leigázott és felperzselt Szerbia sajátos új életre ébredt Časlav fejedelem uralkodása alatt, aki nem sokkal Simeon halála után szökött vissza hazájába Preslabból, és vette át az uralmat a bizánci szuverenitás elismerésével.¹⁵⁵ Simeon egyik szövetségese, a Zachumliai Michaél is felvette a kapcsolatot Bizánccal, és Konstantinápolyból megkapta az antypathos és a patrikios címet.¹⁵⁶ Így erősödött meg mindenütt a bizánci tekintély, míg a bolgár befolyás egyre inkább háttérbe szorult. Bulgária egészen Bizánc igézetének az áldozata lett. A Bolgár Birodalom kulturális bizantinizálódása a keresztény hitre való áttérés óta most a csúcspontjához érkezett.¹⁵⁷ Az ország mind politikailag, mind pedig gazdaságilag hullámvölgyben volt: teljesen kimerítettek Simeon korának szakadatlan háborúi. Az utolsó évtizedek gyors felemelkedését tehát a válság időszaka követte. Ahogy magában Bizáncban, úgy Bulgáriában is erőteljes társadalmi ellentétek kezdtek a felszínre kerülni. A világi nagybirtokrendszer mellett egyre nagyobb növekedésnek és fejlődésnek indult az egyházi földbirtoktulajdon, hiszen az ország keresztény hitre térése óta Bulgáriában, mind pedig az általa bekebelezett Makedóniában teljes mértékben megszaporodtak a templom-, pontosabban a monostoralapítások. A hivatalos egyház által is támogatott monostori élet mellett azonban virágzásnak indultak az egyházellenes szektás mozgalmak is, melyek a válság időszakában különleges vonzerőt gyakoroltak a nyugtalan lelkekre és az elégedetlen elemekre.

Így a Bolgár Birodalomban Peter cár idején jelenik meg a bogumilok radikális egyházellenes szektája. Bogumil pópának, az eretnekség megalapítójának a tanítása a messzaliánusok és különösen a paulikiánusok tanából indult ki, akik a bizánci kormányzat egyetértésével nagyobb csoportban Thrakiában már hosszabb időn át éltek együtt Bulgária és Makedónia szláv lakosságával. A paulikiánizmushoz hasonlóan, mely maga részéről a régi manicheizmusra nyúlik vissza, a bogumilizmus is dualista tanítás: a világot két őselv (principium), a jó (Isten) és a rossz (Satanael) kormányozza, és a két egymással szemben álló hatalom közti harc eleve meghatározza az egész világ történetét és az emberek mindenkori életét. Az egész látható világ a rossz műve, és mint ilyen, a gonosz hatalmának lett az áldozata. Keleti előfutáiraikhoz hasonlóan a bogumilok is tiszta lelki vallásosságra és a szigorú aszketikus életre

törekedtek. Élesen elvetettek minden külső kultuszt, minden egyházi rítust, szinte az egyház egész szervezetét. A bogumil mozgalomban az uralkodó egyház elutasítása egyúttal a világ fennálló rendjének az elvetését is jelentette, melynek leghatalmasabb szellemi támasza az egyház volt. A bogumil mozgalom az uralkodók, a hatalmasok és a gazdagok elleni tiltakozás egyik kifejeződése volt.

A bogumilizmusnak Bulgáriában, de különösen Makedóniában voltak mély gyökerei. De később az akkori Bolgár Birodalom határain túl is nagyon szíves fogadtatásra talált, és magában Bizáncban, Szerbiában és mindenekelőtt Boszniában, Itáliában és Dél-Franciaországban különböző elnevezésekkel ütötte fel a fejét. A bogumilok, a babunok, a paterénusok, a katharok, az albigensek szektái – kis-ázsiai előfutáraikhoz hasonlóan – egy nagy mozgalom különböző megjelenési formái voltak, mely Armenia hegyeitől egészen Dél-Franciaországig terjedtek, és hol itt, hol ott egyre erőteljesebben lángoltak fel. Legélesebben válságos korszakokban és nélkülözések idején bukkan fel az eretnekség, és – mivel alapjában véve mélyen pesszimista világszemlélete van, és nemcsak minden meghatározott rendet, hanem a jelenlegi világot is elutasítja – ezekben a korszakokban különösen gazdag táptalajra akad, és különösen erőteljesen nyilvánul meg.¹⁵⁸

4. A központi hatalom harca a feudális hatalmasságokkal és a kultúra virágkora a bizánci császári udvarban: Rómanos Lekapénos és Kónstantin Porphyrogennétos

ÁLTALÁNOS IRODALOM • A. Rambaud: *L'empire grec au Xe siècle: Constantin Porphyrogénète*. Paris, 1870; Runciman: *Romanus Lecapenus*; H. Grégoire: *The Amorians and Macedonians 842–1025*. CMH IV. Pt. I. (2nd. ed., 1966); Vasiliev: *Vizantija i Araby*, II.; Vasiljevskij: *Materialy*; M. Canard: *Byzantium and the Muslim world to the middle of the eleventh century*. CMH IV. Pt. I. (2nd. ed., 1966); Ostrogorsky: *Paysannerie*; Lemerle: *Histoire agraire*; Každan: *Gorod i derevnya*.

Rómanos Lekapénos szilárd helyzetet teremtett magának a birodalom belsejében, és ez ad magyarázatot külpolitikai tevékenységének magabiztosságára is. Nem sokáig elégedett meg vejének társuralkodói helyzetével. Nemsokára megváltozott a tisztségek hivatalos sorrendje: I. Rómanos lett a főcsászár, a fiatal VII. Kónstantin pedig apósának társcsászára. Társcsászári rangra emelték Rómanos Lekapénos fiait is: 921. május 20-án Christophorost, 924. december 25-én Stephanost és Kónstantint is; és pedig Christophoros kapta az elsőséget VII. Kónstantin, a törvényesen uralkodó császár előtt. Atyja mellett Christophoros viselte a „második császár” címet, és előzetes trónutódlási jogot élvezett, amelynek következtében a makedón dinasztia képviselőjének meg kellett elégednie a harmadik császár dekoratív szerepével.¹⁵⁹ Így a törvényes makedón uralkodóház mellett I. Rómanos saját dinasztiát alapított, és ezzel elsőbbséget biztosított saját családjának. Három fia császári koronát viselt, a negyedik fiú, Theophylaktos, akit egyházi pályára szántak, már gyermekként magára öltötte Nikolaos Mystikos synkellosának méltóságát, és később pátriárkává szentelték. Rómanos uralkodási rendszere erősen emlékeztet az I. Basileios által annak idején

teremtett rendre. I. Basileiosztól eltérően azonban a legitim dinasztia képviselőjét nem erőszakosan távolította el, hanem inkább rokoni kötelékek révén láncolta családjához, és így aztán fokozatosan, szinte észrevétlenül szorította háttérbe.

I. Rómanos ügyes politikus és diplomata, az okos mérséklet megtestesítője volt. Energikus és szilárd jellemű emberként, aki idegenkedett minden radikalizmustól, hidegvérrel és kitartással követte céljait anélkül, hogy siettetten volna a megvalósításukat, és anélkül, hogy azoktól bármi eltéríthette volna. Ezen túlmenően megvolt az egyik legfontosabb uralkodói tulajdonsága: munkatársai helyes kiválasztásának a képessége. A prótovesziarios (főruhatárnok) és a későbbi parakoimomenos Theophanésben kiemelkedő miniszterre talált, és Jóannés Kurkuasban pedig, akit 923-ban a domestikosz scholae rangjára is emelt, fényes hadvezérre lelt. A bizánci arisztokráciának azonban – alacsony származású felkapaszkodottként – nem férközhettek a bizalmába. Fiatalabb lányainak, a bíborbanszületett VII. Kónstantin császár hitvese testvéreinek a legelőkelőbb családok képviselőihez való hozzáadásával viszont rokoni kapcsolatba lépett olyan mágnáscsaládokkal is, mint az Argyroi és a Musélé.

Az egyház hűséges alattvalója volt: Nikolaosz Mystikosz pátriárkát barátság és érdeklődőség fűzte hozzá; az elhunyt Euthymiosz (†917) követőinek összemosódó táborára már nem volt lényeges, a római egyház pedig, mely történetének egyik legzavarosabb időszakát élte át, mindig készséget tanúsított a császár akarata iránt. Még Rómanos hivatalos trónra emelése előtt, 920 júliusában megtartott egyik zsinaton a pápai legatusok jelenlétében és Nikolaosz Mystikosz szellemében eldöntötték VI. Leóon négy házasságának kérdését, és pedig a negyedik házasság tilalmával, a harmadik házasság elítélésével, amit csak bizonyos körülmények következtében engedélyeztek. Ez a döntés rendkívüli morális elégtételt jelentett a pátriárkának; Rómanos azonban kettős előnyt szerzett ebből, hiszen ez a döntés a makedón dinasztia tekintélye szempontjából ártalmas volt, de őt az egyház egyik egyesítőjének nimbuszával vette körül. A bizánci egyház végre hosszú, meddő viták után egyesült.¹⁶⁰ Elkövetkeztek a békés együttélés évei a világi és az egyházi hatalom között, melyek az *Epanagogé*-ban felvázolt eszményképre (vö. a 4. rész 2. szakaszát) hívták fel egymás figyelmét. Ahogy az állam vezetője segítette a pátriárka jogát védelmezni, úgy a Simeon elleni harc idején a pátriárka is a leghűségesebb segítője és tanácsadója volt a császárnak.

Bizáncban azonban ennek ellenére mégis hiányzott az állandóság az egyház belső viszonyaiban; az egyház helyzete kiváltképpen erősen függött vezetőjének személyétől, a pátriárkai szék betöltéséről pedig gyakorlatilag a császár döntött. Nikolaosz Mystikosz halála (†925) után azonban alapvetően megváltozott az egyház és az állam viszonya, és a bizánci egyház tekintélye nyomtalanul szertefoszlott. Két jelentéktelen pontifikátus után I. Rómanos hosszabb időn át betöltetlenül hagyta a pátriárkai széket, hogy aztán 16 éves fiát, Theophylaktoszt a pátriárkai székbe emelje. A fiú felszentelését azok a pápai legatusok végezték el 933. február 2-án, akiket a császár kizárólag erre a célra hívott meg Konstantinápolyba. A fiatal pátriárka az atyai akarat végrehajtója volt. Különböző is többet tartózkodott a lóistállóban, mint a templomban, és ez a méltatlan állapot egészen 956-ban bekövetkezett haláláig tartott anélkül, hogy a közbülső időben megváltozott volna a pátriárka érzülete vagy vonzalma.

Rómanos Lekapénos államférfiúi nagysága legtisztábban a paraszti kisföldbirtokok védelmében meghozott törvényekben nyilvánult meg. A bizánci állam különösen komoly probléma előtt állt: egyre lázasabb sietséggel vásárolták fel a „hatalmasok” (οἱ δυνατοί) a „szegények” (οἱ πτωχοί, οἱ πένητες) földjeit, és aztán alattvalóikká, függő helyzetben levő jobbágyaikká (πάροικοι) tették őket. Ez a folyamat – a bizánci arisztokrácia megerősödésének egyik mellékjelensége – nagy veszélyt jelentett a bizánci állam számára, melynek gazdasági, pénzügyi és katonai ereje a parasztok és stratióták kisbirtokrendszerén alapult. Rómanos Lekapénos elsőként ismerte fel a veszélyt, amit elődei még nem is sejtettek. A kisbirtokrendszer adója nagy hasznot jelentett az államkincstárnak, valamint a katonai szolgálat teljesítése révén; de ez a rendszer teljes egészében széthullott volna, ha csökken a kisbirtokosok száma.¹⁶¹ Rómanos császár ezen szavai megmutatják azt, milyen világosan látta a probléma lényegét és komolyságát. Hogy a századokon át tartó harcokban kipróbált rendszer és a bizánci állam pénzügyi és katonai ereje továbbra is fennmaradjon, a kormánynak szembe kellett fordulnia a kisbirtokrendszer „hatalmasok által” történő felvásárlásával.¹⁶² Ezért könyörtelen harc kezdődött a központi hatalom és a nagybirtokos arisztokrácia között, mely meghatározta a bizánci állam egész további fejlődését.

Egy, talán 922-ben kiadott novellája által Rómanos Lekapénos visszaállította a szomszéd elővételi jogát, amelyet VI. León korlátozott, és újra szabatosabb megfogalmazását adta az elővételi jog προτίμησης- rendszerének (lásd a 226. oldalt). A parasztbirtokok elidegenítésénél vétel vagy haszonbérlet által bizonyos meghatározott sorrendben öt kategória élvezett elővételi jogot: 1. azok a rokonok, akik hasonlóképpen rendelkeztek földtulajdonnal; 2. egyéb birtokostársak; 3. olyan földbirtok tulajdonosai, akik földje körülveszi az elidegenítésre váró földrészt; 4. közvetlen földszomszédok, akik közösen fizetik az illetéket; 5. egyéb földszomszédok. Kívülállónak csak akkor volt szabad eladni a földet, ha mindezen öt kategóriában felsoroltak lemondtak a föld elővételi jogáról. A szigorúan átgondolt és minden egyes részletében kényesen mérlegelt rendszernek az volt a célja,¹⁶³ hogy védelmezze a paraszti kisföldbirtokot a hatalommal rendelkezők felvásárlási szándékától, mind pedig annak túlzott mértékű feldarabolásától. A hatalmasok különben már egyáltalán nem vásárolhattak paraszti földet, vagy nem köthettek üzletet, kivéve azt az esetet, amennyiben a szóban forgó falvakban már volt birtokuk, azaz: ha az öt kategória egyikébe beleestek, és még abban az esetben sem fogadhattak el ajándékokat vagy örökségeket a szegényektől, ha rokoni kapcsolatban álltak az illető személlyel.¹⁶⁴ Aki megszegte ezeket a határozatokat, annak minden kártalanítás nélkül vissza kellett szolgáltatnia a megszerzett birtokot, és az államkasszába még pénzbüntetést is be kellett fizetnie, amennyiben nem védte őt a 10 év elévülési idő. A stratióták javainak esetében a kártalanítás nélküli visszatérítési kötelezettség visszamenőleges hatállyal még a korábbi 30 évben kisajátított földekre is vonatkozott, amennyiben és amennyire az eladások következtében a katona birtoka a katonai felszerelés értékének szintje alá süllyedt.

A rendelkezés ennek ellenére nem hozta meg a várt eredményt. A 927–928-as év szokatlanul hosszú és hideg telének következtében az egész birodalomban rossz ter-

més volt, ami súlyos éhezést és rettenetes járványt idézett elő. A hatalmasok azonban még ezt a komoly nélkülözést is kihasználták, akik az éhező lakosságtól értéken alul felvásárolták vagy pedig élelmiszerek megelőlegezésével átvették a földtulajdont. Ezek a folyamatok hívták életre I. Rómanos újabb novelláját.¹⁶⁵ Végso elkeseredettséggel fordult a hatalmasok önzése ellen, akik még az „éhezésnél és a járványnál is könnyörtelenebbeknek” bizonyultak. Ennek ellenére azonban nem rendelte el a megszerzett paraszti birtokok általános visszaadását, mint ahogy a korábbi előírások szigorú betartása mellett a 922. évi szerződések szellemében ez elvárható lett volna. De minden ajándékozást, öröklést és ezekhez hasonló ügyleteket ismét érvénytelennek nyilvánított. A megszerzett javakat minden kártalanítás nélkül vissza kellett adni, amelyekért bizonyos összeget kellett fizetni, de ez az összeg kevesebb volt a jogosan megszerzhető ár értékének felénél. Amennyiben azonban szabályszerű vásárlásról volt szó, akkor a birtok visszaadását a vételár három éven belüli visszatérítésének kötelezettségéhez kötötték. A jövőre nézve még egyszer kihirdették a paraszti földbirtokok hatalmasok általi megvételének tilalmát, és a császár elrendelte a megszerzett javak kártalanítás nélküli visszaadását egykori tulajdonosaiknak, valamint pénzbírság fizetését az államkasszába. Végül pedig hangsúlyozta, hogy a törvény ereje révén éppúgy legyőzi a birodalom belső ellenségeit, mint ahogyan legyőzte a külsőket is.

Am bármilyen kemény is a megfogalmazás hangneme, ez a novella is azt mutatja, hogy a kormányzat intézkedéseit nem érvényesítették a tervezett szigorral. Valószínű, hogy az éhínség idején felvásárolt paraszti birtokok nagyobb része megmaradt a hatalmasok kezében. Alig képzelhető el ugyanis, hogy az a paraszt, akit a szükség javainak eladására kényszerített, képes volt arra, hogy a vételár visszafizetéséhez szükséges anyagi eszközöket három éven belül előteremtse. Még a jogellenes vétel esetében – melynek a törvény előírása szerint az volt a következménye, hogy a megszerzett birtokot azonnal, ellenszolgáltatás nélkül vissza kell adni – sem mindig helyezték vissza valójában a parasztot birtokjogaiba, mert az igazolhatóan jogosulatlan vevők többnyire a helyi felettes hivatalnokok vagy azok rokonai, illetve barátai lehettek. A nagybirtokosok és a hivatalnokok természetes törekvése az volt, hogy a provinciában valamilyen földbirtokot szerezzenek maguknak. A gazdag vidéki földbirtokost azonban az foglalkoztatta, hogy felemelkedjék a hivatalnoki rétegbe – akár egy hivatali állás átvételével, akár pedig egy hivatali tisztség megszerzésével – és megteremtse magának a szükséges társadalmi érvényesülés lehetőségeit és az ehhez elengedhetetlenül szükséges kapcsolatokat. A „hatalommal rendelkező” személy általában egyszerre nagybirtokos és hivatalnok is volt.¹⁶⁶ A központi hatalom törekvéseivel szemben állt a gazdaságilag rendkívül megerősödött és társadalmilag nagyon tekintélyes elemek elszánt akarata. Többnyire éppen azok érdekében állt a császári rendeletek és utasítások megakadályozása, akiknek ezeket a gyakorlatban végre kellett volna hajtaniuk.¹⁶⁷

A kormány törekvéseivel azonban többször szembehelyezkedtek a kisbirtokosok is, akiket a császár kormánya a hatalmasok birtoklásvágyától akart megvédeni. A túlságosan nagy adóteher kiváltotta a patrocíniummozgalom hullámát. A gazdaságilag tönkretett parasztság lemondott szenvedéssel terhes szabadságáról, és egy hatal-

mas úr patronátusa, támogatása alá helyezte magát, mely e nyomasztó terhek és kötelezettségek könnyítését ígerte. Így nagyon is érthető – amit magukból a császári törvényekből is kiolvashatunk –, hogy földtulajdonaikat a parasztok nemcsak eladták, hanem sokszor oda is ajándékozták a hatalmasoknak, ami nem jelent mást, mint azt, hogy szabad akaratukból a földbirtokos alattvalóivá váltak, hogy elkerüljék a nyomort és a bizonytalanságot, valamint védelmet találjanak az állam túlzott adókövetelése és elsősorban az adószedők zsarolásai ellen. Ahogy a császári novellák megpróbálják ezt értelmezni, valójában a központi hatalom nem a kisbirtokosok jogaiért és függetlenségéért szállt síkra. Saját jogait érvényesítette a kisbirtokosok adóztatásával és természetbeni juttatásaival, amit a nagybirtokos nemesség kérdéssé tett. A válság súlyossága éppen abban rejlett, hogy a megerősödött feudális arisztokrácia arra törekedett, hogy elszakítsa a parasztokat és a katonákat az államtól – növelve a maga földterületét és a tőle függő paroikosok létszámát. A központi hatalom és a feudális hatalmasságok közti harc nemcsak a parasztok földtulajdona miatt tört ki, hanem még inkább a kisbirtokos parasztok miatt, akiket mindkét oldal elsődlegesen fontosnak tartott.¹⁶⁸

A birodalmi külpolitikát 927-ig legfőképpen a Simeonnal folytatott harc foglalta le. De már ebben az időszakban egyre inkább észrevehetővé vált Bizánc katonai erejének bizonyos fokú megszilárdulása. Különösen Rómanos Lekapénos (a bizánci flotta egykori drungariosának) uralma alatt erősödött meg Bizánc tengeri hatalma. A császári flotta már 924-ben megsemmisítő csapást mért Lemnosnál Thessaloniké elfoglalójának, a Tripolisi Leónnak a hajórajára, és visszaállította az uralmat az Égei-tengeren. Miután pedig a birodalom elhárította a bolgár veszélyt, Jóannés Kurkuas¹⁶⁹ kiváló hadvezér vezetésével szárazföldön is megkezdődött a bizánci ellentámadás. A Taurosnál húzódó határ stabil maradt, s a harci cselekmények színterét Armenia és Mezopotámia északi része képezte.¹⁷⁰ Az első nagy siker Meliténé bevétele volt: a fontos várost, mely ismételtén a bizánci hódítás többszöri célját képezte, első ízben 931-ben foglalta el Jóannés Kurkuas, de aztán ismét az arabok kezére került. 934. május 19-én azonban ismét meg kellett adnia magát a bizánci hadvezérnek, és hosszabb időre bizánci fennhatóság alatt maradt. De Jóannés Kurkuas méltó ellenfélre talált Mosul és Aleppo emíréjében, a Hamdānida-dinasztia egyik képviselőjében, Sayf ad-Dawlában (az iszlám kardja). Míg az ‘abbāsīdák bagdadi kalifátusának hatalma egyre inkább csökkent, a Hamdānīdák hatalma annyira megerősödött, hogy a Bizánc elleni harc vezetése is Sayf ad-Dawla kezébe került, és Bizánc úgy látta jónak, ha az új ellenség megfékezésére baráti kapcsolatra lép a bagdadi kalifátussal és az egyiptomi Ikhšīdida-dinasztiával. 938 szeptemberében az Euphratés felső vidékén a Hamdānida-dinasztia jeles képviselője döntő győzelmet aratott Jóannés Kurkuas csapata felett, behatolt Armeniába, fennhatóságának elismerésére kényszerített több armeniai és ibériai fejedelmet, és megjelent bizánci területen, hogy elpusztítsa Kolónia környékét (940), miután átvonult az alávetett territóriumon. Időközben azonban zavargások törtek ki a kalifátusban, és Sayf ad-Dawla visszavonult, mert nem akarta elmulasztani az alkalmat a bagdadi viszályokba való beavatkozásra.

Mindez Bizánc számára annál is nagyobb szerencse volt, mert 941 júniusában orosz támadás lepte meg. Az oroszok letáboroztak a bithyniai tengerparton, és el-

pusztították a Bosporos egész ázsiai partvidékét. Keleten a nyugalmi állapot lehetőséget adott Jóannés Kurkuasnak arra, hogy megjelenjen a csata színhelyén, a Bosporosnál, és hatékonyan szembeszálljon az ellenséggel. Az oroszok több vereséget szenvedtek, és amikor hozzáfogtak a visszavonuláshoz, hajóikat a Theophanés parakoimomenos által vezetett tengeri csatában görögtűz segítségével megsemmisítették.¹⁷¹ A harcok kimenetelének különbözőségén, amelyeket 907-ben és 941-ben kezdtek el az oroszok, egyértelműen felismerhető, mennyire megnőtt a bizánci állam katonai ereje a közbülső időben. Amikor azonban 943-ban Igor orosz fejedelem az oroszok és a besenyők nagy hadseregével megjelent a Dunánál, a bizánci kormányzat tanácsosnak tartotta kölcsönös megegyezésbe bocsátkozni és megújítani a kereskedelmi szerződést Kijevvel.¹⁷² Ez a szerződés, amelyet 944-ben írtak alá, lényegében véve az Oleg fejedelem Konstantinápoly elleni támadása után 911-ben kötött szerződéshez kapcsolódik, de néhány pontban Bizánc számára is kedvezőbb.¹⁷³

Az oroszok Bosporosnál történt legyőzése után Jóannés Kurkuas ismét Kelet felé fordulhatott, hogy folytassa hadműveleteit Mezopotámiában. Gyors, győzedelmes hadjáratban elfoglalta Martyropolist, Amidát, Darat és Nisibist (943), majd ezt követően Edessa felé vonult, ahol az egyik legnagyobb keresztény ereklyét, az Abgár-legendából közismert csodatévő Krisztus-képet őrizték. A kemény ostrom arra kényszerítette a várost, hogy kiadják a retesz mögött őrzött, „nem emberkéz által készült” ereklyét (Mandyliont). Nagy ünnepséggel vitték Konstantinápolyba a bizánci fegyverek erejével a hitetlenek hatalmából kiragadott Krisztus-képet. Fogadásakor a bizánci fővárosban 944. augusztus 15-én egyedülálló vallási ünnepet rendeztek.

Jóannés Kurkuas győzelmei egy kicsit keletebbre tolták a Bizánci Birodalom határait, Bizánc tekintélye megnőtt Keleten, és ez kezdetét jelentette a Niképhoros Phókas és Jóannés Tzimiskés vezetésével véghezvitt döntő jellegű offenzívának. A Bizánci Birodalom hatalmának megerősödése arra ösztönözte az arab törzseket, hogy belépjenek a birodalomba, és a kereszténység elfogadásával letelepülhessenek a bizánci provinciákban. Az arab határterületeknek ez az elnéptelenedése lényegesen megkönnyítette a bizánciak további előretörését.

A szent Mandylion visszaszerzése volt I. Rómanos Lekapénos utolsó diadala. Különösen tragikus vég jutott osztályrészül a nagy uralkodónak, akinek halálán a Biblia szava teljesedett be: az embernek saját rokonai a legádázabb ellenségei. Ő, akinek hatalma rendíthetetlennek tűnt, saját fiai uralomvágyának lett az áldozata. A legidősebb, Christophoros, akit utódjául rendelt, 931-ben meghalt. Fiatalabb fiainak helyes megítélésével Rómanos nem adott nekik elsőbbséget a legitim császár előtt.¹⁷⁴ Ezért abban a félelemben, hogy öregedő atyjuk halála után az uralom a Bíborbanszületett Kónstantinra száll át, Stephanos és Kónstantin államcsínyre szánták el magukat. 944. december 16-án fiai parancsára az idős császárt elfogták, és Prote szigetére száműzték. Itt magányos szerzetesként fejezte be életét 948. június 15-én a bizánci történelem egyik legnagyobb uralkodója, I. Rómanos Lekapénos.

Nemsokára megmutatkozott azonban, hogy a Lekapénos-család fiatal tagjai alapjában elszámították magukat. Lehetséges, hogy VII. Kónstantin követőinek tanácsaira hallgattak.¹⁷⁵ Mindenesetre az egész nyereség Porphyrogennétos tenyerébe hullott, mert

támaszt talált a bizánci népnek a dinasztia törvényessége iránti érzékenységében, ezzel szemben az államhatalom másik két alakja mögött senki sem állt: idős atyjuk eltávolításával egyetlen szilárd támaszukat veszítették el. Tervük második részének véghezvitelére már nem is került sor. 945. január 27-én VII. Kónstantin parancsára elfogták és száműzték mindkettőt, majd mindketten erőszak által veszítették életüket.

Így közel a negyvenhez jutott el VII. Kónstantin Porphyrogennétos az uralkodói jogok gyakorlásához, miután már kora gyermekségétől kezdődően, 33 éve viselte a császári koronát. 945. április 6-án, húsvétvasárnap az ő fia, Rómanos is megkapta a császári méltóságot. VII. Kónstantin oly sokáig háttérben maradt, ami bár mélyen sértette önérzetét, mégis elfogadta ezt a helyzetet. Mindez nem a külső körülmények, hanem inkább a bíborbanszületett császár személyes hajlamai miatt alakult így. Nála még atyjánál is erőbben mutatkozott meg a tudós fölénye az államférfi felett. Tudásra szomjazó könyvbarát, szorgos kutató volt, erős történeti érdeklődéssel, akinek egyedüli szenvedélye a tanulás és az írás volt, és inkább a múltban, mint a jelenben élt. Politikai dolgok, sőt még haditudomány iránt is érdeklődött, de csak elméletileg, éppúgy, mint ahogy minden egyes tudományág iránt. Így uralkodásának időszakában is mindig mások, elsődlegesen azonban hitvese, Helené akaratát követte, akinek ereiben uralomra vágyó Lekapénos-vér csörgedezett.

VII. Kónstantin történeti szerepe nem a maga gyenge államférfiúi tevékenységében rejlik, hanem a képzés és a tudomány területén való élénk és eredményes tevékenységében. A *Szertartások könyve* címmel felbecsülhetetlen forrásértékű, közismert enciklopédiát állított össze, majd egy történeti–földrajzi értekezést a birodalom provinciáiról, egy nagyon fontos könyvet idegen országokról és népekről, valamint megírta nagybátyjának, I. Basileiosnak az élettörténetét. Utasítására vagy ösztönzésére több fontos történeti munkát, valamint több különböző tudományos írást és gyakorlati útmutatást fogalmaztak meg, nagy lelkesedéssel fogadták az ókori írókat, de különösen a régebbi korok történészeinek munkáit is. A birodalom szellemi erőinek a megkoronázott író és mecénás hatékony ösztönzést adott, és egyedülálló tudományos aktivitást hívott életre. Látszaturalkodásának korszaka fényes és Bizánc egész fejlődése szempontjából kétségkívül nagyon jelentős időszak volt. A tudós és környezete tudományos tevékenysége elsősorban mégis kompilációs jellegű, hiányzott belőle a teremtő erő, mely új kultúrértéket hoz létre. Inkább összegzése volt mindannak, amit tudni érdemes, és pedig tudni érdemes mindazt, amit a képzés és az oktatás anyagaként meg kell őrizni és tovább kell adni. VII. Kónstantin irodalmi tevékenysége gyakorlati didaktikai célt szolgált: azoknak a műveknek, melyeket megfogalmazott vagy amelyek megírására ösztönzést adott, oktatásként és gyakorlati útmutatásként segítséget kívántak nyújtani a kortársaknak vagy az utódoknak, elsősorban azonban fiának és utódának, Rómanosnak. Az enciklopédia, az értekezés, a történeti tényekről szóló tudósítás – ezek azok az irodalmi műfajok, melyeket VII. Kónstantin és köre felhasznált.

A Lekapénos-család uralkodásának összeomlása után – ahogy másként nem is történhetett – nagyarányú személycsere következett be a bizánci udvarban. VII. Kónstantin a dúsgazdag Phókas-családra támaszkodott. Bardas Phókas, Rómanos

Lekapénos egykori vetélytársának testvére domestikos scholaeként átvette a hadsereg legfőbb parancsnokságát. Maga mellett még három fia is igazán kiemelkedő szerepet játszott a császári hadseregben. A személycsere ellenére – bár Kónstantin egész életén át keserűséget érzett apósa iránt¹⁷⁷ – változatlanul tovább követték a nagy hadvezér irányvonalát mind bel-, mind pedig a külpolitikában. Az agrárpolitikában magában erősen ragaszkodott VII. Kónstantin kormánya a Rómanos Lekapénos által elindított folyamathoz, további törvényeket adott ki a kisbirtokosok védelmére anélkül, hogy kifejezetten hivatkozott volna ezen törvényalkotás szerzőjére.

Egy 947 márciusában kiadott törvény,¹⁷⁸ melyet a patrikios és quaestor Theophilos jegyzett fel, és elsőként Anatolikon és Thrakésión themák részére volt címezve, minden paraszti földtulajdon azonnali és ellenszolgáltatás nélküli viaszszolgáltatásáról rendelkezett, melyeket VII. Kónstantin egyeduralkodásának kezdetétől szereztek vagy pedig a jövőben szereznének. A javak tehetősebbek általi kisajátításának esetében a parasztnak továbbra is elővételi joguk maradt azonos feltételek fennállása esetén. A régebbi vételekre azonban a korábbi rendelkezések vonatkoztak, ami természetesen azt jelentette, hogy a vétel összegének megtérítési kötelezettségét – ami kétségkívül a gazdagabbaknak adott jelentős kedvezmény volt – kiterjesztették a 945-ig terjedő egész időszakban végrehajtott elidegenítésekre is. Mindenesetre VII. Kónstantin törvénye felmenti ezen kötelezettség alól a szegényebb eladókat, akiknek vagyona kevesebb volt 50 aranynál. Fiának egyik novellája azonban már azt mutatja, hogy a gazdagabbak elképzelése alapján VII. Kónstantin ezt a korlátozást egy későbbi – számunkra már fenn nem maradt – törvény alapján visszavonhatta, és a vételár visszaadásának határidejét 3 évről 5 évre meghosszabbíthatta.¹⁷⁹

VII. Kónstantin egyik törvénye, amely a patrikios és quaestor Theodóros Dekapolitis tollából származik,¹⁸⁰ a katonák vagyonára vonatkozik, és úgy rendelkezik, hogy nem szabad eladni azokat a javakat, amelyből a katonák megélhetésüket és katonai felszerelésüket fedezik, éspedig a szokásjoggal összhangban a lovas stratiótáknak, valamint a tengerész themák (a Kibyraióton, az Aigaion Pelagos és Samos szigete) flottakatonáinak földbirtoka legalább 4 font, a császári flotta zsoldos matrózainak földbirtoka pedig legalább 2 font arany értékű kellett legyen.¹⁸¹ Öröklés következtében a katonák vagyona csak azon feltétellel volt megosztható, ha az örökösök közösen vállalják a szolgálati kötelezettséget. Ha egy katona vagyonának értéke meghaladta a törvényben meghatározott minimumértéket, akkor a felesleges részt csak akkor adhatta el, ha nem volt bejegyezve a stratióták tekerceibe. Az egykori katonai birtokok vitathatatlan tulajdonjogára az elévülés csak 40 év után lépett életbe. A régi jogot, amely szerint a törvényellenesen értékesített birtokokat a vevőktől minden kártalanítás nélkül vissza kell vonni, valószínűleg szigorúbban tarthatták be, és igény merült fel nemcsak a katonák javainak a viaszszolgáltatására egykori tulajdonosaiknak, hanem az elővételi jog kiterjesztésére a hatodik ági rokon és mindazok számára is, akik az egykori tulajdonossal közösen viselték a katonai szolgálat költségeit, vagy együtt teljesítettek katonai szolgálatot, sőt a szegényebb stratióták számára is, akik az eredeti tulajdonossal együtt közösen fizették az adót, és végül még a parasztnak részére is, akik ugyanahhoz a faluközösséghez tartoztak.

Ugyanez a Theodóros Dekapolitis fogalmazott meg egy VII. Kónstantin fiának, II. Rómanosnak a neve alatt megjelentetett novellát, amely magyarázza a korábbi meghatározásokat, és amely a 927–928-as éhínség óta megvásárolt javak még mindig nem végérvényesen szabályozott kérdésével foglalkozik, de ennek ellenére mégis megerősíti, hogy a VII. Kónstantin egyeduralmának kezdetétől a parasztok és katonák kisajátított birtokait minden ellenszolgáltatás nélkül vissza kell adni.¹⁸² Ugyanezen császárnak 962. márciusában Thrakésión thema számára kiadott novellája magyarázatokat tartalmaz a stratióták kisajátított javairól szóló régi rendelkezésekhez, és felállítja azt az alapelvet, hogy a jóhiszemű vevőt csak az ingyenes visszaszolgáltatás kötelezettsége terheli, míg a rosszhiszemű vagyonszerzőt ezen túlmenően még büntetésben is kell részesíteni.¹⁸³

A külpolitika gyújtópontjában továbbra is az arabokkal folytatott háború állt Keleten. Dél-Itáliában az egyhangú harcok folytatódtak, de anélkül, hogy jelentősebben befolyásolták volna az egész kibontakozást. A bolgár határon zavartalan béke uralkodott, a magyarok betöréseit eredményesen elhárították, ahogy 934-ben és 943-ban, úgy 959-ben és 961-ben is. Így Bizánc egyesíthette erőit az Ázsiában és a Földközi-tenger keleti részén folytatott harcához. A Kréta szigetén levő kalózfészek ellen VII. Kónstantin kormányzata támadást indított 949-ben, amely célját tekintve és méretei alapján a VI. León korában végrehajtott nagy expedíciókra emlékeztet. Ennek ellenére hiábavaló maradt ezúttal is minden katonai erőfeszítés és anyagi áldozat. A vállalkozás szármalasan megghiúsult Kónstantin Gongylos parancsnok tehetetlenségén. Nagyobb, bár erősen váltakozó sikert hoztak a harcok Szíria északi részén és Mezopotámiában, ahol a birodalommal egy ősi ellenfél, Sayf ad-Dawla szállt szembe. 949-ben a bizánciak meghódították Germanikeiát, több csapást mértek az ellenséges hadseregére, és 952-ben átlépték az Euphratést.¹⁸⁴ Ekkor azonban fordult a szerencse, és Sayf ad-Dawla ismét elfoglalta Germanikeiát, behatolt a birodalom területére és elfogta a domestikos fiát, Kónstantin Phókast (953). Sayf ad-Dawla a következő években is győzelmeket aratott, és csak lassan lendült támadásba 957-ben a bizánci hadsereg Niképhoros Phókas vezetésével, akinek atyja Bardas Phókas már 954-ben átadta a hadsereg főparancsnokságát. 956 júniusában Észak-Szíriában megadta magát Hadath városa, és 958-ben Jóannés Tzimiskés heves csata után bevette Samosatát Észak-Mezopotámiában.

VII. Kónstantin korának egyik karakterisztikus jegye volt a diplomáciai kapcsolatok felélénkítése más uralkodói udvarokkal, eltekintve számos követség küldésétől, amelyek a háborút vívó és a velük szomszédos arab államokkal tárgyalások folytatására alakultak, díszes követségek jártak Kordovában az Omaiád-kalifa, III. 'Abd ar-Rahmännál és Nagy Ottónál. Történelmileg azonban a legnagyobb jelentőségű Olga orosz fejedelemnő ünnepélyes fogadtatása volt, aki 957 őszén hosszabb időt töltött el a császári udvarban. A fiatal kijevi állam régensnőjének személyes látogatása, aki röviddel ezután vette fel a kereszténységet és a kereszténységben a bizánci császár hitvesének a nevét, a Helenét választotta, ezzel új korszakot nyitva a bizánci-orosz kapcsolatokban, és új ösztönzést adva a bizánci egyház nagyon is ígéretes missziós munkájának Oroszországban.¹⁸⁵

5. A hódítások kora: Niképhoros Phókas és Jóannés Tzimiskés

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Schlumberger: *Nicéphore Phocas: Épopée byzantine*, I.; D. Obolensky: *Byzantium and its northern neighbours 565–1018. CMH IV. Pt. I.* (2nd. ed., 1966); Ferradou: *Des biens des monastères à Byzance*, Bordeaux, 1896; Charanis: *Monastic properties*; Vö. a 4. rész irodalmával.

VII. Kónstantin halála (959. november 9.) után fia, Rómanos egy csinos, szeretetre méltó, de nagyon akaratszegény és könnyelmű ifjú foglalta el a trónt, aki örökölte ugyan atyjának politikai tehetetlenségét, de tudományos komolyságát már nem. Gyermekként Rómanost Lekapénos kívánságára eljegyezték Provence-i Hugó törvénytelen leányával, de a kis hercegnő korai halála miatt megszűnt ez a bíborbanszületett császárfiú számára annyira megalázó és szégyenletes kapcsolat, mielőtt még házasság lett volna belőle. Személyes vonzalomból Rómanos 956-ban feleségül vette egy kocsmáros, Anastasios lányát, aki császárnőként a Theophanó nevet kapta. Úgy tűnik, hogy ez a rendkívüli szépségű, de teljesen erkölcstelen és hihetetlenül becsvágyó asszony jelentős szerepet játszott a Bizánci Birodalom történetében.¹⁸⁶ II. Rómanos teljesen szerelmének varázsa alatt állt. Kedvéért vissza kellett vonulnia Helené anyacsászárnőnek, a császár öt leánytestvérét pedig erőszakkal kolostorba kellett küldeni. II. Rómanost az államügyek valójában sohasem érdekelték, ezt inkább a derék eunuch, Jóséph Bringas gondjaira bízta, aki végül is a parakoimomenos tisztségét kapta meg, és paradynasteuonként tevékenykedett. A császár elsősorban és mindinkább Niképhoros Phókas domestikos dicsősége miatt emésztette magát, és rövid országlása éppen csak átmenetként érdemel említést e kiemelkedő hadvezér felemelkedéséig.

960 nyarán Niképhoros Phókas egy nagy katonai egység élén Kréta ellen vonult.¹⁸⁷ A nagyon kemény ostrom után, amely egész télen át tartott, 961 márciusában csapatai megrohamozták Chandaxot (Kandiát), a sziget fővárosát. Miután a sziget közel másfél évszázadig az arabokhoz tartozott – és az arabok tengeri hatalmuk legkiemelkedőbb támaszát itt, a Földközi-tenger medencéjében építették ki –, most ismét a bizánci császár fennhatósága alá került. Bizánc évszázadok óta nem könyvelhetett el ilyen nagy horderejű győzelmet.

A Konstantinápolyban megrendezett diadalmas fogadtatása után Niképhoros Phókas felvette a harcot Ázsiában Sayf ad-Dawlával. Vállalkozását itt is a legnagyobb siker koronázta. Egy csapásra elesett a kilikiai Anazarbos, a sokat ostromlott Germanikeia, Raban és Duluk (Doliche, Teluch), és 962 szeptemberében komoly ostromzár után megadta magát Aleppo, Sayf ad-Dawla fővárosa is. Jóllehet ezeknek a városoknak a bevétele még nem jelentette azok birtokbavételét, mégis a bizánciak fölényét jelezte a bizánci hadvezér győzelmes előrenyomulása. A bizánciak javára dőlt el a Hamdānidákkal való harc, amely már három évtized óta a bizánci külpolitika középontjában állt. Ahogyan a Földközi-tenger keleti részén Kréta meghódításával, úgy Ázsiában Sayf ad-Dawla felett aratott győzelme révén Bizánc számára a legveszélyesebb arab hatalmi központ semmisült meg, és így Keleten szabaddá vált az út.

A dicsőséges hadvezér jutalma a császári korona lett. II. Rómanos korai halála, 963. március 15-én, a hatalmat először Theophanó császárnő kezébe adta, aki kisgyermekai – II. Basileios és VIII. Kónstantin – nevében átvette a régensséget. Hogy az uralomnak ez az átadása nem lehet hosszú életű, a fiatal császárnő nagyon jól tudta. Jóséph Bringas terveit keresztülhúзва egyezséget kötött Niképhoros Phókasszal. Csapatai Kaisareiában császárrá kiáltották ki, és augusztus 14-én bevonult Konstantinápolyba, véres utcai harcokban megtörte Bringas ellenállását, és augusztus 16-án a Hagia Sophiában megkoronázták. A fiatal császárnő kezét nyújtotta a harcokban megőszült hadvezérnek. Niképhoros Phókas ezzel kapcsolatba került a törvényes makedón dinasztiával, ő lett a két bíborbanszületett kis herceg pártfogója mint mostohaapa, aki a hercegek császári jogait formálisan érintetlenül hagyta. A civil kormányzás vezetését Bringas helyett az eunuch Basileios, Rómanos Lekapénos házasságon kívül született fia, egy igazán bizánci szellemű, ravasz és határtalan kapzsisággal teli férfi vette át, akinek azonban rendkívüli államférfiúi képességei is voltak. Már VII. Kónstantin alatt is fontos szerepet játszott, most pedig mint parakoimomenos – a *proedros* újonnan megteremtett címével is felékesítve¹⁸⁸ – az új császár jobbkeze lett. A legfelsőbb parancsnoki címet Keleten – a „Kelet domestikosa”-ként a dicső generális, Jóannés Tzimiskés, az előkelő armeniai nemzetség egyik képviselője vette át, aki a császár mellett a kor egyik legkiemelkedőbb hadvezére volt. A császár testvére és régi harcostársa, León Phókas a „Nyugat domestikosa”-ként a *kuropalátés* tisztséget kapta meg, míg az ősz apát, a scholák egykori domestikosát, Bardas Phókast caesari méltósággal tüntették ki.¹⁸⁹

Niképhoros Phókasszal (963–969) az egyik legkiemelkedőbb kis-ázsiai főúri familia jutott uralomra. Arisztokrata származását mindenestre nem árulta el sem külseje, sem pedig viselkedése. Megjelenése érdektelen, egész lényé nyers és komor, életmódja aszkétikusan egyszerű volt. Egyetlen szenvedélye a harcmezőn való küzdelem, kizárólagos szellemi igénye az ima és az eszmecsere szent életű férfiakkal. Harcos és szerzetes egy személyben. Lángoló tisztelője volt Szent Athanasiosnak, a nagy Lavra-monostor alapítójának az Athós-hegyen. Uralkodása alatt kezdődött meg a görög szerzetesség e centrumának felvirágzása, és élete során Niképhoros – a „szaracénok sápadt halála” – azt a gondolatot melengette szíve mélyén, hogy visszavonul a világtól, és szerzetes lesz.¹⁹⁰

Bár Niképhorosnak nem voltak arisztokrata szokásai, de a „gazdagok és hatalmasok” igazi tisztelője maradt, és az a tény, hogy egy arisztokrata család tagja megszerezhetette a legfelsőbb hatalmat, a bizánci arisztokrácia győzelmét jelképezi. Ennek következtében – bár a bizánci kormányzat a nagybirtok további növekedése ellen harcolt – most a hatalmasok egy ezzel ellentétes folyamatot indítottak el. Niképhoros Phókas egyik törvénye, amely ugyan még 967-ből maradt ránk,¹⁹¹ azzal a vélekedéssel kezdődik, hogy elődei pártosságot mutattak a parasztok javára, és ezáltal vétettek a minden alattvaló iránti azonos igazságosság alapelve ellen. Niképhoros Phókas tehát megfosztotta a szegényeket a hatalmasok javainak megvételekor fennálló elővételi joguktól: szegénytől csak szegény, gazdától csak gazdag szerezhethetett valamit. Különben még fennmaradt a régi jog, de a 927–928-as éhínség idejéből származó

vagyonszerzeményekkel szemben megszűnt minden tiltakozási jog, hiszen lejárt a 40 éves elévülési határidő. Ezek a határozatok önmagukban ugyan nem voltak annyira lényegbevágóak, főleg, ha kétségeink lehetnek afelől, hogy a parasztnak azelőtt lehetőségük volt-e valójában érvényesíteni elővételi jogait a hatalmasokkal szemben. Mindenesetre azonban az új törvény lélektani hatása meghatározó volt, mert az addigi törvényekkel ellentétben az igazságosság nevében a hatalmasokat vette védelmébe. Elődeinek az arisztokrácia hatalmát korlátozó politikájától Niképhoros Phókas mereven elhatárolta magát.

A stratióták vagyoni helyzetét azonban a katonacsászár is megszilárdítani, sőt növelni akarta. Az előző időszakban végrehajtott elidegenítések visszakövetelése során az ősi szabály szerint a katonavagyon minimumának el kellett érnie a négy font arany értékét, és a visszaadásnak kártalanítás nélkül kellett megtörténnie ennek a minimális értéknek az eléréseig. Ezen túl már a vételár megtérítési kötelezettsége állt fenn. A megnövekedett költségek figyelembevételével, amelyeket a katonának az új és nehezebb felszerelésre kellett fordítaniuk, a stratióták ki nem sajátított és el nem idegenített vagyonának minimum négy font arany értéket kellett elérnie úgy, hogy a stratióta földvagyonából semmit sem lehetett elidegeníteni. Ha vagyona összes értéke nem lépte túl azt a határt, vissza kellett vonni minden kisajátítást, amely vagyonát e minimum határérték alá szorította,¹⁹² a kisajátított földvagyon ingyenes visszaadásával. A vételár megtérítése csak e minimális értéket túllépő kisajátítás esetén vált kötelező jellegűvé. A katonai vagyon háromszorosra emelése (4–12 font arany), melyre Niképhoros törekedett, kétségtelenül a bizánci hadsereg társadalmi összetételének megváltozásával járt együtt. Ez a határozat is alapvető eltérést jelentett az addigi politikától, mely a „szegények” kis földvagyonára épült. Niképhoros nehézfegyverzetű stratiótái, akiknek 12 font arany értékű földvagyonot igyekezett biztosítani, nem lehettek „szegények”.¹⁹³ Őket csak az újonnan feltörekvő kisnemesség rétegéből toborozhatták; abból a rétegből, melyből a későbbi pronoiabirtokosok (pronoiaríoi), származtak.

Niképhoros egyúttal meg akarta akadályozni az egyházi és monostori földbirtokok növekedését is. Ebből a célból 964-ben egy egészen sajátos törvényt adott ki, mely a bizánci törvényhozás egyik legmerészebbike.¹⁹⁴ Az egyházi nagybirtok nem növekedett ugyan lassabban, mint a világi, állandóan gazdagították a buzgó, vallásos emberek – minden rétegből – ajándékozásai és végrendeletei. Az újabb monostoralapítások is megfelelő földbirtok-adományozással jártak együtt. Az örökölt földbirtok azonban alapjában véve adóköteles volt. Ezen adók kivetésétől az állam mégsem várhatta ugyanazokat az eredményeket, mint más birtokfeleslegektől, főleg akkor, ha az adókötelezettséget csökkentették a különböző privilégiumok. Amikor azonban a birodalomban földéhség alakult ki – és hogy a 10. században már volt példa erre, azt igazolja a könyörtelen harc a parasztnak és katonának birtokaiért –, az állam számára hátrányos lett az egyházi földbirtok növekedése, mivel a termékenyebb termőterületek kerültek egyházi tulajdonba. Ezen megfontolásokban és a rendelet kiadásában vallási és morális indokok vezérelték tehát az egyébként mélyen hívő császárt. Kíméletlenül ostromozta a birtoklávágyat, mely pusztán csak a javak felhalmo-

zását tartja szem előtt, és elfeledteti a szerzetesek fogadalmait, és a monostori életet „üres, Krisztus nevét nélkülöző” színjátékká degradálja. Megszüntette a birtokadományozást a monostoroknak, egyházi intézményeknek, mind pedig a vallási státusú személyeknek. Megtiltotta újabb monostorok és egyházi intézmények alapítását, mivel ezek létrehozását többnyire csak hiúságból fakadó, hírnév utáni vágy diktálta. Aki buzgó, áldozatos szándékát ki akarta mutatni, annak a pusztulásnak indult régi alapítványokon kellett segítenie; de birtokot akkor sem adományozhatott, hanem amit az egyháznak akart ajándékozni, azt el kellett adnia – bármely tetszőleges világi földbirtokosnak, még egy hatalmasnak is – és az így kapott összeget adhatta egy alapítvány javára. *Lavrák* (orthodox monostor) és *kelliák* (rebeteségek) építését ezzel szemben sivár vidékeken nemcsak engedélyezték, hanem dicséretre méltó cselekedetként is értékelték. Ez a merész törvény azonban nem sokáig maradt érvényben, de nagyon is jellegzetes volt Niképhoros Phókas állampolitikai alapelveire és puritán vallásos buzgalmára.

Arra, hogy a terjeszkedés a gazdaságilag legerősebb szektor, elsősorban a mezőgazdaság felé fordult, és hatással volt a parasztbirtokok felvásárlására, nem utolsósorban a bizánci államban kialakult gazdasági viszonyok adnak magyarázatot. A gazdasági erők kibontakozásának a városban egyelőre erősebb korlátokat szabott az államhatalom, mint vidéken. Nagyobb privát kezdeményezések kibontakozásához annyira nem hagyott teret a kötött, szigorúan ellenőrzött állami gazdálkodás, hogy gyakorlatilag egyetlen járható út maradt a fölösleges pénztőke befektetésére: a földbirtokok megszerzése.

A földbirtokos nemesség terjeszkedése kétféleképpen fejtette ki hatását. Először is magába olvasztotta a kisbirtokot a bizánci provinciákban, és így Bizáncban aláasta a fennálló társadalmi-gazdasági rendszert; másodszor pedig, miközben megpróbált birtokot szerezni a birodalom ellenségeitől, előretolta a császárság határait.¹⁹⁵ A keleti bizánci hódításokban tehát elsősorban a kis-ázsiai arisztokrácia érdeke érvényesült. Ugyanakkor persze ezek a hódítások afféle erős vallásos ideológiára épültek, mely a bizánciakat a hitetlenek elleni harcra ösztönözte.

Ez a lelkesedés teljes egészében eltöltötte Niképhoros Phókast. Szent misszió volt számára az iszlámmal folytatott háború. Ha pedig azt követelte, hogy minden – a hitetlenek elleni harcban elesett – harcost vértanúvá kell nyilvánítani, akkor ez a követelése különösen élesen fejezte ki azt a bizánci érzést, hogy a muszlimokkal vívott harc szent háború. Ez pedig a bizánci állam törekvéseit új erővel töltötte meg.

Császárként azokat a hódításokat folytatta, amelyeket már domestikusként II. Rómanos uralkodása alatt megkezdett. Niképhoros Phókas és két utódjának uralkodása a középkori Bizánci Birodalom legdicsőbb katonai diadalainak korszaka. Hadserégének diadalmas előrenyomulása áttörte a századok óta szilárd Tauros határt. Uralkodásának első két évét a hegyes Kilikiában való harcnak szentelte, mely igen fáradságos és erőt felőrlő harc volt, s melynek középpontjában Tarsos és Mopsuestia elfoglalása állt. Csak 965 nyarán estek el a kiéheztetett erődök. A bizánci flotta ugyanabban az évben foglalta el Ciprus szigetét. Mindez a bizánci állások új és igen számottevő megerősödését hozta magával a Földközi-tenger keleti részén. Kilikia és

Ciprus elfoglalása után Niképhoros Phókas egyik legfőbb célja Szíria meghódítása lett, hogy hadserege számára szabaddá tegye az utat Kelet felé. Már 966 októberében Antiocheia falai alatt állt a császár, tervéről azonban egyéb államügyek intézése miatt le kellett mondania. Csak 968-ban jelent meg ismét Szíriában, a pusztában egészen délig hatolt, egyik várost a másik után vette be, aztán ismét Antiocheia ellen fordult. Minden erejének latba vetése ellenére mégis sokáig húzódott az ostrom, és végül 969. október 28-án sikerült Phókas és Michaél Burtzés generálisoknak a szír fővárost bevenniük, alighogy a császár visszatért Konstantinápolyba. Néhány hónappal később elesett Aleppo is, melynek emírije, Sayf ad-Dawla (†967) második utódja kénytelen volt megalázó békét kötni Bizánccal. Szíria egyik részét Antiocheiával együtt a Bizánci Birodalomhoz csatolták, míg a másik rész Aleppóval elismerte Bizánc szuverenitását.

Kilikianak és Szíria nagyobb részének a birodalomhoz csatolásával jócskán megnövekedett annak területiális birtoka is. A határokon belül az egyik legfontosabb keleti központ: Antiocheia a pátriárka városa volt, amely több mint három évszázadig a muzulmánok uralma alatt állt, és úgy tűnt, hogy a birodalom számára végérvényesen elveszett. Így most újra Bizáncé lett a történeti emlékekben és vallásos hagyományokban oly gazdag metropolis. Ezen a közvetlen birtoklásra túlmenően azonban az egykor oly hatalmas Hamdānidák fővárosára is kiterjedt a bizánci császár protektorátusa: az aleppói emirátus bizánci vazallus lett, és nem keresztény alattvalói a birodalomnak fizették az adót.

Bizánc hatalma csúcspontjának idejére esik a nyugati császárság megújulása is. Ismét fellángolt a rivalizálás a két császárság között: a vita eszmetörténetileg a császárszeme kizárólagosságáról és Róma örökségéről folyt, politikailag pedig a dél-italiai területek feletti hatalmi érdekek keresztezték egymást. Nagy Ottó, aki egy évvel Niképhoros Phókas trónra lépése előtt fogadta el a császári koronát Rómában (962), és szinte egész Itáliát hatalma alá vetette, 968-ban követséget küldött Konstantinápolyba, hogy jóindulatúan egyezzenek meg Itália már elfoglalt és még meg nem hódított területei birtoklásának kérdésében. Nagy Ottó követe, cremonai Liutprand püspök – aki II. Berengár megbízásából már 949-ben, VII. Konstantin uralkodása alatt felkereste a bizánci fővárost – a bizánci kormányzat elé terjesztette a tervet I. Ottó fia és a bíborbanszületett bizánci császár egyik nővére közti házasságról, akinek hozományaként – az ajánlat szerint – éppen a Bizánci Birodalom dél-italiai területeire tartottak igényt. Az ajánlatot Bizáncban gúnynak tekintették, és gúnnal is viszonzták. A bizánci uralkodó a legutóbbi nyugati események miatt úgy ítélte meg, hogy azok megsértik a császári birodalom érdekeit és veszélyeztetik méltóságát. Hogy Ottó elfogadta a római koronát, és magát Róma és a római egyház urává tette, hogy uralmát szinte egész Itáliára kiterjesztette, hogy szövetséget kötött a capuai és beneventói fejedelmekkel – a Bizánci Birodalom vazallusaival –, és ezen túl még egy kudarcba fulladt támadást is indított a bizánci Bari ellen – mindez mértéketlen haragra lobbantotta a bizánci császárt, akinek egyedülálló keleti győzelmei után rendkívülien megnövekedett hatalmi tudata. Nagy Ottó bátor követével, akit Konstantinápolyban szinte fogolyként kezeltek, végül is beláttatták, hogy ura nem

császár és nem is római, hanem csak egy barbár király, és hogy szó sem lehet a barbárok uralkodójának fia és egy bíborbanszületett császárlány közti házasságról.

A bizánci állam kiemelkedő hatalmának egyre fokozódó mértékét a szomszédos Bulgária sem ismerte el azonnal. Kilikia és Ciprus elfoglalása után 965 őszén bolgár küldöttek érkeztek Konstantinápolyba, hogy követeljék azokat az összegeket, amelyeket a korábbi bizánci kormányzatok fizettek.¹⁹⁶ Az arcátlanság miatt felháborodva a császár megostoroztatta és megszégyenítette a követeket, majd fenyegetésekkel küldte haza őket. Néhány bolgár határerőd szétrombolásával a császár elkerülte a Bulgáriával való közvetlen háborút, mert mindez elvonta volna erejét keleti hadjáratától. Meghívta Svjatoslav orosz fejedelmet, akinek jó fizetséget ajánlott, ha megzabolazza a bolgárokat. A bizáncbarát, keresztény Olga fejedelemasszony harcias fiának, Svjatoslavnak, aki szétrombolta a kazárok birodalmát, és óriási hatalomra tett szert, nagyon kapóra jött a bizánci császár meghívása. 968-ban átlépte a Dunát és a belsőleg felőrölt Bulgáriát gyorsan térdre is kényszerítette¹⁹⁷ – de nemcsak azért, hogy szolgálatot teljesítsen a bizánci császárnak, hanem azért is, hogy a Dunánál saját birodalmat alapítson. A besenyők 969-es kijevei támadása azonban hazatérésre kényszerítette, majd ugyanennek az évnek a nyarán Svjatoslav ismét megjelent a Balkánon. Letétette II. Boris cárt, az időközben meghalt Peter cár fiát, és ő maga lett Bulgária ura. Niképhoros Phókasnak fel kellett ismernie, hogy az addigi gyenge ellenfél helyére új, sokkal erősebb és veszélyesebb ellenfelet helyezett. Most tehát a bolgárokkal próbált szövetségre lépni Svjatoslav ellen, sőt tervbe vette a bíborbanszületett hercegek két bolgár hercegnővel való megházasítását is.¹⁹⁸ A Svjatoslavval kötött előzetes szövetség súlyos ballépésnek bizonyult, ami nehéz örökséget hagyott utódára a Balkánon.

Antiocheia bevétele után hat héttel Niképhoros Phókas merénylet áldozata lett. Hihetetlenül nagy sikerei ellenére sem vált népszerű fejedelemmé. A császár katonás kormányzása, aki az egész állam életét a hadsereg érdekeinek vetette alá, nagy hadjáratai költségeinek fedezésére könyörtelenül súlyos terheket rakott a lakosság vállára az adóterhek egyre magasabbra emelésével. Ebből a korból sok forrás említi a nagy adóterheket és a pénzürmék egyre nagyobb mértékű elértéktelenedését.¹⁹⁹ Bukását mégsem a nép felháborodása okozta, hanem a „kockavetés” egykori barátjával, Jóannés Tzimiskésszel és hitvесе, Theophanó árulása. Theophanó a fiatal, tündöklő hadvezér szeretője és segítője lett. Jóannés ugyan kistermetű volt, de Niképhoros császárral ellentétben nagyon szép, előkelő és megnyerő modorú. Theophanó tervelte ki és készítette elő a merényletet hitvесе ellen, Tzimiskés és annak barátai hajtották végre: a 969. december 10-ét követő éjszakán Niképhoros Phókast hálószerájában meggyilkolták.

A császári trónt Jóannés Tzimiskés (969–976) foglalta el. Theophanó azonban keserűen csalódott, és szertefoszlott az az álma, hogy hitvesként kezét nyújthat majd az új császárnak. A meggyilkolt Niképhoros Phókas Polyeuktés pátriárka személyében találta meg a megbosszulóját: ő szilárdan eltökélte magában, hogy a gonosztettet nem hagyja büntetlenül. Megkövetelte, hogy Tzimiskés bünbánatot tartson, és a császári palotából kiutasítsa Theophanó császárnőt, majd megbüntesse Niképhoros csá-

szár gyilkosait, azaz saját segítőit. A császárnak meg kellett hajolnia a pátriárka követelése előtt, aki csak ezután engedélyezte számára a templomba való belépést, és csak ekkor kerülhetett sor a koronázásra.

Ez a bizánci Canossa-járás azonban nem maradhatott következmények nélkül az egyház és az állam közti viszony további alakulásában. Az egyház morális diadalát követően Tzimiskésnek vissza kellett vonnia elődje törvényét a monostori és egyházi tulajdonról.²⁰⁰ Róla, az egyik legnagyobb és leghatalmasabb császárról maradt ránk az a mondás, ami hitvallásként csendül fel Phótios Epanagógé-tanában is: „Ebben az életben két hatalmat ismerek: a papságot és a császárságot; az elsőre a lelkekért való gondoskodást, a másodikra a testek feletti gondoskodást bízta a Teremtő; ha egyik résznek sincs kára, akkor jólét uralkodik a világon.”²⁰¹ – Theophanó száműzetésbe ment, amelyből csak fiainak trónra kerülése után térhetett vissza. Így ért véget annak az asszonynak a történeti szerepe, aki a bizánci történelemben különleges helyet foglal el mint Niképhoros Phókas hitvese és gyilkosa, mint Jóannés Tzimiskés szeretője és mint II. Basileios anyja. Tzimiskés ezután a lehető legerősebb legitimitást jelentő házasság megkötésére törekedett: feleségül vette Theodórát, VII. Kónstantin már nem fiatal leányát, a kis Basileios és Kónstantin nagynénjét. Niképhoros Phókashoz hasonlóan most Tzimiskés is átvette mindkét bíborbanszületett gyermek gyámjának a szerepét. A polgári igazgatás vezetése, a parakoimomenos Basileios kezében maradt, aki még idejében átpártolt Tzimiskéshez, és ettől kezdve még nagyobb befolyásnak örvendhetett. Csupán a meggyilkolt császár rokonai vitatták Tzimiskés trónhoz való jogát. Bardas Phókas, a meggyilkolt Niképhoros császár unokaöccse és León kuropalatés fia hagyta, hogy Kaisareiből, a Phókasok nagy várából a császárhoz hívják, de Bardas Skléros, Jóannés Tzimiskés egyik sógora elfogta, és családjával együtt Chios szigetére egy monostorba záratta. León kuropalatés pedig egy félresikerült lázadást követően megvakult.

Niképhoros Phókashoz hasonlóan Tzimiskés is az arisztokrácia felső rétegéből származott. Atyai részről a Kurkuasokkal, anyai ágon pedig magukkal a Phókasokkal volt rokonságban. Első felesége egy „Sklérina” (azaz Skléros családjából való) volt. Elődjével ellentétben agrárpolitikájában mégsem a nemességnek kedvezett. Két olyan dokumentum maradt ránk, amelyek igazolják, hogy Tzimiskés megparancsolta a themák hivatalnokainak, hogy vizsgálják felül a monostorok és a világi nagybirtokok földtulajdonát, és amennyiben azokon egykori stratiótákat vagy az államnak adóval tartozó parasztokat találnak, azonnal az állami bíróság elé vezessék azokat. Ebből egyértelműen felismerhető, hogy a nagy földbirtoknövekedés elleni küzdelemben a bizánci központi államhatalom a maga legsajátosabb jogait és érdekeit védelmezte. Hogy ne kerüljenek ki hatalma alól a neki adózó parasztok és katonák, ezért súlyos rendőri intézkedéshez folyamodott: ösztönözte a nagybirtok elleni támadásokat, és az ott letelepedett stratiótákat és parasztokat kényszerrel korábbi lakóhelyükre telepítette vissza. Így az egykor független kisbirtokosokat átváltoztatta az állam paroikosáivá (alárendelt, függőségi viszonyban levő paraszt), és ezzel nemcsak a birtokukról való szabad rendelkezésüktől fosztotta meg őket, hanem szabad költözködési joguktól is.²⁰²

Niképhoros Phókashoz hasonlóan Jóannés Tzimiskés minden tekintetben zseniális képességű hadvezér volt, és államférfiként még talán az olyannyira lendületes elődjén is túltett. Gyors megoldást követelt a Balkánon összekuszált helyzet, mely Svjatoslav meghívásával kezdődött el, hiszen egyre fenyegetőbb lett az orosz fejedelemség magatartása. Sőt, úgy tűnt, hogy a bolgárok is szövetségre akarnak vele lépni egy Bizánc elleni közös harc reményében.²⁰³ A császárnak azok a törekvései, hogy békés egyezséget kössön Svjatoslavval, eredménytelenek maradtak. Mivel Bulgária új uralkodója azt követelte, hogy a bizánciak vonuljanak vissza Ázsiába, és adják át neki a birodalom európai részét Konstantinápolyval, Tzimiskésnek csak egyetlen választása maradt: a fegyver. Svjatoslav elleni hadjárata a legfényesebb teljesítmények közé tartozik, amelyekről a bizánci hadtörténet egyáltalán tudósíthat. A háborút 971 áprilisában Veliki-Preslav ellen kezdte meg,²⁰⁴ és rövid, heves harc után ostrommal bevette a bolgár fővárost. A trónjától megfosztott Boris cárt, aki fogságba is került, a bolgárok uralkodójaként üdvözölte. Ez az okosan kitervelt magatartás és a bizánci hadsereg győzedelmes előrenyomulása megtette a hatását a bolgároknak is, akik kezdtek elpártolni Svjatoslavlától. Preslavlól Tzimiskés gyors menetben a Duna menti város, Silistra (Dorostolon) ellen vonult, melynek falai mögé zárkózott be Svjatoslav. A várost bekerítették, és ugyanebben az időben a félelmetes görögtűzzel megjelent a Dunán a bizánci flotta is. Az oroszok kétségbeesett ellenállást tanúsítottak, a császári hadsereg azonban minden kitérési kísérletüket visszaverte. Az ostromlott városban az éhség egyre elviselhetetlenebb lett. Július végén, miután az utolsó kísérlet is megghiúsult az ostromzár szétbontására, egy hallatlanul kemény, de bizánci oldalról a végső erők bevetését igénylő harc után viaszszorították az oroszokat a város falai mögé, és Svjatoslav megadta magát. Arra kényszerítették, hogy kiüríti Bulgáriát, és nem fog többé megjelenni a Balkánon, sőt a Krím félszigeten, Chersón bizánci birtokain sem fog többé harcot kezdeményezni, hanem inkább segítségére lesz a bizánciaknak az esetleges ellenséggel szembeni küzdelemben.²⁰⁵ Erre a császár a kiéheztetett orosz harcosoknak élelmiszert osztott szét, és megújította az oroszok ősi kereskedelmi privilégiumait. Legyőzőjével való személyes találkozása után Svjatoslav visszaindult hazájába, útközben azonban a Dnyeper zuhatagos szakaszán a besenyők elleni harcban elesett. Jóannés Tzimiskés nagy győzelme a Bizánci Birodalom számára kettős előnyt jelentett: megszabadította a Bizánci Birodalmat egy veszélyes ellenféltől, aki a kazárok birodalmának a meghódítása és Bulgária leigázása után megmutatta igazi hatalmát; Bulgáriát pedig bizánci uralom alá vetette. Bár Tzimiskés nagy dicsőséget szerzett magának a Svjatoslavval mint Bulgária felszabadítójával való küzdelemben, de nem gondolt a bolgár birodalom ismételt helyreállítására. Anektálta az országot, mely a lábai előtt hevert, Boris cár fogolyként Konstantinápolyba került, és megszüntették a bolgár pátriárkátust is.

Jóannés Tzimiskés diplomáciai úton nem tudta már irányítani azt a másik megoldatlan problémát, melyet elődje hagyott rá. Nem küldte el ugyan Nagy Ottó trónvárományosának a kívánt bíborbanszületett hercegnőt, ehelyett inkább saját rokonát, Theophanót,²⁰⁶ akivel II. Ottó 972. április 14-én házasságot kötött Rómában. Ezzel legalábbis átmenetileg szüneteltette a nyugati császársággal való konflikt-

tust, amely Niképhoros Phókas fölényes magatartása következtében rendkívülien kiéleződött: Tzimiskés látszólag helyreállította a területiális status quót.

972-ben ismét folytatta a harcot Keleten, és a császár egyik támadása a háborút már Mezopotámia vidékére tolta előre: Nisibis és Majafarkin (Martyropolis) vidékére.²⁰⁷ Az igazi nagy küzdelem azonban mégiscsak Szíriában játszódott le, ahol megszilárdította és tovább folytatta Niképhoros Phókas művét. A Fátimidák, akik röviddel előtte alapították meg uralmukat Egyiptomban, kiterjesztették hatalmukat az elő-ázsiai vidékre is, és már 971-ben megtámadták Antiocheiát. Jóannés Tzimiskés 974. évi, de különösen a 975-ös hadjárata, mely igazi keresztes hadjárat volt, erőteljes ellencsapásnak bizonyult. Antiocheiából a császár április elején Emesa, majd onnan Baalbek ellen vonult, amely rövid ellenállás után elesett. Damaskos is megadta magát a győztes császárnak: elismerte fennhatóságát, és adófizetésre kötelezte magát. Ezután Tzimiskés rátámadt a Szentföldre, Palesztinára: bevette Tiberiast, Nazaretet, a sivatagi várost: Akkont, végül pedig Kaisareiát, az egyiptomi arabok legfőbb támaszpontját. Jeruzsálem, a szent város, már nem volt messze, de a császár felismerte a túlságosan gyors továbbmenetelés veszélyeit. Visszavonult északra, és útközben fontos városok egész sorát foglalta el a sivatagban: köztük Bejrútot és Sidónt. Az összes elfoglalt városban császári parancsnokokat állított. Szövetséges társának, III. Ašot örmény királynak küldte azt a győzelmi üzenetet, amely ezekkel a szavakkal kezdődik: „Halld és tapasztald meg a csodákat...”, és ebben a magyarázatban érte el tetőpontját: „Egész Fönícia, Palesztina és Szíria felszabadított a szaracénok igája alól, és elismerik a rómaiak uralmát.”²⁰⁸ Ez a mondat nyilvánvalóan erős túlzásokat tartalmaz, nem fedti azt, amit a bizánci császár valóban elért, inkább csak a célt mutatja meg, mely a császár szeme előtt lebegett egész keresztes hadjárata során. De hihetetlenül nagy sikert jelentett az is, amit gyors győzelmi útja során elért: nemcsak biztosította Niképhoros Phókas hódításait, hanem nagymértékben meg is növelte, és ezzel megszilárdította a Bizánci Birodalom hatalmi pozícióit Elő-Ázsiában. Nagy hadjárataiból azonban halálos betegen tért vissza Konstantinápolyba: valószínűleg tifuszban szenvedett. 976. január 10-én halt meg: váratlanul szakadt meg dicsőséggel teljes uralma, mely csupán hat évig tartott.

6. A bizánci hatalom kibontakozásának csúcspontja: II. Basileios

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Schlumberger: *Épopée byzantine*, I és II.; Rosen: *Bolgarobojca*; Zlatarski: *Istorija*, I. 2.; Mutaftčiev: *Istorija*, I.; Runciman: *Bulgarian Empire*; Litavrin: *Bolgarija i Vizantija*; C. Taumanoff: Armenia and Georgia. *CMH* IV. Pt. I. (2nd. ed., 1966); Neumann: *Weltstellung*; Gay: *Italie*; lásd még a 4. rész irodalmát.

Bár a makedón dinasztia törvényes képviselőinek császári jogai mind Niképhoros Phókas, mind pedig Jóannés Tzimiskés uralkodásának idején formálisan érintetlenek maradtak, ám az erősödő arisztokrácia a bíborbanszületettek jogait egyre kevésbé érezte megfellebbezhetetlennek. Lassan szokássá vált, hogy az államhatalom egy

arisztokrata család soraiból származó hadvezér kezében van, és így Jóannés Tzimiskés halála után annak sógora, Bardas Skléros lett a várományosa a szabaddá vált birodalom trónjának. Mintha a makedón császári háznak az lenne a sorsa – az ősi Merowingekhez hasonlóan – hogy életerős maior domusaik áldozatává lesz, vagy a bagdadi kalifákhoz hasonlóan a túlzott hatalmú szultánság mellett állandó jelleggel dekoratív árnyékegyszisztenciára ítéltetik.²⁰⁹ Hogy ettől a sorstól a makedón dinasztia megszabadult, az elsősorban II. Basileios fiatal császár egyedülálló energiájának köszönhető.

II. Rómanos fiai már kormányzóképes kort értek el: Basileios 18,²¹⁰ Kónstantin pedig 16 éves volt. Nagybátyjuk, az eunuch Basileios hatékony támogatásával léptek a trónra. A tényleges hatalmat azonban csak az idősebb testvér gyakorolhatta. VIII. Kónstantin ugyanis, mint egykoron atyja, könnyelmű életet élt, és semmi másra nem vágyott, mint hogy tékozló élvezetekben tobzódjék. II. Basileiost azonban egészen más alkattal áldotta meg a sors; I. Basileios összes utóda közül neki volt igazán uralkodói természete, így igazi, nagy államférfivá vált. Ő sem volt azonban még teljes egészében felkészülve uralkodói hivatásának gyakorlására. Gyermekkorától kezdve csak bábunak, a trónbitorlók egyik dekoratív, de alapjában véve mégis szükségtelen koloncának tekintették az udvari ceremóniákon. A külvilág sodró hatalmával szemben tehát kezdetben ő is támasz nélkül állt. Csak a nagy erőpróbák, melyek az uralom átvétele után szakadtak rá, érelték meg őt, és acélozták meg jellemét. A tapasztalt Basileios parakoimomenos volt az, aki a birodalom kormánypálcáját kezébe vette. Inkább ellene, mint nagykorúvá lett unokaöccsei ellen irányult – akik veszélytelennek tűntek – a Bardas Skléros által kirobbantott felkelés. Bardas Skléros ugyanis (mint a legősibb és leggazdagabb bizánci nemzetség képviselője, kiemelkedő generális, aki sógora, Tzimiskés uralkodása alatt szerezte meg a Kelet domestikosa legmagasabb katonai tisztségét) 976 nyarán csapataival császárrá kiáltotta ki magát. Az elé küldött császári generálisok csapataira egymás után vereséget mért, és lassan már egész Kis-Ázsiát uralta. 978 elején Nikaia bevétele után a főváros felé közeledett. Az eunuch Basileios a fenyegető veszélynek ebben a pillanatában Niképhoros császár unokaöccséhez, Bardas Phókas-hoz fordult: az óriás termetű bátor harcoshoz, aki már Jóannés Tzimiskés uralkodása alatt is megpróbálta a hatalmat magához ragadni. És ahogy akkor Jóannés Tzimiskés oldalán Bardas Skléros leverte őt, úgy most neki kellett az új uralkodó szolgálatába kényszeríteni Bardas Sklérost. Bardas Phókas legyőzte egykori riválisát, de nem a császár nevében, hanem inkább a hatalmas Phókas-család képviselőjeként. Anélkül, hogy Konstantinápolyban harcba bocsátkozott volna, Kaisareiába, a Phókas-család fellegvárába húzódott vissza, és ezáltal meghátrálásra kényszerítette a trónbitorlót. Az első csatákat Skléros nyerte meg, de 979. május 24-én a pankaleiai síkságon Bardas Phókas – nem messze Amoriontól – megpróbálta riválisát párharcban legyőzni, majd döntő csapást mért a lázadó hadseregére. Bardas Skléros a kalifa udvarába menekült. Ezzel lezárult a három évig tartó első polgárháború, amelyet aztán nemsokára további, súlyos bonyodalmak követtek.

Néhány évvel később a feszültség egyre nagyobb lett a fiatal Basileios császár és a

mindenható nagybácsi között. Basileios már nem volt tapasztalatlan, támaszra szoruló fiatal, akinek mások irányítása nemcsak szükséges, hanem kedvező is volt. Ereje és uralkodói akarata kibontakozóban volt: terhes lett számára a kiskorúság, amely kezdetben előnyös volt számára, de végül a hatalomvágy és háttérbe szorítása miatti bosszúsága gyűlöletet váltott ki belőle az ellen az ember ellen, akinek nemcsak politikai képzettségét, de a trónt is köszönhette. Így történt aztán, hogy a nagy államférfi, aki jól megfért a hatalmas katonacsászárokkal, egy nagykorúvá vált unokaöcs hatalmi vágyának áldozatává lett. Kegyesztettsége miatt összeesküvésre készült hálátlan neveltje ellen: szövetségre lépett Bardas Phókasszal és más hadvezérekkel. A császár azonban megelőzte őt: közönséges árulóként elfogták és óriási vagyonának elkobzása után száműzetésbe küldte, ahol a megpróbáltatásoktól megviselten nemsokára meg is halt.

Basileios egyeduralmát hivatalosan 976-tól számítják, önálló uralkodása azonban csak az eunuch letaszítása után, 985-től kezdődött.²¹¹ Hogy milyen volt a parakoimomenos teljhatalma, és milyen erős és visszafojtott a fiatal császár keserősége háttérbe szorítottsága miatt, azt az a tény mutatja, hogy elérkezettnek látta az időt, hogy érvénytelennek nyilvánítsa a nagybátyja eltávolítása előtt kiadott törvényeket, amennyiben azokat nem látta el kézjeggyel, hiszen „uralkodásunk kezdeti időszakában és Basileios parakoimomenos letételéig [...] sok minden nem a mi kívánságunknak megfelelően történt, hanem mindent ő határozott meg, és mindenben az ő akarata érvényesült”.²¹²

Basileios első önálló vállalkozása a 986-os balkáni hadjárat volt. Jóannész Tzimiskés halála úgy szabadította fel a birodalom ellenségeit, mintha lidérces álomból ébredtek volna. Aktivitásuknak évekre szabad folyást engedett a halálát követően kirobbant polgárháború és az ezzel járó súlyos fejlemények. Ha el is hárították az egyiptomi Fátimidák kalifájának rajtaütéseit a perifériákon, aki Keleten a Bizánci Birodalom egyetlen komoly ellenfele volt, a Balkán további fejlődésében azonban messzeható következményei voltak a bizánci központi hatalom megbénulásának. Makedón területen felkelés robbant ki Nikolaos comes, a makedón provincia helytartójának négy fia vezetésével.²¹³ A felkelés hihetetlen méreteket öltött, és felszabadító háborúvá alakult át, amely a Balkán-félsziget legnagyobb részét ki akarta szakítani a bizánci uralom alól. A balkáni viszály hírére Boris, a trónjától megfosztott bolgár cár Rómanos testvérével együtt elmenekült Konstantinápolyból, de a bizánci határ átlépésénél életét vesztette. Rómanos célhoz ért, de mivel a bizánciak megfosztották férfiasságától, nem tarthatott igényt a császári koronára.²¹⁴ A vezetés és később a cári korona is a comes fiatalabb fia, a hősies Samuel kezébe került. A két idősebb testvér ugyanis elesett a harcban, a harmadikat pedig később Samuel ölte meg.

Samuel egy hatalmas birodalom megteremtője lett, amelynek központja először Prespa, aztán pedig Ochrid volt. Cári jogara alatt egyesítette a makedón vidéket egészen Thessalonikéig, az ősi bolgár tartományt a Duna és a Balkán-hegység között, valamint Thessaliát, Épeirost, Albánia egy részét Dyrrachionnal és végül Rácországot (Raścien) és Diokleiót. Samuel cár a Tzimiskés által megszüntetett bolgár patriárkátus feltámadását ünnepelte a Bolgár Birodalomban. Többszöri székhelyváltás után

végül is Ochrid lett a központi székhely, ami Samuel fővárosa is lett, és ez az új egyházi központ Samuel birodalmában még sokáig fennállt. Államilag és egyházilag az új birodalom Simeon és Peter birodalmához csatlakozott, de mind megalkotói, mind pedig a bizánciak számára mégiscsak Bolgár Birodalom maradt. Bizánc mellett akkoriban csak Bulgária mondhatta magáénak egy cári birodalom és egy patriarkátus hagyományait. Samuel törekedett is ezeknek a hagyományoknak az el-sajátítására. Valójában azonban makedón birodalma lényegében különbözött a bol-gárok egykori impériumától. Összetétele és jellege szerint új, egyedülálló képződ-mény volt. A súlypontot ugyanis nyugatra és délre helyezték, és tulajdonképpeni magvát Makedónia, az ősi Bolgár Birodalom periferikus területe képezte.²¹⁵

Terjeszkedése is dél felé irányult. Serrhész és Thessaloniké elleni támadásait ismételt behatolások követték Thessaliába, melyek végül is jelentős sikerekhez vezettek; sőt mi több, hosszú ostrom után 985 végén vagy 986 elején Larissa is Samuel kezébe került.²¹⁶ Mindez ellentámadásra készítette II. Basileios császárt, de Samuellaal való első találkozása nem volt sikeres. Az ún. Trajanus-kapun át nyomult előre Serdika területére. A város bevételének kísérlete sikertelen maradt, és a visszavonulás köz-ben a császári hadsereget hirtelen meglepték és (986. augusztusában) legyőzték.²¹⁷ Ezt követően Samuel zavartalanul építhette hatalmát, és birodalmának összes hatá-rát erőteljesen kiterjesztette. Bizáncban ugyanis épp ekkor kezdődött el egy új, véres polgárháború.

A császár balsikerén felbátorodva a bizánci előkelőségek szembeszálltak vele. Bardas Skléros 987 elején ismét megjelent Bizánc területén, és újra átvette a bíbort. Bardas Phókasnak, akit éppen Basileios parakoimomenosszal való szoros kapcsola-ta miatt fokoztak le, és aki most ismét megkapta a legfőbb parancsnoki tisztséget Ázsiában, harcba kellett szállnia névrokonával. Ehelyett azonban ő is a császár ellen fordult, akivel – éppen az utóbbi években elszenvedett mellőzése miatt – amúgy is haragban volt, és akinek szeme előtt mindig nagybátyja példaképe lebegett. 987. augusztus 15-én császárrá választatta magát. Összeesküvését különösen veszélyessé tette az a körülmény, hogy ezt az eseményt megelőzte a magasabb katonai parancs-nokok és a kis-ázsiai főúri családok képviselőinek találkozása. A trónbitorló mögött felzárkóztak azok a legfőbb hadvezetők, akiket felbosszantott a fiatal császár szemé-lye és a császár ellen fordult a nagybirtokos nemesség is, mely úgy látta, hogy a fiatal uralkodó gátolja törekvéseiket. Az egykori riválissal, Bardas Phókassal először egyez-séget kötött: a birodalmat két részre osztották egymás között: az európai részt Konstantinápolyal Phókas, az ázsiait pedig Skléros kapta meg. Később azonban nagyobb erejének tudatában Bardas Phókas elfogatta a másik trónbitorlót, és most már a hatalom egyedüli képviselőjeként jelent meg. Uralma alá került egész Kis-Ázsia és 988 elején Konstantinápoly felé közeledett. Hadseregének egyik része meg-állt Kryzopolisnál, a másik része pedig Abydosnál, és a főváros elfoglalására mind szárazföldön, mind pedig tengeren támadást készített elő.

A törvényes császárt ebben a helyzetben csak külső segítség óvhatta meg a pusztu-lástól. II. Basileios császár idejében felismerte a bajt, és segítséget kért Vladimir kijevi fejedelemtől. 988 elején bizánci területre lépett a 6000 katonából álló, híres varég–

orosz druzsina, amely szinte az utolsó órában érkezett. A császár személyes vezetésével Krysopolisnál megsemmisítő csapást mértek a fölkelőre. Az abydosi csata, ahol – úgy tűnik, szívroham következtében – meghalt Bardas Phókas, meghozta a végső döntést 989. április 13-án. A felkelés összeomlott. Bardas Skléros újabb zendülése békés megegyezéssel és a trónkövetelő meghódolásával végződött. A varég-orosz druzsina ezt követően még bizánci szolgálatban maradt, és a bizánci hadseregben fontos szerepet játszott, s időközben gyakran töltődött fel varég és normann harcosokkal.²¹⁸

A megmentő akció jutalmaként a kijevi fejedelem feleségül kapta a császár leánytestvérét, a bíborbanszületett Annát, azzal a kikötéssel, hogy ő és népe felveszi a kereszténységet. Ez hatalmas engedmény volt: eddig ugyanis sohasem házasítottak külföldre törvényes bizánci hercegnőt. A bolgárok cárjának, Peternek meg kellett elégednie egy Lekapénossal, II. Ottónak pedig a trónbitorló Tzimiskés egyik rokonával. Csak a fiatal orosz birodalom uralkodójának jutott az az egyedülálló megtiszteltetés, hogy sógori kapcsolatba került a bíborbanszületettek törvényes császári házával. Egy ilyen kapcsolat annyira ellentmondott a bizánci hagyományoknak és a bizánci önérzetnek, hogy Konstantinápolyban a kritikus pillanatban adott ígéret miatt ismét ellenállásra lehetett számítani. A hercegnő kiadásának kikényszerítésére Vladimirnek harccal kellett bevennie a Krím félszigeten levő bizánci erődítményeket, és el kellett foglalnia Chersónt (989 nyarán).

A kijevi állam keresztény hitre térése nemcsak új korszak kezdete Oroszország fejlődésében, hanem óriási nyereséget jelentett Bizáncnak is. A bizánci befolyás nem várt méreteket öltött. A fényes jövő ígéretével eltelve a szláv birodalom Konstantinápoly szellemi vezetése alá került. Az új orosz egyház a konstantinápolyi patriárkátus alá tartozott, és eleinte Bizáncból küldött görög metropoliták irányították.²¹⁹ Oroszország kulturális fejlődését ettől az időponttól kezdődően az erős bizánci befolyás határozta meg.

A kis-ázsiai arisztokráciával való harcából II. Basileios győztesen került ki. Kétségbeesett küzdelmek, rettenetes polgárháborúk után minden ellenfelét legyőzte. A harc azonban túl sokáig tartott, és a keserű tapasztalatok nyomán a császár egész lénye és személyisége megváltozott. Meghalt számára az életnek mindaz az öröme, amelyeknek fiatalságában gátlástalan szenvedéllyel adta át magát. Komorrá és gyanakvóvá vált, senkivel sem állt bizalmas kapcsolatban, nem ismerte sem a barátságot, sem pedig a szerelmet. Egész életén át nőtlen maradt. Egyedül élt, magába zárkózva, mint ahogyan birodalmát is egyedül kormányozta. A szó igazi értelmében egyeduralkodó volt, aki nem támaszkodott tanácsadók segítségére. Életmódját egy aszkétához vagy egy harcoséhoz hasonlíthatjuk. Nem volt ínyére az udvari pompa, nem áldozott sem a művészetre, sem és a tudományra, hiába volt a tudós Kónstantin Porphyrogennétos unokája. A retorika Bizáncban oly nagyra értékelt művészetét különösen megvetette. Kifejezőmódja egyszerű volt és rövid, a rafinált bizánciak szerint lompos és durva. Bár a nemességgel szemben állt, mégsem kísérelte elnyerni a nép kegyeit. Az alattvalóktól engedelmességet és nem szeretetet várt el. Minden törekvése az államhatalom megerősítésére és a császári birodalom külső és belső ellenségeivel való leszámolásra irányult.²²⁰

Miután véres polgárháborúban letörte a bizánci udvar előkelőségeinek hatalmi törekvéseit, elérkezett az idő az arisztokrácia gazdasági felvirágzásának megfékezésére is. Már Rómanos Lekapénos is tudatában volt annak, mennyire veszélyezteti a bizánci állam gazdasági-társadalmi struktúráját a provinciális nagybirtokosok terjeszkedése. Csak gyermek- és ifjúkorának tapasztalatai után mérhette fel egészen II. Basileios, hova vezetett politikailag ez a törekvés. Folytatta a Rómanos Lekapénos által elindított antiarisztokratikus agrárpolitikát, de nemcsak következetesen végigvezette, hanem határozottan meg is szigorította. Ahhoz az államférfiúi meglátáshoz, mely arra készítette, hogy megvédje a parasztok és a katonák vagyoni helyzetét, a mágnás nemesség elleni személyes gyűlölete is vezette, amely kétségbe vonta az őseitől örökölt trónhoz való jogát. Radikalizmusában sokszor túllépte a jog és az igazságosság határait is. Így például Bardas Phókas egykori harcostársának, Eustathios Maleinos esetében is, akinél egyik szíriai hadjáratából való visszatérése után vendégeskedett. Ez a kappadókiai nemes rendkívül gazdag volt, hatalmas földbirtokain rabszolgák és alattvalók sokasága dolgozott, akik akár többezres katonai alakulatot képezhettek. Mindez olyan félelmetes benyomást tett a császárra, hogy vendéglátóját meghívta Konstantinápolyba, majd ott házi őrizetben tartotta. Javait pedig az állam elkobozta.

A Phókas- és a Maleinos-nemzetséget II. Basileios császár az egyik 996-ból származó novellájában²²¹ kifejezetten a túlságosan hatalmassá vált földbirtokos nemesség legjellemzőbb képviselőinek nevezte. A legfontosabb határozat, amelyet a régebbi törvénygyűjtemény kiegészítésében található novellája tartalmaz, a negyvenéves elévülési idő megszüntetése volt. Ennek lejártá után a korábbi törvények szerint minden követelés érvényét veszítette a törvényellenesen szerzett birtokok visszaszolgáltatására. II. Basileios novellája kiemeli, hogy befolyásuknak köszönhetően a hatalmasoknak könnyebb volt büntetés nélkül megúsni az elévülési időt, hogy aztán később megszilárdítsák a törvényellenesen megszerzett vagyont. Ezért határozott úgy a császár, hogy a hatalmasoknak a szegényektől szerzett minden egyes szerzeményét, melyeket Rómanos Lekapénos első idevonatkozó törvénye alapján kaparintottak meg, az elévülési időre való tekintet nélkül vissza kell szolgáltatniuk egykori tulajdonosaiknak. A kincstárral szemben azonban II. Basileios szerint eleve nem állhat fenn elévülés: az állam birtokelkobzási joga egészen Augustus koráig nyúlik vissza.

II. Basileios ebben a novellájában megkísérelte korlátozni az egyházi földbirtok növekedését is a parasztok földjének kárára. Falvakban a paraszti alapítványok által keletkezett, néhány szerzetest magában foglaló konventeket nem monostoroknak, hanem csak rendházaknak tekintették, és ezek a faluközösséghez tartoztak anélkül, hogy adományokkal kellett volna szolgálniuk a püspöknek. Ezzel szemben a nagyobb konventeket, ahol már 6-8 szerzetes volt, a püspök alá rendelték, és ezek a közösségek semmilyen új birtokot nem szerezhettek. Ezzel a határozattal Basileios császár ismét dédapja, Rómanos Lekapénos ősi törvényéhez csatlakozott. Minden egyes utalást elkerült Niképhoros Phókas híres radikális törvényére, melyet aztán Jóannés Tzimiskés vont vissza.²²²

II. Basileios egyre növekvő szigorral lépett fel a hatalmasok, a gazdagok ellen. Az

elévülési jog megszüntetése után néhány évvel azt a kötelezettséget róttá rájuk, hogy a szegények számára fizessék meg az *allélengyont*, azaz fedezzék a parasztok még fennálló adóhátralékát.²²³ Az allélengyonrendszer terhét, amelyet eddig – a faluközösségek a szolidaritásra épült adótörlesztési elv szerint – a fizetéseképtelen adófizető szomszédai viseltek (vö. 125. sk. és 171. sk.), egyoldalúan áthárította a nagyobb földbirtokokkal rendelkezőkre. Ez az átgondolt intézkedés két dolgot eredményezett: új, komoly csapást mért a hatalmasokra, és nagyobb biztonságot adott a kincstárnak az allélengyontpénzek behajtására. A szomszédok elhagyott birtokait illető adó beszedése ugyanis gyakran meghaladta a parasztok erejét, és elvándorlásra készítette őket; amiből az államnak újabb kára származhatott.²²⁴ A hatalmasok tiltakozásai azonban nem tévesztették meg II. Basileioszt, bár maga Sergios pátriárka is támogatta ezeket a tiltakozásokat. A császár szilárd elhatározása volt a nemesség hatalmának megtörése, akik ellen ősei hiábavalóan küzdöttek.

A polgárháború elsimítása után ugyanezzel az energiával szállt szembe külső ellenségeivel is. A legveszélyesebb ellenfél Samuel cár volt. A vele való harc volt a császár legfőbb feladata, II. Basileios életcélja pedig Samuel cár birodalmának megsemmisítése volt. A hatalmas makedón birodalommal szemben látszólag más balkáni népek uralkodóinak támogatását kereste, és így felvette a kapcsolatot Jóannés Vladimir fejedelemmel is. Egy – nyilvánvalóan Diokleiából küldött – szerb követség 992-ben tengeren hosszú kalandozás után végül elérkezett Bizáncba,²²⁵ de a követség már a harctéren találta a császárt. 991 elején ugyanis II. Basileios útra kelt Makedóniába, és itt több éven át harcolt Samuella.

A birodalom keleti részében keletkezett bonyodalmak azonban arra készítették és kényszerítették, hogy megszakítsa a harcot Makedóniában. A Fátimidák ugyanis betörték Szíriába, és súlyos csatában szétverték az Orontésnél (994) az antiocheiai császári parancsnok seregét. Ezt követte Aleppo ostroma, és úgy tűnt, hogy maga Antiocheia is veszélybe kerül. A bizánci állam történetét végigkíséri az a végzet, hogy ugyanabban az időben két fronton kellett harcolnia. Ha kitért volna e végzet elől, a következmények mindenkor súlyos veszteségeket okoztak volna, II. Basileiosnak pedig ugyanolyan fontos volt a balkáni probléma, mint Niképhoros Phókas számára annak idején a szíriai kérdés. Ő azonban nem követte el mostohaatyja hibáját, aki a Keleten való harc következtében szem elől tévesztette a Balkán gondjainak megoldását. 995-ben személyesen jelent meg Aleppó falai alatt és visszavonulásra kényszerítette a meglepett ellenséget, majd elfoglalta Raphaneát és Emesát. Néhány évvel később újból Szíriába vonult, hogy az antiocheiai dux egyik újabb veresége után felmentő seregként ismét harcba bocsátkozzék a Fátimidákkal. Tripolis elfoglalása azonban ezúttal is megghiúsult. Szíriában a helyzet megoldása után a császár a Kaukázus vidékére vonult, hogy rendezze az állapotokat Armeniában és Ibériában.

A császár távollétét Samuel arra használta fel, hogy Görögország ellen indítson hadjáratot, és egészen a Peloponnészoszig hatolt előre. Niképhoros Uranos bátor bizánci hadvezér azonban meglepte és szétverte seregét; a harcban a cár maga is megsebesült, és csak nagy nehezen kerülte el a halált (997). Veresége ellenére Samuel pályája továbbra is felfelé ívelt: az ezt követő évekre esik ugyan Dyrrachion bevétele és Rácország

és Diokleia bekebelezése is.²²⁶ A Bizánccal való szövetség Vladimir fejedelemnek nem sokat segített. Országát Samuel birodalmához csatolták, őt először fogságba vetették, majd a cár egyik lányával megházasodva Diokleia trónjára ültette és vazallusává tette.

A nagy bizánci ellentámadás csak akkor kezdődött meg, amikor II. Basileios 1001-ben Ázsiából ismét visszatért a Balkánra. Ezt az ellentámadást a császár világosan átgondolt terve alapján indították, hogy könnyörtelenül kioltás az ellenség életét. II. Basileios először Serdika vidékére hatolt, és hatalmába kerítette a környező erődítményeket. Ezzel Samuelt elvágta a Duna mellett levő ősi bolgár területektől, és a bizánci hadvezérek elfoglalták az egykori bolgár fővárost: Pliskát és Nagy-Prslavot is. Ezt követően Basileios behatolt Makedóniába: Berrhoia megadta magát, Serviát lerombolták, és így megnyitották a bevonulás útját Görögország északi részeibe. Thessaliában is gyorsan visszaállították a bizánci uralmat, és Basileios újra megjelent Makedóniában, és kemény harc után bevette a nagy erővel védett várost: Vodent. Következő csapása Vidint érte, a legerősebb dunai erődítményt, melyet nyolc hónapi ostrom után megadásra kényszerített anélkül, hogy megtévesztette volna őt Samuel cár merész elterelő manővere (Adrianopolis bevétele és kifosztása). Vidintől a császár gyors menetben dél felé vonult. A Vardar folyónál, Skopjétől nem messze döntő győzelmet aratott Samuel seregén, amelynek következtében Skopje megnyitotta előtte kapuit (1004).²²⁷ Egyrészt Skopje, másrészt pedig Voden bevétele után Samuel birodalmának belső területeit fenyegették már a bizánciak. Négy évi szüntelen küzdelem után, melynek során Bizánc sorra aratta győzelmeit, az ellenfél elvesztette territóriumának több mint a felét. Csak ekkor határozta el Basileios, hogy megszakítja hadjáratát, és télire visszatér Philippopolison át Konstantinápolyba. Ahogy egyik kortársa mondja: „II. Basileios nem úgy vezette a hadjáratokat, mint a többi császár, akik év elején kivonultak és nyárutón hazatértek; hazatérésének időpontját célja elérése szabta meg, és ezért szakította meg hadjáratát.”²²⁸

Valójában azonban már nem volt tovább kétséges a háború kimenetele. A bizánci állam, mely évszázados hagyományokra támaszkodott, ismét bebizonyította felsőbbrendűségét. A hadvezetés bizánci művészetével, a hadsereg megszervezésével, az ősi Bizánci Birodalom technikai eszközeivel szemben a bátor cár nem tehetett semmit. Hadvezérei és helytartói kezdtek elszakadni tőle; 1005-ben árulás következtében a bizánci császár kezébe került Dyrrachion is. A megsemmisítő csapás azonban 1014 júliusában következett be hosszú harc után, amelynek lefolyásáról keveset tudunk. A Belasica-hegység egyik szurdokában, az ún. Kleidionban, a Felső-Struma vidékén bekerítették Samuel hadseregét. A cár ugyan el tudott menekülni Prilep felé, de harcosainak nagy része odaveszett, a többség pedig fogságba esett. Győzelmét II. Basileios, a „bolgárölő”, borzalmas módon ünnepelte meg. A harcosokat – feltehetőleg számuk 14 ezer volt²²⁹ – megvakította, és minden századik harcosnak meghagyatta az egyik szemét, hogy mint vezetők, Prilepbe, cárjuk elé vezessék a megvakított többieket. Amikor Samuel a rettenetes menetet meglátta, tehetetlenül zuhant a földre, és két nappal később (1014. október 6-án) meghalt.

A cár birodalma csak néhány évvel élte túl halálát, ami nagyrészt a belső viszályok következménye volt. Samuel cár fiát és Gabriel Radomir utódát már 1015-ben meggyil-

koltatta unokafivére: Jóannés Vladislav. A cár sorsában osztozott felesége és sógora, a diokleiai Jóannés Vladimir is. Az ország bizánci uralom alá vetése szisztematikusan haladt előre, míg Jóannés Vladislav halála – aki 1018 februárjában Dyrrachion bevételkor halt meg – véget nem vetett a harcoknak. Basileios ünnepélyesen vonult be Ochridba, és fogadta a cár özvegyének és a cári nemzetség még életben maradt tagjainak a hódolatát. Elérte célját: az akkor már 60 éves uralkodó lába előtt hevert az egész ország, és birodalmához csatolta ezt a dacos vidéket is, amellyel szemben több mint három évtizede kezdte el a harcot. Így az egész Balkán-félsziget újra a bizánci jogar alá került: első alkalommal a szláv honfoglalás óta. Miután átvonult az alávetett országon, és mindenütt visszaállította az uralmát, látogatást tett az ősi Athénban is. A nagy győzelem által kiváltott magasztos érzés csodálatosan fejeződött ki abban a szent órában, amelyet a győztes császár a Parthenónban, az Istenanya egyik templomában töltött.

Amilyen kegyetlen és könyörtelen volt II. Basileiosnak, a „bolgárölőnek” a harcmodora a harcmezőn, olyan mértékletes és átgondolt volt politikája az alávetett országokkal szemben. Tekintettel a viszonyokra és szokásokra – ellentétben a birodalom egyes, gazdaságilag sokkal fejlettebb részeivel – az adót nem pénzben szabta meg, hanem természetbeni beszolgáltatásokban. Az ochridi pátriárkátust érsekségre fokozta le; de ennek ellenére az új érsekség mégis autokefálnak maradt meg; fontos privilégiumokat kapott, és az új érsekség alá vetették az összes püspökséget, melyek egykor Samuel birodalmához tartoztak. Gyakorlatilag az ochridi érsekség nemzeti önállósága azt jelentette, hogy a maga egész működési területével együtt nem tartozott a konstantinápolyi pátriárkátus alá, hanem a császár hatáskörébe, hiszen Basileios magának tartotta fenn az ochridi érsek kinevezési jogát.²³⁰ Ez a szabályozás – a császári politika igazi mesterműve – megtartotta az ellenőrzést a délszláv népek egyházai felett, elkerülve azonban a konstantinápolyi pátriárkátus – egyébként is rendkívüli – hatalmi jogkörének kitágítását, és illő mértékben kiemelte az ochridi egyházi központ különleges jogait, melynek önálló nemzeti érsekei igazán magasabb rangot kaptak a görög egyházi hierarchiában, mint a többi, a konstantinápolyi pátriárkának alárendelt egyházfejedelem.

A Bizánci Birodalom összetevő részeként az újonnan meghódított területen – mint minden bizánci territóriumon – bevezették a themarendszert.²³¹ Samuel egykori birodalmának központi országait a Bulgaria themába kapcsolták össze, melyet tekintettel nagy jelentőségére, eleinte katepanó, majd dux kormányzására bízták. Központja Skopjében volt.²³² A Duna alsó folyásánál elterülő bolgár területek képezték a Paristrion vagy Paradunavon themát, melynek centruma Silistria, Duna menti város volt, és amely később katepanatus és dukatus szintre emelkedett. A Duna és a Száva menti északi határvidéket is themává szervezték Sirmium²³³ központtal. Az adriai tengerpart északon Zadarral (Zara), délen pedig Dubrovnikkal (Raguza) alkotta – mint korábban is – a Dalmatia themát. Ezzel szemben Diokleia, Zachumlia, Rácország és Bosznia vidéke nem themákba szerveződött, hanem – a horvát területhez hasonlóan – saját fejedelmeik alá tartoztak, és ezzel tulajdonképpen nem is provinciák lettek, hanem csak a bizánci császár hűbérállamaivá váltak.²³⁴ A Skadar-tó déli része azonban – mint mindig is – a Dyrrachion dukátushoz tartozott, mely az Adrián a

Bizánci Birodalom stratégiaiilag fontos támaszpontját képezte, mint ahogyan ugyanazon időben a dukátussá emelt Thessaloniké thema is a legfontosabb támaszpont volt az Égei-tengeren.

Az egész Balkán-félsziget visszahódításának belpolitikailag is nagy jelentősége volt. Nem véletlen, hogy míg a kis-ázsiai főúr, Niképhoros Phókas hódításai a birodalom ázsiai részeire terjedtek ki, addig II. Basileios – a kis-ázsiai földbirtokos nemesség nagy ellensége – a birodalom európai részére fordította legtöbb figyelmét. Mióta a birodalom területe ismét a Dunáig és az Adriáig terjedt, megszűnt az a birodalom szempontjából kiemelkedő funkció, amely Kis-Ázsiát jellemezte a korábbi évszázadokban.²³⁵

II. Basileios mégsem zárkózott el a birodalmat illető ázsiai feladatok elől sem. Utolsó éveiben a bizánci orbis másik végén, a Kaukázusban tevékenykedett. I. Gagik (990–1020) halála után, aki alatt a bagratidák birodalma igazi virágkorát érte el, zavargások törtek ki Armeniában. Ez lehetőséget adott a császárnak a sikeres beavatkozásra: Bizánc bekebelezte mind Vaspurkan vidékét, mind pedig Ibéria egy részét, és az Ani arméniai királyi birodalom megmaradhatott Jóannés Smbat királynak, Gagik fiának és utódának a birtokában. Később azonban ennek a királynak is meg kellett hódolnia a bizánci császár előtt. Ázsiában az utóbbi három terület dicsőséges meghódításának eredményeként az eddigi bizánci territóriumon kívül nyugatra és délre új themák sorakoztak egymás mellé: Antiocheia, Teluch, az ún. Euphatés-városok (παρεμφρατίδιαι πόλεις, később Edessa), Meliténé. Ehhez járult az ősi Mezopotamia thema területe, a Tarón thema és az újonnan megszervezett provinciák: Vaspurkan, Ibéria és Theodosiopolis.²³⁶ Míg Kis-Ázsia ősi themái látszatra elvesztek, az újabb provinciáknak mint határkörzeteknek nagy lett a szerepük, és Antiocheia, majd később Mezopotamia is dukatus, Edessa és az arméniai–ibériai provincia pedig katapanatus címet kaptak.²³⁷

A bizánci császár figyelme halála előtt még a Nyugat felé fordult. Dél-Itáliában Bizánc helyzete, ahol Nagy Ottó óta a német császárság előretörésével lehetett számolni, most megerősödni látszott, mivel II. Ottó arabokkal folytatott harca nem járt sikerrel. A fiatal császár, a bizánci Theophanó fia, III. Ottó dédelgetett gondolata a római császárság megújításáról (*renovatio romana*) nagymértékben hozzájárult a bizánci egyház megerősödéséhez a birodalom nyugati részében. Dél-Itáliában az egész bizánci territóriumnak egy katapanatusba²³⁸ való összefogása szervezetileg is szilárdabb alapot adott a bizánci hatalom pozíciójának. A bátor katapanó, Basileios Boioannés több győzelmet aratott a Bizánci Császárság ellenségei felett. II. Basileios ezeket a sikereket akarta megerősíteni és nagyobb hadjáratra készült az arabok ellen Szicíliában, amit 1025. december 15-i halála hiúsított meg. Olyan birodalmat hagyott maga után, mely Armenia hegységeitől egészen az Adriáig és az Euphratéstól egészen a Dunáig terjedt. Bekebelezte a nagy szláv birodalmat, és még egy ennél is nagyobb imperium állott szellemi befolyása alatt. (Lásd a 4. térképet.)

Egy 13. századi író Hérakleioszt és II. Basileioszt nevezi Bizánc legjelentősebb császárainak.²³⁹ Mindkettő neve – valójában a bizánci történelem legnagyobb alakjai – szimbolizálja Bizánc heroikus korszakát: az egyik megnyitotta, a másik lezárta Bizánc aranykorát.

JEGYZETEK A IV. RÉSZHEZ

1. Vö. utóljára A. P. Každan: Iz istorii vizantijskoj chronografii X v. *VV* 19 (1961) 76 skk. és 21 (1962) 95 skk. igen beható fejtegetéseit. A mű klasszicista vonásáról lásd R. J. H. Jenkins: The Classical Background of the Scriptores post Theophanem. *DOP* 8 (1954) 11 skk. érdekes fejtegetéseit.
2. A B. C.-ban Theoph. cont. követi. A fontos írás orosz fordítása, bevezetve és kommentálva: R. A. Nasledova: *Dve vizantijskie chroniki X veka*. Moskva, 1959. 141 skk.
3. Vö. M. Szuzjumov: Ob istočnikach Ljva Djakona i Skilicy. *Viz. Obozrenie*, 2 (1916) 106 skk., akinek beható fejtegetései León Diakonos- és Skylitzés forrásainak kérdését lényegében tisztázták. A problémához fontos pontosításokat hoz A. P. Každan: Iz istorii vizantijskoj chronografii X v. *VV* 20 (1961) 106 skk.
4. Fontos kiegészítéseket kínál egy Skylitzés kéziratból B. Prokić: Die Zusätze in der Hs. des J. Skylitzes cod. *Vindob. hist. gr.* LXXIV. München, 1906., melyek Samuelre és birodalmának a történetére vonatkoznak. Skylitzés kéziratához: De Boor. *BZ* 13 (1904) 356 skk. és 14 (1905) 409 skk., 757 skk. Kedrénos kéziratához: K. Schweinburg. *BZ* 30 (1929/30) 68 skk.
5. Joggal jegyezte őt Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I². 340 mint „Ióánnés Skylitzés continuatus”-t.
6. Az összes forráshely, amely II. Basileios korának bizánci történetére vonatkozik, és ezen krónika más részeiből számos töredéket közölt, oroszra fordította Rosen: *Bolgarobojca*. A Jóánnés Tzimiskés haláláig jutó rész eredeti szövegét és francia fordítását kínálja J. Kratschkovskij és A. Vasiliev: *Patrologia orientalis*, XVIII (1924) 705 skk. kiadása. A 940-től 960-ig tartó időszakról néhány kivonatot közöl orosz fordításban Vasiliev: *Vizantija i Araby*, II. Pril. 61 skk.; francia fordításban Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, II. 2, 91 skk. Erre a műre a bizánci történelem más arab forrásai miatt különösen rá vagyunk utalva (a francia új kiadása sokkal nagyobb teljességben hozza).
7. *Polnoc Sobranie Russkich Letopisej*, I (1926/1928) és II (1928). Német fordítása R. Trautmann: *Die Nestorchronik*. Leipzig, 1931.
8. F. I. Uspenskij kiad., *Sinodiki v nedelju pravoslavija*. Odessa, 1839. Ehhez Uspenskij: *Očerki*. 1 skk. Michel: *Kerullarios*, II. 1 skk. és Oriens Christianus: *N. S.* 12 (1925) 151 skk. Grumel: *Reg.* 425. Vö. V. A. Mošin: Serbskaja redakcija Sinodika v nedelju pravoslavija. *VV* 16 (1959) 317–394; 17 (1960) 278–353 és 18 (1961) 359 sk. átfogó tanulmányát, aki a görög mellett a Synodika szláv (bolgár, orosz és szerb) szerkesztéseit is behatóan megvizsgálta, és a szerb recenzio szövegkiadását a görög párhuzamos szöveggel kínálja.
9. Újabban a paulikiánusok történetének forráskérdéseivel a tudomány többször közelebbről is foglalkozott H. Grégoire: Les sources de l’histoire des Pauliciens. *Bulletin de l’Acad. de Belgique*, 22 (1936) 95 skk. és *Précisions géographiques et chronologiques sur les Pauliciens*. Ib. 33 (1947) 289 skk. ösztönzésére. Grégoire tézisé, mely szerint minden további forrás Petros Sikeliotésre nyúl vissza, és így nem bír önálló forrásértékkel, a további vizsgálatok kritikával kezelték. S. Scheidweiler: Paulikanerprobleme. *BZ* 43 (1950) 10 skk. 366 skk., így védi a Geórgios Monachos krónikájában a paulikiánus szektáról fennmaradt tudósítás jelentőségét. Ezen tudósítás három különböző megfogalmazásából kínálja Scheidweiler után a *Kurzbericht* 3 (3 rövid tudósítás) eredeti alakját (így már J. Friedrich: *S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss.* 1896, 70 skk.), és ez talán szintén Petros Sikeliotéstől származik. Erre az eredményre jutott M. Loos: Deux contributions à l’histoire des Pauliciens. *BSL*. 17 (1956)

- 19 skk. J. Scharf: Zur Echtheitsfrage der Manichäerbücher des Photios. *BZ* 44 (1951) 487 skk., azt a nézetet képviseli, hogy Phótios paulikiánus ellenes könyveiből – Grégoire feltételezésével szemben – nemcsak a negyedik és utolsó, hanem a második és harmadik is biztosan eredeti, és már magában az első könyvben a „nagy pátriárka keze legalább nyomokban” felismerhető. Vö. E. E. Lipšic: Pavlikianskoe dviženie v Vizantii v VIII i pervoj polovnie IX vv. *VV* 5 (1952) 49 skk. és Očerki, 133 skk.
10. Grumel: *Reg.* 789. A szöveg: N. Petrovskij: Pis'mo patriarcha Konstant. Feofilakta Carju Bolgarii Petru. *Izvest. old. russk. jaz. i slov.* Imp. Akad. Nauk, Petersburg, 1913, XVIII, III 365 skk. Angolul Sharenkoff: *A Study of Manichaeism in Bulgaria.* 1927, 63–65, bolgárul Zlatarski: *Istorija*, I. 2. 840–845.
11. Popruženko kiad., *Kozma Presviter, bolgarskij pisatel' X v.* Sofia, 1936. Francia fordítása kiváló kommentárral: H. Ch. Puech et A. Vasillant: *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre.* Paris, 1945.
12. Mansi, XVI, 1 skk. és XVII 372 skk. A 669/670. évi zsinat aktáihoz hozzáfűzött dokumentumgyűjtemény (Mansi, XVI, 409–457), amely röviddel ezelőttig fő forrásként volt használatos a Konstantinápoly és Róma közötti viszony történetéhez Phótios második pontifikátusa alatt. Mint azt azonban az újabb kutatás kimutatta, ez egy tendenciózusan elkészített Phótios ellenes szerkesztés Formóza (Formosus) pápa (898–896) korából. Vö. Dvornik: *Photian Schism.* 216 skk., 271 skk. Lásd a IV. rész 80. lábjegyzetét.
13. Migne: *P. G.* 102, 585 skk.
14. MGH Ep. VI, II, 1. E. Perels kiad. (I. Miklós); Ep. VI, II, 2. E. Perels kiad. (II. Adorján); Ep. VII, 1. E. Caspar kiad. (VIII. János).
15. Kritikai kiadása: V. N. Benešević: Catalogus cod. manuscr. gr. in mon. St. Catharinae in Monte Sina, I (1911) 452 skk. Vö. B. Granić: Kirchenrechtliche Glossen zu den von Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehen Privilegien. *Byz.* 12 (1937) 215 skk.
16. Vö. Dvornik: *Légendes*, amely francia fordítását is kínálja a két életrajznak. A számos szövegkiadásról ugyanott 342 sk.
17. Regel kiad., *Analecta Byzantinorossica*, Petersburg, 1891, 1–19. és ehhez a kommentárok III–XIX.
18. E. Kurtz kiad., *Mém. de l'Acad. Imp. de St. Pétersburg.* VIII. Série III. 2 (1898).
19. Migne: *P. G.* 105. 488 skk.
20. Kiadta és beható történeti kommentárral ellátta C. de Boor, Berlin, 1888. Új kiadását (de Boor kiadása alapján) angol fordítással kínálja P. Karlin-Hayter: Vita S. Euthymii. *Byz.* 25/27 (1955/57) 1–172. Orosz fordítása alapos bevezetéssel és kommentárral A. P. Každan in *Dve vizantijskie chroniki X veka.* Moskau, 1959, 7–139.
21. Migne: *PG.* 111. 40 skk. Bolgár fordítása beható kommentárral: V. Zlatarski: *Sbornik na nar. umotv. i knižn.* 10 (1894) 372–428, 11 (1894) 5–54, 12 (1895) 121–211. Vö. J. Dujčev: *Sbornik Nikov* (1940) 212 skk.
22. Sakkelion kiad., Δελτίον 1 (1884) 658 skk. és 2 (1885) 40 skk.; Dölger: *Reg.* 606 és 607.
23. Francia fordítással kiadta G. Koliaš: Léon Choerosphactès. Athènes, 1939. 76 skk.
24. Új kiadása alapos történeti kommentárral A. Pertusi: *Constantino Porfirogenito De thematibus (Studi e Testi 160).* Vatikan, 1952. A kiadó nézete tarthatatlan, mely szerint az írás II. rész csak a 10. század utolsó évtizedeiben keletkezett. Amit mind az I. könyvben (XIII, 12), mind a II. könyvben (6,42) Rómanos Lekapénosról közöl, nem hagy kétséget arról, hogy mindkét könyv ezen uralkodó uralkodása alatt keletkezett. Vö. észrevételeimet in Sur la

- date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure. *Byz.*, 23 (1954) 31 skk.
25. Példás kiadása angol fordítással: Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins: *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*. Budapest, 1949. Lásd a gazdag kommentárt: *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, vol. II. Commentary*. London, 1962. R. H. J. Jenkins kiad. Az egyes fejezeteket kidolgozták: F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky és S. Runciman.
26. Az I. könyv, 1–83 fej. új kiadása francia fordítással és beható kommentárral: A. Vogt: *Constantin VII Porphyrogénète. Le Livre des Cérémonies*. Paris, 1935. 1939–1940. Nagy számú fontos szövegjavítást mind J. J. Reiske kiadásához a B. C.-ban, mind pedig különösen A. Vogt kiadásához lásd Ph. Kukules: Διορθωτικά καὶ ἐρμηνευτικά εἰς τὴν Ἐκθεσιν τῆς βασιλείας τῆς Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ τὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου. *EEBS* 19 (1949) 75 skk. – Mostanáig a ceremóniakönyv szövege egyedül a lipcsei kéziratból (Lipsiensis bibl. urb. Rep. I. 17) volt ismert. C. Mango és I. Ševčenko: A New Manuscript of the *De Cerimoniis*. *DOP* 14 (1960) 247 skk., azt a meglepő hírt közlik, hogy a *Cod. Chalcensis S. Trinitatis* (125) a mű 133 nagyobb részét, a lipcsei kézirattól helyenként nagyon fontos eltérésekkel tartalmazza.
27. Különkiadása kiváló kommentárral: Bury: *Admin. System*. A címben a *Kletorologion* 899 szeptemberére datált. A nézet, mely szerint a 910 év körüli időszakból több interpolációt tartalmaz (vö. P. Maas: *BZ* 34 [1934] 257 skk.), megalapozatlannak bizonyult: vö. Grumel: *Chronologic*, 13 skk., 19 skk.
28. F. Uspenskij: Vizant. tabel' o rangach. *IRAİK* 3 (1898) 98 skk. A keletkezésének idejéhez vö. tanulmányomat: Taktikon Uspenskog i Taktikon Beneševića., *ZRVI* 2 (1953) 40 skk., ahol a Bury: *Admin. System*. 12 skk., által elfogadott datálást (842–856) pontosítom és a Kyriakides: *Вуѣ. Мелѣται*. 235 skk. által védett kronológiával szembefordulok.
29. Benešević: *Ranglisten*. 97 skk. Itt Philotheos ranglistáját és Uspenskij *Taktikon*-ját újra kinyomtatták, úgyhogy a 9. és 10. század ranglistái a legkényelmesebben ebben a kiadásban összehasonlíthatók. A kronológiához vö. az előbbi jegyzetben idézett tanulmányomat. Az Ochridban megrendezett XII. Nemzetközi Bizantológiai Kongresszuson N. Oikonomides egy 10. század 70-es éveiből származó Eskuria-kéziratban felfedezett *Taktikon*-ról tudósított, amelytől a bizánci közigazgatás történetéről a leggazdagabb értesüléseket várhatjuk.
30. Új kiadása (tartalmazza const. I-től const. XIV, 1–38. §): R. Vári: *Leonis imp. Tactica*. 2 köt. Budapest, 1917 és 1922. Hogy ezen írás VI. León korára és nem – mint ahogy korábban feltételezték – III. León idejére vonatkozik, az már J. Kulakovskij: *VV* 5 (1898) 398 skk. és M. Mitard: *BZ* 12 (1903) 585 skk. tanulmányai óta bizonyos.
31. A Dain kiad., *Sylloge Tacticorum quae olim „inedita Leonis Tactica” dicebatur*. Paris, 1938. R. Vári feltételezését: *BZ* 27 (1927) 241 skk., amely szerint az írás ugyan nem VI. Leóntól, azonban mégis korszakából és társuralkodójától Alexandrostól származik. Dain mint megalapozatlan nézetet joggal utasította vissza.
32. A genfi kézirat után adta ki az *Eparchoskönyvet* J. Nicole: Λέοντος τοῦ Σοφοῦ τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον. Genf, 1893. Újranyomtatta Zepos: *Jus II*. 371–392. Francia fordítása kommentárral: Nicole: *Le Livre du Préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople*. Genf, 1894. Angol fordítása E. H. Freshfield: *Roman Law in the Later Roman Empire*. Cambridge, 1938. Orosz fordítása beható kommentárral M. J. Szuzjumov: *Kniga eparcha*. Sverdlovsk, 1949. Papadopoulos-Kerameus: Ἱεροσαλυμιτικὴ βιβλιοθήκη IV

- (1899) 37 sk. egyik jegyzetére alapozott feltevés, mely szerint egy konstantinápolyi kézirat VI. León eparchoskönyvét tartalmazza, tévedésnek bizonyult: vö. D. Ginis közlését: Τὸ ἐπαρχὸν βιβλίον καὶ οἱ νόμοι Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου. *EEB* 513 (1937) 183 skk.
33. Így például határozatai, melyekben a tetarteront megemlíti, Stöcklét: *Zünfte* mindenekelőtt arra ösztönözték, hogy az *Eparchoskönyv* szerkesztését Niképhoros Phókas korára helyezze. Vö. Kubitschek: *Num. Zeitschr.*, 44 (1911) 185 skk. Christophilopulos: Ἐπαρχικὸν βιβλίον. 22. túl könnyen siklik át ezen a helyen. Ezzel szemben Mickwitz: *Zünfte*, 205 és *BNJ* 12 (1936) 368 skk. joggal betoldásként fogja fel. R. S. Lopez: La crise du besant au Xe siècle et la date du Livre du Préfet. *Mélanges Grégoire II* (1950) 403 skk. Jóannés Tzimiskés korából még kiegészítéseket feltételez, és tanulmányában arra utal, hogy az *Eparchoskönyv*ben a νόμισμα τεταρτηρόν mellett – amelynek bevezetését Skylitzés Niképhoros Phókasnak tulajdonítja – a δύο τετάρτων νόμισμα szintén előfordul, és hogy ez az éremtípus JóannésTzimiskés korára helyezhető lenne. További irodalmat a tetarteronkérdéshez a 199. jegyzet ad.
34. Első kiadása W. Ashburner: *Journal of Hellenic Studies*, 35 (1915) 76 skk. Új, javított kiadása Dölger: *Finanzverwaltung*. Német fordítása és vizsgálata: Ostrogorsky: *Steuergemeinde*. Dölger: *Finanzverwaltung*. 8. az értekezést a 913 és 1139 közötti időszakra helyezi. Ezzel szemben megkíséreltem i. m. 3 skk. és Recueil Kondakov (1926) 109 skk. bebizonyítani, hogy feltehetően VIII. Kónstantin alatt, mindenesetre azonban 1002 előtt keletkezett. Ezt a nézetet a kutatók többsége osztja. Vö. pl. B. Stein: *Vom Altertum*. 158 skk.; Andreades: *BZ* 28 (1928) 292 skk.; Constantinescu: La communauté de village byzantin et ses rapports avec le petit Traité fiscal byzantin. *Bulletin de la Section hist. de l'Acad. Roumaine*, 13 (1927) 160 skk. és *Deutsche Literaturzeitung*, 1928. 1619 hasáb skk.; (Lemerle: *Histoire agraire*, 219, 257 skk.; Každan: *Derevnya i gorod*, 85.
35. II. Beck kiad., Leipzig (Bibl. Teubneriana) 1895. Kommentált orosz fordítását kínálja E. Lipšic: *Geponiki vizantijskaja sel'skochozjajstvennaja enciklopedija X veka*. Moskva–Leningrad, 1960, kiemeli, hogy ez az írás jöllehet anyagát túlnyomórészt régebbi forrásokból gyűjtötte, mégis a 10. század számára is nagyobb jelentőséggel bír, mint azt általában feltételezik.
36. Zachariä von Lingenthal: *Jus graeco-romanum*, III. után újranyomtatva Zepos: *Jus*, I. 198 skk. A procheiron ibid. II. 114–228; az epanagógé ibid. II, 236–368; VI. León novellái ibid. I. 54–191; a basilika: G. E. et C. G. E. Heimbach kiad., *Basilicorum libri*, LX. Leipzig, 1833–1870 és Ferrini e Mercati: *Editionis Basilicorum Heimbachianae supplementum alterum*. Leipzig, 1897. A basilika és scholiáinak új kritikai kiadását H. J. Scheltema 1953 óta támadásba vette. Mostanáig a I–XXXIV. könyvek és a scholiák a I–XXX. könyvekhez állnak rendelkezésünkre. VI. León novelláinak új kiadását francia fordítással kínálja: P. Noaille et A. Dain: *Les Nouvelles de Léon VI le Sage. Texte et traduction*. Paris, 1944. Francia fordítása szintén H. Monnier: *Les Nouvelles de Léon le Sage*. Bordeaux, 1923 és A. Spulber: *Les Nouvelles de Léon le Sage*. Cernautsi, 1934.
37. Így *Theoph. cont.* 148, 8. E. Stein: *Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Orientales*, 2 (1934) 899 skk. 2. l. j. nézetével szemben, aki III. Michaél születését 836 körülre helyezte, vö. A. P. Každan: Iz istorii vizantijskoj chronografii X v. *VV* 21 (1962) 96 sk., kritikai megjegyzéseit, aki *Theoph. cont.* adatával tárgyilagosan megegyező lapszéli jegyzetre utal Genesiosnál. Michaélon kívül Theophilos Theodórával kötött házasságából még egy fiú (Kónstantin) – aki gyermekként meghalt (láthatóan nem sokkal 830 után: vö. Ostrogorsky és Stein:

- Byz., 7 [1932] 226 skk.) –, és öt lány született: Maria, Thekla, Anna, Anastasia és Pulcheria (vö. Bury: *Eastern Rom. Empire*, 465 skk.). A fiúutód hosszú ideig tartó hiányának tekintetében Theophilos lányai olyan méltóságot élveztek, amely a hercegnőknek nem járt: egy érem Theophilos és Theodóra mellett Thekla, Anna és Anastasia képét is ábrázolja (Wroth: *Byz. Coins*, II. 418).
38. Lásd az érmekeket Wrothnál: *Byz. Coins*, II. 431. és az amorioni 42 mártír aktáit, Vasiljevskij – Nikitin kiad., 52.: βασιλεύοντος τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς Μιχαὴλ καὶ Θεοδώρου καὶ Θέκλης. Vö. Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I. 191.
39. A tanács összetételéről Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I. 191 sk. 2. lj. Sergios Nikétiatésről, akinek helyére néhány forrás a már 838-ban elhunyt Manuélét lépteti, vö. Grégoire: *Neuvième siècle*. 515 skk.
40. A kronológiához utoljára Grumel: *Reg.*, 416, 425.
41. Mindenesetre 843 után is találkozunk a képellenes tanítások bizonyos reminiscenciáival. Vö. F. Dvornik: The Patriarch Photius and Iconoclasm. *DOP* 7 (1953) 68 skk., azonban ezen reminiscenciák jelentőségét túlbecsülni látszik, amikor Phótios korszakában ikonoklaszta veszclyről szól. Lásd a fejtegetéseit uő. in *Byz.*, 10 (1935) 5 skk. Az ikonoklaszta tanok továbbélésének problémájához vö. J. Gouillard: Deux figures mal connues du second Iconoclasm. *Byz.*, 31 (1961) 371 skk., kül. 387 skk. érdekes fejtegetéseit.
42. Vö. Dvornik: *Légendes*. 39 skk.
43. Erről B. Papadopoulos: Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς. Athen, 1948. 71 sk. H. Glykatzi – Ahrweiler: L'administration militaire de la Crète byzantine. *Byz.*, 31 (1961) 220 sk.
44. A környék azonosításához Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I. 196 sk. 2. lj.
45. Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I. 227 skk. E. E. Lipšic: Pavlikianskoe dviženie v Vizantii v VIII i pervoj polovine IX vv. *VV* 5 (1952) 49 skk. és Očerki 132 skk.
46. De adm. imp. 50, 9–25, Moravcsik – Jenkins kiad. Mégis a melingek és jezeriták I. Rómanos Lekapénos idejében ismét felkeltek a bizánci uralom ellen, mire a háború ismét kitört (ib. 50, 25–70). Vö. Viz izvori, II. 69 skk.
47. Grégoire: *Neuvième siècle*. 515 skk. Vö. G. Levi Della Vida: A Papyrus reference to the Damietta Raid of 853 A. D. *Byz.*, 17 (1944/1945) 212 skk.
48. Pseudo-Symeon Magister 658: καὶ ὑπὸ τῆς συγκλήτου πάσης ἀναγορεύεται καὶ αὐτοκρατορεῖ. Vö. Sym. Log.: *Georg. Mon. cont.* 823.
49. III. Michaél rchabilitálása mindenekelőtt H. Grégoire érdeme, akinek ötletes vizsgálata (*Inscriptions* 437 skk.; *Michel III*, 327 skk.; *Neuvième siècle* 515 skk.; *L'épopée byzantine* 29 skk.) jogos feltűnést keltett. Amiben számomra túl messzire menni látszik, arra később utalok. Vö. R. J. H. Jenkins: Constantine VII's portrait of Michael III. *Bull. de l'Acad. de Belgique*, 34 (1948) 71 skk. szép cikkét; A. Vasiliev: The Emperor Micheal III in *Apocryphal Literature, Byzantina-Metabyzantina*, 1 (1946) 237 skk.; F. Dvornik: *Byz.*, 10 (1935) 5 skk.; R. J. H. Jenkins – C. Mango: *The Date and Significante of the Xth Homily of Photius*. *DOP* 9/10 (1956) 128 skk.; C. Mango: *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*. Cambridge, Mass., 1958. 181 skk.
50. Több figyelemre méltó vizsgálat ellenére a felsőoktatás története Bizáncban még nincs kellőképpen feltárva. Fuchs: *Hochschulen* szerint a fejlődés állandó virágzást és hanyatlást mutat: II. Theodosios universitása Phókas alatt megszűnik, emiatt Hérakleios alatt új főiskolát alapítanak; ezt azután III. León alatt ugyan nem – mint ahogy a későbbi források tévesen megadják – gyűjtják fel, azonban bezárják, ezután pedig a felsőoktatásban tétlenség következett, ami egészen a 9. század közepéig tartott. L. Bréhier: Notes sur

- l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople. *Byz.*, 3 (1926) 73 skk. 4 (1927/28) 13 skk., és L'enseignement classique et l'enseignement religieux à Byzance. *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 21 (1941) 34 skk. véleménye szerint ezzel szemben Konstantinápolyban a főiskolai oktatás Nagy Kónstantin óta a 15. századig nem szakadt meg, és az állami tanintézet mellett, amely a világi tudományok tanítását és az állami hivatalnokok képzését szolgálta, mindig is fennállt egy teológiai főiskola a pátriárka templománál. Lásd Bréhier: *Civilisation*. 456 skk. Habár ez a nézet a fejlődést kissé leegyszerűsíti, és a bizonyításához néhány elem hiányzik, azonban az igazsághoz közel állni látszik. Vö. II. Grégoire: *Byz.*, 4 (1927/1928) 771 skk. F. Dvornik: Photius et la réorganisation de l'Académie patriarcale. *Mélanges Peeters*, II (1950) 108 skk. G. Buckler: Byzantine Education in Baynes–Moss: *Byzantium*. 216 skk.
51. Róla utoljára E. E. Lipšic: Vizantijskij učenij Lev Matematik. *VV* 2 (1949) 106 skk. és Očerki 338 skk. Vö. C. Mango: The Legend of Leo the Wise. *ZRVI* 6 (1960) 91 skk. észrevételeit.
52. J. Haller: *Das Papsttum*, II. 1 (1939) 65 skk. mindenesetre I. Miklós személyének jelentőségét megkísérli korlátozni.
53. Theod. Studit., Ep. II. 129, Migne: *P. G.* 99, 1416.
54. Tabari III, 1434 (= Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I. App. 318 sk.). Vö. Grégoire: *L'épopée byzantine*. 36 sk.
55. Tabari III, 1447 (= Vasiliev I. App. 319). Vö. Grégoire: *Inscriptions*, 437 skk. és *L'épopée byzantine*, 37 sk.
56. Grégoire: *Inscriptions*. 441 skk. és *Michel III*. 327 skk.
57. A részletekhez és a csatahely azonosításának kérdéséhez Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I. 251 skk. Bury: *Journal of Hellenic Studies*, 29 (1929) 124 skk. Grégoire: *Michel III*. 331 skk. és *Neuvième siècle*, 534 skk.
58. Az Anecdota Bruxellensia, I. *Chroniques byzantines du Manuscrit* 11376. F. Cumont kiad. (1894) 33. után a kronológia végérvényesen biztos. Ehhez C. de Boor: Der Angriff der Rhos auf Byzanz. *BZ* 4 (1895) 445 skk. Mégis már Fr. Krause: *Chrinocoen Nortmannorum* (1851) 261 sk. a velencei források alapján a helyes évet kinyomozta. Az orosz támadás hatását a legközvetlenebbül Phótios két homiliája ismerteti Müller: *F. H. G. V.* 162 skk. Angol fordítása jó kommentárral C. Mango: *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*. (1958) 74 skk. A további görög forrásokat G. Lachr: *Die Anfänge des russischen Reiches*. (1930) 91 skk. állította jól össze. Vö. Vasiliev: *Byzance et les Arabes*, I. 241 skk. és különösen a beható, az összes forrást és a rá vonatkozó irodalmat taglaló tanulmányt A. Vasiliev: *The Russian Attack on Constantinople*. Cambridge, Mass., 1946.
59. Symeon Logothetész (és az orosz krónika, ami itt Sym. Log., Georg. Mon. cont. követi) legendásan feldíszított tudósítása szerint az orosz hajókat vihar szórta szét úgy, hogy csak kevesen kerültek el a pusztulást. Mégis Phótios és Theophanész cont. semmit sem tudnak az orosz flotta megsemmisüléséről, és J. Diacon.: *MGH SS VII*. 18 szerint az oroszok „cum triumpho” tértek haza.
60. Photii Epistolae, Migne: *P. G.* 102. 736 sk. A sokat tárgyalt kérdéshez, amely szerint az oroszok, akik 860-ban Konstantinápoly ellen előrenyomultak, a kijevi vagy a tmutorokani területről származtak, vö. a terjedelmes bibliográfiát a beható és nagyon alapos áttekintésben V. Mošin: Varjagorusskij vopros. *Slavia*, 10 (1931) 109–136, 343–379, 501–537 és Načalo Rusi: Normany v vostočnoj Evrope. *BSI* 3 (1931) 38–58, 285–307. Lásd A. Vasiliev:

- The Russian Attack on Constantinople*. Cambridge, Mass., 1946. 169 skk., amely Kijev mellett döntött.
61. Vö. Dvornik: *Les Slaves*. 60 skk.
62. A szláv apostolokról szóló különösen terjedelmes irodalmat összeállította G. A. Iljinskij: *Opyt sistematičeskoj kirillo – mefodievskoj bibliografii*. Sofia, 1934. A bibliográfia folytatását M. Popruženko – S. Romanski: *Kirilometodievskaja bibliografija za 1934–1940 g.* Sofia, 1942.
63. Hogy Boris–Michaél keresztelése minden látszat ellenére nemcsak 865-ben (így Zlatarski: *Istorija*, I. 2. 27 skk. és Runciman: *Bulgarian Empire*. 104), hanem már 864-ben megtörtént, kimutatják A. Vaillant és M. Lascaris: *La date de la conversion des Bulgares*. *Revue des études slaves*, 13 (1933) 5 skk. Vö. már D. Anastasijevič: *Arhiv za arbanasku starinu*, 2 (1924) 137 skk.
64. A rekonstruáláshoz az Epist. Nicolai 86 et 98 ad Michaellem imp.-ből: *MGH Ep.* VI, II, 1. 454 skk., 488 skk. (Perels kiad.). Dölger: *Reg.* 464.
65. Grumel: *Reg.* 481.
66. Azaz az északnyugati Thrakiából (lásd fenn 176. oldal). Habár általában őt makedónnak és az általa alapított dinasztiát makedón dinasztiának nevezik, a tényleges Makedóniához semmi köze sem volt, hanem sokkal inkább Thrakiához, mivel Hadrianopolis környékén született. Egyáltalán nem biztos, hogy örmény származású volt, mint az általánosan elfogadott, és ahogy Adontz: *Basile Ier* azt nagyon határozottan állítja.
67. A kérdést – mely szerint VI. León I. Basileios legitim vagy sokkal inkább III. Michaél házasságon kívül született fia volt-e – gyakrabban és szorgalmasabban vitatják, mint a bizánci történelem számos alapvető problémáját. Most már biztosan érvényes, hogy VI. León I. Basileios fia volt: vö. N. Adontz: *Basile Ier*. 501 skk. A. Vogt: *Oraison funèbre de Basile Ier par son fils Léon VI le Sage* (1932) 10 skk. is visszavonta korábbi nézetét León illegitimitásáról (*Basile Ier*. 60 skk. és *Cambr. Med. History*, IV. 51 és 54). Vogt új kronológiája azonban elfogadhatatlan, mivel Adontzzal együtt inkább ragaszkodik ahhoz, hogy Kónstantin Basileios első házasságából származott, és Eudokia Ingerina csak 865 körül lett Basileios felesége. Továbbá V. Grumel: *Notes de chronologie byzantine. Échos d'Orient*, 35 (1936) 331 skk. azt feltételezi, hogy León 866. szeptember 19-én született (vö. továbbá Vogt: *Revue hist.*, 174 [1934] 389. 1 lj.), ahol VI. León születését már nem 864-re, hanem 866. szeptember 1-jére helyezi.
68. A forrásadatok Alexandros és Stephanos életkoráról ellentmondók, és Adontz: *Basile Ier*. 503 skk. bizonyítani próbálja, hogy a 870-ben született Alexandros I. Basileios fiatalabbik fia volt. Számomra azonban a Vita Euthymii, P. Karlin–Hayter: *Byz.*, 25/27 (1955/57) 10, 20 és Kónstantin Porphyrogennétosnak az egyértelmű közlései feltétlenül elsőbbséget élveznek a logothetéschrónika állításaival szemben, amelynek adatai I. Basileios családjának a történetéről nem mentesek a tévedésektől. A legnagyobb mértékben valószínűtlen, hogy testvéreinek születési sorrendjével VII. Kónstantin ne lett volna tisztában, és hogy – amint Adontz feltételezi – a ΒΕΚΑΑΣ Akrostichonból következtetnie kellett. Sokkal inkább ez a Phótiosnak tulajdonított Akrostichon (mely a következő nevek kezdőbetűjéből áll össze: Basileios, Eudokia, Konstantin, León, Alexandros és Stephanos) bizonyíték többek között amellet, hogy Stephanos I. Basileios legfiatalabb fia volt. Így számára az egyházi pályát szánták. Éppenúgy I. Rómanos negyedik és legfiatalabb fiát, Theophylaktost is az egyháznak szentelték. Ahogy az egyik, úgy a másik is 16 éves korában foglalta el a pátriárkatrónt, mivel Stephanos, aki a fent említettek alapján 871 körül születhetett, a pátriárkai méltóságot 886 decemberében kapta meg (lásd a 83. jegyzetet). G. Kolias: Βιογραφικά

- Στεφάνου Α' Οἰκουμηνικοῦ Πατριάρχου (886–893), Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδην (1953) 361. León Choïrosphaktés egy jambikus költeményére utal, amely szerint Stephanos „πενταπλήν πεντάδα χρόνῳ” élt. Mégis igen kétséges, hogy ezen költői fordulatot szó szerint szabad-e venni, amint azt Kolias teszi, aki a 893. május 17-én vagy 18-án meghalt Stephanos születését ezután: „valamivel 868. május 17-e vagy 18-a előttre vagy utána”, tehát pontosan 25 évvel ezelőttre teszi, és így rákényszerül arra, hogy VI. León és Alexandros születési időpontját ennek megfelelően megváltoztassa.
69. A bolgár érsekség különleges helyzetére a bizánci egyházon belül bizonyíték a bolgár egyház vezetőjének magas rangja: vö. Philotheos *Klétorolgionját* (Bury: *Admin. System.* 146. és a *Taktikon Benešević-et* (*Ranglisten*, 114 skk.), ahol a bolgár érsek az összes egyházi és világi méltóság között a 16. rangot viselte, és közvetlenül a pátriárka synkellosát követte, mialatt a további bizánci metropoliták és érsekek az 58. és 59., a püspökök pedig a 60. rangot töltötték be.
70. Zlatarski: *Istorija*, I. 2. 133 skk. teóriája, mely szerint a római legatusok a zsinat határozatát helybenhagyták, megalapozatlan. Vö. kritikámat in *Jugoslov. Istor. Časopis*, 1 (1935) 512 skk.
71. De adm. imp., cap. 29, 58 sq.
72. Vö. J. Ferluga: *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Belgrad 1958.
73. De adm. imp., cap. 30. 127 sq.
74. Vö. utoljára G. Sp. Radojičić: La date de la conversion des Serbes. *Byz.*, 22 (1952) 253 skk. érdekes tanulmányát, amely a szerbek megtérítését a 867–874 közötti időre helyezi.
75. A rekonstruáláshoz az Epist. Ludovici imp. ad Basiliumból, *MGH SS III*, 521 skk. Dölger: *Regesten*. 487.
76. Honigmann. *Ostgrenze*. 64.
77. Vö. J. Laurent: *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*. Paris, 1919; R. Grousset: *Histoire de l'Arménie*. Paris, 1947.
78. R. H. Dölley: A forgotten byzantine conquest of Kypros. *Bull. de l'Acad. de Belgique*, 34 (1948) 209 skk., feltételezése tarthatatlan, amely szerint a bizánciak Ciprust nem I. Basileios – mint ahogy Kónstantin Porphyrogennétos a *De thematibus XIV*. 20. Pertusi kiad. művében határozottan állítja –, hanem sokkal inkább VI. León alatt foglalták el, és 906-tól 915-ig volt birtokukban, amint már azt a Vasiliev: *Vizantija i Araby*, II. 50 skk. és 164 skk. által közölt forrásanyag is mutatja. Vö. R. J. H. Jenkins: Cyprus between Byzantium and Islam. *Studies presented to D. M. Robinson* (1953) 1008. 15. l. Himerios tengeri manővereiről VI. León alatt lásd 227. sk.
79. Vö. Gay: *Italie*. 132 skk.
80. Hogy a 879-es zsinat nem vezetett semmilyen újabb szakadáshoz Bizánc és Róma között, és Phótios „második skizmája” egyáltalán nem is létezett, elsőként F. Dvornik: Le second schisme de Photius. *Byz.*, 8 (1933) 425 skk. és V. Grumel: Y-eut-il un second schisme de Photius? *Revue des Sciences philos. et théol.*, 32 (1933) 432 skk. és La liquidation de la querelle Photienne. *Échos d'Orient*, 33 (1934) 257 skk. tanulmányaikban mutatták meg. Ez a fontos eredmény teljes megerősítésre talált a további vizsgálatok során, amelyeket itt nem szükséges egyenként ismertetnünk, mivel Dvornik: *Photian Schism*. Kül. 202 skk. összefoglaló nagy művére utalhatunk. Vö. Grumel: *Reg.* 445–589.
81. Procheiron in Zepos: *Jus II*. 116.
82. Zachariä: *Geschichte*. 22. azon a nézeten volt, hogy az *Epanagógé* hivatalos közzététele nem történt meg. Ezen nézetet sok kutató osztja: vö. többek között Vogt: *Basile Ier*. 135; P.

- Collinet: *Cambridge Med. Hist.*, IV (1924) 712; C. Kržišnik: O pravni naravi Epanagoge. *Slov. pravnik*, 1935. Az *Epanagógé* hivatalos karaktere mellett fellépnek figyelemre méltó érvekkel V. Sokol'skij: O karaktere i znašenii Epanagogi. *VV I* (1894) 18 skk.; G. Verdanskij: Vizantijskie ušenija o vlasti carja i patriarcha. *Recueil Kondakov* (1926) 152; Die kirchliche-politische Lehre der Epanagoge. *BNJ* 6 (1928) 121 és The Tactics of Leo the Wise and the Epanagoge. *Byz.*, 6 (1931) 333 skk.; M. Benemanskij: $\epsilon\omicron\ \pi\rho\acute{o}\chi\epsilon\iota\rho\omicron\ \nu\omicron\mu\omicron$? (1906) 151 skk. Azonban az *Epanagógé* sohasem érte el azt az ismertséget és elterjedést, melyet a Procheiron. Az *Eklogával* és a *Procheironnal* szemben sohasem fordították le az egészet szláv nyelvekre. Tanítása a császárról és a pátriárkáról (lásd későbbiekben) a Dušan István alatt készített szláv fordításában Matthaios Blastarés 1335-ben keletkezett Syntagmájából vált ismertté a szláv világban.
83. Mialatt Grégoire: *Neuvième siècle*. 549 (vö. *Byz.*, 8 [1933] 503. 2. lj.), és A. Vogt: Note sur la chronologie des patriarches de Constantinople au IXe et au Xe siècles. *Échos d'Orient*, 32 (1933) 276. Stephanos pátriárkává való kinevezését 887 decemberére teszi, V. Grumel: La chronologie des événements du règne de Léon VI. *Échos d'Or.*, 35 (1936) 10 skk. új érvekkel a régebbi kutatás által elfogadott kronológia mellett lép fel, melyben Stephanost 886 decemberében – tehát néhány hónappal VI. León trónra lépését követően – lépteti a pátriárkai trónra. Vö. Grumel: *Reg.*, II. 130 (toldalék: 886. december 18). Vö. G. Kolias: Βιογραφικά Στεφάνου Α' Οὐκουμηνικοῦ Πατριάρχου (886–893), Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδην (1953) 358 skk. A pátriárkai tisztség átruházása a 16. életévét még be sem töltött testvére (lásd a 67. jegyzetet) számára az egyházirányítás felett korlátlan befolyást biztosított. Bizonyára VI. León fő célja a túlzottan erős és önféjű Phótios eltávolítása volt. Ez számomra következetesebb magyarázatnak látszik, mint Dvornik: *Photian Schism*. 241 skk. feltételezése, mely szerint VI. León azon szándék vezette, hogy az apja politikájával szembenálló ellenzékéből a bizánci egyházi pártokkal való vitában az ellenkező irányba haladjon, és a radikális egyházi irányzatot támogassa. Mivel VI. León a szerzetesi párttal csak azon nehézségek következtében szövetkezett, melybe – majdnem húsz évvel később – negyedik házassága miatt került, és ebből különben sem következik, hogy a közte és apja között levő személyes ellentét politikai irányváltáshoz vezetett volna. Sokkal inkább az ellenkező eset valószínű, amint azt a jogi kodifikáció területén végzett munkája különösen értetően mutatja (lásd 219. sk.). A Rómához való viszonyának kérdéséhez mindenesetre, mint Dvornik i. m. helyesen kiemeli, Phótios második bukásának semmi köze sincs.
84. A két testvér közötti viszony igen feszült volt, sőt időnként éppenséggel ellenséges. Mégis az a nézet, hogy VI. León testvérétől időlegesen a társcsászári méltóságot megvonta volna (így Lambros: *BZ* 4 [1895] 92, és Runciman: *Romanus Lecapenus*. 45), téves. Vö. észrevételeimet in *SK* 5 (1932) 253. 10. lj. Éppennyí téves Spulber: *Les Nouvelles de Léon le Sage* (1934) 47. feltételezése, hogy Alexandros társrégenssége (VII.) Kónstantin koronázása után megszűnt. Ennek ellenkezőjét bizonyítja már a 911-es bizánci–oroszi szerződés, amely León, Alexandros és Kónstantin császárokat említi: Trautmann: *Die Nestorchronik*. 19. (ahol tévesen a szerződés a 912. évvel szerepel); lásd még Cross: *Russian Primary Chronicle*. 65.
85. Vö. A. Vogt: La jeunesse de Léon VI le Sage. *Revue hist.*, 174 (1934) 403 skk.
86. Vö. H. Grégoire: *Byz.*, 5 (1929) 399 sk. V. Laurent: *Échos d'Orient*. 34 (1935) 461. C. A. Spulber: *Les Nouvelles de Léon le Sage*. 1934, 42.
87. Vö. erről C. Mango: The Legend of the Leo the Wise. *ZRVI* 6 (1960) 59 skk. beható tanulmányát.

88. Μ. ΚΡΙΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΤΖῆ ΤΙΠΟΥΚΕΙΤΟΣ. I–XII C. Ferrini et J. Mercati kiad. *Studi e Testi*, 25 (1914); lib. XIII–XXIII F. Dölger kiad., ibid. 51 (1929), lib. XXIV–XXXVIII St. Hoermann et E. Seidl kiad., ibid. 107 (1943). Vö. F. Dölger és E. Seidl: Beiträge und Berichtigungen zum Tipukeitos. *BZ* 39 (1939) 146 skk. E. Seidl: Die Basilikenscholien im Tipukeitos. *BZ* 44 (1951) (Dölger–Festschrift) 534 skk.
89. Ezt gyakran nem a megfelelő mértékben veszik számításba és a *Basilikát* a szükséges fenntartás nélkül, mint a 9. század forrását értékelik. Vö. A. P. Každan: Vasiliki kak istoričeskij istočnik. *VV* 14 (1958) 56 skk., aki joggal hangsúlyozza, hogy a *Basilika* a 6. század, nem pedig a 9. század politikai és társadalmi viszonyait tükrözi. Ezen nézetet lényegesen nem cáfolták meg M. J. Szuzjumov: Vasiliki kak istočnik dlja vnutrennej istorii Vizantii. Ib. 67 skk. és E. E. Lipšic: Neskol’ko zamečanij o Vasilikach kak istočnike. Ib. 76 skk. ellenvetései.
90. C. A. Spulber: *Les Nouvelles de Léon le Sage* (1934) 81 skk. ellenére a gyakran kifejtett nézet érvényben maradhat, mely szerint a novellagyűjteményt VI. León második házassága előtt jelentették meg, mivel a 90. nov. a második házasságot határozottan helyteleníti. Ennél mindenesetre figyelembe kell venni, hogy VI. León – ahogy Grumel: *La chronologie des événements du règne de Léon VI. Échos d’Or*, 35 (1936) 5 skk. kimutatta – második házasságát csak a 898. év elején kötötte. Egy korábbi megjelentetési dátum mellett szól az a körülmény, hogy a 893. május 17. elhunyt Stephanos, az egyetlen pátriárka, aki León novelláiban szerepel. Vö. C. Kržišnik. *BZ* 37 (1937) 486 skk.
91. Nov. 46, 47 és 78; Zepos: *Ίus*, I. 116., 116 sk. és 147. Noaille – Dain: *Les Nouvelles de Léon VI le Sage* (1944) 182, 184, 270.
92. Mindenesetre León törvényei szívesen kitérnek az alattvalók általános jólétére és az ugyanolyan jogszolgáltatás biztosítására mindenki számára, mégis anélkül, hogy ezekből a kegyes didaktikus alapelvekből azt a következtetést vonnánk le, amit számos modern kutató ebből levonni szeretne. Vö. G. Michaélidēs – Nouris: *Les idées philosophiques de Léon le Sage sur les limites du pouvoir législatif et son attitude envers les coutumes. Mnemosynon Bizoukidēs* (1960) 27 skk. nézetét, mely szerint VI. León törvénykezése a humanitás és a liberalizmus szellemét viseli magán és a nyilvános véleményt (*opinion publique*) rögzítette.
93. A Bizáncra gyakran alkalmazott jelszó a *caesaropapizmus* téves képet nyújt arról a viszonyról, amely Bizáncban, mégpedig a középkori Bizáncban az állam és az egyház között a valóságban fennállt, amire én már az Otnošenje cerkvi i gosudartsva v Vizantii. S. K. 4 (1933) 121 skk. cikkemben utaltam. Anélkül, hogy az akkori fejtegetéseimhez mindenben ragaszkodnék, ma is azt a nézetet vallom, hogy egyrészt a félig római császárság első századában és másrészt a középkori Bizánci Birodalom egyház és az állam viszonya között alapvető különbség van. Ezzel szemben F. Dölger: *BZ* 31 (1931) 449 sk. azt hiszi, hogy az állam és az egyház viszonya Bizáncban mindig az egyes állami- és egyházi vezetők személyes tulajdonságából magyarázható. Különösen tipikusak H. Gelzer: *Das Verhältnis von Staat und Kirche in Byzanz. Hist. Zeitschr.*, 86 (1901) 193 skk. ismert fejtegetései azon teória számára, amely szerint a bizánci egyházat maradéktalanul a *caesaropapista* császárság alá rendelték. A bizánci állami és egyházi viszony általam jelzett fejlődése egyébként teljes megerősítésre talált a képzőművészet alkotásaiban: vö. Grabar: *Empereur*. 175 skk. és mások.
94. Vö. Bury: *Admin. System*; Bréhier: *Institutions*. 121 skk.; W. Ensslin: *The Emperor and the Imperial Administration in Baynes–Moss: Byzantium* (1949) 268 skk.
95. Vö. Stein: *Ein Kapitel*. 70 skk. fontos észrevételeit.

96. Ezen kisebb rangú katonai-adminisztratív egységek jelentőségét a régebbi themaszervezetben belül találóan emelte ki J. Ferluga: Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja. *ZRVI* 2 (1953) 61 skk.
97. Az öt utolsó thema még hiányzik Philotheos *Klétorologion*jából, azonban már mint themák jelennek meg a *Taktikon* Beněševićben és VII. Kónstantin themakönyvében (a Leontokomis bizonyára tévedésből hiányzik a *De thematibus*ból, éppen úgy, ahogyan a Charsianon, Kappadokia és Dalmatia themák minden látható ok nélkül hiányoznak). Mezopotamia már a ceremóniakönyvben (*De caerim.* 697, 3) a themastratégosok 908–910 körül összeállított fizetési listájában themaként szerepel, mialatt a másik négy körzet itt még csak kleisuraként jelenik meg. A fizetési listáról és keletkezésének idejéről lásd J. Ferluga: Prilog datiranju Platinog spiska stratega iz De caerimoniis. *ZRVI* 4 (1956) 63 skk.
98. A *De thematibus*ban szereplő Kypros thema a valóságban csak I. Basileios alatt rövid ideig állt fenn és aztán ismét az arabok kezére került (lásd a 216. oldalt.).
99. Vö. Stein: *Untersuchungen.* 19 skk.
100. Vö. a forrásáttekintésben a 202. oldalon.
101. A caesarcímhez vö. R. Guillard: Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: le César. *Or. christ. per.*, 13 (1947) 168 skk. alapos fejtegetéseit.
102. Vö. A. Vogt: La patricienne à ceinture. *Échos d'Orient*, 37 (1938) 352 skk. Lásd H. E. Del Medico: Byzance avant Byzance: la Patricienne à ceinture. *Actes du VIe Congrès International d'Études byzantines*, I (1950) 73 skk.
103. Vö. R. Guillard: Les eunuques dans l'Empire byzantin. *Études byz.*, 1 (1943) 196 skk.; uő.: Fonctions et dignités des eunuques, *Études byz.*, 2 (1944) 185 skk., 3 (1945) 179 skk.; uő.: Études de titulature byzantine: les titres auliques réservés aux eunuques. *REB* 13 (1955) 50 skk., 14 (1956) 122 skk.; uő.: Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: les titres auliques des eunuques. *Byz.*, 25/27 (1955/57) 649 skk.
104. R. Guillard: *Études de titulature byzantine: le rectorat.* *Mémorial L. Petit* (1948) 185 skk.
105. R. Guillard: Études de titulature et de prosopographie byzantines: le protostrator. *REB* 7 (1950) 156 skk.
106. *De caerim.* 264 és 528: πατήρ πόλεως. Vö. F. Uspenskij: Konstantinopol'skij eparch. *IRAİK* 4 (1899) 90 skk.
107. Bury: *Admin. System*, 91 sk.; Dölger: *Finanzverwaltung.* 22 sk.
108. Vö. II.-G. Beck: Der byzantinische „Ministerpräsident“. *BZ* 48 (1955) 309 skk.; J. Verpeaux: Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ὁ μεσάζων. *BSI* 16 (1955) 270 skk.
109. Vö. Dölger: *Finanzverwaltung.* 24 sk.
110. Vö. Dölger: *Byz. Diplomatiek.* 62 sk.
111. Vö. Dölger: *Byz. Diplomatiek.* 50 skk.
112. Erre már Uspenskij: *Voennoe ustrojstvo.* 154 skk. nyomtatékkal utalt. Utoljára Glykatzi-Ahrweiler: *Recherches.* 2 skk., 24 skk. ezen különbséget beható vizsgálatával találóan bemutatta.
113. Vö. R. Guillard: Études sur l'histoire administrative de Byzance: le Domestique des Scholes. *REB* 8 (1950) 5 skk. Glykatzi-Ahrweiler: *Recherches.* 26 és 55 skk.
114. Vö. R. Guillard: Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine. *BZ* 44 (1951) (Dölger – Festschrift) 212 skk.

115. Vö. egyrészt a *Taktikon Uspenskij*t, Philotheos *Klétorologion*ját és a *Taktikon Beneševićet* (Benešević: *Ranglisten*. 124–125), másrészt azonban Liutprand: *Antapodosis*, VI. 10.
116. Az Anatolikon stratégosai előtt, a scholák domestikosa, az Armeniakon stratégosa és azután a további stratégosok következnek – Philotheosnál azonban csak három méltóság áll, azaz előrehaladó sorrendben: a konstantinápolyi pátriárka synkellosa, a réktor és a basileopatör – egy méltóság – amit VI. León apósa Stylianos számára teremtett, és mint tiszteletbeli címnek a hivatallistán nem lett volna szabad szerepelnie.
117. *De caerim.* 696 sk. Az összehasonlításhoz idézzük, hogy Liutprand (*Antap.* VI, 10) szerint a 10. század közepén a hivatalnokok, akik a patrikios címet viselték, valamikor 12 font aranyat és egy ünnepi öltözetet, a magistros cím viselői 24 font aranyat és két ünnepi öltözetet, a réktor, a scholák domestikosa és a császári flotta drungariosa valamikor 48 font aranyat és 4 ünnepi öltözetet kaptak évente (az utolsó három hivatalnok fizetését E. Stein: *BZ* 24 [1924] 385. 1. l. tárta fel).
118. Az *Eparchoskönyv* keletkezésének idejéről lásd fenn a 203. oldalon, a Források alatt. Az *Eparchoskönyv* legalaposabb vizsgálatát Stöckle és Zünfte kínálja. Értékesek továbbá Christophilopulos: *Ἐπαρχικὸν βιβλίον*, és Mickwitz: *Zünfte*. 205 skk. művei, ahogyan Černousov: *ŽMNP* 1914. szept. 154 skk. és Kubitschek: *Num. Ztschr.*, 44 (1911) 185 skk. tanulmányai. Vö. különösen M. J. Sjuzumov: *Kniga eparcha*. Sverdlovsk, 1949 és Remeslo i trgovlja v Konstantinopole v načale X v. *VV* 4 (1951) 11 skk. és A. P. Každan: Cechi i gosudarstvennye masterskie v Konstantinopole v IX–X vv. *VV* 6 (1953) 132 skk. és *Derevnja i gorod*. 301 skk. fontos fejtegetéseit. Lásd továbbá Nicole kommentárját a szövegkiadáshoz (1893) és a francia fordításhoz (1894); Freschfield csekély kommentárját az angol fordításhoz (1938); Zachariä: *BZ* 2 (1893) 132 skk. és 177; L. M. Hartmann: *Ztschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch.*, 3 (1894) és *Annalekten zur Wirtschaftsgesch. Italiens im frühen Mittelalter* (1904) 16 skk.; F. Uspenskij: Konstantinopol'skij eparch, *IRAIK* 4 (1899) 90 skk.; Gehrig: *Das Zunftwesen Konstantinopels im X. Jahrhundert. Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik*, 38 (1909) 577 skk.; Waltzing: *Études hist. sur les corporations*, II (1896) 347 skk.; Kornemann: *RE* IV (1901) 478 sk.; Vogt: *Basile Ier*. 139 skk. és 389 skk.; G. Marzemi: *Atti del R. Ist. Veneto di scienze, lettere ed arti*, 94 (1934/35) 381 skk.; Mickwitz: *BZ* 36 (1936) 63 skk. Elégtelenek azonban Christo Macri: *L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance* (1925) és G. Zoras: *Le corporazioni bizantine* (1931) könyvei.
119. Ezt különösen hangsúlyozza Stöckle: *Zünfte*. 135 skk.; L. M. Hartmann: *Annalekten*. 16 skk.; S. P. Waltzing: i. h. 347 sk.; E. Kornemann: *RE* IV. 478.
120. Így H. Gehrig: i. h. 592 skk. A. P. Každan: *VV* 6 (1953) 143 skk. és *Derevnja i gorod*. 305 skk.
121. Vö. M. J. Sjuzumov: *VV* 4 (1951) 33 skk.; A. P. Každan: *Derevnja i gorod*, 291 skk.
122. Másként Mickwitz: *Zünfte*. 206 skk., aki a céhszervezet tagjai számára nyújtott gazdasági előnyeit vizsgálatának előterébe állítja.
123. *Tactica Leonis* II. 21 (Vári I. 29): προχειρίζεσθω μὲν στρατηγὸς, εὐγενής, πλούσιος... IV. 3 (Vári I. 50): καὶ εὐπορωτάτους αὐτοὺς εἶναι καὶ αὐγεῖναι κατὰ τε τὸ γένος... Vö. ehhez M. Mitard: *Le pouvoir impérial au temps de Léon VI le Sage. Mélanges Diehl*. I (1930) 215 skk. fontos fejtegetéseit.
124. *Cod. Just.* I. 53. 1 az 528. évtől.
125. Nov. 84 (Zepos: *Jus* I. 152 sk.)

126. Nov. 114 (Zepos: Jus I. 186 sk.). Dölger: *Reg.* 558.; Zachariä: *Geschichte.* 239. kétsége czen novella eredetiségével kapcsolatban megalapozatlan.
127. Vö. G. J. Bratianu: Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique. *Sbornik Nikov* (1940) 30 skk.
128. Ezen háború kronológiája Zlatarski: *Izvestijata.* 88 skk. meggyőző bemutatása után. Vö. G. Kolias: *Léon Choerosphactès.* (1939) 23 skk.
129. A magyarok származásáról, előtörténetükről és vándorlásukról a Volga-torkolattól az új hazájukba vö. J. Moravcsik: Zur Geschichte der Onoguren. *Ungar. Jahrb.*, 10 (1930) 53 skk.; C. A. Macartney: *The Magyars in the Ninth Century.* Cambridge, 1930. Vö. H. Grégoire: Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Ges.*, 91 (1937) 630 skk. Lásd továbbá a teljes irodalmat Moravcsiknál, *Byzantinoturcica*, I. 134 skk.
130. Vasiliev: *Vizantija i Araby*, II (1902) 114. és *Cambridge Medieval Hist.*, IV. 140 skk. azon nézete hibás, mely szerint Niképhoros Phókas csak 900 körül lett Itáliából visszahíva, mivel az összes forrás abban megegyezik, hogy Niképhoros Phókas a 894-es bolgár háború alatt a scholák domestikosaként a bizánci hadsereget irányította (vö. Zlatarski: *Izvestijata*). Nem sokkal később Stylianos Zautzés szorgalmazására ezen hivatalából felmentették, és León Katakalonit nevezték ki helyette, aki a 896. évi bolgár háborúban volt a parancsnok: vö. Grumel: *Chronologie*, 24 skk. Vö. H. Grégoire: La carrière du premier Nicéphore Phocas. Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδην (1953) 237 skk.
131. A kronológiához Grumel: La chronologie des événements du règne de Léon VI. *Échos d'Or.*, 35 (1936) 34 skk. szemben H. Grégoire-ral, *Byzantion*, 5 (1930) 394 skk., aki a 897. év mellett lép fel.
132. Röviddel ezelőttig at-Tabari alapján általánosan elfogadták, hogy a 904-es arab expedíció Attaleia elfoglalásával kezdődött. Mégis H. Grégoire: Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique. *Byz.*, 22 (1952) 373 skk. kimutatta, hogy at-Tabari tudósítása valójában Thessaloniké bevételére vonatkozik, és nem Attaleiáéra, amelyről a bizánci források semmit sem tudnak.
133. Ezt mutatja a két határkö a 6412. évből (= 904), amelyeket nem messze Naryzs-Kaj falutól, Thessalonikétől kb. 20 km-re találtak: lásd F. Uspenskij: *IRAIK* 3 (1898) 184 skk. Hogy a felirat eredetiségéhez a legcsekélyebb kétség sem férhet, találóan mutatja M. Lascaris: Les sources épigraphiques de la légende d'Oleg. *Mélanges H. Grégoire*, III (1951) 213 skk. (Oleg orosz herceghez mindenesetre ezen feliratnak – ahogy a szerző maga is kiemeli – semmi köze sincs). A fontos tanulmányt ismét kiadták in M. Lascaris: Deux notes sur le règne de Syméon de Bulgarie. *Wetteren*, 1952. 5 skk.
134. Grumel: Notes chronologiques. *Échos d'Orient*, 36 (1937) 202 skk.
135. Vö. ehhez és a következőkhöz R. J. H. Jenkins: The date of Leo VI's Cretan Expedition. Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδην (1953) 277 skk.
136. Erre már Vasiliev: *Vizantija i Araby*, II. 167 skk. joggal utalt.
137. *Polnoe Sobranie Russk. Letopisej*, I. 2 (1926) 30 skk. Német ford. Trautmann: *Die Nestorchronik* (1931) 19 skk. Oleg Konstantinápoly elleni hadjáratának történetiségével kapcsolatban ismételt kétség merült fel: vö. kül. H. Grégoire: La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor. *Bull. de l'Acad. Royale de Belgique*, 23 (1937) 80 skk., R. H. Dolley: Oleg's Mythical Campaign against Constantinople, ib. 35 (1949) 106 skk. és ismét H. Grégoire: L'histoire et la légende d'Oleg, prince de Kiev. *Nouv. Clio*, 4 (1952) 281 skk. Már én megmutattam, hogy ezen kételkedés megalapozatlan in L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907. *Annales de l'Inst. Kond.*, 11 (1939) 47 skk., 296 skk.

- Ezt mutatta beható vizsgálata során A. A. Vasiliev: *The Second Russian Attack on Constantinople. DOP* 6 (1951) 161–225. Vö. továbbá R. J. H. Jenkins: *The supposed Russian attack on Constantinople in 907: Evidence of the Pseudo-Symeon. Speculum*, 24 (1949) 403 skk.
138. Vö. Grumel: *La chronologie des événements du règne de Léon VI. Échos d'Or*, 35 (1936) 5 skk.
139. Nov. 90 (Zepos: *Źus*, I. 156 sk.).
140. V. Grumel: *La chronologie des événements du règne de Léon VI. Échos d'Or*, 35 (1936) 8 skk.
141. Vö. Dvornik: *Photian Schism*. 275 skk.
142. P. Grierson and R. J. H. Jenkins: *The date of Constantine VII's Coronation. Byz.*, 32 (1962) 133 skk. szerint Biborbanszületett Kónstantint valószínűleg 908. május 15-én megkoronázták, és nem 911. június 9-én, amint azt korábban feltételezték.
143. Örömeben, hogy 33 évi társuralkodóság után végre főcsászár lett, Alexandros még a pénzekben is αὐτοκράτωρ πιστὸς εὐσεβὴς βασιλεὺς Ῥωμαίων-nak nevezte magát. Vö. Mušmov: *Byz.*, 6 (1931) 99 sk. Nemcsak ezen sokatmondó felirat tekintetében – amely a legrégebbi eddig ismert éremfelirat az autokratór címmel –, hanem a teljes irodalmi forrásanyag tekintetében is tarthatatlan Spulber: *Les Nouvelles de Léon le Sage* (1934) 47. 1. l. j. nézete, mely szerint Alexandros sohasem volt főcsászár, hanem csak VII. Kónstantin nevében uralkodott.
144. Runciman: *Romanus Lecapenus*. 45, Nikolaos Mystikos (Migne: *PG*. 111, 217) állításában joggal kételkedik, mely szerint őt már VI. León megbánást tanúsítva a pátriárkai trónra visszahívta. A bizánci kronográfia erről semmit sem tud, sokkal inkább idézi visszahelyezését Alexandros első intézkedéseként. Vö. Sym. Log.: *Georg. Mon. cont.* 871.
145. A. P. Každan, *K voprosu o načale vtoroj bolgaro-vizantijskoj vojny pri Simeone. Slavjanskij archiv* (Moskva, 1959), 23 skk. szerint Simeonnal a háború nem Alexandros halála után kezdődött, ahogy Zlatarski: *Istorija*, I. 2. 358 skk. és Pervyj pohod bolgarskogo carja Simeona na Konstantinopol'. *Recueil Kondakov* (Prag, 1926) 19 skk. feltételezte, hanem minden látszat szerint még életében.
146. Vö. Dölger: *Bulgarisches Zartum und byzantinisches Kaisertum. Bull. de l'Inst. archéol. bulgare*, 9 (1935) 57 skk. (= *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt*, 140 skk.) Ostrogorsky: *Avtokrator*. 121 skk. és *Die byzantinische Sraatenhierarchie. SK* 8 (1936) 45. Lásd Dölger: *Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers. Sbornik Nikov* (1940) 219 skk. (= *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt*, 183 skk.).
147. Simeon császárrá koronázásáról Ostrogorsky: *Avtokrator*. 121 skk. és *Die Krönung Symeons von Bulgaricn. Bull. de l'Inst. archéol. bulgare*, 9 (1935) 275 skk.
148. León Diakonos 123: αὐτοκράτορα εαυτὸν ἀνακηρύττειν Ῥωμαίοις ἐκέλευεν.
149. A fiatalabb szent Lukács életrajza (Migne: *PG*. 111, 449 skk.) szerint a szentnek a bolgár invázió következtében el kellett hagynia a phókisi Joannitza hegyen levő lakhelyét, és tíz évet töltött Patras közelében, és csak Simeon halála (†927) után térhetett haza. Ezért feltételezi Dichl: *Choses et gens de Byzance*. 3 sk., hogy az észak-görögországi bolgár invázió 917-ben történt. Mivel azonban Simeon 917 augusztusában Achelóosnál és ugyan ezen év végén vagy 918 elején Katasyrtainál harcolt, cz a datálás nem lehetséges, mint azt már Runciman: *Romanus Lecapenus*, 84 és *Bulgarian Empire*, 159 megjegyezte, aki azonban tévesen a 916. év mellett lép fel. Kétséggkívül találó, hogy a „tíz évre” vonatkozó adatot nem lehet szó szerint venni, de ilyen esetekben a kerekítés felfelé sokkal valószí-

- nőbb, mint lefelé. Ezenfelül Simeon nagyarányú előretörése Észak-Görögországba – amint Diehl azt helyesen látta – kétségkívül az Achelóosnál aratott győzelmének volt a következménye. Ez mind arra ösztönöz minket, hogy a görög hadjáratot a 918-ra tegyük. Rómanos Lekapénos felemelkedésének idejére való helyezésére (ahogy Zlatarski: *Istorija*, I. 2 405 skk. a 920. évre teszi és Mutaščiev: *Istorija*, I. 232) semmilyen indok sincs.
150. Vö. V. Grumel: *Échos d'Orient*, 36 (1937) 52 skk. és F. Dölger: *BZ* 37 (1937) 532.
151. A 920. évhez (nem 919) V. Grumel: Notes de chronologie byzantine. *Échos d'Orient*, 35 (1936) 333 skk. Hogy Rómanos a 920. júliusi egyesülési zsinaton mint basileopatör jelent meg, bizonyítja azt, hogy nemcsak – mint azt Grumel kiemeli – a császárrá, hanem a caesarra koronázása sem történt meg 919 előtt.
152. A kronológiához Dölger: *Reg.* 604, aki joggal hangsúlyozza, hogy pontosabb időmeghatározás az egymásnak ellentmondó és a magukban is hibás források tekintetében nem lehetséges. A 924. szeptember 9-i datálás, amit utoljára Runciman: *Romanus Lecapenus*. 246 skk. képviselt, éppen úgy bizonytalannak tűnik, mint minden más javasolt datálás.
153. I. Rómanos levele után Simeon magát βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων (Δελτίον I, 659) nevezte. A Ῥωμαίων neki többet jelentett, mint a Βουλγάρων. Egy olyan molybdobullosát fedeztek fel, amelyen Simeon magát egyszerűen a rómaiak császáranak nevezi: Συμεὼν ἐν χρυσ[τῷ] βασιλε[ύς] Ῥωμέων (T. Gerasimov: *Bull. de l'Inst. archéol. bulgare*, 8 [1934] 350).
154. Vö. Šišić: *Povjest.* 407 skk.; Jireček: *Geschichte*, I. 199 skk.
155. Časlav már 927 vagy 928-ban uralomra lépett, és nem csak a harmincas években, amint azt korábban feltételezték. Vö. észrevételeimet: Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci. *Istor. časopis*, 1 (1948) 24 skk.
156. *De adm. imp. cap.*, 33, 16 (Moravcsik–Jenkins kiad.). Šišić: *Povjest.* 412 ellenére véleményem szerint Jireček: *Geschichte*, I. 202 nézete elfogadható, miszerint Michaél közeledése Bizánchoz csak Simeon halála után következett.
157. Vö. P. Mutaščiev: Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien. *BZ* 30 (1929/30) 387 skk.
158. Az igen gazdag és az utóbbi időben különösen erősen megnövekedett bogumilokkal kapcsolatos irodalomból kül. említésre méltóak D. Angelov: *Bogomilstvoto v Bŭlgarija*. Sofia, 1947 (erősen kibővített kiadása: Sofia, 1961) és *Der Bogomilismus auf dem Gebiet des byzantinischen Reiches*, I. Sofia, 1948; II. Ch. Pucch et A. Vaillant: *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*. Paris, 1945; St. Runciman: *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge, 1946; D. Obolensky: *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*. Cambridge, 1948; A. Soloviev: La doctrine de l'Eglise de Bosnie. *Bull. de l'Acad. de Belgique*, 34 (1948) 481–534; H. Grégoire: *Cathares d'Asie Mineure, d'Italie et de France. Mémoires L. Petit* (1948) 142–151. Vö. továbbá A. Schmaus: Der Neumanichäismus auf dem Balkan. *Saeculum*, 2 (1951) 271 skk. igen tartalmas kutatási jelentését.
159. VII. Kónstantin előtt Rómanos Lekapénos kapta meg az elsőbbséget 921. május 20-a (Christophoros koronázását nem Rómanos, hanem VII. Kónstantin foganosította: *Theoph. cont.* 398; ellenben a fiatalabb Lekapénos koronázását maga Rómanos végezte: *ibid.* 409, 21) és április 22-e között (az ugyanebből az évből származó Protimésis-novella [lásd e rész 162. jegyzetét] ugyanis Rómanos, Kónstantinos és Christophoros császárok nevében lett kiadva: Zepos: *Ώς*, I. 200); Christophoros Lekapénost azonban már 922 áprilisa

után megkoronázták, és nemcsak sokkal később lányának Peter bolgár cárral való 927. évi eljegyzésével összefüggésben, mint azt *Theoph. cont.* 414, 16 megadja (ezután Runciman: *Romanus Lecapenus.* 67), hanem már a fiatalabb Lekapénos 924. december 25-én történt koronázása előtt. Mivel két darab a Rómanos, Christophoros és Kónstantinos császárok nevében kiadott Chrysobullosról vannak híradásaink (Zepos: *Jus*, I. 204. Dölger: *Reg.*, 593 és 594; eszerint az okleveleket 922 áprilisa és 924. december 25-e közötti időszakra lehet datálni).

160. Grumel: *Reg.*, 669.

161. Zepos: *Jus*, I. 209.

162. Zepos: *Jus*, I. 198 skk.; Dölger: *Reg.*, 595.; Lemerle: *Histoire agraire.* 219, 1, 265 skk. röviddel ezen szövegkiadások után mint ennek, úgy a kisbirtokosok védelméhez kapcsolódó többi novella kérdését is felvetette, és ezzel kapcsolatban azt a nézetet hangoztatta, hogy ezen novellának – szövege, időpontja és szerzősége – súlyos gondokat okoz. Már Zachariä egy lábjegyzetében röviden utalt arra – ami, mint Lemerle joggal mondja, a kutatástól nem kapott elegendő figyelmet –, hogy a kiadott szöveget több novellából állíthatták össze (Zachariä: *Jus*, III. 234, 1. lj.). Valójában számomra úgy látszik, hogy közelebbről megvizsgálva a megállapítástól nem tud szabadulni, amennyiben a 2. fejezet az 1. fejezettel, azaz a novella főrészével, nincs teljes összhangban, és sokkal inkább a törvénykezés egy további stádiumát ábrázolja (ajándékozást és öröklést a hatalmasok javára – akik az 1. fejezet szerint nem mint olyanok esnek a protimésis-rend alá – a 2. fejezetben határozottan megtiltják). Így Lemerlerrel mindenképpen egyetérthetünk abban, amikor ezen novella kiadott szövegének és éppúgy a kisbirtokosok védelmében hozott további novellák kritikai vizsgálatának szükségességét hangsúlyozza, és az egész novellacsoport újrafeldolgozását a kutatás sürgető feladataként jelöli meg. Kétkedni abban, hogy ezen novella alapvető meghatározásaival a Protimésis joggal kapcsolatban I. Rómanostól származik-e, csak a kétkedés túlzott volna. Joggal tekintette Zachariä: *Geschichte*, 238 skk., 265 skk., a már megemlített lábjegyzete ellenére, ezt a „híres és minden korszak számára mértékadó novellát” minden fenntartás nélkül I. Rómanos 922. évi törvényének. Az időpontja – a 6430. évének 10. indikciójának áprilisa (= 922) – természetesen csak a későbbi törvénykönyvekben (a Synopseisnek a II. és III. osztályában) maradt fenn. Tehát pontossága nem állapítható meg teljesen, azonban nem áll fenn döntő indok az elvetésére sem, mivel az indikciók és az évek száma a legteljesebb összhangban van. Ezen novellacsoport kritikai kiadása és feldolgozása N. Svoronostól várható, amint ezt az ochridi XII. Nemzetközi Bizantológiai Kongresszuson (1961) közölte.

163. Vö. Ostrogorsky: *Steuergemeinde.* 32 skk.

164. Ahogyan a 162. jegyzetben jeleztem, ezt a határozatot később csatolták Protimésis-novellához kapcsolva. Azt azonban semmi esetre sem állíthatjuk, hogy nem I. Rómanostól származott, kivált mivel a 927/928-as éhínség után kiadott novellája Rómanos Lekapénosnak éppen erre a határozatra látszik hivatkozni (Zepos: *Jus*, I. 210, 27–29). Ugyanez érvényes a hozzákapcsoltan idézett rendelkezésre a katonai birtokokról. Ezen rendelkezés meg nem említése VII. Kónstantinnak a stratiótábtartokról szóló novellájában mindenesetre nem bizonyíték a későbbi keletkezési idő mellett. Sőt, II. Rómanosnak még a Theodóros Dekapolitis által megszerkesztett novellája is nemcsak kerül mindenféle Rómanos Lekapénosra vonatkozó hivatkozást, hanem még azt is állítja, hogy a jog-

- ellenesen megszerzett föld térítés nélküli visszaszolgáltatását elsőként VII. Kónstantin rendelte el (Zepos: *Jus*, I. 240).
165. Zepos: *Jus*, I. 205 skk.; Dölger: *Reg.* 628. Ezen novella időpontja is csak a későbbi törvénykönyvekből ismert, és habár hol a II. indikció (928), hol pedig a VIII. indikció (934) szeptemberét adják meg. Zachariä az utóbbi időpont mellett határozott, amelyben az egész további kutatás követte – hogy joggal-e, azt itt függőben szeretném hagyni. Mindenesetre az időpont tekintetében ennél a novellánál a bizonytalanság számomra nagyobbak látszik, mint a Protimésis-novellánál.
166. Vö. Vasiljevskij: *Materialy* (Trudy IV) 254 skk. fontos észrevételeit.
167. A császári hivatalnokok és bírók milyen eszközökkel tudták megkerülni a törvényelőírásokat, azt egyedi példákon mutattam be in The Peasant's Pre-emption Right. *Journ. of Rom. Studies*, 37 (1947) 117 skk.
168. Vö. Ostrogorsky: *Paysannerie*. 11 skk.
169. A külpolitikai fejlődés kiváló bemutatása található Runciman: *Romanus Lecapenus*.
170. A Tauros határ állandóságáról a 7.-től a 10. század közepéig igen jó Honigmann: *Ostgrenze*. 39 skk. tanulmánya.
171. A 941. évi orosz támadás igen részletes bemutatását kínálja Levčenko: *Očerki*. 128 skk.
172. N. J. Polovoj: O date vtorogo pochoda Igorja na Grekov i pochoda russkich na Berdaa. *VV* 14 (1958) 138 skk. szerint Igor második Bizánc elleni hadjárata szemmel láthatóan az eddig általánosan elfogadott 944. év helyett 943-ban történt.
173. *Polnoe Sobr. Russk. Letopisej*, I (1926–28) 46 skk. Ford.: Trautmann. 29 skk., Dölger: *Reg.* 647.
174. Skylitzés – Kedrén, II. 321, 19 adata, mely szerint VII. Kónstantin Romanos Lekapénos társcsászárai közül az utolsónak számított, nem bizonyul helyesnek. Vö. sokkal inkább *Theoph. cont.* 435, 5.
175. Vö. Skylitzés – Kedrén, II. 322 skk.
176. A kronológiához G. Ostrogorsky – E. Stein: Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches. *Byz.*, 7 (1932) 197. 3. l. Vö. továbbá G. de Jerphanion: La date du couronnement de Romain II. *Oriental. Christ. Period*, 1 (1935) 490.
177. Vö. *De admin. imp. cap.*, 13, 149 (Moravcsik – Jenkins kiad.), ahol VII. Kónstantin azt mondja: „Rómanos császár képzettség és tudás nélküli ember volt. Nem volt egyike azoknak, akik gyermekkoruktól a császári palotában nőnek fel, és a római hagyományokban nevelkednek, és nem volt a császári nemzetség tagja, és még csak nemesi származású sem.”
178. Zepos: *Jus*, I. 214 skk.; Dölger: *Reg.* 656.
179. Zepos: *Jus*, I. 240 skk.
180. Zepos: *Jus*, I. 222 skk.; Dölger: *Reg.* 673.
181. VII. Kónstantin ceremóniakönyvében ezeket a fontos adatokat megismétlik (*De caerim.* 695), ahol emellett azt is közli, hogy a lovas katonák birtokai öt vagy legalább négy font, a császári tengerészkatona birtokai pedig három font arany értékűek legyenek.
182. Zepos: *Jus*, I. 240 skk.
183. Zepos: *Jus*, I. 243 sk.; Dölger: *Reg.* 690.
184. Részletes leírása a *De caerim.* 664 skk.
185. Olga fogadásának beható ábrázolása a császári palotában VII. Kónstantin ceremóniakönyvében található: *De caerim.* 594. Ehhez utoljára részletesen Levčenko: *Očerki*. 217 skk., aki a kutatók ellentmondó nézeteit Olga keresztelésének helyéről és idejéről is-

- merteti. Levčenko maga arra a nézetre hajlik, hogy Olga megkeresztelése konstantinápolyi látogatása alkalmából történt. Ennek ellentmond azonban nemcsak a teljes hallgatás, ami VII. Kónstantinnál megfigyelhető, hanem az a körülmény is, hogy Olga kíséretében már egy pap volt. Az orosz krónikák Olga megkeresztelését 954-re vagy 955-re helyezik, ami amellett szól, hogy a kereszténységet a valóságban még konstantinápolyi látogatása előtt Kievben felvette.
186. Vö. Diehl: *Figures*, I. 217 skk. ragyogó esszéjét.
187. A hadjárat részletes leírása Schlumberger: *Nicéphore Phocas*. 25–79. Lásd I. Papadopoulos: Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοῦ Σαρακηνοῦς (824–961) Athen, 1948. 90 skk.
188. Ehhez a címhez vö. Ch. Diehl: De la signification du titre de „proèdre” à Byzance. *Mélanges Schlumberger*, I (1924) 105 skk.
189. *León Diak.* 49. Skylitzés – Kedr. II. 379.
190. Vö. Schlumberger: *Nicéphore Phocas*. 249 skk.
191. Zepos: *Jus*, I. 253 skk.; Dölger: *Reg.* 712.
192. Zepos: *Jus*, I. 255 sk.; Dölger: *Reg.* 721.
193. Hasonlóan már Neumann: *Weltstellung*. 56.
194. Zepos: *Jus*, I. 249 skk.; Dölger: *Reg.* 699. Vö. Charanis: *Monastic Properties*. 56 skk., aki ezen törvény angol fordítását kínálja.
195. Erre utal már Neumann: *Weltstellung*. 24.
196. A kronológiához Runciman: *Bulgarian Empire*. 303 skk.
197. A kronológiához P. O. Karyschkovskij: O chronologii russko–vizantijskoj vojny pri Svjatoslave. *VV* 5 (1952) 136 skk.
198. Az időpontról (969, nem 968) és ezen szövetség kísérőkörülményeiről vö. D. Anastasijevic: *Glasnik Skopskog Naučnog Društva*, 11 (1932) 51 skk.
199. Skylitzés – Kedrén II. 369. Zónaras III. 507. A tudományt ismételten foglalkoztatta a Niképhoros Phókas által kiadott csekélyebb súlyú pénz: a *tetarteron*. Vö. kül. W. Kubitschek: Zum Ἐπαρχικὸν βιβλίον. *Numism. Zeitschr.*, 4 (1911) 194 skk.; G. Mickwitz: Die Organisationsformen zweier byzantinischer Gewerbe im 10. Jahrhundert. *BZ* 36 (1936) 66 skk.; F. Dworschak: Studien zum byzantinischen Münzwesen. *Numism. Zeitschr. N.F.*, 29 (1936) 77 skk.; R. S. Lopez: *La crise du besant au Xe siècle et la date du Livre du Préfet. Mélanges Grégoire II* (1950) 403 skk.; A. Christophilopoulos: Ζητήματα τινα ἐκ τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου, Ἑλληνικά, 12 (1940) 125 skk.; A. Frolow: Les noms des monnaies dans le Typicon du Pantocrator. *BSL*, 10 (1949) 251 sk.; V. Laurent: Bulletin de Numismatique Byzantine. *REB* 9 (1951) 204 sk., aki a fejtegetéseit jogosan ezzel a megjegyzéssel zárja: „À mon sens, rien n'est tranché dans cette question de tetarteron.”
200. Vö. Niképhoros Phókas monostorelles novellájához a jegyzetet in *Cod. Vindob. suppl.*, 47 et 48 (Zepos: *Jus*, I. 249 n. 1): ὅρα αὕτη ἡ νεὰρὰ κατηγορήθη παρὰ τοῦ τζυμιστῆ: κακῶς δέ. Charanis: *Monastic Properties*. 61, aki azt a tézist ismét felveti, mely szerint Niképhoros Phókas törvénye II. Basileios 988. április 4-i novellájával lett csak visszavonva, azonban nem veszi figyelembe, hogy ezen novella hitelessége legalábbis igen kétséges. Vö. Dölger: *Reg.* 772 és IV. fej. 218. l. Charanis feltételezését, amely szerint a *Cod. Vindob.* feljegyzése Tzimiskést II. Basileiosszal összetévesztette, nem lehet nagyon valószínűnek tartani.
201. León Diakonos 101, 23.

202. Vö. G. Ostrogorski: O vizantiskim državnim seljacima i vojnicima – dve povelje iz doba Jovana Cimiska. *Glas. der Serbischen Akademie der Wissenschaften*, 214 (1954) 23 skk. és Paysannerie 11 skk.
203. Vö. P. Mutafčiev: Russko–bolgarskie otnošenija pri Svjatoslave. *SK* 4 (1931) 77 skk.
204. A kronológiához F. Dölger: Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen. *BZ* 32 (1932) 275 skk. Másként D. Anastasijević: *SK* 3 (1929) 1 skk.; *BZ* 30 (1929/30) 400 skk. és 31 (1931) 328 skk.; *Mélanges Diehl*. I (1930) 1 skk.; *Byz.*, 6 (1931) 337 skk., aki azt a tézist próbálta menteni, hogy a Svjatoslav elleni háború nem három hónapig, hanem három évig (974-ig) tartott. Vö. mégis H. Grégoire: *Byz.*, 12 (1937) 267 skk., aki a hadjáratot Dölgerhez hasonlóan 971 áprilisától ugyanazon év júliusáig tartó időre helyezte, és ehhez F. Dölger: *BZ* 38 (1938) 232 skk. Vö. még P.O. Karyschkovskij: O chronologii russko–vizantijskoj vojny pri Svjatoslave. *VV* 5 (1952) 136 skk.
205. Svjatoslav kapitulációs nyilatkozatának a szövege az óorosz krónikában fennmaradt: *Polnoc Sobr. Russk. Letop.*, I. 72 sk. (Trautmann ford. 49 sk.). A 6479. év 14. indikációjának júliusára datálta, azaz 971 júliusára. Már ez a tény, aminek a Dölger és Anastasijević közötti nézeteltérésnél (vö. a következő jegyzetet) nem szenteltek elég figyelmet, egyértelműen eldönti a kérdést a Svjatoslávval vívott háború hosszúságáról.
206. Hogy Theophanó, mint azt K. Uhlirz: *BZ* 4 (1895) 466 skk. kimutatni próbálta, nem II. Rómanos lánya, hanem sokkal inkább, mint már J. Moltmann: *Theophano die Gemahlin Ottos II.* Diss. Göttingen, 1878, feltételezte, Jóannés Tzimiskés rokona volt, azt P. E. Schramm: Kaiser, Basileius und Papst in der Zeit der Ottonen. *Hist. Z.*, 129 (1924) 424 skk. igen súlyos érvekkel kifejtette. Tekintettel az új eltérő azonosítási kísérletekre: H. Moritz: Die Herkunft der Theophano, der Gemahlin des Kaisers Otto II. *BZ* 39 (1949) 387 skk. (VII. Kónstantin lánya) és M. Uhlirz: Studien über Theophano. *Deutsch. Archiv f. Gesch. d. Mittelalt.*, 6 (1943) 442 skk. (Stephanos Lekapénos lánya), F. Dölger: Wer war Theophano? *Hist. Jahrb.*, 62/9 (1949) 546 skk. ismét felvetette a kérdést, hogy czen azonosítás lehetetlenségét megmutassa és Moltmann és Schramm tézisének helyességét kétségkívül helyezze. Vö. a kiegészítést: *BZ* 43 (1950) 338 sk. – A. A. Vasiliev: Hugh Capet of France and Byzantium. *DOP* 6 (1951) 227 skk. hibásan próbálta a régi tézist ismét újra feléleszteni, amely szerint Theophanó II. Rómanos lánya lenne. Vö. észrevételeimet in *BZ* 46 (1953) 156.
207. Hogy Tzimiskés már 972-ben egy hadjáratot vezetett Mezopotámiába, megerősítésre talált M. Canard: *La date des expéditions mésopotamiennes de Jean Tzimiscès. Mélanges H. Grégoire*, II (1950) 99 skk., tanulmányában.
208. E. Dulaurier: *Chronique de Matthieu d'Edessa* (1858) 22. Kučuk–Ioannesov, *VV* 10 (1903) 100.
209. Vö. Neumann: *Weltstellung*. 49.
210. II. Basileios születésének időpontjáról (958) vö. G. Ostrogorsky és E. Stein: *Byz.*, 7 (1932) 198. 1. ljj.
211. A kronológiai besorolása Rosennel: *Bolgarobojca* és Schlumbergerrel: *Épopée byzantine*, I (1925) 510 kapcsolatban, Yahyā alapján, amely lényegében Skylitzésszel megcgyezik, mialatt Psellos parakoimomenos Basileios letevését biztosan hibásan Bardas Phókas halála utáni időszakra, tehát mintegy a 989. évre helyezi.
212. II. Basileios novellája 996-ból: Zepos: *Jus*, I. 270. Ehhez Psellos I. 12 sk. (Renauld kiad.) közlései.

213. A Kométopuli előtörténetéről semmi biztos sem ismert. A kortárs örmény történetíró taróni Stephanos (Asolik) szerint, Gelzer és Burckhardt ford. (1907) 185 sk., örmény származásúak voltak. N. Adontz: *Samuel l'Arménien*. 3 skk. ellenére azonban kérdéses, hogy az örmény történetíró ezen adatának mennyire hihetünk, mivel híradása Samuelről tele van nyilvánvaló hibákkal. N. P. Blagoev: Bratjata David, Moisej, Aaron i Samuil. *Godišnik na Sofijsk. Univ., Jurid. Fak.*, 37, 14 (1941/1942) 28 skk. feltételezései, mely szerint Nikolaos comes a protobolgár Asparuch és feleségének Ripsimiának utóda, meghozza annak a Ripsimiának, aki a Kométopuli anyja és Simeon cár egyik lánya volna, teljesen a légből kapott. Ábrándokban gazdagok az észrevételei uő.: *Teorijata za Zapadno bulgarsko carstvo*, ib. 16 skk.
214. Így kétségkívül helyes Runciman: *Bulgarian Empire*. 221 nézete, mialatt Zlatarski: *Istorija*, I. 2, 647 skk. és Adontz: *Samuel l'Arménien*. 9 skk. Yahyā (Rosen kiad., 20 sk.) fabulázó elbeszélésével és a korábban megemlített örmény Asolikkal kapcsolatban megkísérlik bebizonyítani, hogy Rómanost cárként elismerték. Az állítólagos cárt Skopje parancsnokaként látjuk viszont: 1004-ben átadja a várost a bizánciaknak, ezért II. Basileios császártól megkapta a patrikios címet, és bizánci thema stratégos lett Abydosban. Lásd Skylitzés – Kedrén II. 455, 13.
215. Samuel birodalmának keletkezéstörténete sokat vitatott kérdés. Drinov teóriájával a Šišmanidák egy 963-ban keletkezett nyugati bolgár birodalmáról a tudománynak már nem szükséges számolnia. Ma már azonban két ellentétes nézet áll szemben egymással. Az egyik felfogás szerint a Simeonidák birodalmából a Kométopuli alatt egy Nyugati-Bolgár Birodalom (Makedóniában) lehasadt, amely a Keleti-Bolgár Birodalom (a Dunánál) mellett önálló életet élt; csak a keleti részét hódította meg Tzimiskés, a nyugati azonban továbbra is fennállt, és Samuel cárságának a magját képezte. A másik felfogás szerint, amelyet különösen alaposan D. Anastasijevic: *L'hypothèse de la Bulgarie Occidentale. Recueil Uspenskij*, I (1930) 20 skk. alapozott meg, a nyugati és a keleti Bulgária között ilyen szétválasztásra sohasem került sor. Sokkal inkább Tzimiskés az egész Bulgáriát meghódította, és majd csak a Kométopuli 976-ban bekövetkezett felkelése által szabadult fel ez a terület és Makedóniában ekkor alapított egy új birodalom. Ez az utolsó felfogás a legfontosabb pontokban számomra a helyesebbiknek látszik, mégis véleményem szerint mindkét teória annyiban téves elképzelésből indul ki, amennyiben az ország egész területének szabályszerű megszállását feltételezi. Valójában a források, amint azt Anastasijevic joggal kiemeli, a legcsekélyebb támasszal sem szolgálnak azon feltételezés számára, hogy egy keleti mellett egy önálló nyugati bolgár birodalom valaha is fennállt volna, valamint éppolyan kevésbé lehet a forrásokból a Kométopuli felkelését 976 előtt megalapozni. Skylitzés sokat hangoztatott adatát (Kedr. II. 347), amelyet igen önkényesen a 969. évre helyeznek, és a Kométopuli ebben az évben kitört felkeléséről szóló híradásként ítélték meg, valójában csak egy mellékesen közbeszúrt, az eseményektől elragadott megemlítés (lásd már Runciman: *Bulgarian Empire*. 218 és Adontz: *Samuel l'Arménien*. 5 skk.). Skylitzés ezzel szemben a megfelelő helyen (Kedr. II. 434, 20) hangsúlyozottan mondja, hogy a Kométopuli felkelése Jóannés Tzimiskés halála után, azaz csak 976-ban tört ki. Másrészt azonban a forrásokból elég tisztán következik, hogy Tzimiskés – éppen úgy, mint Svjatoslav – Makedóniába sohasem tette be a lábát (Diokleia későbbi püspökének egészen elszigetelten álló közlésének, mely szerint Tzimiskés Szerbiát és ezt követően Makedóniát is megszállhatta, ezzel szemben semmiféle jelentőséget sem tulajdoníthatunk). A főváros bevétele és az államfő letétele éppen az ország meghó-

- dítását jelentette anélkül, hogy a területét lépésről lépésre szükséges lett volna megszállnia. Mindenesetre az uralmat, ami csupán a központi részek meghódítására korlátozódott, a megváltozott általános politikai helyzet esetén a periferiáról könnyedén meg lehetett dönteni, és éppen ez történt Jóannés Tzimiskés halála és az ezt követő bizánci belső harcok kitörése után. – Ezen problémához nemrég Litavrin: *Bolgarija i Vizantija*. 261 skk. is állást foglalt, mégis anélkül, hogy a tézis („Bulgária létezését Nyugaton folytatta”) számára új és megbízható érveket hozott volna fel. A végkövetkeztetés: „A 969-től 976-ig tartó periódus Nyugat-Bulgáriában az erők konszolidálásának az időszaka volt a Kométopuli alatt...” – egy feltételezés, amelyre – mint az előbb álló megjegyzésünkben látni lehet – a forrásokban a legcsekélyebb támasz sem található.
216. A kronológiához vö. utoljára P. Lemerle: *Prolégomènes à une édition critique et commentée des „Conseils et Récits” de Kékaumenos. Mémoires de l’Acad. Royale de Belgique*, LIV. 1 (1960) 26 sk.
217. Vö. P. Mutafčiev: *Starijat drum prez „Trajanova vrata”*. *Spisanie na Bŭlg. Akad.*, 55 (1937) 101 skk. beható észrevételeit erről a hadjáratról.
218. Az orosz normannokról (varégok) bizánci szolgálatban vö. Vasiljevskij: *Varjago–russkaja i varjago–angliskaja družina v Konstantinopole. Trudy*, I. 176 skk. Az angliai normannokról Bizáncban Vasiliev: *Annales de l’Inst. Kondakov*, 9 (1937) 39 skk.
219. Amint E. Honigmann: *Studies in Slavic Church History. Byz.*, 17 (1944/1945) 128 skk. mutatja, Theophylaktost, aki addig Sebasteia metropolitája volt, Oroszország első metropolitájává nevezték ki. A nagyon alapos és eredményekben gazdag vizsgálata Honigmannnak kihúzza a talajt N. Baumgarten: *Saint Vladimir et la conversion de la Russie. Orient Christ.*, 27 (1932) és M. Jugie: *Les origines de l’Église russe. Échos d’Or.*, 36 (1937) 257 skk. és *Le schisme byzantin* (1941) 172 skk. teóriája alól, akik annak a bizonyításán fáradoztak, hogy Oroszország a kereszténységet Rómából kapta. Honigmann szigorú kritikája a két említett szerző módszerével kapcsolatban túlságosan is jogos.
220. Vö. a találó karakterképet Psellosnál I. 18 skk. (Renauld kiad.), Zonaras III. 561.
221. Zepos: *Jus*, I. 262 skk.; Dölger: *Reg.* 783.
222. A 988. április 4-ére datált, II. Basileiosnak tulajdonított chrysobullos, amely Niképhoros Phókas azon törvényét még egyszer visszavonja, és vele egy 996-os novellát szembeállít, azonkívül szélsőségesen monostorbarát tendenciákat mutat, így ezek alapján nehezen lehet valódi. Vö. Dölger: *Reg.* 772.
223. Skylitzés – Kedrén II. 456, 3 (1002. évhez). Vö. Zonaras III. 561, 1.
224. Vö. erről Ashburner: 12. és 14. § (Dölger kiad., *Finanzverwaltung*. 119) tanulmányát.
225. A híradást erről egy 993 szeptemberéből származó lavraoklevél tartalmazza Rouillard – Collomp: *Actes de Lavra*, I (1937) Nr. 12. Ehhez G. Ostrogorskij: *Serbskoe posol’stvo k imperatoru Vasiliju II. Glas Srpske Akad. Nauka*, 193 (1949) 15 skk. és *Une ambassade serbe auprès de l’empereur Basile II. Byz.*, 19 (1949) 187 skk. (rövidített változat). Lásd Dujčev: *Proučvanija*. 27 skk. Dj. Sp. Radojičić: *Srpsko Zagorje, das spätere Rasien. Südost-Forsch.*, 17 (1957) 276 skk. azon feltevést állította fel, hogy a küldöttség Rácországból jött, mivel a lavraoklevél a küldötteket szerbeknek nevezi. Mégis a bizánciak Diokleiát (Zeta) Szerbiának és lakóit szerbekként jelölik. Ezen korszakra vonatkozóan vö. mindekelőtt Skylitzés-Kedr. II. 515, 8; 526, 14, 15; 543, 13; 544, 5, 8.
226. A vitatott kronológia kérdéséhez vö. észrevételeimet az előző jegyzetben idézett tanulmányomban.

227. Kielégítő alap nélkül vonja Adontz: *Samuel l'Arménien*. 24 skk. kétségbe a Vidin elleni hadjáratot éppen úgy, mint a Vardar melletti csatát. Máskülönben is fejtegetései Skylitzés adataival szemben túlzó kétkedést mutatnak, és egy éppolyan túlzó bizalmat a keleti források megbízhatóságában.
228. Psellos, I. 20 (Renauld)
229. Így Kekauménos 18. (Vasiljevsky–Jernstedt kiad.) szerint; és Skylitzés–Kedrén II, 485 szerint is: 15 000. A két egymástól független forrás ilyen fokú megegyezése ellenére a szám alkalmasint túlzó, ahogy már J. Ivanov: *Belasickata bitka*, 29. Juli 1014, *Izvestija na Istor. Druž.*, 3 (1911) 12. 1. l.j. kiemeli.
230. Hogy az ochridi érseket nem a helyi püspökök választották, hanem a császár nevezte ki, kimutattam in *Jugosl. Istor. Časopis*, 1 (1935) 516 skk.; Zlatarskival: *Istorija*, II. 17 skk. szemben. Vö. B. Granić: Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien. *Byz.*, 12 (1937) 215 skk.
231. Tarthatatlan Zlatarski: *Istorija*, II. 1 skk. és *S.K.* 4 (1931) 49 skk. nézete, miszerint Samuel korábbi birodalma a bizánci uralom alatt felosztatlan maradt, és egy adminisztratív egységet jelentett. Vö. F. Dölger: *BZ* 31 (1931) 443 sk. Hogy Samuel korábbi cárságának területeit több themába osztották fel, az kétségekívül áll; azonban hogy a themabocsztás egyenként miként nézhetett ki, az egy nehéz kérdés, és még további vizsgálatokat követel. Vö. a problémához a még mindig fontos, ha egyes helyeken már korrektúrára szoruló művét Skabalanovičnak: *Viz. gosudarstvo*. 226 skk.; P. Mutafčiev: Sudbinite na srednevekovnija Drüstŭr. *Sbornik Silistra i Dobrudža*. I (1927) 158 skk. Különleges figyelmet szentelt ennek a kérdésnek N. Banescu, számos speciális vizsgálatban és utoljára egy külön kiadványban, melyben vizsgálatainak eredményét összefoglalta és kiegészítette: *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*. Bucarest, 1946 [ezen kiadvány, amely könyvem első kiadásának szerkesztése során, ahogy a francia és angol kiadásnál sem állt rendelkezésemre, a szerző kedvességének köszönhetően számomra elérhetővé vált]. Vö. Kyriakides: *Buž. Μελέται*. 144 skk., aki azonban nem veszi figyelembe, hogy egy stratégos megemlézése egy bizonyos városban még semmi esetre sem bizonyítja azt, hogy az város themaközpont volt. Végül is a térképe így mutatja be II. Basileios korának Balkán-félszigetén az apró themák sokaságát, amelyek részben később keletkeztek, részben azonban nem is léteztek. – Ezen problémát Litavrin: *Bolgarija i Vizantija*. 250 skk. részletesen taglalta.
232. Elterjedt, azonban téves nézet az, amely szerint a themastratégos székhelye eleinte Ochridban volt, és csak később tették Skopjéba, Serdikába és végül ismét Skopjéba: így – Skabalanovičsal kapcsolatban – Zlatarski: *Istorija*, II. 14 skk.; Mutafčiev: *BZ* 26 (1926) 251. és mások. Amikor II. Basileios Samuel birodalmának meghódítása közben Eustathios Daphnomelés patrikiost Ochridba mint ἀρχων τῆς πόλεως kinevezte (Skylitzés II. 468, 14), ez csak annyit jelentett, hogy Ochrid városának lett a parancsnoka, azt azonban semmi esetre sem, hogy Bulgaria thema stratégosává tette. Valójában Eustathios nem sokkal ezt követően Dyrrachion thema stratégosává lett kinevezve (ib. 474, 3). Ezzel szemben David Areianitész patrikiost mint στρατηγὸς αὐτοκράτορος Skopjéba helyezte, és egyúttal κατεπάνω Βουλγαρίας-nak kinevezte (részletesen in Prokić: *Zusätze* Nr. 41. Skylitzés II. 468, 1-hez). Amikor Rómanos Diogenész 1067 körül Serdika duxaként feltűnik (Attaleiotés 97, 16; Skylitzés II, 663, 12; Zonaras III, 684, 8), ez nem azt jelenti, hogy Bulgaria thema stratégosának a székhelyét Skopjéből Serdikába tették át, hanem bizonyították amellet, hogy Serdika területét egy különleges themává emelték és követke-

- zéseképpen már ekkor megkezdődött az eredeti themák szétdarabolása és az új themaegységek alapítása. Ezzel szemben Bulgaria thema stratégosának a székhelye, mint számos forrásadat mutatja, éppen úgy, mint korábban, Skopjében maradt – Banescu: *Duchés byzantins*. 121 skk. ezt helyesen emeli ki.
233. Ezt már Skabalanović: *Viz. gosudarstvo*. 228 skk. és öt követően Mutaľčiev: *Sbornik Silistra i Dobrudža*. I (1927) 159 és *Istorija*, II. 1. is feltételezte. Erre a nézetre hajlik Litavrin: *Bolgarija i Vizantijska*. 273 skk. Ezzel szemben Banescu: *Duchés byzantins*. 24 skk. ezen felfogást nagy határozottsággal elutasítja. Teljesen igaza van, amikor arra utal, hogy Skabalanović ezen témával kapcsolatban több forrásadatot is igénybe vett, amelyek a valóságban a Paristrion témára vonatkoznak. Skylitzés híradása (Kedr. II, 476, 24) azonban, mely szerint Kónstantin Diogenést – Samuel parancsnoka Sirmiumban Sermon meggyilkolása után – az újonnan megszerzett területek irányításával bízták meg (ἀρχεῖν ἐτάχθη τῆς νεοκτήτου χώρας), mindenesetre azt jelenti, hogy nemcsak Sirmium város parancsnokává, hanem a környékbeli területek kormányzójává is kinevezték. Nehezen elképzelhető, hogy Bulgaria thema – mint Banescu feltételezi – Dél-Makedóniától a Dunáig és a Száváig terjedt. – A 12. században N. Choniatés (133, 9) szerint Belgrád és Braničevo területe, Kinnamos (124, 20) szerint Braničevo és Niš területe egy külön themát alkotott. Duxa pedig a későbbi császár Andronikos Komnénos volt.
234. Ezt mutatják Diokleia papjának (Šišić: 346 sk.) az adatai, mert Stephan Vojislav (Dobroszlav) Diokleia hercege mellett, aki a 11. század harmincas és negyvenes éveiben a bizánciakkal harcban állt, idézi Rácországot zsupánját, Bosznia bánját és Zachumlia hercegét, akiket a bizánci császár a diokleiai felkelt hercegekkel szemben gazdag ajándékokkal szövetségesének megnyert. – Ezekkel a tiszta és félreérthetetlen adatokkal nehezen lehet összhangba hozni a két nemrég ismertetett pecsétet: az egyik Anthypatos Patrikios Kónstantinost, Θεσσαλονίκης, Βουλγαρίας καὶ Σέρβας duxot (I. Swiencickij kiad. *Byzantinische Bleisiegel in der Sammlung Lwow*. Sbornik Nikov [1940] 439 sk.) a másik Kónstantinos Diogenést, Σέρβας stratégosát (V. Laurent kiad., *Le thème byzantin de Serbe au XIe siècle*. *REB* 15/1957/190) idézi. A rejtvényt, amelyet számunkra ezen pecsétfeliratok feladnak, nem könnyű megoldani, és nem hiszem, hogy ez a probléma a második pecsét tudós kiadójának a fejtegetéseivel megoldódott. Laurent: i. m. 185 skk. (vö. már *Le thème byzantin de Serbie*. *Balkanica*, 6 [1943] 35 skk.) ugyanis e pecsét alapján nagy határozottsággal azt a nézetet képviseli, hogy Samuel birodalmának meghódítás után – ha csak rövid időn keresztül is – Serbia thema fennállt. Azonban ezen témának sem a területét, sem azt az időpontot, amikor Kónstantin Diogenész irányította megnyugtató módon meghatározni nem tudta. A diokleiai pap említett adatainak ellentmondva, amelyeket könnyedén elrendezni hisz, Laurent e témához látszólag Rácországot és Zachumliát is hozzárendeli (hogy Diokleia is, az számomra nem tisztázódott, mivel ezen korszak délszláv területeinek földrajzáról és történetéről egyéb elképzelései is a szükséges tisztánlátást nélkülözik). Ennél Lutovidnak: *Servie et Zachumlie* egy állítólagos stratégosának a hamis oklevelére támaszkodik, ami már Skabalanovićot: *Viz. gosudarstvo*. 219 skk. is arra ösztönözte, hogy Serbia vagy Zachlumia thema létezését feltételezze (nézetét ezen könyv első kiadásában, sajnos, én is követtem, azonban a második kiadásban már a tarthatatlanságára utaltam). Kónstantin Diogenész, akinek Laurent a két olompecsétet tulajdonítja, egy, a forrásokból jól ismert személy (pályájának fő adatait már Banescu: *Duchés byzantins*. 121 skk., összeállította). Tudjuk, hogy 1015-ben Thessaloniké stratégosává nevezték ki (Skyl.-Kedr. II, 461, 16; 1017-ben még ezt a hiva-

talt töltötte be: ib. 466, 7), Sermon meggyilkolása után 1019-ben Sirmium területének irányítását vette át (ib. 476, 24; lásd az előbb álló lábjegyzetet), 1026 körül ugyanakkor Bulgária duxának nevezték ki (ib. 483, 21), és 1030 körül Sirmiumból elhívták, és Thessaloniké duxává emelték (ib. 487, 18). Ellenben semmit sem tudunk arról, hogy valaha is Serbia stratégosa lett volna. Azonban már 1031-ben szerzetesként szerepel (ib. 487, 18: 6539. évben, Ind. 14). Laurent elfogadni látszik, hogy a „Serbia thema” irányítását abban az időben vette át, amikor Bulgária és Thessaloniké duxa volt (tehát csak az 1030–1031 közötti rövid időszakban bírhatta?). Azonban azzal a magyarázattal adós maradt, hogy mi okból hagyja megemlítetlenül az általa kiadott pecsét a két dukátust.

235. Vö. Neumann: *Weltstellung*. 62. ötletgazdag fejtegetéseit.

236. Az egyes akkori themák körülbelüli helyéről lásd a 4. térképet.

237. Vö. Skabalanović: *Viz. gosudarstvo*. 193 skk.

238. Gay: *Italie*. 343 skk.

239. Nic. Choniátés II. 354 (Lampros kiad.)

A FŐVÁROSI HIVATALNOKNEMESSÉG URALMA

(1025–1081)

FORRÁSOK

MICHAËL (KÓNSTANTIN) PSELLOS *Kronográfiáját* kell az első helyen megemlítenünk.¹ Psellos (szül. 1018) nemcsak korának legnagyobb tudósa és legkiválóbb elméje, hanem művész is volt. A középkor legjelentősebb emlékmunkája összehasonlíthatatlan szellemi frissességében, az ábrázolásmód élethűségében, továbbá a szerző pszichológiai beleérzésének finomságában és a jól kidolgozott, művészileg teljes karakterképeiben. Psellos mint vezető beosztású államférfi nemcsak közvetlen közelről szemlélte korának történetét, de maga alakította is. Ez megmagyarázza ábrázolásmódjának részrehajlását, mivel sok mindent elhallgat, és némely dolgot eltorzít művében. A *Kronográfia* két részre oszlik. Az első feltehetőleg barátjának, Kónstantin Leichudésnek az ösztönzésére 1059 és 1063 között született. Ebben II. Basileios korától Isaakios Komnénos leköszönéséig ábrázolja Bizánc történetét; II. Basileios korának bemutatása igen csekély, ezt követően azonban fokozatosan bővül, és V. Michaéltól (1041/1042), akinek uralkodása alatt Psellos császári titkárként az udvarhoz került, igen részletessé válik. A második rész a Dukasok korát (1059–1078) ismerteti, és legfelsőbb kívánságra még VII. Michaél életében írta meg, ami e rész erősen tendenciózus karakterében is tükröződik. Jelentős a történeti forrásértéke Psellos nagyszámú levelének, beszédeinek, továbbá alkalmi írásainak.² A 11. század szellemtörténetére vonatkozóan név szerint is fontosak a tudós JÓANNES MAUROPOS euchaiteiai metropolita levelei, homiliái és versei.³

MICHAËL ATTALÉIATÉS történeti munkája is magas színvonalú irodalmi alkotás. Attaleiatés az udvar megbecsülését élvezte, és az 1034–1079 közti időszak történetét mint szemtanú írta meg.⁴ Ahogy Psellos a civil párt, úgy Attaleiatés a katonai feudális arisztokrácia képviselője volt. Munkáját Niképhoros Botaneiatésnek (1078–1081) szentelte, akinek Rómanos Diogenész (1068–1071) alatt tört ki a felkelése, így a császár hatalomra kerülésétől vázlata részletesebb, de kétségtelenül szubjektívebb is lett. JÓANNES SKYLITZES fenn már említett krónikájának befejező része (Isaakios Komnénos trónra kerüléséig) nagy értékű. Ehhez kapcsolódik az 1057-től 1079-ig terjedő időszakra (lásd 201. oldal) egy ismeretlen szerzőtől származó folytatás, aki lényegében Attaleiatéstól merít, és amellet alkalmanként Psellost is felhasználta. Állásfoglalása azonban – így az 1072-es szláv felkelés ábrázolásánál – ezektől a forrásoktól független és önálló. JÓANNES ZÓNARAS KRÓNIKÁJÁBAN a megfelelő részekhez Skylitzéstől és Psellostól is merít, és ha csekélyebb mértékben, de még Attaleiatéstól is. Emellet egy számunkra ismeretlen és fenn nem maradt forrást is használt, és ez a körülmény és a dokumentumok használatának önállósága miatt munkája forrásértéke igen nagy.⁵

Mind a Bizánc, mind pedig a Balkán történetét illetően érdekes forrás az 1075 és 1078 között keletkezett ún. KEKAUMENOS *Stratégikon*-ja. A bizánci nemesi családból származó hadvezér író nagy élethűséggel tudósít tapasztalatairól, amit különféle tanácsokkal és tanulságokkal is kiegészít. Az ábrázolt események és viszonyok közvetlen ismerete, spontán és élet-hű ábrázolásmódja egyedülállóan fontos információkat hordoz kora politika- és kultúrtörténetéről. A MOSZKVAI KÉZIRATBÓL (lásd XIV/XV) ismerjük egyetlen fennmaradt példányát, itt a császár számára adott tanácsokból álló kis munka követi, amely kétségtelenül ugyanannak a szerzőnek a tollából származik.⁶

Az igazságszolgáltatásról, a közigazgatási gyakorlatról, az adórendszerről, az agrárviszonyokról és sok egyébről gazdag anyagot kínál az ún. *Peira*, EUSTATHIOS RÓMAIOS magister bírósági ítéleteinek gyűjteménye, amelyet a nagyrebecsült bíró egyik alkalmazottja állított össze 1034 után.⁷ A röviddel ezelőtt ismerté vált THEBAI KATASZTER a 11. század második feléből tudósít, Ashburner értekezéséhez hasonlóan, a bizánci adórendszerről, és mindenekelőtt megvilágítja a bizánci faluban ebben a korban bekövetkezett változásokat.⁸ Társadalomtörténetileg felettébb érdekes dokumentum EUSTATHIOS BOILAS a Chrysotriklinion prótospathariosának az 1059-ben írt VÉGRENDELETE.⁹

A birodalom belső történetéről a leggazdagabb értesüléseket a MONOSTORARCHIVUMOKBAN MEGŐRZÓTT OKLEVELEKNEK köszönhetjük, melyekből (a korábbi korszakokból jelentéktelen a számuk) a 11. század 2. felétől sokkal több áll rendelkezésünkre.¹⁰

A korszak központi egyháztörténeti eseménye az 1054-ben bekövetkezett egyházszakadás volt, amit a kortárs bizánci történetírás teljesen figyelmen kívül hagy. A legfontosabb nyugati tudósítás, mely a többi latin forrást is alapul veszi, a feltehetőleg HUMBERTUS KARDINÁLIS által lejegyzett *Commemoratio brevis*.¹¹ Gazdagabb felvilágosítást adnak a korabeli latin és görög egyházi fejedelmek levelezései, különösen Michaél Kérullarios két levele Antiocheiai Petroszhoz és Antiocheiai Petros válasza,¹² IX. Leó levele IX. Kónstantin császárhoz, Michaél Kérullarioshoz, Ochridi Leónhoz és Antiocheiai Petroszhoz.¹³ Mint arra A. Michel rámutatott, az idézett PÁPAI LEVELEK, különösen a Michaél Kérullarioshoz szóló nagy vitáirat, Humbertus bíboros tollából származnak.¹⁴ Szintén Michel az, aki megjelentette Humbertus egyik értekezését a Szentlélek származásáról, továbbá a korszak egy sor más teológiai munkáját is. Itt kell mindenekelőtt kiemelnünk Michaél Kérullarios átfogó *Panopliá*-ját.¹⁵

1. A középbizánci államrendszer felbomlása

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Bury: Roman Emperors from Basil II. to Isaac Komnenos. *English Historical Review*, 4 (1889) 41–64, 251–285 (= Selected Essays [1930] 126–214.); Schlumberger: *Épopée byzantine*, III.; Skabalanovič: *Viz. Gosudarstvo*; Neumann: *Weltstellung*; W. Fischer: *Studien zur byzantinischen Geschichte des 11. Jahrhunderts*. Progr. Plauen, 1883; H. Mädler: *Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos*. Progr. Plauen, 1894; Vasiljevskij: *Pečenegi*; Fuchs: *Höhere Schulen*; Hussey: *Church and Learning*; Chr. Zervos: *Michel Psellos*. Paris, 1920 (további Psellosszal kapcsolatos irodalom: lásd az 5. rész 30. jegyzetét); Ostrogorsky: *Féodalité*; Glykatzi-Ahrweiler: *Recherches*; Bréhier: *Le schisme oriental du XIe siècle*. Paris, 1899; uő.: *The Greek Church: its Relations with the West up to 1054*. *Cambr. Med. Hist.*, IV (1923)

246–273; Norden: *Papsttum und Byzanz*; Michel: *Kérullarios*; N. Suvorov: *Vizantijskij papa*. Moskau, 1902; St. Runciman: *The Eastern Schism. A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries*, Oxford, 1955.

II. Basileios halála fordulópont Bizánc történetében. Megkezdődik az epigónok korszaka, mely kívülről még a megelőző korszak dicsőségében él, belül azonban szabad folyást enged a felbomlásnak. Az utolsó három uralkodó hőstettei után Bizánc legyőzhetetlennek látszik, beköszöntött a viszonylagos béke korszaka, melyet a bizánci történelem szinte alig ismert. A békének ez a kora azonban Bizánc számára nem az erőgyűjtés és a konszolidáció korszakává lett, hanem a belső pangásé. Elkezdődik annak a rendszernek a felbomlása, amelyet Hérakleios teremtett meg, és amit utolsóként II. Basileios tartott össze. II. Basileios gyenge utódai már nem képesek folytatni a küzdelmet a feudális hatalmasok ellen. A parasztok és katonák birtokainak felbomlása egyre nagyobb gyorsasággal haladt tovább, és a bizánci állam védelmi potenciáljának és kormányzati erejének hanyatlásához vezetett. A birodalom gazdasági és társadalmi struktúrája alapvető változáson ment keresztül. A bizánci császárság nemcsak feladja a feudális arisztokrácia elleni harcot, de maga is a mindenkori erősebb nemesi csoport egyik tényezőjévé, összetevő elemévé válik. A játszmat a nagybirtokos nemesség nyeri meg, és már csak az kérdéses, hogy ennek az osztálynak melyik rétege kaparintja majd meg a legfőbb hatalmat: a hivatalnoki vagy a katonai nemesség. A következő századok bizánci történetét, amely első pillantásra csak udvari intrikák szövevényének tűnik, a fővárosi civil arisztokrácia és a provinciák katonai arisztokráciájának versengő hatalmasai közti harc határozza meg. Először sikerül háttérbe szorítani az önmagában erősebb, de II. Basileios által felőrölt provinciális katonai arisztokráciát, és így a fővárosi civil arisztokráciája jut hatalomra. Uralmuk rányomja bélyegét a kezdődő korszakra. A számos udvari intrika csak külső kísérő jelensége ennek a kormányzatnak; leglényegesebb hatásai azonban egyrészt a főváros kulturális virágzása, másrészt pedig a birodalom katonai hatalmának szétesése.

Az epigónok sorát II. Basileios trónörököse és testvére, VIII. Kónstantin (1025–1028) nyitja meg. Ahogy fél évszázadon át régensként tétlenül állt testvére oldalán, úgy most ősz, öreg korában trónra kerülve is inkább csak képviselte, mint vezette az államot. Nem a képesség hiányzott belőle, hanem inkább az uralkodói karakter és a felelősségérzet. A kormányzás manipulációit átengedte másoknak, és idejét vendégeskedésekre és lóversenyekre, cirkuszi játékokra fecsérelte el a Hippodromban, gondtalanul elpazarolva a II. Basileios uralkodása alatt összegyűjtött államkincseket.

Alapvető probléma volt a trónutódlás kérdése, hiszen az ősz császárnak nem volt fiú utódja. Három lánya közül a legidősebb, Eudokia, akinek arcát himlő csúfította el, apácáfátyolt öltött; a két fiatalabb: Zóé és Theodóra mint a makedón dinasztia utolsó képviselői, jóllehet már nem voltak fiatal hercegnők, mégis fontos szerepet játszottak az elkövetkező időszak bizánci történetében. Érdekes módon VIII. Kónstantin csak halálos ágyán határozta el magát arra, hogy megházasítsa egyiküket, és nagy körütekintés után hozzá illő jegyest találjon a számára. A választás az utolsó órában a város eparchosára, Rómanos Argyrosra esett.

Az eparchostiszttség Konstantinápolyban mindenki előtt nagy becsben állt. A 11. században pedig még nőtt is a jelentősége. Ha már a ceremóniakönyvben az állt, hogy az eparchos a város atyja, akkor csak egy 11. századi író írhatta azt, hogy az eparchosi tiszttség olyan, mint a császári méltóság, csak a bíbor nem illeti meg.¹⁶ Mint ennek a magas méltóságnak a hordozója és a legtekintélyesebb bizánci előkelőség egyik képviselője, Rómanos Argyros a fővárosi hivatalnoknemesség leghitelesebb személye volt. 1028. november 12-én feleségül vette az 50 éves Zóét, és három nappal később, VIII. Konstantin halála után elfoglalta a trónt.¹⁷ Tipikus arisztokrata volt; jóllehet már ő is hatvanéves, mégis tetszetős külsővel és kellően nagy műveltséggel rendelkezett. Az uralkodói képesség teljes egészében hiányzott belőle, de szem előtt mindig nagy történelmi eszményképek és előképek lebegtek, melyeket igazi epigonként mérhetetlen becsvágytól eltelve próbált buzgón követni. Egyszer Marcus Aurelius volt az eszményképe, és filozófiai vitákat folytatott, majd Justinianost utánózva pompázatos építkezésekbe kezdett. Trajanus vagy Hadrianus babérajaira áhítozva hadvezérnek képzelte magát, míg aztán az első vereség, amely Szíriában érte, kissé kijózanította. A helyzetet kiemelkedő hadvezére, Geórgios Maniakés mentette meg, aki győzedelmes vállalkozásai során, melyek Edessa bevételével (1032) érték el csúcspontjukat, még egyszer megkísérelt nyomatékot adni a Bizánci Birodalom katonai túlsúlyának.

Ami Rómanos Argyros rövid uralkodását jellemzi, az II. Basileios politikájának nyílt feladása volt. A pusztasággá vált mezőgazdasági vidékekre kivetett adók növelése, amit II. Basileios a tehetősre szabott ki, azt a nagybirtokosok nyomására megszüntette.¹⁸ Ezzel örök időkre megszűnt az ősi kiegészítő adórendszer, amely epiboléként és allélengyonként a bizánci adórendszer alapelemét képezte.¹⁹ A parasztok nem tudták, a tehetősök, a hatalmasok pedig nem is akarták fizetni az adót, és III. Rómanos császár – maga is a hatalmasok tipikus képviselője – nem is gondolhatott arra, hogy szembehelezkedjék a nagybirtokos arisztokrácia akaratával.²⁰ Hivatalosan ugyan nem vonták vissza az ősi törvényeket, melyek megtiltották az arisztokratáknak a parasztok és stratióták birtokainak megszerzését, de ebben a korban a lelkiismeretes bírák ezt érvényes jognak tekintették.²¹ Az is elég volt azonban, hogy a kisbirtok védelmére hozott törvények hosszú sorát II. Basileios halála után teljes egészében érvénytelenítették. Minden megszorítás ellenére sem tudták azonban a 10. század törvényei és előírásai megakadályozni a parasztok és katonák javainak felvásárlását, és ezért tudott a nagybirtok terjeszkedő ereje ennyire kibontakozni a kormányzás többnyire jóakarátú, de passzív magatartása következtében. Mind politikai, mind gazdasági síkon az uralkodó osztály aratott győzelmet. Átszakadt a gát, amelyet I. Rómanos óta egészen II. Basileiosig a központi hatalom helyezett szembe az arisztokrácia földéhségével. Gátlátalanul haladt előre a kisbirtok felbomlásának folyamata. A nagybirtokos arisztokrácia magába olvasztotta a kisparaszti és katonai birtokokat, és azok egykori tulajdonosait alattvalóivá tette. Ezzel sarkaiból emelték ki azt a rendszert, amelyen a bizánci államhatalom nyugodott 7. századi megújulása óta. Az ország védelmi és igazgatási ereje összeomlott, és az állam ebből eredő elcségyenedése egyre inkább gyengítette katonai erejét is.

E korszak uralkodói minden bizonnyal nem idézték elő ezt a folyamatot, csak előkészítették az utat a többé már fel nem tartóztatható fejlődésnek, és eleve egy erőteljesen előretörő új gazdasági-társadalmi erőnek voltak a képviselői. Ezen nem sokat változtatott Rómanos Argyros félretétele sem, amely ráadásul a társadalmilag ellentétes oldalról történt. Rómanos császár és Zóé császárnő között már évek óta heves viszály dúlt, hiszen a császári korona megszerzése után Rómanos Argyros érdeklődése kialakult az öregedő császárnő iránt. Feleségét kezdte elhanyagolni, sőt még pénzkeretét is megnyirbálta. Az öregedő asszony életszomja azonban nem ismert gátakat, aki számára csak most kezdtek feltárulni a földi élet örömei. Szemet vetett a fiatal Michaélra, a Paphlagoniából származó parasztfiúra, akit testvére, a befolyásos eunuch, Jóannés Orphanotrophos vezetett be a császári palota *gynékeion*jába (női negyedébe). Jóannés Orphanotrophos, a rendkívüli adottságú, de gátlástalan férfi volt az intrikák tulajdonképpeni mozgatója; mivel eunuchként és szerzetesként nem tarthatott jogot a császári koronára, ezért testvére kezére játszotta át. A késői szenvedély egész tüzével szeretett bele Zóé a szép fiatal fiúba, és amikor III. Rómanos 1034. április 11-én a fürdőben meghalt, ugyanennek a napnak az estéjén eljegyezte magát Zóé császárnő fiatal kedvesével, aki IV. Michaél (1034–1041) néven elfoglalta a trónt.

Zóé császárnő ismét elszámította magát, hiszen a trónra lépést követően Michaél császár érdeklődése meg is szűnt iránta. Sőt, még mozgásszabadságát is elvették tőle: Rómanos Argyros sorsára emlékezve Jóannés Orphanotrophost bízta meg szigorú felügyeletével. Michaél császár tehetséges uralkodó és bátor hadvezér volt, azonban epilepsziás rohamoktól szenvedett, melyek idővel egyre erősebbek és gyakoribbak lettek. A legnagyobb nyereséget azonban a ravasz eunuch könyvelhette el magának: a birodalom egész kormányzása az ő kezébe került.²² Jó érzékkel irányította az állami ügyeket, könyörtelenül növelte a pénzügyi terheket, és a legszigorúbb kíméletlenséggel járt el az adók behajtásánál.²³ Alacsonyabb származású felkapaszkodottként Jóannés Orphanotrophos támogatta a centralizált bürokráciát – mindenfajta különösebb elkötelezettség nélkül – bármelyik társadalmi réteg ellenében. Mégis, ha figyelembe vesszük adminisztrációjának szerepét, elmondhatjuk, hogy annak volt bizonyos arisztokráciaellenes éle. A terheket hordozó réteg elsősorban Kis-Ázsia katonai arisztokráciája volt, ezzel szemben a fővárosi hivatalnoknemesség inkább a kormányhoz húzott. Psellos, a civil párt egyik tipikus képviselője elégedetten emelte ki, hogy IV. Michaél kormányzása semmit sem változtatott a fennálló viszonyokon, és nem okozott sérelmet a senatus tagjainak.²⁴ A „Paphlagoniaiak” meg sem kísérelték újraéleszteni a makedón dinasztia uralkodóinak politikáját. Orphanotrophos kíméletlen kormányzási módszerei azonban kemény próbára tették a lakosságot, főleg azzal, hogy sohasem hagyta figyelmen kívül saját előnyét, és egész rokonságának meggazdagodását.

A Balkán-félsziget lakosságát felkelésre kényszerítette a könyörtelen fiskális kormányzás. II. Basileios belátó intézkedéseivel ellentétben, aki megengedte, hogy az adókat természetben róják le, most ettől a rétegtől is megkövetelték a készpénzben történő fizetést. Ezen túlmenően a konstantinápolyi kormányzat az 1037-ben meghalt szláv Jóannés helyére egy görögöt, a Hagia Sophia chartophylaxát, Leónt nevez-

te ki Ochrid érsekévé. A felkelés hatalmas méreteket öltött. Peter Deljan, Samuel egyik unokájaként lépett fel²⁵, 1040-ben Belgrádban császárrá kiáltotta ki magát. Röviddel ezután hozzá csatlakozott – a felkelés nagy kárára – Jóannés, Vladislav fia és a Konstantinápolyból menekült Alusianos is. A felkelés lángja áterjedt a szláv Balkán-félsziget legnagyobb részére, sőt még az északi görög területekre is. A felkelőknek a vezetés kérdésében való széthúzása miatt a mozgalmat már 1041-ben elfojtották – sokkal gyorsabban, mint ahogy méreteit tekintve várható lett volna. Azonban mégiscsak maradt egy mély repedés a II. Basileios által emelt építményben.

A Peter Deljan-féle felkelés leverése után Bizánc megpróbálta Zeta dacos fejedelmét, Stephan Vojislavot is engedelmességre készíteni. A régi Diokleiat kezdtek ebben az időben egyre gyakrabban Zetának nevezni. A fejedelem már 1035-ben szembeszegült a bizánci árnyékkormányzattal.²⁶ Első függetlenségi kísérlete megghiúsult, de átmeneti behódolása és fogságba vetése után kitört szabadságharca, a megismélt bizánci büntetőexpedíciók ellenére kiharcolta a győzelmet. Az 1042. évi nagy büntetőhadjárat sem vezetett eredményre annak ellenére, hogy a rácok, a bosnyákok és a zachumliaiak vazallus fejedelmeit is harcba szólította Bizánc Zeta engedelmeséget és adót megtagadó fejedelme ellen.²⁷ Dyrrachion stratégosának erős hadserege felett hazájának hegyes vidékén Stephan Vojislav megsemmisítő győzelmet aratott. Ezzel a fejedelemség függetlensége megszilárdult. Hatalma nem pusztán a szomszédos Trebuniára terjedt ki, hanem Zachumliára is.²⁸ Így Zeta a balkáni szláv államok közül elsőként szakadt el Bizánctól.

A Balkánról a Peter Deljan-féle felkelés leverése után Michaél szinte félholtan tért vissza. A császár közeli halálát előre látva Jóannés megtette a szükséges intézkedéseket, hogy családjának megtartsa a koronát. A két hatalmon levő – Michaél császárnak és Jóannés Orphanotrophosnak – unokaöccsét, Michaélt, aki apja egykori foglalkozása után a Kalaphatés (dugarozó munkás a hajóépítésnél) melléknevet kapta, Zóé császárnő adoptálta, és mint vélelmezett trónvárományosnak megadta a caesari titulust. 1041. december 10-én IV. Michaélt, akinek egészségét súlyosbodó betegsége fokozatosan felőrölte, a szent Anargyroi monostorba vonult vissza, ahol még ugyanazon a napon meg is halt.

A paphlagoniai nemzetség uralmának azonban V. Michaél Kalaphatés gyorsan véget is vetett. Jóannés Orphanotrophos maga is áldozata lett teremtményének: a nagybácsi jótetteit Michaél azzal viszonzotta, hogy száműzetésbe küldte. Az eunuchhoz, aki mindenkivel megutáltatta magát, egy ujjal sem nyúltak. Amikor azonban a Kalaphatés ezen felbátorodva Zóé császárnőt is kolostorba akarta záratni, ez már a koronájába került. Az arisztokrácia és az egyház összefogott az elbizakodott és felkapaszkodott uralkodóval szemben – a bizánci főváros lakosságának a dinasztia iránti hűségére támaszkodva. A makedón dinasztia idején ugyanis olyan erős volt a bizánci népben a törvényesség iránti elkötelezettség, hogy eleve Zóéhoz és Theodórához csatlakozott. Kalaphatést, aki kezét emelt a bíborbanszületettre, letaszították trónjáról és 1042. április 20-án megvakították. A jogart Zóénak és Theodórának együtt kellett viselnie, hiszen Theodóra mögött eleve erős párt állt, és minden bizonnyal az egyház is jóindulatú volt iránta, bár ő korábban, Zóé kérésére, a szerzetesi fátylat is felvette.

Már nem volt kérdéses a császári ház női tagjainak az a joga, hogy saját nevükben gyakorolják az uralkodói hatalmat. De oly nagy volt mindkét bíborbanszületett tehetetlensége, és oly káros volt kölcsönös gyűlöletük egymás iránt, hogy már néhány hét után egy férfinak kellett átadniuk a kormányzást. Theodóra nem akarta eljegyezni magát, de a 64 éves Zóé a harmadik házasságba is belement. 1042. június 11-én Kónstantin Monomachos előkelő senatorral jegyezte el magát, aki a következő napon meg is kapta a császári koronát.

III. Rómanos Argyroshoz hasonlóan, vele egy Sklérinával kötött második házassága révén sógorságba került, IX. Kónstantin Monomachos (1042–1055) is a bizánci hivatalnokarisztokrácia tipikus képviselője volt. Jelentéktelen és akaratgyenge uralkodó volt, éppen úgy, mint III. Rómanos. Az életet és uralkodói kötelezettségeit nagyon könnyedén vette, és ezzel helytelen irányba terelte a birodalom fejlődését.²⁹ A két idős császárnő, akikkel hivatalosan is megosztotta az uralmat, semmi korlátozást nem szenvedett. Az életet élvező császárral együtt továbbra is belenyúlhattak az államkincstárba. A maga részéről Zóé is türelmesebb lett, ahogy egyre inkább idősödött. Az a szerelmi viszony, ami IX. Kónstantin és a szép és okos Sklérina – második feleségének unokahúga – között egészen nyíltan fennállt, a népet megbotránkoztatta ugyan, de a császárnőt nem. Az ún. *sebasté* újonnan teremtett címével felékesítve a császár kedvese mindkét császárnő mellett részt vett minden udvari ünnepségen. Halála után a neki adományozott méltóságokat, valamint azok funkcióit az alánok szép hercegnője vette át.

A főváros könnyelmű és elegáns életének olyan vonzereje volt, amit minden bizonnyal nem lehet alábecsülni. Erre az időszakra esik a bizánci szellemi élet újabb fellendülése, amely II. Basileios katonai uralma alatt szinte teljesen visszaszorult. Kétségkívül a főváros hivatalnoknemessége, amely akkoriban megadta a hangot, volt a birodalom legképzettebb rétege. A császári trónt nagy és komoly műveltségű férfiak vették körül, mint Kónstantinos Leichudés, aki első miniszterként (*μεσάζων*) vezette az államügyek intézését, Jóannés Xiphilinos kiemelkedő jogász és Michaél Psellos, a híres filozófus. A kulturális életre gyakorolt nagyon is termékenyítő működésével csak úgy, mint szerencsétlen politikai tevékenységével és mérhetetlen erkölcsi züllöttségével Psellos volt e kor legmarkánsabb alakja.³⁰ Nem hiányzott belőle teljes egészében a vallásosság, és lelki érzékenységet – jóllehet csupán esztétikai síkon, de mégis – időközben megragadta az atyák vallása. A csalódás és kiábrándulás egyik pillanatában, amikor IX. Kónstantin uralkodásának végén átmenetileg a Leichudés-kör elvesztette befolyását – Xiphilinos barátjával együtt – még a szerzetesi ruhát is felvette. Egész lénye azonban a világi élet, az evilági tudás felé fordult, amelyet igazi szenvedéllyel szívott magába, és szellemi érdeklődését az emberi élet sürgés-forgása kötötte le, amit elemzőként hihetetlenül éber szemmel szemlélte, és politikusként úgy hitte, hogy akarata alá kényszeríthet. Szónokként és íróként nem volt az ő korában hozzá hasonló. A szónoklat művészete iránt annyira fogékony és érzékeny bizánci világban szónoki adottsága egyszerűen ellenállhatatlan fegyver volt a kezében. Ebből a fegyverből politikusként nagy hasznot kovácsolt magának, és gyakran annyira vissza is élt vele, hogy erre minden megállapítás túl szelídnek tűnik.

De egyetlen megítélés sem lehet annyira túlzó, ami ne emelné ki méltóképpen ennek a férfinak a szellemi erejét. Tudása minden területre kiterjedt, és személyisége kortársai számára egyszerűen csoda volt. Szellemét lángoló szeretet töltötte el az antik bölcsesség és kultúra iránt. Az antik kor hagyományai sohasem haltak ki Bizáncban, azonban Psellost különleges, közvetlen és egyúttal mély kapcsolat fűzte a régi görög kultúrához. Nem elégedett meg az újplatonikusok tanulmányozásával, megtalálta az utat a forráshoz: megismerte és megismertette Platont, és ezáltal végtelesen termékenyítőleg hatott korára és az utókorra. Ő volt a legnagyobb bizánci filozófus és egyúttal az első nagy humanista.

A császár művelt és tudós tanácsadói köréből, amelyhez Psellos, Xiphilinos, Leichudés, valamint Psellos tanára, a jelentős költő és tudós, Jóannés Mauropos tartozott, indult a kezdeményezés a főiskola újjáélesztésére. 1045-ben Konstantinápolyban főiskolát alapítottak – filozófiai és jogi karral. A filozófiai tanulmányok rendje a trivium és quadrivium rendszerének megfelelően alakult: a nyelvtan, a szónoklattan és a dialektika alkotta a képzés alsóbb fokozatát, míg az aritmetika, a geometria, a zene és a csillagászat a felsőbb fokozatot: minden tudás végső szintézisét pedig a filozófia jelentette. Az oktatás vezetése Psellos kezében volt, aki megkapta a filozófusok *consulja* (*hypathos*) jól csengő címet is. A jogi főiskola előjárója Jóannés Xiphilinos lett, mint a „jog a védelmezője” (*nomophylax* = a törvényszerető, -védő). Így született meg a görög képzés és a római jogtudomány új központja, amit – e tudományok ápolása miatt – Bizánc történetileg legjelentősebb teljesítményei közé sorolhatunk. Az újonnan alapított főiskola egyúttal fontos gyakorlati igényt elégitett ki: ez volt a jövő bírák és hivatalnokok képzési helye is.³¹

Az előző két évszázadban, a császári abszolutizmus virágkorában a senatus csak dekoratív szerepet játszott. Amióta azonban a főváros magasabb tisztségviselői, a senatori cím tulajdonképpeni viselői képezték az uralkodó réteget, a senatori méltóság már nem pusztán tiszteletbeli rangjelzés volt. Minél mélyebb gyökereket eresztett a fővárosi hivatalnokréteg uralmi rendszere, annál több lett a senator. Még a főváros lakosságának szélesebb rétegei számára is adva volt a lehetőség a senatori cím megszerzésére. Ezáltal kitágult az uralmi rendszer bázisa, és új elemek váltak érdekeltté a senatorok uralmának fenntartásában.

A fővárosi hivatalnokarisztokrácia nyomasztó túlsúlya azonban semmi esetre sem jelentheti a központi hatalom megszilárdulását a feudális hatalmasságokkal szemben. Míg a kisebb földbirtokok száma egyre gyorsabban csökkent, addig a nagybirtokok állandóan növekedett.³² Ennek egyik oka az, hogy a nagybirtok számára egyre több privilégiumot adtak. Az a privilégium, amire a földbirtokosok leginkább törekedtek, az adómentesség, az immunitás vagy ahogy ezt Bizáncban mondták: az *exkusseia* volt. A 11. században a központi hatalom egyre inkább számol a feudális földbirtokosokkal, és nagy bőkezűséggel osztja ezt a privilégiumot. A világi és egyházi földbirtokosok mentesülnek bizonyos adóterhektől, a leghatalmasabbak és a legnagyobb befolyással rendelkezők pedig még az állami adóktól is, és teljes – immunitást – adómentességet élveznek. Az adók és az alattvalók egyéb beszolgáltatásai ezt követően már nem az államkasszába kerültek, hanem a nagybirtokosokhoz. A fiská-

lis adómentesség mellett ebben a korban már a bíraskodás alóli mentesség is felmerült: a nagybirtokosok maguk ítélkeznek alattvalóik felett. Így vonják ki magukat egyre növekvő mértékben az állam iránti alávetettség alól. A földbirtokosok, akik teljes gazdasági és bírói immunitást élveznek, kiszakadnak a központi hatalom igazgatási hálójából, és a császári alkalmazottaknak még azt is megtiltják, hogy birtokaik területére lépjenek.³³

De bármilyen készségesnek is mutatkozik, hogy a központi hatalom a nagybirtokos arisztokrácia követeléseit teljesítse, mégis van egy pont, amelynél nagylelkűsége határához érkezik. Mindig is próbált gátat szabni a földbirtokokon a parasztok száma növekedésének. A császári privilégiumokról szóló okmányok pontosan meghatározzák azoknak a *paroikosoknak* (függő helyzetű földműves parasztok) számát, akiket felvehettek a földbirtokokra, és mindenütt hangsúlyozták, hogy ezeket a paroikosokat nem szabad a szabad parasztok és a stratióták soraiból toborozni. A kormányzat mindenestre – főleg ha befolyásos földbirtokosokról volt szó – kénytelen volt újabb privilégiumok kiadásával megemelni a paroikosok egyszer már jóváhagyott számát, de az ellenőrzést nem adta fel. Ha meg is szűnt a harc a központi hatalom és a feudális hatalmasságok között, csöndben mégiscsak tovább folytatódott a versengés a paroikosokért. Mindez mutatja, hogy komolyabb probléma volt újabb adózó parasztokra szert tenni, mint újabb földbirtokokra.³⁴

Annál is inkább feltűnő az a makacsság, amelyet ebben a kérdésben a központi hatalom mutatott, mivel minden más területen visszavonulóban volt. Az államigazgatás rendszerén újabb rést üt a *pronoiarendszer* megszületése. Bizonyos speciális szolgáltatások díjazásaként ugyanis a bizánci hatalmasságoknak „igazgatásra” (εἰς πρόνοιαν) adnak bizonyos tulajdonokat, földbirtokokat az odaadományozott javak összes bevételeinek átengedésével. A megszokott földadománytól a pronoiaadományozások abban különböztek, hogy ezeket eredetileg legalábbis meghatározott időszakra adták oda – többnyire a megajándékozott személy haláláig – és amit ennek alapján nem is lehetett sem kisajátítani, sem pedig örökölni. A bizánci fejlődésben nagy jövője volt a pronoiarendszernek, mely a forrásokban először a 11. század közepén bukkan fel.³⁵

A császári bürokratikus apparátus mindenhatóságának és mindenütt való jelenlétének mindig is számos korlátja volt. A központi igazgatás részben kiadta kezéből magát az adóbehajtást is, miközben bizonyos vidékeken haszonbérbe adta ki a begyűjtését.³⁶ Ezáltal a *fiscus* több-kevesebb biztos bevételhez jut, hiszen az adóhaszonbérlelők egy bizonyos összeg behajtására kötelezték csak magukat, amit az államkasszába kellett befizetniük. Különböző az adóbérlelők a haszonbérbe adott területeken szabad mérlegelésük szerint végzik az államigazgatási tevékenységet, és hasznuk növelése érdekében mindenképpen többletbevételre törekedtek. Mindez azt jelenti, hogy az előjogokat élvező nagybirtokosok, a pronoiaadományok élvezői és az adószedők saját igazgatási apparátust tartanak fenn, mely az államigazgatás apparátusának mintájára szerveződött, és amellel párhuzamosan fennállt. Ebből pedig következik, hogy a lakosság terhei növekedtek, de ezek egy része nem az államkasszába folyt be.

A pénzügyi rendszer felbomlásának kézzelfogható és végzetes hatása a pénzér-

mék értékének romlása volt. Pénzveretéskor az állam kénytelen volt az aranyérmékbe kisebb értékű fémet is keverni. Ezzel megkezdődött a nomisma elértéktelenedése, amelyet eddig évszázadokon át semmiféle árfolyamingadozás nem érintett.³⁷ A bizánci pénznem elveszíti egyedülálló állandóságát és tekintélyét, amellyel addig a világban rendelkezett.

Az epigónok korszakának legfőbb ismertetőjegye a bizánci haderő összeomlása. A katonai arisztokrácia befolyásának mellőzése érdekében a civil párt kormánya szisztematikusan korlátozza a haderő állományát, és az új bevételi források keresése érdekében a katonaparasztokat is adófizetőkkel minősítik. Nem volt elég, hogy a katonák vagyonának nagyobb része áldozatul esett a feudalizálódási folyamatnak, most a többi stratiótának is lehetőséget adtak arra, hogy meghatározott összeg lerovása esetén megváltásuk a katonai szolgálati kötelezettségüket.³⁸ A themák hadereje megszűnt, és maga a thema mint a stratiótákból álló provinciális hadsereg megnevezése is eltűnik a szóhasználatból.³⁹ Ugyanakkor a themák stratégosa a tartomány kormányzójaként gyakorolja egykori hatalmát, míg mellette a themák magistrátosa (κριτής vagy πραιτωρ) egyre nagyobb jelentőségűvé válik, és egyre növekvő mértékben kapcsolódik be a provinciális kormányzásba.⁴⁰ A themák szervezetének meglazulása pedig nem jelent semmi egyebet, csak éppen annak az államrendnek a felbomlását, mely Bizáncot oly naggyá tette az előző századokban.

A hazai haderő fokozatos leépülése ismét fontossá tette a zsoldos hadsereg jelentőségét. Visszatérés volt ez a Hérakleios előtti korszak gyakorlatához, és ahogy a gótok, úgy most a normannok képezték a bizánci hadsereg legértékesebb részét. Geórgios Maniakés zászlaja alatt harcolt Szicíliában a kiváló varég-rusz druzsina és a skandináv háborús hős, Harold, akinek a személyéről mondák születtek. Most a varégek alkották a tulajdonképpeni császári udvari gárdát, továbbiakban azonban nem a Kijevi Ruszból toborozták, mint II. Basileios korában, hanem a 11. század hetvenes éveitől kezdve elsősorban Angliából, és így a varég-rusz gárdát a varég-angol váltotta fel.⁴¹ A normann gárda bizonyos mértékben a régi bizánci gárdaalakulatok helyére lépett, melyek lassan teljes egészében elszorultak.⁴²

Geórgiosz Maniakés szicíliai haditettei jelentették az utolsó sikereket a külpolitikailag egyre szorongatóbb helyzetbe került bizánci állam számára. Mint II. Basileios végrendeletének beteljesítője, Geórgios Maniakés, a győzedelmes makedón dinasztia hódító politikájának késői folytatója célul tűzte maga elé Szicília visszahódítását. A szicíliai arabok katonai erejének gyengesége sikert ígért a vállalkozásnak: Geórgios Maniakés gyors, győztes hadjáratban elszakította az araboktól Szicília keleti részét Messinával és Syrakusaival együtt. Azonban sikerét megghiúsította Konstantinápolyban a nagybirtokosok bizalmatlansága. A legdöntőbb pillanatban IX. Kónstantin felmentette tisztségéből a győztes hadvezért. Maniakés elfogadta a kihívást. Csapata császárrá kiáltotta ki, átvonult Dyrrachion tartományon és Thessaloniké felé vonult. Győzelme akadálytalannak látszott, és ezzel hirtelen megváltozott a bizánci politika irányvonala. Az egyik csatában azonban – amely győztes csata volt – egy nyíl halálos sebet ejtett rajta, amibe belehalt (1043).

Néhány évvel később újabb kísérletre került sor a trón megszerzéséért, amelynek

éppen az volt a különleges ismertetőjegye, hogy „Makedóniából”, azaz Északnyugat-Thrakiából eredt. A katonaelles hivatalnoki kormányzat miatt a hadsereg elkese-redéséhez még hozzájárult a konstantinápolyi centralizmussal szembeni ellenállás a provinciák részéről. A felkelők élére a „makedón párt” vezetője, Léon Tornikés állt, aki Armeniából származott,⁴³ de Hadrianopolisban telepedett le, és összenőtt ezzel a vidékkel. A Tornikés-felkelés még veszélyesebb méreteket öltött, mint Maniakés felkelése: körülzárták Konstantinápolyt, és közvetlenül küszöbön állt a város eslete (1047). De ahogy akkor a véletlen, úgy most az ellencsászár határozatlansága mentette meg IX. Kónstantin kormányát. Tornikés ugyanis elszalasztotta a legkedvezőbb pillanatot a főváros bevételére.

A védelmi erő szisztematikus korlátozása – ahogyan a konstantinápolyi kormányzat mindezt szorgalmazta – bizonyos mértékben azzal magyarázható, hogy az előző korok nagy győzelmei után a birodalom helyzete kívülről biztosnak látszott. Geórgios Maniakés sikeres vállalkozásai mind Keleten, mind pedig Szicíliában megerősítették a Bizánci Birodalom fölényét az arabok felett. II. Basileios politikáját Armeniában IX. Kónstantin folytatta és az Ani-Birodalom anektálásával 1045-ben le is zárta.

Időközben azonban beköszöntött a boldog békeidőszak vége. Míg a birodalom eddigi ellenségeinek ereje rejtve maradt, nemsokára új, harcra termelt népek jelentek meg Bizánc határain. Nemcsak a birodalom általános helyzete változott meg, de mások lettek a bizánci külpolitika főbb tényezői is. Keleten az arabok helyére a szeldszuk törökök lépnek, nyugaton a normannok tűnnek fel, északon a bolgárok helyén a besenyők, az úzok és a kunok sztyeppei népei jelennek meg, legvégül pedig 1043-ban az oroszok indítanak támadást Bizánc ellen. A sztyeppei népek előrenyomulásával és az orosz birodalom súlypontjának északkeleti irányú eltolódásával a 11. század közepétől kezdődően Oroszország hosszú időre megszűnt a bizánci politika közvetlen tényezője lenni. 1048-ban azonban a besenyők⁴⁴ átlépték a Dunát, és ez az esemény nagyon súlyos következményekkel járt a Bizánci Birodalom szempontjából. A besenyők által előidézhető veszélyekre nyomatékosan már VII. Kónstantinos Porphyrogennétos is felhívta a figyelmet a külpolitikáról szóló értekezésében.⁴⁵ Bizánc szövetségesként használta fel őket az északról fenyegető mindenkori ellenségekkel szemben. A harcedzett nomád néppel kötött szövetség, amely a kívánt időben hátba támadta a bolgárokat és a magyarokat, valamint eltorlaszolta az oroszok útját dél felé, a bizánci politika legnagyobb fegyverténye volt a 10. században. A bolgároknak a birodalomhoz való visszacsatolása után azonban alapvetően megváltozott a helyzet: nem volt többé válaszfal, mely elválasztotta volna Bizáncot a nomád hordáktól. A birodalom területe egészen a Dunáig terjedt, és a besenyők rablótámadásai már nem Bizánc ellenségei, hanem egyenesen Bizánc felé irányultak. A Dunáig előrenyomuló nomád hordák elleni összehangolt csapásra Bizánc teljesen képtelen volt: így a besenyők le is telepedtek a birodalom területén, így aztán a bizánciak a szükségből erényt kovácsoltak: a határ védelmére és katonai szolgálatra használták fel őket. A bizánci kormányzatnak nemsokára mégis fegyverhez kellett nyúlnia az új alattvalókkal szemben, akik rabló-fosztogató rajtaütéseikkel az egész vidéket bizonytalanságban tartották. Ennek ellenére a bizánci haderő több vereséget szenvedett, és

a kormányzat végül is arra kényszerült, hogy ajándékokkal, új területek és udvari címek adományozásával „kíméletes” békét vásároljon a besenyőktől.⁴⁶

IX. Kónstantin gyenge kezű uralkodásának utolsó évére esik egy világtörténeti horderejű esemény: a nagy egyházszakadás. Az előző évszázad történései után már csak idő kérdése volt a végérvényes szakadás Róma és Konstantinápoly között. Túl-ságosan messze jutottak a fejlődés útjai Keleten és Nyugaton, túl mély volt az elidegenedés a világ két központja között, és túl sok volt a felhalmozódó ellentét az élet legkülönbözőbb területein ahhoz, hogy hosszú távon fenntartható és megőrizhető lett volna a lelki és vallási közösség. Az egyház univerzalizmusához hiányzott minden előfeltétel: századok óta tartó folyamat volt a kereszténység kettészakadása mind politikai, mind kulturális téren. Nem a bizánci „cesaropapizmus” volt a szakadás oka, mint ahogy gyakran gondolják. Ellenkezőleg: éppen a császárság volt Bizáncban az univerzalizmus fenntartásának egyedüli erős tényezője. A bizánci állam egyetemességének megmentése, az Itáliára vonatkozó igény és követelés fenntartása érdekében a bizánci császárok – gondoljunk csak I. Basileios és követőinek politikájára – éppen saját egyházuk rovására támogatták a római egyház univerzalizmusát. Ahogy a Nyugat állami önrendelkezése a sarkaiból emelte ki a bizánci állam egyetemességét, úgy húzta ki a talajt a római egyház univerzalizmusa alól a szláv világ megnyerése a konstantinápolyi egyház által. A délszlávok egyházi bekebelezését Oroszország csatlakozása követte a konstantinápolyi pátriárkátushoz, és egyáltalán nem volt véletlen, hogy Bizáncban röviddel ezután kiéleződött a Róma-ellenes hangulat. Az óriási szláv hátországra támaszkodva a bizánci egyház már nem volt képes meghajolni a római szupremácia előtt. A makedón uralkodóház hagyományos Róma-barát politikájától már II. Basileios eltávolodott: Sergios (999–1019) pátriárka alatt pedig eltűnik a pápa neve a megemlékezésekből.⁴⁷ A kompromisszum, amelyre 1024-ben még készségesnek mutatkozott a meggyengült pápaság, az egymástól való békés elhatárolódással számolt: a konstantinápolyi egyházat „saját szférájában egyetemesnek” ismerte volna el.⁴⁸ E kompromisszumos megoldás alól azonban az az új szellemiség húzza ki a talajt, amelyet a clunyi reformmozgalom sugárzott. A befolyási szférák egymástól való elhatárolódása mégiscsak megtörtént, csakhogy erőszakos törés útján.

Ennek előfeltétele az a különleges konstelláció volt, amikor egy erős, minden kompromisszumos megoldást mereven elutasító pápasággal szemben ott állt egy ugyan-csak erős, az autonómia tudatától áthatott pátriárkátus, amely mellett a gyenge kezű császárság már képtelen volt szembehelyezkedni az események menetével. Ez a konstelláció állt elő a 11. század közepén, amikor IX. Leó pápa, a clunyi, praegeorgiánus reformmozgalom igazi képviselője ült Szent Péter székében és Michaél Kérullarios, a bizánci történelem legbecsülvagyóbb egyházfejedelméé volt a konstantinápolyi pátriárkátus trónja, a császári hatalom pedig a gyenge képességű IX. Kónstantin Monomachos kezében nyugodott.

Michaél Kérullarios mozgalmas, változatos életre tekinthetett vissza. Mint a bizánci arisztokrácia IV. Paphlagoniai Michaél elleni összeesküvésének egyik kezdeményezője több évet töltött száműzetésben. A Paphlagoniai-uralkodóház bukása után

visszatért Konstantinápolyba, de ekkora már csupán a papi pálya maradt a számára, hiszen a száműzetésben szerzetesi ruhát öltött. 1043-ban lépett a pátriárkai trónra, és ettől kezdve új bizonyítási terület nyílt nyughatatlan szelleme előtt. Tisztsége fenségének tudatától nem kevésbé volt eltelve, mint római riválisa, és ez a tudat személyében összekapcsolódott a hatalom olyan akarásával, amely nem riadt vissza semmilyen korlát lerombolásától sem. A pápa oldalán pedig ott állt Humbertus bíboros, a hajthatatlan, engesztelhetetlen Bizánc-ellenes irányzat vezetője Rómában. Michaél Kérullarios és Humbertus bíboros személyében két olyan férfi találkozott, akik rámenősen és gátlástalanul, egyenesen tartottak céljuk felé, akik készek voltak lerántani a leplet a századok óta szunnyadó ellentétekről, és a világot „vagy-vagy” döntés elé állítani. A császár akarata ellenére és a pillanatnyi politikai követelmények figyelmen kívül hagyásával lobbant fel a harc. Dél-Itáliában kezdődött, ott, ahol a két egyházi központ igényei mindig is keresztezték egymást, ahol azonban akkortájt a normannok betörése után politikailag különösen tanácsos lett volna Róma és Konstantinápoly együttműködése. Amikor aztán a viták dogmatikai és liturgiai témákra terelődtek, olyan veszélyes ponthoz jutottak el, amely eleve kizárt minden megértést, hiszen itt tanítás tanítással, szokás szokással ütközött össze. Ezek voltak a régi kérdések, amelyek Phótios kora óta elválasztották az embereket: a nyugati tanítás a Szentlélek kettős eredetről, a rómaiak szombati böjtje, a papok megházasodásának tilalma, kovászos kenyér használata a bizánci, és a kovásztalan kenyér használata a római liturgiában. Érdemes megjegyezni, hogy ezt a legutóbbi kérdést akkoriban különösen hevesen vitatták. Nem az összehasonlíthatatlanul fontosabb, de sokkal összetettebb dogmatikai véleménykülönbségeket, hanem az általános, közérthető liturgikus különbséget helyezte – taktikai megfontolásokból – Kérullarios az előtérbe. A bizánci pátriárka mögött álltak a Kelet nagy orthodox egyházai és a szláv országok egyházai is. A mérsékelt Petros antiocheiai pátriárkát végül is magával rántotta Kérullarios, míg León Ochrid görög érseke viszont az egyik szóvivő volt a Róma elleni harcban.

A vita drámai lezárását hozta a római követség megjelenése Humbertus bíboros vezetésével. A császár magatartásán felbátorodva, aki késznek mutatkozott arra, hogy feláldozza pátriárkáját a Rómával való békekötés érdekében, a pápai legatusok 1054. július 16-án a Hagia Sophia oltárára helyezték a kiközösítő bullát Kérullarios és a vélekedését elfogadó legtekintélyesebb társai ellen. A pátriárka időközben az egyház és a nép szimpátiájára támaszkodva megpróbálta áthangolni és akaratának megnyerni az ingatag uralkodót. A császár előzetes beleegyezésével zsinatot hívott össze, mely hasonlóképpen viszonzva – egyházi átokkal sújtotta a római legatusokat. Ezeknek az eseményeknek a súlya az emberiség története szempontjából csak később mutatkozott meg. A kortársak csekély jelentőséget tanúsítottak neki, mint olyan ténynek csupán, amely sajátos fényt vet a megelőző korok római–bizánci kapcsolataira. A felek túlzottan hozzá voltak szokva a két egyházi központ civakodásához. Ki sejtette akkor, hogy az 1054-es viszálykodásnak más jelentősége is lehet, mint minden más ezt megelőző vitának, hogy ez az a döntő érvényű szakadás, melyet soha többé nem lehet majd orvosolni.⁴⁹

IX. Kónstantin Monomachos 1055. január 11-én meghalt. Őt követve még egyszer saját nevében gyakorolta a császári hatalmát Theodóra császárnő. Ő volt a makedón uralkodóház utolsó, még életben maradt képviselője, és az ő halálával (1056. szeptember eleje) kihalt a dicsőséges dinasztia. A legnagyobb bizánci császári család sorsa különlegesen érdekes: amilyen nehezen jutott uralomra, olyan szívósan tartotta magát, három évtizeden át sajátos látszatéletet élve; és amilyen dicsőséges voltak kezdeti tettei, oly dicstelen volt kimúlása.

Utódjául a haldokló császárnő azt a férfit nevezte ki, akit az uralkodó párt is császárnak akart megtenni: egy éltes korban levő hivatalnokot, „aki kevésbé volt képes kormányozni, inkább csak arra, hogy őt kormányozzák és vezessék”.⁵⁰ Ő volt Michaél, aki előzőleg a λογοθέτης στρατιωτικοῦ hivatalát vezette, és így vagy öregnek vagy pedig stratiótikosnak nevezték. A császári trónra lépése a civil párt igazi diadala volt. A hivatalnokréteg támogatásának nem volt határa, és különösen a senatorokat halmozta el adományokkal és megtisztelő címekkel. Ennek kontrasztjaként a stratégosok küldöttségét, amelyet Isaakios Komnénos és Katakalon Kekaumenos vezetett, a császár egyszerűen elutasította. Ezzel végsőkéig kiélezte az ellentétet. A felháborodott katonai parancsnokok szembeszegültek a konstantinápolyi hatalmasságokkal. Paphlagoniában Isaakios Komnénost császárrá kiáltották ki (1057. június 8-án). Sokan csatlakoztak hozzá Kis-Ázsia minden részéből, és nemsokára megjelent Nikaiában saját hadseregével. Az ellene küldött császári hadsereg vereséget szenvedett. VI. Michaélnek tárgyalásokat kellett kezdenie az ellencsászárral, melynek során a Kónstantinos Leichudés, León Alospos és Michaél Psellos által vezetett küldöttség felajánlotta neki a caesar címet, majd pedig a trónutódlás jogát. Ilyen engedmények az ellenfeleit még jobban felbátorították, követőit viszont mélyen bosszantották. Ezért Konstantinápolyban felemelte szavát most az ellenpárt, és kezét nyújtott Isaakios Komnénosnak. A végső megoldást azonban az a harmadik hatalom adta meg, amely fontos tényező volt mindkét egymással versengő arisztokrata párt mellett: az egyház. A nagy hatalommal rendelkező Michaél Kérullarios pátriárka az ellenzék csúcsán helyezkedett el, és a Hagia Sophia a kormányellenes agitáció központja lett.⁵¹ Itt találta meg az utat VI. Michaél császár a szerzetesi élethez a császári trónról való leköszönése után. 1057. szeptember 1-jén Isaakios Komnénos bevonult Konstantinápolyba, és a pátriárka kezéből megkapta a császári koronát.

Az utóbbi évtizedekben kormányzatról kormányzatra emelkedett a fővárosi hivatalnokarisztokrácia hatalma. Isaakios Komnénos trónra lépésével megkezdődött azonban a visszavágás időszaka. Bármilyen rövid is volt a Komnénos-uralkodóház ezen első képviselőjének kormányzása, katonailag mégis megerősítette a birodalmat. Eredményesen megvédte a határokat Keleten, visszaverte a magyarok egyik betörését, és korlátok közé szorította a besenyőket is, akikkel szemben elődei annyira tehetetlenek voltak. A kis-ázsiai katonai arisztokrácia megtestesítőjeként Isaakios Komnénos a megszilárdított katonai hatalom kiépítésén fáradozott. A pénzermékre kivont kardal ábrázolt képét nyomatta.⁵² Trónra lépését követően nagyon hűvösen fogadta a senatorokat, mint egykor elődje az általa vezetett hadvezérek küldöttségét. Idegen volt számára az a mértéktelenség, amelynek átadta magát az ellenzéki párt VI. Michaél

uralkodása idején. A közte és VI. Michaél közti egykori közvetítő felek, akik a helyzet érdemi megítélésében – mindenesetre úgy tűnt – még idejében pártállást változtattak, most újra megbecsülésnek örvendhettek. Psellost a *proedros* megtisztelő címmel tüntette ki, Leichudés – mint egykor IX. Kónstantin uralkodása alatt – az államigazgatás csúcán a birodalmi adminisztráció fejeként foglalt helyet, majd később megkapta a pátriárkai trónt is. Nagyobb radikalizmust mutatott Isaakios az eddigi kormányzási rendszer dologi kárainak rendezésében. Eltérőzték az óriási kincseket, amelyeket II. Basileios az államkasszában hátrahagyott; a korona országjavai szétfolytak a mértéktelen ajándékozás következtében. Isaakios ezért az értékek lefoglalásának és elkobzásának veszélyes intézkedéséhez nyúlt, és a kisajátítások még az egyházi birtokokra is kiterjedtek. Ennek következtében éles konfliktusba került a nagyhatalmú pátriárkával.

A 11. században a bizánci egyház megerősödése Michaél Kérullarios személyéhez köthető. A Rómától való teljes függetlenedés következtében a pátriárka programja még csak részben teljesült. Fontos volt számára az egyház és állam viszonyának újraszabályozása Konstantinápolyban. Ezért ellenszolgáltatásokat várt, és ezek nem is maradtak el. A Hagia Sophia anyagi ügyeinek igazgatását, mely eddig a császár privilégiuma volt, most a pátriárka alá rendelték, és a császár arra is kötelezte magát, hogy a jövőben tartózkodni fog az egyház életébe való mindenféle beavatkozási kísérlettől. A császár kezében volt az állam kormányzása, az egyház vezetése azonban kizárólagosan a pátriárka feladata lett. Tekintettel az addigi bizánci viszonyokra, ez a változás az egyházi hatalom óriási megerősödését jelentette. A hatalmi szférák szétválasztásának folyamata azonban kezdetben nem volt konfliktusmentes. A császár elment addig, hogy egyházi javakat foglalt le, a pátriárka pedig azt a gondolatot dédelgette, hogy az egyházi hatalmat a világi hatalom fölé emelje. Óriási igényeit emlékeztető módon a kónstantini adománylevéllel alapozta meg, mely itt most döntő módon először játszott szerepet a bizánci fejlődésben: a pátriárka bíborszínű ruhát öltött, és a császárt letételével fenyegette meg.⁵³

A pátriárkához hasonlóan azonban a császár is meg volt győződve tiszttségének fenségével és a hatalom birtoklásának öntudatával. Olyan harc tört ki, mely végül mindkettő bukásához vezetett. A hatalom eszközeinek egyértelmű előnye először a császárt juttatta fölényhez. Oly nagy volt mégis a pátriárka népszerűsége, hogy Konstantinápolyban senki sem mert vele kapcsolatban erőszakhoz folyamodni. A császári őrség is csak akkor tartóztathatta le és vitte száműzetésbe (1058. november 8-án), amikor egy, a városon kívül fekvő monostort ment meglátogatni. Mivel azonban semmi áron nem volt hajlandó leköszönni és jogairól lemondani, ezért zsinatot kellett összehívni, hogy ítéletet hozzon trónfosztásáról. Ezt sem merték Konstantinápolyban megtartani, csak egy vidéki városban. A vádiratot Psellos fogalmazta meg, aki nem tétovázott egykori barátját a legvalószínűtlenebb tévtanokkal és bűnökkel megvádolni. Ugyanakkor azonban nem sokkal ezután Psellos egyik epitaphionja az orthodoxia legdicsőösebb előharcosaként és minden erény képviselőjeként dicsőítette Michaél Kérullariost, aki még a szinódusi ülés alatt meghalt. Pátriárkává Kónstantinos Leichudést választották, és Psellos vette át az első miniszter tiszttségét.

Úgy tűnt, hogy a császár győzött, mégis a halott pátriárka – vértanúként – sokkal veszélyesebb lett számára, mint életében. Főpásztora letartóztatása után a nép folytonos zúgolódása a pátriárka halála napján a tetőpontra hágott. A hivatalnokarisztokrácia eddigi ellenállásához hozzájárult még az egyház ellenséges magatartása és a nép elkeseredése. A növekvő belpolitikai feszültségek miatt a császár kénytelen volt feladni korábbi politikáját. Ahogy két évvel ezelőtt az egyháznak a katonai arisztokráciával való összefogása VI. Michaél megdöntését idézte elő, úgy most az egyháznak az ellenzéki hivatalnokarisztokráciával való szövetkezése vezetett Isaakios Komnénos bukásához. Az elcsüggedés egyik pillanatában, amikor hirtelen megbetegedett, Psellos hatásos rábeszélésére 1059. decemberében a császár levetette a bíort, és szerzetesként a Studion-monostorba vonult vissza.

2. A bel- és külpolitikai hanyatlás

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Skabalanovič: *Viz. Gosudarstvo*; Neumann: *Weltstellung*; Jorga: *Geschichte*, I.; II. M. Loewe: *The Seljuqs. Cambr. Med. Hist.*, IV. (1923) 299–317; F. Taeschner: *The Turks and the Byzantine Empire to the end of the thirteenth century. CMH IV, Pt. I* (2nd ed., 1966); P. Wittek: *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum. Byz.*, 11 (1936) 285–319; C. Cahen: *La première pénétration turque en Asie Mineure. Byz.*, 18 (1948) 5–67; V. Gordlevskij: *Gosudarstvo Sel'džukidov v Maloj Azii*. Moskau–Leningrad, 1941; Gay: *Italie*; F. Chalandon: *Domination normande*, I.; B. Leib: *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle*. Paris, 1924.

Az egyház civil párttal való együttműködése – amely Komnénos lába alól kihúzta a talajt – helyezte a koronát Kónstantin Dukas (1059–1067) fejére. Psellos és Kónstantinos Leichudés bizalmas barátja, X. Kónstantin Dukas Eudokia Makrembolitisszával kötött házasságot, aki Michaél Kérullarios egyik unokahúga volt. Ahogy Isaakios Komnénos leköszönése, úgy Kónstantin Dukas felemelkedése is Psellos műve volt, aki a szenatori párt legelőkelőbb képviselőinek jelenlétében saját kezűleg húzta fel a császár lábára a bíborcipőt. Célját elérte: a császár első tanácsadójaként, majd fia és utóda nevelőjeként saját kezében tartotta az állam politikájának szálait. A császár csodálattal tekintett a szellemes filozófusra és a nyelvekben járatos rhetorra. „Mindennél jobban szeretett engem – így hangzottak Psellos autentikus szavai –, ajkamon és értelmemen csüngött. Ha egy pár nap nem látott, már panaszkodott és bosszús volt... Gyönyörködött bennem, mint a nektárban.”⁵⁴

Ahogy a Komnénosok a kis-ázsiai arisztokráciát képviselték, úgy testesítették meg a Dukasok ebben a korban a fővárosi civil arisztokráciát. Isaakios Komnénos alatt a katonai reakció egyelőre csak közjáték, mellékes epizód maradt. A civil párt nemcsak újra visszanyerte, hanem még tovább is építette pozícióját. Mint már IX. Kónstantin korában, most is úgy igyekezett megerősödni, hogy a konstantinápolyi polgárság széles rétegeinek tette lehetővé a szenatori osztályba való bekerülést. Egy kortárs szavai szerint akkoriban annyi senator volt, mint égen a csillag.⁵⁵ Az állam-

igazgatási apparátus egyre inkább elveszítette merev és szigorúan bürokratikus jellegét. Kónstantin Dukas az adószedés bérbeadásából szokást csinált, és ezen túlmenően a központi pénzgazdálkodásba is bevonta a hivatalok eladását úgy, hogy nemcsak az adószedés funkcióját lehetett már pénzért megvenni, hanem a legmagasabb pénzügyi ellenőrzés jogát is.⁵⁶ A hadsereget teljes egészében elhanyagolta, és állományát oly nagy létszámmal csökkentette, amely – legalábbis utólagosan – még Psellos számára is túlzottnak tűnt.⁵⁷ A katonaságtól való félelem még nagyobb lett Isaakios Komnénos felemelkedésétől kezdődően. A pénzügyi helyzet romlásával a haderőre vonatkozó megtakarításokkal próbálták kiegyenlíteni az adóbevételek visszaesését és fedezni a más területeken jelentkező többletkiadásokat. A hivatalnokállam igazgatásának kiadásai ugyanis megnövekedtek, melyhez állandóan több pénz kellett, és uralkodó réteggént a hivatalnokapparátus egyre magasabb igényeket támasztott. Növekedtek a kiadások, mert az udvar egyre fényűzőbbé vált, míg az állam elszegényedett és hanyatlott; emellett az egyháznak juttatott adományok is megszorodtak, hiszen jóindulatának elnyerése sokak számára elsődleges volt, és nem utolsósorban nőtt az idegen népek fejedelmeinek juttatott ajándékok értéke is, akiket ezen a módon próbált meglágyítani a bizánci kormányzat. Így fonódtak össze az uralkodói réteg politikai céljai a szorult pénzügyi helyzettel, amely szétrombolta a birodalom egész védelmi erejét. A helyzet most sem volt más, mint a makedón epigónok korában, de a külpolitikai helyzet azóta sokkal rosszabbra fordult. Dukas katonaságellenes intézkedései a legnagyobb külpolitikai veszélyek időszakára estek, és ezért végetek voltak.

Dél-Itáliában egyre nagyobb sikereket értek el a normannok, akiket 1059-től az energikus Róbert Guiscard vezetett. A magyarok is támadásba lendültek, és elfoglalták a fontos dunai erődítményt, Belgrádot (1064). A besenyők szövetséget kötöttek a törzsükkel rokon úzokkal, és ezzel szörnyű szerencsétlenség vette kezdetét. Ahogy egykor a besenyők az úzok nyomására, most az úzok az őket követő kunok miatt hagyták el a délorosz síkságot, és 1064-ben csapatostul nagy tömegben behatoltak a Balkán-félszigetre.⁵⁸ A vad hordák egyszerűen elnéptelenítették és feldúlták a bolgár vidékeket, Makedóniát, Thrakiát, sőt még Görögországot is. Fosztogató rajtaütéseik annyira félelmetesek voltak, hogy – amint egy kortárs írja⁵⁹ – „kivándorlásra gondolt Európa egész népe”. A birodalmat az úzoktól végül csak egy pusztító járvány mentette meg. A járványban nagyon sokan meghaltak, a lakosság egy része visszahúzódott a Duna másik oldalára, a maradék pedig letelepedett, és császári szolgálatba lépett.

Lényegesen súlyosabb következményekkel járt a birodalom történetében a szeldzsuk-török előrenyomulás Keleten. Ázsiában az arab hatalom maradékát a szeldzsuk-törökök azzal a gyorsasággal rohanták le, amely elhalványította az egykori bizánci hódítások fényét. A törökök hatalmuk alá vetették a perzsa területeket, átvonultak Mezopotámián, és elfoglalták a kalifa városát, Bagdadot. A kalifátus csupán a vallási egység szimbólumaként maradt meg, és a hatalmas szultáni birodalom protektorátusa alá került, mely politikailag uralta a muszlim világot Ázsiában. Nemsokára a Bizánci Birodalom és a Fátimidák egyiptomi kalifátusának határáig egész Elő-Ázsia

a szeldzsukok hatalmába került, és megindultak Bizánc ellen. Ahogy Bulgária meghódítása ledöntötte a válaszfalat a birodalom és az északi nomád népek között, úgy 1045-ben IX. Konstantin uralkodása alatt Armenia anektálása új támadási felületet adott a szeldzsukoknak. A bizánci császári birodalom belső gyengesége és a véderő szétesése nemsokára megnyitotta számukra az utat a birodalom központi területeihez. Alp Arslán, a második szeldzsuk szultán uralkodása alatt a törökök végigvonultak Armenián, és megszállták Anit (1065), végigpusztították Kilikiát, és ezzel behatoltak Kis-Ázsiába, megrohamozták, majd bevették Kaisareiát (Caesarea – 1067).⁶⁰

X. Kónstantin Dukas halála (1067 májusa) hitvesének, Eudokiának a kezébe helyezte a koronát, akinek kiskorú fiai, Michaél, Andronikos és Kónstantinos, helyett régensként kellett volna a hatalmat gyakorolnia. Az irányítás azonban ténylegesen Psellosnál és Jóannés Dukasnál caesarnál, az elhunyt császár egyik testvérénél maradt.⁶¹ A hadszíntéren megmutatkozó katasztrofális helyzettel egy időben azonban megnőtt az ellenzéki párt ereje is: az erős katonai hatalom megteremtésére irányuló követeléseik különös hangsúlyt kaptak az események következtében, és így Jóannés Xiphilinos pátriárka is, bár Psellos barátja volt, hozzájuk pártolt, és végül magának a császárnőnek is engednie kellett. Psellos és Jóannés caesar rosszállása ellenére eljegyezte magát egy kappadókiai mágnással, Rómanos Diogenés generálissal, aki 1068. január 1-jén lépett a császári trónra.

IV. Rómanos Diogenés (1068–1071) rátermett és bátor hadvezér volt, aki a besenyők elleni harcban tűnt ki, és kiérdemelte azt a tiszteletet, amelyben a katonai párt részesítette. Azonnal harcba is indult a szeldzsukok ellen, de a felbomlási folyamat már olyan előrehaladott állapotban volt, hogy Psellos pártjának ellenkező irányú törekvései háttérbe szorították a császár birodalmat megmentő próbálkozását. Nagy nehézségek ellenére összegyűjtötte hadseregét, amely túlnyomórészt idegen zsoldosokból – besenyőkből, normannokból és frankokból – tevődött össze. Az első két hadjárat (1068-ban és 1069-ben) mindezek ellenére egészen jó eredménnyel zárult, míg a harmadik megsemmisítő vereséget hozott, nem utolsósorban Andronikos Dukasnak, Jóannés caesar egyik fiának árulása következtében. Az armeniai Manzikert városánál, a Van-tótól nem messze a számbeli fölényben levő, de heterogén és fegyelmezetlen zsoldossereg 1071. augusztus 19-én az Alp Arslán vezette csapatoktól megsemmisítő vereséget szenvedett. A császár maga is fogságba esett.

Rómanos Diogenés fogolyként szerződést kötött a szeldzsukokkal, mely évi adófizetés fejében szabadon bocsátását, valamint a török foglyok kiadását, továbbá a jövőre nézve katonai segítségnyújtási kötelezettséget tartalmazott.⁶² Konstantinápolyban időközben Jóannés caesar sürgetésére az ellenpárt trónjától is megfosztotta Rómanost. Eudokia császárnő és idősebb fia, Michaél Dukas gyakorolták a hatalmat, ezt követően azonban a császárnőt kolostorba zárták, és Psellos neveltjét, VII. Michaélt választották uralkodóvá (1071. október 24-én). A török fogságból hazatérő Rómanos császárt a hatalom újdonsült birtokosai ellenségnek tekintették Konstantinápolyban, és kitört a polgárháború. A végén Rómanos megadta magát, bízva a VII. Michaél nevében és a három metropolita által aláírt garancialevélben, amely

teljes személyi biztonságot garantált volna számára. Mielőtt azonban Konstantinápolyt elérte volna, izzó vassal kiégették mindkét szemét. Psellos, aki önmagát is felülmúlta, levelet küldött a megvakított császárnak, melyben őt – a saját áldozatát – lelkendezve vértanúként dicsőítette: „Isten elvette szemét, mert nagyobb fény szemlélésére méltatta.”⁶³ Rövid idő elteltével (1072 nyarán) Rómanos Diogenész belehalt borzasztó sebeibe.

Csak egy ilyen iszonyatos utójáték tette igazán katasztrófává a Manzikert melletti vereséget, mert Alp Arslán Rómanos császárral kötött szerződése most már érvénytelenné vált, és ezt a törökök alkalomnak tekintették arra, hogy támadást indítsanak Bizánc ellen. Az arab invázióhoz hasonlóan a birodalomnak most is az ellenséges hódítás veszélyével kellett szembenéznie. Hérakleios utódainak hősie védekezése még megálljt parancsolt a támadó ellenségnek. Most viszont minden teljesen felbomlóban volt, a földhöz kötött stratióták erős védekezőrendszere szétesett, és a hatalmas török szultánok ellenfeleként ott ült a császári trónon – az udvar intrikáitól és locsogó literátoraitól körülvéve – Psellos szerencsétlen neveltje, egy élettől mereven elzárkózó könyvmoly, szellemileg és testileg teljesen leépülten. A tét Kis-Ázsia volt. A szeldzsukok számára nyitva volt az út, nem volt már semmi erő és akarat, ami ellenállhatott volna nekik.

Az összeomlás ugyanakkor a birodalom mindkét határán egyidejűleg következett be. A sors úgy akarta, hogy ugyanazon évben, 1071-ben, amikor a Manzikert melletti katasztrófa történt, Bari is Róbert Guiscard kezébe került, ezzel le is zárult Itáliában a bizánci területek elleni hódító hadjárata. Így erről az oldalról is veszély fenyegette Bizáncot.⁶⁴ Szorongatott helyzetében VII. Michaél kormánya VII. Gergely pápához fordult támogatásért, és ezzel hozzájárult a pápa a római világuralom alapjára épített egyházegyesítő törekvéséhez.

Ugyanebben az időben a bizánci hadsereg ereje a Balkán-félszigeten is megingott. Samuel egykori cár birodalmának területén újra erős felkelés tört ki 1072-ben, amelyet Zeta független fejedelemsége támogatott. Konstantinos Bodint, a zetai Michaél fejedelem fiát Prizrenben császárrá kiáltották ki, és csak nagy nehezen sikerült leverni a császári hadvezérek lázadását.⁶⁵ Az adriai tengerparton Bizánc szintén egyre inkább elveszítette a pozícióit. Nem tartott soká a bizánci fennhatóság elismerése, amelyet Horvátországnak kellett megtennie II. Basileios követelésére. Miután nagymértékben kitágította birodalmának határait, IV. Peter Krešimir (1058–1074) utódját, Démétrios Zvonimirt 1076-ban VII. Gergely pápa legátusainak jelenlétében pápai vazallusként királlyá koronázták.⁶⁶ Még ennél is érzékenyebb csapást jelentett Bizánc számára az a körülmény, hogy 1077-ben a zetai Michaél is Rómától kapott királyi koronát.⁶⁷ A besenyők fosztogató portyái és a magyarok egyre gyakoribbá váló rajtaütései még csak fokozták az általános zűrzavart.

A külpolitikai nehézségekhez súlyos gazdasági válság is társult. Ezt nem utolsósorban a kormányzat azon intézkedései okoztak, amely miatt VII. Michaélnek a „parapinakés” gúnynévet adták. A drágulás ugyanis olyan méreteket öltött, hogy az ember egy aranypénzért már nem kapott többet egy *medimnos* (mérő) búzánál (παρὰ πωάκιον = minus a tálcá).⁶⁸ A szójáték értelme tehát: egy arany nomisma értéke egy

mérő búza, leszámítva a tálca árát belőle. Tragikus az is, hogy tanítványának uralma alatt Psellosnak át kellett élnie karrierjének összeomlását is. Psellost a változások eddig minden esetben érintetlenül hagyták, és befolyását bármely kormány esetén mindig növelni tudta, akinek a Dukas-uralkodóház végtelenül sokat, VII. Michaél pedig mindent köszönhetett. Niképhoritzés logothetés nyomására, akinek a félénk császár teljes ígézetében élt, sikerült mind Psellost, mind pedig Jóannést caesar kiszorítani a hatalomból. Niképhoritzés logothetés ragadta magához az állam kormányrúdját, és ugyanazzal az energiával és kíméletlenséggel irányította, mint egykor Jóannés Orphanotrophos. Hozzá hasonlóan ő is alacsony sorból származott, és felemelkedését saját eszének és ravaszságának köszönhetette. Központosított abszolutizmusával leszerelte a feudális hatalmakat. Odáig ment, hogy állami monopoliummá tette a gabonakereskedelmet, és ezért a Konstantinápolyba szállított búza tárolására Rhaidestosban (Rodostó) egy állami raktárat állíttatott fel, és büntetés terhe alatt megtiltotta a szabad gabonakereskedelmet.⁶⁹ Ahogy az *Eparchoskönyvből* ismerjük (lásd a 224–225. oldalt), a 10. században a bizánci állam nagy gondot fordított a főváros élelmiszerellátására, és ezen túlmenően a kormányzat olyan saját gabonakészletekkel rendelkezett, amelyeket az éhínség időszakában a lakosságnak adott el. Ami azonban lehetséges volt a 10. században, az kivitelezhetetlennek tűnt a központi hatalom meggyengülésének idején. Ahogy a mezőgazdaságban a kisparaszti birtok megvásárlásának tilalma, úgy a kereskedelem állami ellenőrzése is megvalósíthatatlan volt. A végső elkeseredést Niképhoritzés intézkedései váltották ki. Ezek a nagybirtokos osztály erős korlátozását vették tervbe, amely a gabona elsődleges szállítója volt, de hátrányosan érintették a gabonát felhasználó városi lakosságot is, hiszen a monopólium nemcsak a fogyasztást szabályozta, hanem figyelembe vett kizárólagos fiskális célokat is, és így a kenyér árának felemeléséhez vezetett. A kenyérár növekedése pedig általános drágulást eredményezett, végül pedig a munkabér növekedését is magával hozta.⁷⁰ Niképhoritzés kísérlete kudarcba fulladt: Michaél Parapinakést letaszították trónjáról, majd kínvallatások alá vetették, amibe belehalt. A rhaidestosi raktárházat pedig egy felkelés során a nép darabokra szedte szét még a hirtelen fordulat előtt.

VII. Michaél uralkodása alatt a katonaság felkelései sem maradhattak el. A kor viszonyaira jellemző, hogy egy ilyen felkelés hőse a Bailleuli Ursel normann zsoldosparancsnok volt. Az ő császársjelöltjét, Jóannés Dukast caesart ellencsászárnak kiáltották ki.⁷¹ Nem kevésbé jellemző az sem, hogy ellene a bizánci kormány a törökök segítségét kérte. Ezek elfogták és megfelelő fizetség ellenében átadták Alexios Komnénos császári hadvezérnek a kalandvagyó kondottierét. A bátor harcos szolgálatairól azonban huzamosabb ideig nem tudott lemondani a bizánci kormány. Nemsokára elengedték a börtönből, hogy Alexios Komnénossal együtt VII. Michaél oldalán harcoljon az új trónkövetelőkkel szemben.

Szinte egy időben két trónkövetelő tűnt fel a bizánci katonai arisztokrácia soraiból: az egyik Kis-Ázsiában, a másik a Balkán-félszigeten. Dyrrachion duxa, Niképhoros Bryennios, aki az 1072-es szláv felkelést leverte, a bizánci katonai arisztokrácia legelőkelőbb képviselője volt a birodalom európai részén. 1077. november elején ellen-

császárként vonult be szülővárosába, Hadrianopolisba, és innen küldte előre hadseregét, amely egészen Bizánc falaiig eljutott. Az Anatólikon thema stratégosa, Niképhoros Botaneiatés, aki jellemző módon Niképhoros Phókastól eredeztette családját, a kis-ázsiai katonai nemesség tipikus megtestesítője volt. 1078. január 7-én császárrá kiáltotta ki magát, és a maga részéről Konstantinápoly ellen vonult, miután megbizonyosodott Sulaymānnak Kutalmış fiának, Alp Arslān szultán unokatestvérének a támogatásáról. Az akkori zűrzavaros állapotok közepette a kis-ázsiaiak fölénye volt nagyobb: Niképhoros Botaneiatés megelőzte európai riválisát és névrokonát.⁷² Konstantinápolyban a kormánnyal szembehelyezkedő párt Niképhorizés népszerűtlen intézkedései következtében erősen megvetette a lábát, s minden reményét a kis-ázsiai riválisba vetette. Éppen csak bevonult hadseregével Botaneiatés 1078 márciusában Nikaiába, azonnal kitört a felkelés a fővárosban, amelyben az egyház is jelentős szerepet vállalt. Michaél Parapinakésnek le kellett tennie a koronát, és vissza kellett vonulnia a Studion-monostorba. A császári korona viselésére Niképhoros Botaneiatést kérték fel. Ő március 24-én bevonult Konstantinápolyba, és még ugyanazon a napon megkapta a pátriárkától a koronát. A Dukas-házzal való kapcsolat helyreállítása érdekében, és hogy eleget tegyen a bizánci törvényesség látszatának, feleségül vette Maria császárnőt, elődjének feleségét, annak ellenére, hogy az előző férj még életben volt.⁷³

A korosodó Botaneiatés azonban nem volt képes kivezetni a birodalmat a káosz-ból. Rövid uralkodása csak a felbomlás korának lezáró aktusát képezte, amelyet felkelések és polgárháborúk jellemeztek. A senatus hatalmának összeomlása után elkezdődött a generálisok könyörtelen harca a legmagasabb hatalomért. Ez a hatalom végül is közülük a legtehetségesebb, a fiatal Alexios Komnénos kezébe került. Alexios először az új uralkodó szolgálatában semlegesítette Niképhoros Bryennios ellencsászárt, és azt követően pedig Niképhoros Basilakiost is legyőzte, akit ő maga követett Dyrrachion vezérének tisztségében, majd pedig trónkövetelőként lépett fel. Amikor azonban az 1080-as évek végén Niképhoros Melissénos Nikaiában ellencsászárrá kiáltotta ki magát, és Botaneiatés példáját követve Sulaymān segítségét kérte, Alexios visszavonult. Csak most fogott hozzá felemelkedésének előkészítéséhez.

Botaneiatésnak, majd pedig Melissénosnak Sulaymānnal való egyezkedése a törökök számára lényegében megkönnyítette Kis-Ázsia meghódítását. 1080 körül Sulaymān már az egész kis-ázsiai részt uralma alá vetette: Kilikiától egészen Helléspontig, és itt a legősibb bizánci földön alapította meg a Rūmī szultánátust (a „római szultánátust”).⁷⁴ Az egykori kis-ázsiai területen keletkezett erős katonai és igazgatási rendszer összeomlása és a bizánci stratióta intézmény gyors hanyatlása után maga Kis-Ázsia is rövid időn belül elveszett a birodalom számára.

A katonai arisztokrácia összes képviselője közül, akik a császári trónért versengtek, Alexios Komnénos nemcsak a legkiválóbb hadvezér volt, hanem egyedülálló realpolitikus: ebben a tekintetben még nagybátyját, Isaakios Komnénost és a szerencsétlen sorsú Rómanos Diogenést is felülmúlta. Elő tudta készíteni a talajt a hadseregben, és a fővárosban előrelátó okosságával és nagy diplomáciai tehetségével meg tudta magát értetni az ellenzéki párttal is.⁷⁵ Feleségül vette Eiréné Dukast, Jóannés

caesar unokáját, Manzikert árulójának, Andronikosnak a lányát. Maria császárnő benne ismerte fel kisfiának, Kónstantin Dukasnak az őrzőangyalát, aki számára még mindig áhította a császári koronát. Bátyja, Isaakios Komnénos mellett Alexios a leg-hívebb támogatóra talált Jóannés Dukas caesarban. A thrakiai Tzurullonban való összejövetelen, amelyen elhatározták felemelkedését, a Komnénos- és a Dukas-család állapotodott meg; Alexios még sógorával, a trónkövetelő Niképhoros Malissénossal is megegyezett. Melissénos felajánlotta neki a birodalom európai részét, az ázsiait pedig magának tartotta volna fenn. Így merült fel ismét (mint a két Bardas felemelkedése II. Basileiosszal szemben, egy feudális arisztokrata fejében a birodalom felosztásának gondolata. Alexios elutasította a tervet, és sógorát megnyugtatta azzal, hogy neki ígérte a caesar címet. Alexios bevonult a fővárosba, amelynek védelmét nagyrészt külföldi, köztük német zsoldosok adták, mivel meg tudta magát értetni a német védőcsapatok parancsnokával. A hadsereghez hasonlóan, amely Konstantinápolyt védelmezte, Alexios csapatainak nagyobb részét is idegen zsoldosok tarka egyvelege alkotta. A bevonulás után három napon át a főváros a legvadabb fosztogatás és erőszak színtere volt. Botanaiatés feladta a kilátástalannak tűnő harcot, és a pátriárka rábeszélésére leköszönt a trónról. 1081. április 4-én, húsvétvasárnap, Alexios Komnénos lett a Bizánci Birodalom császára.

JEGYZETEK AZ V. RÉSZHEZ

1. Új kiadása francia fordításban: E. Renauld: *Michel Psellos. Chronographie*. 2 köt. Paris, 1926, 1928. Ehhez a helyreigazítások H. Grégoire: *Byz.*, 2, 550 skk. és 4. 716 skk. és J. Sykutris: *BZ* 27, 99 skk. és 29, 40 skk. Angol fordítása E. R. A. Sewter, London, 1953.
2. E. Kurtz – F. Drexl: *Michaelis Pselli scripta minora*. I–II. Mailand, 1936, 1941 I. kötetében a beszédek és alkalmi írások gyűjteménye található, ezek között nagy számban szerepelnek addig még ismeretlen darabok, míg a II. kötetben Psellos 273 levele olvasható, melyekből korábban csak 60 volt közzétéve. Vö. F. Drexel: Nachträge zur Ausgabe der Psellosbriefe von Kurtz-Drexel: *BZ* (1941) 309 sk. és Index nominum a Sathas, Boissonade, Hase, Ruelle és Tafel által szerkesztett Psellos-levelekhez, ib. 299 skk, valamint J. Darrouzès: Notes d'épistolographie et d'histoire de textes. *REB* 12 (1954) 176 skk.
3. P. de Lagarde (kiad.), Göttingen, 1882. További bizonyítások J. M. Hussey: The Writings of John Mauropous: A Bibliographical Note. *BZ* 44 (1951) 278 skk. A jelentős tudós méltatásához vö. uő.: *Church and Learning*. 39 skk., 52 skk.; The Canons of John Mauropous. *Journ. of Rom. Stud.*, 37 (1947) 70 skk.; The Byzantine Empire in the Eleventh Century. *Transact. of the Roy. Hist. Society*. 32 (1950) 84 skk.
4. Francia fordítását (egyelőre az 1056. évig) H. Grégoire: *Byz.*, 28 (1958) 325–362. kínálja.
5. Skylitzés és Zónaras viszonyát a dokumentumokhoz ezen korszak számára Skabalanovič: *Viz. gosudarstvo XIII. és XVIII. összeállításai mutatják. Zónaras Pselloshoz való viszonyához vö. O. Lampsides: 'Ο Μιχαήλ Ψελλός ως πηγὴ τῆς Ἐπιτομῆς τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ*. *EEBS*, 19 (1949) 170 skk.

6. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt (kiad.): *Cecaumeni strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*. Petropoli, 1896. Részkiadása orosz fordítással és értékes kommentárokkal: V. Vasiljevskij: Sovety i rasskazy vizantijskogo bojarina XI v. *Ž. M. N.*, Pr. 215 (1881) 242–299, 216 (1881) 102–171, 316–357. Német fordítása jó bevezetéssel: H.-G. Beck: *Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos*, in *Byzantinische Geschichtsschreiber*, V. Graz–Wien–Köln, 1956. G. Buckler: Authorship of the Strategikon of Cecaumenus. *BZ* 36 (1936) 7 skk.; Can Cecaumenus be the author of the Strategikon. *Byzantion*, 13 (1938) 139 skk. feltételezése szerint mindkét írás szerzője a híres hadvezér Katakalon Kekaumenos lehetett, ezt bizonyos kételkedéssel fogadták. Vö. N. Banescu: A propos de Kekaumenos. *Byz*, 13 (1938) 129 skk. (lásd Autour de Kekaumenos, *REB* 6[1948] 191 skk.). P. Orgels: Kekaumenos et la guerre péchéniqgue, ib. 402 skk. M. Gyóni: L'oeuvre de Kekaumenos, source de l'histoire roumaine. *Revue d'histoire comparée*, 23 (1945) 96–180. Ezzel szemben H.-G. Beck: i. m. kiáll a Buckler által javasolt azonosítás mellett, és Moravcsik is, aki kezdetben kételkedett (*Byzantinoturcica*, I^o. 112, 201 sk.), most már egyetért ezzel (*Byzantinoturcica*, I^o. 350 sk.). P. Lemerle legújabb munkájában: *Prolégomènes à une édition critique et commentée des „Conseils et Récits” de Kékauménos. Mémoires de l'Acad. Royale de Belgique*, LIV. 1 (1960) 37 skk. véleményem szerint joggal mégis szkeptikus maradt. Továbbá a fő kérdésben szkeptikus J. Karayannopoulos: Zur Frage der Autorschaft am Strategikon des Kekaumenos. *BZ* 54 (1961) 257 skk. beszámoló tanulmánya. Az írás keletkezésének időpontjához vö. Lemerle: i. m. 20. és G. G. Litavrin: *Byl li Kekaumen, avtor „Strategikona”, feodalom? Vizantijskie očerki*. Moskau, 1961. 217 skk.
7. Zepos: *Jus* IV. 1–260.
8. N. Svoronos kiad.: *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes*. Paris–Athen, 1959.
9. V. N. Benešević kiad.: Zavešćanie vizantijskogo bojarina XI v. *ŽMNP*, N. S. 9 (1907) 219 skk. Angol ford.: Sp. Vryonis: The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas. *DOP* 11 (1957) 263 skk. Orosz rövidített fordítása: M. V. Levčenko: in *Sbornik dokumentov po social'no-ekonomičeskoj istorii Vizantii*. Moskva, 1951, 169 skk. Kiegészítések a szöveghez: R. M. Bartikjan: *VV* 19 (1961) 26 skk.
10. A legfontosabb publikációk a további évszázadokra: Miklosich – Müller: *Actes de l'Athos*; Zachariä: *Jus* III.; Zepos *Jus* I.; *Alty Russkogo na sv. Afone monastyrja sv. velikomučenika Panteleimona*. Kiev, 1873; T. Florinskij: *Afonskie akty*. St. Petersburg, 1880; Ph. Meyer: *Haupturkunden zur Geschichte der Athosklöster*. Leipzig, 1894; W. Regel: Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὁρει Ἀθῶν ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, *EEBS*. St. Petersburg, 1898; M. Gudas: Βυζαντιακὰ ἐγγραφα τῆς ἐν Ἀθῶν ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου. *EEBS* (1927) 211–248.; Ch. Ktenas: Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν Ἀθῶν ἱερᾶς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ib. 285–311. N. Bees: Σερβικά καὶ βυζαντικά γράμματα Μετρώρου. *Βυζαντίς* 2 (1911/12) 1–100.; Th. Ouspensky et V. Bénéchévitch: *Actes de vazélon*. Leningrad, 1927; A. Solovjev – V. Mošin: *Grčke povelje srpskih vladara*. Belgrad, 1936; V. Mošin: Akti iz svetogorskih arhiva. *Spomenik*, 91 (1939); V. Mošin – A. Sovre: *Supplementa ad acta graeca Chilandarii*. Ljubljana, 1948; G. Rouillard et P. Collomp: *Actes de Lavra*, I. (897–1178) Paris, 1937; P. Lemerle: *Actes de Kuthumus*. Paris, 1945; F. Dölger: *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*. München, 1948; F. Dölger: Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon. *Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss., N. F.* 28. München, 1949; A. Guillou: *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécée*.

- Paris, 1955; Rouillard és Collomp, Lemerle publikációi, illetve Dölger nagy oklevélgyűjteménye, albumok oklevél- és pecsétreprodukciókkal kiegészítve.
11. C. Will: *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae graecae et latinae saec. XI composita extant*. Leipzig–Marburg, 1861. 150–152.
  12. Ibid. 172–204.
  13. Ibid. 85–89; 65–85; 89–92; 168–171.
  14. Michel, *Kerullarios*, I. 44 skk.
  15. Michel: *Kerullarios*, I. 76 skk. és II. 41 skk. A *Panoplia* credetiségét vitatták V. Laurent: *Échos d'Orient*, 31 (1932) 105 skk. és M. Jugie: *Byz.*, 8 (1933) 323 skk., benne a lyoni unió egyik kortársának művét látták. Lásd Michel: Von Pothios zu Kerullarios. *Röm. Quartalschr.*, 41 (1933) 125 skk., választát és különösen Die Echtheit der Panoplia des Michael Kerullarios. *Oriens Christ.*, 36 (1941) 168 skk.
  16. *De caerim.*, 264 és 528. Psellos, I. 30 (Renauld kiad.): βασιλειος δὲ αὐτῇ ἀρχῇ, εἰ μὴ ὅσων ἀπόρφυρος.
  17. Zóé életkoráról és III. Rómanos trónra kerülésének dátumáról – 1028. november 15. – vö. Skabalanović: *Viz. gosudartsvo*. 11. 2. lj. és 14. 1. lj. A további kronológiai adatoknál is Skabalanović gondos összeállítására vagyunk utalva.
  18. Skylitzés – Kcdrénos II. 486, 7: ἐξέκοψε δὲ καὶ τέλειον ἀπερρίζωσε τὸ ἀλληλέγγουν. Sokatmondó Skylitzés II. 486, 8 közlése, mely szerint már VIII. Kónstantin elhatározta az allélengyon megszüntetését.
  19. Hogy az Epibolé, mint Dölger: Das Fortbestehen der Epibole in mittel- und späbyz. Zeit. *Studi Albertoni*, II (1934) 3 skk. és *BZ* 35 (1935) 14. az én fejtegetéseimmel szemben a *Steiergemeinde*, 1. skk. és *Byz.*, 6 (1931) 227 skk. feltételezi, a későbbi korszakban is tovább létezett, ez ellentmond forrásaink tiszta szövegének, és már G. Rouillard: L'épibolé au temps d'Alexis Comnène. *Byz.*, 10 (1935) 81 skk. által csatolt új anyag – Dölger: *BZ* 36 (1936) 157 skk. véleményének ellenére – megdőlt. Vö. továbbá a szövegeket a következő munkákban G. Rouillard – P. Collomp: *Actes de Lavra*, I (1937) Nr. 43, 48, 53, ahol az ἐπιβολή szó a későbbi korszak okleveleiben igen gyakran, de kivétel nélkül teljesen általános jelentésben vagy az adók kivetésénél, vagy egy területnek a szétosztásánál fordul elő. Így helyes Bréhier: *Institutions*. 260. feltevése.
  20. Ezt mutatja igen érthetően Ashburner tanulmánya 12. és 14. § (Dölger kiadása, *Finanzverwaltung*, 119). Vö. Ostrogorsky: *Steuergemeinde*. 31.
  21. Lásd a *Peirában* Eustathios magister bírósági ítéleteit: Zepos: *Jus*, IV. 32 (VIII. 1) és 38 (IX. 1); vö. 51 sk. (XV. 10); 176 (XI. 12); 228 (LVII. 1).
  22. Vö. R. Janin: Un ministre byzantin: Jean l'Orphanotrophe: *Échos d'Orient*, 30 (1929) 431 skk.
  23. Skylitzés–Kedrn II. 521 azt mondja, akkoriban oly sok adófajta volt, hogy szégyelli azokat felsorolni.
  24. Psellos I. 57.
  25. Zlatarski: Wer war Peter Deljan? *Annales Acad. Scient. Fennicae*, 27 (1932) 354 skk. és *Istorija*, II. 41 skk. szerint tényleg Samuel unokája volt (Gabriel Radomir fia egy magyar hercegnővel kötött házasságból). Vö. Litavrin: *Bolgarija i Vizantija*. 379 skk., aki joggal visszafogott.
  26. Vö. Jireček: *Geschichte*, I. 231 skk.
  27. Letopis Popa Dukljanina, kiad. Šišić: 346 sk.

28. Biztosan először az 1042-es győzelem, nem pedig már Vojislav bizánci fogságból való visszatérése után, ahogy Jireček: *Geschichte*, I. 231. feltételezi. Éppen úgy: *Istorija naroda Jugoslavije*, I (1953) 239., mely szerint Zachumlia a Zeta elleni bizánci támadás idejében nem Vojislav alá tartozott, az a diokleiai pap előbb idézett híradásából tisztán látszik.
29. Neumann: *Weltstellung*, 64 skk. hiábavalóan próbálja rehabilitálni.
30. Róla P. Bezobrazov: *Michail Psell.* Moskau, 1890; Chr. Zervos: *Michel Psellos*. Paris, 1920; A. Rambaud: *Michel Psellos. Études sur l'histoire byzantine* (1912) 111–171; Diehl: *Figures*, I. 291–317; Neumann: *Weltstellung*. 81–93 (a legjobb és legszellemesebb azok közül, amelyeket Psellosról írtak); E. Renauld: *Études de la langue et du style de Michel Psellus*. Paris, 1920; J. Hussey: *Michael Psellos, the Byzantine Historian. Speculum*, 10 (1935) 81–90 és *Church and Learning*. 73 skk.; B. Tatakis: *La philosophie byzantine*. Paris, 1949. 161 skk.; J. Dräseke: *Aus dem Byzanz des XI. Jahrhunderts. Neue Jahrb. f. d. klass. Altertum*, 27 (1911) 561–576; V. Valdenberg: *Filosofskie vzgljady Michaila Psella. Viz. Sbornik* (1945) 249–255; P. Joannou: *Christliche Metaphysik in Byzanz. I. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos. Ettal*, 1956. Vö. az irodalom Moravcsiknál, *Byzantinoturcica* I². 439 skk.; Xiphilinosról: K.Γ. Μπώνης, Ἰωάννης ὁ Ξιφιλίνος. *Texte und Forsch. zur byz.-neugr. Philol.*, 24 (1938).
31. Vö. Fuchs: *Höhere Schulen*. 24 skk.; Zervos: *Michel Psellos* (1920) 76 skk.; Hussey: *Church and Learning*. 51 skk. – Vö. J. M. Hussey: *The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations. Transact. of the Royal Hist. Society*. 32 (1950) 71 skk., ahol a szerző a Bizánci Birodalom 11. századi fejlődéséről alkotott véleményemmel vitába száll, és e korszak kedvezőbb megítélése mellett lép fel, melyben a vizsgálat középpontjába a szellemi és vallási élet területén elért teljesítményeket állítja. Nem becslöm le ezen eredmények jelentőségét, de itt csak rövidebb formában és az állam fejlődésére gyakorolt hatásokat tudom vizsgálni. Az állam fejlődésében, amely könyvem tárgya, a 11. század végzetes fordulópontot jelentett, mellyel Bizánc összeomlása elkezdődött.
32. Hogy milyen mértékben változott meg a bizánci falu szociális struktúrája, azt a 11. század második feléből származó nemrégén megjelent *Thébai telekkönyv* jól mutatja. N. Svoronos: *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes*. Paris, 1959. Míg Ashburner tanulmánya a bizánci falut mint parasztközösséget ábrázolta, a *Thébai telekkönyv* adatai alapján egy feudális felépítésű falu tárul a szemünk elé, és éppen ebben rejlik ennek az új forrásnak a különlegessége. Vö. fejtegetéscímű: *Vizantijska seoska opština. Glas Srpske akad nauka i umetnosti*, 210 (1961) 141 skk. A tanulmány francia fordítása a következő címmel jelenik meg a *Byzantionban*: *La commune rurale byzantine*.
33. A bizánci immunitás történetéhez röviddel ezelőttig csak két speciális vizsgálat állt a tudomány rendelkezésére: P. J. Jakovenko: *K istorii immuniteta v Vizantii*. Jurjev, 1908 és K. N. Uspenskij: *Ekskussija-immunitet v vizantijskoj imperii. VV* 23 (1917/22) 74–117. Nagyobb figyelmet csak az utóbbi években szenteltek a problémának: vö. B. T. Gorjanov: *Pozdnevizantijskij immunitet. VV* 11 (1956) 177–199, 12 (1957) 97–116. G. A. Ostrogorszkij: *K istorii immuniteta v vizantii. VV* 13 (1958) 55–106 (francia ford.: *Pour l'histoire de l'immunité à Byzance. Byz.*, 28 [1958] 165–254). M. M. Frejdenberg: *Ekskussija v Vizantii XI–XII vv. Uč. zap. Velikolukskogo gos. ped. inst.*, 3 (1958) 339–365. A. P. Každan: *Ekskussija i ekskussaty v Vizantii X–XII vv. Viz. očerki* (1961) 186 skk. és *Gorod i derevnja*. 178 skk.
34. Vö. Ostrogorsky: *Paysannerie*. 25 skk.

35. Az első pronoiabirtokos, akit a történelem név szerint ismer, Kónstantin Leichudés. Vö. Skylitzés–Kedré II. 645 és Zónaras III. 670: ὅπερ ὁ Μονομάχος καὶ τὴν τῶν Μαγγάνων ἀνέχτο πρόναια καὶ τὰ περὶ τῆς ἐλευθερίας αἰτῶν ἐνεπίστευεν ἔγγραφα. A központi hatalom jogait a pronoiarendszer bevezetése nagyon érzékenyen érintette, ezt mutatja az a körülmény is, hogy Isaakios Komnénos császár később semmitől sem riadt vissza, hogy Leichudéstól a neki adományozott pronoiabirtokot visszaszerezze. Már a 70-es években a pronoiaák nagy számban adományoztattak: lásd Attaleiatés 200. Vö. Ostrogorsky: *Féodalit.* 20 skk.
36. Hogy az adóbérbeadás a makedón dinasztia epigónjai alatt megjelent és széles körben elterjedt, Kekaumenos művéből, 39 sk. (Vasiljevskij és Jernstedt kiad.) biztosan következik. Vö. Ostrogorsky: *Steurgemeinde.* 66 skk.
37. Ahogy P. Grierson: *The Debasement of the Byzant in the Eleventh Century.* *BZ* 47 (1954) 379 skk. már bebizonyította a bizánci nomisma elértéktelenedése a korábbi feltételezésekkel szemben nem III. Niképhoros Botaneiatés, hanem már IX. Kónstantin alatt elkezdődött.
38. Skylitzés – Kedré II. 608. Vö. Neumann: *Weltstellung-* 69.
39. Vö. Glykatzi-Ahrweiler: *Recherches.* 23 sk.
40. Vö. G. Stadtmüller: *Landverteidigung und Siedlungspolitik im oströmischen Reich.* *Bulletin d'Inst. Archéol. Bulgare*, 9 (1935) 396 skk. és különösen Glykatzi-Ahrweiler: *Recherches.* 67 skk.
41. Vö. Vasiljevskij: *Varjago–russkaja i varjago–anglijskaja družina v Konstantinople XI i XII v.* *Trudy*, I. 176 skk. és Vasiliev: *The Opening Stages of the Anglo–Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century.* *Annales de l'Inst. Kondakov*, 9 (1937) 39 skk. Vö. a legfontosabb kiegészítő észrevételeket Vasiliev tanulmányához F. Dölger: *BZ* 38 (1938) 235 skk.
42. A scholák legelőkelőbb középbizánci gárdaalakulatát utoljára 1068-ban említik: vö. Attaleiatés 112; Skylitzés–Kedré II. 674 és ehhez a legfontosabb fejtegetéseit Stein: *Untersuchungen.* 47 skk. A 11. században létrejövő új tagmata nemsokára ismét megszűnik. Vö. Glykatzi-Ahrweiler: *Recherches.* 28 sk.
43. Psellos II. 14 említi, hogy ὁ Μακεδονικὴν ἐρυγγάνων μεγαλαυχίαν és hogy ἡ Μακεδονικὴ μερὶς καθάπαξ αὐτῷ προσετέθη.
44. A. P. Každan: *Joann Mauropod, pečenegi i russkie v seredine XI. v.* *ZRV* 8.1 (1963) 177. A besenyők első balkáni támadásait nem 1048-ra, hanem 1047-re vagy még korábban, 1046-ra teszi.
45. *De adm. imp.*, Moravcsik – Jenkins kiad., cap. 1–8, kül. cap. 4.
46. Vö. Vasiljevskij: *Pečenegi.* 1 skk. még mindig alapvető tanulmányát. Lásd továbbá J. Marquart: *Osteurop. und ostasiat. Streifzüge* (1903) 63 skk.; D. Rasovskij: *Pečenegi. Torki i Berendei na Rusi i v Ugrii.* *S.K.* 6 (1933) 1 skk. és a további irodalom Moravcsiknál, *Byzantinoturcica*, I². 89 skk. Vö. Moravcsik észrevételeit in *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio. Commentary.* London, 1962. 12 skk.
47. E körülmény jelentőségére való különös nyomtatékú utalás Michel: *Kerullarios*, I. 20 skk. és II. 22 skk. érdeme. Mindenesetre Michel túl messzire ment, amikor az egyházszakadást már ebben a korszakban feltételezi. Amennyiben az ábrázolásával szembeni megszorítások jogosak, vö. különösen V. Laurent: *Échos d'Orient*, 35 (1935) 97 skk. De abban igaza volt, hogy az 1054-ben bekövetkezett egyházszakadás, csak a végkifejlete a korábbi folyamatoknak. A skizma előtörténetéhez vö. V. Grumel: *Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la Question Romaine vant 1054.* *REB* 10 (1952) 5 skk.

48. R. Glaber IV. 1: M. G. SS VII. 66. Vö. Bréhier: *Le schisme oriental du XIe siècle*. Paris, 1899. 8 skk. és *Cambr. Med. Hist.*, IV (1923) 262. Grumel: *Reg.*, 828. A híradás hihetőségével szembeni megfontolások (vö. Michel: *Kerullarios*, I. 37 skk. és *kül. Hist. Jahrb.*, 70 [1951] 53 skk.) nem megalapozottak.
49. Ez a törés – a korábbi szakadásokkal szemben – soha többé nem gyógyult be, és a gyakori egyesülési kísérletek sohasem vezettek célhoz, így az 1054-es év eseményei különlegesen Konstantinápoly és Róma kapcsolatának történetében. Ez hangsúlyozandó St. Runciman: *The Eastern Schism*. Oxford, 1955 sokszor felvetett fejtegetéscivel szemben, aki a végérvényes szakadást a keresztes hadjáratokkal szerette volna összekapcsolni. Az egyházuniós tárgyalások, amelyek hosszú sora a 11. század második felében kezdődött, már magukban is bizonyítják, hogy a szakadás létezett.
50. Psellos II. 82.
51. Skabalanovič: *Viz. gosudarstvo*. 77 skk. és 384 ellenére Michaél Kerullarios vezető szerepe tisztán következik a forrásokból; Attaleiatés 56, Skylitzés–Kedré II. 635 skk., Psellos II. 89 és 106 nyomtatékosan hangsúlyozza, hogy a császár tehetetlensége a pátriárkával való egyezkedésben hozzájárult bukásához és ahhoz, hogy a lázadók Konstantinápolyban a pátriárkát κορυφαῖον τοῦ χοροῦ tették.
52. Skylitzés – Kedré II. 641. Zónaras III. 666 (vö. Attaleiates 60). Wroth: *Byz. Coins*, II. 512 és Pl. LX, 12.
53. Skylitzés – Kedré II. 643. Zónaras III, 668. Vö. Balsamon a *Rhallesben* és *Potlesben*, I. 147.
54. Psellos II. 135 és 150.
55. Attaleiatés 275.
56. Zónaras III. 676 sk.
57. Psellos II. 146 sk.
58. A kronológiát Zlatarski: *Istorija*, II. 115, Attaleiatés 83 és Skylitzés II. 657 után helyesen határozta meg. Az úzokról (az orosz krónikák torkiai) vö. D. Rasovskij: *Pečenegi: Torki i Berendei na Rusi i v Ugrii*. SK 6 (1933) 1–65. beható tanulmányát.
59. Attaleiatés 84.
60. Vö. C. Cahen: *La première pénétration turque en Asie Mineure*. *Byz.*, 18 (1948) 23 skk.
61. Őröla vö. B. Leib: Jean Doukas, César et moine. Son jeu politique à Byzance de 1067 à 1081. *Mélanges Pecters*, II (1950) 163 skk.
62. Dölger: *Reg.* 972. C. Cahen: *La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes*. *Byz.*, 9 (1934) 613 skk. R. Grousset: *Histoire de l'Arménie*. Paris, 1947. 624 skk. Vö. továbbá M. Mathieu: *Une source négligée de la bataille de Mantzikert: les „Gesta Roberti Wiscardi” de Guillaume d'Apulie*. *Byz.*, 20 (1950) 89 skk. Lásd a kiváló újabb kiadását. Uő.: fordítással és gazdag kommentárral: *Guillaume de Pouille. La geste de Robert Guiscard*. Palermo, 1961. 164 skk., 293 skk.
63. Sathas: *Μεσαιωνική βιβλ.*, V. 316 skk.
64. Gay: *Italie*. 520 skk. Chalandon: *Domination normande*, I. 189 skk.
65. Jireček: *Geschichte*, I. 234 skk. Zlatarski: *Istorija*, II. 140 skk. Litavrin: *Bolgarija i Vizantija*. 397 skk.
66. Vö. Šišić: *Geschichte*, I. 284 skk.
67. Vö. St. Stanojević: *Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjićskoj državi*. Beograd, 1912. 31 skk.

68. Zónaras III. 712, 13. Ehhez F. Dölger: *Deutsche Literaturzeitung*, 74 (1953) 598. A bizánci gabonaárakról és a viszonylagosan nagy állandóságáról vö. Ostrogorsky: Löhne und Preise in Byzanz. *BZ* 32 (1932) 319 skk.
69. Vö. M. Attaleiatés 201–204. részletes ábrázolását, aki Rhaidestosban maga is tulajdonos volt. Ehhez G. I. Bratianu: Une expérience d'économie dirigée le monopole de blé à Byzance au XIe siècle. *Byz.*, 9 (1934) 643 skk. (= *Études byz.* 141 skk.) érdekes kifejtéseit.
70. A gabonaárak és más árak, illetve a bércek közti kapcsolatról Attaleiatés 204. is vizsgálatokat végzett, mely a gazdasági tanok történetében figyelembe veendő.
71. Vö. G. Schlumberger: Deux chefs normands des armées byzantines. *Revue hist.*, 16 (1881) 296 skk.
72. Mich. Attaleiatés 288. Botaneiatés egyik követője, lenézően mondja Bryenniosról, hogy kevésbé volt előkelő, és csupán a nyugati provinciákból származott: αὐτὸς δ' ἐσπέριος καὶ δυσγεινῆς ἐστίν. Vö. Neumann: *Weltstellung*. 62.
73. Vö. B. Lieb: Nicéphore III Botaniatès (1078–1081) et Marie d'Alanie. *Actes du VIe Congrès Intern. d'Études byz.*, I (1950) 129 skk.
74. Vö. J. Laurent: Byzance et les origines du Sultanat Roum. *Mélanges Diehl*, I (1930) 177 skk. P. Wittek: Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum. *Byz.*, 11 (1936) 285 skk. és Le Sultan de Rum. *Annuaire de l'Inst. de philol. et d'hist. orientales et slaves*, 6 (1938) 361 skk. C. Cahen: La première pénétration turque en Asie Mineure. *Byz.*, 18 (1948) 5 skk.
75. Vö. Chalandon: *Alexis*, I. 28 skk., 41 skk.

A KATONAI NEMESSÉG URALMA

(1081–1204)

FORRÁSOK

A Komnénosok korszakát a bizánci historiográfia virágkoraként jelölhetjük, és ez mindekelőtt ANNA KOMNÉNĚ, Jóannés Kinnamos és Nikétas Choniatés műveinek köszönhető.¹ I. Alexios császár (1081–1118) legidősebb lánya, az okos és művelt Anna, az *Alexias*ban apja történetét írta meg a kezdetektől a haláláig (1069–1118).² A mesterkelt, régies stílusban írt munka antik előképekre alapozódott. Az ógörög történetíráshoz, költészethez és filozófiához értő hercegnő nemcsak a bizánci humanizmus meghatározó személyisége, hanem alkotása is elsőrangú történeti forrás. Anna részletes ábrázolásmódja képezi e fontos korszakról való ismereteink legfőbb alapját, amelyben a bizánci hatalom visszaállítása, Bizánc és a Nyugat találkozása az első keresztes hadjáratban, a normannokkal és a sztyepei népekkel vívott harcok megestek. Műve hiányosságaként róható fel Alexias panegyrikosz tendenciája és mindekelőtt a kronológiai kuszaság, de ezekért bőségesen kárpótolják az olvasót a széles körű és bőséges információk, melyek a szerzőnő méltóságának és tudásvágyának köszönhetők. NIKÉPHOROS BRYENNIOS caesar, Anna férje – egyik unokája annak a Niképhoros Bryenniosnak, aki ellencsászárként lépett fel Michaél Dukas, majd Niképhoros Botanitészszel szemben – szintén megpróbálkozott a történetírással.³ Niképhoros Bryennios befejezetlenül maradt műve nem hasonlítható össze felcsége teljesítményével. Isaakios Komnénostól röviden tárgyalja a Komnénos-ház történetét, és bár IV. Rómanos Diogenés uralkodásától részletesebb, de már Nikétas Botaneiatés uralkodásának a felénél félbeszakad.⁴ I. Alexios korával foglalkozik JÓANNÉS ZÓNARAS fenn már többször említett világkrónikájának befejező része. Zónaras csekély beszámolója, bár az *Alexias* erős hatása érezhető benne, fontos kiegészítéseket tartalmaz Anna Komnéné munkájához. Ezzel szemben semmilyen történeti forrásértéke sincs sem az I. Alexios trónra kerüléséig érő versszerű KONSTANTIN MANASSÉS-FÉLE VILÁGKRÓNIKÁNAK, sem ugyanennek a császárnak a haláláig terjedő MICHAÉL GLYKAS-FÉLE VILÁGKRÓNIKÁNAK. Igen szegényes JÓEL az 1204-es latin uralomig tartó VILÁGKRÓNIKÁJA.

Amit I. Alexios korára vonatkozóan az *Alexias* nyújt, azt I. Manuél korára (1143–1180) JÓANNÉS KINNAMOS az utolsó Komnénosok és Angelosok korára vonatkozóan pedig NIKÉTAS CHONIATÉS műve jelenti a források sorában. Ahogyan Kinnamos, úgy Nikétas Choniatés is I. Alexios halálával kezdi a korszak bemutatását, de mindkét írónál II. Jóannés (1118–1143) uralma csak bevezetőleg, igen röviden tárgyalatik. Ezért ennek az uralkodónak az idejéről hiányosabbak az ismereteink, mint utódairól. Jóannés Kinnamos, egy előkelő család 1143 után született fia, Manuél császár titkára (βασιλικός γραμματικός) volt. A röviddel Manuél halála után keletkezett munkája csak egy a végén megcsonkított 13. századi kéziratból (és

annak 16. és 17. századi másolatából) ismeretes.⁵ A phrygiai Chónaiból származó fiatalabb Nikéas⁶ pályafutását szintén császári titkárként kezdte, majd az Angelosok alatt a legmagasabb hivatalokat viselte, míg végül nagylogothetés lett. Konstantinápoly eleste után Nikaiában befejezett műve 1206-ig tudósít az eseményekről.⁷ A két munka karaktere nagyon különböző de mindegyiknek megvannak a saját erényei. Kinnamos egyszerűségével és precíz rövidségével, Nikéas Choniátés széles látókörével és ritkán tapasztalható élethű ábrázolásaival tűnik ki. Ezek azok az erényei, amelyek Nikétást Psellos mellett a bizánci középkor legnagyobb történetírójává emelték. A nyugati beállítottságú Manuél császár mindkét történetírója kiváló görög hazafi volt, és reprezentálják a latinokkal szembeni ellenszencvükkel a megjelenő bizánci nacionalizmust. Műveik értékét emeli objektív megbízhatóságuk, és nem kevésbé fontos szubjektív lelkiismeretességük, főként a két szerző saját korára vonatkozóan.⁸ Nikéas Choniátés művének kiegészítéseként jelent meg egy kis írása a latinok által 1204-ben elpusztított konstantinápolyi szobrokról.⁹ Thessaloniké 1185-ös normann bevételét igen részletesen és élethűen írta meg a tudós metropolita, THESSALONIKÉI EUSTATHIOS.¹⁰ Nikéas Choniátés ezt az értekezést is felhasználta történeti művében.

A korszak bizánci–nyugati viszonyaira fényt vető számos nyugati forrást, amelyek a *Gesta Francorum*tól Villehardouinig és Robert de Clariig¹¹ a keresztes hadjáratok bemutatását kínálják, itt nem tudjuk egyenként ismertetni.¹² A keresztes háborúk problémájához említésre méltó I. Alexios levele Flandriai Róbert grófhhoz, amely a számunkra fennmaradt latin fordításában a keresztes háborúra való felhívásnak látszik.¹³ Ebben a formájában azonban kétségtelenül hamisítványról van szó. Habár feltételezhető, hogy a császár eredeti írásán alapul, melynek nyugati segédcsoportok toborzása volt a célja.¹⁴ A délszláv országok e korszakbeli viszonyairól a bizánci források híradásai mellett a latin nyelvre lefordított 12. század második feléből származó DIOKLEIAI PAP KRÓNIKÁJA és a szláv NEMANJA ISTVÁN ÉLETRAJZA.¹⁵ Ezek fiainak, Szent Savának és az elsőként megkoronázott Istvánnak a tollából származnak.¹⁶ SZENT SAVA KÉT ÉLETRAJZA Domentijantól és Teodosijétól szintén a délszláv viszonyokról tájékoztatnak.¹⁷

A korszak bizánci íróinak alkalmi írásai és levelei fontos kiegészítéseket kínálnak ezen történeti munkákhoz. Felbecsülhetetlen értékkel bír THEOPHYLAKTOS OCHRIDI ÉRSEK LEVELEZÉSE, mivel megvilágítja I. Alexios korában a bizánci uralom alatt álló makedóniai viszonyokat.¹⁸ II. Jóánnés korához és I. Manuél uralmának első feléhez történeti adatokkal szolgálnak a szerfelett termékeny költő, THEODÓROS PODROMOS alkalmi költeményei, kinek nagy terjedelmű irodalmi hagyatéka nehéz feladat elé állítja a bizánci irodalomtörténetírókat. Néhány kutató feltételezése szerint ugyanis művei két, sőt három azonos nevű költőtől származnak.¹⁹ Figyelemre méltóak az 1156-ban eretnekként elítélt THESSALONIKÉI MICHAÉL BESZÉDEI, melyeket 1150 és 1155 között Manuél császárnak szentelt.²⁰ A filozófusok hypatos, a későbbi pátriárka, Anchialosi Michaél egyik beszéde értékes adatokat tartalmaz Manuél magyarok és szerbek elleni harcáról.²¹ Megemlítenők továbbá Ochridi Basileiosnak, Thessaloniké érsekének Manuél első feleségének, Eiréné császárnőnek szentelt gyászbeszéde²² és KONSTANTINOS MANASSÉS *Hodoiporikon*-ja, egy hosszú, jambikus költemény, amely a Manuél második házasságát megelőző tárgyalásokról tudósít.²³ A már említett Thessalonikéi Eustathios gazdag irodalmi hagyatéka a 12. század 60-as éveitől a 90-es évekig történetileg igen fontos alkalmi írásokat, beszédeket és leveleket tartalmaz.²⁴ JOÁNNÉS SYROPULOS bizonyára 1192-ben tartott

beszéde II. Isaakioshoz szintén fontos híradás.²⁵ NIKÉTAS CHONIATÉSTől is birtokunkban vannak olyan alkalmi írárok és beszédek, melyek 1180 és 1210 közti időszakból származnak, és a korszak eseményeiről, mint a második bolgár birodalom létrejötte és a latin hódítás utáni viszonyok, fontos értesüléseket nyújtanak.²⁶ Még fontosabbak az athéni metropolita, MICHAÉL CHONIATÉS, Nikétas idősebb bátyjának levelei és írásai.²⁷ Michaél műveiben szemléletes képet tár elénk az összeomlás előtti bizánci birodalom és a latin hódítás utáni helyzet vigasztalan állapotairól.

A birodalom belső viszonyaihoz való forrásanyag, amelyet Ochridi Theophylaktos levelei egyik oldalról és Michaél Choniatésé a másik oldalról kínálnak, jól kiegészítik az oklevelekben szétszórt adatokat. A korszak oklevelei közül (a nyomtatási helyeket lásd az 5. rész 10. jegyzetében) különösen rá vagyunk utalva I. Alexios császár pénzügyi hivatalnokainak jelentéseire és a császár döntéseire (λύσεις), melyek a 12. század eleji bizánci adóigazgatás módszereiről és pénzügyi viszonyairól igen tanulságos ismereteket adnak.²⁸ A Bizánci Birodalom fejlődésére politikailag és gazdaságilag nagy jelentőségűek a Velencével kötött szerződések.²⁹

1. A Bizánci Birodalom restaurációja: I. Alexios Komnénos

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Chalandon: Alexis I. The Earlier Comneni. *Camb. Med. Hist.*, IV (1923) 318–350; *Domination normande I. Histoire de la Première Croisade*. Paris, 1925; G. Buckler: *Anna Comnena*. Oxford, 1929; Ch. Diehl: *La société byzantine à l'époque des Comnènes*. Paris, 1919; Hussey: *Church and Learning*; uő.: The Later Macedonians, the Comneni and the Angeli 1025–1204. *CMH* IV. Pt. I. (2nd. ed., 1966); H. V. Sybel: *Geschichte des ersten Kreuzzuges*. Leipzig, 1841; H. Hagenmayer: *Geschichte des ersten Kreuzzuges*. Innsbruck, 1901; L. Bréhier: *L'Église et l'Orient au Moyen Âge. Les Croisades*. Paris, 1928; R. Grousset: *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem*, I. Paris, 1934; C. Erdmann: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. Stuttgart, 1935; Runciman: *Crusades*, I.; H. Kretschmayr: *Venedig*, I.; Diehl: *Venise*; R. Cessi: *Venice to the eve of the Fourth Crusade*. *CMH* IV. Pt. I. (2nd. ed., 1966); Heyd: *Commerce du Levant*, I.; Jireček: *Geschichte*, I.; F. Taeschler: The Turks and the Byzantine Empire to the end of the thirteenth century. *CMH* IV. Pt. I. (2nd. ed., 1966); C. Taumenoff: *Armenia and Georgia*. *Ibid.*; M. Dinič: *The Balkans 1018–1499*, *ibid.*; Vasiljevskij: *Materialy*; Stein: *Untersuchungen*; Ostrogorsky: *Féodalité*.

Szomorú annak a korszaknak a külpolitikai mérlege, mely Alexios Komnénos trónra kerülése, valamint II. Basileios halála között húzódott, ami a bizánci hatalmi pozíció teljes összeomlását jelentette Ázsiában, az itáliai tartományok végérvényes elvesztését és a bizánci tekintély erőteljes visszaesését a Balkán-félszigeten. Belpolitikai mérlege a központi hatalom teljes megbénulása, nyomasztó gazdasági helyzet, a középbizánci birodalom gazdasági-társadalmi rendszerének felbomlása volt. I. Alexiosnak (1081–1118) új alapokra kellett helyeznie restaurációs művét, és új tényezők lettek az általa alapított államforma tartópillérei.

Restaurációs művének azonban csak külső és átmeneti eredménye lehetett. A korai középkorban, Hérakleios és III. León korában is úgy tűnt, hogy Bizánc a szakadék

szélén áll. Akkor azonban a császári birodalom még el nem használt belső erőtartalékokkal rendelkezett, melyek hosszabb időre segítették az újjáépítést, és akármennyi vihar is fenyegette, megmaradt a magva: Kis-Ázsia. Így nem csupán újjáépült a birodalom, hanem egyre inkább képessé vált arra, hogy visszanyerje a Földközi-tenger keleti medencéjének egész területén az egyeduralmat nemcsak szárazon, hanem vízben is. Ebben a korszakban azonban a birodalom belülről merült ki, hiszen a rendszer, amelyen befolyása nyugodott, az előző századokban teljesen felbomlott, és hatalmának legfőbb bázisa: maga Kis-Ázsia is – éppen ezért – ellenállás nélkül magára maradt. A Komnénosok restaurációs törekvései elsősorban a tengerpart vidékére korlátozódtak, míg a tengeri egyeduralmat Bizánc éppen a Komnénosok időszakában veszítette el végérvényesen. Ez az egyeduralom – mind kereskedelempolitikailag, mind pedig stratégiaileg – az itáliai városállamok kezébe került át. Ennek a kornak ez a legfontosabb világtörténeti változása, amely a feltörekvő nyugati hatalmi erők fölényét mutatja, és amely az 1204-es bizánci katasztrófában érte el tetőpontját. A Komnénos-birodalom nagyhatalmi helyzete nélkülözötte a belső szilárdságot, és ezért nem volt maradandó hatása a Komnénos-uralkodók még oly ügyes és impozáns politikai sikereinek sem.

Valójában szokatlan külső jogokról tesz tanúságot Alexios Komnénos politikája már annak első lépéseitől kezdve. Végtelenül nehéz volt a feladat: újjá kellett szerveznie és alakítania egy birodalmat, melynek belső tartalékai már teljesen kimerültek, és amely teljesen meg volt fosztva védekező erejétől, miközben minden oldalról ostromolták ellenségei: a normannok, a besenyők és a szeldzsukok. Először is el kellett fogadnia, hogy egész Kis-Ázsia – úgy ahogy van – török uralom alatt áll. Nem tehetett semmi mást, mint a Sulaymān által elfoglalt területeket utólagosan elismerte, hogy formálisan fenntartsa még Bizánc fennhatóságát és jogait, és így azt a látszatot keltse, mintha Kis-Ázsia jelenlegi urai nem szuverén hatalmak, hanem a Balkán-félszigeten élő besenyőkhöz hasonlóan a birodalom szövetségesei, akik császári beleegyezéssel *foederatiként* kormányozzák az általuk elfoglalt országot. I. Alexiosnak minden erejét a normannokkal való harcra kellett összpontosítania. Robert Guiscard ugyanis Dél-Itália Bizánc általi elvesztése után megtámadta az Adriai-tenger keleti partvidékét. A normannok végső célja a bizánci császári korona megszerzése volt. Legközelebbi lépésük azonban Dyrrachion bevétele, ami utat nyithatott nekik Konstantinápoly felé. Elegendő haderő és pénz nélkül tehát I. Alexios a trón elfoglalását követően olyan harcra kényszerült, amellyel a birodalom létét kockáztatta. Egyházi kincseket kellett elzálogosítania, hogy olyan hadsereget kovácsoljon egybe, amely túlnyomórészt idegen zsoldosokból, főként angol-normannokból állt. A harcra saját katonai potenciállal nem is gondolhatott. Alexios mindent mozgósított, hogy szövetségesekre találjon a hatalmas ellenféllel szemben, tárgyalásokat folytatott VII. Gergely pápával és IV. Henrik német-római császárral, és még Velence segítségét is maga mögött tudhatta.

Már itt egészen világosan szembetalálkozunk azzal a mozzanattal, amely aztán a velencei háborús és katonai szövetségi hintapolitikát jellemzi: a tengeri köztársaság részére mindenáron biztosítani kell az Adriai-tengeren a mozgásszabadságot, és ezért

az Adriai-tenger két partja közötti hatalom megszilárdulását mindenképpen meg kell akadályozni. Eszerint akkoriban Robert Guiscard az ellensége, és Bizánc pedig Velence egyértelmű szövetségese volt. Bizánc számára különösen fontos volt a tengeri köztársaság támogatása, hiszen a bizánci flotta sokkal inkább legyengült, mint a szárazföldi haderő, és így a császári birodalom teljesen védtelennek tűnt a tengeren.

Velence súlyos vereséget mért a normann flottára, és ezzel megmentette Dyrrachiont a tengerről való bekerítéstől. A harc szárazföldön tovább folytatódott, és Robert Guiscardnak a császári hadsereg felett (1081 októberében) aratott győzelme után kezére került a város. Mégiscsak feltárult előtte a kapu Bizánc felé, és azt követően a normann seregek mélyen behatoltak a birodalom belsejébe, átvonultak Épeirosra, Makedónián, Thessalián, és bekerítették magát Larissát is. Időközben már 1082 tavaszán a császári párt hívei által Dél-Itáliában kirobbantott felkelés leváltotta Robert Guiscard-t, és a kormányzást fia, Bohemund vette át. Közben a bizánci ellenállás egyre inkább erősödött, és a császári hadsereg előrenyomulására a normannok meghátráltak. A császári birodalommal szövetséges velenceiek közben visszafoglalták Dyrrachiont. Robert Guiscard eközben elcsitította az otthoni felkelést és ismét Bizánc ellen indult, mikor 1085 elején járvány áldozata lett. Azok a zavargások, amelyek halála után robbantak ki Dél-Itáliában, hosszabb időre megszabadították Bizáncot a normann veszélytől.³⁰

A segítséget, amelyet Velence nyújtott, drágán kellett megfizetni. Az 1082. májusában aláírt szerződés szerint a velencei dózse megfelelő éves összeggel együtt ön maga és utódai számára megkapta a *protosebastos* (a legfőbb, legnagyobb fenség) címet, Grado pátriárkája a *hypertimos* (szerföltt tisztelt) méltóságot, a velencei egyház pedig évi 20 font arany tiszteletteljes ajándékot. Elsődlegesen azonban kereskedelme számára kapott rendkívüli előnyöket a tengeri köztársaság. A velenceiek ettől kezdődően a Bizánci Birodalom minden részében, még magában Konstantinápolyban is szabadon kereskedhettek mindenféle áruval anélkül, hogy valamilyen összeget fizetniük kellett volna, tehát sokkal előnyösebb helyzetbe kerültek, mint maguk a bizánci kereskedők. Ezen túlmenően átadtak nekik Konstantinápolyban több műhelyt, és három kikötőhelyet is kaptak Galatával átellenben,³¹ ezzel megvetették a velencei gyarmati hatalom alapját Keleten, és jókora rést vágtak a bizánci állam kereskedelmi rendszerében. A tényen semmit sem változtatott, hogy Velence továbbra is elismerte a bizánci császár szupremáciáját. Az itáliai tengeri köztársaságot mint hatalmi tényezőt már többé nem lehetett figyelmen kívül hagyni a bizánci fejlődés folyamán.

A bizánci–normann háborúban különleges szerepet játszottak a szomszédos szláv népek, melyeket nagyon is közvetlenül érintett a nagyhatalmak hatalmi harca a Balkán-félszigeten. Dubrovnik és a többi dalmát város, sőt látszólag még Horvátország is a normannokhoz csatlakozott.³² A zetai Kónstantin Bodin király hosszas ingadozás után a bizánci császár oldalára állt. A Dyrrachionért vívott döntő csata idején azonban csapataival háttérben maradt, és ezzel hozzájárult a bizánciak vereségéhez. A Bizánci Birodalomnak a normannokkal, valamint a besenyőkkel való további küzdelmeit arra használta ki, hogy hatalmát Rácországra és Boszniára is kiterjessze. A támadások a bizánci területre Rácországból indultak, és ezzel a későbbi szerb ter-

jeszkedés számára megszabták az irányt, és a szerb területeken belül a súlypont fokozatosan áthelyeződött Zetáról Rácországra.³³

Alighogy elhárította a norman veszélyt, a bizánci császárnak a besenyőkkel kellett felvennie a harcot. A birodalmat fenyegető veszély a besenyők részéről, amely az utóbbi évtizedekben Damoklész kardjaként lebegett a birodalom feje felett, újonnan kiéleződött mert a bogumilok támogatták a Balkán-félsziget keleti részén előrenyomuló besenyő csapatokat. A válság akkor érte el tetőpontját, amikor hosszas és változó kimenetelű harcok után, 1090-ben a besenyők egészen a bizánci fővárosig hatoltak előre. Mindez még nem volt elég: ugyanebben az időben Konstantinápolyt a tenger felől is körülvették. A smyrnai emír, Tzachas – azon emírek egyike, akik maguk között osztották fel Sulaymān (†1085) örökségét – szövetséget kötött a besenyőkkel, és flottájával Konstantinápoly ellen vonult. Tzachas egykor fogolyként időzött Niképhoros Botaneiatés udvarában, így közelről ismerte a bizánci hadvezetés módszereit, és tudta, hogy a császárváros elleni döntő csapásnak a tengerről kell végbemennie.

Mind szárazföldről, mind pedig tengerről bekerítve 1090–1091-ben komoly telet élt át Konstantinápoly, nélkülözéssel és aggodalommal telve. A felmentés megint csak kívülről jöhetett. Szorongatottságában I. Alexios a barbárokkal kapcsolatos bizánci külpolitika kipróbált, de nem veszélytelen eszközhöz nyúlt, a besenyők ellen a kunokat hívta segítségül. A kunok, akik a besenyők és az úzok után bevonultak a délorosz vidékekre, hozzájuk hasonló nomád nép volt, ha etnikailag nem is azonos eredetűek, de nyelvük alapján törökök.³⁴ E harckedvelő nép törzsfőinek kezébe tette birodalmának sorsát I. Alexios császár. A várva várt kunok 1091 tavaszán léptek a birodalom területére, és a Levunion-hegység³⁵ lábánál került sor a bizánci–kun hadsereg és a besenyők közti hallatlanul véres csatára, amelynek során teljesen megsemmisítették a besenyőket. Azt az óriási hatást, amit ez a mészárlás tett a kortársakra, Anna Komnéné adja vissza, amikor ezt mondja: „egy egész népet semmisített meg egyetlen nap alatt, mely tízezernyi főt számlált”.³⁶ Széttört a Konstantinápoly köré vont gyűrű, súlyos vereséget szenvedett Tzachas, akinek terveit a Levunion-hegységnél vívott csata teljesen szétfoslatta. Ahogy a kunokat felheccelte a besenyők ellen, úgy Tzachas ellen tudta fordítani annak vejét, a nikaiai emírt, Abū'l Qāsimot, és először vele, majd annak utódával, Kiliğ Arslánnal, Sulaymān fiával kötött szövetséget.

Konstantinápoly felszabadulása lehetővé tette a szerbek, de különösen a rácok zsupánjának, Vukannak a megrendszabályozását is, aki állandó rajtaütéseivel bizonytalanná tette a határ menti vidékek helyzetét. Azonban 1094-ben a császár arra kényszerült, hogy megszakítsa a harcot, és megelégedjék Vukan látszólagos alávetett helyzetével. Egykori szövetségesei, a kunok ugyanis behatoltak a birodalom területére és egészen Adrianopolis vidékéig vonultak, és fosztogattak. Élükön egy bizánci trónkövetelő állt, aki Kónstantin Diogenésnek, IV. Rómanos császár egyik fiának adta ki magát, és igényt támasztott a császári trónra.³⁷ Ebben különös veszély rejtett, ugyanakkor azonban a vállalkozás gyengesége is megmutatkozott. Miután csel segítségével kézre kerítették a trónkövetelőt, a császári hadsereg képes volt arra, hogy szét-
szórja a vezér nélküli kunok seregét.

A birodalom európai részében elhárultak a nagyobb veszélyek, és a hadihelyzet hasonlóképpen keleten is kezdett már javulni, hiszen a Rűmī Szultánátus szétdarabolása és az emírek állandó hadakozásai lehetővé tették Kis-Ázsia visszaszerzését Bizánc számára. Abban a pillanatban azonban, amikor I. Alexios ehhez a nagy feladathoz hozzákezdhetett volna, olyan esemény jött közbe, mely minden számítását keresztülhúzta és a birodalmat új, sokkal bonyolultabb nehézségek elé állította: közeledtek a keresztések. A kereszties hadjáratok gondolatában a megszállárdult pápaság azon törekvése nyilvánult meg, hogy kisugározza hatalmát a keresztény Keletre is. II. Orbán pápának a clermonti zsinaton elhangzott szövege óriási visszhangot váltott ki annak a vallásos mozgalomnak a következtében, amely a clunyi reformmozgalom óta a Nyugatot egyre inkább a hatalmába kerítette. Fellobbantotta a vágyakozást a Szentföld iránt, melynek vonzerejét és szorult helyzetét – Jeruzsálemnek a szeldzsukok által 1077-ben való bevételétől – a nyugati kereszténység nagyon jól ismerhette az egyre gyakoribbá váló zarándoklatok következtében. Magával ragadta a földre éhes és kalandra vágyó feudális urakat, valamint a Nyugat szorult gazdasági helyzete miatt elnyomott és vallásilag megmozgatott néptömegeket is. A kereszties hadjáratok nyugati értelemben vett gondolata ezzel szemben teljesen idegen volt a Bizánci Birodalom számára, ahol egyáltalán nem újdonság a hitetlenekkel való harc. A bizánciak számára régóta magától értetődő könyörtelen állami szükségszerűség volt, komoly feladatként, nem pedig általános keresztény ügyként jelent meg szemük előtt a Szentföld felszabadítása, ami mégiscsak régi bizánci terület. A Nyugattal való együttműködésre az előfeltételek az egyházi közösség felbomlása utáni korban sem voltak kevésbé adottak, mint éppen ekkor. Nyugatról a bizánciak zsoldosokat és nem keresztéseket vártak.

A szeldzsukok és besenyők támadása következtében fennálló veszély nehéz éveiben – éppúgy, mint ahogy más ügyek esetében is tette – a bizánci császárnak segédcsapatokat kellett toboroznia Nyugaton, úgy látszik, hogy többek között akkoriban írhatott Flandriai Róbert grófnak is, aki 1089 végén vagy 1090 elején egy zarándoklat alkalmával felkereste, hűbéresköt tett neki, és 500 flandriai lovag elküldését ígérte.³⁸ Alapjában ugyanezt a célt szolgálták segítségkérő folyamodványai Rómában és II. Orbán pápával közösen ápoló uniós törekvések is.³⁹ A fordulatot, amit az események hoztak magukkal, sem nem kívánták, sem nem várták.⁴⁰ Láta a keresztéseket felvonulni abban az időben, amikor birodalmának helyzete döntően jobbra fordult, és maga is vállalkozhatott volna egy önálló hadműveletre Ázsiában. Úgy tűnt, hogy a keresztések jogtalanul bitorolják az ő tisztségét mint a keleti kereszténység védelmezőjét, birodalma pedig, amelyet 15 éves, hosszú, végtelenül fáradságos védekező hadműveletekben megszabadított a legsötétebb veszedelmektől is, új, előre nem látható nehézségek elé nézett. Akkor még senki sem sejtette, hogy a Nyugat szent háborúja a hitetlenek ellen idővel át fog alakulni a szakadár Bizánc megsemmisítési kísérletévé. A nyugati hittestvérekkel való kapcsolatot kezdettől fogva mély bizalmatlanság légköre hatotta át. Már akkor gyakran azt hitték Keleten, hogy új, ellenséges invázió előtt állnak, és mintha a keresztések megjelenése ezt a látszatot igazolta volna.

A nyitány Amiens-i Péter remete megjelenésével indult. Összesereglett emberek

csoportja követte őt, és már Magyarországon és a balkáni államokon keresztül vonulva a fegyelmezetlen és ellátatlan sereg olyan vad fosztogatásra ragadtatta magát, hogy újra és újra fegyverrel kellett szembeszállni velük. 1096. augusztus 1-jén Konstantinápolyhoz érkezve folytatták fosztogatósaikat, mire a császár tengeren átszállította őket a Bosporoson. Csak elenyésző számban tértek vissza Konstantinápolyba, azokon a hajókon menekülve, amelyeket a bizánci császár bocsátott rendelkezésükre.

1096 végétől egymás után érkeztek kíséretükkel együtt híres feudális urak is. Így Konstantinápolyban a nyugat-európai lovagság színe-java sereglett össze, többek között a lotharingiai herceg, Bouillon Gottfried, Toulouse-i Rajmund gróf, Vermandois-i Hugó, a francia király testvére, Normandiai Róbert, az angol király testvére és Hódító Vilmos fia, a már említett Flandriai Róbert gróf azonos nevű fia és nem utolsósorban a normannok fejedelme, Bohemund, Robert Guiscard fia is. A vállalkozást, mely terveit keresztelte és a bizánci birodalomra nagy veszélyt jelentett, I. Alexios megpróbálta önmaga és állama számára elfogadható irányba terelni, miközben megkövetelte a keresztes lovagoktól, hogy nyugati szokás szerint hűségesküt tegyenek neki, és adjanak át számára minden olyan területet, amely korábban a Bizánci Birodalomhoz tartozott. A császár megígérte, hogy élelmiszerrel és harci eszközökkel látja el a keresztes lovagokat, és kilátásba helyezte azt is, hogy ő maga is felveszi a keresztet, és minden hadi erejével a keresztesek élére áll. Toulouse-i Rajmund kivételével a keresztes had minden vezetője – magával Bouillon Gottfrieddel való hosszas tárgyalás után – végül is elfogadta a császár követelését. Ezen az alapon 1097 elején a keresztes had bizonyos vezetőivel,⁴¹ többek között még Bohemunddal is szerződést kötöttek, aki minden további ellenkezés nélkül teljesítette a császári követelést, sőt Toulouse-i Rajmundra is megpróbált hatással lenni, hogy szolgálatait a Kelet domestikosa cím reményében ajánlja fel a császárnak. A normann csapatok azonban időközben már behatoltak Kis-Ázsiába unokaöccsének, Tankrédnak a vezetésével, aki így elkerülte a hűségeskü letételének kötelezettségét. Valójában Bohemund számára a keresztes hadjárat nem volt más, mint alkalom hódító terveinek ismételt valóra váltásához.

A keresztes hadjárat első jelentős eseménye Nikaia bevétele (1097. június). A szerződés szerint a várost át kellett volna adni a bizánci császárnak, és bizánci helyőrségnek kellett volna a városba költöznie. I. Alexios sietett tovább növelni ezt a sikert. Csapatái elfoglalták Smyrnát, Ephesost, Sardest, majd az ősi Lydia tartomány más városainak egész sorát úgy, hogy Kis-Ázsia nyugati része újra bizánci fennhatóság alá került. A keresztesek, akik Nikaia bevétele után Pelekanosban ismét egyezményt írtak alá a császárral, és megújították a már letett hűségeskűjüket, időközben a központi császári haderő kíséretében az ősi hadi úton, Dorylaionon, Ikonionon, Kaisareian és Germanikeian át Antiocheia felé vonultak. Az Antiocheia alá érkezésig megmaradt az egyetértés a keresztesek és a bizánci császár között, noha Bouillon Gottfried testvére, Balduin és Bohemund unokaöccse, Tankréd Kilikia után lekanyarodtak az útról, és maguknak akarták megtartani a kilikiai városokat, amelyeket a szerződés szerint a császárnak kellett volna kiszolgáltatniuk, míg Balduin ezt követően behatolt az észak-mezopotámiai területre, és Edessa központtal saját fejedelemséget ala-

pított. Antiocheia bevétele (1098. június 3-án), a keresztesek újabb nagy sikere véget vetett a bizánci császárral való egyetértésnek, és elmélyítette az ellentétet a keresztesek között is. A szír főváros birtoklásáért heves vita robbant ki Toulouse-i Rajmund és Bohemund között. A játszmát az agyafúrt normann nyerte meg, és Antiocheiában független fejedelemséget alapított magának. Hiábavaló maradt a császár minden tiltakozása, míg Bohemund Antiocheiában maradt, addig a többi keresztes vezér – anélkül, hogy megvárták volna a császár megérkezését – elindult Jeruzsálem felé. Jóllehet I. Alexios figyelmeztette őket, hogy az egykori megállapodásnak megfelelően csak akkor fogja tovább folytatni a keresztes hadjáratot, ha átadják neki Antiocheiát. Most Toulouse-i Rajmund is azon volt, hogy adják át a várost a császárnak. Míg az átpártolt toulouse-i gróf és a bizánci császár most közeledtek egymáshoz,⁴² addig azok a keresztes lovagok, akik korábban Alexiosnak hűségesküket tettek, most saját fejedelemségeket alapítottak. Rajmund viszont – aki korábban megtagadta a hűbéreskü letételét – több szír tengerparti várost adott vissza a császárnak, miután elfoglalta őket. Még szorosabbá vált az egyetértés Rajmund és a császár között Jeruzsálem bevétele (1099. június 15.) után. Rajmund ugyanis, aki Antiocheia visszaszerzése után a keresztes hadjárat tulajdonképpen vezetője volt, ismételten átpártolt, és helyette Bouillon Gottfried lépett a „szent sír védelmezőjeként” az új királyság élére.

A Jeruzsálemi Királyság megalapításába a távol fekvő Palesztinában Bizánc még beletörődhetett, de nem volt képes elfogadni Bohemund Antiocheiában való megtelepedését. Szíriában a normann fejedelemség közvetlenül érintette a Bizánci Birodalom érdekeit, annál is inkább, mert Bohemund a Bizánccal kapcsolatos ellenséges érzületét nem rejtette véka alá, és már 1099-ben elkezdődtek az ellenségeskedések. Ugyanakkor még a törökkel is harcolnia kellett, akiknek Antiocheia normann fejedelemsége éppúgy ellenségük volt, és ez a körülmény könnyítette meg lényegében a bizánci császár feladatát. Bohemund ugyanis 1101-ben a Dánišmandidák házából származó Malik Ghāzi emír fogságába került, de a keresztesek váltságdíjat adtak érte, és így visszatérhetett Antiocheiába. 1104-ben azonban Harrannál a törökök megsemmisítő vereséget mértek a latinokra, és ezt követően a császári hadsereg előtt lehetővé vált fontos kilikiai erődítványok: Tarsos, Adana és Mamistra elfoglalása, míg a bizánci flotta bevette Laodikeiát és a többi tengerparti várost egészen Tripolisig.

Bohemundnak el kellett ismernie, hogy a kettős hadviselés: a törökök és a bizánciak ellen meghaladja erőit. Míg Tankréd Antiocheiában maradt, addig Bohemund útra kelt nyugatra, hogy Bizánc ellen nagyszabású hadjáratot készítsen elő. Toborzó körútján Itálián és Franciaországon keresztül Bohemundnál senki sem tett többet annak a legendának a keletkezéséért, hogy a bizánci császár elárulta a kereszteseket.⁴³ A programot és atyja háborús terveit vállalva 1107 októberében nagy sereggel partra szállt Avlonában, és onnan Dyrrachion ellen vonult. Mint 25 évvel ezelőtt, most ismét találkoztak Dyrrachion falainál a normannok és a bizánciak. De mennyire másként állt most a bizánci császár: a harc a bizánciak győzelmével és Bohemund teljes meghódolásával végződött. Az 1108-ban megkötött szerződésben Bohemund bűnbánóan megígérte, hogy hűbéresküket fogad, és vazallus státusából eredő kötele-

zetségeinek megfelelően segítséget nyújt a császárnak a birodalom minden ellenségével szemben, és ennek fejében császári hűbérbirtokként övé maradhat az Antiocheiai Fejedelemség.⁴⁴ Ahogy várható volt, Tankréd megtagadta a szerződés elismerését, és Bohemund nemsokára bekövetkező halála (1111 körül) után ő volt az egyetlen úr Antiocheiában. Nem vezetett célhoz a bizánci császár azon kísérlete, hogy ellene szövetségre lépjen a keresztesekkel. I. Alexios császár már nem akart újra harcolni a makacs normann fejedelemséggel, utolsó éveit a törökökkel való harcnak szentelte Kis-Ázsiában.

Az 1108-ban megkötött szerződésnek nem lett semmiféle közvetlen hatása, de jelentősége irányelveként megmaradt a következő kormányzatok politikája számára. Ehhez nagyban hozzájárult az Adriai-tenger partján aratott győzelem Bohemund felett, és mindez jócskán erősítette Bizánc pozícióit a Balkán-félszigeten. Közben új hatalmi tényezőként formálta a Balkán-félsziget politikai arculatát Magyarország, mert a 12. század elején uralma alá vonta Horvátországot és Dalmáciát is. Az a politikai súly, melyet Magyarország mutatott a bizánci politika mérlegén, abban is megnyilvánult, hogy Alexios császár utódját, Jóannést egy magyar hercegnővel jegyezte el: Szent László király leányával, Árpád-házi Szent Piroskával, aki Bizáncban az Eiréné nevet kapta, és a görög egyház szentként tiszteli. Jellemző, hogy apja a nyugati, a leánya pedig a keleti egyház kanonizált szentje! Azonban a két hatalom között elkerületlenül rivalizáláshoz vezetett a küzdelem a Balkán-félszigeten való befolyás és az Adriai-tengerparton való pozíciók megszerzéséért, és a következő évtizedekben Magyarország lett a bizánci császári birodalom legnagyobb ellenfele.

A folyamatosan 40 évig tartó háború után Alexios Komnénos szinte teljesen helyreállította a Bizánci Birodalom hatalmát. Minden egyes lépcsőfokon újabb és újabb tanúságot tett ez a harc Komnénos kiemelkedő államférfiúi képességéről és összehasonlíthatatlan diplomáciai érzékéről. Robert Guiscard ellenében Velencét nyerte meg, Tzachas ellen az egymással rivalizáló emíreket, a besenyőket a kunok segítségével győzte le, a törökökkel szemben a keresztesekre támaszkodott, míg a keresztesek által alapított államokkal szemben pedig a törökökre. Az idegen erők ezen kihasználása mellett azonban egyre jobban bevetette a harcba Bizánc saját erejét is. Háborúról háborúra, évről évre növekedni látjuk a bizánci állam haderejét. A Robert Guiscard-ral való háborúskodásban még nem lehetett bizánci tengeri hatalomról beszélni, ám a Tzachas, és különösen a Bohemund elleni győzelemben már a bizánci flotta is osztozott. Az első időszak vereségeit győztes hadjáratok követték a kunok és a szeldzsukok ellen, és egészen nyilvánvalóan megmutatkozott a bizánci hadsereg ereje, ha egymás mellé állítjuk a normannokkal való két találkozást az Adriai-tenger partján. I. Alexios nemcsak kitolta a birodalom határait, hanem belsőleg is megszilárdította és újra ütőképessé tette a birodalmat. Mindenesetre az a rendszer, amelyet megteremtett, teljes egészében elűtött a középbizánci kor merev államrendszerétől. A 11. század legelgondolkodtatóbb jelenségei – mint az adók beszedésének bérbeadása, a kiváltságjogok adományozása világi és egyházi hatalmasságoknak, a pénzérték romlása – továbbra is megmaradtak, sőt ezek köre még növekedett. Új tényezőként járul ezekhez még az itáliai tengeri köztársaságok térhódítása a bizánci kereskedelemben:

Velence 1082 óta egyeduralkodóvá válik a bizánci vizeken, és egy 1111-ben megkötött szerződés révén I. Alexios még Pisának is fontos kereskedelmi előjogokat biztosított.⁴⁵

A bizánci bürokratikus államrendszer fellazítására nagyon is jellemző, hogy I. Alexios átalakította az udvari címeket, amelyek egyúttal szorosan összekapcsolódtak a megelőző kor fejlődésével.⁴⁶ A hivatalnoknemesség uralma alatt a címek nagylelkű adományozása következtében a régi címek értéktelenné váltak, és ezért újakat kellett teremteni a méltóságok számára. A patrikios, a prótopatharios és a spatharokandidatos méltóságai, a 11. század közepén már nem sokat jelentenek, és a 11. és a 12. század fordulóján végérvényesen kikerültek a használatból. Csak a középbizánci kor három legnagyobb méltósága – a caesar, a nobilissimos és a kuropalates cím – vészelte át a címeknek ezt az egyedülálló inflációját, de ezek a rangok is sokat veszítettek értékükből. Testvérenek, Isaakiosnak I. Alexios megteremti a *sebastokrator* címet (a *sebastos* és az *autokrator* szavak összetételéből), a méltóságot a caesaré elé helyezi. Meggondolatlanul beváltotta a trónkövetelő Niképhoros Melissénosnak adott ígéretét is (lásd 306. oldal), és megadta neki a caesar címet, amely csupán magas, de mégsem a legmagasabb tiszteletet megkövetelő kitüntetés volt. Mialatt eltűntek a régi hivatali rangok, a magasabb funkciókat betöltőknek olyan titulusokat adományozott, amelyek korábban császári címeknek minősültek, vagy amelyeket a császári ház fiatalabb tagjainak tartottak fenn, és éppen az egyes méltóságok és jelzők kombinálásából születtek újabb fokozási lehetőségek: *sebastos* (tisztelt, fenséges, szent), *prótosebastos* (elsődlegesen tisztelt, fenséges), *panhypersebastos* (mindenek felett tisztelt, fenséges), *sebastohypertatos* (fenséges, feljebbvaló), *pansebastohypertatos* (mindenekfelett fenséges feljebbvaló), *prótopansebastohypertatos* (elsődlegesen mindenek felett álló fenséges előljáró), *entimohypertatos* (tiszteletreméltó feljebbvaló), *panentimohypertatos* (mindenekfelett tiszteletreméltó feljebbvaló), *prótopanentimohypertatos* (legelső mindenekfelett tiszteletreméltó előljáró), *nobilissimos* (nemes), *prótonobilissimos* (főnemes), *prótonobilissimohypertatos* (első főnemes előljáró) és ehhez hasonlóak. A címeknek ez a változása már érzékelteti azt az átalakulást, amit a bizánci államrendszer tapasztalt meg a 11. század óta: a merev bürokratikus centralizmusal együtt kihalt a középbizánci kor szigorú rangrendszere is.

Egyidejűleg azonban a címek elértéktelenedésének tipikus jelenségével is találkozunk, amikor a három legmagasabb megjelölésből, amelyeket a themák generális kormányzói viseltek a 10. század végén, csak a legfontosabbakat tartották meg úgy, hogy a Komnénos-korszakban a themák összes parancsnoka a *dux* (vezér) címet viselte, ezzel szemben a katépánókat a themák vezéreinek alattvalóiként jelölték, míg a stratégos ősi, tiszteletre méltó címe a 10. században szinte teljes egészében eltűnt. Különösen jellemzőnek tűnik az a változás, hogy az egyes themák jelentősége és területe is csökkent.⁴⁷ A *megas dux* (fővezér) címet I. Alexios óta egészen a birodalom hanyatlásáig a főadmirális viselte, aki alá rendelték az egész tengeri haderőt.⁴⁸ A Kelet és Nyugat két domestikosát, akik a 10. század második felétől kezdődően osztoztak a felső hadvezetésben, már a 11. század közepe óta a *megas domestikos* címmel illették.⁴⁹ Az összes civil hatóság felügyelőjeként I. Alexios kora óta megjelenik a

sekréták logothetése, λογοθέτης τῶν δεκρέτων (a titkos ügyek logothétosa) cím is, amelyet a 12. század végétől nagy logothetésnek is neveztek.⁵⁰ Ezzel a hivatallal – mint a középbizánci korszakban a logothetés tou dromouval gyakran – ha nem is mindig rendszeresen kapcsolódik össze a *mesazón* μεσάζων (az első miniszternek), a funkciója.⁵¹

A hadsereg felbomlása és a nyomasztó pénzhiány két olyan mozzanat, amely rányomta bélyegét a Bizánci Birodalom belső helyzetére a 11. század közepe óta, és úgy tűnt, hogy mindez I. Alexios belpolitikai tevékenységét is nagymértékben befolyásolta. Az érmék elértéktelenedése, amely a 11. század elején kezdődött el, Alexios Komnénos uralkodása idején óriási méreteket öltött úgy, hogy a régi, teljes értékű aranyérmék mellett csekélyebb és különböző értékű érmek kerültek forgalomba.⁵² A gazdasági életben ez a körülmény természetesen nagy zűrzavart idézett elő, de az államkasszáknak, mely a pénzt kiadta, bizonyos előnyei származtak abból, hogy az adófizetőktől a teljes értékű érme fizetését követelte meg. Hosszú távon azonban nem lehetett mégsem fenntartani egy ilyen visszás állapotot, és az állam nemsokára arra kényszerült, hogy elfogadja a kisebb értékű érmét is. A pénz árfolyama rendkívüli mértékben ingadozott, így az adószedők saját megfontolásaik, jól felfogott érdekük alapján végezték a pénz átszámítását, és rendkívüli mértékben meggazdagodtak, míg a császár végül megparancsolta, hogy egy nomismáért négy miliaresiát kell fizetni, amelynek következtében hivatalosan is elismerte, hogy a bizánci aranypénz eredeti értékének csak harmadrészét éri.⁵³ Ráadásul az alapvető adók mellett számos kiegészítő jellegű adót is bevezettek (δικέρατον, ἐξαφολλον, συνήθεια és ἐλατικόν), amelyek a legfőbb adók mintegy 23%-át tették ki. Ha azonban az ember a legfőbb adók kiszámításánál az aranyérmék értékének harmadából indul ki, úgy a pótagókat kezdetben továbbra is a régi kulcsok alapján rótták ki és állapították meg, és amikor az adófizetők bejelentették ezzel szemben a tiltakozásukat, a császár közbülső megoldáshoz folyamodott, és hozzájárult a pótagók felére csökkentéséhez. Ez az intézkedés azonban a pótagók 50%-os növekedését eredményezte, és még nagyobb lett az államkassza nyeresége, mivel a pótagókat a legfőbb adók meghatározott mértékének figyelembevételével határozták meg. Az aranyérmék értékvesztésével ugyanis az adók névleges összegei is megfelelő mértékben emelkedtek, és így a pótagók teljesítésébe még a legszegényebb adófizetőket is bevonták, akik korábban ezzel kapcsolatosan szóba se jöhettek. A pénz értékvesztéséből így húzhatott nagy hasznát a császár.

A terhek hordozója természetesen az adófizető volt, akinek helyzete egyre nehezebb lett. Az adótehernél még nyomasztóbb volt azonban az adóbeszedők és az adóhaszonbérlok önkényeskedése. Az adók emelésén túl egyre több a panasz az adószedők visszaéléseiről. Az adók beszedésének bérletbe adása a 12. század kezdetén már megszokott jelenség, és pedig egész provinciák kerülnek egyes adószedők hatáskörébe. Nincs abban semmi rendkívüli, hogy az adószedés haszonbérloői kötelezettséget vállalnak arra nézve, hogy az adókat kétszeresen hajtják be.⁵⁴ Az adók pénzbeni lero-vása mellett azonban számos olyan teher és kötelezettség is megjelenik, mint a terménybeli juttatások és az egyháznak tett szolgáltatások, amelyek ebben a korszakban nagyon súlyos terheket jelentettek a fizetésre kötelezetteknek. Hajók, erődtímé-

nyek, hidak és országutak építésére a lakosság szállította az alapanyagot, és adta a munkaerőt. Továbbá kötelessége volt a császári alkalmazottak és a katonaság szállásáról gondoskodni, és az átvonuló csapatok minden elgondolható szükségletét díjtalanul vagy nagyon alacsony áron kielégíteni.⁵⁵ Mindez azt jelenti, hogy a hadsereg fenntartásának egyik részét az állam fedezte, a másik – igen nagy – részt pedig a lakosság volt kénytelen magára vállalni. Így segített magán az állam, melynek pénzügyi forrásai kiapadtak, de arra kényszerült, hogy haladéktalanul megszervezze véde-
 erejét, és nagy számban toborzott zsoldoscsapatokat. A bizánci hadsereg ebben a korban valójában varégek, oroszok, besenyők, kunok, törökök, franciák, németek, angolok, bolgárok, abházok és alánok tarka egyvelege volt.⁵⁶

A zsoldoscsapatok mellett azonban Bizánc őslakos hadserege is komoly haderőt képviselt. A bizánci fegyveres erő tartópillérei most már nem a kisbirtokosok, hiszen a régi katonai birtokok áldozatul estek a feudalizálódási folyamatnak, és ha nem is tűntek el teljes egészében a katonaparasztok, már csak alárendelt szerepet játszottak. A bizánci haderő a feudális hűbérrendszerre épül, és tulajdonképpen megtartó ereje a pronoiarendszer. A pronoiarendszer katonai célokra való felhasználása a Bizánci Birodalom katonai megerősödésének egyik legfőbb oka a Komnénos-dinasztiát megtestesítő katonai arisztokrácia uralmának idején. Valójában az első pronoiaadományoknak, melyek számunkra már a makedón dinasztia és a Dukas család epigónjainak korából ismertek (lásd az 5. rész 1. szakaszát) kezdetben semmi közük sem volt a katonai célokhoz. A pronoiarendszer azonban már I. Alexios uralkodása alatt véglegesen katonai jelleget öltött,⁵⁷ és azt a jellegét megőrizte egészen a birodalom bukásáig. Azokat, akik pronoiaadományban részesültek, katonai szolgálatra kötelezték, és éppen ezért egyszerűen katonáknak (στρατιώτης) nevezték őket. Lovagok voltak saját lóval, és a pronoiaadomány mindenkori nagysága szerint kisebb vagy nagyobb csapat kísérte őket.⁵⁸ Emellett még a kisbirtokosokat és az egyházi birtokokon élőket is bevonták kényszertoborzás révén katonáskodásba, mindenesetre azonban csak könnyűfegyverzetű gyalogosok kiállításába.⁵⁹

A pronoiaadomány nem képezte az adományban részesülő saját tulajdonát, nem is ruházhatta át más személyre, és eredetileg nem is volt örökölhető. A pronoiabirtokok tulajdonjogát és az arról való korlátlan rendelkezési jogot az államhatalom magának tartotta fenn, miközben a pronoiabirtokot saját megítélése szerint odaajándékozhatta és vissza is vonhatta. A megajándékozottság időtartalma alatt azonban a megajándékozott személy a neki juttatott javak és az ott letelepedett parasztok felett rendelkezett – és ezt az adományt rendszerint élete végéig megtarthatta –, azok mindenható birtokosa és ura volt. De a pronoiaadományban részesülő személy és a középbizánci kor stratiótái két egymástól egészen különböző világhoz tartoztak. Ha az ősi stratióták parasztmilíciát képeztek, akkor a pronoiaadományban részesülők – még ha stratiótáknak nevezték is őket – a feudális arisztokrácia köreiből, elsősorban a kisenemesség soraiból kerültek ki. Voltak korábban is kisebb vagy nagyobb feudális hatalmasságok, akiknek a birtokait az ott letelepedett parasztok művelték. A pronoiaadományozás azonban nemcsak a meghatározott javadalmak vagy birtokok átruházását jelenti, hanem azokon a birtokokon korábban letelepedett parasz-

tok feletti rendelkezés jogát is, akik minden további nélkül a pronoiaadományban részesülő paroikosaivá váltak,⁶⁰ akiknek aztán az adóikat le kellett róniuk. Ezek és az egyéb bevételek alapján vált a megajándékozott személy számára vonzóvá a pronoiabirtok.

A pronoiarendszernek ezen időszaktól – tekintettel az új feladatokra – nagy értéke lett. Ennek természetes velejárója az volt, hogy egyre nagyobb mértékben adományoztak pronoiabirtokokat. Ezáltal Bizáncban felgyorsult a feudalizálódás folyamata. A pronoiarendszer ugyanis a bizánci feudalizmus legmarkánsabb jelensége. A Bizánci Birodalom határain túl a pronoiarendszer a délszláv államokban is nagyon elterjedhetett, és fontos szerepet játszhatott ezen országok feudalizálódási folyamatában.⁶¹

I. Alexios uralkodása alatt változást hozott az ún. *charistikai rendszer* (*charis*: kegyesség, báj, kellem) bevezetése is, amely a monostorok és monostori birtokok átadását jelentette világi személyeknek igazgatás céljára. Ennek a gyakorlatnak, amely a 11. század óta különös mértékben elterjedt, az volt a célja, hogy javítsa a monostorok gazdasági helyzetét, gyakran azonban komoly visszaélésekhez vezetett. Így a klérus részéről heves ellenállásba is ütközött, és a gyakorlatot az egyházi szinódusok ismételtelen elítélték.⁶² Hogy ennek ellenére továbbra is fennmaradt, sőt több tekintélyes egyházfejedelem támogatta, az arra vezethető vissza, hogy a rendszer kinyitotta a monostorgazdálkodásnak azt a szelepét, amelyet az egyházi birtok elidegeníthetlenségének alapelve beszűkített. Míg azonban ilyen ajándékozással a korábbi időben kizárólagosan csak az egyházi előljárók élhettek, most maga a császár volt az, aki a monostor javait beneficiumként (jótettként, kiváltsággként, hűbéri szolgáltatás fejében adott birtokként vagy javadalomként) ajándékozta el.⁶³ A pronoiaadományokkal ellentétben a charistikai birtokok és javadalmak nem adtak nyilvános jogi funkciókat, az állam számára azonban a szolgálatot tevők olcsó megjutalmazásának eszközét képezték. Meglehet, hogy a császárt az a meggondolás vezette, hogy korlátozza a nagyon nagy mértékben megnövekedett monostorbirtokokat. Mindenesetre nem lehet azon csodálkozni, hogy a monostorok odaajándékozása a császár által nagyon sok bosszúságot okozott egyházi körökben.⁶⁴

I. Alexios ezért erős ellenállásba ütközött az egyház képviselői részéről, amikor a normannok és a besenyők ellen vezetett háború idején arra kényszerült, hogy rátegye kezét az egyház kincseire. A nagy ellenállás miatt meg kellett ígérnie nemcsak az egyház kincseinek visszaszolgáltatását, hanem 1082-ben egy ediktumot is ki kellett adnia, amelyben – addigi saját eljárását megbélyegezve – örök időkre megtiltotta az egyház javainak kisajátítását.⁶⁵ Mindez természetesen nem akadályozta meg abban, hogy új nehézségek elé állítva néhány évvel később ne nyúljon ismételtelen az egyházi kincsek kisajátításának eszközéhez.⁶⁶ Ezen átmeneti zavarok ellenére a világi és egyházi hatalom között egyetértés és együttműködés volt, melynek alapja a mélyreható együttes érdek volt. A császár és az egyház kéz a kézben küzdött az eretnekmozgalmak ellen, amelyek veszélyeztették mind az állam, mind pedig az egyház szervezetét, és maga a császár volt az, aki elsőként lépett fel az eretnekség ellen.

Az egykor a Balkán-félsziget szlávok lakta vidékein keletkezett bogumil eretnek-

ség a helyi eretnekmozgalmak hatására az idők során nagyon elterjedt, és a tanításnak még a bizánci lakosság körében, sőt magában a bizánci fővárosban is számos követője akadt. Ezért a császár államilag fontos feladatának tartotta, hogy fellépjen ellene. A bogumilok vezetőjét, Basileiost és tanítványait, akik hűségesek maradtak meggyőződésükhöz, máglyán elégették.⁶⁷

Mint az orthodoxia védelmezője, a császár komoly részt vállalt a „filozófusok consulja”-val, Jóánnés Italossal való tárgyalásokban is, aki nagy elődjéhez, Pselloshoz hasonlóan Platón és az újplatonikusok igazi tisztelője volt, és Aristotelésszel foglalkozott. Jóánnés Italos személyében a keresztény dogmákról szóló tanítással szembe került az antik filozófia, amely Psellos óta uralkodó irányzat volt a birodalom legmagasabb filozófiai intézményében. A keresztény dogma által előírt határokat az ügyesebb Psellosszal ellentétben Jóánnés Italos nem volt képes betartani, és a „pogányok értelmetlen látszatbölcssége” iránti elfogultsága miatt kiközösítéssel kellett bűnhődnie.⁶⁸ Ahogy a keresztény dogma érinthetetlenségéért, úgy a keresztény élet tisztaságáért is síkraszállt I. Alexios császár, támogatta az Athós-hegy szigorúan aszkétikus monostorait, és egészen kivételes módon segítette Christodulos szerzetes tevékenységét is, aki a szerzetesi élet megújítójaként tűnt fel Patmos szigetén. Patmost és a vele szomszédos szigeteket örökre a birtokába adták, egészen kivételes előjogokkal és ezek a szigetek az Athós-hegyhez hasonlóan szerzetesi köztársaságot alkottak.⁶⁹

Ahogy a birodalom, úgy a császár tekintélye is megerősödött Alexios Komnénos uralkodása alatt. Struktúráját tekintve azonban nagyon erősen eltért a Komnénosok birodalma a középbizánci kor mereven centralizált államformájától. A Komnénosok időszaka mélyítette el a feudalizálódási folyamatot, és a provinciák feudális erői, akik ellen a 10. század császárai még komoly energiával harcoltak, mostanra az állam új épületének tulajdonképpeni tartópilléreivé váltak. A társadalmilag legerősebb tényezőknek, melyek a középbizánci kor központosított államszervezete ellenére is érvényesültek, I. Alexios elsőbbséget adott, és ezekre építette fel a hadi és államrendszerét. Ebben rejlik sikerének titka, de éppen itt mutatkoznak meg korlátai is. Az egykori szilárd alapokról Bizánc már végérvényesen elrugaszkodott, hadereje, gazdálkodási és pénzügyi hatalma már nem volt a régi. Mindezt szem előtt kell tartanunk, hogy megértsük, miért nem világított tovább a Komnénos-kor fénye, és miért éppen e korszak végén omlott össze maga a bizánci állam.

A feudalizálódási folyamat elmélyüléséhez a Nyugattal való érintkezés is hozzájárult. A sors úgy akarta, hogy Bizánc akkor kerüljön közelebbi kapcsolatba a nyugati világgal, miután az egyházközösség – ami ebben a korban éppenséggel szellemi közösséget is jelentett – már felbomlott. A bizánciak és a nyugatiak lelkük mélyén gyűlöletet és megvetést éreztek egymás iránt, és ezek az érzések tovább mélyültek akkor, amikor közelebbi kapcsolatba kerültek egymással. Ennek ellenére ettől kezdve a Nyugat sokrétű befolyása kezdett érvényesülni Bizáncban mind kulturális, mind pedig társadalmi téren. A bizánci állam feudalizálódása minden bizonnyal a belső bizánci fejlődés következménye volt,⁷⁰ a további kibontakozásra azonban nagy hatással lehetett az a körülmény, hogy Elő-Ázsiában számos latin állam képződött, amelyekben a feudalizmus a legtisztább formában érvényesült. A nyugati mintára

formált kapcsolat, amelyet a keresztény fejedelmek I. Alexiosszal kialakítottak, a bizánci államban új alapelveket vezetett be. Ezt követően a hűbéri viszony a bizánci birodalom egészére kiterjedt, és a késő bizánci államrendszer egyik állandó összetevő elemévé, alkotórészévé vált.⁷¹

2. A hatalom új kibontakozása és az első visszacsapások. II. Jóannés és I. Manuel

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Chalandon: *Les Comnènes*, I.; *Domination normande* I és II.; Kap-Herr: *Kaiser Manuel*; E. Caspar: *Roger II. und die Gründung der normannisch-sizilischen Monarchie*. Innsbruck, 1904; B. Kugler: *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*. Stuttgart, 1866; *Analekten zur Gesch. des zweiten Kreuzzuges*. Tübingen, 1878; *Neue Analekten zur Gesch. des zweiten Kreuzzuges*. Tübingen, 1883; R. Grousset: *Histoire des croisades*, I. és II. Paris, 1934, 1935; Runciman: *Crusades*, II.; Setton: *Crusades*, I.; P. Lamma: *Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII*, I. és II. Rom, 1955, 1957; Gy. Moravcsik: *Hungary and Byzantium in the middle ages. CMH IV. Pt. I.* (2nd. ed., 1966). (Lásd még a 315. oldalon közölt irodalmat.)

A császári tekintély megerősödésének eredménye a Komnénosok új dinasztiajának a megalapítása volt. Az egység hiánya ellenére, mely a császári családban uralkodott, és a trónutódlás körüli makacs civakodások miatt, melyek megmérgezték Alexios császár utolsó napjait, a trónon legidősebb fia, Jóannés követte. A legfőbb hatalom birtoklásáért a Dukas-családdal való szövetségekötés alapján I. Alexios először a fiatal Kónstantin Dukast, VIII. Michaél fiát nevezte ki utódjául, és el is jegyezte őt legidősebb lányával, Annával.⁷² Első gyermekének, Jóannésnak a születése után azonban őrá ruházta át (1092-ben) a trónutódlás jogait.⁷³ Ezzel megtette a döntő lépést a Komnénos-dinasztia megalapításához, és amikor ezt követően nemsokára meghalt Kónstantin Dukas, úgy tűnt, hogy minden probléma megoldódott. Ennek a szabályozásnak az útjában állt azonban Anna hercegnő önérzete. Jegyesének korai halála után eljegyezte magát ugyanis Niképhoros Bryenniosszal (1097), és most már az ő számára szeretne volna megszerezni a császári trónt. Alexios, a nagy államférfit és hadvezért az asszonyok nagyon könnyen befolyásolták. Kezdetben a császár özvegyének, Mariának, két elődje hitvesének és Kónstantinos Dukas trónvárományos édesanyjának igézetében állt. Ehhez a szép és okos asszonyhoz igazi szenvedéllyel vonzódott, és arra is kész volt, hogy feláldozza hitvesét, Eiréné Dukast: ezen helytelen politikai lépéstől óvta meg őt Kosmas pátriárka energikus közbelépése, aki Eiréné megkoronázása mellé állt. Anna Dalasséna is fontos szerepet töltött be, s mint a császár anyja meghatározó befolyást gyakorolt fiának távollétében Konstantinápolyban a Robert Guiscard-ral folytatott háború idején, és a régensséget is ő vezette. Végül pedig nagy befolyása volt Alexios feleségének, Eiréné császárnőnek is. A trónutódlás kérdésében saját fia ellen szeretett lánya, Anna és annak férje, Niképhoros caesar Bryennios oldalára állt. Anya és lánya egyesült erővel ostromolta a császárt, hogy az uralkodás jogait Bryenniosra ruházza át. A két asszony még halálos ágyán is

megpróbálta könyörgésekkel és fohászkodásokkal döntését befolyásolni. Anélkül azonban, hogy világos nemet mondott volna, fiának játszotta át a császári koronát, és elég ügyes és energikus volt ahhoz, hogy akaratának érvényt szerezzen. Anyjának és leánytestvérének fondorlatai következtében a törvényes utód trónra lépése birodalmi viszály látszatát keltette. Anna nem törődött bele sorsába. Ellencsapást tervezett bátyja ellen, és ezt csak akkor adta fel, amikor legutolsó kísérlete balul sült el, és ezután a tudományokban keresett vigaszt. Saját akaratából egy monostorba vonult vissza a világtól, s itt írta meg atyja élettörténetét, az *Alexiast*, amely nevét halhatatlanná tette.⁷⁴

A kortársak és az utódok megítélése szerint II. Jóannész (1118–1143) volt a legnagyobb uralkodó a Komnénosok közül.⁷⁵ Lényében az okos megfontoltság céltudatos energiával párosult, és mindehhez őszinte, nemeslelkű jellem társult, amely saját kora fölé emelte. Mértéktartó, de eltökélt és hajthatatlan céljai végrehajtásában, aki szívós kitartással vitte tovább atyja politikáját, sohasem tévesztve szem elől a lehetőségek határait.

Uralkodásának előterében az antiocheiai normann fejedelemséggel való harc állt. De Nyugatról is komoly problémák merültek fel, amelyek komoly éberséget követeltek tőle. Antiocheiából a szálak Szicíliába vezettek, a normann probléma Szicíliában, mint ahogy a szerb probléma a Balkán-félszigeten hozta kapcsolatba a birodalmat egész sor további nyugati hatalommal. II. Jóannész hasztalan próbálta átvágni azokat a szálakat, amelyek a birodalmat Velencéhez kapcsolták, és a bizánci kereskedelmet megbéklyózták. Abból a pozícióból, amit az 1082. évi szerződés Velencének juttatott, a tengeri köztársaság nem hagyta magát visszaszorítani: a velencei flotta megjelent az Égei-tengeren, és ezt követően a császár kénytelen volt egy új szerződésben (1126) a maga teljes terjedelmében ratifikálni a velencei privilégiumokat.⁷⁶

Ezzel szemben a Balkánon II. Jóannész nagy sikereket tudott elérni. Azon győzelem után, amit a kunok segítségével I. Alexios a besenyők felett aratott, a birodalom harminc évre mentes maradt a rablóhadjáratoktól. 1122-ben azonban a besenyők újabb hada kelt át a Dunán, és fosztogatva egészen Makedóniáig és Thrakiáig hatolt.⁷⁷ Ez volt a besenyők legutolsó betörése, amit Bizánc átélt. A megsemmisítő vereség, melyet II. Jóannész mért rájuk 1122-ben, végérvényesen megszabadította a birodalmat ettől a csapástól. Számos hadifogoly települt le a birodalomban, és többeket közülük besoroztak a bizánci hadseregbe. Külpolitikai hatalmi tényezőként azonban ettől kezdve a besenyők nem voltak többé veszélyesek a Bizánci Birodalomra. Ennek a győzelemnek az emlékére a császár egy különös „besenyő ünnepnapot” rendelt el, amit még a 12. század végén is megtartottak.⁷⁸

A besenyők legyőzése után Jóannész császár a szerbek ellen vonult, vidékük az állandó nyugtalanság tűzfészke volt. Ha atyjának meg is kellett elégednie részsikerekkel, Jóannész döntő győzelmet aratott a rácok zsupánja felett, gazdag zsákmánnyal és sok fogollyal tért haza, akiket Kis-Ázsiában telepítettett le. A szerbeknek el kellett ismerniük Bizánc felségjogait. Szabadság iránti törekvésük azonban továbbra is gyakori felkelésekben mutatkozott meg, amelyek sok tennivalót okoztak a birodalomnak, főleg azért, mert támogatásra találtak a magyaroknál. Magyarországnak mint új balkáni és adriai hatalomnak a megerősödése, és Szerbia Magyarországgal való szo-

ros együttműködése több évtizeden át meghatározta a fejlődést a Balkán-félszigeten. A császárnak a magyar királyi házhoz fűződő kapcsolatai adták kezébe azt a lehetőséget, hogy beavatkozzon a gyakori magyar trónviszályokba és a magyar trónkövetelők támogatásába. Ez a politika, ami Bizánc számára lehetővé tette a magyar viszonyok befolyásolását, szervesen hozzájárult a magyar–bizánci feszültség kiéleződéséhez. II. István (1114–1131), akinek megvakított nagybátyját, Álmost Bizáncban befogadták, 1128-ban elindította a háborút Bizánc ellen. A magyarok feldúlták Belgradot és Braničevót.⁷⁹ A bizánci császár túlereje azonban mégis visszavonulásra készítette őket, és békét kötöttek.

Végre 1130 körül Jóannés Kelet felé fordulhatott, hogy folytassa azt a harcot, amit trónra lépését követően már megkezdett, de amit a Balkán-félszigeten keletkezett bonyodalmak miatt meg kellett szakítania. Kis-Ázsiában a legfőbb ellenfél akkoriban nem is a belső zavarok következtében meggyengült Ikonioni Szultánátus volt, hanem a melitenei Dānišmandidák emirátusa. Ennek legyőzése után, 1135-ben még egy további problémát kellett megoldania, mielőtt tulajdonképpeni feladatához, Antiocheiának a birodalom alá rendeléséhez hozzákezdett. A Szíriába vezető utat elvágta a kis-ázsiai fejedelemség Kilikiában, amelyet az örmény fejedelem, Ruben alapított, aki 1071 körül Taurosnál megvetette a lábát.⁸⁰ A kis-armeniai fejedelem, León, Ruben utóda 1129 óta a keresztesek itt alapított államaira támaszkodva magához ragadta Kilikia fontosabb erődtényeit, és ezzel éket ütött a kis-ázsiai bizánci területek és az Antiocheiai Fejedelemség közé. Az 1137 tavaszán a kis-armeniai Kilikia ellen vezetett hadjárat II. Jóannés számára diadalmenetté vált: gyors egymásutánban esett el Tarsos, Adana és Mamistra. Kis-Armenia fejedelme elmenekült, de egy évvel később mégis a bizánciak kezébe került, és két fiával együtt Konstantinápolyba vitték. Kilikia meghódítása után szabaddá vált az út Szíria felé, és II. Jóannés már 1137 augusztusában Antiocheia falai alatt állt. A város rövid ostrom után megadta magát, fejedelme, Poitiers-i Rajmund, II. Bohemund veje hűséget esküdött a császárnak, és megengedte, hogy a városfalon kitűzzék a császári lobogót. Jóannés egy évvel később visszatért Szíriába, és megtartotta ünnepélyes bevonulását Antiocheiába.⁸¹

Míg az Antiocheiai Fejedelemséget fegyverrel kényszerítette térdre, a dél-itáliai normann birodalommal diplomáciai alkudozásokba bocsátkozott. A hanyatlás korszaka után a normann birodalom virágzása indult meg. II. Roger uralma alatt egyesítette Szicíliát és Apuliát, és 1130 karácsonyán Palermóban királlyá koronáztatta magát.⁸² Dél-Itáliában a normann hatalom fellendülése fenyegette mind Bizáncot, mind pedig a Német Császárságot, és elősegítette, hogy a két császári birodalom egymás szövetségesévé váljon. Az új normann nagyhatalom ellen II. Jóannés szövetséget kötött Lothárral, és annak halála után pedig III. Konráddal. Pisát is bevonták a normannellenes frontba: 1136-ban megerősítette a kereskedőváros privilégiumait, amelyeket egykor atyja már megadott a kereskedővárosnak.⁸³ Ezáltal gondoskodott a szükséges védelemről, hogy elkerülje a háttámadást, továbbá alakíthassa aktív keleti politikáját. Az antiocheiai probléma ugyanis még mindig nem volt végérvényesen megoldott. Bizáncnak a keresztesek államaihoz fűződő viszonya egyre zavarosabb

lett, és 1142-ben az antiocheiai fejedelem a latin klérus támogatását élvezve felrúgta a megkötött megállapodást. A császár úgy döntött, hogy még egy hadjáratot indít Antiocheia ellen, amely feltehetően előjátéka lehetett egy nagyobb vállalkozásnak. Úgy látszik, arra törekedett, hogy Palesztinában is visszaállítsa a bizánci fennhatóságot. Terveinek halála vetett véget. Az egyik vadászaton megsebesítette egy mérgezett nyíl, és 1143. április 8-án meghalt.⁸⁴ A bizánci állam tekintélyének fokozása, katonai hatalmának megerősödése és a bizánci fennhatóság messzemenő visszaállítása Keleten és a Balkánon az ő erőteljes és céltudatos politikájának az eredménye.

II. Jóannész mindkét idősebb fia – Alexios és Andronikos – már 1142-ben meghalt. A koronát a császár akaratának utolsó kinyilvánítása alapján negyedik, legfiatalabb fia, Manuél kapta. I. Manuél (1143–1180) kiváló képességű és sokoldalúan képzett uralkodónak bizonyult. Született hadvezér és bátor harcos volt, aki nem rettent vissza semmi személyes veszélytől, mindenekelőtt azonban találekony diplomataként, nagy és merész gondolatokat megvalósítani kész államférfiként ismerjük. Igazi bizánciként áthatotta az egyetemes császáreszmény gondolata, és szenvedély vezette a teológiai vitákban is. Természete szerint pedig nyugati típusú lovag volt, és ezzel egy új uralkodótípust testesített meg a bizánci történelemben. Nála érezhető leginkább, milyen mély hatást gyakorolt a bizánci világra a keresztesekkel való érintkezés. Szerette és udvarában utánozta a nyugati szokásokat. Mindkét házasságát nyugati hercegnőkkel kötötte, s ezzel hozzájárult ahhoz, hogy a bizánci császári rezidencia új tekintélyre tegyen szert. A Komnénosok Blachernai palotáját a derű és az életöröm (*joie de vivre*) új atmoszférája töltötte meg. Már nem volt meg az udvarban az a keletiesen fenséges pompa, amely egykor körülvette a bizánci császárokat az Arany-szarv Nagy Palotájában, hanem a nyugati, könnyed elegancia hódított. Lovagi tornákat rendeztek, és maga a császár is részt vett a bizánciak számára szokatlan és idegen látványosságokon. Az udvart egyre jobban a Nyugatról érkezett külföldiek uralták, és a görögök nem kevés bosszúságára a birodalom magas méltóságaiba ültette be őket a császár.⁸⁵

Manuél politikáját bizonyára befolyásolták vonzalmai is. Tüzes temperamentuma olyan kockázatos lépésekre ragadtatta, amelyek útból atyja okos megfontolással kitért volna. Minden alap nélkül szoktak azonban alapvető különbséget tenni Manuél Nyugat felé orientálódó politikája és atyjának keleti beállítottsága között. Akkoriban Kelet és Nyugat problémái egyre inkább eltávolodtak egymástól, mint bármikor, és mindezt egész egyértelműen mutatja a II. Jóannész uralkodása alatti fejlődés. Manuél atyja politikájához kapcsolódott, ahogyan az I. Alexios politikájához. Jóannész idejéhez hasonlóan Manuél korában a bizánci–normann ellentét állt az előtérben, csak más lett a helyzet, és az örök legújabb átrendeződésének az felelt meg, hogy Jóannész a normann problémát antiocheiai, Manuél viszont itáliai oldalról ragadta meg. Manuel nyugati irányultságát kora tendenciái határozták meg, nem csupán saját akarata, hiszen ekkor kezdődött az európai politikának az a korszaka, melynek szálai a Földközi-tenger medencéjében futottak össze. Földközi-tengeri hatalomként Bizánc sem maradhatott távol az eseményektől. Hogy aktívan bekapcsolódott ebbe a politikába, annak alapja nagyhatalmi helyzete a Földközi-tengeren,

és hogy igényeit a császáreszményből vezette le, azt egész története támasztja alá. Manuél törekvése az egyetemesség iránt a bizánci császárság ősrégi törekvése volt, amely Jóannés számára semmi esetre sem maradt idegen. Programját minden lényeges elemében a mértékletes és megfontolt Jóannés már előre felvázolta; mindkét uralkodó vezérelve azonos volt. Azonban Manuél a végzetes hibája abban rejlett, hogy túlságosan siettette az eseményeket, és az álmodozásból azonnal a tettek mezejére lépett. Mindezt anélkül tette, hogy figyelembe vette volna: céljai elérésére elég-telenek a rendelkezésére álló eszközök.

A Német-római Birodalommal kötött szövetséget, amelynek alapját atyja vetette meg, Manuél meg akarta erősíteni. Amint már Jóannés uralkodása alatt elhatározták, az új császár III. Konrád sógornőjét, Bertha von Schulzbachot vette feleségül.⁸⁶ A két uralkodó együttműködése elsősorban a normann király ellen irányult, amit azonban megghiúsított a második keresztes hadjárat megindulása, amelyen nemcsak a francia, hanem – Clairvaux-i Szent Bernát lelkesítő prédikációinak hatása alatt – a német uralkodó is részt vett. A keresztes hadjárat a nyugati érdeklődésű Manuél számára legalább oly fontos volt, mint egykor nagyapja számára. A keresztesek sikere a latin államot segítette és támogatta Keleten, elsősorban pedig az Antiocheiai Fejedelemséget, a Bizánci Birodalom ősi ellenfelét. Mindenesetre azonban Konrádnak a Szentföldre való elindulása elszigetelte a bizánci császárt Nyugaton, és a keresztesekkel való civakodások teljes egészében megfosztották mozgásszabadságától a normannok királyával ellentétben.

A keresztesek átvonulása a birodalom területén – a szokásos rendzavarástól kísérvé – nagymértékben megzavarta a németek és a bizánciak közti viszonyt. Úgy tűnik, hogy Manuél és sógora személyes találkozására egyáltalán nem kerülhetett sor.⁸⁷ Még sajnálatosabban alakult a császár kapcsolata a francia királlyal, VII. Lajossal, II. Roger barátjával. Környezetében már akkoriban megfordult az emberek fejében Bizánc bevételének gondolata a keresztes haderő segítségével. Alexioshoz hasonlóan Manuél is mindent megtett azért, hogy a jövevényeket a lehető leggyorsabban Kis-Ázsiába segítsék, és így nagyapjához hasonlóan Manuél is megkövetelte a keresztesek vezetőitől a hűbéreskü letételét és a meghódított területek átadását.⁸⁸ Nem annyira Manuél kifejezett követelése miatt, inkább a franciák közeledésére határozta el III. Konrád az átkelést. Hadserege Kis-Ázsiában azonban szomorú sorsra jutott: az ikonioni szultán csapataival való első találkozás során megsemmisítő vereséget szenvedett. Hosszabb hasztalan tárgyalások után VII. Lajos is átkelt Kis-Ázsiába. Serege egyesült a németek maradékával, de feladták az Ikonion elleni hadjárat tervét, és Attaleia irányába vonultak. A nehéz területeken történő átvonulás, amelyet az ottani lakosság erőszakos tettei, a franciák és a németek közti viszályok és a latinok és a görögök közti civódások kísértek, teljes egészében felőrölték a keresztesek még meglevő erőtartálékait. Útközben megbetegedve III. Konrád Ephesosban elhagyta a keresztes hadat. Attaleiában VII. Lajos és bárói hajóra szálltak Szíria felé, és hagyták, hogy embereik szétszéledjenek.⁸⁹

Az egyetlen, akinek ez az egyáltalán nem dicséretes keresztes hadjárat nyereséget hozott, a törökök mellett a normannok királya, II. Roger volt. Míg Manuélt lefoglal-

ták Keleten a keresztesekkel való csatározások, addig II. Roger 1147 őszén nyílt támadást intézett a Bizánci Birodalom ellen, magához ragadta Korfut, megszállta Korinthost és Thébait, az egykori Görögország leggazdagabb városait. A bizánci selyemszövőket Palermóba hurcolták, ahol a fiatal normann selyemiparban foglalkoztatták őket.⁹⁰ A keresztes hadjárat megghiúsulása mindenestre lehetővé tette újra a közeledést Bizánc és a Német-római Birodalom között. Ázsiából való visszatérése során Konrádot tisztelettel fogadták Bizáncban, és ő kötelezte magát, hogy hadjáratot indít Roger ellen. Velence is csatlakozott a normannellenes koalícióhoz, és segítséget is adott a bizánci császárnak Korfu visszaszerzéséhez (1149). A sikertelen keresztes hadjárat azonban továbbra is a normannok királyának előnyére szolgált, és a bizánci császár és német szövetségese pedig utólagos kárt szenvedtek miatta.

A bizánci–német hadjárat terve Itáliában II. Roger sikeres diplomáciai húzása következtében megghiúsult. Szövetséget kötött ugyanis a Welf herceggel, és annyira támogatta őt a Staufok uralma elleni harcában, hogy Konrádnak szégyenszemre vissza kellett térnie Németországba, ahol belső viszálykodások tartották fogva rövid időre. Roger támogatta a magyarokat és a szerbeket a bizánci császár ellen: Manuélnek már 1149-ben fel kellett lépnie a rácok zsupánja által indított egyik felkelés miatt, és ezt követően kitört a háború Magyarország ellen, amely a bizánci–magyar háborúskodások hosszú sorát nyitotta meg. II. Roger természetes szövetségese volt továbbá a francia király, VII. Lajos, aki a bizánci császár iránti érzett titkos neheztelése miatt új keresztes hadjáratot tervezett. Ez a terv visszhangra talált Clarvaux-i Szent Bernátnál és III. Jenő pápánál is, aki megkísérelte lebeszélni a német uralkodót a szakadár Bizánccal való szövetségkötésről. A keresztes hadjárat terve, amely semmi más nem lett volna, mint francia–normann támadás Bizánc ellen, mégiscsak megghiúsult a francia lovagság ellenállásán, III. Konrád pedig megtartotta hűségét szövetségese iránt. Az európai államok két nagy táborra szakadtak: az egyik oldalon állt Bizánc, Németország és Velence, a másikon a normannok, a Welfek, Franciaország, Magyarország, Szerbia és a háttérben a pápaság. Egy messzire szétágazó európai szövetségi rendszer képződménye kezdett kibontakozni, amely a továbbiakban erős átalakuláson ment keresztül, majd később további hatalmakat is bevont. A Bizánc és Magyarország közti ellenségeskedés még a távoli Oroszországra is hatással volt: mindkét hatalom bekapcsolódott az orosz részfejedelmek vitájába, és míg Magyarország a kijevi Izjaszlávval kötött szövetséget, addig Bizánc a suzdali Jurij Dolgorukij és a halicsi Vladimirko fejedelmeket támogatta.⁹¹ A másik oldalon Manuél diplomáciai lépései egészen Angliáig értek, ahol élénk kapcsolatokat épített ki és tartott fenn a 70-es években II. Henrik királlyal.⁹²

A Welfek leigázása után III. Konrád hozzákezdett itáliai hadjáratának előkészítéséhez. Éppen akkor halt meg azonban (1052), amikor végre végéhez érkezett a bizánci–német háború a normannok ellen. Utódjával, I. Barbarossa Frigyessel Manuél a megismételt tárgyalások ellenére sem tudta magát igazán megértetni. Manuélhez hasonlóan I. Frigyes számára is a császárszeme volt politikai célkitűzéseinek alapköve. A Nyugat kezdett megismerkedni Justinianos római jogával, és így itt is kezdett megerősödni az egyetemes császárság gondolata. Frigyes szembehelyezkedett az Itá-

liára vonatkozó bizánci követelésekkel, és rossz szemmel nézte Manuél egyetemességre való törekvését, aki szerinte csak görög király volt. A Németország és Bizánc közti szövetségekötés helyére a két császári birodalom rivalizálása lépett. Mindkettő magának követelte a császárságot és a római örökséget. A normannok elleni együttműködés helyett inkább az a törekvés mutatkozott meg mindkét oldalon, hogy a partnerének itáliai szándékát keresztezze.

Manuél átmenetileg helyreállította uralmát a Balkánon, a Magyarországgal folytatott háború is szünetelt, a kijeji trónon a bizánci szövetségest, Jurij Dolgorukijt iktatták be. Ehhez járult, hogy a bizánciak ellensége, II. Roger meghalt (1154). Úgy tűnt, hogy meg kell nyitni a támadást Itáliában: a német császárral vagy nélküle, és ha szükséges: ellene. 1155-ben Manuél Anconába küldött egy flottát, és innen indították el a nagy vállalkozást. Az átpártolt normann vazallusok segítségével a bizánci császár megbízottai megkísérelték elenyésző haderővel a legrövidebb időn belül bevenni és meghódítani Apulia városait és újra megvetni a lábukat Itália földjén: az Anconától egészen Tarentóig húzódó terület elismerte a bizánci császár fennhatóságát.⁹³

A siker még a legmerészebb várakozásokat is felülmúlta, és új pályára terelte Manuél politikáját. A római birodalom helyreállítása, mely a bizánci császárság végső és legnagyobb célja volt, elérhető közelségbe került. Két kard van: így írta már 1141-ben II. Jóannész II. Ince pápának:⁹⁴ a világi kardot ő akarja forgatni, a lelki kardot pedig átengedi a pápának, hogy ismét helyreállítsa az egyház egységét, és megalapozza a földön az egyetlen római Imperium szupremáciáját. Csak végre kellett volna hajtani ezt a programot. A bizánciak ősi, kiolthatatlan vágyát kellett volna megvalósítani és a pápa segítségével az egység fejében megújítva újra visszaállítani Justinianos és Kónstantin világbirodalmát.⁹⁵

Bár Justinianos restaurációs műve sem sokáig állt fenn, Manuél helyreállítási kísérlete viszont azonnal megghiúsult, alighogy az első lépést megtette. Még nagyobb volt az aránytalanság – mint Justinianos korában – a célok közt, melyekre a császár törekedett, és a reális eszközök között, amelyekkel rendelkezett. Még ennél is erősebb volt azonban a környezet ellenállása. Az európai államok bonyolult világa, mely ekkorra kialakult, nem engedett már teret egy világbirodalom felállítására. Minden Itáliában érdekelt hatalom a bizánci császár ellen fordult. Az Anconában való lehorogonyzás és a bizánci offenzíva kezdeti sikere nemcsak I. Frigyes tette a császár nyílt ellenségévé, hanem Velence, a Bizánci Birodalom – a normannok és Magyarország elleni – régi szövetségese is veszélyesnek tartotta, hogy a bizánciak megvetették a lábukat Itáliában, ezért elszakadt a bizánci császártól. I. Vilmos, a normannok királya pedig gyors ellentámadásba lendült, 1156-ban Brindisi mellett súlyos csapást mért a bizánciakra, és nemsokára az egész meghódított terület hatalma alá került. Megmutatkozott a bizánci uralom gyengesége Itáliában, amelyet inkább pénzzel és diplomáciával szerzett meg, mint a fegyverek erejével. Manuél, aki egyetemességre való törekvésében a legfőbb ellenfeleit nem is a normannokban látta, hanem Barbarossa Frigyesben, a pápa közvetítésével 1158-ban békét kötött I. Vilmostal. A világuralom gondolatának igézetében élt, mint mindig, és továbbra is ez határozta

meg politikáját. De a normannokkal való békekötés és a bizánci csapatok kiutasítása Itáliából a bizánci világalom végét jelentette.

Keleten a legyengült latin államokkal szemben – atyja politikáját folytatva – Manuél komoly sikereket akart elérni. Thorost, Armenia fejedelmét, aki megvetette lábát Kilikiában, és szövetséget kötött Antiocheiai Rajnaldal, sikerült 1158-ban uralma alá vetnie, és a császár „bevonta őt a rómaiak szolgái közé”.⁹⁶ Ennél még nagyobb jelentőségű volt azonban az Antiocheiai Fejedelemség feletti végérvényes győzelem. A fejedelemség uralkodójának el kellett ismernie a bizánci császári birodalom felségjogait, és segédcsatások kiállítására kötelezte el magát. Ezen túlmenően a császár magának tartotta fenn az antiocheiai pátriárka kinevezési jogát. Az alávetettség jeleként Rajnald a császár táborában fedetlen fővel, mezítláb, karjait könyékig kitakarva, nyakában kötéllel és kardját bal kezében tartva jelent meg.⁹⁷ III. Balduin jeruzsálemi király is látogatást tett a császárnál, és védnöksége alá helyezte magát. „Sietett – amint egy bizánci kortárs írja – Jeruzsálemből hozzánk, akit lenyűgözött a császár dicsfénye és magasztos tettei, és elismerte fenségét.”⁹⁸ A bizánci császár tekintélye a latin Keleten egyértelműen kifejeződött abban az ünnepélyes bevonulásban, amit Manuél 1159-ben Antiocheiában tartott. A császár minden pompával felékesítve paripán vonult be a városba, őt követte – jóval utána – lovon ülve a jeruzsálemi király, aki nem viselt semmiféle díszes öltözetet. Az antiocheiai fejedelem a császár lova mellett gyalog lépkedett és „a lovaglónyereg kengyelszíját fogta”.⁹⁹ Nagyszerű színjáték volt, amely egyedülálló módon tette szemléletessé a hatalmak hierarchiáját.¹⁰⁰ Manuel uralkodása végén a török háború katasztrofális eredményét a császár komoly sikerei ellensúlyozták a latin Keleten. Megoldódni látszottak azok a súlyos problémák, amelyekbe a keresztesek által alapított államok következtében Bizánc került, és azok a nehézségek, amelyekkel I. Alexios és II. Jóannés évtizedeken át küszködött, és újra helyreállt a bizánci hegemonia. A bizánci császár uralta újra az egész Keletet, és a törökök által szorongatott latin államok benne ismerték fel oltalmazójukat.

Magyarországi politikájában Manuél császár az atyja által előre megrajzolt úton haladt tovább, és ugyanazokra a módszerekre támaszkodott, miközben Jóannéshez hasonlóan beavatkozott a magyar trónviszályba. Csak politikája itt sokkal harciasabb volt, és tervei sokkal távolabbra nyúltak: szeme előtt végső célként az ország meghódítása és a Bizánci Birodalomhoz való kapcsolása lebegett.¹⁰¹ II. Géza király halála 1161-ben adta meg az alkalmat a magyar viszonyokba való beavatkozásra. III. István, II. Géza fia és utóda ellenében Manuél pénzzel és fegyverrel támogatta Géza testvéreit, IV. Istvánt és II. Lászlót. Hosszú és változatos harcra került sor. Manuél megpróbált Magyarországon, különösen pedig a magyar klérus egy részénél támogatásra szert tenni. Az ellenzéki párt a német császár támogatását kereste, és megkapta Vladislav cseh király segítségét. A cseh király a bizánci császár vazallusa volt a második keresztes hadjárat óta,¹⁰² amelyben III. Konrád oldalán részt is vett. Az ellenségeskedések lecsillapítására szánta el magát, sőt még közvetítő szerepet is játszott III. István és Manuél császár között. 1164-ben jött létre az a szerződés, amely komoly előnyöket ígért a bizánci császárnak: III. István öccsét, Bélát, akit Bizáncban a magyar trón várományosaként ismertek el, és aki horvát és dalmát vidékeket kapott

hűbértokként, Konstantinápolyba küldték.¹⁰³ Mégis újabb harcokra volt szükség ahhoz, hogy megvalósuljanak a szerződés előnyei. Nagy katonai és diplomáciai előkészületek előzték meg a katonai lépéseket. A császár egyik külön követe még Oroszországba is elment, és kérte a kijevi és halicsi fejedelem segítségét. A siker arányban állt az erőráfordítással: Dalmácia, Horvátország, Bosznia és Sirmium vidéke a bizánci császár jogára alá került (1167).¹⁰⁴

Hogy milyen fontosságot tulajdonított Manuél a magyar problémának, azt mutatja a magyar trónörökös herceg, aki Konstantinápolyban az Alexios nevet kapta, eljegyzése a lányával, és utódjává megtétele a trónján, mivel így akarta megvalósítani Magyarország Bizánccal való egyesítését.¹⁰⁵ Amikor a vélelmezett trónvárományos Béla-Alexios megkapta a despotés címet, amely eddig csak magát a császárt illette, ettől kezdve mint különleges cím nagy jelentőségűvé vált, és a címek hierarchiájában közvetlenül a basileius után következett, megelőzve a Sebastokratort és a caesart is.¹⁰⁶ Manuél fiának a születése azonban a császárt azon tervének végrehajtására ösztönözte, mely Konstantinápolyban is nagy tetszést aratott: sikerült III. István halála után kedvencét, Béla-Alexioszt a magyar trónra emelni és ezáltal befolyását megerősítette Magyarországon.

A magyarországi küzdelmek mellé Szerbiával való harcok is társultak. A bizánci uralommal szembeni szabadságharcukban a szerbeket támogatták a magyarok, Rácországban pedig az egyik felkelés követte a másikat. Bár Manuél mindig le tudta verni ezeket a lázadásokat, de véget vetni mégsem tudott nekik, bármilyen gyakran cserélte is a hűtlenné vált zsupánokat. 1166-ban vagy 1167-ben Nemanja Istvánt a rácok nagyzsupánjává emelte.¹⁰⁷ De nemsokára ő is fellázadt a bizánci császár ellen, és súlyos csapást mért a bizánciakra. Közben azonban Manuél sikerei Magyarországon is fordulatot hoztak, és megfosztották a szerbeket a magyar támogatástól. Alig-alig mutatkozott hatékonnak a Velencével való kapcsolat, amikor a császár nagy sereg élén behatolt Szerbiába, Nemanja feladta a kilátástalanná vált ellenállást. Az Antiocheiai Rajnaldéhoz hasonló teátrális tettel kellett Nemanja Istvánnak alávetettségét közhírré tennie, és legyőzött lázadóként kísérte a császárt konstantinápolyi győzelmes bevonulásánál.¹⁰⁸ A szerbek nyugtalan országának a birodalom alá rendelését az udvari rétorok áradózó beszédekben ünnepelték,¹⁰⁹ és a császári palota falfestményei dicsőítették a bizánci császár győzelmét a makrancos szerb nagyzsupán felett.¹¹⁰ A dicsőséges Nemanja-dinasztia őse és a szerb állami függetlenség későbbi megalapítója – bármilyen elszigetelt is volt – kezdetben távol tartotta magát mindenfajta, a bizánci császár iránti ellenségeskedéstől, és Manuél császár haláláig megőrizte vazallusi hűségét.

Ahogy a bizánciak támadása Ancona ellen, a normannokkal szemben kötött Velencével való együttműködés végét jelentette, úgy vetett véget a magyarok ellen irányuló bizánci–velencei érdekközösségnek Dalmácia birodalomhoz való csatlóása. Másrészt a velencei kereskedők különleges helyzete Bizánccal elviselhetetlen terhet rakott a birodalom kereskedelmére. Manuél megkísérelt kapcsolatot teremteni és kiépíteni más itáliai tengeri kikötővárosokkal: 1169-ben Genovával, 1170-ben pedig Pisával kötött szövetséget.¹¹¹ Így egyre inkább kiéleződtek a kapcsolatok Velencével, és 1171-ben súlyos konfliktus alakult ki. Egyetlen nap lefolyása alatt, ami igazolja az intézkedés alapos előkészítését és a bizánci apparátus kemény intézkedését: március

12-én a velenceieket az egész birodalomban elfogták, javaikat, hajóikat és áruikat lefoglalták. Velence válasza nem sokat váratott magára. Erős flotta jelent meg a bizánci tengerparton, és felégette Chios és Lesbos szigetét. Ezt hosszabb ideig tartó tárgyalások követték, de úgy tűnt, hogy a megbeszélések nem vezetnek célhoz. Velence és Bizánc kapcsolata egy egész évtizedre megszakadt.¹¹²

A latin Keleten és Magyarországon aratott fényes sikerek ellenére egyre világosabban kezdett megmutatkozni a Bizánci Birodalom elszigeteltsége, és a 70-es évek végén minden oldalról ingadozni kezdett Manuél hatalmi pozíciója. A Rómával való együttműködés reményei csalókanak bizonyultak: az egyház egységéhez mindkét részről hiányoztak a feltételek, és mindenütt – Velencében, Dalmáciában, Magyarországon – a római kuriális párt munkálkodott a bizánci császár ellen.¹¹³ Kíirthatatlan volt Nyugaton a gyanú a szakadár görögök ellen, mint ahogy Bizáncban is az ellenszenv a latinok iránt. Nikétas Choniatés így adja vissza a bizánciak általános hangulatát: „Az átkozott latinok... javaink után epekednek, és fajtánkat szeretnék megsemmisíteni... Köztünk és köztük a gyűlölet szakadéka tátong, képtelenek vagyunk lelki egységre lépni velük, és mindenben teljesen más állásponton vagyunk.”¹¹⁴ Manuél kimeríthetetlen volt az új utak és eszközök kitalálásában, és gazdag segédcsoportokkal támogatta a lombard városok szövetségét Barbarossa Frigyes elleni harcukban. De még ezt a fegyvert is kivette kezéből a Velencével kötött szerződés (1177), amely elsimította a lombard városok szövetségével való harcot, és előidézte a pápa és I. Frigyes kibékülését. A nyugati skizma elsimítása után, amit Manuél ügyesen kihasznált, még az utolsó remények is szertefoszlottak a pápa és Bizánc találkozása.¹¹⁵

Ahogy Manuél minden esetben ellenségnek tekintette Barbarossát, úgy kereste I. Frigyes is a kapcsolatokat a bizánci császár ellenfeivel. 1173-tól kapcsolatba lépett Kilig Arslán ikonioni szultánnal. Az a kivételes helyzet azonban, amit a latin Keleten Manuél szerzett magának, az Ikonioni Szultánátussal szemben hosszabb időre komoly pozíciót teremtett Bizáncnak. A szeldzsuk uralkodók közti ellentétek ügyes kihasználása, valamint Kis-Ázsiában bizonyos katonai sikerek elérése következtében a császár még növelni is tudta fölényét. 1162-ben Kilig Arslán három hónapot töltött Konstantinápolyban, és szerződésben kötelezte el magát hűbéres fegyveres szolgálatra és több város kiszolgáltatására Bizáncnak.¹¹⁶ Ezek a kötelezettségek és ígérek azonban beváratlanok maradtak, és míg Manuél Magyarországon és Nyugaton volt lefoglalva, Kilig Arslán megpróbálta megszilárdítani hatalmát Kis-Ázsiában. A német császár támogatása ellenállásra készítette Manuél, és 1175-ben Bizánc és Ikonion szembekerült egymással. A császár a következő évben óriási haderővel vonult fel Ikonion ellen. Myriokaphalonnál a phrygiai hegyszorosokban 1176. szeptember 17-én azonban rettenetes katasztrófa érte: a bizánci hadsereget a törökök bekerítették és lemészárolták.¹¹⁷ Manuél maga azzal a csapással hasonlította össze ezt a vereséget, amely Bizáncot 105 évvel ezelőtt Mantzikertnél érte.¹¹⁸

A balsiker annál is lesújtóbb volt, mert ez a vereség időben egybeesett a császári politika meggyengülésével Nyugaton. A Bizánci Birodalom tekintélye erősen megrendült. Hogy mennyire, azt mutatja egy levél, melyet Manuél kapott akkoriban I. Frigyesztől.¹¹⁹ római császárként I. Frigyes azt követelte tőle, a görög királytól, hogy

nyilvánítsa ki a neki járó engedelmesség jelét. Nyílt titok volt, hogy Manuél politikája végső soron sikertelen volt. Az a számtalan konfliktus, amelyekbe bocsátkozott, és amelyeket mérhetetlen tettvágyában örömmel is tett, végül is maga alá temette. Keleten a latin államokkal szemben ugyan diadalmenetekben ünnepelhetett, fényes sikereket érhetett el Magyarországon, sőt átmenetileg egy nagyobb vidéket meg is hódíthatott Itáliában, nem volt képes azonban megtartani egyszer már kivívott pozícióit, és nem tudott az egész európai és ázsiai területen aktív, ha nem is agresszív politikát folytatni. Mindenütt erős ellenállásba ütközött. Keleten hanyatlóban volt hatalmi pozíciója, Itáliából teljesen visszaszorították, és a végén Bizánc kimerülten, teljes elszigeteltségben állt a nyugati hatalmak ellenséges koalíciójával szemben. *(Lásd az 5. térképet.)*

A külpolitikai következményeknél még sokkal súlyosabbak voltak a túlzott megerőltetés belső következményei. Az áldozatok, amelyeket a nagyszabású vállalkozások és az állandó háború követeltek, meghaladták az akkori bizánci hadsereg erőit és képességeit. Gazdaságilag és katonailag teljesen elhasználódott a császári birodalom. II. Jóánnes ugyan megpróbálta új alapokra helyezni a régi katonai birtokokat: a Bizánci Birodalom egykori katonai erejének legfőbb támpilléreit. A besenyők felett aratott győzelem után letelepítette és katonai állományba vette őket a Bizánci Birodalomban, és a Szerbia felett aratott győzelem után a szerb foglyokat Nikomédeia vidékén telepítették le: egyeseket stratiótaként, másokat pedig adófizetőként.¹²⁰ Manuél követte az ő példáját, ő is elhelyeztetett szerb harcosokat a birodalom területén: Serdikánál¹²¹ és másutt. II. Géza magyar királlyal való békekötése után pedig tízezer magyar foglyot tartott meg, akiket kétségkívül bizánci stratiótákká akart tenni.¹²² Újabb katonai birtokok kialakítása és új – mindenképpen idegen törzsekből származó – katonaparasztok beköltöztetése visszatérést jelentett a középbizánci kor erős katonai szervezettségéhez. Ez a növekedés azonban nem lehetett elégséges a kor fokozott igényeihez. A pronoiajavak szétoosztása – azon feltétellel, hogy a megajándékozott katonai szolgálatra van kötelezve – Manuél uralkodása alatt egyre gyakoribbá vált. Többször adtak pronoiabirtokokat még nyugatiaknak is, és az ott élő parasztokat, mint paroikosokat a rendelkezésükre bocsátották.¹²³

A katonai nemesség uralkodása elősegítette és kedvezett a nagybirtoknak is, különösen pedig a világi nagybirtoknak. Egy 1158 márciusában kiadott chrysobullosában Manuél megtiltotta a birtokok növelését a konstantinápolyi és környékbeli monostoroknak.¹²⁴ Itt azt is meghatározta, hogy a kölcsönadott birtokot csak senatori rangban álló személynek és a stratióták rendje képviselőinek, azaz pronoiariosoknak adták át. Ezt a sokatmondó meghatározást egy későbbi rendelkezésben meg is ismételték.¹²⁵ Bizonyára távol állt Manuél császártól minden monostorellenesség. Nemcsak ünnepélyes garanciát vállalt a meglevő monostorbirtokokra, hanem a legmesszebbre előjogokkal és mentelmi jogokkal is felruházta őket.¹²⁶ De a világi és egyházi nagybirtok közti versengésben az előbbi támogatta, és félre nem érthető módon segítette a világi földesúri birtokokat és a pronoiaadományban részesítettek szolgálati birtokait.

A pronoiaadományban részesülteken kívül, mint régen, most is számos zsoldos szolgált a bizánci hadseregben, és most sokkal inkább bevonták a lakosságot a hadse-

reg fenntartásába mindenféle kényszerbeszolgáltatásokkal és frontszolgálattal. Mivel nem voltak elegendőek az állam tartalékai, titokban engedélyezték a csapatoknak, hogy a legszükségesebbeket a lakosságtól eltulajdonítsák. „A provinciák lakosainak a katonák csillapíthatatlan mohósága következtében a legsúlyosabb jogsérelmeket kellett elszenvedniük, akik nemcsak pénzt loptak, hanem az utolsó inget is lehúzták az emberről.”¹²⁷

A katonaság volt az uralkodó réteg az államban, amelyet a lakosság táplált. Alapjában azonban megváltozott a helyzet a Komnénos előtti korszakhoz képest. Akkor – a hivatalnoknemesség uralkodása idején a Dukasok alatt – mindenki menekült a katonai szolgálattól. „A katonák félredobták a fegyvereket, és ügyvédek vagy jogászok lettek.”¹²⁸ Most mindenki a hadseregbe tódult: „Mindenki katona akart lenni: egyesek félretették a tűt, mert sok fáradozásuk ellenére sem tudták megszerezni a legszükségesebb eszközöket életük fenntartásához, mások elhagyták a lóistállót, míg mások a kövek porát törölgették vagy pedig a kormot tisztogatták a kovácsnál; mindenki a toborzókhoz sietett, persze paripát vagy néhány aranyat adtak nekik és minden további nélkül besorozták őket a hadseregbe.”¹²⁹ A katonai szolgálat volt akkorigban az egyetlen megélhetést nyújtó hivatás.

A hadsereg felélte a birodalom erőit. A lakosság a mértéken felüli terhek következtében teljesen elszegényedett, nyomorban élt. Növekedtek az állam adóterhei és az adószedők szokásos visszaélései, akik között most az adófizetők nagy bosszúságára külföldiek is voltak, akik még fokozták a szerencsétlenség mértékét.¹³⁰ A városokban sokan eladták a szabadságukat, hogy egy nagy úr szolgálatába lépjenek és védelmébe álljanak: olyan jelenség ez, amely különben nem volt ritka jelenség Bizáncban. E szokás ellen lépett fel Manuél azon törvény segítségével, mely visszaadta a szabadságot a születésük révén szabad embereknek, akik előzőleg rabszolgáknak adták el magukat, és vélhetően a császár – legalábbis a fővárosban – állami pénzeszközökkel váltotta meg szabadságukat.¹³¹ Az egész fejlődés – egyrészt a földbirtokok növekedése, másrészt pedig az alacsonyabb társadalmi rétegek elszegényedése és eladósodása – magával hozta azt, hogy egyre szélesebb néprétegek vesztették el szabadságukat, és ha nem is rabszolgák, de jobbágyok lettek. A győzedelmesen előrehaladó feudalizálódási folyamat azonban végső soron a bizánci állami organizmus gyöngüléséhez vezetett, és aláásta az ország ellenállóképességét. Ennek ellenére Bizánc képes volt arra, hogy minden erejének megfeszítésével esetleges győzelmeket vívjon ki. Hiányzott viszont az ereje a kudarcok és vereségek elviseléséhez. A Manuél alatti látszatcsillogást nemsokára a bizánci állam belső összeomlása követte.

3. Andronikos Komnénos regenerációs kísérlete

ÁLTALÁNOS IRODALOM • F. Uspenskij: Imperatory Aleksej II i Andronik Komneny. *ŽMNP* 212 (1880) 95–130 és 214 (1881) 52–85.; uő.: *Poslednie Komneny: Načalo reakcii. VV* 25 (1927/28) 1–23.; N. Radojčić: *Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolu*. Zagreb, 1907; F. Cognasso: *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno*. Turin,

1912; Diehl: *Figures*, II. 86–133.; M. J. Szuzjumov: Vnutrennjaja politika Andronika Komnina i razgrom prigorodov Konstantinopolja v 1187 godu. *VV* 12 (1957) 58–74.; O. Jurewicz: *Andronik I. Komnenos*. Warschau, 1962.

A bizánci állam repedései világosan megmutatkoztak akkor, amikor Manuél halála után 12 éves fia, II. Alexios lépett a trónra, és a császár özvegye, Antiocheiai Maria vette át a régensséget. A császárnő jóindulata Alexios Komnénos prótosebastost, az elhunyt császár unokaöccsét nevezte ki az állami ügyek intézőjévé. A választás egyáltalán nem volt szerencsés, és a hiú és jelentéktelen férfi hatalomra kerülése a Komnénos-nemzetség többi tagjában is nagy elkeseredettséget váltott ki. A nép ugyanolyan mértékben gyűlölte mind a nyugati Mariát, mind pedig kegyeltjét. A dolog természete magában foglalta, hogy ezen régensség idején megerősödött a latinbarát magatartás, és ennek a körülménynek tulajdonították a bizánciak a kül- és belpolitikai helyzet rohamos rosszabbodását. Növekedett a felháborodás a latinok ellen: az itáliai kereskedőkkel szemben, akik Bizáncban meggazdagodtak, és a nyugati zsoldosok iránt, akik a régensség legfőbb támaszát képezték. A Komnénos-ház képviselői többször megpróbálták megdönteni a kormányzatot, de mindegyik kísérletük balul ütött ki. A konstantinápolyi ellenzéknek nem volt igazi vezére. A döntés Andronikos Komnénosnak, Manuél egyik unokatestvérének a kezében volt, aki akkoriban helytartóként Pontos területén tartózkodott.

Andronikos Komnénos a bizánci történelem egyik legérdekesebb alakja.¹³² A hatvanas éveiben járó férfi akkorra már nagyon is mozgalmas éveket tudott maga mögött. Merész húzásai és kalandos szerelmi történetei napi szóbeszéd tárgyai voltak Bizáncban. Egész lénye megnyerő volt, nagyszerűen képzett, szellemes beszédű és bátor a hadjáratokban, nyíltan őszinte az udvarban. Ő volt az egyedüli, aki szembe mert szállni Manuél császárral. Andronikos és Manuél eleve ellenfelek voltak, és minden bizonnyal nem ok nélkül gyanúsította Manuél becsvágyó unokatestvérét azzal, hogy a császári koronára tör. Andronikos mindenre képes volt, hatalomvágya és dicsőségsszomja csillapíthatatlanul működött, nem riadt vissza semmilyen eszköztől és nem ismert semmi kíméletet. Ismételt békülési kísérletek után is mindig újabb összetűzésekre került sor. A császár gyanújától menekülve Andronikos éveken át kalandos vándoréletet folytatott, szívesen látott vendég volt Galícia orosz fejedelemségében, de Elő-Ázsia közel-keleti muszlim uralkodóinak palotáiban is. Nem csupán személyes rivális volt, hanem olyan politikai ellenfél is, aki viszályt szított a Komnénosok között. Andronikos a feudális arisztokrácia ellensége és a nyugati irányzat könyörtelen ellenzője volt. Így rá szegeződött minden tekintet, amikor arról volt szó, hogy romba kell dönteni Konstantinápolyban a latinbarát régensi rendszert.

Kis-Ázsián átvonulva Andronikos szinte semmiféle ellenállással sem találkozott. A kezdetben szerény hadserege útközben megnövekedett azzal, hogy az elégedetlenek csatlakoztak hozzá. 1182 tavaszán Chalkédónba ért, ahol tábort vert. Alexios prótosebastos megpróbálta elzárni a Bosporost, bízva abban a flottában, melynek legénysége nagyrészt nyugati országokból érkezett zsoldosokból állt. A tengeri haderő parancsnoka Andronikos Kontostephanos megas dux azonban a trónbitorló ol-

dalára állt, és ezzel a régensség ügye elveszett. A fővárosban felkelés tört ki, Alexios prótosebastost börtönbe vetették, és megvakították. Kitört a bizánciak latinyűlölete, és a tömeg betört a Konstantinápolyban lakó nyugatiak házaiba. Elrabolták javaikat, és aki időben nem menekült el, azt kegyetlenül kivégezték. Ez volt Andronikos Komnénos uralkodásának a nyitánya. A lakosság ujjongása közepette ünnepelte bevonulását Konstantinápolyba.

Andronikos Komnénos először a fiatal császár, Alexios megmentőjeként és védelmezőjeként lépett fel. Az állam és a legitim császár elleni cselszövések vádjával ellenfelei és többek között maga Maria anyacsászárnő is verpadra kerültek, akinek halálos ítéletét magának a fiatal Alexiosnak kellett aláírnia. Állítólag az udvar és a klérus kérésének engedve Andronikos csak akkor döntötte el, hogy felölti a bíbort, miután minden elő volt készítve, és 1183 szeptemberében védencének társcsászárává koronáztatta magát. Két hónappal később azonban a szerencsétlen ifjút Andronikos segítőitársai megfojtották, és tetemét a tenger vizébe süllyesztették. A törvényesség elvének engedve az idősödő Andronikos egybekelt meggyilkolt unokaöccsének tizenhárom éves özvegyével, VII. Lajos lányával, Ágnes-Mariával.

Ahogy Andronikos személyisége, úgy egész államférfiúi tevékenysége is tele volt szélsőséges ellentmondásokkal.¹³³ A birodalom regenerációjára törekedett. Örökölte mindazt a sok bajt, aminek elődei szabad folyást engedtek. A nemesség túlzott hatalmát gyökerében akarta elfojtani. De mivel semmi más kormányzási módszert nem ismert, mint az erőszak gátlástalan alkalmazását, ezért uralkodása a terrorcselekmények, összeesküvések és rémtettek láncolatává vált. Nem kétséges, és ellenfelei is elismerik, hogy a birodalom provinciáiban megtett intézkedései gyors és egészen kézzelfogható javulást idéztek elő. Vasszigorral megszüntette az öregedő állam néhány fogyatékoságát, amelyet a kortársak is gyógyíthatatlannak véltek. Megszűnt a hivatalok adásvétele. A legtehetségesebbeket választották ki, és megfelelő fizetést adtak a hivatalnokoknak, hogy kevésbé legyenek megvesztegethetők. Könnyörtelenül harcolt a korrupció minden formája ellen. Szolgáinak lelkére kötötte, hogy „vagy nem tesznek rosszat, vagy meghalnak”.¹³⁴ Ilyen alapelvekkel sikerült elhárítania a visszaéléseket az adók behajtásánál. Ez a körülmény elsősorban arra a javulásra ad magyarázatot, amelyeket Andronikos uralkodása alatt a birodalom provinciáiban lehetett érzékelni. Nemcsak az állam követelése, hanem elsősorban a hivatalnokok zsarolásai is növelték a lakosság terheit. A kiirthatatlanul tovább burjánzó visszaélések elleni energikus harc elég volt ahhoz, hogy az elviselhetőség szintjére mérsékeljék a lakosság terheit: ez a helyzet a sokat gyötört bizánci parasztságnak teljesen szokatlan jogi biztonságérzetet adott: „Aki megadta a császárnak, ami a császáré, attól már nem követeltek semmit; ahogy korábban történt, senkitől sem vették el utolsó ingét, senki sem kínoztta őket halálra, mert az adószedőket varázsszóként kergette az Andronikos név.”¹³⁵ A kortársakra is mély benyomást gyakorolt a már nagyon elterjedt szokás: a szerencsétlenül járt hajók kifosztásának a megszüntetése. A fosztogatás ellen elődei hiába harcoltak, Andronikos azzal a paranccsal vetett ennek véget, hogy a kirabolt hajók árbocrúdjaira a vétkeseket fel kell akasztani.¹³⁶ Rendíthetetlen volt a meggyőződése abban, hogy „nincs semmi, amit a császár ne lenne

képes meggyógyítani, és nincs semmi jogtalanság, amit hatalmával ne tudna megszüntetni”.¹³⁷

A hatalomnak ebben az eltúlzott tudatában azonban nagy veszély rejtett. Andronikos uralkodása rémuralommá vált. A nemesség elleni harca borzalmas terrorba csapott át. Erőszakos és gyakran aljas, becstelen eszközei, amelyekre támaszkodott, megkérdőjelezték igazságra való törekvései helyességét. Erőszakra erőszak volt a válasz. A felkeléseknek és az összeesküvéseknek nem volt vége. Az ellenállástól ingerelve egyre nagyobb keménységgel járt el a császár, akinek indulatossága és bizalmatlansága szinte beteges méreteket öltött, és ezáltal csak újabb ellenségeket szerzett magának. A birodalom polgárháború előtt állt. Hasztalan próbálta visszafordítani a történelem kerekét. A nagybirtokos nemesség már régóta az állam katonai hatalmának tulajdonképpeni hordozójává vált. Kikapcsolni már nem hagyta magát, de megsemmisítési kísérlete a tömeges kivégzésekkel megrázta az akkori bizánci védelmi erő alapjait.¹³⁸

Üdvös volt az a könyörtelen szigor, amivel Andronikos a korrupció ellen harcolt, amint az olyan ellenfelei is, mint Nikétas Choniatés és Thessanikéi Eustathios készséggel elismerik, radikális reakciót hirdető programja azonban megghiúsult. Latinellenessége megnövelte a nyugati hatalmak ellenszenvét Bizánc iránt, antiarisztokratikus elvei pedig még inkább gyengítették a különben is legyengült bizánci államot: amikor aztán eljött az elkerülhetetlen leszámolás ideje, katonailag teljes egészében felőrlődött a császári birodalom, és ezzel már kimondatott az ítélet Andronikos politikája felett.

A Manuél által megerősített nagyhatalom vakító fénye gyorsan elhalványodott, és az első viharfelhők éppen onnan jöttek, ahol politikája különben sikeresnek mutatkozott: a magyar–szerb vidékről. Nem utolsósorban Manuél személyes tekintélye volt az, amely III. Béla magyar királyt békekötésre és Nemanja István szerb nagyzsúpánt pedig hűségnyilatkozatra készítette. Manuél halála után elszakadtak ezek a személyes kötelékek, és könnyű sikert ígért a császári birodalom nyilvánvaló gyengesége, amely nemcsak Maria császárnő erőtlen régenssége, hanem Andronikos nyers, erőszakos uralma alatt sem birkózott meg a belső nyugtalansággal. III. Béla már 1181-ben meghódította Dalmáciát, a horvát területet és Sirmium vidékét,¹³⁹ és ezzel odalett Manuél Magyarország elleni nagy és mindenképpen komoly ráfordítást igénylő hadműveleteinek minden eredménye. Ugyanakkor pedig igen gyorsan megsemmisültek a szerbek elleni hosszan tartó és emésztő harcainak eddigi eredményei, hiszen most Nemanjának könnyen sikerült Bizánctól elszakadnia. Maria császárnő meggyilkolásával maga Andronikos adott fegyvert a magyar király kezébe, hiszen most III. Béla Manuél özvegyének megbosszulójaként lépett fel.¹⁴⁰ 1183-ban a magyarok és a szerbek szövetségesként vonultak át a császári birodalmon. Feldúlták Belgrádot, Braničevót, Ništ és Szófiát: hat évvel később a keresztesek lakatlannak és részben szétdőltnek találták ezeket a városokat. A Bizánc elleni harcban most Nemanja megpróbálta megszilárdítani országa függetlenségét, és igyekezett területét erőteljesen megnövelni a Bizánci Birodalom kárára Keleten és Délen. Egyúttal kiterjesztette

hatalmát Zetára is, amely az ő vezetése alatt Rácországgal együtt közös állammá alakult.¹⁴¹

Ázsiában a belső feszültség gyakori felkeléseket váltott ki. A mágnások nemzetségei – a Komnénos-családdal az élen – Andronikos uralkodásának kétségbeesett elutasítását váltották ki. Végül pedig egészen odáig súlyosbodott a helyzet, hogy Manuél nagyobbik unokaöccse, Isaakios Komnénos saját uralma alá vetette Ciprust, és a szigetet elszakította a birodalomtól. Bár császári címet adott magának, és saját érméket is veretett, önteltsége büntetlen maradt.¹⁴² Megelégedtek barátai kegyetlen kivégzésével, akiket Konstantinápolyban el tudtak fogni. A stratégiailag nagyon fontos szigetet azonban Bizánc mégis elvesztette. Megkezdődött a Bizánci Birodalom felaprózódása.

De a legsúlyosabb helyzetbe Bizáncot mégis a normannok hozták. A szicíliai normannok még egyszer nagy hódításokba kezdtek Bizánc ellen. Hiába lépett kapcsolatba Andronikos a hatalmas Šalāh ad-Dīnnel, aki 1171-től a Fátimidák kalifátusának megszűnése óta parancsolt Egyiptomban, és egykori urának, a nagy szír uralkodónak, Nūr ad-Dīnnek halála után, 1174-től Szíriát is hatalma alá vetette.¹⁴³ Figyelembe sem véve a latinok ellenkezését, a bizánci pozíciót Nyugaton azáltal akarta megerősíteni, hogy újra felvette az 1171 óta Velencével megszakadt kapcsolatokat.¹⁴⁴ Mint annak idején Robert Guiscard alatt, a normannok most is először Dyrrachiont támadták meg (1185. június). A várost gyorsan megostromolták, és a normann sereg Thessaloniké ellen vonult. A flotta ugyanezen céllal útközben megszállta Korfu, Kephallénia és Zakynthos szigeteket. Mintha most Manuél dicsőséges uralkodását követően néhány évvel Bizánc gyengébb lett volna, mint azokban az emlékeztető napokban, amikor I. Alexios Komnénos a vigasztalan vereséget követő időkben felvette a harcot Robert Guiscard ellen. Alexios Komnénos akkor ennek ellenére mégis makacsul ellenállt a Dyrrachionnál letáborozott ellenségnek, így akkoriban a normannok el sem jutottak Thessalonikéig. Most viszont menetelésükben sem tartóztatta fel őket, és már augusztus 6-án elérték céljukat. Augusztus 15-én a normann flotta is behajózott Thessaloniké kikötőjébe. Megkezdődött az ostromzár szárazon és vízen. A város védelme gyenge, ellátása elégtelen volt, David Komnénos tehetetlennek bizonyult, a Konstantinápolyból küldött segédcsoportok nem érkeztek meg időre: augusztus 24-én a normannok kezébe került a birodalom második városa. A győztesek birtoklásvágya és gyűlölete nem ismert határt. A meghódított városban a legkegyetlenebb mészárlás pusztított.¹⁴⁵ Mint három évvel ezelőtt Konstantinápolyban a görögök a latinokat, úgy most a normannok kínozták és gyilkolták meg Thessaloniké lakóit a legkönyörtelenebb módon.

Thessalonikéből a normann hadsereg egy része Serrhész felé vonult, nagyobb része azonban elindult Konstantinápoly irányába. A bizánci fővárosban egyre nyomasztóbb lett a helyzet. A kormányzás terrorja egyre gátlástalanabban növekedett, mint bármikor előtte, és egyre nagyobb lett a félelem az idegen hódítás miatt, amely Thessaloniké elfoglalása után érezhető közelségbe került. 1185. szeptember 12-én kirobbant a vihar. Az utolsó Komnénos iszonyatos halállal veszett el. A néhány évvel ezelőtt a birodalom megmentőjeként ünnepelt császárt Konstantinápoly utcáin a felizgatott tömeg bestiális módon marcangolta szét.

4. Az összeomlás

ÁLTALÁNOS IRODALOM • F. Cognasso: Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II. Angelo. *Bessarione* 19 (1915) 29–60.; M. Bachmann: *Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos*. Diss. München, 1935; Stadtmüller: *Michael Choniates*; Norden: *Papsttum und Byzanz*; uő.: *Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehung des Abendlandes zu Byzanz*. Berlin, 1898; Runciman: *Crusades*, III.; A. Frolow: *Recherches sur la déviation de la IVe croisade vers Constantinople*. Paris, 1955; Diehl: *Vénise*; Kretschmayr: *Venedig*, I.; Heyd: *Commerce du Levant*, I.; Uspenskij: *Obrazovanie*; Zlatarski: *Istorija*, II. és III.; Mutafčiev: *Istorija*, II.; Jireček: *Geschichte*, I.; Setton: *Crusades*, II.

Andronikos tragikus bukása megpecsételte megújítási kísérleteinek megghiúsulását. A feudális nemesség győzött, és hatalmát nemcsak megtartotta az Angelos-dinasztia alatt, hanem még növelte is. Az utolsó Komnénos hajlíthatatlan abszolutizmusa elleni elkeseredett harc utolsó éveit után még gátlástalanabban csaptak össze az egymással szemben álló erők.

Az Angelos-dinasztia nem tartozott a birodalom ősi arisztokrata családjaihoz. Felemelkedését a homályos philadelphiai nemzetség annak a körülménynek köszönhette, hogy I. Alexios legfiatalabb lánya, Theodóra – a szívére hallgatva – a szép Kónstantin Angelos hitvese lett. Ettől kezdődően a császári ház rokonaiként egyre nagyobb méltóságokat szereztek, különösen I. Manuél császár uralkodása alatt léptek előtérbe, és már a bizánci arisztokrácia első soraiban harcoltak I. Andronikos ellen. A véletlen úgy akarta, hogy az arisztokrácia győzelme nemzetségük egyik tagját emelje a császári trónra.

II. Isaakios (1185–1195) Kónstantinos Angelos és a bíborbanszületett Theodóra unokája volt: mindenben az autokrata Andronikos ellenfele. Szabad folyást engedett annak a fejlődésnek, amellyel szemben Andronikos energikusan és erőszakosan küzdött. A régi fogyatékoságok, amelyeket a nagy Komnénosok alatt a hatalom külső teljessége még elrejtett, most leplezetlenül újra a felszínre törtek, és ijesztő világosságban mutatkozott meg a bizánci államszervezet korhadása. Már senki sem próbálta megzabolázni a gazdasági élet helytelen folyamatait a központi és vidéki államigazgatásban: a hivatalok eladása, a hivatalnokréteg megvesztegethetősége, az adószedők zsarolásai egészen durva formákat öltöttek. II. Isaakios császárról azt mondják, hogy úgy adta-vette a hivatali helyeket, mint zöldséget a piacon.¹⁴⁶ A házasságkötési ünnepségek megrendezéséhez, amelyeket mindig nagy pompával ültek meg, a provinciákban külön adókat vetettek ki. A császári birodalmat, amelyet a sors adott neki, csak privát birtokának tekintette, és úgy uralkodott, mint valami patriarkális földesúr. Testvérének, III. Alexiosnak uralkodása (1195–1203) alatt a körülmények még zavarosabbak lettek. A provinciák lakossága teljesen tönkrement az adóterhek alatt, hiszen megsokasodtak az adóhivatalnokok visszaélései, és növekedtek a kormányzók fizetési követelései.¹⁴⁷ Óriási pénzüsszegek tűntek el a gondtalanul élő udvar pompa utáni sóvárgása és az idegen népeknek fizetett összegek következtében, melyeket a gyenge kormány védelmi eszköznek tekintett a katonai fölényben levő

ellenfelekkel szemben. Ennek ellenére állandóan betörték a provinciákba az ellenséges csapatok, és a tengerparti vidékeket a kalózok rablóhadjáratai dúlták fel. A tengeri rablások és rajtaütések ellen a megszűnőben levő állam tehetetlen volt. Semmit sem segített, hogy közben egyes vidékeken az adókat egy éven belül háromszor is behajtották hajók építésére és felszerelésére.¹⁴⁸ De míg egyre nyomasztóbbak lettek a lakosság adóterhei, annál inkább megőrizték és növelték saját előjogaikat a befolyásos nagybirtokosok. Hiábavaló maradt az állami szervek mindazon törekvése, hogy határt szabjanak a privilégiumok állandó növelésének, mivel a gyenge császári kormányzat nem volt képes kitérni a nagybirtokosok szüntelen követeléseivel, akik mindig elérték céljukat.¹⁴⁹ Csak a látszat maradt meg a themák szervezetéből, a bizánci államigazgatási és katonai rendszer egykori gerincéből. Bár a birodalom területe nagymértékben csökkent, a 12. század utolsó éveiben Bizáncnak több mint kétszer annyi themája volt, mint a makedón dinasztia alatt.¹⁵⁰ A bizánci provinciák igazgatása kis részekre aprózódott fel, amelyek csak nevükben emlékeztettek a régi themákra. A privát földbirtokok állandó növekedésével a törpeprovinciák igazgatási szervei szükségszerűen a helyi földbirtokosok fennhatósága alá kerültek. Innen aztán – a központi hatalom gyengesége következtében – már csak egy lépésnyire állt a helytartói hatalom kiépítése és az önálló tartományi fejedelemségek földbirtokosok általi kialakítása.¹⁵¹

A normann veszélytől való félelem azonban túlzottnak mutatkozott. Rablás- és élvezetvágytól hajtva a normann haderő demoralizálódott, és járványok ritkították meg sorait. Így sikerült a bátor Alexios Branas hadvezérnek Mosynopolisnál majd pedig 1185. november 7-én Dimitrikánál döntő csapást mérnie az ellenségre. A normannok visszavonultak, és kiűrtették Thessalonikét, később pedig Dyrrachiont és Korfut is. Csak Kephallénia és Zakynthos maradt a nyugati hatalmak birtokában, és szakadt el végérvényesen Bizánc-tól. A másik ellenféllel, a magyarok királyával, III. Bélával, aki Andronikos alatt fenyegette a birodalmat, Isaakios Angelos békeszerződést kötött, és eljegyezte tízéves lányát, Margitot.

Azért is volt nagy jelentőségű a birodalom bebiztosítása normann és magyar oldalról, mert már 1185 végén felkelés tört ki Bulgáriában.¹⁵² A Peter és Asen testvérek fellépése először nem jelentett semmi mást, csak azt, hogy bolgár területen fellazultak a birodalomtól való függőség kötelékei. Más térségekhez hasonlóan itt is a helyi hatalmasságok területi követeléseik érvényesültek. Először pronoiadományként Peter és Asen is igényt tartottak bizonyos országrészekre.¹⁵³ A bizánci kormányzat gögje pedig, amely mereven visszautasította a mélységes tisztelettel előterjesztett követelést, meghatározta az események további menetét. Az adókkal túlterhelt és felbőszített országban ugyanis felkelés robbant ki, amely végeredményben Bulgária Bizánc-tól való teljes elszakadásához és a második bolgár cárság megalapításához vezetett.

A bizánciak kétszáz éves uralma mind Bulgáriában, mind pedig Makedóniában előidézte a szláv erő meggyengülését, és nemcsak ezen országrészek elgörögösödése vált érzékelhetővé, hanem más népek megerősödése is a szlávok rovására.¹⁵⁴ Thessaloniké környékén sok zsidót és örményt lehetett találni. A Duna területére sok kun telepedett le. A Duna környékén vlachok (oláhok), a mai románok ősei laktak, amit

Makedóniában és Thessaliában is „Nagy Vlachiá”-nak nevezték. A Peter és Asen által kirobbantott mozgalomban kunok és név szerint a vlachok is jelentős részt vállaltak.¹⁵⁵

Belső bonyodalmak is nehezítették még a császári birodalom helyzetét. Alexios Branas, aki egykor legyőzte a normannokat, Adrianopolisban felvette a bíbort, és II. Isaakios uralma ellen fordult, de elesett a Konstantinápoly előtti harcokban, és 1186 nyarán maga a császár vonult be seregei élén Bulgáriába. A bolgár felkelés elfojtásában megmutatkozó energia hiányát nem vethetjük II. Isaakios szemére. Isaakios minden bizonnyal nem volt államférfi, de nem is volt gyáva, vagy határozatlan ember, ahogy ábrázolni szokták. Kormányzása bizonyára nem lehetett szerencsés, de bármilyen sivárak is voltak a viszonyok, a normann és bolgár háború lefolyása mindenestre megmutatta, hogy az ő idején a birodalom katonailag mégsem volt olyan gyenge, mint Andronikos erőszakos uralma alatt.¹⁵⁶

A felkelők seregeit szétszórták, Peter és Asen a Duna másik oldalára menekült. Nemsokára azonban mégis erős kun segédcsapatokkal tértek vissza, és újra fellángolt a harc.¹⁵⁷ Isaakios a legnagyobb sietséggel már 1186 októberében szembeszállt az ellenséggel, de most nehezebb helyzetben volt, és csak nagy veszteségek árán sikerült neki visszavernie, a bolgár–kun haderőt. 1187 tavaszán aztán újabb hadjáratot indított, és a felkelőket, akik a hegyekben rejtőztek el, megpróbálta kerülővel Serdika vidékén bekeríteni. A döntő siker azonban mégiscsak elmaradt, és Bizánc nem volt képes hosszabb hadjárat folytatására. A nehézségek minden oldalról megsokasodtak. A felkelő bolgárokat a szerb nagyzsupán, Nemanja támogatta, hogy birodalmának területét a Bizánci Birodalom rovására kiterjeszthesse. Kis-Ázsiában is kirobbant egy felkelés. Így II. Isaakios beszüntette a harcot Bulgáriában, és elhatározta, hogy kiegyezik a felkelőkkel, akik túszként átadták neki Kalojant, Peter és Asen öccsét.

A békekötés hallgatólagosan az újonnan kialakult helyzet elismerését jelentette. Bizánc veszni hagyta a Balkán-hegység és a Duna közti területet. Újra megszületett egy önálló Bolgár Birodalom, akkoriban alapították a trnovói érsekséget, és az új bolgár érsek kezéből kapta meg Asen a trnovói Démétrios-templomban a cári koronát.¹⁵⁸ Szent Démétrios Thessaloniké a normannok által történő elfoglalása után hagyta el a görög várost, és Trnovóba, a második bolgár cárság fővárosába ment. A Balkánon a bizánci uralom korszakának egyszer s mindenkorra vége szakadt. A szerbek után most a bolgárok is végérvényesen kivonták magukat a széthulló császári birodalom hatalmi törekvései alól. Hogy milyen veszélyeket rejtett magában ez a fejlődés, az a maga teljességében akkor mutatkozott meg, amikor Bizánc egy újabb keresztes hadjárat fenyegetésével nézett szembe.

A Szent Sír ismét a hitetlenek kezébe került. Šalāh ad-Dīn szultán, aki hatalmát Egyiptomtól egészen Szíriáig kiterjesztette, 1187-ben behatolt Palesztinába, július 4-én Hattinnál súlyos vereséget mért a latin haderőkre, elfogta Lusignani Guido királyt, és október 2-án bevonult Jeruzsálembe. A Nyugat legkiemelkedőbb uralkodói: I. Barbarossa (Rótszakállú) Frigyes, II. Fülöp Ágost és Oroszlánszívű Richárd felvették a keresztet. 1189 nyarán I. Frigyes, aki a Magyarországon keresztül vezető

szárazföldi utat választotta, a Balkán-félszigetre lépett. Mindenesetre meg akarta szerezni a bizánci császár egyetértését: már 1188 őszén szerződést írtak alá Nürnbergben a német keresztesek átvonulásáról.¹⁵⁹ A bizánciak bizalmatlanságát azonban mindez nem oszlatta el. Barbarossa Frigyes valójában nemcsak Bizánccal folytatott tárgyalásokat, hanem a Bizánci Birodalom ellenségeivel is, akiknek országán keresztül vezetett az út a Szentföldre: a szerbekkel és Ikonion szultánjával. A bizánciak nem várták Frigyes megérkezését, azonban a délszlávok nagyon szívesen fogadták. A Bizánc és a német-római császár közti elkerülhetetlen feszültség csak előny lehetett a szláv államok számára. A Magyarországra való támaszkodás, mely századok óta egyik alapköve volt a szerb politikának, most már nem volt lehetséges, mivel Magyarország éppen jó kapcsolatokat ápolt Bizánccal, melynek hatalmától már nem kellett tartania. Most a körütekintő Nemanja István keresett támaszt az erős német-római császárnál, és példáját követték a bolgárok is. Nišben Nemanja nagy tisztelettel fogadta Barbarossát, aki tárgyalt, nemcsak a szerb nagyzsupánnal, hanem a bolgár küldöttekkel is. Szerbia és Bulgária hűségesküt tett neki és szövetséget kötöttek vele, Bizánccal szemben.¹⁶⁰

Konstantinápolyban érthető módon nemtetszést váltottak ki ezek a tárgyalások. A bizánci kormányzat Šalāh ad-Dīnnek, a keresztes seregek legádázabb ellenségének karjaiba vetette magát: megújította még az I. Andronikos uralkodása alatt kötött szövetséget, hogy megakadályozza a keresztes had átvonulását.¹⁶¹ Így Bizánc és a német-római császár közti viszony nagyon kiéleződött. Frigyes Philippopolist úgy foglalta el, mint egy ellenséges ország városát. Ezt követte egy felindult levélváltás – nem hiányzott belőle a szemrehányás és a súlyos vádaskodások egész sora. A kapcsolat annyira elmérgesedett, hogy Barbarossa elhatározta, hogy szükség esetén még fegyverrel is térdre kényszeríti Bizáncot, és megszállja Konstantinápolyt. Adrianopolis elfoglalása után, ahol újra találkozott a szerb és bolgár küldöttekkel, hadseregét Konstantinápoly felé irányította. Henrik fiát egy flotta élén a bizánci főváros falaihoz rendelte. II. Isaakios császár ezek után engedékenyebb lett. 1190 februárjában Adrianopolisban szerződést írtak alá, a német-római császár hajókat kapott a keresztes sereg átkeléséhez, előkelő túszokat bocsátott a bizánci uralkodó rendelkezésre, aki viszont olcsón juttatott élelmiszert a hadseregnek.¹⁶² Barbarossa minden követelését teljesítették. Bizáncnak meg kellett hajolnia a német-római császár túlereje előtt. Tavasszal I. Frigyes átkelt hadseregével Kis-Ázsiába, és a Szentföldre sietett, de már nem tudott eljutni oda, ugyanis útközben elhunyt.

Anglia és Franciaország királyainak expedíciója, akik Palesztina felé a tengeri utat választották, csak nagyon kissé érintette Bizáncot, hiszen egészen Palesztináig már nem terjedt ki a bizánci érdekszféra. De az ő vállalkozásuk is kudarcba fulladt: az 1192. évben kötött békeszerződés szerint Šalāh ad-Dīn megtartotta Jeruzsálemet, míg a latin tulajdonjog csak a Jaffa és Tyros közti vékony országrészre korlátozódott. Ennek a keresztes hadjáratnak csak egyik kísérijelensége érintette közvetlenül Bizáncot: Oroszlánszívű Richárd megszállta Ciprus szigetét, elfogta annak uralkodóját, Isaakios Komnénost, és aztán átadta a szigetet először a templomos lovagoknak,

majd aztán 1192-ben pedig Jeruzsálem egykori királyának Lusignani Guidónak. Ettől kezdve Ciprus szigete nyugati tulajdonban maradt.

Barbarossa visszavonulása és tragikus halála (1190) után Bizánc ismét mozgásszabadságot nyert a Balkánon. II. Isaakios minden késedelem nélkül a bolgárok ellen fordult, akik Thrakiába törtek be, majd pedig a szerbek ellen, akik kihasználták a két császárság viszályát, hogy újabb, fontos hódításokat hajtsanak végre, és lerombolják a legfontosabb városokat Prizrentől és Skopjétől egészen Szófiáig. Nemanja Istvánt 1190 őszén a Morava folyónál legyőzték, és a békeszerződés szerint vissza kellett adnia az utóbbi években meghódított vidékeket, ezzel szemben a régebbi hódításokat megtarthatta.¹⁶³ A császár győzelme látszólag mégsem volt olyan teljes, mint ahogy azt a bizánci források elhitetni szeretnék. A formális békeszerződés megkötése Szerbia saját állami létének kifejezett elismerését jelentette, és ezt az aktust a két uralkodóház házassági szerződése pecsételte meg: István, Nemanja második fia feleségül vette a császár unokahúgát, Eudókiát, és megkapta a Sebastokrator¹⁶⁴ címet. Egy császári hercegnővel kötött házasság és a Sebastokrator rang adományozása nagy kitüntetés volt, és kifejezte egyúttal a szerb trónvárományos bekapcsolását a bizánci hierarchiába, és ideális alárendelését a bizánci császár, a basileus és autokrator alá.¹⁶⁵

Kevesebb szerencséje volt Bizáncnak a bolgárok elleni ismételt hadjáratával. Az 1190. évi nagy hadjárat súlyos vereséggel végződött. Bár a bizánciak egészen Trnovo falai alá nyomultak előre, a bolgár főváros ostroma azonban eredménytelen maradt. A visszavonulás során a Balkán-hegység hágóinál súlyos vereség várt a bizánci hadereőre, s maga a császár is éppen csak elkerülhette a fogságot. A bolgár nyomás elhárítására tett további kísérletek is hasonlóképpen sikertelenek maradtak, és 1194-ben újabb vereséget szenvedtek a bizánciak Arkadiopolisnál. A császár azonban mégsem adta fel a harcot. Felújította a baráti kapcsolatokat a magyar királyi udvarral, amelyek egy Szerbiába történő magyar betörés következtében azt a látszatot keltették,¹⁶⁶ hogy Magyarországgal szövetkezve új hadjáratot indítanak Bulgária ellen. Azonban éppen, hogy kiért a harcmezőre, amikor bátyja, Alexios 1195. április 8-án elragadta tőle a császári koronát, és megvakította.

III. Alexios (1195–1203), egy hatalomra vágyódó gyenge ember, a hanyatlás korának tipikus képviselője volt. Mintha nevetségessé akarta volna tenni a Komnénos-uralkodókat, magát is Komnénosnak nevezte, mert az Angelos név nem tűnt számára eléggé előkelőnek.¹⁶⁷ Ha a birodalom II. Isaakios uralkodása alatt korhadott volt ugyan, mégis tudta még tartani magát, de most végső ellenállóerejét is elveszítette. Évről évre egyre világosabbá vált a belső összeomlás, és az 1195. év eseményeinek is sokféle és messze kiható külpolitikai következményei voltak.

A trónváltás következményei egészen sajátosan alakultak a szerb birodalomhoz fűződő viszony szempontjából. A Szerbiába házasodott Eudokia hercegnő apja most császár lett, és mindez kétségkívül befolyást gyakorolt a szerbiai kormányzás megváltozására is, ahol nem sokkal ezt követően István Sebastokrator, a császár veje vette át a hatalmat. 1196. március 25-én¹⁶⁸ az ősz Nemanja István lemondott a hatalomról fia javára, és szerzetesként először a Studenica-monostorba, majd az Athós-hegyi monostorba vonult vissza, ahol fiatalabbik fia, Sava már évek óta aszketikus szerze-

tesí életet élt. Úgy tűnhetett, hogy István trónra lépése Szerbiában a bizánci befolyás új korszakát fogja megnyitni. De semmi ilyesmi nem történt, mert a tehetetlen bizánci kormányzat képtelen volt kihasználni azt a megoldást, amelyre annyira vágyott. Nem a szerb uralkodó bizánci apósa, hanem a hatalmas római egyház és annak képviselője, Magyarország erősítette meg befolyását az elkövetkező években mind Rácországban, mind pedig Boszniában. Nemanja idősebbik fia, Vukan, akinek be kellett érnie Zeta vidékével, és mellőzve érezte magát, Magyarország és a római kúria támogatásában bízva harcot indított öccse ellen. Bizánc által cserbenhagyott István is megpróbált Rómára támaszkodni. Úgy hitte, hogy Konstantinápolyal annyira nem kell számolnia, hogy el is bocsáthatja bizánci hitvesét. Csakhogy Vukan megelőzte. Magyar segítséggel kiűzte testvérét az országból, átvette a hatalmat a pápai szupremácia és Magyarország felségjogainak elismerése után (1202). Hasonlóképpen alakultak az ügyek a szomszédos Boszniában is, ahol Kulin bán csak azzal tudta megmenteni uralmát, hogy elszakadt a bogumil tanítástól, felvette a római katolikus hitet, és Magyarország pártfogását fogadta el (1203). Istvánnak azonban nemsokára ismét sikerült trónra kerülnie, de nem bizánci, hanem bolgár segítséggel. A szerb kérdésben a bizánci kormány magatartásán egyértelműen le lehetett mérni, milyen gyorsan hanyatlak a császári birodalom hatalma: 1196-ban Bizáncnak még döntési joga volt a szerb trón elfoglalása kérdésében, s néhány évvel később már teljesen kiszorult a politikai erők játékból, és a római–magyar befolyásnak kellett átengednie az országot.

A bolgárokkal való harcot III. Alexios először béketárgyalásokkal próbálta elkerülni. A bolgár követelések azonban olyan messzire mentek, hogy a tárgyalások megszakadtak. Ismét kitört a háború, amely Bizánc számára vereséget jelentett. Serrhész területét teljesen feldúlták a bolgárok (1195 és 1196), és legyőzték a bizánci hadsereget, parancsnokát, Isaakios Komnénosz sebastokratort pedig elfogták.¹⁶⁹ Bizánc túl büszke volt az egyezkedéshez, a harc tovább folytatásához pedig túlságosan gyenge. Csak egy harmadik választása maradt: a szembenállás támogatása egy idegen országban. Asen 1196-ban a bojárok zendülésének áldozata lett. Gyilkosa, Ivanko bojár azonban nem maradhatott sokáig Trnovóban, hiszen a Bizánctól várt segítség a bizánci hadseregben fellángolt zendülések miatt nem érkezett meg. Meg kellett hátrálnia Peter előtt, és Konstantinápolyba menekült. 1197-ben azonban Peter is merénylet áldozata lett, aki Asen után vette át a cári koronát.

Konstantinápolyban Ivankót tisztelettel fogadták, és kinevezték Philippopolis (Plovdiv) helytartójának, sőt a bolgárokkal harcban álló császári haderő parancsnokának. A megvert bojár azonban nemsokára elpártolt a császári birodalomtól, és a Rhodopé vidékén önálló fejedelemséget hozott létre. Még ennél is nevezetesebb tartományi fejedelemség alakult ki Makedóniában, ahol Dobromir Chrysosz vajda először a Strymon vidékén önállósította magát, aztán erőteljesen kiterjesztette uralmát, és a Vardar melletti, nehezen megközelíthető Prosekbe fészkelte be magát. Elnyerte a bizánci kormányzat elismerését, és a császár egyik rokonával kötött házasságot. Bizáncnak azonban nemsokára vele szemben is fel kellett vennie a harcot. A trnovói cárságra támaszkodva ellenségeskedést szított a Bizánci Birodalommal szemben, el-

foglalta Nyugat-Makedónia nagyobb részét Prileppel és Bitolával, sőt benyomult egészen Görögország közepéig. Egykori barátjukat, Ivankót a bizánciak végül is csel-lel kerítették kézre, és így ismét a császári birodalomra szállt vissza az a vidék is, ahol ő uralkodott. A Dobromir Chrysosszal való harc, akihez csatlakozott néhány magas méltóságú bizánci parancsnok is, végül is azzal végződött, hogy felségterülete Kalojan cárhoz, Makedónia nagyobb része pedig a Bolgár Birodalomhoz került.

Kalojanban (1197–1207), Peter és Asen egykor túszként Konstantinápolyba érkező testvérében a Bizánci Birodalom egyik legveszélyesebb ellenfelére akadtak. Erős kezű kormányzása a bolgár cárság első viharos fellendülését tette lehetővé. A Balkánon az egyik legfontosabb hatalmi tényezővé vált, és többször is meghatározó szerepe volt Délkelet-Európa sorsának alakulásában.

Kalojan megpróbálta kivívni országának Róma elismerését, amely a Bizánc elleni harcban született meg. Asen megkoronázása az önhatalmúlag kinevezett trnovói érsek által nem biztosított elégséges jogalapot az új birodalomnak. Koronázási joga addig csak a világ két központjának, Rómának és Konstantinápolynak volt, és jogilag csak a Rómából vagy Konstantinápolyból küldött korona volt érvényes. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Kalojan Rómához és nem a felbomlóban levő és vele ellenséges érzületű Bizánci Birodalomhoz fordult. Konstantinápoly bukásának előestéjén Róma így nemcsak Szerbia, hanem Bulgária lelki támasza is lett, és kiterjesztette befolyását a Balkán-félsziget nagyobb részére. Hosszas tárgyalások után Kalojan elismerte a pápai szupremáciát: ennek záró aktusára azonban már csak Konstantinápoly bukása után került sor, 1204. november 7-én III. Ince pápa egyik Trnovába küldött bíborosa szentelte fel Basileios bolgár érseket Bulgária primásává, és egy nappal később pedig feltette Kalojan fejére a királyi koronát.

A bizánci politika feltűnő és egyre siralmasabb gyámoltalanságát növekvő mértékben az határozta meg a Balkánon, hogy a legnagyobb veszélyek Nyugatról fenyegették a birodalmat. A császár legegésztőbb gondja volt már évek óta VI. Henrik császárhoz fűződő viszonya. A normann trón örökösével, Konstancával házasságot kötve Barbarossa halála után Henrik az atyai örökségen túl megkapta még az 1189-ben meghalt II. Vilmos örökségét is. A szicíliaiak ellenállása, amely II. Vilmos unokája, Tankréd körül rajzolódtott ki, és akit nemcsak a római kúria, hanem Bizánc is támogatott, Tankréd halálával elveszítette talaját: 1194 karácsonyán Henrik Palermóban elfogadta a szicíliai királyi koronát. Bizánc számára halálos veszélyt jelentett ennek a két ellenséges hatalomnak a szövetsége. Szicíliának a német birodalomhoz való csatolása megteremtette Henrik világuralmi terveinek szilárd alapját: ennek a tervnek első és legfontosabb pontja pedig a Bizánci Birodalom meghódítása volt.¹⁷⁰ II. Vilmos örököseként Henrik először a normannok által még 1185-ben meghódított, majd elveszített Dyrrachiont és a Thessaloniké körül elterülő vidéket követelte vissza, ezen túl még komoly összegek megfizetését és a Bizánci Birodalom részvételét is el akarta érni a tervezett új keresztes hadjáratban egy tengeri flotta erejéig. A bizánci trónon történt személyváltás után 1195-ben még mélyebben kiéleződött a helyzet. Testvérének, Fülöpnek II. Isaakios lányával, Eirénével való házasságkötése Henrik számára dinasztikus igényt teremtett a konstantinápolyi trónra, és amikor Isaakios

megbosszulójaként és a trónfosztott és megvakított császár családjának védelmezőjeként lépett fel Alexios trónbitorlóval szemben, hódítási terveit az igazságosságra való törekvés nimbuszával is magyarázta. III. Alexios bátortalan kormányzata nagy erőfeszítéseket tett, hogy a német-római császár szívét fizetési kötelezettségek teljesítésével meglágyítsa. Nagy összegű, évi 16 mázsa arany adó fizetésére kötelezte magát.¹⁷¹ Minden provinciában külön „német adót” (τὸ ἀλμανικόν) vetettek ki. Ám a legvégsőig próbára tett és enélkül is túlterhelt és kimerült országban képtelenek voltak behajtani a kikötött összeget. Bizánc olyan mélypontra jutott, hogy az Apostolok Templomában levő királysírok értékes ékszereit kellett elrabolni, hogy előteremtsék az éves adó összegét, és így megvásárolják a fölényben levő ellenfél kezét.¹⁷² Hogy Henrik egyáltalán leereszkedett a Bizánccal való tárgyalásokig, és megelégedett az ellenfél elnyomásával, megalázásával, azt a pápa beavatkozása tette lehetővé. A pápa ugyanis azon volt, hogy a német-római császár ne Konstantinápolyba, hanem keresztiesként Jeruzsálembé vonuljon. Ahogy a német világalpolmi terv megvalósulása megsemmisítéssel fenyegette a Bizánci Birodalmat, úgy állandó tehetetlenségre kárhóztatta ugyanakkor a pápaságot, és mindez a pápát a konstantinápolyi szakadár császári birodalom további fenntartására ösztönözte. Mindamellett sohasem a hódítás tervének feladásáról, hanem elnapolásáról volt szó. Bizáncot már sarokba szorították: Amalrich ciprusi király és León Kis-Armenia uralkodója hűbéres fejedelemeként meghódolt a német-római császár előtt. Mielőtt azonban bekövetkezett a döntő csata, VI. Henriket hirtelen (1197. szeptember) elragadta a halál.

A „német adó” elmaradása nagy ujjongást váltott ki Bizáncban, és a szálnalmas császár, Alexios Angelos Komnénos, aki röviddel ezelőtt még a német-római császárnak adózott, elérkezettnek látta az időt arra, hogy a maga részéről igényt támasszon az egyetemes hatalomra, és a nagy Komnénosok stílusában a pápának felkínálja az egy egyház és egy császár szövetséget.¹⁷³ VI. Henrik halála azonban csak a már el nem hárítható nyugati támadás időben való rövid eltolódását jelentette az egyre gyengülő Bizánc iránt: a halálos dőfés azonban néhány évvel később máshonnan érte.

A nyugati birodalom szétesett, Itália kivonta magát a német uralom alól, Németországban Henrik testvérével, Sváb Fülöppel szemben ellencsászár lépett fel a Braunschweigi Ottó személyében. A német-római császár elsődleges hatalmát a nagy pápa, III. Ince primátusa lerombolta, és mindennek következtében a Nyugat Kelet-politikájának előterébe ismét a kereszties hadjárat gondolata lépett. A pápa terve szerint nem a fegyverek erejével kell Bizáncot megadásra készíteni, hanem Bizánc Szent Péter székhéhez való visszatérésével, az egyház uniója révén, és így kell kötelezni őt a nyugati kereszténység oldalán a kereszties hadjáratban való aktív részvételre.

III. Ince pápa, a kereszties hadjárat szellemi atyja előtt az új kereszties hadjárat középpontjában döntően az egész vállalkozás, az ősz dózse, Enrico Dandolo hatalmas alakja állt, akinek az volt a célja, hogy a nyugati haderőt Bizánc ellen fordítsa. A nagy és merész elhatározásokra képes, a kereszties hadjárat gondolatát azonban érzelmileg teljes egészében átérezni nem tudó Dandolo a Bizánci Birodalom megsemmisítésében látta a velencei hatalmi pozíció állandó jellegű fenntartásának előfeltételét keleten. Bár I. Alexios uralkodásától kezdődően Velence fontos előjogokat élvez-

zett a bizánci városokban és a bizánci vizeken, és sem II. Jóannész, sem pedig I. Manuél nem tudta kivonni magát a nyomasztó kötelezettségek alól, és az Angelos-ház mindkét császára kifejezetten meg is erősítette a velencei kiváltságokat.¹⁷⁴ A császári birodalom támaszt kereső újabb kísérletei, amely csak a legnagyobb ellenérzéssel hajolt meg a velencei nyomás előtt, és a bizánci lakosság spontán hangulatsmegnyilvánulásai, mint azok 1171-ben és 1182-ben érezhetőek voltak, a bizonytalanság érzését állandósították. A tengeri köztársaság azonban mindig ügyelt befolyásának fenntartására: Bizáncnak minden egyes kormányváltás esetén el kellett ismernie Velence előjogait, hiszen minden ezzel szemben álló törekvése fegyveres fenyegetést jelentett számára. A helyzetet bonyolította, hogy Pisában és Genovában Velencének veszélyes konkurensei támadtak, és szorult helyzetében Bizánc ezeknek a feltörekvő tengeri hatalmaknak is kétes körű kedvezményeket adományozott, hogy megteremtse a túlzott velencei uralom ellensúlyát. Míg Konstantinápolyban bizánci császár uralkodott, addig Velence sohasem lehetett egészen biztos saját monopolhelyzetében. Az egyetlen megoldásnak a bizánci császári birodalom megsemmisítése látszott. Ehhez a legjobb alkalmat pedig a keresztes hadjáratban való részvétel nyújtotta, amely Bizánc elleni hódítássá változott. A bizánciak kivonták tengeri hatalmukat Velence hatalma alól, de elvesztették császári birodalmukat.

A negyedik keresztes hadjárat Konstantinápoly ellen való fordításában nincs semmi rejtélyes. A megelőző fejlődésből mindez szinte kényszerítő erejű szükségszerűséggel következik.¹⁷⁵ Az egyház szétválása és a keresztes hadjáratok kezdete óta állandóan növekedett Nyugaton a Bizánc-ellenes hangulat. Manuél agresszív politikája Keleten és Andronikos kiprovokált latinellenessége hozzájárult ahhoz, hogy a hangulat nyílt ellenségeskedéssé fajuljon. Az Angelos-uralkodóház kormányzásának ideje alatt a Bizánci Birodalom nyilvánvaló gyengesége és tehetetlensége miatt pedig a Nyugat Bizánc-ellenessége a hódító tervek formájába burkolódzott. A normannok ősi örökségeként Konstantinápoly elfoglalásának ötlete már a második keresztes hadjárat során, VII. Lajos környezetében kísértett; Barbarossa Frigyes keresztes hadjáratának idején ennek megvalósulása közvetlen közelségbe került. Barbarossa, és a normann királyok örököse, VI. Henrik pedig politikai terveinek középpontjába állította ezt. Most, amikor Velence mérlegre tette kereskedelmi- és hatalmpolitikai érdekeit, az eszme valósággá vált. A keresztes háború gondolatának egyre mélyebb elvilágiasodása elérte logikai célját: a keresztes hadjárat hódító eszköz lett, és a keleti keresztény birodalom ellen fordult. Bizonyos körülmények egybeesése könnyítette meg ezt a fordulatot, és hozzájárult ahhoz, hogy a keresztes lovagok a velencei érdekek szolgálatába szegődtek.

A keresztes vitézek Velencében gyülekeztek, hogy velencei hajókon Egyiptom felé utazzanak. Mivel azonban a szállítási költségeket nem tudták előteremteni, ezért a dózse tanácsára úgy döntöttek, hogy a hiányzó összeget a fegyverek segítségével pótolják, és támogatják a tengeri köztársaságot a Velencétől elszakadt Zara visszaszerzésében Magyarországtól. Először itt tért el a keresztes hadjárat eredeti céljától. Velence szolgálatában vonultak hadba a keresztény Magyarország ellen, bár a magyarok királya maga is felvette a keresztet, 1202 novemberében rohammal bevették Zarát,

bár a város lakossága a feszületet a falakra kitűzte. Már ez szimbolizálta ennek a keresztes hadjáratnak a valódi eszmeiségét.

Az első elhajlást aztán nemsokára követte a második is, amely Alexios Angelos hercegnek, II. Isaakios fiának személyével függ össze. A fiatal Alexiosnak sikerült kiszabadulnia abból a börtönből, amelyben megvakított atyjával volt bezárva. Segítség után kutatva sietett Nyugatra, és III. Ince pápával való eredménytelen találkozása után felkereste Sváb Fülöp udvarát, aki megpróbálta VI. Henrik politikáját folytatni, ezért a legnagyobb készséggel támogatta sógorának igényeit a bizánci császári trónra. A közvetlen beavatkozás miatti belső nehézségektől tartva tárgyalásokba bocsátkozott a keresztes vitézekkel és a velenceiekkel, akiket megpróbált megnyerni ahhoz, hogy II. Isaakiost és fiát visszasegítsék a trónra.

A dózsének semmi más nem jöhetett jobban, mint ez az ajánlat, de a keresztes hadjárat vezetője, Monferrati Bonifác is – akinek családját szoros szálak fűzték Kelethez – örömmel avatkozott be a bizánci ügyekbe. Míg a keresztes vitézek a meghódított Zara vidékén töltötték a telet, megjelentek a német császár és védencének követei, és létrejött a mindkét oldalról vágyott egység. A követeléseknek engedve Alexios tetemes pénzüsségeket ígért a kereszteseknek és a velenceieknek, a pápa megnyugtatóására pedig kilátásba helyezte az egyház unióját, és a császári trónra való visszahelyezése után a további keresztes hadjárat erőteljes támogatására kötelezte magát. A keresztes lovagok túlnyomó többsége Dandolo és Bonifác rábeszélését követte: a kísértés nagy volt, és a lelkiismeretük is nyugodt maradt, bár a keresztes hadjárat tovább folytatása a konstantinápolyi expedíció irányába mozdult el a bizánci trónkövetelő által megígért megnövelt pénzeszközök reményében. Alexios még Zarában csatlakozott a keresztes lovagokhoz, és 1203 májusában Korfu szigetén aláírta a már korábban létrehozott megállapodást a keresztes hadjárat eltereléséről, s ezt követően már június 24-én megjelent a keresztes flotta a bizánci főváros, a „minden város királynője” előtt.

Galata bevétele után széttört a lánc, amely elzárta az Aranyszarvhoz vezető bejáratot, és a keresztesek hajói behatoltak a kikötőbe, és megkezdődött szárazföldről a városfalak ostroma. Bár a bizánci őrség és a varégok gárdája kétségbeesett ellenállást tanúsított, 1203. július 17-én Konstantinápoly a keresztesek kezébe került. A szánelvételre méltó III. Alexios császár elmenekült a koronával és a koronaékszerekkel. A vak II. Isaakiost visszaültették a trónra, és fia, IV. Alexios, a keresztesek védelme pedig megkapta a társcsászári koronát.

Konstantinápolyban még bizánci kormányzat volt, a városkapu előtt állomásozó kereszteslovagok jóindulata következtében. Ez a kegy azonban nem tartott sokáig, mert nagyon hamar kiderült, hogy IV. Alexios nem volt abban a helyzetben, hogy betartsa a Zarában és Korfu szigetén tett ígéreteit. Most két tűz közé került: a keresztesek és a velenceiek az azonnali fizetést követelték, és könyörtelenül visszaautasították a haladékra irányuló császári kéréseket, a bizánci lakosság pedig szembeszegült a császárral, mert az behívta a kereszteseket az országba, és önmagát és népét a latinok rabszolgáivá tette. 1204. január végén Konstantinápolyban felkelés tört ki, és IV. Alexios elvesztette nemcsak az igen nagy áron és áldozatokkal megszerzett koronát,

hanem életét is, atyja nem sokkal ezután a börtönben halt meg. A császári trónra V. Alexios néven Dukas Murtzuphlos, III. Alexios néven egyik veje, az egykor a szerbek uralkodójával, Istvánnal összeházasodott Eudokia hitvese került.

Még egyszer győzelmeskedett Bizáncban a latinellenes hangulat, de diadal csak a tragédia záróaktusát siettette. A keresztések közben felkészültek az újabb harcra a bizánci főváros ellen. Megint meg kellett rohamozni Konstantinápolyt, ezúttal azonban nem azért, hogy helyreállítsák a bizánci kormányzást, hanem azért, hogy a Bizánci Birodalom omladékain egy saját birodalmat hozzanak létre. A keresztések és a velenceiek márciusban a bizánci főváros falai alatt apró részletekre kiterjedő szerződést kötöttek a meghódításra váró birodalom felosztásáról és Konstantinápolyban egy latin császári birodalom megalapításáról.¹⁷⁶ Ezután kezdődött meg az ostrom, és jött, aminek jönnie kellett: 1204. április 13-án a bizánci fővárost legyőzte az ostromlók túlereje. A hódítók bevonultak Konstantinápolyba. A keresztések és a velenceiek zsákmánya lett az a város, amely nagy Kónstantin kora óta bevehetetlen volt, és sikeresen ellenállt a perzsák, az arabok, az avarok és a bolgárok támadásainak. Három napon át csak raboltak és gyilkoltak a fényes Konstantinápolyban. Az akkori világ nagy kultúrközpontjának kincseit elherdálták, részben pedig barbár módon megsemmisítették: „Mióta világ a világ, ilyen nagy rablást még sohasem szenvedett el a város” – írja a keresztések történetírója.¹⁷⁷ Maguk az izmaeliták „emberségesebbek és szelídebbek” voltak ezekhez „a férfiakhoz viszonyítva, akik Krisztus keresztjét hordták a vállukon” – jegyzi meg a bizánci tudósító.¹⁷⁸ A hadizsákmány elosztását követte azután a Bizánci Birodalom felosztása, amely megpecsételte az összeomlást, és több mint fél évszázadra a központból a perifériára sodorta a bizánciak újjáépítő erőit.

JEGYZETEK A VI. RÉSZHEZ

1. Vö. C. Neumann: *Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jahrhundert*. Leipzig, 1888.
2. A. Reifferscheid kiad., 2 köt., Leipzig, 1884. Új kiadása francia fordítással és részletes történeti kommentárral: B. Lieb: *Anne Comnène*. *Alexiade*, I–III, Paris, 1937. 43, 45. Angol fordítás: E. Dawes: *The Alexias of the Princess Anna Comnena*. London, 1928. Vö. G. Buckler: *Anna Comnena*. London, 1929 beható vizsgálatát.
3. Nem a fia, mint ahogy korábban feltételezték: vö. S. Wittek – De Jongh: *Le César Nicéphore Bryennios, l'historien, et ses ascendants*. *Byz.*, 23 (1953) 463 skk.
4. Bryennios francia fordítását kínálja H. Grégoire: *Byz.*, 23 (1953) 469–530 és 25/27 (1955/57) 881-től 926-ig.
5. Ezen kézirat (Vatic. gr. 163) összevetését a *Bonni Corpus* hiányos kiadásával kínálja F. Babos: *Symbolae ad historiam textus Cinnami*. Budapest, 1944.
6. Hogy hozzá (és testvéréhez Michaélhoz) az Akominatos melléknevet tévesen csatolták, mutatja Stadtmüller: *Michael Choniates*. 274 skk. Hogyan jutott erre a tévedésre, azt ötle-

- tes módon V. Grumel: De l'origine du nom 'Ακομινᾶτος. *EFBΣ* 23 (1953) 165 skk. magyarázza.
7. Már van egy német kiadása a műnek: F. Grabler in *Byz. Geschichtsschreiber*, VII–IX. Graz–Wien–Köln, 1958.
  8. A vitás kérdéshez, hogy Nikétas Choniátés Kinnamos történeti művét ismerte-e, vö. utoljára V. Grecu: Nicétas Choniátés a-t-il connu l'histoire de Jean Cinnamos? *REB* 7 (1950) 194 skk. Kinnamos és Nikétas Choniátés történeti alkotásairól és kettejük kölcsönös függőségének a kérdéséről lásd A. P. Každan fontos tanulmányát: Εἰς ἃν ὁ Κίνναμος ἰ Νικήτα Χονιάτη. *BSI* 24 (1963) 4–31.
  9. Az F. Uspenskijtől, *Vizantijskij pisatel' Nikita Akominat iz Chon* (1874) 140 skk. Nikétas Choniátés szerzőségével szemben felmerült kételyek megalapozatlanok. Vö. szintén V. Grecu: Autour de De signis de Nicétas Chiniate. *REB* 6 (1948) 58 skk., mely szerint az írás biztosan Nikétas Choniátés egyik műve, méghozzá történeti munkájának alkotórésze.
  10. Bevezetett és kommentált új kiadása: St. Kyriakides: *Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica* (V. Rotolo olasz fordításával). Palermo, 1961. H. Hunger német fordításával, bevezetéssel és magyarázataival in *Byz. Geschichtsschreiber*, III. Graz–Wien–Köln, 1955. Eustathios életéről és művéről vö. K. Bonis: Εὐσταθίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Ἐπετηρὶς τῆς θεολ. σχολῆς τοῦ πανεπιστ. Θεσσαλονίκης, 1 (1950) 45–88.
  11. A legújabb kiadása: Geoffrey de Villehardouin: *La conquête de Constantinople*. Ed. et trad. E. Faral. I–II. Paris, 1938, 1939; Robert de Clari: *La conquête de Constantinople*. Trad. P. Charlot. Paris, 1939.
  12. Vö. az áttekintést Bréhiernél, *L'Église et l'Orient au Moyen Âge. Les croisades* (1921) I skk.
  13. A szöveg a legkényelmesebben megtekinthető Anna Komnéné függelékében: II. 573–576 Bonn (=Migne: *P. G.* 131, 564–568 és *P. L.* 155, 466–470).
  14. Vö. Chalandon: *Alexis I.* 325 skk. Dölger: *Reg.* 1152. Vasiliev: *History.* 386 skk.; Grousset: *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, I (1934) 1 skk.; C. Erdmann: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* (1935) 365. 7. l., aki nagyon valószínűvé tette, hogy ez a hamisítvány 1105–1106 körül keletkezett és mint excitatoriumot – Bohemund propagandájának szolgálatában – egy Bizánc elleni keresztes hadjárat céljából terjesztették. Használóan még E. Joranson: The Problem of the Spurius of Flanders. *Americ. Hist. Rev.*, 55 (1950) 811 skk., aki a levél angol fordítását kínálja, és a régebbi irodalmat behatóan ismerteti.
  15. F. Šišić kiad., *Letopis popa Dukljanina*. Beograd, 1928. régi olasz és horvát fordítással és igen értékes történeti kommentárral. Vö. az új kiadását is (Šišić alapján) jó kommentárral és modern szerbhorvát fordításban: V. Mošin: *Ljetopis popa Dukljanina*. Zagreb, 1950.
  16. V. Corović szerk., *Spisi sv. Save* (1928) 151 skk. P. J. Šafarik: *Pamatky drevniho pisemnictvi jihosl.* (1873) 1 skk. Németre fordította és kommentálta St. Hafner: *Stefan Nemanja nach den Viten des hl. Sava und Stefans des Erstgekrönten*. Graz–Wien–Köln, 1962.
  17. Daničić kiad. 1860 és 1865.
  18. Migne: *P. G.* 126. Ehhez Uspenskij: *Obrazovanie* 1–58 és 10–20, 25–29. Mellékletek; Vasiljevskij: *Pečenegi.* 134–149 és *Ž. M. N. Pr.* 204 (1879) 144–217, 318–348; Zlatarski: *Istorija*, II. 262–350; Xanatalos: *Beiträge.* – A levél bolgár fordítása: Mitrop. Simeon: *Prevod na pismata na Teofilakta Ochridski, archiepiskop bulgarski. Sbornik na Bulg. Akad. na Naukite*, 27 (1931) 1–279. Vö. az előzetes megjegyzéseket a sürgősen szükséges és még

- mindig hiányzó új kiadásához A. Leroy-Molinchén: *Prolégomènes à une édition critique des Lettres de Théophylacte de Bulgarie*. *Byz.*, 13 (1938) 253 skk.
19. Migne, P. G. 133, 1003–1424. A prodromoskérdéshez a további kiadásokról, kéziratokról és az irodalomról vö. Moravcsik teljes körű áttekintését *Byzantinoturcica*, I². 522 skk.
  20. W. Regel: *Fontes rerum byzantinorum*, I. 1 (1892) 131–182; I. 2 (1917) 183–228 (a 2. fasc. számomra nem volt elérhető).
  21. Kiadta és kommentálta R. Browning: A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century. *Balkan Studies*, 2 (1961) 173 skk. Vö. P. Wirth: Das bislang erste literarische Zeugnis für die Stephanskronen. *BZ* 52 (1960) 79 skk.
  22. V. Vasiljevskij kiad., *VV* 1 (1892) 55–132 orosz fordítással és értékes bevezetéssel.
  23. K. Horna kiad., Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses. *BZ* 13 (1904) 313–355.
  24. Tafel: *Eustathii opuscula*. 1832 (ahol mindenesetre M. Psellos több levele Eustathioshoz van rendelve, vö. K. Sathas: *Μεσαιωνικὸ βιβλ.*, IV. 30, 67; (V. 75). Uő.: *De Thessalonica eiusque agro* (1839) 401–439. Migne újranyomtatta, P. G. 135 és 136. Eustathios hét politikai beszédét – a már Tafel által kiadott kettőt és öt addig ismeretlen – közli Regel: *Fontes rer. byz.*, I. 1 (1862) 1–131.
  25. Kiadta és részletesen tárgyalta M. Bachmann: *Die Rede des Johannes Syropoulos an den Kaiser Isaak II. Angelos*. Diss. München, 1935, ahol Sergios Kolybas és Gcörgios Tornikés (Regel kiad., *Fontes rer. byz.*, I., 2) 1193-ban tartott beszédei nagy figyelemre méltatnak. Vö. Dujčev: *Proučvanija*. 52 skk.
  26. K. Sathas: *Μεσαιωνικὴ βιβλ.*, I (1872) 73–136; Uspenskij: *Obrazovanie*. 39 sk. mellékletek; Miller: *Recueil des hist. grecs des croisades*, II (1881) 496–502, 615–619, 737–741.
  27. Sp. Lampros: *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωιλάτου τὰ σωζόμενα*. 2 köt., Athen, 1879–1880. Ehhez lásd Stadtmüller: *Michael Choniates* című kiváló munkáját, amelyben újra kiadta III. Alexios fontos emlékiratát (ὑπομνηστικόν) 283–286.
  28. Zepos: *Jus*, I. 326 skk. A kronológiához Dölger: *Reg.*, 1245.
  29. Tafel és Thomas I [814–1205].
  30. Robert Guiscard Bizánc elleni hadjáratával ötletes módon hozta kapcsolatba a *Roland-ének* bizonyos részeit H. Grégoire: *La Chanson de Roland de l'an 1085*. *Bull. de l'Acad. de Belgique*, 25 (1939) 211 skk. és H. Grégoire et R. de Keyser: *La Chanson de Roland et Byzance, ou de l'utilité du grec pour les romanistes*. *Byz.*, 14 (1939) 265 skk., 689 skk.
  31. Tafel és Thomas I. 51 skk.; Dölger: *Reg.* 1081. Vö. Heyd: *Commerce du Levant*, I. 118 skk.; Kretschmayr: *Venedig*, I. 161 skk.
  32. Vö. Jireček: *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters* (1899) 9 és 50; Šišić: *Geschichte*. 308 skk.; Ferluga: *Viz. uprava u Dalmaciji*. 123.
  33. Vö. Jireček: *Geschichte*, I. 237 sk.; Stanojević: *Istorija Srpskoga Naroda*.³ (1926) 75 skk.; *Istorija naroda Jugoslavije*, I (1953) 248 skk.
  34. A kunokról vö. mindenekelőtt D. Rasovskij fontos vizsgálatsorozatát *SK* 7 (1935) 245 skk.; 8 (1936) 161 skk.; 9 (1937) 71 skk.; 10 (1938) 155 skk. További irodalom Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I². 92 skk.
  35. Vö. B. Lieb: *Alexiade*, II. 141, n. 3. M. Gyóni: Le nom de Βλάχοι dans l'Alexiade d'Anne Comnène. *BZ* 44 (1951) (Dölger–Festschrift) 243. 1. l.
  36. *Alexias II.* 16,15 (Reifferscheid kiad.); II. 144, 2 (Lieb kiad.).
  37. Vö. M. Mathieu: Les faux Diogènes. *Byz.*, 22 (1952) 133 skk.
  38. Vö. a VI. fejezet „Források” alatt. I. Alexios és Flandriai Róbert kapcsolatairól vö. F.-L. Ganshof érdekes tanulmányát: Robert le Frison et Alexis Comnène. *Byz.*, 31 (1961) 57

- skk. A Róbert által tényleg elküldött grófokból álló elitalakulat bizánci szolgálatban Nikomédeiánál a nikaiai emir ellen harcolt, és a levunioni csatában is részt vett.
39. Vö. W. Holtzmann: Studien zur Orientpolitik des Reformpapsttums und zur Entstehung des ersten Kreuzzuges. *Hist. Vierteljahrschr.*, 22 (1924) 167 skk. és Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I. und Papst Urban II. im Jahre 1089. *BZ* 28 (1928) 38 skk.
40. Chalandon érdeme volt, hogy kimutatta, I. Alexios bizánci császár a régebbi nézetekkel szemben a Nyugatot kereszties hadjáratra sohasem szólította fel, és a kereszties hadjárat nemcsak váratlanul, hanem alkalmatlan időpontban is érte. Ezt a felfogást azóta a legtöbb kutató elfogadta, és ezt osztja a kereszties hadjáratok legújabb összefoglalója is: Runciman: *Crusades*, I. 116 skk. Ezzel szemben P. Charanis: Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade. *Byz.*, 19 (1949) 17 skk. és Aims of the Medieval Crusades and how they were viewed by Byzantium. *Church History*, 21, 2 (1952) 3 skk., Synopsis Sathas (Theodór Skutarorés) egyik híradására utal, amely mintha azt mutatná, hogy a bizánci császár egy II. Orbán pápához intézett felhívásában a kereszties hadjáratot ösztönözte volna. Azonban itt egy lényegesen későbbi és latinbarát forrásról van szó. Vö. egyébként D. C. Munro jegyzetét: Did the Emperor Alexius I. ask for Aid at the Council of Piacenza, 1095? *American Hist. Rev.*, 27 (1922) 731 skk. Lásd még P. Lemerle kritikái fejtegetéseit: *Byzance et la Croisade. Relations di X Congresso Intern. di Scienze Storiche*. Roma, 1955. Vol. III. 600 sk., 3. l. A probléma magja azonban nem abban rejlik, hogy I. Alexios segítségért fordult-e a Nyugathoz. Ugyanis ezt megtette, és ismételtén megtette, amihez nem fér kétség. A probléma sokkal inkább arra a kérdésre irányul, hogy a segélykéréseinek mi volt a célja: segédcsapatok toborzása birodalma számára vagy egy nyugati kereszties hadjárat elindításának az ösztönzése? Az utóbbi tervnek a bizánci császárhoz való kapcsolása olyan szándékot és befolyást feltételezne, amelyekről egyáltalán nem lehet szó, és ezenfelül azon tényállás félreismerését is jelentené, miszerint a kereszties mozgalom a nyugati viszonyok eredménye és a nyugati közhangulat kitörése volt.
41. Dölger: *Reg.* 1196, 1200, 1202–1203. A hűberviszonyok tisztán nyugati karakteréről, ahogy a keresztieslovagok Alexios császárhoz álltak, vö. J. Ferluga: La ligesse dans l'Empire byzantin. *ZRVI* 7 (1961) 104 skk.
42. Vö. utoljára Runciman: *Crusades*, I. 301 skk.; J. H. Hill: Raymond of Saint Gilles in Urban's Plan of Greek and Latin Friendship. *Speculum*, 26 (1951) 265 skk.
43. Vö. C. Erdmann: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. (1935) 365 skk.; E. Joranson, The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Count of Flanders. *Americ. Hist. Rev.*, 55 (1950) 820 skk. Lásd a 6. rész 14. jegyzetét.
44. Az államjogilag igen fontos okmány szövegét Anna Komnéné közli: *Alexias*, II. 209 skk. (Reifferscheid kiad.); III. 125 skk. (Lieb kiad.). Dölger: *Reg.* 1243. A szerződés részletes elemzését kínálja J. Ferluga: La ligesse dans l'Empire byzantin. *ZRVI* 7 (1961) 99 skk.
45. Miklosich – Müller III. 9 skk. Dölger: *Reg.* 1254–1255.
46. Vö. Stein: *Untersuchungen*. 29 skk. Bréhier: *Institutions*. 138 skk.
47. Stein: *Untersuchungen*. 21 skk. fejtegetéseit a dux cím megjelenéséről a mondottak alapján kell helyesbíten. Stein ugyanis nem veszi figyelembe, hogy a legfontosabb bizánci témák főkormányzói már a 10. század végén rendszeresen használták ezt a címet, és hogy ettől az időtől kezdve – mint már Skabalanovič: *Viz. gosudarstvo*. 187 skk. is kimutatta – a dux, a katepan és a stratégos között bizonyos rangbeli különbségek álltak fenn (lásd 259. skk.) Vö. Glykatzi – Ahrweiler: *Recherches*. 52 skk. gazdagon dokumentált fejtegetéseit.

48. Vö. Stein: *Untersuchungen*. 57.; R. Guiland: Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine: Drongaire de la flotte, Grand Drongaire de la flotte, Mégaduc. *BZ* 44 (1951) (Dölger – Festschrift) 222 skk., igen alapos összeállítást kínál ezen hivatal forrásokból ismert viselőiről.
49. Stein: *Untersuchungen*. 50 sk. és 56 sk.; R. Guiland: Le grand domesticat à Byzance. *Échos d'Or*, 37 (1938) 53–64.; V. Laurent: *Le grand domesticat. Notes complémentaires*. Ibid. 65–72.
50. Vö. Ch. Diehl: Un haut fonctionnaire byzantin, le logothète τῶν σεκρέτων. *Mélanges Jorga* (1933) 217 skk. Ehhez G. Stadtmüller: *BZ* 34 (1934) 373 skk. ismertetése.
51. Vö. H.-G. Beck: Dcr byzantinische „Ministerpräsident“. *BZ* 48 (1955) 321 skk.
52. I. Alexios korából a teljes értékű arany nomisma mellett hat különféle nomismatípus maradt fenn, amelyek különféle fémfajtákból állnak, lásd Wroth: *Byzantine Coins*, I. LXI és II. 540 skk.
53. Ténylegesen a bizánci nomisma értékvesztése még nagyobb volt. Ehhez, ahogy a következőkhöz a császár fontos döntései (λύσεις) az adószedők hozzá intézett kérdéseire: Zepos: *Jus*, I. 319 skk. Ehhez Vasiljevskij: *Materialy*. 210. köt. 385 skk.; Chalandon: *Alexis I.* 320 skk.; Ostrogorsky: *Steurgemeinde*. 63 skk.; Dölger: *Reg.* 1230, 1234, 1245–1247.
54. Zepos: *Jus*, I. 334. Ehhez Dölger: *Finanzverwaltung*. 75.
55. Vö. az adófajták és a természetbeni terhek mintegy oldalhosszúságú felsorolását I. Alexios okleveleiben: Miklosich – Müller VI. 27 sk., 47 sk.
56. Vö. a felsorolásokat I. Alexios 1086. májusi és 1088. áprilisi okleveleiben: Rouilland – Collomp: *Actes de Lavra*, I. 111 és Miklosich – Müller VI. 47. Lásd az érdekes összeállításokat a bizánci hadsereg etnikai összetételéről a 11. század 70-es és 80-as éveiben: A. Vasiliev: The Anglo-Saxon Immigration to Byzantium. *Annales de l'Inst. Kondakov*, 9 (1937) 58 sk.
57. Vö. Ostrogorsky: *Féodalité*. 26 skk.
58. Habár a bizánci forrásokban a közvetlen bizonyítékok hiányoznak, mégis teljes joggal feltételezhetjük egyrészt a *Moreai krónika*, másrészt pedig a Skadar területére vonatkozó velencei oklevelek számszerű és pontos adatainak ismeretében. Vö. Ostrogorsky: *Féodalité*, 55 skk., 237 skk.
59. Ochridi Theophylaktos – Migne: *P. G.* 126, 532 sk. – az újoncokat jellemző módon πεζοί-nak nevezi. További bizonyítékok: Mutafčiev: *Vojniški zemi*, 53 skk. és Xanatalos: *Beiträge*. 44 skk.
60. Charanis: *Monastic Properties*. 90. tanulmánya a pronoiakérdéshez néhány találó észrevételt tartalmaz, a következtetése azonban téves, amennyiben azt hiszi, hogy a pronoiabirtokon a parasztlakosság a függetlenségét meg tudta őrizni. Éppen úgy Charanis: On the Social Structure and Economic Organisation in the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later. *BSI.* 12 (1951) 142, 152 skk. Vö. mégis Dölger: *BZ* 45 (1952) 476.; Ostrogorsky: *Féodalité*. 71 skk. et passim.
61. Vö. Ostrogorsky: *Féodalité*. 187 skk.
62. F. Uspenskij: Mnenija i postanovlenija konstantinop. pomestnyh saborov XI i XII v. o razdače cerkovnyh imuščestv. *IRAİK* 5 (1900) 1 skk. Vö. továbbá Vasiljevskij: *Materialy*. 202. köt. 400 skk.; Ferradou: *Des biens des monastères à Byzance* (1896) 233 skk.; W. Nissen: *Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077* (1894) 52 skk.; Chalandon: *Alexis I.* XXVIII skk., 233 skk.; Xanatalos: *Beiträge*, 32 skk.; Charanis: *Monastic Properties*. 72 skk.
63. Chalandon: *Alexis I.* 283 ezt jól látta. A gyakran felállított és Chalandon által is megismertelt feltételezés, amely szerint a charistikairendszer a képrombólók monostorelles in-

- tézkedéseikhez kapcsolódik, azért megalapozatlan, mert a charistikaria rendszert magában semmilyen monostorelles tendencia nem jellemezte.
64. Vö. Antiocheiai Jóannés a charistikaria rendszerrel szembeni büntetőprédikációját, amit I. Alexios kortársa szerzett (vö. Chalandon: *Alexis I.* XXVIII sk.): Migne: *P. G.* 132, 1117 skk. (az ikonoklasztákra való utalás itt csak egy polemikus kitérés). Balsamón rosszalta a büntetőprédikációt, és Thessalonikéi Eustathios is a charistikaria rendszer mellett érvelt.
  65. Zepos: *Jus*, I. 302 skk. Dölger: *Reg.* 1085. Ezen ediktumhoz és vitatott kronológiájához vö. V. Grumel: *L'affaire de Léon de Chalcédoine. Le chrysobulle d'Alexis Ier sur les objets sacrés. Ét. byz.*, 2 (1949) 126 skk.
  66. Vö. Grumel: i. m. 131 skk.
  67. Vö. D. Angelov: *Der Bogomilismus auf dem Gebiet des byzantinischen Reiches* (1948) 12 skk. és más; St. Runciman: *The Medieval Manichee* (1946) 69 skk.; D. Obolensky: *The Bogomils* (1948) 197 skk.
  68. Vö. F. Uspenskij: *Deloproizvodstvo po obvineniju Ioanna Itala v eresi. IRAIK* 2 (1897) 38 skk. és *Očerki* 146 skk.; Hussey: *Church and Learning.* 89 skk.; S. Salaville: *Philosophie et Théologie ou épisodes scolastiques à Byzance de 1059 à 1117. Echos d'Or.*, 29 (1930) 141 skk.; P. E. Stephanou: Jean Italos, philosophe et humaniste. *Orient. Christ. Anal.*, 134 (1949); J. Dujčev: L'umanesimo di Giovanni Italo. *Studi biz e neoell.*, 5 (1939) 432 skk.; B. Tatakis: *La philosophie byzantine.* Paris, 1949. 210 skk.; P. Joannou: *Christliche Metaphysik in Byzanz*, I. *Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos.* Ettal, 1956.
  69. Vö. I. Alexios számos kiváltság- és ajándékozó oklevelét Christodulos és a patmosi Prodromos-monostor számára: Dölger: *Reg.* 1123, 1139, 1141, 1147, 1150, 1153, 1170, 1214.
  70. Teljesen tarthatatlan a bizánci feudalizmus visszavezetése a Nyugatról való átvételre, habár ezen nézetet a tudományban gyakran képviselték, és még ma is sokan képviselik. Vö. ezzel szemben D. Angelov: *Feodalizmът във Vizantija. Istor. Pregled*, 2 (1946/47) 217 skk. M. J. Szuzjumov: *K voprosu ob osobennostjach genezisa i razvitija feodalizma v Vizantii. VV* 17 (1960) 3 skk.
  71. A császár és az alattvalók között elképzelhetetlen maradt a nyugati feudalizmusra jellemző tipikus kétoldali hűségviszony. Vö. mégis N. Svoronos: *Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle. REB* 9 (1951) 106 skk. J. Ferluga: *La ligesse dans l'Empire byzantin. ZRVI* 7 (1961).
  72. Az udvari ünnepeknél a császár és a császárnő mellett Anna Komnénét és vőlegényét is megemlíti: *Alexias I.* 204. 8 (Reifferscheid kiad.); II. 62, 13 (Leib kiad.).
  73. Jóannés Komnénos trónutódlása és I. Alexiosnak a Dukas családtól való elszakadása közötti összefüggést Chalandon: *Alexis I.* 371 skk. mutatta ki.
  74. Vö. Ch. Diehl ragyogó esszéjét Anna Komnénéről: *Figures*, II. 26–52; Eiréné Dukasról, ib. 53–85; Anna Dalassénáról, ib. I. 317–342.
  75. Nik. Choniátés 63 sk.
  76. Tafel und Thomas I. 96.; Dölger: *Reg.*, 1304.
  77. A kronológiához E. Kurtz: *Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos. BZ* 16 (1907) 86.
  78. Nik. Choniátés 23,2.
  79. Ezen esemény bizonytalan időrendjéhez vö. B. Radojčić: *O hronologiji ugarsko-vizantijskih borbi i ustanku Srba za vreme Jovana II Komnina. ZRVI* 7 (1961) 177 skk. Lásd még A. P. Každan: *Voprosy istorii.* 1962. 2. füz., 202.

80. Vö. N. Adontz: L'aïeul des Roubéniens. *Byz.*, 10 (1935) 185 skk.
81. Chalandon: *Les Comnènes*, II. 110 skk., 119 skk.
82. Chalandon: Domination normande, II. 1 skk. Caspar: *Roger II. und die Gründung der normanisch-sizilianischen Monarchie* (1904).
83. Dölger: *Reg.* 1312.
84. R. Browning: The Death of John II Comnenus. *Byz.*, 31 (1961) 229 skk. szerint valószínűleg itt nem balesetről, hanem merényletről volt szó.
85. Chalandon: *Les Comnènes*, II. 200 skk., 226 skk. Ch. Diehl: *La société byzantine à l'époque des Comnènes* (1919) 13 skk., 23 skk.
86. Vö. P. Lamma: *Comneni e Staufer*, I. (1955) 43 skk.
87. Kinnamos részletes beszámolója mutatja a viszony kiéleződését, mely szerint Konstantinápoly falai előtt a németek és bizánciak között még egy háborús összetűzésre is sor került. (Kinnam. 77). Kugler: *Studien zur Gesch. d. zweiten Kreuzzuges* (1866) 36 skk. és *Annalekten zur Geschichte d. zweiten Kreuzzuges* (1878) 60 skk. ellentétben Giesebrecht: *Gesch. d. deutschen Kaiserzeit*, IV (1877) 479 skk. és Kap-Heer: *Kaiser Manuel*. 16 skk. Kinnamos jelentésének és név szerint az általa közölt Manuel és III. Konrád közötti levélváltásnak a jelentőségét akarták kétségbe vonni. Ezt a nézetet joggal utasította el Chalandon: *Les Comnènes*, II. 279. Vö. Dölger: *Reg.* 1360.
88. Jellemzőek erre I. Manuel és II. Orbán pápa 1146. augusztusi és 1147. márciusi levelei. Vö. W. Ohnsorge: Ein Beitrag zur Geschichte Manuels I. von Byzanz. *Brackmann-Festschrift* (1931) 371 skk. és V. Grumel: Au seuil de la deuxième croisade: deux lettres de Manuel Comnène au pape. *Études byz.*, 3 (1945) 142 skk. A német és francia királytól való hűbér-eskü követelését Manuel a második írásában csendben feladja.
89. A második keresztes hadjárat legújabb részletes bemutatása: Runciman: *Crusades*, II. 264 skk. Lásd P. Lamma: *Comneni e Staufer*, I (1955) 56 skk.
90. Chalandon: *Les Comnènes*, II. 317 skk. és *Domination normande*, II. 136 sk.
91. V. Vasiljevskij: *Sojuz dvuch imperij*. Trudy, IV. 45 skk. Vö. G. Vernadskij: Relations byzantino-russes au XIIe siècle. *Byz.*, 4 (1927/28) 269 skk.
92. Vö. A. Vasiliev: Manuel Comnenus and Henry Plantagenet. *BZ* 29 (1929–30) 233 skk.
93. Vö. Chalandon: *Les Comnènes*, II. 349 skk. és The Later Comneni. *Cambr. Med. Hist.* IV. 369.
94. Sp. Lampros: Αὐτοκράτορων τοῦ Βυζαντίου χρυσόβουλλα καὶ χρυσὰ γράμματα ἀναφερόμενα εἰς τῆς ἑνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν, Νέος Ἑλληνομνήμων 11 (1914) 109–111 = Theiner-Miklosich: *Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum graecae et romanae* (1872) 4–6.; Dölger: *Reg.* 1303. A kor meghatározásához (1141, nem 1126): J. Haller: *Das Papsttum*, II. 2 (1939) 555. Amit itt Jóánnész császár előad, az valójában nem csupa „généralités sur les bienfaits de la réunion” (így Chalandon: *Les Comnènes*, II. 163), hanem egy nagy politikai program a római világhatalom kialakítására bizánci jogar alatt.
95. Amennyiben J. Haller i. h. úgy véli, hogy Manuel „eredetileg nem akart többet elérni, mint Apulia és Kalabria visszafoglalását és a kellemetlen velenceiekkel szemben egy támaszpontot Anconában”, úgy látszik félreértelmezi, Manuel politikájának tényleges célját és benne a bizánci császárság tradicionálisan univerzális törekvéseinek megtestesülését. Természetesen az „eredetileg”-ben lényeges korlátozás található.
96. Kinnamos 186, 16.
97. Kinnamos 182, 13.

98. Thessalonikéi Eustathios: Regel: *Fontes rerum byzantinorum*, I. (1892) 39. Még Balduin utódainak idejéből a betlehemi születési templomban található 1169-ből származó felirat az első helyen „a nagy biborbanszületett Manuél Komnénos basileiust” említi, és csak utána a „nagy jeruzsálemi királyt, Amalrichot”. Vö. Vincent et Abel: *Bethléem: Le sanctuaire de la Nativité* (1914) 157 skk.; G. de Jerphanion: *Orient. Christ.* 1935, 239 skk. Chalandon II. 449; Vasiliev: *History*, 427.
99. Kinnamos 187 sk.
100. Vö. G. Ostrogorsky: Die byzantinische Staatenhierarchie. *SK* 8 (1936) 56.
101. Vö. Gy. Moravcsik: Pour une alliance byzantino-hongroise. *Byz.*, 8 (1933) 555 skk.; F. Dölger: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. *Archivum Europae Centro-orient.*, 8 (1942) 3/4 füz. 5skk.
102. Mint Kinnamos 223 mondja, Ulászló Manuél λίζιος-a volt (vö. prágai Vicentius: *M. G. H. SS.* XVII, 681). A bizánci történetírók felfogása szerint ez a feudális kifejezés nem jelentett mást, mint önkéntes szolgát: δοῦλος ἐθελοδουλος.
103. Dölger: *Reg.* 1455. Vö. Šišić, *Povijest*, II. 80 skk.
104. Vö. Šišić, *Povijest*, II. 91.
105. Vö. Gy. Moravcsik: Pour une alliance byzantino-hongroise. *Byz.*, 8 (1933) 555 skk.; F. Dölger: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. *Archivum Europae Centro-orient.*, 8 (1942) 3/4 füz. 5 skk.
106. Vö. G. Ostrogorsky: Urum-despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz. *BZ* 44 (1951) (F. Dölger-Festschrift) 448 skk.; R. Guillard: Études sur l’histoire administrative de l’Empire Byzantin. Le despote. *REB* 17 (1959) 52 skk.; Ferjančić, *Despoti*, 27 skk.
107. A kronológiához utoljára R. Novakovič: Kad se rodio i kad je počeo da vlada St. Nemanja? *Istor. glasnik*, 1958. 3/4 füz. 165 skk.
108. Kinnamos 287.
109. Thessalonikéi Eustathios: Regel kiad. *Fontes rerum byz.*, I. 43 skk. Konst. Manasses. Kurtz kiad. *IV* 12 (1906) 89, 44 skk.
110. Vö. Grabar: *Empereur*. 40 skk., 84, forrásmellékletekkel.
111. Dölger: *Reg.* 1488, 1497, 1498 (Genova), 1499 (Pisa).
112. Mindenesetre Nikétas Choniatés 225. feltételezi, hogy Velence és II. Vilmos normann király szövetségkötése kényszerítette I. Manuél engedelkenységre és ösztönözte a velenceieknek jogaikban való helyreállítására és kártérítés nyújtására. Andreas Dandolo krónikája (Muratori XII, 309) és a 13. század elejéről származó *Dózse-krónika* (*MGH SS* XIV. 92) után Bizánc és Velence kapcsolatát csak I. Andronikos alatt állították ismét vissza. A legtöbb kutató, Chalandon: *Les Comnènes*, II. 592.; Heyd: *Commerce du Levant*, I. 220.; Kretschmayr: *Venedig*, I. 261. és sokan mások Choniatés híradását helyezték előbbre (én is ehhez a nézethez csatlakoztam ezen mű korábbi kiadásában). Ezzel szemben már F. Cognasso: *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzo alla morte di Manuele Comneno*. Torino, 1912. 249 skk. a velencei források nagyobb hitelessége mellett érvelt. Cognasso fejtegetéseinek ismerete nélkül N. P. Sokolov: K voprosu o vzaimootnošenijach Vizantii i Venecii v poslednie gody pravlenija Komninov. *IV* 5 (1952) 139 skk. is ezen tézis mellett lépett fel, és méghozzá áttörő érvekkel, amelyek a *Documenti del commercio veneziano*, ed. della Rocca e lombardo (Torino, 1940) adataira támaszkodnak.
113. Ezt Kap-Heer: *Kaiser Manuél*. 90 skk., akinek ábrázolását óvatosan szabad használni, igen szépen ismertette.
114. Nik. Choniatés 391 sk.

115. Vö. W. Ohnsorge: Ein Beitrag zur Geschichte Manuels I. von Byzanz. *Brackmann-Festschrift* (1931) 371 skk.
116. Dölger: *Reg.* 1446.
117. Vö. A. Vasiliev: Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon. *BZ* 27 (1927) 288 skk.
118. Nik. Choniátés 248. Vö. Manuel levelét II. Henrik angol királyhoz: *Chronica mag. Rogeri de Houedene* (W. Stubbs kiad.) II, 102–104; angol fordítása: A. Vasiliev: Manuel Comnenus and Henry Plantagenet. *BZ* 29 (1929/1930) 237–240. P. Wirth: Kaiser Manuel Komnenos und die Ostgrenze, Rückeroberung und Wiederaufbau der Festung Dorylaion. *BZ* 55 (1962) 22 skk.
119. Közölve: Kap-Heer: *Kaiser Manuel*. 156 sk.
120. A besenyőkről Kinnamos 8. A szerbekről Nik. Choniátés 23,11: καὶ κατὰ τὴν Νικομήδους ἐπαρχίαν ἀποτάξας αὐτῷ κατοίκησιν καὶ γῆν διαρκευτάτην ἀποδασάμενος, τὸ μὲν τοῦ δορυκτῆτι λεῶ τοῖς στρατεύμασιν ἐγκατέμιξε, τὸ δὲ παρῆκεν εἰς δασμοφόρησιν.
121. Kinnamos 103.
122. Kinnamos 120.
123. Nik. Choniátés 273. Ehhez Ostrogorskij: *Féodalité*. 28 skk.
124. Zepos: *Ίus*, I. 381 skk.; Dölger: *Reg.* 1418 és 1419. Ezen intézkedéseket megemlíti: Nik. Choniátés 270 sk. és Kinnamos 276. Vö. Charanis: *Monastic Properties*. 82 skk.
125. Dölger: *Reg.* 1333 és 1398. A két rendelet csak Balsamón (Rhalles-Potles II, 653) említéséből ismert. Az indukciós adatokra való tekintettel Dölger az első rendeletet 1143, 1158 vagy 1173 szeptemberére teszi, a megismétlését 1156 vagy 1170 februárjára. Nyilvánvalóan így kiesik az 1173-as év mint az első rendelet időpontja. Minden valószínűség szerint az első rendelet 1158 szeptemberében, röviddel az 1158 márciusában kiadott tilalom után jelent meg, amely a monostorbirtokok további gyarapítását megtiltotta. A második rendeletet pedig 1170 februárjában.
126. Vö. a jellemző immunitás formulát a konstantinápolyi és a környéken fekvő monostorok számára az 1158 márciusban kiadott, fenn már említett chrysobullosában (Zepos: *Ίus*, I. 384): „Ὅγυ κίβάνηα α κασζάρη κελσέγ, ηογυ αη κελμύττ μοναστοροκ ιγατλαναη αη αδόβέρλόκ μυντ α ηατλμυκ ές ηατάρκορुक αλά ηεμ ταρτοζόκνακ τεκυντσεκ, ές υγυανηλ μόνον, αηογυαν αη αδόβέρλόκ αη αλάκυκ ηεμ ρεμδετ ηεμάρκβαν σεμμυλην αδόσσεδése ηογγαλ σεμ ρεμδελκεκνεκ, α μοναστοροκ ιγατλαναη αη αδοτ ηεμα αδόβέρλόη, ακηκ αλά εκεν ιγατλανοκ ταρτοζνακ, ηεμ μυντ αδόβέρλόκετ κελ τεκυντετβε νενη.”
127. Nik: Choniátés 272 sk.
128. Skylitzés – Kedrén. II. 652.
129. Nik. Choniátés 273.
130. Nik. Choniátés 265 sk.
131. Kinnamos 275.; Dölger: *Reg.* 1476.; Chalandon: *Les Comnènes*, II. 611 sk.; A. Hadjinicolaou – Marava: *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*. Athen, 1950, 54 skk., 94 skk.
132. Diehl: *Figures*, II. 86 skk. Andronikos igen életszerűen megírt életrajzát és mély benyomást tevő karakterképét adja.
133. Thessalonikéi Eustathios egy észrevétele szerint – *Opuscula*. Tafel kiad., 270 skk. – Andronikosnak igen ellentmondásos természete volt, mind a legnagyobb dicsérettel, mind a legkeményebb szemrehányásokkal lehetett róla szólni, mindig aszerint, hogy lényének éppen melyik oldala volt a szem előtt. E recept alapján írt a kor legjelentősebb törté-

- netírója, Nikéas Choniatés, akinek tudósításában minden átmenet nélkül a legnagyobb csodálat után az utálat és iszonyat szavai következnek. Mindenesetre naiv ábrázolása közelebb van a történeti igazsághoz, mint a legtöbb modern történetíróé, akik Andronikosban vagy csak egy zsarnokot láttak, vagy gonosztetteinek igazolását keresték.
134. Nik. Chon. 430.
135. Nik. Chon. 422. Összehasonlíthatjuk Nikéas Choniatés ezen közléseivel testvérének az athéni metropolita Michaél Choniatésnek egybehangzó híradásait, akinek levelei és beszédei az attikai viszonyokra vetnek fényt: Michaél Chon.: Lampros kiad. I. 142 skk., 157 skk.; II. 54.
136. Nik. Chon. 423 skk.
137. Nik. Chon. 424.
138. M. J. Szuzjumov: Vnutrennjaja politika Andronika Komnina i razgrom prigorodov Konstantinopolja v 1187 godu. *VV* 12 (1957) 64 sk. az elégtelen bizonyítékok alapján azt hiszi, hogy I. Andronikos alatt a pronoiarendszer feladásáról beszélhetünk. Másrészt azonban vitatja, hogy Andronikos terrorja az arisztokrácia mint olyan ellen irányult volna. Nem meggyőző azon tézise, hogy Andronikos politikája a konstantinápolyi kereskedők érdekeit szolgálta.
139. A források N. Radojčić: *Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolu* (1907) 25., 3. l.-ben található.
140. Gy. Moravcsik: Pour une alliance byzantino-hongroise. *Byz.*, 8 (1933) 555 skk. érdekes megjegyzéseket tesz III. Béla politikájáról, de túl messzire megy akkor, amikor a magyar királyról azt feltételezi, hogy a bizánci császári trónra akart kerülni, és így magyar oldalról akarta megvalósítani Manuél tervét a bizánci-magyar államunióról.
141. Vö. Jireček: *Geschichte*, I. 264 skk.
142. Wroth: *Byz. Coins*, II. 597 sk.
143. Reichersperg évkönyveiben, *MGH. SS. XVII*, 511 (Dölger: *Reg.* 1563), szereplő Šalāh ad-Dīnnal kötött szerződés tényében semmilyen okunk nincs kételkedni. Vö. most Ch. M. Brand: The Byzantines and Saladin, 1185–1192: opponents of the Third Crusade. *Speculum*, 37 (1962) 167 skk., 181.
144. Lásd fent a 112. jegyzetet. A Velencével való kereskedelmi kapcsolatok normalizálása nem jogosít fel arra a végkövetkeztetésre, hogy Andronikos – ahogy F. Cognasso: *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alle morte di Manuele Comneno* (1912) 294 skk. és Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II Angelo. *Bessarione*, 19 (1915) 44 skk. feltételezte – a latinellenes politikáját feladta volna. Erre utal joggal M. J. Szuzjumov: Vnutrennjaja politika Andronika Komnina. *VV* 12 (1957) 66. szemben M. Frejdenberg: K istorii klassovoj bor'by v Vizantii v XII veke. *Uč. zap. Vėlikolukskogo gos. ped. inst.* 1954. 37.
145. Thessalonikéi Eustathios, Kyriakidis kiad., 110 skk., mint szemtanú tudósít erről.
146. Nikéas Choniatés 584. Vö. Mich. Choniatés II. 99 (Lampros kiad.).
147. Különösen tanulságos ebben a tekintetben Mikhaél Choniatés ὑπομνηστικόν-a III. Alexios császárhoz 1198-ból: Lampros kiad. I. 307–311; új kiadása Stadtmüller: *Michael Choniates*. 283–286.
148. Így 1197/1198-ban az attikai körzetben. Vö. Mich. Choniatés hypomnestikonját: Lampros I. 308; Stadtmüller: *Michael Choniates*. 283 sk. és ehhez Stadtmüller 174. és 289. észrevételeit.

149. Vö. Lemerle: Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe croisade d'après deux documents inédits des archives Lavra. *REB* 19 (1961) 258 skk. érdekes tanulmányát.
150. Vö. a bizánci themák felsorolását III. Alexios 1198 novemberi Velence számára kiadott chrysobullosában: Zepos: *Jus*, I. 469–480 (= Tafel und Thomas I. 248–278). Dölger: *Reg.* 1647.
151. Erre a fejlődésre már Stein: *Untersuchungen*. 19 skk. utalt. Vö. Stadtmüller: *Michael Choniates*, 145 sk.
152. A kronológiához vö. J. Dujčev: La date de la révolte des Asénides: *BSL*. 13 (1953) 227 skk.
153. Nik. Choniatés 482, 15–17. és ahhoz Uspenskij: Značenie vizantijskoj i južnoslavjanskoj pronii. *Sbornik* V. I. Lamanskomu (1883) 32. Zlatarski: *Istorija*, II. 435 sk. Ostrogorski: *Féodalitúé*, 53 sk.
154. Vö. Uspenskij: *Obrazovanie*: 66 skk.
155. A második Bolgár Birodalom etnikai összetétele nehéz és sokat vitatott kérdés. Nikétas Choniatés erre vonatkozó ismertetéseiben feltűnő módon nem bolgárokról, hanem vlachokról van szó, és őrölk szólnak a kortárs nyugati források is (Ansbert, Robert de Clari, Villehardouin). Ezzel szemben a kortárs szláv források a következő korszak bizánci történetíróihoz hasonlóan, már Geórgios Akropolitésszel kezdve, a vlachokról semmit sem árulnak el. III. Ince és Kalojan közti levélváltásban a bolgár uralkodót a pápa ismételtlen a bolgárok és vlachok uraként szólítja, és négy levelében pedig Kalojan magát is imperator totius Bulgarie et Vlachie és egy levelében pedig imperator Bulgarorumként (új kiadása I. Dujčev: Innocentii PP. III epistolae ad Bulgariae historiam spectantes. *Godišnik na Sofijsk. Univ., Ist.-filol. Fak.*, 37. 3 [1942] Nr. II, XV, XVIII, XXX, és IX) nevezi. Ámde Kalojan nemcsak magát, de Simcont, Petert és Samuelt is mint imperatores Bulgarorum et Vlachorum (ib. Nr. XV) jelöli, és Nik. Choniatés 482, 3 nyomatékosan közli, hogy a Háma-vidék barbárjait, akiket korábban moesiaiaknak hívtak, most vlachoknak nevezik (τοὺς κατὰ τὸν Αἰῶμον τὸ ὄρος βαρβάρους, οἱ Μυσοὶ πρότερον ὠνομάζοντο, νυνὶ δὲ Βλάχοι κυκλῆσκονται); Th. Skutariotés (Sathas VII. 370. 19) magyarázatként később hozzáfűzi: Βλάχοι δὲ νῦν καὶ Βούλγαροι. Ez arra a végkövetkeztetésre vezet minket, hogy akkoriban a vlach elnevezéssel – amit jelzőként használtak, és mint ismeretes, nemcsak etnikai értelemben, hanem gyűjtőfogalomként is szolgált a pásztortörzsek számára – a régi Moesia, illetve az akkori Paristrion thema lakosságát illették. Mivel a bolgárokon mindenekelőtt a Bulgaria thema, azaz Makedónia lakosságát értették (vö. Mutafčiev: Proizchodūt na Asenevci. *Maked. Pregled*, IV. 4 [1928] 1 skk. és *Istorija*, II. 36 skk.; Dujčev: i. m. 85 skk. és Proučvanija 45 sk.; Zlatarski: *Istorija*, II. 416 skk.). N. Bănescu: *Un problème d'histoire médiévale. Création et caractère du second empire bulgare*. Bucarest, 1942 felveti azt a véleményem szerint egyedül lehetséges magyarázatot, melyben Uspenskij és Zlatarski bizonyos tarthatatlan érveit megcélózta, és így bizonyítani vélte, hogy a második Bolgár Birodalom a vlachok alkotása volt. Ezzel szemben Nikétas Choniatés híradásához semmilyen találó magyarázatot sem volt képes kínálni, és mind Skutariotés glosszáját, mind pedig Kalojan és III. Ince levelezését figyelmen kívül hagyta. Vö. R. L. Wolff: The „Second Bulgarien Empire”. Its Origin and History to 1204. *Speculum*, 24 (1949) 167 skk. Nem lehet kétséges, hogy az Asenida Birodalom Bolgár Birodalom volt. Természetesen azért a vlachok, valamint a kunok részvételét ezen birodalom kialakulásában nem tagadhatjuk, és nem csatlakozhatunk

- Mutafčiev véleményéhez, miszerint ebben az időben a bolgár területen nem voltak vlach néptörzsek. Az a tény, hogy akkoriban Bulgária lakosságát vlachoknak szokták nevezni, elég érthetően bizonyítja ennek ellenkezőjét. Lásd V. G. Vasiljevskij: *ŽMNP* 204 (1879) 173 skk. levont következtetéseit [Uspenskij kritikája: *Obrazovanie*]. Vö. utoljára Litavrin: *Bolgarija i Vizantiya*, 431 skk. – Ami Peter és Asen testvéreket illeti, Vasiljevskij i. m. szerint bolgár–vlach származásúak voltak. Zlatarski: *Potekloto na Petra i Asenja. Spisanie na Bŭlg. Akad.*, 45 (1933) 7 skk. szerint egy előkelő bolgár–kun nemzetség sarjai voltak (hasonlóan már Uspenskij: *Obrazovanie* 105 skk.) Mutafčiev: i. m. 3 skk. az orosz származást feltételezi, melyben a korabeli orosz letelepedések gyakoriságára utal az Al-Duna vidékén, és más oldalról kiemeli, hogy az Asen kun név az óorosz krónikákban igen gyakran előfordul, és hogy az orosz herceg Jurij Dolgorukij 1107-ben Asen kun herceg egyik unokáját vette feleségül, és az ebből a házasságból született Vasilko I. Manuél császártól négy Duna menti várost kapott. V. Nikolaev: *Potekloto na Asenevci i etničeskijat karakter na osnovanata ot tjach dŭržava*. Sofia, 1940 az összes korábbi magyarázatot visszatámasztotta, és ezzel szemben azt a régóta lehetetlenként elutasított tézist képviseli, hogy Peter és Asen a régi bolgár cárdinasztia leszármazottai. Lásd D. Angelov: *BSI*. 9 (1948) 358. elutasító ítéletét.
156. II. Isaakiosról kedvezőbb ítéletre jutott M. Bachmann: *Die Rede des Joh. Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos*. München, 1935.
157. D. Rasovskij: Rol' Polovcev v vojnach Asenej s vizantijskoj i latinskoj imperijami v 1186–1207 g. *Spisanie na Bŭlg. Akad.* 1939. 203 skk. szépen kimutatta, hogy a kunok részvétele a bizánci–bolgár, mint ahogy a későbbi latin–bolgár harcok kimenetelében mindig döntő jelentőségű volt, és hogy a kunok klimatikus okokból a nyári harcokban sohasem vettek részt.
158. Vö. Zlatarski: *Istorija*, II. 472 skk.
159. Dölger: *Reg.* 1581.
160. Vö. M. Paulowa: *BSI*. 5 (1933/34) 235 skk.
161. Dölger: *Reg.* 1591. Vö. Ch. M. Brand: *The Byzantines and Saladin, 1185–1192: Opponents of the Third Crusade. Speculum*, 37 (1962) 170 skk.
162. Dölger: *Reg.* 1603.; K. Zimmert: *Der Friede zu Adrianopel. BZ* 11 (1902) 303 skk. Vö. uő.: *Der deutsch-byz. Konflikt vom Juli 1189 bis Februar 1190. BZ* 12 (1903) 42 skk.
163. Jireček: *Geschichte*, I. 273 sk. M. Bachmann: *Die Rede des Johannes Syropulos an Isaak II. Angelos*. München, 1935. 68 skk.
164. Vö. M. Laskaris: *Viz. princeze*. 7 skk.
165. Vö. tanulmányomat: *Die byz. Staatenhierarchie. SK* 8 (1936) 41 skk.
166. Vö. V. Laurent: *La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade. Revue du Sud-Est Europ.*, 18 (1941) 109 skk.; N. Radojčić: *Promena u srpsko–magjarskim odnosima krajem XII veka. Glas Srpske akad. nauka*, 213 (1954) 1 skk.
167. Nik. Choniatés 605.
168. A Szent Sava által írt *Vita Stephan Nemanja* című műben a 6703. (=1195) év március 25-e van megadva, de ez az évszám biztosan nem Savától származik, hanem későbbi betoldás. Már J. Pavlović: *Hronološke beleške sv. Save o Stevanu Nemanji. Glasnik srp. uč. društva*, 47 (1879) 284 skk. azt a nézetet képviselte, hogy Nemanja leköszönése 1196-ra tehető, és ehhez a nézethez csatlakozott ezután majdnem a teljes szerb történetkutatás. Ez ellen lépett fel V. Corović: *Pitanje o hronologiji u delima sv. Save. Godišnjica N. Cupića*, 49 (1940) 65 skk. és újabban R. Novaković: *Jedan pokušaj tumačenja Savinih hronoloških*

podataka u žitiju sv. Simeuna. *Ist. glasnik*, 1955. 3/4. 96 skk. is az 1195-ös év mellett állt ki. E dátum elfogadása bizonyos akadályba ütközik, hacsak, mint ahogy Corović tette, Nemanja 1195. április 8-i leköszönését nem a bizánci trónváltásokkal hozza kapcsolatba. A relatív nagy időköz, ami az 1195. április 8-i bizánci államcsíny és Nemanja 1196. március 25-i lemondása között van, zavarja, ahogy R. Novaković: Kada se rodio i kada je počeo da vlada St. Nemanja? *Ist. glasnik*, 1958. 3/4. 181. joggal kiemeli, hogy Nemanja elhatározása biztosan már hosszabb ideje a nyilvános lemondás előtt megért.

169. Vö. a következőkhöz Zlatarski: *Istorija*, III. 82 skk.; Mutafčiev: *Istorija*, II. 45 skk.
170. Vö. Norden: *Papsttum und Byzanz*. 122 skk. Eltérő ezzel szemben W. Leonhardt: *Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI.* (1923), mely szerint Henrik a Bizánci Birodalom meghódítására sohasem gondolt. Vö. Dölger: *Reg.* 1619. találó ellenvetéseit.
171. Nikéas Choniatés 631,4. Eredetileg VI. Henrik 30 mázsát követelt (ib. 630,16)
172. Nikéas Choniatés 631 sk.
173. Vö. III. Ince 1189. augusztusi válaszevelét (Epist. I. 353; Migne: *PL.* 214, B.C.). Norden: *Papsttum und Byzanz* 134.
174. Tafel und Thomas I. 189 skk.; (Dölger: *Reg.* 1576 (vö. 1577, 1578, 1589, 1590); (Tafel und Thomas I. 248 skk.; Dölger: *Reg.* 1647.
175. A legújabb áttekintés A. Frolov: *Recherches sur la déviation de la IVe Croisade vers Constantinople.* Paris, 1955.
176. Tafel und Thomas I. 464–88.
177. Villehardouin: *La conquête de Constantinople.* E. Faral kiad., T. II (1939) 52: „Et bien tesmoigne Joffrois de Villehardoin li mareschaus de Champagne a son escient par verité, que, puis que li siècles fu estorez, ne fu gaainié en une ville.”
178. Nikéas Chon. 761–762. Mint szemtanú írta le a keresztesek konstantinápolyi dühöngését Nikolaos Mesarités ephesosi metropolita testvérének Jóannésnak írt epitaphiosában: Heisenberg: *Neue Quellen*, I. 41 skk.

A LATIN URALOM ÉS A BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG RESTAURÁCIÓJA

FORRÁSOK

A latin uralom első éveit NIKÉTAS CHONIATÉSnek az előbbieken említett, 1206-ig terjedő történeti műve írja le.¹ A nikaiai Bizánci Császári Birodalom tulajdonképpeni történetírója GEÓRGIOS AKROPOLITÉS (1207-től 1282-ig), aki tudósként és államférfiként is kitüntette magát. Idősebb tanuló társa, majd pedig később tanítója volt II. Theodóros Laskaris trónvárományosnak, 1246-ban λογοθέτης γενικού-nak, később pedig nagy logothetésnek nevezték ki, a lyoni uniós zsinaton a császár képviselőjeként és a bizánci küldöttség vezetőjeként jelent meg. Ennek a jól értesült kortársnak a tollából származik egy ΝΡΟΝΙΚΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ, amely világosan és ügyesen vázolja fel az eseményeket Konstantinápoly keresztes ostromától és elfoglalásától egészen a császárváros visszahódításáig a bizánciak által (1203–1261).² Akropolités egyéb írásai közül elsősorban a III. Jóannés Vátatzésre vonatkozó epitáfiumnak (sírvers) van történeti értéke.³ Kompilációs mű a kysikosi THEODÓROS SKUTARIÓTÉS 1282 után megfogalmazott krónikája, amely a világ teremtésétől egészen Konstantinápoly visszafoglalásáig (1261) terjed. A Komnénosok előtti korszakot egészen röviden tárgyalja, munkájának főrésze azonban kivonat Nikéas Choniatés és Geórgios Akropolités műveiből. Ennek ellenére az Akropolitésre támaszkodó rész több olyan pótlólagos anyagot is tartalmaz, amelyben a munka sajátos és fontos forrásértéke rejlik.⁴ Akropolités munkája folytatásának tekinthetjük GEÓRGIOS PACHYMERES nagyon jelentős történeti művét (1242-től mintegy 1310-ig), akit Krumbacher a 13. század legnagyobb bizánci polihisztorának nevezett. A mű átfogja az 1255-től mintegy 1308-ig terjedő időszakot, és a legrészletesebb és egyetlen kortársi ábrázolását adja VIII. Michaél Palaiologos mozgalmas uralkodási idejének. Pachymerésre jellemző a hangsúlyozott görög–orthodox álláspont és a római unió tervének merev elutasítása, valamint a hajlam a terjengős dogmatikai fejtegetések iránt, amely az egyik jellemző vonása marad a Palaiologos-korszak további bizánci történetírásának is. Az egyetemes műveltségű NIKÉPHOROS GRÉGORAS (1295–1359), akinek a négy, 1204-től egészen 1359-ig jutó történeti művéről a következő részben majd többet kell mondanunk, tömör formában tárgyalja a Nikaiai Birodalom történetét és az első évtizedeket a bizánci restauráció után. Bár ennek a periódusnak az eseményeit nem kortársként és csak bevezetésként írja le, műve ezekben a részekben is rendkívül fontos anyagot tartalmaz, és lényeges részletekben kiegészíti Akropolités és Pachymerés történeti anyagát. Nagyon messze vezetne, ha itt felsorolnánk a latin uralom korszakához kapcsolódó nyugati történeti forrásokat is.⁵ Feltétlenül utalnunk kell azonban a MOREAI KRÓNIKÁRA, egy elgörögösödött „frank” művére a 14. század első feléből, amely két versbe szedett népies–görög nyelv-

vű, egy francia, egy olasz és egy aragóniai változatban is fennmaradt. Gazdag információs anyagot nyújt a Peloponnészoszi-félsziget viszonyairól a frank uralom alatt.⁶

A konstantinápolyi Latin Császárság és a nikaiai Bizánci Császári Birodalom kezdeti időszakának politikai és nevezetesen egyházi körülményeiről szerzett ismereteinket lényegesen tökéletesítik NIKOLAOS MESARITĒS írásai: nagy fontosságú a Jóannés Mesaritészre (†1207) vonatkozó *epitáfium* (sírvers) és levelezése a császári családdal, amely megelőzi Michaél Autoreianos pátriárkává választását és Theodóros Laskaris császárrá koronázását az 1208-as évben, valamint a tudósítások a római egyház képviselőivel folytatott tárgyalásokról az 1206-os és az 1214–1215-ös évekről.⁷ A tudós NIKĒPHOROS BLEMMYDĒS, Geórgios Akropolitis és a későbbi császár II. Theodóros Laskaris tanítómestere, tudományos és elméleti műveket hagyott hátra, valamint számos igen aktuális írást, beleértve két önéletrajzt is 1264-ből és 1265-ből. Ez utóbbiak telve vannak öndicsérettel, és általában kevés figyelmet fordítanak a történeti cseményekre, de ugyanakkor értékes történeti reflexiókat tartalmaznak a korabeli egyházi és udvari viszonyokra nézve.⁸ Blemmydés levelei II. Theodóros Laskarishoz, valamint egy császárnak dedikált írás az uralkodó kötelességeiről szintén figyelemre méltó.⁹ A történész számára azonban keveset nyújtanak Blemmydés politikai versei.¹⁰ II. THEODÓROS LASKARISTÓL nagyon sok levél maradt fenn, amelyek retorikai jellegük ellenére történetileg nagyon értékesek.¹¹ Az irodalmilag termékeny császár egyéb írásai¹² közül nagyobb történeti értéke van nekrológiának II. Frigyes császárhoz,¹³ az enkómionnak (dicsőítésnek) III. Jóannés Vatatzéshez,¹⁴ valamint Nikaia város dicséretének.¹⁵ Jóannés Vatatzésnek Konstanca-Annával való eljegyzéséről és a fiatal Hohenstauf lány megkoronázásáról NIKOLAOS EIRĒNIKOS CHARTOPHYLAX KÖLTEMÉNYEI tudósítanak, amelyek a bizánci udvari ceremóniáról adnak értékes információkat.¹⁶ II. Frigyesnek Bizánchoz fűződő kapcsolata szempontjából nagyon jelentős II. FRIGYES NÉGY GÖRÖG NYELVŰ LEVELE III. Jóannés Vatatzéshez és II. Michaél épeirosi despotéshez.¹⁷ Az épeirosi államról sajnos csak elégtelen információink vannak, és pedig elsősorban a nikaiai területről származó írásokból. Ezen szűkös és erősen visszafogott híradások mellett találhatók fontos, jóllehet csak véletlenszerű adatok az ÉPEIROSI URALKODÓK OKLEVELEIBEN,¹⁸ valamint LEVÉLGYŰJTEMÉNYEIKBEN. JOÁNNĒS APOKAUKOS naupaktosi metropolita levelezése megvilágítja a körülményeket Épeirosban I. Michaél és Theodóros Angelos Dukas Komnénos alatt.¹⁹ Fontos információkat nyújt mind az épeirosi belső körülményekről, mind pedig a 13. század első felében az épeirosi–nikaiai és a görög–szláv kapcsolatokról az ochridi DÉMETRIOS CHOMATIANOS tudós érsek gazdag irodalmi hagyatéka.²⁰ Külön is meg kell említeni az 1220-ban írt levelét Szent Savának, akinek szerb érsekké való kinevezése ellen erőteljesen tiltakozott. A másik levele 1223-ban íródott, amelyben Chomatianos megpróbálja visszatartani a nikaiai pátriárka által emelt kifogásokat Theodóros Angelos császárra koronázása miatt, amelyet ő maga végzett el.²¹ VIII. MICHAÉL PALAIOLOGOS 1282-ből származó tipikonja a konstantinápolyi Démétrios-monostor számára egy olyan bevezetővel kezdődik, amely a császár önéletrajzát tartalmazza.²² Ebben az önéletrajzban írói képességei is megmutatkoznak, legerősebben saját érdemeit és sikereit hangsúlyozza a császár, míg magától értetődően túllép életének sikertelenségein és sötét oldalain. Az írás saját szemszögéből vázolja fel VIII. Michaél mozgalmas uralkodásának eseményeit, és rendkívül jelentős személyiségének megítélése szempontjából. VIII. Michaél tipikonja az Auxentios-hegyi Michaél arkangyalmonostorból is tartalmaz bevezetőjében néhány adatot a császár életéről.²³ Messze vezetne, ha

itt idézni szeretnénk a részletes görög és latin nyelvű írásokat az unió kérdésével kapcsolatban. Éppen ezért a dokumentumokat ehhez a részhez nem lehet egyenként ismertetni. A császárok okleveleivel kapcsolatosan vö. Dölger: *Regesten*, III.: 1204–1282 (1932), az egyéb iratokhoz az 5. rész 10. jegyzetében megadott nyomtatási helyeket. Külön említést érdemel mégis VIII. Michaél *Proslagmája* 1272 novemberéből, amely a társcsászárrá koronázott Andronikos jogait határozza meg, és sok fontos adatot tartalmaz a Bizánci Birodalom belső történetéhez.²⁴

1. Az új államrendszer kialakulása

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Gerland: *Lat. Kaiserreich*; Miller: *Latins*; The Empire of Nicaea and the Recovery of Constantinople. *Cambr. Med. Hist.*, IV (1923) 478–516.; *Greece and the Aegean under Frank and Venetian Domination (1204–1571)* ibid.: 432–477; *Essays on the Latin Orient*. Cambridge, 1921; D. M. Nicol: The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204–1261, *CMH* IV. Pt. I (2nd ed., 1966); K. M. Setton: *The Latins in Greece and the Aegean from the Fourth Crusade to the End of the Middle Ages*, ibid.; M. Dinić: *The Balkans 1018–1499*, ibid.; F. Taeschler: *The Turks and the Byzantine Empire to the End of the thirteenth Century*, ibid.; Longnon: *Empire latin*; Kretschmayr: *Venedig*, I und II.; Diehl: *Venise*; Heyd: *Commerce du Levant*, I.; Gardner: *The Lascarids*; Andreeva: *Očerki*; Meliarakes: *Ἱστορία* I. Romanos, *Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*. Korfu, 1895; D. M. Nicol: *The Despotate of Epiros*. Oxford, 1957; J. Ph. Fallmerayer: *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*. München, 1827; W. Miller: *Trebizond, the Last Greek Empire*. London, 1926; F. Uspenskij: *Očerki iz istorii trapezuntskoj imperii*. Leningrad, 1929; A. Vasiliev: The Foundation of the Empire of Trebizond. *Speculum*, 11 (1936) 3–37; Runciman: *Crusades*, III.

A történelemben ritkán jártak el tervszerűbben, mint a legyőzött Bizánci Birodalom felosztása során. A görög Keleten az új államrendszert annak a szerződésnek az alapján próbálták felállítani, amit a keresztések és a velenceiek 1204 márciusában kötöttek Konstantinápoly falainál. A nagy dózse Enrico Dandolo, akinek szándékai szerint alakultak az utóbbi évek eseményei, és aki a felosztásról szóló szerződést inspirálta, a megállapodás végrehajtásában is magának tartotta fenn a döntés jogát. Először is a császárválasztást kellett lebonyolítani, és erre a célra a szerződés határozatai szerint hat frank és hat velencei keresztusből álló tanács jött létre. Minden érv Monferrati Bonifác őrgróf megválasztása mellett szólt: eddigi szerepe a kereszties haderő vezéréneként, bizánci kapcsolatai és személyes összeköttetései is ezt igazolták. A dózsának azonban egy kevésbé markáns figura volt kedvesebb, és mivel a frank táborban pártszakadásra került sor, a velenceiek pedig határozottabban léptek fel, ezért Flandriai Balduin gróf megválasztását akarta érvényesíteni. Május 16-án ezt a férfit koronázták a Hagia Sophiában a konstantinápolyi Latin Birodalom császárává. A Hagia Sophia ura és Konstantinápoly első latin pátriárkája pedig a velencei Morosini Tamás lett. Mivel a császárt a lovagok köréből választották meg, ezért az új konstantinápolyi pátriárkát – a márciusi szerződés határozatai szerint – a velenceiek részéről kellett kiállítani.

A Latin Birodalom császáráként Balduinnak a birodalom területének egynegyed részét kellett megkapnia, a további háromnegyed rész első fele a velenceieknek jutott, míg a másik felét császári hűbértokként a lovagok között osztották fel. Balduinnak juttatták Thrakia és Kis-Ázsia északnyugati részét úgy, hogy területe átfogja a Bosporos mindkét oldalát és a Helléspontost, ezenkívül több égei-tengeri szigetet is magának mondhatott a császár, többek között Lesbos, Chios és Samos szigetét. Monferrati Bonifác kis-ázsiai területeket kapott, de ő az európai részen szeretett volna magának tulajdonrészt. Heves viták és harcok után hatalmába kerítette Thessalonikét, és megalapított egy királyságot, amely magában foglalta Makedónia és Thessalia Thessalonikével szomszédos vidékét.

A változás legnagyobb nyertesei a velenceiek voltak. Velence új hatalma a legjelentősebb kikötők és szigetek megszerzésével alapozódott meg. A tengeri köztársaság elállt az Épeirosban, Akarnaniában, Aitóliában és a Peloponnészoszi-félszigeten neki felkínált területek közvetlen uralmától, és megelégedett azzal, hogy birtokba vette Korón és Modon kikötőit a Peloponnészoszon, később aztán hatalmába kerítette Durrachiont és az Adriai-tengerparton Ragusát is (1205). Velence kezébe kerültek a Ión-szigetek, aztán az eredetileg Monferrati Bonifácnak odaígért Kréta szigete, az Archipelagos legtöbb szigete, Euboia, Andros és Naxos és a Helléspontoson, a Márvány-tengernél a legfontosabb kikötővárosok, sőt Adrianopolis is a császári Thrakia belsejében. Ehhez még hozzájárult az is, hogy a császári területhez hasonlóan magát Konstantinápolyt is felosztották; Velence kapta itt is a háromnyolcad részt, ezzel szemben a főváros ötnyolcad része a császáré maradt. Joggal nevezte magát a velencei dózse „a római császári birodalom negyed és még egy fél része (egynegyed része) urának”, és míg a frank tartományi fejedelmeknek hűségesküt kellett tenniük a konstantinápolyi császárnak, addig Dandolo – ahogy a szerződésben kifejezetten kikötötték – mentes maradt a hűbéri kötelezettségektől. Keleten tehát velencei gyarmatbirodalom alakult ki. A velenceiek uralták az egész tengeri utat atyáik városától kezdve egészen Konstantinápolyig, kezükben tartották a tengerszorosokat, és ellenőrizték a behajózást Konstantinápolyba, a város területének pedig a háromnyolcad része tartozott hozzájuk az Hagia Sophiával együtt.

A velencei hatalom ilyen mértékű kibontakozása mellett annál szánalmasabb volt a jóval lazábban összefűzött frank uralom gyengesége. Tipikusan feudális képződményként a latin birodalom számos kisebb-nagyobb területre esett szét. Bonyolult, több részre tagolt hűbéri rendszer alakult ki a bizánci állam romjaiból.

Görögország középső és déli részén nagyobb fejedelemségek keletkeztek, amelyek egészen laza függési viszonyban álltak Balduin császár birodalmával, hiszen a tartományok urai nem közvetlenül magának a császárnak voltak alávetve, hanem a thessalonikéi királynak. Thessalonikéből nyomult aztán előre Bonifác Athén felé, és Attika, valamint Boiótia feletti uralmát átruházta a burgundi Otto de la Roche-ra. A Peloponnészoszi-félszigetet ugyanakkor Bonifác király támogatásával Guillaume de Champlitte és Geoffrey de Villeharduin – a történész unokaöccse – foglalta el, itt alakultak meg Achaia és Morea francia fejedelemségei, a legsajátosabb történeti képződmények, amelyek a Bizánci Birodalom romjain keletkeztek, egészen nyugati

mintára mind az életvitelben, mind pedig erős feudális differenciálódásukban. Egy darabka Franciaország volt ez görög területen, amely itt Guillaume de Champlitte, aztán pedig a Villehardouin-ház uralkodása alatt sajátos módon létezett.

Bár a bizánci világnak idegen volt a nyugati szellemben fogant feudális államrendszer a maga bonyolult, sok részre tagolt hűbéri viszonyaival, Bizánc is „megbűnhődött” egykori centralizmusa miatt. Mindenekelőtt azért, mert a Bizánci Birodalom egész gazdasági és katonai rendszere már régóta feudális felépítésű volt. Már századok óta eredményesen haladt Bizáncban a feudalizálódás folyamata. A Bizánci Birodalom gazdasági szerkezete és társadalmi viszonyai azonban mégsem voltak annyira különbözők a Nyugattól, és mindez lényegesen megkönnyítette a latin uralom kiépülését.

Így sok mindent változtatás nélkül is átvehettek.²⁵ Valójában a bizánci pronóia és a nyugati feudum között nem volt különbség. A pronóiaval rendelkezők rétege azonban mérvadó volt az országban, és gyakorlatilag az egyedüli hatalmat képviselték, amellyel a hódítókna komolyan számolniuk kellett. Morea meghódításánál, amelynek menetéről a legjobb az ismereteink, az ellenállás rendszerint addig tartott, amíg a pronóia-hűbéreseket kötelezettségeiket teljesítették. Ezen feltétellel is többnyire saját jószántukból, készségesen adták meg magukat, így alapjában véve csak hűbérurat váltottak.²⁶ A nép helyzete lényegében nem változott, akár latin, akár görög földbirtokosoknak adózott.

Ennek ellenére a bizánci lakosság csak rendkívül nagy ellenállással és ellenkezéssel viselte el az idegen latin uralmat, és mindezt végső soron nem a hódítók felfuvalkodottsága miatt, hanem sokkal inkább a hitbeli ellentét következtében, amely elválasztotta a hódítókat a meghódítottaktól. Formálisan elérték, hogy a görögöket egyházilag a római tekintély alá rendelték, még ha nem is a pápaság által annyira kívánt egyházi unió, hanem a meghódításuk következtében. A belső egység tekintetében azonban talán most álltak a felek a legmesszebb egymástól. A kulturális és vallási sajátosság tudatát az idegen uralom tovább mélyítette. Ha sok bizánci földbirtokost bele is vontak a hódítók uralmi rendszerébe, és a néptömeg – lélekben ki nem engedve – megmaradt régi hazájában, a bizánci nagybirtokosok nem csekély része ugyanakkor elhagyta a latinok által megszállt területeket, és olyan vidékekre menekült, amelyek még mentesek voltak a hódítástól. A helyi lakosság támogatásával ezek a menekültek új állami életet építettek ki, amellyel megmentették Bizáncot a pusztulástól. Kis-Ázsiában III. Alexios Angelos vejének, Theodóros Laskarisnak a vezetésével keletkezett a Nikaiai Birodalom, Épeirosban pedig megtelepedett II. Isaakios és III. Alexios császár unokaöccse, Michaél Angelos.

Nem sokkal korábban és nem is Konstantinápoly meghódításának következményeként Alexios és David, a „nagy” Komnénosok, I. Andronikos unokáinak uralkodása alatt a Fekete-tenger délkeleti partvidékén keletkezett a Trapezunti Császárság.²⁷ Már I. Andronikos uralmának megdöntése után Alexios és Davidot gyermekként vitték a velük rokon grúz királyi ház udvarába. A nagy királynő, Thamar (1184–1212) hatékony támogatásával 1204 áprilisában hatalmukba kerítették Trapezuntot.²⁸ Innen nyomult előre a fiatalabb testvér, a merész és a harcot élvező

David a tengerpart mentén nyugati irányba, elfoglalta Sinopét, és végül Paphlagóniát és a pontosi Herakleiát is uralma alá vonta. További előrenyomulását azonban Theodóros Laskaris megakadályozta.

A Latin Császárság számára végzetessé vált, amikor felismerte Kis-Ázsia jelentőségét. Mivel Monferrati Bonifác Thessaloniké felé vette útját, és a sorsára hagyta Kis-Ázsiát, itt Theodóros Laskaris köré tömörültek a Bizánci Birodalom állam megtartó erői. Az első lépések végtelenül nehezek voltak. A régi államrendszer felbomlott, a helyi hatalmasságok erősebbek lettek. Philadelphiában Theodóros Mankaphas vetette meg a lábát önálló uralkodóként, a Maiander völgyében Manuél Maurozomés, Sampsónban Milétosnál pedig Sabbas Asidenos.²⁹ Keletről a tengerpart mentén David Komnénos nyomult előre. De a latinok is megpróbálták behozni azt, amit elvesztettek. Balduin testvére, Flandriai Henrik és Louis de Blois hűbéres lovagjai, akik a felosztásról rendelkező szerződés alapján Nikaiát kaphatták meg, 1204 végén megkezdték a kis-ázsiai területek meghódítását. Mielőtt a bizánciak itt szilárdan megvethették volna a lábukat, és mielőtt még politikailag és katonailag megszervezhették volna soraikat, fel kellett venniük a harcot a túlerőben levő latin haderővel. Theodóros Laskaris Poimanenonnál vereséget szenvedett, és ezt követően a latinok kezébe került Bithynia legtöbb városa. Úgy tűnt, hogy Bizánc sorsa Kis-Ázsiában is eldőlt. A kritikus pillanatban váratlanul szerencsés fordulat következett be, a Latin Császárságot a Balkánon ért katasztrófa révén.

A bizánci vidéki arisztokrácia Thrakiában először módfelett készségesnek mutatkozott arra, hogy elismerje a latin uralmat és – korábbi birtokaiknak és pronoiajuttatásaiknak megtartásával – az új hatalom szolgálatába lépjen. Rövidlátó önhittségükben azonban a latinok elutasították az alkalmazkodásra képes görög nemesség felajánlkozását, és hasonlóképpen azt hitték, hogy elutasíthatják az erős bolgár cár tárgyalási készségét is. A kisemmizett thrák arisztokrácia fellázadt a latin uralom ellen, és behívta az országba Kalojan cárt, miközben felajánlották neki szolgálataikat, és felkínálták neki a császári koronát.³⁰ A felkelés gyorsan terjedt. A császári Didymoteichosban, aztán a velencei Adrianopolisban és több más thrák városban legyőzték vagy pedig kivonulásra kényszerítették a latin megszálló csapatokat. Kalojan bevonult Thrakiába, és nem messze Adrianoplistól megütközött a latinokkal. Itt került sor 1205. április 14-én arra az emlékezetes ütközetre, amelyben Kalojan bolgár–kun csapatai megsemmisítették a latin lovagi haderőt. Balduin császár maga is fogságba esett, amelyből nem szabadult ki soha többé. Nagyon sok kiemelkedő származású frank lovag esett el a csatában, köztük a nikaiai várományos Louis de Blois is.³¹ Alapjaiban rázkódott meg a latinok hatalma pontosan egy évvel Konstantinápoly meghódítása után. Theodóros Laskaris szabad kezet kapott. A latinok visszavonultak Kis-Ázsiából, csak Pegai város maradt megszállva.

A Nagy Komnénosok rivalizáló hatalmának árnyékában és a kis-ázsiai tartományi fejedelemségek elleni harcban Theodóros Laskaris megerősítette uralmát Kis-Ázsia nyugati részén, és hozzálátott az új bizánci állam megszervezéséhez Nikaia központtal. Rendkívüli módon tartotta magát minden tekintetben az ősi Bizánc mintaképéhez. Az államigazgatási rendszert, a hivatalnoki apparátust, a császári udvart

az ősi bizánci alapelvek szerint építették fel.³² A Bizánci Birodalom állami és egyházi hagyományai, amelyek a császárságban és a pátriárkátusban testesültek meg érzékelhetően, itt Nikaiában újra feléledtek. A despotés cím helyett, amelyet eddig viselt, Theodóros felvette a császári címet. A tudós Michaél Autoreianost emelték a pátriárkai székbe, és ő végezte el Theodóroson a felkenés és a koronázás szertartását. A bonyolult helyzetben az előzetes tárgyalások oly sok időt vettek igénybe, hogy a pátriárkaválasztásra csak a böjt harmadik hetében kerülhetett sor, a császár felkenése pedig 1208 nagyhetén ment végbe.³³ Természetesen Theodóros már korábban is császárnak érezte magát,³⁴ és követői már annak is tekintették, de csak a pátriárka által végzett ünnepélyes koronázás és felkenés adta meg igazi tekintélyét, és kölcsönzött hivatalának általános bizánci értékét. Mint a rómaiak basileiusa és autokratóra lépett a konstantinápolyi bizánci császárok sorába. Ettől kezdve a bizánciak egyedüli jogszerű császárának kellett tekinteni, és ugyanígy volt a Nikaiában székelő pátriárka is, aki a görög egyház egyetlen jogszerű vezetője lett. A konstantinápolyi latin császárral és pátriárkával Nikaiában szembeállították a bizánci császárt és az orthodox pátriárkát. Nikaia lett a Konstantinápolyból elűldözött Bizánc állami és egyházi központja.

Ennek a görög központnak a megsemmisítése, amelynek keletkezését Kis-Ázsiában nem lehetett megakadályozni, a latin császárság szempontjából életkérdés volt. Balduin helyére tehetséges testvére, Henrik lépett. Kezdetben birodalmi kormányzóként, később pedig császárként (1206. augusztus 20-tól) nagy körültekintéssel kormányzott Konstantinápolyban. Thrakiában a latin uralmat ismét helyreállították. A görög–bolgár együttműködés ugyanis nem tartott sokáig, és Balduintól eltérően Henrik a görögökkel szemben békülékeny magatartást tanúsított, így a görög nemesség egy részét meg tudta nyerni magának.³⁵

Már 1206 végén ismét Kis-Ázsiába vonult be Henrik a latin haderő élén, de Kalojan újabb betörései következtében meg kellett szakítania a harcot. 1207 tavaszán pedig úgy határozott, hogy két évre fegyverszünetet köt Theodóros Laskarisszal. Mindenesetre már nem olyan sokáig terhelte a Latin Birodalmat a bolgár veszély, hiszen 1207 októberében Thessaloniké ostrománál Kalojan életét veszítette. A pusztító bolgár betörések következtében Thrakia és Makedónia görög lakosságának végső soron nem kellett többet szenvednie, mint a latin uralom alatt. A „római-ölő” komor emléket – mint ahogy Kalojan nevezte magát a „bolgár-ölő” II. Basileios példájára – megőrizték a bizánciak. Ennek ellenére mégis igaz, hogy a Kis-Ázsiában létrejövő Bizánci Birodalmat, éppen maga Kalojan mentette meg a pusztulástól.

A Nikaiai Császárságnak nemcsak a latin Konstantinápolyval, hanem a Rűmí szultánátusával szemben is fel kellett vennie a küzdelmet. A bizánci centrum Kis-Ázsiába történő áthelyezése kiélezte az ősi bizánci-szeldzsuk ellentétet, hiszen mindez erősebb akadályt emelt a tengerpart felé irányuló szeldzsuk előrenyomulás előtt. Velence közvetítésével a szultánátus 1209-ben titkos szerződést kötött a Latin Császársággal.³⁶ A maga részéről Theodóros Laskaris szövetségre lépett Kilikiában II. León örmény királlyal, aki szintén fenyegetve érezte magát az Ikonioni Szultánátus által.³⁷ A fiatal görög birodalommal szemben a fegyvert a szeldzsukok kezébe az egy-

kori császár, III. Alexios adta, aki hosszabb európai tartózkodása után érkezett az ikonioniai szultán udvarába. Hódító törekvéseit így a szultán abba a törvényesnek látszó követelésbe öltöztette, hogy Theodóros Laskaris adja át a császári trónt apósának. A Maiander mellett, Antiocheiánál kirobbant harcok könyörtelenek voltak, és a nikaiai császár szerény haderejét, amelynek magvát egy 800 latin zsoldosból álló kis csapat képezte, rendkívülien megtépázta, ennek ellenére győztesként kerültek ki a háborúból (1211 tavaszán).³⁸ A harcban a szultán elesett, az excsászár III. Alexios fogságba került, és úgy döntött, hogy életének hátralevő részét egy nikaiai monostorban tölti el. Ez a győzelem a Nikaiai Birodalomnak nem hozott semmiféle területi előnyt, lélektani hatása azonban rendkívüli volt. A fiatal császárság hagyományos harcát vívta a hitetlenekkel, és a kiállta próbát.

Ezt követően újra fellobbant a harc a latinok ellen. Úgy tűnik, hogy Theodóros Laskaris, aki néhány év óta flottával is rendelkezett, már akkor gondolhatott egy Konstantinápoly elleni támadásra.³⁹ Valójában azonban csak kisebb harcokra került sor Kis-Ázsia nyugati részének övezeteiben, és ezekben a harcokban a szerencse a latin császár mellé pártolt. Henrik megnyerte az egyik csatát Rhyndakosnál (1211. október 15.), és előrehatolt egészen Pergamonig és Nymphaionig.⁴⁰ A kis háború azonban, amelyben mindkét oldalon csak csekély haderővel vettek részt, nem hozhatott döntést. Mindkét fél kimerült, és így 1214 végén Nymphaionnál békeszerződést kötöttek, amely meghúzta a határokat a bizánci és a latin császári birodalom között; a latinok megtartották Kis-Ázsia északnyugati sarkát egészen a délen fekvő Adramyttionig, a további terület egészen a szeldzsuk határig a Nikaiai Birodalomé maradt.⁴¹ Először történt meg, hogy mindkét császári birodalom elfogadta a másik létezési jogát. Egyikük sem volt olyan erős, hogy megsemmisítse a másikat. Kialakult egy egyensúlyi állapot és a viszonyok bizonyos stabilitása. *(Lásd a 6. térképet.)*

Míg a Nikaiai Birodalom számára a stabilizálódás után további felemelkedés következett, addig a latin Konstantinápoly szempontjából Henrik halála (1216) után elkezdődött a bomlás időszaka. A nikaiai–latin béke továbbra is fennállt. Theodóros Laskaris harmadik házasságban eljegyezte Jolánta lányát, Mariát, az első két latin császár unokahúgát. Konstantinápolyban a velencei podestával 1219 augusztusában szerződést kötött, amely a Nikaiai Birodalomban élő velenceieknek teljes kereskedelmi jogot és adómentességet garantált, úgy mint az ősi Bizáncban.⁴² Nem volt azonban hajlandó a velencei dózsét a római imperium negyed része és még egynegyed része despotéseként és dominátoraként elismerni, de ő magát ebben a hivatalos kis írásban a következőképpen nevezte: „Theodorus in Christo Deo fidelis Imperator et moderator Romeorum”⁴³ et semper augustus Comnamus Lascarus.”

Már a délszlávok is az ősi Bizánc örökösének és a görög orthodoxia központjának tekintették a Nikaiai Birodalmat. Nemanja fia, Sava az ochridi érsek megkerülésével, akihez egészen eddig a szerb egyház is tartozott, Nikaia felé fordult, és 1219-ben a nikaiai pátriárka, mint Szerbia autokephál érseke, felszentelte. Két évvel ezelőtt, testvére István, az „elsőként koronázott”, Rómából kapta a királyi koronát.⁴⁴ A fiatal szerb királyság számára az önállóság nagy nyereséget jelentett. Nem volt csekély azonban a Nikaiai Birodalom nyeresége sem. Pátriárkája felségjogainak elismerése,

akitől Szerbia első érseke kapta a szentelést, és akinek nevét az autokephál szerb egyháznak⁴⁵ az imákban az első helyen kellett megemlítenie, egyik jeleként a Nikaiai Birodalom növekvő tekintélyének.

A nikaiai–latin megbékélés egyik fontos kísérő jelensége volt a „Nagy Komnénos”-i hatalom összeomlása a Pontosnál. A Theodóros Laskaris elleni harcot latin támogatással a konstantinápolyi császár vazallusaként David Komnénos vezette, mivel saját erejével nem tudott volna szembeszállni a nikaiai uralkodóval. 1214-ben Theodóros annektálta a nyugatról, a Sinópétől elterülő vidéket Herakleióval és Amastroisszal, és ezzel erős harci állást teremtett magának a Fekete-tenger déli partján. Ekkor azonban támadásba lendültek a szeldzsukok. Elfoglalták Sinópét, és legyőzték Alexios Komnénos császárt, aki fogságba esett, az ikonioni szultán vazallusaként visszaülteték a trapezunti trónra.⁴⁶ A Trapezunti Császárság csak egy keskeny sávot képzett az ország területén, és a most már szeldzsuk fennhatóságú Sinópé miatt teljesen el volt vágva Kis-Ázsia nyugati részétől. A trapezunti birodalom politikai és gazdasági-társadalmi kibontakozása önmagában igazán nagy történeti érdeklődésre tarthat számot, de az általános bizánci fejlődésre ez a kicsi császárság már nem volt lényeges hatással. Két és fél évszázadon át függetlenségben élte saját életét, érintetlen maradt mind a Konstantinápolyért, mind pedig a Bizánci Birodalom visszaállításáért folytatott küzdelemtől, és még néhány évvel túl is élte Bizánc összeomlását is.⁴⁷

Egyre jelentősebbé vált azonban az Épeirosi Birodalom.⁴⁸ Az energikus és harcra termett Michaél Angelos a Dyrrachion vidékét egészen a Korinthosi-öböl felé elfoglalta, és itt Arta központtal szigorú katonai államot állított fel. A thessalonikéi latin királyságtól keletre, az Adriai-tengerparton a velenceiekkel, illetve északon és északkeleten élő szlávokkal szemben megalakult az épeirosi állam, amely Épeirost, Akarnaniát és Aitóliát foglalta magában önálló bizánci államként. Ahogy a Nikaiai Birodalom Kis-Ázsiában, úgy lett Épeiros is a Balkán-félszigeten a bizánciság számára a kulturális önfenntartás centruma és a politikai erőgyűjtés magva. Az államképződés és a belső konszolidáció periódusát itt is a győzelmekkel teli terjeszkedés időszaka követte. Végso célként azonban mindkét görög centrum szeme előtt Konstantinápoly visszahódítása és a bizánci császári birodalom helyreállítása lebegett.

Az Épeirosi Birodalom megalapítóját, Michaél Angelost 1215-ben féltestvére, Theodóros követte a trónon, aki Konstantinápoly eleste után sok időt töltött nikaiai területen, és csak testvérének hívására ment el Artába, az épeirosi udvarba. A nikaiai császárnak hűségesküt tett, és ezzel elismerte felségjogát⁴⁹ – legalábbis a nikaiai történetírás erről tudósít. Ennek ellenére azonban a két bizánci központ között elkerülhetetlen volt a rivalizálás, mert mindkettőt ugyanazon eszmék éltették, és mindkettő ugyanarra a célra tört. A verseny kettőjük között éppen az erős és nagyrautó Theodóros idején élesedett ki, aki büszkén és öntudatosan viselte mind a három császári család nevét: Angelos, Dukas és Komnénos.⁵⁰ Elődjét felülmúlta még merészségben és tettvágyban is. Uralkodása alatt a nyugati görög birodalom viharos felemelkedést élt át.

Az első tette, amely az Épeirosi Birodalom határain túl is hallatta nevét, merész csapás volt az újonnan megkoronázott latin császárra, Peter de Courtenayra, Balduin

és Henrik testvérének, Jolántának hitvesére. Henrik halála után a konstantinápolyi trónra való felkérést elfogadva Péter Franciaországból sietett Rómába, ahol a pápa – mindenesetre nem a Szent Péter-katedrálisban, ahol a német-római császárokat koronázták meg, hanem a szerényebb San Lorenzo-bazilikában – tette fejére a császári koronát. Ezután kíséretével elérkezett Dyrrachion környékére, hogy aztán innen majd Konstantinápoly felé vegye útját. Egy albán hegyszorosban azonban Theodóros kezébe került, és életét épeirosi fogságban fejezte be. Konstantinápolyban a régensséget hitvese, Jolánta vette át, és amikor ő 1219-ben meghalt, a konstantinápolyi császári korona fia, a gyenge Róbert kezébe került.

Időközben Theodóros Angelos Dukas Komnénos a latinok ellen nagyobb horde-rejű harcot indított. Először is a szomszédos Thessalonikéi Királyság ellen fordult. A körülmények nagyon kedvezőek voltak számára: a királyság, amelynek megalapítója Monferráti Bonifác már 1207-ben elesett a bolgárokkal vívott harcban, egyszerűen megbénult, mert sok lovagja nyugatra vonult, és hiányzott számára az a biztos támasz, melyet a latin Konstantinápoly még Henrik életében nyújtott. Így zsákmánya lett a merész épeirosi uralkodónak, aki 1224 végén hosszú ostrom után bevonult Thessalonikébe.⁵¹ Ezzel megszűnt a bizánci területen megalapított egyik keresztes állam. Theodóros Angelos hatalma kiterjedt az Adriától egészen az Égei-tengerig, amely magában foglalta az Épeirosi Birodalom ősi területét, Thessaliát és Makedónia jelentős részét.

Hatalmának kibontakozásából merítette Theodóros a bíbort, és ettől kezdve a rómaiak basileiusának és autokratórának is nevezte magát – és mindez nem jelentett mást, mint azt, hogy ő Bizánc császárainak örökségét és a Konstantinápolyért való harc vezetését magának követelte, és ezzel nyílt összeütközésbe került a Nikaiai Birodalommal. A császár felkenését és koronázását a tudós ochridi érsek, Démétrios Chomatianos végezte. Savának Szerbia érsekévé szentelését Chomatianos nem bocsátotta meg a nikaiai pátriárkátusnak, és most megpróbálta visszaadni neki a kölcsönt.⁵²

Így az ősi bizánci földön három császári birodalom keletkezett: egy latin és két görög. De negyedikként a háttérben ott állt a bolgár cárság. A további fejlődést elsősorban ennek a négy hatalomnak a tevékenysége határozta meg a bizánci területen.

2. Épeiros magasba emelkedése és bukása. Nikaia győzelme

ÁLTALÁNOS IRODALOM • lásd az előző szakasz elején megadott irodalmat.

A Thessalonikéi Királyság felbomlása elrabolta a latin császárság legfontosabb hűbéres államát. A Konstantinápolyval határos területre korlátozva, Görögországban a frank fejedelemségektől elszakítva a birodalom közepén erőtlennül és vezető egyéniség nélkül, az összeomlás szélén állt a Latin Birodalom. A bizánciak hatalma gyorsan fellendülőben volt mind Kis-Ázsiában, mind pedig a Balkán-félszigeten. De a bolgár cárság is virágkorát élte. Az ellenfelek megegyezésre való képtelensége mel-

lett a két görög birodalom rivalizálása és a Bolgár Birodalom közbeavatkozásai csak meghosszabbították a védtelenné vált latin uralom létét.

Az állam megalapítója, I. Theodóros Laskaris a nikaiai császári trónt vejére, Jóannés Dukas Vatatzésre, az okos és művelt Eiréné hitvesére hagyta. III. Jóannés Vatatzés (1222–1254) a nikaiai periódusnak kétségkívül legnagyobb államférfia és a bizánci történelem egyik kiemelkedő uralkodója volt. Nagyszerűen építette ki elődjének művét mind kül-, mind pedig belpolitikai síkon, nagyhatalommá tette a kicsi és csak provinciának számító Nikaiát. Feladatát természetesen megkönnyítette a Latin Császárság gyengesége és a bolgár, valamint görög riválisának hibái.

Már uralkodásának első éveiben a hatalmi viszonyok egészen döntően Nikaia javára tolódtak el. I. Theodóros testvéreinek lázadása, akik tőle latin támogatással próbálták elidegeníteni a koronát, előnyt jelentett a császárnak és a birodalomnak. Poimaneonnál, ahol 20 évvel ezelőtt Theodóros Laskaris vereséget szenvedett a latinoktól, Jóannés Vatatzés győztes csatát nyert a trónkövetelők latin hadereje felett, s ezután ölébe hullott a Kis-Ázsiában levő szinte egész latin terület. Az 1225-ös békeszerződésben a latinok az ázsiai részen csupán a Konstantinápolyval szemben fekvő tengerpartot tartották meg, és Nikomédeia környékét.⁵³ A nikaiai flotta egyúttal megszállta Lesbos, Chios, Samos és Ikaria szigetét, később pedig Rhodosnak is el kellett ismernie a császári felségjogokat. Így a Nikaiai Birodalom erősen megvetette lábát mind a szárazföldön, mind pedig a tengeren, s nemsokára átnyúlt az európai területre is. Az adrianopolisi lakosság panasza adott alkalmat Vatatzésnek arra, hogy csapatokat küldjön Thrakiába. A nikaiai haderő elfoglalt több tengerparti várost, és anélkül, hogy ellenállásba ütközött volna, bevonult Adrianopolisba. Úgy tűnt, hogy Konstantinápolyban a bizánci uralom restaurációja közvetlen közelségbe került. A Latin Birodalom részéről komolyabb ellenállás alig volt várható. Ekkor azonban a nikaiai császár nyugati görög riválisával került szembe.

Theodóros Angelos győzelmet győzelem után aratott. Az egykori Thessalonikéi Királyság területén túl elfoglalta Thrakia egy részét is, s aztán Adrianopolis felé nyomult előre, és a nikaiai császár csapatait visszavonulásra kényszerítette. Győzelmének biztos tudatában sietett Konstantinápoly felé. Még közelebb jutott nagy céljához, mint a nikaiai császár. De ugyanez a cél lebegett a bolgárok cárja, II. Ivan Asen szeme előtt is. II. Ivan Asen, I. Asen fiának (1218–1241) korszaka jelzi a második bolgár cárság csúcspontját. Mint ahogy annak idején Simeon, úgy II. Ivan Asen is nem kevesebbre törekedett, mint egy bolgár–bizánci birodalom megalapítására konstantinápolyi központtal, és bizonyos ideig egészen közel volt célja megvalósításának lehetősége. 1228-ban meghalt Robert de Courtenay latin császár, és a császári korona kiskorú öccsére, II. Balduinra szállt át. A vezető nélküli, illetve a kívülről egyre nagyobb fenyegetettség szituációjában úgy döntöttek Konstantinápolyban, hogy a bolgár uralkodót bízzák meg a régensséggel, mert úgy gondolták, hogy egyedül ő van olyan helyzetben, hogy megmentse a császárvárost a bizánciak ostromától. Asen kapcsolatát a Courtenay-házzal, ami a magyar királyi házzal való kétoldalú rokonságból credt, a fiatal latin császárnak a cár lányával, Helenével való eljegyzése mindenképpen megerősítette. Remélték, hogy ez a házassági terv lesz a szilárd alap Asen el-

képzeléseihez. Mint ahogyan annak idején Simeon, úgy most a kiskorú császár jövődöbéli apósaként Ivan Asen is biztos kézben érezhette a Konstantinápoly feletti uralmat.

Terve azonban keresztezte Theodóros Angelos útját, aki hasonlóképpen azt hitte, hogy minden bizonnyal övé lesz Konstantinápoly. Theodóros felbontotta Asennel a Jóannés Vatatzés elleni szövetséget, és röviddel ezt követően harcba indult a bolgárok uralkodója ellen. Vakmerősége azonban végzetes lett számára. Klokotnicánál, a Marica mellett 1230 tavaszán a bolgároktól megsemmisítő vereséget szenvedett. Ő maga fogságba került, és később megvakították, így ért váratlan véget gyorsan magasba ívelő hatalma.

Testvére, Manuél, aki követte a thessalonikéi trónon, mindenesetre megtartotta magának az uralmat Thessalonikében, Thessaliában és Épeirosban. Ez az uralom azonban csak árnyéka volt Theodóros egykori hatalmának. A konstantinápolyi trón várományosaként többé nem jöhetett számításba a nyugati görög birodalom. A röviddel ezelőtt Theodóros által Thessaliában és Makedóniában meghódított vidékek mellett Albánia egyik része is ellenállás nélkül II. Asen kezére került. A bolgárok uralkodója tartotta hatalmában Szerbiát is, ahol eddig inkább a thessalonikéi király befolyása érvényesült. Theodóros vejét, Radoslavot letaszították a trónról, és az uralmat testvére, Vladislav gyakorolta, aki II. Asen lányát vette feleségül. Jogos büszkeséggel vélekedhetett egyik feliratában II. Asen úgy, hogy Adrianopolistól Dyrrachionig minden államot meghódított. Csak Konstantinápoly, valamint a közvetlen környékén fekvő városok maradtak – mondta – a frankok kezén. „De ezek is – folytatta a bolgár cár, célozva a Latin Császárság pár évére és a régensséggel kapcsolatos tervekre – az én szavaimnak engedelmeskednek, hiszen rajtam kívül nincs császáruk, és az én akaratom szerint élnek, mert Isten ezt így parancsolta.”⁵⁴

A kлокотnicai csata, amely a nyugati görög állam felemelkedésének végét vetett, megnyitotta az utat a bolgárok előtt. Úgy tűnt, hogy II. Asen uralma korlátlan a Balkán-félszigeten. Ha azonban ezt közelebbről megnézzük, akkor nem a bolgár cár, hanem az okos tartózkodással és kitartással kiváló nikaiai császár volt az, akinek végül is a kлокотnicai csata a legnagyobb nyereséget hozta. II. Asen győzelme Theodóros felett megszabadította Nikaiát nyugati görög riválistól. Ez a nagy győzelem azonban nem hozta végső céljához közelebb a bolgárok cáriját. A latin Konstantinápoly számára inkább Asen régensségének terve veszítette ezzel el teljes vonzerejét, mióta Theodóros Angelostól már nem kellett félni. A terv elgondolkodtató és vitás részei Bulgária hatalmának újabb megnövekedése óta egyre egyértelműbben kerültek előtérbe, és így az idős Briennei Jánost, Jeruzsálem címzetes királyát választották meg császárnak. Ezen események hatására II. Asen elképzelései megváltoztak, és ettől kezdve a latin Konstantinápolyval való vitáját háborúval akarta rendezni. Kapcsolatba lépett Jóannés Vatatzésszel, és megkötötte a Latin Császárság ellen irányuló görög–bolgár szövetséget. A szövetségkötéshez Thessalonikéi Manuél is hozzájárult, aki azonban csak alárendelt szerepet játszhatott.

II. Asen politikai fordulata maga után vonta az egyházpolitika irányváltását is. Természetesen nem tudott gyökeret verni Bulgáriában Kalojannak a római egyház-

zal kötött uniója. De már maga a római egyház fennhatósága alá való névleges tartozás sem volt elviselhető II. Asen számára, aki az orthodox uralkodók latinellenes szövetségének lett a kezdeményezője. Ezért saját orthodox pátriárkátust akart felállítani Trnovóban, ehhez viszont meg kellett szereznie Nikaia és a keleti pátriárkátusok beleegyezését. Hosszas tárgyalások után a nikaiai egyház- és államvezetés úgy döntött, hogy jóváhagyja a bolgár pátriárkátus megalapítását. A bolgár birodalom elnyerte az egyházi önállóságot, de az autokephál szerb érsekséghez hasonlóan a bolgár pátriárkátus is elismerte a nikaiai pátriárka felségjogait, hiszen az egyháznak imáiban meg kellett említenie a bizánci pátriárka nevét is, és adományokat kellett neki lerónia. 1235 tavaszán a röviddel ezelőtt Vatatzés által meghódított Kallipolisban szövetségekötési megállapodást írtak alá, és ezt követően Lampsakosban nagy ünnepségek közepette megünnepelték II. Theodóros Laskaris császár fiának esküvőjét a bolgár cár korábban már II. Balduinnak odaígért lányával. A keleti pátriárka beleegyezésével itt hirdették ki aztán a bolgár egyházi vezető méltóságát is.⁵⁵

A szövetségesek azonnal megkezdték Konstantinápoly ostromát mind szárazföldről, mind pedig a tengeren. A közeledő tél miatt megszakadt támadásokat 1236-ban folytatták. A bekerített császárváros azonban a velencei flotta támogatásának köszönhetően tartotta magát. Ennek ellenére a latinok sorsa annyira kritikussá vált, hogy a fiatal II. Balduin elhagyta Konstantinápolyt, és segítségért nyugatra sietett. A latin Konstantinápolyt váratlanul az mentette meg, hogy a támadók nem tudtak egymás közt megegyezni. Annak a kései, de kétségkívül helyes felismeréséből, hogy a Latin Császárság összeomlása egyedül a Nikaiai Birodalomnak jönné jól, és még veszélyesebb szomszéd lenne, mint a kimerült Latin Császárság – a bolgár cár politikájában ismét újabb fordulat következett be. Szakított Vatatzésszel, kapcsolatba lépett a latinokkal, és velük, valamint a Balkánra előrenyomuló kunokkal szövetkezve egykori szövetségese ellen indított harcot. A bolgárok, latinok és kunok már ostromolták Tzurulont, a nikaiai hatalom egyik legfőbb támaszpontját Thrakiában, amikor II. Asen változatos politikájában megint egy új és végső fordulat következett be: ezúttal egy súlyos lelki megrázkódtatás formájában. Trnovóban járvány ütötte fel a fejét: hitvesének és egyik fiának, valamint a bolgár pátriárkának hirtelen halálában az isteni harag jelét ismerte fel a cár a Vatatzésszel kötött szövetség megszegése miatt. Visszavonult Tzurulon alól, és békét kötött a nikaiai császárral (1237 év vége).⁵⁶ Hogy aztán átmeneti jeleggel a latin–kun csapatok mégis hatalmukba kerítették Tzurulont, az már semmit sem változtathatott a nikaiai császári birodalom számára kedvező fordulaton. 1241-ben meghalt II. Ivan Asen, és ezt követően nemsokára a mongolok betörésével elkezdődött a bolgár hatalom hanyatlása.

Jóannés Vatatzésnek többé már nem volt komoly vetélytársa: a thessalonikéi császár rámenős, de hóbortos törekvéseit már elhárították: a bolgár cár erős, de állhatatlan hatalmi ambíciója összeomlott, a Latin Birodalom már régóta a szomszédos hatalmak politikájának játékszerévé süllyedt, és csak ellenfelei civakodásának köszönhetette létét. Így a nikaiai császár arathatta le kitartásának és államférfiúi megfontoltságának termését. Már 1242-ben hadjáratot indított Thessaloniké ellen, ahol akkor a II. Asen által szabadon bocsátott Theodóros Angelos támogatásával annak fia, Jóannés ural-

kodott. Gyors győzelmeket aratva közeledett a nyugati görög fővároshoz, azonban a mongoloknak Kis-Ázsiába való betörése visszavonulásra és békekötésre kényszerítette. Bár idő előtt félbemaradt ez a hadjárat, mégis volt eredménye. A nyugati görög birodalom lemondott a további rivalizálásról az erősebb Nikaiai Birodalommal szemben. Thessaloniké ura letette a császári címet, és elismerte a nikaiai császári felségjogokat, melyet követően a császár készséggel elismerte a thessalonikéi király despotés címét.⁵⁷

A mongol betörés mély forrongást okozott egész Kelet-Európában és Elő-Ázsiában. Az orosz birodalom romokban hevert a hódítók előtt és több mint két évszázadig tatár iga alá került. A Volga és a Don alsó folyásánál a hódítók megalapították az úgynevezett Aranyhordát. Lengyelországot, Sziléziát, Csehországot és Morvaországot, Magyarországot és a Duna vidékét feldúlva a mongolok egészen az Adriai-tenger partjáig nyomultak előre. A Balkán-félszigeten keresztül visszavonulva elpusztították a délszláv országokat, és adófizetésre kötelezték Bulgáriát. Ugyanezzel a zabolátlan lendülettel törtek be Elő-Ázsiába is. A Nikaiai Császárság keleti szomszédjának, a Római szultánátusnak és a kis Trapezunti Császárságnak a léte is veszélybe került, amint Nikaia is az életéért reszketett. A közös veszély elhárítására Jóannés Vatatzés szövetségre lépett az ikonioni szultánnal (1243).⁵⁸ Annak az ellenfélnek ugyanis, amelynek hatalma a Csendes-óceántól egészen Közép-Európáig terjedt, a kis-ázsiai kis államok nem tudtak komolyan ellenállni. A mongoloktól megsemmisítő vereséget elszenvedve a trapezunti császár adófizető vazallusuk lett, és az ikonioni szultán is adófizetésre kötelezte magát. Csak ezen az áron menthették meg életüket, hiszen így a nagyobb hadjáratoktól megkímélték Kis-Ázsiát. A nikaiai császári birodalom tehát sértetlen maradt, sőt keleti szomszédai gyengeségei még javára is váltak.

Jóannés Vatatzés ismét a balkáni országok felé fordult, és csekély ráfordítással 1246-ban döntő győzelmet vívott ki mind a bolgár, mind pedig a nyugati görög birodalom felett. A Balkán korábban legerősebb hatalma, a tatároknak most adófizetésre kötelezett, és II. Asen kiskorú fiai által képviselt bolgár birodalom nagyon szerencsétlen helyzetben volt. A tizenkét éves Koloman (1241–1246) hirtelen halála, akit még fiatalabb féltestvére, Michaél (1246–1256) követett a trónon, csak növelte ezt a zavart. Minden ellenállás nélkül foglalta el Vatatzés azokat a vidékeket, amelyeket egykor II. Ivan Asen szakított ki a nyugati görög birodalomból, és uralmát kiterjesztette Thrakiában egészen a Marica folyó felső folyásáig, Makedóniában pedig egészen a Vardarig. Ugyanilyen átütő sikerrel fordult ezután Thessaloniké ellen, ahol a megvakított Theodóros ingadozó trónján annak gyenge utódai egymást váltották a látszaturalkodásban. A városban kialakult erős szimpátiára támaszkodva 1246 decemberében harc nélkül vonult be Vatatzés Thessalonikébe. Theodórost egy Voden melletti kis birtokkal kártalanították, és fiát, Démétrioszt, az utolsó thessalonikéi uralkodót (1244–1246) pedig fogolyként Kis-Ázsiába vitték. Ettől kezdve Thessalonikében a Nikaiai Császárság európai birtokainak helytartójaként Andronikos Palaiologos kormányzott. Fia, a későbbi Michaél Palaiologos irányította az igazgatást Serrhésben és Melnikben.

A nyugati görög hatalom egykori területének magva, Épeiros a klokotnicai vere-

séget követően nemsokára elszakadt Thessalonikétől, és Thessaliával együtt megőrizte függetlenségét II. Michaél despotésnek, I. Michaél Angelos természetes fiának kormányzása alatt. A további bonyodalmak elkerülése érdekében Vatatzés baráti szerződést kötött vele, és unokáját, Mariát eljegyezte Niképhoros épeirosi trónvárományossal (1249). Theodóros hatására azonban, akinek nyugtalan szellemét semmi sem tudta fékezni, Michaél felbontotta a megállapodást, és Makedóniában megszállt több olyan várost, amely a nikaiai császár fennhatósága alá tartozott. A háború miatt kiobbant civakodásnak pedig szerencsétlen vége lett. Larissában a császári követek diktálták a békefeltételeket: a nikaiai császár javára le kellett mondania nemcsak a röviddel ezelőtt elfoglalt országokról, hanem a Bulgáriától elhódított Nyugat-Makedónia vidékéről is az albán Krojával együtt, és elküldte neki túszként Niképhoros fiát (1252). A nikaiai császár felségjogainak elismerése ellenében az apa és a fiú megkapták tőle a despotés címet.⁵⁹ Theodóros Angelost azonban kiszolgáltatták, és igen mozgalmas élete egy nikaiai börtönben végződött.

Jóannés Vatatzés élénk diplomáciai kapcsolatban állt a Nyugat mindkét mértékadó hatalmával: a pápával és a német császárral. Különösen II. Hohenstauf Frigyesel volt baráti kapcsolatban. Az, hogy az egyik a pápaság, a másik pedig a Latin Császárság ellen állt harcban, a két uralkodó egymáshoz való közeledését eredményezte, és szövetségessé tette őket. A szövetséget azzal pecsételték meg, hogy első hitvesének, Eiréné Laskarisnak a halála után Jóannés Vatatzés feleségül vette Frigyes fiatal leányát, Konstancát. Frigyesnek Vatatzéshez írt leveleiből őszinte szimpátia és csodálat szólal meg a görögök iránt, akiket „az az úgynevezett főpap (azaz a pápa) szégyenletes módon eretnekeknek mer rágalmazni, akiktől kiindult a hit, és most a világ legszélső határáig terjedt”.⁶⁰ Kézzelfogható eredményei ugyan nem voltak ennek a szövetségnek, mégis kétségkívül növelte a nikaiai császári birodalom tekintélyét.

Az utóbbi századok szinte minden egyes bizánci császárához hasonlóan Jóannés Vatatzés is egyházuniós tárgyalásokat kezdett a római egyházzal. Az uniós tárgyalások feltételeként megkövetelte a pápától a Latin Császárság feladását. A tárgyalások először éppoly eredménytelenül folytak, mint a korábbi uniós megbeszélések, s megnehezítette ezeket a görög császárnak II. Frigyeshez való közeledése. IV. Ince pápaságának idején, azaz II. Frigyes halála után azonban az eszmecserék ígéretes fordulatot vettek. Éles szemű politikusként IV. Incének nem kerülhette el a figyelmét az, hogy a fellendülőben levő nikaiai bizánci császári birodalom megnyerése jobban kedvezne Róma ügyének, mint a sorvadó Latin Birodalom fenntartása. Ahogy hajlandó volt a görög császár arra, hogy Konstantinápoly megnyerése árán feláldozza egyháza önállóságát, úgy a pápa is kész volt veszni hagyni – a görögökkel való egység érdekében – a latin császári birodalmat.⁶¹ S valóban, soha ilyen közel még nem kerültek egymáshoz. De ezúttal is elmaradt az utolsó lépés. A messzemenő engedményekhez kapcsolótt római támogatás azonban nélkülözhetővé vált: a latin Konstantinápoly napjai meg voltak számlálva, hiszen Vatatzés nagy győzelmeinek köszönhetően a Bizánci Birodalom visszaállítása a Bosporosnál már csak idő kérdése volt.

A Nikaiai Birodalom nagyságát Vatatzés megkétszerezte. Kis-Ázsiában biztosítva

volt mindaz, amit megszerzett, és a Balkán-félsziget nagyobb része is az ő jogára alatt állt. A Nikaiai Birodalom egykori riválisait félreállította vagy hatalmuktól megfosztotta. A Latin Birodalom pedig csak Konstantinápoly környékére korlátozódott, és a nikaiai császár területei övezték. A nyomor annyira elviselhetetlen volt a városban, hogy II. Balduin egyetlen fiát Fülöpöt is zálogként átadta a velencei kereskedőknek, hogy kölcsönt kaphasson tőlük.⁶² Már csak egy utolsó erőfeszítésre lett volna szükség, hogy a császárváros bevételeivel lezárják a restauráció művét. Ez a végső diadal azonban másnak volt fenntartva. Minden előfeltételt Jóannés Vatatzés teremtett meg, ezért a Bizánci Birodalom helyreállításának érdeme elsősorban őt illeti meg.

Jóannés Vatatzés külpolitikai érdemén kívül nem kevésbé volt jelentős belpolitikai tevékenysége. Sokat fáradozott a joggyakorlat javításában, és harcolt az igazgatásban megnyilvánult hagyományos visszaélésekkel szemben. Hitvesének, Eiréné Laskarisnak a támogatásával megpróbált enyhíteni a legszegényebbek sorsán, több kórházat és jótékonyági intézményt alapított.⁶³ Tekintélyes egyházi építmények szolgálták a bizánci vallásosság ügyét, a katonai védelmet pedig erődítmények felállításával erősítette meg a határvidékeken. A bizánci állam legjobb hagyományai alapján alakította ki Jóannés Vatatzés a katonai birtokokat, és megerősítette a hadsereg állományát is a mongolok által előzőtt kunok betelepítésével, akiket a határvidékeken – egyrészt Thrakiában, Makedóniában, másrészt pedig a Maiander völgyében és Phrygiában – stratiótákként telepített le.⁶⁴ Így Keleten ismét helyreállt a határ védelmének rendszere, és arról joggal állapíthatta meg Grégorios Pachymerés bizánci történetíró, hogy ez volt a nikaiai állam egyik legkiemelkedőbb teljesítménye.⁶⁵ Emellett azonban a Nikaiai Birodalomban nagyszámú pronoiadomány is kiosztottak,⁶⁶ és úgy tűnik, hogy Jóannés Vatatzés elsősorban szerényebb mértékű pronoiavádalmakat adományozott a katonai kismenességnek.⁶⁷

Különleges figyelmet érdemelnek Jóannés Vatatzés gazdasági intézkedései, amelyek olyan jólétet teremtettek, amelyet már régen nem ismertek a Bizánci Birodalomban.⁶⁸ A császár elsősorban a mezőgazdaság és az állattenyésztés fejlesztésére törekedett, és ebben önmaga járt elől jó példával. A császári birtokoknak mintaként kellett szolgálniuk, hogy mintául szolgálhassanak az alattvalóknak, mi mindenre képes a gazdálkodás ésszerű vezetése a földművelésben, a bortermelésben, valamint az állattenyésztésben. Hitvesének a császár egy gyöngyökből és drágakövekből készített koronát adományozott, amelyet az ő gazdasági udvarából származó tojások ellenértékéből csináltatott. Ez a „tojáskorona”, mint ahogy maga a császár nevezte, egész programot jelentett számára. Gazdaságpolitikájának legfőbb elve ugyanis az ország gazdasági önállóságára való törekvés volt. Megpróbálta megszabadítani a birodalmat az idegen áruk behozatalától, és ezzel az itáliai városok gazdasági hatalmától. Nagyon szigorúan megtiltotta alattvalóinak, hogy külföldi luxuszárakat vásároljanak. Mindenkinnek meg kellett elégednie azzal, „ami római földön termett, és amit római kezek alkottak”. Ez az etikailag megalapozott protekcionizmus kétségkívül Velence ellen szólt. A velencei árubehozattal szemben alkalmazott vámintézkedések komoly bonyodalmakhoz vezettek, mert ezek megsértették a kereskedelmi szerződésben foglaltakat, amelyeket aláírásával látott el az összes bizánci császár I. Alexios

Komnénostól egészen I. Theodóros Laskarisig. A császárnak azt a jogát, hogy alattvalóinak megtiltsa a túlzott luxust, senki sem vitathatta. A szomszédos Ikonioni Szultánátusból azonban nagy mennyiségű nemesfém és értékes anyag áramlott a császári birodalomba. A mongol invázió, amely elkerülte a Nikaiai Birodalmat is, ám a szomszédos államokban súlyos pusztítással járt, gazdaságilag a bizánciakat erősítette. A törökök élelmiszert vásároltak a Nikaiai Birodalomból, és magas árat fizettek ezért pénz vagy pedig csereáru formájában. Így a gyakori háborúk ellenére Nikaiában nem volt érezhető pénzhiány. Jóannés Vatatzés uralkodása alatt a pénzügyi és gazdasági körülmények sokkal kedvezőbbek voltak, mint korábban a Komnénosok és Angelosok uralkodása idején. Sokkal sértetlenebb volt maga az állam is, és mindez azt mutatja, hogy a bizánciak életereje még nem merült ki, és lehetőség volt a Bizánci Birodalom újjászületésére.

Uralkodásának utolsó éveiben Jóannés Vatatzésnek súlyos epilepsziás rohamai voltak, és 1254. november 3-án meghalt.⁶⁹ Rendkívüli elismerést vívtak ki egyedülálló érdemei: halála után fél évszázaddal szentté avatták és azóta a legújabb korig minden évben ünnepet tartanak az „irgalmas Jóannés” császár emlékére az általa emelt magnésiai templomban, utolsó nyugvóhelyén, ahol teste pihent, és Nymphaionban, kedvelt rezidenciáján.⁷⁰

3. A restauráció előestéjén

ÁLTALÁNOS IRODALOM • lásd e rész 1. szakaszánál felsorolt irodalmat. Ezen túlmenően: I. B. Papadopoulos: *Theodore II. Lascaris. Empereur de Nicée*. Paris, 1908; J. Dräseke: Theodoros Laskaris. *BZ* 3 (1894) 498–515; Chapman: *Michel Paléologue*; Genakoplos: *Michael Palaeologus*.

Ha győztes harcokban Jóannés Vatatzés ismét egyesítette a bizánci territóriumok nagy részét, és birodalmán belül pedig biztos államrendszert alakított ki, amelyet a Bizánci Birodalom már régóta nem ismert, úgy II. Theodóros Laskaris (1254–1258) uralma megmutatta, hogy a Nikaiai Birodalom kulturális tekintetben semmivel sem állt mögötte az ősi Bizáncnak. Jóannés Vatatzés megkövetelte birodalmában a hatékony képzést, és mindig is élénk érdeklődést mutatott a tudományok iránt. Fia, a tudós Niképhoros Blemmydés buzgó tanítványa maga is tudós volt, és termékeny író. Tudományos kutatás, filozófiai tanulmányok és teológiai meditációk töltötték ki életét trónra lépése előtt. Uralomra hivatva II. Theodóros, aki anyja után a Laskaris császári nevet viselte, a nikaiai udvart a tudományok központjává emelte. Nikaiát az ősi Athénnel hasonlították össze.⁷¹ Tudósok nagy számban gyűltek a tudásszomjas uralkodó köré. A Nikaiai Birodalom kulturális virágkorát élte, amely VII. Kónstantin Porphyrogennétos korára emlékeztetett.

Azonban Kónstantinos Porphyrogennétostól eltérően II. Theodóros nemcsak tudós volt, hanem a tettek embere is, borzalmas betegsége ellenére, amely lassan emésztette életerejét. Éppen úgy, mint apja – de sokkal súlyosabb mértékben – epilepsziában szenvedett. Az uralkodói méltóságról Theodórosnak nagyon komoly elképzelé-

sei voltak, ő maga kormányozta az államot saját mérlegelése és belátása szerint. Parancsolóan és akaratosan taszította el magától és ezzel ellenségeivé tette a leghatalmasabbakat. Semmit sem akart tudni a nemesség előjogairól. Első tanácsadója és barátja, Geórgios Muzalon alacsony származású férfi volt, aki még az egyház felett is uralkodni akart. A pátriárkai trónra a szellemileg korlátozott aszkéta szerzetest, Arseniost ültette. Rómával kapcsolatosan nagyon tartózkodó volt, és hűvösen szemlélte atyja uniós terveit. A görög egyház Róma alá rendelése szóba sem jöhetett. Úgy vélekedett, ha mégis létrejönne az egység, az csak a teljes egyenjogúság alapján történhetne meg, ahol neki, a császárnak mint pártatlan bírónak lenne joga véleménykülönbségek esetén döntést hozni.⁷² Ez a büszke magatartás végső soron csak Jóannés Vatatzés azon nagy külpolitikai eredményeinek lecsapódása volt, amelyek a Konstantinápolyért való harcban nélkülözhetetlennek tüntették fel a pápa segítségét.

II. Theodóros rövid uralkodása külpolitikailag nem hozott semmi lényegi változást, és a bizánciak észrevétlenül közelebb kerültek végső céljukhoz: Konstantinápoly visszafoglalásához. Legalábbis sikerült az elért eredményeket megtartani mindazon ellenséggel szemben, akiket Jóannés Vatatzés halála a birodalom elleni támadások felújítására késztetett. Komoly bonyodalmaktól lehetett tartani a szeldzsukoknak Michaél Palaiologossal való kapcsolata miatt, aki árulási szándékait leplezve az ikonion-i szultánhoz menekült és a szultán támogatta őt trónkövetelő törekvéseiben. A mongolok újabb előretörése azonban annyira megváltoztatta a helyzetet, hogy a szultán – ahelyett, hogy a görögök ellen vonult volna – segítségért folyamodott hozzájuk, és Michaél Palaiologost hazatérése után igyekezett kibékíteni a császárral. Ekkor kerültek a bizánciak közelebbi kapcsolatba a mongolokkal, akik színpadias pompával fogadták azt a követséget, amely megpróbálta meggyőzni Elő-Ázsia urait a Nikaiai Birodalom legyőzhetetlen hatalmáról és kimeríthetetlen gazdagságáról.⁷³

Nikaianak a Balkán-félszigeten Bulgária és Épeiros ellen kellett harcolnia. A fiatal bolgár cár, II. Michaél Asen nagyobb vidékeket szállt meg Thrakiában és Makedóniában. A nagy áldozatokkal járó két hadjárat után azonban visszaszorították, és 1256-ban a Nikaiai Birodalom számára kedvező békeszerződést kellett aláírnia.⁷⁴ A feszültség oldódását szolgálta továbbá Michaél Asen bukása a trónról, majd azok a belső források, amelyek ezt követően Bulgáriában robbantak ki, és végül pedig a Nemanja-nemzetség sarjának, Kónstantin Tichnek (1257–1277) a trónra emelése, aki II. Theodóros lányát, Eirénét vette feleségül. Egy már Jóannés Vatatzés uralkodása alatt kilátásba helyezett házassági szövetség megkötésére is sor került, mégpedig Épeirosszal: II. Michaél fia Niképhoros feleségül vette a császár lányát, Mariát, és ezúttal II. Theodóros élt az alkalommal, hogy kiterjessze hatalmát Dyrrachionra és Servia erődjére Makedóniában. Ez a nyereség azonban az épeirosi barátságba került, mert 1257-től kezdődően ismét kemény és változatos küzdelem tombolt a két görög állam között. Az egyik veszélyes mozzanat, amely a bolgár és nevezetesen az épeirosi háborúban mutatkozott meg, a növekvő ellentét volt a császár és a birodalom nemes családjai között, akik a hadseregben a legfontosabb parancsnoki posztokat töltötték be. II. Theodóros nekik tulajdonította az esetleges sikertelenségeket, és valójában

kétségbevonta a hadsereg vezéreinek hűségét az arisztokrácia ellenes uralkodóval szemben. Az a számtalan per, melyeket az arisztokrácia képviselőivel szemben folytattak le, és azok a szigorú büntetések, amelyeket az indulatos és betegesen ingerelhető uralkodó kiszabott rájuk, még inkább kiélezték a viszonyt. Az arisztokrácia akaratának megtörésében II. Theodóros túllépett minden határon, és a konfliktust már annyira elmélyítette, hogy ez a Laskaris-uralkodóház bukásához vezetett.

Amikor 1258 augusztusában 36 éves korában súlyos szenvedések közepette meghalt, a korona hétéves fiára, IV. Jóannésre szállt. Kiskorú fia régensévé II. Theodóros barátját, Geórgios Muzalont tette, nem gondolva arra az izzó gyűlöletre, amit a birodalom arisztokráciája érzett a felkapaszkodott kegyencsel szemben. Ezt a gyűlöletet nem tudta megzabolázni az eskü sem, amelyet a birodalom kiválóságai Michaél Palaiologossal az élen a haldokló királynak és magának Geórgios Muzalonnak tettek. Már II. Theodóros halálát követő nyolcadik napon az elhunyt császárért bemutatott temetési szentmise alatt Geórgios Muzalont és testvéreit elfogták, és az oltár előtt meggyilkolták. A régensséget Michaél Palaiologosra, az arisztokrácia legtehetségesebb és legkiválóbb képviselőjére ruházták. Ő maga ősi nemesi családból származott, Jóannés Vatatzés unokanővérét vette feleségül. Elődei között ősi császári családok képviselői szerepeltek,⁷⁵ s mint kiváló hadvezér a hadsereg, különösen pedig a latin zsoldoscsapatok szimpátiáját élvezte. Modora megnyerő volt, és rajongói voltak minden körben, nem utolsósorban az uralkodó klérus soraiban. Így emelték megas duxszá, majd pedig despotéssá, de ezek a méltóságok csak előzetes fokozatok voltak a legnagyobb hatalomhoz: 1258 végén, 1259 elején mint a kiskorú Jóannés Laskaris régenstársa megkapta a császári koronát.⁷⁶

Palaiologos villámgyors felemelkedése nem csupán egyedülálló sorsával magyarázható, hanem elősegítette ezt az eseményt a külpolitikai helyzet alakulása is, amely erős kezű államvezetést követelt meg. II. Frigvestől eltérően fia, a szicíliai Manfréd király a Nikaiai Birodalom ellenfele volt. A Bizánci Birodalom növekvő hatalma, amely a század közepe óta óriási léptekkel menetelt az újjáépítés felé, és a Latin Császárságot Konstantinápoly város területére korlátozta, arra indította Manfrédet, hogy folytassa VI. Henrik és a szicíliai normann uralkodók Bizánc-ellenes politikáját. Már 1258-ban megszállta Korfut és ezen túlmenően az épeirosi tengerpart legfontosabb városait: a II. Theodóros Laskaris által nemrég megszerzett Dyrrachiont és a II. Michaél despotéshez tartozó Avlonát és Butrintót. A szicíliai királlyal kötött barátság talán megérte ezt a veszteséget II. Michaélnek: lányának kezével Manfrédnek adta hozományként a meghódított városokat, és szövetséget kötött vele a Nikaiai Birodalommal szemben. A szövetségben a harmadik az achaii Guillaume de Villehardouin lett, aki ugyanakkor feleségül vette II. Michaél másik lányát. Az achaii fejedelem hatalma is felemelkedőben volt: a szomszédos latin Athéni Hercegség és Eubóia triumvirátusa urának ismerte el. Így jött létre egy erős koalíció, amely mint ha fenyegette volna a Nikaiai Birodalom restaurációs művét. A nyugati görög konkurens államok elszakadási törekvései és Görögország összes latin erői megsemmisítő háborúra szövetkeztek a szicíliai királlyal a Nikaiai Birodalommal szemben. A hármas szövetség még a szerbek királyában, I. Urošban – akinek hatalma kibontako-

zóban volt – is lehetséges szövetségest látott. Ennek csapatai 1258-ban megszállták Skopjét, Prilepet és Kičevót.

A harmas szövetség elleni harc VIII. Michaél számára az első komoly próbatétel volt, és ezt a próbát, amelytől a császári birodalom sorsa függött, fényesen kiállta. Testvére, Jóannés Palaiologos Sebastokrator a koalíció hadereje ellen erős hadsereget vezetett nagyobb kun és szeldzsuk csapatok latba vetésével.⁷⁷ 1259 őszén a szövetségesek megsemmisítő vereséget szenvedtek el a Pelagonia völgyében.⁷⁸ A négyszáz lovag, akiket Manfréd király küldött, a harcmezőn esett el, II. Guillaume de Villehardouin fogságba került. Úgy látszott, hogy az épeirosi állam elveszett: a császári hadsereg bevonult Artába, és ha Épeiros mégis kiheverte a csapást, akkor ezt csak a szicíliai csapatok segítségének köszönhetné. A szerbek is kiűritették a nemrég megszállt makedóniai városokat.

Szinte már nem is volt országrész, amely a bizánci restauráció útjába állhatott volna. Egyetlen zavaró kísérletől lehetett csak tartani a velencei tengeri köztársaság részéről, amely tulajdonképpen életre hívta a konstantinápolyi Latin Császárságot, és amely az 1204-ben teremtett helyzet legfőbb haszonélvezője volt. Hogy erről az oldalról biztosítsa magát, VIII. Michaél a velenceiek riválisával, a genovaiakkal kezdett el tárgyalni. 1261. március 13-án Nymphaionban írták alá azt az emlékeztető szerződést, amely Keleten ugyanúgy megalapozta Genova nagyságát, mint ahogy annak idején az 1082-es szerződés Velencéét. A genovaiak kötelezték magukat arra, hogy katonai segítséget nyújtanak a birodalomnak Velence elleni harcában, és ennek ellenében VIII. Michaél nagyon jelentős előjogokat adományozott nekik: adó- és vámmentességet a birodalom egész területén és Konstantinápoly restaurációját követően pedig értékesítési helyeket a fontosabb kikötővárosokban.⁷⁹ Mindent összevetve: Genova olyan kereskedelmi előjogokat akart szerezni, amelyek a 11. század óta Velencét illették. Valójában azonban Bizánc vált a két városi köztársaság foglyává, amelyek egyre inkább háttérbe szorították tengeri hatalmát és kereskedelmét.

A nagy esemény, amelyre a bizánciak két emberöltő óta vártak, és amit katonailag és diplomáciailag a legnagyobb körültekintéssel készítettek elő, végül is meglepő könnyedséggel érkezett el. Szinte a véletlen vágta el a korhadt Latin Császárság életének fonalát, és a bizánciakat ismét Konstantinápoly birtokosaivá tette. A csupán kis haderővel a bolgár határ védelmére Thrakiába küldött császári hadvezér, Alexios Stratégopoulos Konstantinápoly mellett vonult el, és a legnagyobb meglepetésére a lehető legvédtetlenebbnek találta a fővárost: 1260 augusztusában az egy évig tartó fegyverszünet következtében a velencei flotta kivonult a frankok által megszállt területek nagyobb részéről, hogy a Fekete-tenger déli részén levő szigeten bevegye a Daphnusion erődöt. Stratégopoulos gyors elhatározással csapott a védtelen városra, és 1261. július 25-én szinte ellenállás nélkül foglalta el. II. Balduin császárnak és híveinek a menekülése vetett véget Konstantinápolyban a latin uralomnak.

VIII. Michaél császár augusztus 15-én ünnepelte bevonulását Nagy Konstantin városába. A latin uralom éveiben Konstantinápoly elveszítette fényét és gazdagságát. Az 1204. évi barbár fosztogatást a bizánci kincsek szisztematikus elherdálása követte. A kincseket Nyugatra vitték, ahol a félelem és a pénztelenség következtében el-

kínzott Latin Császárság arra használta fel azokat, hogy velük a nyugati hatalmak jóindulatát megtartsa. A templomok üresen álltak, díszeket és legszentebb ereklyéiket elrabolták, és sivár volt a Blachernai-palota. Annál nagyobb volt azonban a bizánci lakosság ujjongása. A felszabadított városban a császár fogadtatása vallásos ünnepé alakult át. Szemközt vele vitték a Hodigitria képeit, amelyeket Lukács evangélista művének tartottak. VIII. Michaél „inkább keresztényként, mint császárként”, gyalog, ünnepélyes körmenetben ment a Studion monostorba, aztán pedig a Hagia Sophiába. Itt az „Isteni Bölcsességnek” az orthodox hit számára visszanyert templomában, amelyben a régi bizánci császárok kapták meg a koronát, ugyanennek az évnek a szeptemberében a pátriárka újból császárrá koronázta Michaél császárt és hitvesét, Theodóra Dukas császárnőt. Az ünnepélyes aktus érzékeltette a Bizánci Császárság megújulását az új életre támadt császárvárosban. A császár fiát, a még csak hároméves Andronikost trónörökössé kiáltották ki, s ezzel új dinasztiát alapítottak.⁸⁰

A törvényes császár IV. Jóannés Laskaris ezzel szemben nem vett részt egy ünnepégen sem, és néhány hónappal később VIII. Michaél a szerencsétlen fiúnak kiszúrta mindkét szemét. Ahogy Andronikos Komnénos Manuél fiától, úgy Michaél Palaiologos is megszabadult az utolsó Laskaristól, akinek jogai védelmezését viszont egykor esküvel fogadta meg. De míg Andronikos szomorúan borzalmas véget ért meg, addig a körültekintőbb Palaiologosnak sikerült megalapoznia tartós uralmát, és ezáltal a birodalmat utolsó napjáig a bizánci történelem leghosszabb életű dinasztiája kormányozta.

4. A bizánci nagyhatalom újbóli helyreállítása: VIII. Michaél

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Chapman: *Michael Paléologue*; Geanakoplos: *Michael Palaeologus*; Norden: *Papsttum und Byzanz*; St. Runciman: *The Sicilian Vespers*. Cambridge, 1958 (német fordításban: München, 1961); Miller: *Latins*; Zakythinos: *Despotat*, I. und II.; Longnon: *Empire latin*; Kretschmayr: *Venedig*, II.; Heyd: *Commerce du Levant*, I.

Délkeleten az uralmat már Jóannés Vatatzés uralkodása alatt magához ragadta a Bizánci Birodalom, de Bizánc csak Konstantinápoly elfoglalása után vált ismét nagyhatalommá. A régi főváros visszahódítása minden bizonnyal csak az előző évtizedek politikai és katonai sikereinek eredménye volt: megérett gyümölcsként hullott a bizánciak elé. A Bosporosnál fekvő császárváros visszahódítása óta azonban egy csapásra megváltozott a Bizánci Birodalom világpolitikai helyzete. Most Bizáncnak ismét meghatározó szerepe lett az európai államhatalmak politikai alakulására, és ismét olyan központtá vált, amely körül a Földközi-tenger államainak politikája forgott.

A nagyhatalmi helyzet visszanyerése azonban sok veszélyt is hozott magával. Ennek a hatalomnak a fenntartása sokkal több eszközt és erőt igényelt, mint amivel a birodalom akkor rendelkezett. Új feladatok és terhek nyomasztották. A kiadások emelkedtek, nagyobb hadseregre és flottára volt szükség. A visszanyert főváros, amely

ki volt fosztva és mindenütt renoválást igényelt, óriási összegeket emésztett fel és súlyos terhet jelentett a vidék számára. De már a 12. század végén megmutatkozott, hogy a bizánciak nem voltak abban a helyzetben, hogy régi nagyhatalmi helyzetüket visszanyerjék. Kis-Ázsiába üztve olyan államot teremtettek, amely belsőleg szilárdabb és egészségesebb volt, mint az ősi császárság. Ez a provinciális állam azonban sohasem volt számukra öncél, hanem csak híd a régi hatalmi dicsőség visszaszerzéséhez – és hősi küzdelemben azt a helyzetet állították vissza, amely egyszer már tartóhatatlannak mutatkozott.

Közben a latin uralom korszaka mély nyomokat hagyott hátra, sebek maradtak a bizánci állam testén, amelyek nem gyógyulhattak be a restaurációban. A nagy fej, Konstantinápoly, gyenge és minden oldalról támadott testen nyugodott. Az itáliai tengeri államok uralták a bizánci vizeket, kolóniáik szét voltak szóródva az egész birodalomban, a Földközi-tenger keleti medencéjének legtöbb szigete hozzájuk tartozott. Görögország is – mint már előtte – frank uralom alatt létezett és a görög uralom alatt élő Épeiros is kivonta magát Thessaliával együtt az egyesülési kísérletek alól, és ellenséges viszonyban maradt a Bizánci Birodalommal szemben. A Balkán-félsziget északi részét a bolgárok és a szerbek két szláv birodalma tartotta fennhatósága alatt, amelyek hatalmukat a Bizánci Birodalom rovására növelték. Bár ezen hatalmak közül egyik sem volt abban a helyzetben, hogy Bizánc ellen nagyobb méretű támadást indítson, de mindnyájan készek voltak arra, hogy támogassanak egy nyugatról irányított Bizánc-ellenes hadjáratot. A restaurált Bizánci Birodalom ellenségeiben Nyugaton nem volt hiány: ezek voltak mindazon hatalmak, amelyeknek érdekében állt a Latin Császárság fennállása, így a támadás mindig várható volt. Nyugaton és a Balkánon a Bizánc-ellenes hatalmak összefogása azonban mégsem jelentett volna halálos veszélyt a restaurált birodalom számára. Ezt ügyes manőverezéssel ki lehetett kerülni, és szerencsére a diplomácia VIII. Michaél egyik különleges erőssége volt.

A Palaiologosok kettős feladata a nyugati támadó előkészületek diplomáciai elhárítása és a Bizánci Birodalom helyreállítása volt a korábbi bizánci territóriumok fellett az épeirosi állam és Görögországban megmaradó latin erők legyőzésével. Az utóbbi csak akkor sikerülhetett, ha az előző már eredménnyel járt.⁸¹ A Bizánc elleni támadások centruma Szicília volt, ahogy Manfréd, úgy Anjou Károly uralkodása alatt is. Ezért a szicíliai királysághoz való viszony képezte azt a tengelyt, amely kormányzásának egész ideje alatt megszabta VIII. Michaél politikáját. A szicíliai hódítási tervek valóságos ütőerőt azonban csak akkor képezhettek, ha a pápa támogatását élvezték, és ezért a Palaiologosok legfőbb törekvése mindig is az volt, hogy megakadályozzák a szicíliai királyság Rómával való szövetségét. Míg Manfréd parancsolt Szicíliának, addig ez nem jelentett problémát. Eleinte Rómában elutasítóak voltak a Bizánci Birodalom restaurációjával kapcsolatosan. Nem minden további nélkül egyeztetett bele a pápa abba, hogy a római egyház számára Konstantinápoly elveszett, és a Latin Császárság helyére szakadár görög uralom lépjen. Görögországban a frankokat IV. Orbán pápa (1261–1264) először erkölcsileg támogatta Bizánc-ellenes törekvéseiben, és kiközösítéssel fenyegette meg a genovaiakat, akik nem akarták feladni a bi-

zánci császárral kötött szövetségüket. A pápaság Manfréd királlyal való szövetségekötésének útjában azonban ott állt a rómaiak ősi ellenszenve a Hohenstauf-házzal szemben. A pápai politika törekvésétől távol állt, hogy Manfréd hódító terveit támogassa. IV. Orbán pápa inkább arra törekedett, hogy Dél-Itáliában végett vessen a Staufok uralmának, és ezért a szicíliai királyságot Anjou Károlynak, a francia király testvérének adta át. Róma és a Staufok közötti ellentétet kihasználva VIII. Michaél megalálta az utat Rómába, és az uniós tárgyalásoknak köszönhetően⁸² – Bizánc Rómapolitikájának egyik bevált eszközeként – megpróbált a pápánál hangulatváltozást előidézni.

Ez annál is fontosabb volt, mivel a Balkánon a restaurációs törekvések, amelyek a Bizánci Birodalmat több fronton is harcra kényszerítették és erőit szétforgácsolták, általában nem vezettek sikerhez. Kezdetben úgy tűnt, hogy a császár a frank Görögországgal szemben előnyös helyzetbe került, de II. Guillaume de Villehardouin a pelagoniai csata óta fogoly volt. Így VIII. Michaél feltételeket diktálhatott neki, mielőtt engedte, hogy 1261 végén Achaiába visszatérjen, és ismét átvegye az uralmat. II. Vilmos hűségesküt tett a bizánci császárnak, megkapta a *megas domestikos* címet, és át kellett engednie Bizáncnak Monemvasia, Mistra, Maina és Hierakion erőddöket.⁸³ A hűségnyilatkozat nem tartott sokáig. Akkoriban Rómában még nem következett be a politikai fordulat, és így Villehardouin megkapta a pápától a Konstantinápolyban fogadott hűségeskü alóli feloldozást. A velencei köztársaságtól, a visszaállított Bizánci Birodalom leghatalmasabb ellenfelétől is nyilvánvaló támogatást kapott, érdekeit nagyon is veszélyeztetettnek látta az általa életre hívott Latin Császárság bukása, valamint a bizánciak és a genovaiak szövetségekötése által. A harc kirobbant. VIII. Michaél erős hadsereget, köztük 5000 szeldzsuk zsoldost küldött a Peléponnészoszi-félszigetre testvérének, Kónstantinos Sebastokratornak a parancsnoksága alatt, és elkezdődött a bizánciak gyors és győzedelmes offenzívája. Ezzel egy időben a bizánci–genovai flotta is megtámadta a latin szigeteket.

Ugyanekkor azonban Épeirosban is hadjáratot vezettek, és Bulgáriában is harcoltak. A belső bolgár politikai folyamatokba beleavatkozva VIII. Michaél 1262-ben megszállta a Fekete-tenger partján Anchialos és Mesembria fontos kikötővárosokat, és megkísérelte a vidéken is kiterjeszteni hatalmi pozícióit a bolgár birodalom rovására. Épeirosban azonban Konstantinápoly meghódítójának, Alexios Stratégopulosnak, aki igen közepes hadvezér volt, és az 1260-as évhez hasonlóan most 1262-ben, a háború ismételt kirobbanásakor sem volt szerencséje. A császár testvére, Jóannés Palaiologos despotés viszont fontos győzelmet aratott 1264 nyarán és az épeirosi despotést, II. Michaélt békekötésre és a császár felségjogának elismerésére kényszerítette. II. Michaél fia, I. Niképhoros despotés, aki egykor II. Theodóros Laskaris leányával kötött házasságot, most VIII. Michaél unokahúgát jegyezte el.⁸⁴

Ezzel szemben Görögország déli részén a kezdeti sikerek után kedvezőtlen fordulat állt be. A harc kiszélesedett, a pénz elfogyott, és a török segédcsapatok, amelyek nem kapták meg rendszeresen a zsoldot, a frankokhoz pártoltak át. A győztesként előrehaladó bizánciak Makry-Plagynál 1264-ben súlyos vereséget szenvedtek,⁸⁵ és visszavonulásra kényszerültek. A Bizánci Birodalom szövetségesei is vereséget szen-

vedtek a tengeren: 1263 tavaszán a Nauplioni-öbölben Settepozzinál a velenceiek az egész genovai flottára vereséget mértek. Ez arra készítette a császárt, hogy megváltoztassa magatartását az itáliai tengeri köztársasággal: felbontotta a genovaiakkal kötött szövetséget, amely a birodalomtól úgyis komoly áldozatokat követelt, és a várt eredményeket nem hozta meg, hazaküldte a genovai hajókat, és tárgyalásokat kezdett a hatalmi fölényben levő velencei köztársasággal. 1265. június 18-án megkötötték a szerződést, amely szerint a velenceiek megint széles körű előjogokat kaptak. De a genovaiakkal való szakítás is csak átmeneti volt. Mivel a velenceiek vonakodtak a szerződést ratifikálni, VIII. Michaél ismét kezét nyújtott Genovának. A genovaiak, akik Velencével harcolva ismételten vereséget szenvedtek (1266), készségesen elfogadták a császár ajánlatát. Ismét szabad kereskedelmi jogot élvezhettek a szerződés szerint a birodalomban, és megtarthatták kereskedelmi bázisukat Konstantinápoly elővárosában, Galatában, az Aranyszarvon (1267). Itt is maradtak egészen a török hódításig, és nemsokára Galata virágzó genovai kereskedőváros lett. A genovaiak újbóli visszafogadása Bizáncban végett vetett Velence ingadozásának: 1268. április 4-én ratifikálták a bizánci–velencei szerződést, bár a genovaiak kiűzéséről szóló záradék most elmaradt.⁸⁶ Jellemző azonban, hogy a megkötött szerződés most csak öt évre szólt: Velence rövid határidejű és felmondható egyezményű új rendszert vezetett be. Az eddig követett politikával szemben, amely Bizáncot egyoldalúan a két tengeri köztársaság közül mindig csak az egyikhez kötötte és a másikat pedig ellenségévé tette, most a Genovával és Velencével egyidejűleg érvényes megállapodás annyiban jelentett nyereséget, hogy a genovai vagy velencei flottának a Bizánc-ellenes nyugati hatalmakkal való szövetségekötés veszélyét csökkentette, s Bizáncnak ugyanakkor lehetőséget adott arra, hogy kihasználja az itáliai tengeri államok egymással való versengését, és kijátssza őket egymás ellen.

Nyugaton fontos események következtek. A provençe-i gróf, Anjou Károly – a pápa hívását követve – megjelent Itáliában, és Manfréd helyére lépett, aki 1266. február 26-án a beneventói csatában elveszítette országát és életét. A Bizánci Birodalom számára Szicília és Nápoly új királya sokkal veszélyesebb ellenfél lett, mint annak idején Manfréd volt. Amíg a Stauf-házból származó Manfréd a pápaság ellenfele, addig Anjou Károly a kedvence volt, és egy Róma által támogatott Bizánc-ellenes támadási terv akut veszélyét ígérte.⁸⁷ Valójában Anjou Károly a pápával egyetértésben és annak jelenlétében Viterbóban 1267. május 27-én baráti szerződést kötött a Konstantinápolyból elűzött latin császárral, II. Balduinnal, és megállapodást írt alá a meghódítandó Bizánci Birodalom későbbi felosztásáról. Károly lányának, Beatricének és Balduin fiának, Fülöpnek a házassága ezt a szövetségekötést csak megpecsételhette. Így Anjou Károly – alighogy Szicília ura lett – azonnal előállt hódítási terveivel. Nemsokára áthajózott Görögországba, magának biztosítva be Manfréd épeirosi birodalmát és maga mellett tudva II. Guillaume de Villehardouin támogatását. Achaia fejedelme, akinek erőit kimerítették a bizánci csapatokkal folytatott harcok, és akit fenyegetett a görög nép gyűlölete, az Anjou király karjaiba vetette magát és fennhatósága alá helyezte országát: az örökségére számító Izabella lányát eljegyezte Anjou Károly egyik fiával.⁸⁷ A szicíliai király több szövetségest akart, amikor is a bizánci

császárnak egyre több ellensége volt. Szerbia, Bulgária önként nyújtottak neki kezet, hiszen állampolitikai és dinasztikus érvek ugyanolyan mértékben szóltak a délszláv uralkodóknak a Bizánc-ellenes frontba történő bevonása mellett. A bolgárok cárja, Kónstantin Tich a VIII. Michael által trónfosztott és megvakított Jóannés Laskaris sógora volt. A szerbek királyának, I. Urošnak pedig francia hercegnő volt a felesége, és az Anjou Károllyal való szövetséggkötéstől remélhette hatalmának kiterjesztését a Bizánci Birodalom rovására. Közben Anjou Károly helyzete Itáliában végérvényesen megszilárdult, és már pénzt és csapatait is kezdte Achaiába küldeni.

A Bizánci Birodalom helyzete rendkívül súlyos volt. VIII. Michael mégsem adta fel a harcot. Sőt, még most sem adta fel a reményt, hogy megnyerje a pápát, és valójában IV. Kelemen fel is vette javaslatait az egyházuniós tárgyalásokba. Amire Róma törekedett, az elsősorban a görög egyházszakadás megszüntetése, valamint a Szentföld felszabadítása volt, nem pedig a Bizánci Birodalom meghódítása, ahogy az Szicília királyának a szeme előtt lebegett. Az események 1204 óta megmutatták, hogy a Bizánci Birodalom egyszerű meghódítása nem szolgálta az egyház egyesülésének az ügyét. Rómának továbbtekintő keleti politikája nem azonosulhatott Anjou Károly hódító terveivel még akkor sem, amikor IV. Kelemen látszólag támogatta a tervet. Ezt ugyanis azért tette, hogy nyomást gyakoroljon a bizánci császárra, és így alávesse magát az egyháznak, és ezáltal a római és nem pedig az Anjou-politikát segítse győzelemre.⁸⁹ Amikor pedig IV. Kelemen pápa meghalt (1268), Rómában pedig hosszabb időre megüresedett a pápai szék, a sokfelé tájékozódó Palaiologos a francia királynál talált támaszra. Korának pápáihoz hasonlóan nem törekedett senki jobban a Szentföld hitetlenektől való felszabadítására és a béke helyreállítására az egyetemes egyházban, mint Szent Lajos király. A bizánci császár követjárásai miatt meggyőződésében megerősödve vissza tudta tartani a harcban kedvét lelő testvérét a görög keresztények elleni háborútól. Anjou Károly 1270 nyarán követte őt a Tunis elleni kereszties hadjáratban, és ezáltal a Bizánc elleni vállalkozás döntő pillanatban nyugvópontra jutott. 1271 szeptemberében aztán a pápai trónra Anjou Károly befolyási kísérletei ellenére mégsem francia, hanem itáliai pápát választottak, aki X. Gergely néven foglalta el Szent Péter székét. A kereszties háborúk gondolatának és az egyházuniós elképzelés buzgó védelmezőjeként X. Gergely pápa idegenkedett az Anjou hódítási tervektől. A görög egyházzal való egység, oly mértékben mint még soha, a pápai Kelet-politika középpontjába került.⁹⁰

Anjou Károlynak Európából való távolléte idején a frank Görögországban nőtt a bizánciak befolyása, akik ismét megpróbálták megvetni lábukat a Peloponnés-szigeteken. A tunéziai kereszties hadjárat azonban csak rövid epizód volt: az Afrikába való megérkezés után nemsokára IX. Lajos járványos betegséget kapott, és Anjou Károly rövid győztes csata után visszatért Sziciliába. Újabb csapatoknak az 1271–1272-es években Moreába küldése véget vetett a bizánciak előretöréseinek.

Anjou Károlynak a Balkán görög és szláv államaiban való befolyását VIII. Michael a dinasztikus kapcsolatok helyreállításával próbálta ellensúlyozni. II. Michael despotés halála (1271) után szétesett a nyugati görög birodalom: Épeirosban a bizánci császár unokahúgát feleségül vevő legitim örökös, Niképhoros despotés vette át az uralmat.

Thessaliában II. Michaél, Jóannés törvénytelen fia tartotta meg a hatalmat. A császár neki a Sebastokrator címét adományozta és Andronikos Tarchaneiotés unokaöccsét Jóannés lányával házastotta össze. A biztosíték ennek ellenére elégtelennek bizonyult, az energikus és harcra termett thesszaliai uralkodó nemsokára környékellenfele lett a Bizánci Birodalomnak, és Tarchaneiotés ugyanazt tette, mint apósa. Bizánc és az elszakadni vágyó görög országrészek egyetértésének helyreállítása azért is volt nehéz, mert a császár ezeknek az országrészeknek a Bizánci Birodalomba történő asszimilációját tartotta a legfőbb feladatának.

De a szláv birodalmakhoz való közeledés útjában is ott álltak a bizánci császár restaurációs törekvései. Hogy felfogása szerint nemcsak a Balkán görög és latin birodalmainak, hanem a délszláv országoknak is fel kell oldódniuk a restaurált bizánci császári birodalomban, azt a legvilágosabban az 1272-es év fontos – ha nem is hatásvos – egyházpolitikai rendelkezése mutatja, amelynek következtében VIII. Michaél vissza akarta vonni a szerb és bolgár egyháztól az autokepháliát, és II. Basileios példájára a délszláv egyházakat az ochridi érsekség joghatósága alá akarta rendelni.⁹¹ A szerbekkel való házassági szerződés nem jött létre, bár a tárgyalások nagyon is előrehaladott állapotban voltak. Ezért VIII. Michaél Magyarországgal akart kapcsolatot kiépíteni, hogy ellensúlyt képezzen az Anjou királlyal szövetkező Szerbia ellen. Trónörököse, Andronikos feleségül vette V. István magyar királynak a lányát, röviddel ezután pedig 1272-ben társcsászárrá koronázták, és ezen alkalomból olyan kiterjedt jogokat kapott,⁹² mint amilyenekkel a bizánci társcsászárok még sohasem rendelkeztek (lásd a 412. oldalt). Úgy tűnt, hogy Bulgáriában enyhül a feszültség, miután Eiréné Laskaris cárnő 1270-ben meghalt, és a bolgárok cárja Kónstantinos, a császár unokaöccse feleségül vette az épeirosi despotés hitvesének testvérét. Mivel azonban VIII. Michaél a bolgárok cárijának hozományként ígért Anchialos és Mesembria kikötővárosokat – amelyek 1262-ig bizánci tulajdont képeztek – visszatartotta, 1272-ben kitört a háború, és a bolgárok bizánci területekre törtek be. A tatárok nyomására azonban, akiknek a szövetségét VIII. Michaél meg tudta nyerni, mégis vissza kellett vonulniuk, és le kellett mondaniuk a vitatott városokról.

Keleten a legfontosabb hatalmi tényezőt akkoriban Oroszország déli részén az Aranyhorda tatárai, Elő-Ázsiában Hülegü kán mongoljai és Egyiptomban a mamelukok képezték.⁹³ Az oroszországi és elő-ázsiai mongolok egyetértése megszűnt, hiszen még 1259 körül szakadásra került sor közöttük. Röviddel ezután 1260-ban Hülegü mongoljai, akik 1258-ban hatalmukba kerítették a kalifa városát, Bagdadot, és hatalmukat Indiától egészen a Földközi-tengerig kiterjesztették egész Elő-Ázsiában, súlyos vereséget szenvedtek az egyiptomi mamelukoktól. Ők eredetileg az egyiptomi 'Aiyübidák egyik testőrgárdáját alkották, akik elsősorban kunokból és Dél-Oroszország más, sztyeppén élő népeiből tevődtek össze. 1250-ben a mamelukok Egyiptom uraivá válva az 'Aiyübidák helyén egy másik dinasztiát alapítottak, amely egészen a 16. századig uralkodhatott Egyiptom felett.⁹⁴ Azóta növekvő mértékben özönlöttek honfitársaik Oroszország déli részéből, és mindez közelebbi kapcsolatba hozta a mamelukokat az Aranyhordával. A két hatalom Elő-Ázsia mongoljaival szembeni ellenségeskedését észrevéve, kapcsolata csak tengeri úton volt lehetséges. Ehhez a

kapcsolattartáshoz adta a kulcsot Bizánc, és ezért nélkülözhetetlen volt a mamelukok és a dél-oroszországi mongolok számára a bizánci császárral való egyetértés. Mindez bizonyíték arra, milyen fontos volt Konstantinápoly visszafoglalása óta a Bizánci Birodalom súlya a világpolitikában. Az egyetértés útját mégis kereszteztek olyan baráti kapcsolatok, amelyeket VIII. Michaél az Elő-Ázsiában élő mongolokkal tartott fenn, hiszen számára Hülegü barátsága azt jelentette, hogy nyomást gyakorolhatott a szomszédos Ikonioni Szultánátusra. A bolgárokkal szövetkezve a dél-oroszországi tatárok így nagy meglepetést okoztak a Bizánci Birodalomnak. A bizánci hadsereg súlyos vereséget szenvedett, ahol maga VIII. Michaél is komoly életveszélybe került, és Thrakia vidékét annyira elnéptelenítették, hogy szélében-hosszában „egyetlen igavonó ökröt és egyetlen parasztot sem látott az ember”.⁹⁵ Újabb pusztítást végeztek a tatárok 1271-ben Thessaliai Jóánnés és Andronikos Tarchaneiotés hívását követve. Bulgáriában ezek a betörések és bonyodalmak arra készítették VIII. Michaélt, hogy szabályozza kapcsolatait a dél-oroszországi tatárokkal. 1272-ben barátsági szerződést is kötött Nogajjal, a nagy tatár hadvezérrel, aki döntő befolyással bírt az Aranyhordán belül, ezt röviddel azelőtt azzal igazolta, hogy megakadályozta a bolgárok minden Bizánc-ellenes lépését.⁹⁶ A császár hozzáadta feleségül a házasságon kívül született leányát, Euphrosynét, és gazdag ajándékokat küldött neki. Ettől kezdve a bizánci császár kapcsolatai mind az Aranyhordával, mind pedig a mamelukokkal zavartalanok maradtak, és egyre gyakoribbá váltak a követségek Bizánc és Egyiptom között. A Bizánci Birodalmat körülvevő Bizánc-ellenes hatalmak gyűrűje köré VIII. Michaél még egy továbbit kerített, amelynek sakkban kellett tartania a birodalom ellenségeit: Hülegü mongoljai Rümī szultánátusára, Nogaj tatárjai pedig Bulgáriára gyakoroltak nyomást, Szerbia háta mögött pedig ott álltak a Bizánccal szövetséges magyarok. Anjou Károlyt pedig az egyházuniós remények miatt lelkes pápaság tartotta vissza a Bizánci Birodalom elleni támadástól.

X. Gergely azonban nem akart megelégedni azokkal az uniós ígéretekkel, amelyekkel VIII. Michaél már több mint egy évtizeden át hitegette Rómát. A pápa választás elé állította a császárt, amelynek alapján a római egyházhoz való tartozás esetén teljes biztonságot ígért a katolikus nagyhatalmak részéről, ellenkező esetben – nyilatkozta a pápa – már képtelen tovább visszatartani Anjou Károly támadását.⁹⁷ A bizánci–velencei szerződés időtartamának leteltét használta alkalmul arra, hogy erről az oldalról a legerősebb nyomásnak vesse alá VIII. Michaélt, és eközben a velenceieket arra buzdította, hogy az egyházunió létrejötte előtt ne újítsák meg a szerződést Bizánccal. Anjou Károly a maga részéről a legnagyobb erőfeszítéseket tette annak érdekében, hogy Velencét a Bizánc-ellenes hatalmak oldalára állítsa. A Balkánon is nagy aktivitást fejtett ki. Baráti szerződést kötött a mereven császárellenes beállítottságú thessaliai uralkodóval, és 1273-ban Moreába minden eddiginél nagyobb haderőt küldött. Albániában, Bizánc kapujában már szilárdan megvetette lábát, az ország katolikus része saját urának ismerte el. A Szerbiával és Bulgáriával kötött szövetséget még jobban megszilárdította, és 1273-ban az ő udvarában találkoztak a bolgár cár és a szerb király követei.⁹⁸ A birodalom minden ellensége: latínok és görögök, szlávok és albánok fogtak itt össze Anjou Károly vezetése alatt, aki

a konstantinápolyi névleges császárral és a frank Görögország uralkodójával szövetkezve és vele sógori kapcsolatba kerülve nyújtotta kezét a bizánci császári korona után.

Ilyen körülmények között valóban nagyon nyomasztó súllyal érkeztek X. Gergely pápa fenyegetései. A császár előtt egyetlen kiút maradt: meghódolás a pápa akarata előtt. A bizánci klérus heves ellenállásával szemben VIII. Michaél kiegyezett az 1273-ban Konstantinápolyban tartózkodó római követekkel, és végső soron a klérus egy részének a szavazatát is megnyerte az unió elfogadására. A lyoni zsinaton 1274. július 6-án létrejött a nagy történelmi aktus. Geórgios Akropolitis nagylogothetés a császár nevében felesküdt nemcsak a pápai primátusra, hanem a római hitre is, és a bizánci küldöttség papjai, az akkori Germanos pátriárka és Theophanés nikaiai metropolita aláírásukat adták a császári nyilatkozathoz. Valóság lett az egyházak uniója, Róma politikájának több mint két évszázados nagy célja – számos, de eddig eredménytelen tárgyalás után.

Azok a politikai előnyök, amelyeket VIII. Michaél várt a római fennhatóság elismerésétől, valójában nem is maradtak el. A pápa nyomására Anjou Károlynak le kellett mondania tervezett hódító hadjáratáról, és 1276. május 1-jéig fegyverszünetre kellett köteleznie magát. 1275 márciusában Velence is megújította a szerződést a bizánci császárral,⁹⁹ bár csak két évre. Bizánc, amely eddig nagyon súlyos defenzív helyzetben volt, most ismét megragadta a kezdeményezést, és mindenütt támadásba lendült. Még a lyoni zsinat ülései alatt nehéz helyzetbe hozták az Anjou-csapatokat Albániában. A bizánciak bevették a fontos Beratot és Butrintót, és elkezdték Dyrrachion és Avlona ostromát. A császár 1275-ben Jóannés testvérét erős hadsereggel elküldte Thessaliába, amely Jóannés Angelos Sebastokrator uralkodása alatt császár-ellenes központtá vált. A hadjárat, amely a császári csapatokat Thessalia fővárosának, Neopatrainak a falai alá vezette, Jóannés Sebastokrator személyes bátorsága és ügyessége miatt hiúsult meg, aki a döntő pillanatban segédhadsereget szervezett magának a szomszédos frank athéni hercegségből. Ugyancsak negatív eredménye volt 1277-ben a második hadjáratának is Thessalia ellen. Ezzel szemben a tengeren nagy eredményeket könyvelhetett el a birodalom. Különösen szerencsések voltak 1276-tól a megas dux rangra emelt itáliai Licario tengeri manőverei: Euböia és az Égei-tenger szigetei közül nagyon sok a kezébe került, s így ismét a bizánci flotta uralkodott az Égei-tengeren.

A Peloponnészoszi-félszigeten nagyon fontos változás következett be: 1278-ban meghalt II. Guillaume de Villehardouin, és ezt követően Morea fejedelemsége Anjou Károly közvetlen uralma alá került. Első pillantásra Bizánc számára ez a változás veszélyesnek tűnhetett, valójában azonban a frank uralmi rendszer meggyengülését jelentette, és mindez jól jött a császári birodalomnak. Azok a nehézségek, amelyekkel már II. Vilmosnak is szembe kellett néznie, Anjou Károly helytartójának egyre több gondot okoztak. Az állandó háborúk miatt az ország kimerült, és a görög lakosság fellázadt az idegen latin uralom ellen. Ilyen körülmények között a bizánciak egészen Arkadiáig terjeszthették ki uralmukat, amely az Archipelagoson a rövid tartamú sikerek után a császári pozíció megerősödését jelentette.

Ennek ellenére a külpolitikai helyzet javulásának súlyos belső megrázkódtatás lett a következménye. A bizánci nép, a bizánci klérus nagy része, különösen pedig az orthodoxiát fanatikusan védelmező szerzetesség semmit sem akart tudni az unióról, és könyörtelen ellenállást tanúsítottak a császárral szemben. VIII. Michaél és a görög egyház kapcsolatát már korábban is nagyon komoly zavarok jellemezték. A fiatal Jóannés Laskaris megvakítása után Arsenios pátriárka kiközösítéssel sújtotta a Palaio-logost. Végül VIII. Michaélnak nagy nehezen sikerült elérnie, hogy eltávolítsák a pátriárkai székből a szigorú aszkétát (1266-ban), és második utódától, Jóséptől felmentést kapjon, de az egyház és nép egy része mégis hűséges maradt az elűzött Arsenioshoz. Ezt követően meg is alakult az ún. Arsenianus-párt, amely makacsul támadta a császárt és az új egyházi vezetést. Amikor VIII. Michaél alávetette magát a pápának, és megkövetelte egyházától a római szupremácia elismerését, kitört a viszály, amely magával ragadta az egész lakosságot. A nehézségeket még az is növelte, hogy Jóséph pátriárkát nem lehetett rávenni az unió elfogadására, és szükségessé vált az egyházvezetés, erőszakos cseréje. A pátriárkai székbe, Jóannés Bekkos chartophylax ült, aki ügyes és sokoldalúan képzett ember volt, és aki kezdeti ellenkezés után az unió mellé állt. Most két ellenséges tábor állt egymással szemben: a görög-római skizma felülről kihirdetett megszüntetése mély szakadást idézett elő a Bizánci Birodalmon belül. A bizánci nép, amely számára az orthodoxia a legnagyobb szentségnek számított, és amely a latinok elleni gyűlölet miatt húsukba és vérükbe ivódott, ellenszegült a császárnak, aki elárulta az atyák hitét. A császár azonban túltette magát mindezen, és szilárdan tartotta magát az unióhoz, amelyben a birodalom megmentését látta. Megkezdődtek a legszörnyűbb üldöztetések, amelyek a bizánci társadalom minden rétegét érintették. Túlzsúfolt börtönökben sinylődtek a klerikusok és világiak, kis emberek és császári vért hordozó hercegek, hiszen a szakadás minden népréteget érintett, és a császári család maga is két pártra szakadt.¹⁰⁰

De a bizánci határokon kívül is súlyos bonyodalmakat idézett elő a császár uniós politikája. Michaél szeretett leánytestvére, Eulogia (Eiréné)¹⁰¹ – az egyházunió elszánt ellenzője – lányával a bolgár cárnőhöz, Mariához menekült. Ennek köszönhetően a két nő hatására a bolgár cári udvar a császárellenes fondorlatok tűzfészke lett. Mindenesetre ezen az oldalon nemsokára átmeneti fordulat következett be. A térdre kényszerített, állandó mongol fosztogató betörések következtében súlyosan megvert és társadalmi ellentétek által felzaklatott trnovói cárságban komoly lázadásra és súlyos belső küzdelmekre került sor. A bolgár villongásokba történő fegyveres beavatkozás következtében a bizánci kormánynak sikerült a győztes népvézerrel, Ivajlóval szembeállítani egy bizánci hercegisasszonnyal házasságot kötött Asenida-sarjadékot és őt III. Ivan Asen néven a megingott cári trónra emelni (1279).

A görög országrészekben azonban végzetes következményekkel járt az uniót megvalósító császár elleni gyűlölet. Maga a békés természetű Epeirosi Niképhoros is a Palaialogos ellen lépett fel. Megszállta a röviddel ezelőtt a bizánciak által elfoglalt Butrinto kikötővárost, amelyet később (1279-ben) Anjou Károlynak szolgáltattott ki. Thessaliai Jóannés, VIII. Michaél régi ellensége, aki a Bizánci Birodalom ellen éven át a nyugati hatalmakra támaszkodva harcolt, most az orthodox görögök védnö-

kévé kiáltotta ki magát, és maga köré gyűjtötte Bizáncban az egyházunió ellenzőit, akik nagy számban sereglettek hozzá. Sőt 1278-ban még zsinatot is tartott, amely a császárt eretnekként ítélte el.¹⁰¹

A római–bizánci egyesülés fenntartása érdekében nemcsak a császárnak, de a pápának is sokat kellett harcolnia. X. Gergely halála (1276) után Rómában megerősödött a szicíliai király befolyása, és máris megrekedt a római–bizánci együttműködés. III. Miklós pápa (1277–1280) még egyszer erős ösztönzést adott a római egyetemességre való törekvésnek, és ezzel az uniós politikának is. Ahogy Nyugaton Habsburg Rudolf és Anjou Károly, úgy Keleten az Anjou király és a bizánci császár között próbálta fenntartani az egyensúlyt, hogy biztosítsa a római egyház egyetemes hatalmát minden világi hatalom felett. Pápaságának idején VIII. Michaél Nyugaton biztosítva érezte magát. Erre az időszakra esnek a legjelentősebb bizánci sikerek Moreában és Archipelagosban (lásd a 394. oldalt). A következő pápaválasztásnál azonban győzött Anjou Károly befolyása és megtörtént a színváltozás. Szent Péter székébe 1281. február 22-én a francia származású IV. Márton, a hatalmas szicíliai király vak eszköze lépett. A római kúria lemondott szuverén döntőbíró szerepéről, és teljes egészében az Anjou hódítási politikájának engedte át magát. A pápa pártfogásával Anjou Károly és a latin névleges császár, Fülöp, II. Balduin fia 1281. július 3-án Orvietóban a velencei köztársasággal szerződést kötött „a Palaiologos által bitorolt római imperium helyreállítására”.¹⁰³ Sőt, még ennél is többet sikerült elérniük: IV. Márton pápa olyannyira eltért elődei politikájától, és annyira vakon követte Anjou Károly útmutatásait, hogy szakadárként elítélte, trónjától megfosztottnak nyilvánította és minden ország keresztény fejedelmeinek megtiltotta azzal a személlyel való érintkezést, aki az unió mellett kötelezte el magát, és akinek saját népe ellen nagyon kemény harcot kellett emiatt kiállnia.

VIII. Michaél uniós politikája ezzel teljes hajótörést szenvedett. Maga Róma szakadt el tőle. A nyugati hatalmak egyesültek a Bizánc elleni harcban: Velence kölcsönzött flottát az Anjou-knak, a pápától pedig erkölcsi támogatást kaptak. A Balkán uralkodói csatlakoztak a Bizánc-ellenes fronthoz. Anjou Károllyal egyetértésben 1282-ben Thessaliai Jóannés és a szerbek új királya, a tette kész Milutin (1282–1321) behatolt Makedóniába. A szerb király megszállta a fontos várost, Skopjét, amely a bizánciak számára örökre elveszett. Bulgáriában a bizánci császár támogatottja, III. Ivan Asen már 1280-ban elveszítette a cári koronát. Utóda, a kunok sarja, I. Georgi Terter (1280–1292), aki a bolgár bojárok vezetőjeként kiragadta kezéből a hatalmat, érthető módon Bizánc ellen fordult, és szövetséget kötött az Anjoukkal és Thessaliai Jóannésszal. Még sohasem állt közelebb céljához Anjou Károly, és még sohasem volt ennyire válságos VIII. Michaél helyzete. Úgy tűnt, hogy a Bizánci Birodalmat az összeomlás fenyegeti, s napjai meg vannak számlálva.

Ekkor, a kritikus pillanatban jött a fordulat: rettenetes katasztrófa érte a győzelme tudatában jó előre örvendező Anjou királyt. A Palaiologos diplomáciai művésze ünnepelte ekkor a legnagyobb diadalát: Szicíliában felkelés tört ki. Az Anjou-uralom elleni nagyszabású összeküvés tervét – amelyben Procídiiai Jóannés, a Dél-Itáliából emigrált orvos és később pedig Aragónia kancellárja közvetítő szerepet játszott

– már több éve elő volt készítve.¹⁰⁴ Az ő közvetítésével még III. Miklós pápasága alatt kapcsolatba került III. Péterrel, Aragónia királyával, Manfréd vejével. Péternek hátba kellett volna támadnia az Anjou királyt, és országát, amit Manfréd királytól rabolt el 1266-ban, el kellett volna vennie. A bizánci császár flottaépítésre pénzt bocsátott rendelkezésére. Közben bizánci és aragóniai ügynökök Szicíliában – bizánci pénzzel gazdagon ellátva – szították a felkelés szellemét az idegen Anjou-uralom ellen. Mély erjedés indult meg az Anjou-k szüntelen háborús készülődései és a helyi igazgatás visszaélései által kimerült és elkeseredett országban. De csak a bizánci pénz hozott áttörést a rejtőzködő válságban, hogy Aragónia királyának fegyverkezését lehetővé tegyék. „Ha azt mondanám... – olvassuk VIII. Michaél önéletrajzában –, hogy Isten szabadságot adott nekik (a szicíliaiaknak), és hogy ezt az én kezem által tette, akkor igazat szólnék.”¹⁰⁵ Abban a pillanatban, amikor a legnagyobb veszélyben volt a Palaiologos, 1282. március 31-én kitört Palermóban a felkelés. Villámgyorsan áttértedjt az egész szigetre: a Szicília feletti Anjou-uralom véres véget ért a híres „sicíliai vecsernyével”. Augusztusban megjelent flottájával Aragóniai Péter. Feltétette fejére Palermóban Manfréd koronáját, és Szicília ura lett, amíg Anjou Károly csak nagy ügyvelbajjal tudta menteni birtokát az itáliai szárazföldön. Bizánc elleni hadjáratról már nem lehetett beszélni: a dél-itáliai Anjou-birodalom szétforgácsolódott, Anjou Károly a példa nélküli katasztrófa után kivált a Bizánc-ellenes erők sorából. A pápát érintette leg-súlyosabban a katasztrófa, a névleges latin császárt, Fülöpöt már senki sem vette komolyan, Velence pedig a bizánci császárhoz és az aragóniai királyhoz való közeledést kereste. Azt a zivatarfelhőt, amely húsz év óta összegyűlt a restaurált Bizánci Birodalom felett, szétkergette Palaiologos diplomáciai lángelméje.

JEGYZETEK A VII. RÉSZHEZ

1. Vö. fent a 313. skk. a Nikéas Choniatés alkalmi írásairól szóló részt, amelyek részben az 1204. utáni időszakra csnek, valamint a Choniatés leveleiről és írásairól szóló részt.
2. A. Heisenberg kritikai kiadása: Georgii Acropolitae: *Opera*, I. Leipzig, 1903.
3. Heisenberg kiad.: *Opera*, II. 12–29.
4. Önálló és névtelen műként a compilációt kiadta Sathas: *Μεσαιωνική βιβλ.*, VII (1894) 1–556., és azóta a tudományban Synopsis Sathasnak jelölik. A. Heisenberg: *Analekta. Mitt. aus italien. Hss. byz. Chronographen* (1901) 3. skk. Theodóros Skutariotésszel azonosítja. A kiegészítő részeket Akropolítéshez Heisenberg az Akropolítés-kiadásában I. 275. skk hozza.
5. Vö. az adatokat L. Bréhiernél: *L’Église et l’Orient au Moyen Âge* (1921) I. skk és 114. sk.
6. A görög verziók J. Schmitt kiad.: *The Chronicle of Morea*. London, 1904. – Az olasz változat: *Cronaca di Morea* in C. Hopf: *Chroniques gréco-romanes*. Berlin, 1873. A francia változat: J. Longnon: *Livre de la Conquête de la Princée de l’Amorée*. Paris, 1911. – Az aragóniai változat: Morel – Fatio: *Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea*. Genf, 1885.
7. Kiadta és magyarázatokkal ellátta Heisenberg: *Neue Quellen*, I–III.

8. A. Heisenberg: *Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina*. Leipzig, 1896. A Prologomena (Bevezető rész) részletesen tájékoztat Blemmydés életéről és írásairól.
9. K. Emminger kiadásában: *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln*, I. – Niképhoros Blemmydés ἀνδρὶς βασιλικός-ához vö. *Gymnasial Programm*. München, 1906. – Ezekhez kritikai megjegyzéseket fűz E. Kurtz: *BNJ* 3(1922) 337. skk. és S. G. Mercati: *BSI* 9(1948) 182. skk.
10. A. Heisenberg: *Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina*. Leipzig, 1896. 100–119.; J. Bury: An unpublished poem of Nicephorus Blemmydes. *BZ* 10(1901) 418. skk.
11. N. Festa: *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*. Florenz, 1898. A címzettek közül az első helyen állnak: Geórgios Muzalon, Niképhoros Blemmydés és Akropolitész. A III. függelékben a (290–329) vannak kinyomtatva N. Blemmydés levelei: 31 írás II. Theodóroshoz és egy II. Michaél épeirosi despotéshez és Manuél pátriárkához.
12. II. Theodóros Laskaris írásainak egyik jegyzékét hozza J. B. Papadopoulos: *Théodore II. Lascaris, empereur de Nicée*. Paris, 1908. IX. skk.
13. Kiadva J. B. Papadopoulosnál: *Appendice*. 183–189.
14. Néhány kivonatot jelentetett meg F. Uspenskij: O rukopisjach istorii Nikity Akominata v parizskoj nacion. bibl. *ŽMNP* 194 (1877) 76. – Az írás tartalmáról részletesen beszámol M. Andreeva: A propos de l'éloge de l'empereur Jean III Batatzès par son fils Theodore II. Lascaris. *Annales de l'Inst. Kondakov* 10 (1938) 133. skk.
15. L. Bachmann: *Theodori Ducae Lascaris imperatoris in laudem Nicaeae urbis oratio*. Rostock, 1847. – Egy kiadatlan beszédet eleméz részletesen az alattvalók kötelezettségeiről uralkodóikkal szemben E. Lappa – Zizicas: Un traité inédit de Théodore II. Lascaris. *Actes du VIe Congrès Intern. d'Études Byz.*, I (1950) 199. skk.
16. A. Heisenberg kiadásában és magyarázataival *Palaiologenzeit*. 97. skk.
17. Miklosich – Müller III. 68–76. – Kritikai kiadása számos helyreigazítással és részletes magyarázattal N. Festa: Le lettere greche di Federico II. *Archivio storico italiano*, 5. sorozat, 13. kötet (1894) 1–34.
18. A 15 eddig ismertté vált (részben csak latin fordításban fennmaradt) irat listáját kínálja P. Lemerle: Trois actes du despote d'Épire Michael II concernant Corfou. Προσφορά εις Στ. Π. Κυριακίωδην (1953) 407. skk. Vö. Lemerle: Le privilège du despote d'Épire Thomas I. pour le venitien Jaques Contareno. *BZ* 44 (1951) 389. skk. M. Marković: Vizantiske povelje Dubrovackog archiva. *ZRVI* 1(1952) 205. skk.
19. Vö. V. Vasiljevskij: Epirotica saeculi XIII. *VV* 3(1896) 233–299. S. Pétridès: Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits. *IRAIK* 14 (1909) 69–100.; Paopadopoulos-Kerameus: Ἰωάννης Ἀποκαῦκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης. *Festschrift für K. E. Kondos* (1909) 379–383. Vö. még M. Wellnhofer: *Johannes Apokaukos. Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155–1233). Sein Leben und seine Stellung unter Michael Dukas und Theodoros Komnenos*. Freising, 1913.
20. J. B. Pitra: *Analecta sacra et classica specilegio Solesmensi parata*, VI (1891). Az anyagot szépen kiértékelte D. Angelov: Prinos kŭm narodnostnize i pozemelni otnošeniya v Make-donija (Epirskija despotat) prez pŭrvata četvŭrt na XIII vek. *Izv. na kamarata na nar. kultura*, IV.3 (1947) 1–46. Vö. még M. Drinov: O nekotorych trudach Dimitrija Chomiatiana, kak istoričeskom materiale. *VV* 1 (1894) 319–340; 2 (1895) 1–23.
21. A Germanos pátriárkának szóló írást (Nr. 114) megtalálhatjuk Pitránál, i. m. 487–498. A Szent Savának szóló tiltakozó irat szerb fordításban az én értekezésemben található: Pismo Dimitrija Homatijana sv. Savi. *Sveto-Savski Zbornik*, II (1938) 91–113.

22. Újabb kiadása francia fordítással: H. Grégoire: *Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua. Byz.* 29/30 (1959–1960) 447–476.
23. Vö. A. Dimitrievskij: *Opisanie liturg. rukopisej*, I. (1895) 769–794 és a szövegjavításokat a Dölgernél (Reg. 2065) idézett helyeken.
24. Kiadta és magyarázatokkal ellátta Heisenberg: *Palaiologenzelt.* 33. skk és Dölger: *Reg.* 1994.
25. Különösen tanulságosak ezen összefüggések szempontjából a *Moreai krónika* adatai Vö. Tafel és Thomas, II. 57.: „Omnes debemus in suo statu tenere, nihil ab aliquo amplius exigentes, quam quod facere consueverant temporibus graecorum imperatorum.”
26. Vö. Ostrogorsky: *Féodalité.* 55. skk.
27. Vö. Vasiliev: *Foundation.* 3–37 (és ezt kiegészítve uő.: Mesarites as a Source in *Speculum*, 13 [1938] 180. skk.). – A trapezunti császár jelöléséhez vö. Μεγάλοι Κομνηνοί. Dölger: *BZ* 36 (1936) 233., akinek értelmezése (a μέγας βασιλεύς bizánci cím átváltoztatása) elfogadhatóbbnak látszik, mint N. Jorga magyarázata *Revue Sud-Est europ.*, 13 (1936) 176. (ellentétben az épeiroi uralkodókkal).
28. Thamar királynő szerepéről vö. Vasiliev: *Foundation.* 12 skk., akinek dokumentált fejtegetéseit véleményem szerint Jorga i. m. 172. skk. ellenvetései nem rendítették meg.
29. Sabbashoz vö. P. Orgels: Sabas Asidénoš, dynaste de Sampson. *Byz.*, 10 (1935) 67. skk. Sampson azonosításához, amelyet a Fekete-tengernél fekvő Sampsónnal (Amisosszal) cseréltek fel, vö. G. de Jerphanion: Σαμψών et "Αμισος, Une ville à déplacer de neuf cents kilomètres. *Orientalia Christiana Periodica*, 1 (1935) 257. skk.
30. Nik. Choniatés 791 és 808. Villehardouin II. 145 (Faral kiad.). Ehhez vö. Gerland: *Lat. Kaiserreich*, 41. Longnon: *Empire latin.* 64. skk. B. Primov: Grűcko–bűlgarski sűjuz v naćalo na XIII vek. *Istorićeski Pregled*, 4 (1947) 22. skk.
31. Az adrianopolisi csata részletes leírása megtalálható Gerland: *Lat. Kaiserreich.* 46. skk.; Longnon: *Empire Latin.* 77. skk.
32. Vö. a nikaiai udvari élethez Andreeva: *Oćerki.* 55. skk.
33. Heisenberg: *Neue Quellen*, II. 8 skk.
34. Mint ahogy B. Sinogowitz: Über das byzantinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzuge 1204–1205, *BZ* (1952) 345. skk. meggyőzően feltárta, nem Theodóros, hanem testvére Kónstantin Laskaris volt az, akit Nikéas Choniatés (756, 2) szerint 1204. április 13-án V. Alexios menekülése után, közvetlenül a keresztéseknek a Hagia Sophiába való bevonulása előtt császárrá kiáltottak ki. Míg én korábban Dölger: *Regesten*, III. 1. ezzel ellentétes magyarázatát fogadtam el, most ebben a pontban osztom Sinogowitz nézetét – mint ahogy Dölger: *Deutsche Literaturzeitung*, 74 (1953) 598. is ezt teszi. Ezt a nézetet korábban már néhány kutató vallotta (vö. különösen Andreeva: *Oćerki.* 5 sk. és *BSI.* 4. 1932. 178.). Dölgertől eltérően azonban Sinogowitz feltételezését abban a kérdésben nem fogadom el, hogy Kónstantin Laskaris, aki N. Choniatés (756. 11) után a neki felkínált császári méltóságot elutasította, mégis 1204–1205-ben Nikaiában a császári tisztséget ténylegesen gyakorolta (és akit 1205-ben testvérének, Theodóros Laskarisnak a törökökkel való harcok során bekövetkezett – feltételezett – halála után császárrá kiáltották ki. Konstantinápoly eleste után a görög források semmit sem mondanak Kónstantin Laskarisról, csupán Villehardouin az egyetlen, aki egy kis-ázsiai csata alkalmával megemlékezik róla (II. 30. Faral kiad.), és csak mint Theodóros hűséges segítőtársát említi, és „Romániában az egyik legjobb görögnek” (vö. ugyanott I. 168) mondja, ami biztosan nem a császárt jelenti. Másrészt az *Akropolitis*ből kitűnik az (Heisenberg kiad. 11–18.), hogy Theodóros Laskaris

- az 1208-ban megtörtént császárrá való koronázásáig a despotés címet viselte, tehát 1205-ben császárrá még nem kiálthatták ki, mint ahogy azt Sinogowitz Nikétas Choniatés egyik beszédéből (Sathas: Μεσ. βιβλ. I. 113. 22) kikövetkeztetni próbálta. Mindez azonban magától értetődően nem zárja ki azt, hogy már a koronázási aktus előtt uralkodóként tevékenykedett, és így természetesnek tűnik, hogy a korábban említett *Akropolítés* (31, 22.) uralmának idejét 18 évben adja meg, tehát kormányzási idejét 1204-től számítták.
35. Vö. Gerland: *Lat. Kaiserreich*. 82. skk.; Longnon: *Empire latin*. 89 skk. 128 skk.
36. Erre az igazolást Gerland: *Lat. Kaiserreichs*. 210 skk. hozta.
37. 1214-ben I. Theodóros feleségül vette II. León unokahúgát, de még az év vége előtt felbomlott a házasság. Vö. A. Heisenberg: Zu den armenisch-byzantinischen Beziehungen am Anfang des 13. Jahrhunderts. *Sitzungsber. d. Bayer. Akad.* 1929/6.
38. A kronológiához vö. J. Longnon: La campagne de Henri de Hainaut en Asie Mineure en 1211, *Bull. de l'Acad. de Belgique*, 34 (1948) 447.
39. Legalábbis ezt a szándékot tulajdonítja neki Henrik az 1212. január 13-án a pergamoni táborból nyugatra küldött írásában: Buchon: *Recherches et matériaux*, II. 211 skk.
40. *Akropolítés*. 27. vö. Ph. Lauer: Une lettre inédite d'Henri I d'Ange, empereur de Constantinople, aux prélats italiens (1213?). *Mélanges Schlumberger*, I (1924) 201.; J. Longnon: i. m. 442 skk. és *Empire latin*. 127 sk., aki azonban – úgy tűnik – Henrik győzelmét túlértékelte.
41. *Akropolítés*. 28.; W. Ramsay: *Historical Geography of Asia Minor*, 1890. 129. és 159.; Gerland: *Lat. Kaiserreich*. 218.; Gardner: *The Lascarids*. 84. skk.; Dölger: *Reg.* 1684.; Longnon: *Empire latin*. 128. és az i. m. 450. sk, amely szerint a békeszerződést 1214. december elején kötötték meg.
42. Zepos: *Jus*, I. 481 sk. (= *Tafel és Thomas*, II. 205 skk.) Dölger: *Reg.* 1703.
43. Így van az *Institulatio*ban; az aláírásban: Grecorum.
44. Vö. Jireček: *Geschichte*, I. 296 skk. a forrásokra való utalásokkal. D. Anastasiević: Je li Sv. Sava krunisao Provenčanog? *Bogoslovlje*, 10 (1935) 211 skk. feltételezése – hogy a pápai követ által megkoronázott Istvánt még testvére Sava is megkoronázta – véleményem szerint tarthatatlan, bár Dj. Sp. Radojčić: *XII Congrès Intern. des Ét. byz. Rapports complémentaires*. Belgrade–Ochrid, 1961. 102. a legújabban erre nyúl vissza.
45. Domentijan (Daničić kiad.) 221. Ehhez vö. St. Stanojević: Sveti Sava i nezavisnost srpske crkve in *Glas Srpske akad. nauka*, 161 (1934).
46. Vö. Vasiliev: *Foundation*. 25 skk.
47. Vö. W. Miller: *Trebizond, the Last Greek Empire*. London, 1926. F. Uspenskij: *Očerki iz istorii trapezuntskoj imperii*. Leningrad, 1929. – A gazdasági és társadalmi viszonyok és körülmények szempontjából fontosak a Vazelon-monostor iratai: Th. Ouspenskij et V. Bénéchévitch: *Actes de Vazelon*. Leningrad, 1927.
48. Eddig általánosan egy „épeirosi despotátusról” beszéltek, mivel általában azt hitték, hogy az épeirosi állam összes uralkodója – kezdve alapítójától Michaél Angelostól – a despotés címet viselte, és hogy ez a cím az épeirosi állami kormányzatot emiatt illette meg. Röviddel ezelőtt azonban L. Stiernon: Les origines du despotat d'Empire. *REB* 17 (1959) 90 skk. vö. *XII Congrès Intern. des Ét. byz. Résumés des communications*. Belgrade–Ochrid, 1961. 100 sk. és Ferjančić: *Despoti*. 49 skk. egymástól függetlenül erre azt a kényszerítő bizonyítékot hozták fel, hogy Michaél Angelos sohasem viselte a despotés címet (éppoly kevésbé viselte ezt utódja, Theodóros), és ennek megfelelően semmiféle despotátust nem alapíthatott. Eredményekben gazdag írásában Ferjančić ezen túlmenően tisztázta azt is,

- hogy sem itt, sem pedig másutt Bizáncban a despotés méltóság sohasem volt egy meghatározott terület uralmához kötve, és ezenkívül sem az épírosi, sem valamilyen más bizánci terület nem rendelkezett a különleges státussal.
49. *Akropolitis*. 24 sk. – Meliárakés (Μελιάρικα. 53 sk.) kétségbevonja ennek a hírnek a megbízhatóságát. Gardner: *The Laskarids*. 91. a hitelesség mellett lép fel.
50. Michael házasságon kívül született fiú volt, míg Theodóros apjának Jóánnés Angelos sebastokrátornak a törvényes házasságból született (erről a fiúról vö. az én *Vozvyšenie roda Angelov. Jubil. Sbornik Russk. Archeol. Obsč. v. Belgrade*. 1936, 111. sk. tanulmányomat). A Dukas nevet az anyja után viselte, Komnénosnak pedig Theodóra nagyanyja alapján hívta magát, aki I. Alexios lánya volt.
51. J. Longnon: La reprise de Salonique par les Grecs an 1224. *Actes du Ve Congrès Internationale d'Études Byzantines*, I. 1950. 141 skk. a nyugati források alapján kimutatta, hogy Thessalonikét nem 1222-ben vagy 1223-ban, hanem csak 1224 végén vették be.
52. Vö. Chomatianos tiltakozó iratát Savához 1220 májusából és levelét Germanos pátriárkához az 1223-ból (a nyomtatás helyeit lásd előzőleg a 21. jegyzetben).
53. Vö. Longnon: *Empire latin*. 161 sk.
54. II. Asen felirata a tronovói 40 vértanúnak a templomában, ennek reprodukciója Uspenskij: *IRAIK* 7 (1901) 5. tábla vö. II. Asen Dubrovnik városának adott privilégiumát. G. Il'inskij kiad. uo., 25 skk. I. Dujčev: *Iz starata bŭlgarska knižnina*, II. 42.
55. Vö. V. Vasiljevskij: Obnovlenie Bolgarskogo Patriaršestva pri care Ioanne Asene II v 1235 g. *ZMNP* 238 (1885) 1–56., 206–224. – P. Nikov: Cŭrkovnata politika na Ivan Asenja II. *Bŭlg. istorič. bibl.*, 3 (1930) 65–111. Dölgerrel ellentétben (*Reg.* 1730) – Vasiljevskij fejtegetései alapján számomra biztosnak tűnik, hogy a kezdeményezés a szövetségekötésre II. Asentől eredt. Vö. ezzel kapcsolatosan Zlatarski: *Istorija*, III. 379 skk. – A keleti pátriárkának a bolgár pátriárkátus megalapításához adott beleegyezését Szent Sava közvetítésének tulajdonítja St. Stenojević: Sv. Sava i proglas bulgarske patrijaršije. *Glas Srpske Kralj. Akad.*, 156 (1933) 173 skk., Sava 1233–1234-ben egy ismételt – utazást tett a Szentföldre, Jeruzsálembé, Alexandreiába és Antiocheiába. Hazafelé Tronovóba ment, és ott 1235. január 14-én meghalt. Vö. N. Radojčić: Sveti Sava. *Godišnjica*, 44 (1935) 46.
56. A kronológiához vö. Dölger: *Reg.* 1758.
57. *Akropolitis*. 67. Vö. Ferjančić: *Despoti*. 62 sk. Bár Jóánnés elfogadta a császári felségjelet, és Manuél azonnal piros tintával hitelesítette, a valóságban – mint ahogy Ferjančić (az i. m. 58 sk. és 62 sk.) kimutatja – sem az egyik, sem pedig a másik császári címet nem viselte.
58. Dölger: *Reg.* 1776.
59. Vö. Ferjančić: *Despoti*. 63 skk.
60. Le lettere greche di Federico II. Festa kiad., 22.
61. Vö. Norden: *Papsttum und Byzanz*. 359 skk.
62. Vö. R. L. Wolff: Mortgage and Redemption for an Emperor's Son: Castile and the Latin Empire of Constantinople. *Speculum*, 29 (1954) 45 skk.
63. Nik. Grégoras I. 44.
64. Nik. Grégoras I. 37 – a kunok áttelepüléséről keleten vö. *Akropolitis*. 65 (Heisenberg kiad.). A kunoknak ezt az áttelepülését II. Theodóros Laskaris szem előtt tartotta, amikor az atyját dicsérő iratában a következőket mondja: „Miközben te a szkítákat a nyugati területekről áttelepítetted, nemzetségükből keleten egy szolgáló népet alkottál, s miközben te a perzsák (a törökök) fiainak helyére állítottad őket, megfékezted feltartóztathatatlan vágyukat, hogy nyugatra vonuljanak...” Vö. a kivonatot Uspenskij írásából K istorii

- kresztjanskogo zemlevladienija. *ŽMNP* 225 (1883) 339. – Még Mutafčiev: *Vojniški zemi*. 76. 2. l.
65. Pachymerés I. 16 sk. Vö. Wittek: *Mentesche*. 9 skk., szép fejtegetéseit a határvédelmi rendszer jelentőségéről.
66. Vö. Ostrogorsky: *Féodalité*. 62 skk.
67. Vö. H. Glykatzi-Ahrweiler: La politique agraire des empereurs de Nicée. *Byz.* 28 (1958) 51 skk. és 135 skk.
68. A következőkhöz: Nik. Grégoras I. 41 skk. Vö. D. Xanatalos: Wirtschaftliche Aufbau- und Autarkie-Massnahmen im 13. Jahrhundert (Nikänisches Reich 1204–1261). *Leipziger Vierteljahr. Südosteuropa*, 3 (1939) 129 skk., akinek fejtegetései azonban abban gyengék, hogy nem éppen szerencsés módon összehasonlításokat tesznek a jelenkor, ill. az egészen közeli múlt viszonyaival kapcsolatban.
69. A dátumhoz vö. Laurent: *Notes*, 162 skk.
70. Vö. A. Heisenberg: Kaiser Johannes Vatatzes der Barmherzige. *BZ* 14 (1905) 160 skk., ahol a 193–233. oldalon jelent meg a 14. században megfogalmazott *Vita Johannis Vatatzes*.
71. Ciprusi Grégorios önéletrajza, W. Lameere kiad. 179., aki aztán természetesen saját tapasztalatai alapján negatív ítéletet alkotott a képzési lehetőségekről Nikaiában. I. m. 183.
72. Lásd a jellegzetes kifejezéseket Theodóros írásában a Szentlélekről, J. Dräseke: *BZ* 3 (1894) 512 sk. vö. II. Theodóros leveleit is, Festa kiad., 202 skk. Ehhez még Norden: *Papsttum und Byzanz*. 380 skk.
73. M. Andreeva: Priem tatarkich poslov pri nikejskom dvore. *Receueil Kondakov* (1926) 187 skk.
74. Dölger: *Reg.* 1883; Zlatarski: *Istorija*, III. 456 skk.; Mutafčiev: *Istorija*, II. 104 sk.
75. Vö. Laurent: Le généalogie des premiers Paléologues. *Byz.* 8 (1933) 130 skk.
76. Michaél császárrá választásának pontos dátumát nem lehet kifogástalanul meghatározni. Nik. Grégoras I. 78. szerint a cím megszerzése (1258) december 1-jén történt, míg a koronázásra december végén (karácsonykor) került sor. Ennek alapján Dölger: *Reg.* III. 30. vö. *BZ* 37 (1937) 537. és Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos. *E. Eichmann Festschrift* (1940) 180 (=Paraspora, 179). Pachymerés szerint (I. 81 és 96) Michaélt (1259) január 1-jén választották császárrá; ennek alapján Laurent: *Notes*. 165 skk. vö., továbbá már Miller: *Cambr. Med. Hist.*, IV (1923) 508. joggal tesz különbséget a császárrá választás és a koronázás között. Mindenesetre az biztos, hogy VIII. Michaél nem csupán 1259 decemberében (így például még Chapman: *Michael Paléologue*. 37) vagy pedig 1260 januárjában (így például B. Meliarakes: *Ἱστορία*. 509) kaphatta meg a koronát, ugyanis már 1259 elejéről rendelkezünk VIII. Michaél császári okleveleivel. Vö. Dölger: *Reg.* 1867 skk. Úgy tűnik, hogy VIII. Michaél császári trónra lépésének Pachymerés által megadott dátuma (1259. január 1.) azon a tényen alapul, amelyre már P. Wirth: *Jahrbuch der österr. byz. Gesellschaft*, 10 (1961) 87 sk. kifejezetten utalt; maga a dátum is a B. T. Gorjanov: *VV* 2 (1949) 218, által publikált „rövid krónika” adataira támaszkodik, jöllehet az adott hét napját tévesen határozták meg.
77. Amint E. Darkó: *Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts* (1933) 10 skk. kiemeli, a *Moreai krónika* (J. Schmitt kiad., v. 2250 skk.) magyar segédcsapatokat is említ. Ennek alapján feltételezhető, hogy a pelagóniai csatában többek között magyar segédcsapatok is harcoltak a bizánciak oldalán, míg a bizánci forrásokban a magyar csapatok megemlékezésének hiánya azt sejteti, hogy nem lehettek nagy számban. Mindenesetre nagyon meglepődik az ember azon, amikor Darkó további szöve-

- géből megtudja, hogy a „híres pelagóniai csata a nikaiai–magyar csapatok teljes győzelmével végződött”, vagy hogy „mindkét hatalom (tudniillik: Nikaia és Magyarország) szerezcsés közreműködése zúzta szét az ellenséges szövetség minden törekvését, és ezzel megnyitotta a nikaiaiak számára az utat Konstantinápoly felé” (Darkó, i. m. 16. és 54.). Mellékesen jegyzem meg, hogy a Darkó által (i. m. 36–53.) a 13. századi bizánci–magyar kapcsolatok igazolására említett grenoble-i triptychon a 18. századnál nem régibb. Vö. J. Moravcsik: *Inscription grecque sur le triptyche de Grenoble* (1935), lásd még N. Radojčić: *Letopis Matice Srpske*, 340 (1934) 112 skk.
78. A csata és előtörténetének részletes ábrázolását adja D. J. Geanakoplos: Greco–latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: the Battle of Pelagonia. *DOP* 7 (1953) 99–141. Vö. még Geanakoplos: *Michael Palaeologus*. 47 skk.
79. Zepos: *Jus*, I. 488 skk.; Dölger: *Reg.* 1890. vö. Heyd: *Commerce du Levant*, I. 351, 427 skk.; G. J. Bratianu: *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*. Paris, 1929. 81 skk.
80. Hogy II. Andronikost már 1261. nyarának végén társcsászárrá kiáltották ki, míg ünnepélyes megkoronázása – az autokratör cím adományozása mellett – szolgált alkalmul VIII. Michaél ismert prostagmájának 1272. novemberében történt kiadására (lásd később és a 392. oldalt), mutatja F. Dölger: Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos. *E. Eichmann Festschrift* (1940) 183 skk. (= Paraspóra. 182 skk.)
81. VIII. Michaél Nyugattal kapcsolatos defenzív politikája és a Balkán-félszigeten való offenzív politikája közti ellentmondást én nem tudok felfedezni, ellentétben Norden: *Papsttum und Byzanz* (390 skk.) című művében olvasható fejtegetéseivel.
82. R. J. Loenertz: Notes d'histoire et de chronologie byzantines. *REB* 20 (1962) 171 skk. korrigál bizonyos részleteket VIII. Michaél és a római Kúria tárgyalásairól, jórészt a kronológiával kapcsolatosan.
83. A VIII. Michaél és II. Vilmos közti megállapodásokról részletesebben Zakythinós: *Despotat*, I. 15 sk.; Dölger: *Reg.* 1895.
84. Dölger: *Reg.* 1931.
85. Megtartjuk a hagyományos kronológiát, amely a *Moreai krónika* adataira támaszkodik, mivel Dragumis: Χρονικῶν Μορέων τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ιστορικά. Athen, 1921. 177. és Zakythinós: *Despotat*, 1,41 skk. kritikája nem hoz kielégítő eredményt. A *Moreai krónika* kronológiáját követi különben Longnon: *Empire latin*. 232 sk. is
86. Vö. Dölger: *Reg.* 1934., 1941., 1960.
87. Vö. J. Gay: *Notes sur le second royaume français de Sicile*. Mélanges Jorga (1933) 309 sk.
88. Vö. Longnon: *Empire latin*. 236 sk.
89. Vö. Norden: *Papsttum und Byzanz*. 443 skk. kiváló fejtegetéseit.
90. X. Gergely Kelet-politikájának részletes felvázolását nyújtja a keresztes hadjáratokkal kapcsolatos terveinek erős kiemelésével V. Laurent: La croisade et la question d'Orient sous le pontificat de Grégoire X. *Revue hist. du Sud-Est Europ.* 22 (1945) 105 skk. Vö. uő.: Grégoire X et un projet de ligue antiturque. *Echos d'Or.*, 37 (1938) 257 skk. és La rapport de Georges le Métochite, apocrisiaire de Michel VIII paléologue auprès du pape Grégoire X (1275–1276). *Revue hist. du Sud-Est Europ.* 23 (1946) 233 skk. A Fliche: Le problème oriental au second concile oecuménique de Lyon, (1274). *Orient. Christ. per.*, 13 (1947) 475. tényeket tekintve nem hoz újat.
91. V. N. Bencšević: *Opisanje grečeskich rukopisej sv. Ekateriny na Sinae*, I (1911) 542 skk.

92. Pachym. I. 318 sk. VIII. Michaél 1272. november 8-án kiadott prostagmája Heisenberg: *Palaiologenzeit*. 37 skk. (részletes kommentárral); Dölger: *Reg.* 1994–1995.
93. Vö. F. Uspenskij: Vizantijskie istoriki o mongolach i egipetskich mamljukach. *VV* 24 (1923–26) 1 skk.; G. Vernadskij: Zolotaja Orda; Egipet i Vizantija v ich vzaimootnošenijach v carstvovanie Michaila Paleologa. *SK* 1 (1927) 73 skk.
94. Vö. Stanley Lane-Poole: *A History of Egypt in the Middle Ages* (1901) 242 skk.; A. Poliak: Le caractère colonial de l'État Mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'Or. *Revue des Études islamiques*, 1935, 231 skk.
95. Nik: Grégoras I. 101.
96. A kronológiai kiindulópontok nagyon szórványosak a forrásokban. Vö. Dölger: *Reg.* 1969, 1976, 1977. Az itt kiválasztott kronológia alapja a felvázolt események összefüggéséből bontakozik ki: a Nogajjal kötött szövetséget nem szabad 1272 elé helyezni, mivel ezt a szövetségkötést megelőzi egyrészt a Thessaliai Jóannés által előidézett tatár betörés, amely legkorábban 1271-ben következhetett be, másrészt pedig a bolgár–bizánci háború, amely 1272 előtt aligha törhetett volna ki, mivel eközött és az Eiréné Laskaris cárnő 1270 körüli halála közötti időszakra esik a cárnak a császár unokahúgával, Mariával való házasságkötése, valamint ebből a házasságból egy fiúnak a születése.
97. Vö. Norden: *Papsttum und Byzanz*. 489 skk.
98. Vö. Jireček: *Geschichte*, I. 323
99. Nemcsak 1277. március 19-én, amikor a szerződést már további két évre meghosszabbították. Vö. Norden: *Papsttum und Byzanz*. 540. 1. lj. Chapman: *Michel Paléologue*. 132. és Geanakoplos: *Michael Palaeologus*. 301. a szerződés megkötését mégis az 1277. évre teszik.
100. Vö. II. Evert-Kappesova: La société byzantine et l'Union de Lyon. *BSI*. 10 (1949) 28 skk. lásd még uő: *Une page des relations byzantino-latines. Le clergé byzantin et l'union de Lyon*. (1274–1282), *ibid.* 13 (1952–1953) 68 skk. és *Byzance et la St. Siège à l'époque de l'union de Lyon*, *ibid.* 16 (1955) 297 skk., Geanakoplos: *Michael Palaeologus* 265 skk.
101. Papadopoulos: *Genealogie d. Palaiologen*. Nr. 29.
102. Vö. V. Grumel: En Orient après le concile de Lyon. *Échos d'Or*. 24 (1925) 321 skk.
103. Tafel und Thomas, I. 287 skk.
104. Runciman: *The Sicilian Vespers*. Cambridge, 1958. 201 skk. és *App.* 288 skk. Procidai Jóánnés vitatott szerepéről.
105. Grégoire kiad., *Byz.* 29/30 (1959–1960) 461.

A BIZÁNCI BIRODALOM HANYATLÁSA ÉS BUKÁSA

(1282–1453)

FORRÁSOK

Korszakunk történetíróinak első csoportját Geórgios Pachymerés, Niképhoros Grégoras és Jóannés Kantakuzénos alkotják. GEÓRGIOS PACHYMERÉS 1308-ig terjedő történeti műve (lásd a 367. oldalt) éppoly fontos II. Andronikos uralkodási idejének első felére vonatkozóan, mint VIII. Michaélnek ezt megelőző korát tekintve. Többek között tudósít Kis-Ázsia török meghódításáról, Szerbia Milutin király uralkodása alatti fellendülésének idején a bizánci–szerb kapcsolatokról, továbbá részletes leírást nyújt a katalán csapatok kalandos hadjáratairól. Ezen leírást mindenesetre a katalán Muntaner, az expedíció egyik résztvevőjének vele ellentétes tendenciájú tudósításával érdemes összehasonlítani.¹ Még nagyobb jelentőségű NIKÉPHOROS GRÉGORAS nagy műve, amely a bizánciak római államtudatára jellemző *Ρωμαϊκή ιστορία* címet viseli. Ez a *Római történet* 37 könyvben tárgyalja az 1204-től egészen 1359-ig terjedő időszakot, 1320-ig hét könyvben van összesűrítve. Ezzel szemben azonban az a kor, amelyben maga Grégoras tevékenykedett, 30 könyvben egyre nagyobb részletességgel tárul fel. Niképhoros Grégoras (1290/91–1360)² a 14. század egyik legmarkánsabb alakja és egyik legtermékenyebb, legjelentősebb tudósa, aki mint író az akkori tudomány minden területén alkotott.³ Történeti műve gazdag fontos közlésekben, és sokszor nyújt felvilágosítást a középkori történetírásban különben elhanyagolt alkotmányjogi, közigazgatási és gazdaságtörténeti kérdésekben. Ábrázolásmódja eleven és általánosságban is kitűnik nagy megbízhatóságával. Csak a hésychasta-vitában, amelyben Grégoras mint a hésychazmus ellenfele a 14. század ötvenes éveiben aktív szerepet játszott, veszíti el teljesen történeti alkotása objektív jellegét, és éppoly terjengőssé válik, mint fárasztó és hivatalos dokumentumokkal teletűzdelt tendenciózus írássá. Történeti alkotása mellett a nagyon terjedelmes irodalmi hagyatékában elsősorban leveleinck van nagyobb történeti forrásértéke.⁴ VI. JÓANNÉS KANTAKUZÉNOS császár (1341–1354) híres történeti műve, mely III. Andronikos császár trónra kerülésével (1320) kezdődik, és néhány évvel a szerző trónról való leköszönését követően ér véget, az államférfi memoárjaként apologetikus célzattal íródott. Tevékenységét Kantakuzénos a lehető legkedvezőbb fényben próbálja bemutatni, miközben sokszor elhallgat vagy megmásít kényelmetlen tényeket. Ezért kritikával kell kezelni adatait. Összességében azonban a tényanyag hamisítatlan és csak a megvilágítása tendenciózus. A nagy tapasztalatokkal rendelkező államférfi ábrázolásmódja, aki gyakran naplófeljegyzésekre és dokumentumokra támaszkodik, fontos híradások egész sorát nyújtja, és így ezt a művét nemcsak irodalmi alkotásként, hanem történeti forrásként is nagyra kell értékelni.

A másik csoportot azok a történetírók alkotják, akik már a Bizánci Birodalom összeomlása után írtak: Laonikos Chalkokondylés, Dukas, Geórgios Sphrantzés és Kritobulos. Az athéni LAONIKOS CHALKOKONDYLÉS – a humanista Gemistos Pléthón egyik tanítványa, aki példaképének Hérodotoszt és Thukydidést tekintette, a rövid világtörténelmi bevezetés – az asszíroktól egészen az Oszmán Birodalom kezdetéig tartó korszak után felvázolja a török hódítás és a Bizánci Birodalom bukásának eseményeit.⁵ A történeti mű Lemnos 1463-ban történt bevételével zárul, szemmel láthatólag azonban csak a 15. század nyolcvanas éveiben fogalmazták meg. A történeti ábrázolás ügyes, és tanúskodik a szerző irodalmi adottságairól és – a kronológiai kuszaság ellenére – történeti érzékéről is. A tényleges történeti helyzetnek megfelelően nem Bizánc áll az ábrázolás középpontjában, hanem az Oszmán Birodalom óriási hatalmának kibontakozása Chalkokondylés tulajdonképpeni – a bizánci történetírásban teljes egészében új – témája. Chalkokondylés, aki hosszú éveken át tartózkodott a mistrai despotés udvarában, nagyon részletesen tárgyalja azokat az eseményeket a Peloponnészoszi-félszigeten, amelyek fontosak voltak a 15. században a Bizánci Birodalom szempontjából. A történeteket egészen más perspektívából szemléli Dukas, aki hosszú időt töltött genovai szolgálatban.⁶ A humanista Chalkokondyléstől eltérően Dukas arra a görög nyelvre támaszkodik, amelyet a nép beszélt. Egészen 1462-ig eljutó műve nagy megbízhatóságával és a tudósítások friss elevenségével tűnik ki. Az ábrázolást időnként igazi drámaiság hatja át, mint például Konstantinápoly elfoglalásának részletes leírásakor. Ugyanúgy, mint Chalkokondylés, műve elé világtörténeti áttekintést ad, s a tulajdonképpeni ábrázolás csak 1341-ben, Jóannés Kantakuzénos megkoronázásával kezdődik, és csak Bajezid szultán trónra lépésétől (1389) válik a mű részletezővé.⁷ Egy régi olasz változatban is fennmaradt, amely kitölti az eredeti szöveg néhány hézagját (a B. C.-ben a görög szöveg mögé nyomtatva). A bizánci történelem szűkebb, időben korlátozottabb leírását adja GEÓRGIOS SPHRANTZÉS,⁸ amely az eredeti fogalmazványban 1413-tól egészen 1477-ig terjed, a kibővített fogalmazás azonban, amely később készült, a Palaiologosok dinasztiájának kezdeteivel indul.⁹ A császári család barátjaként és az utolsó három Palaiologos uralkodásának ideje alatt magas hivatali tisztséget bírva a maga hagyományos bizánci szemléletmódjával Sphrantzés nemcsak Chalkokondyléstől, hanem a genovaiak barátjától, Dukastól is különbözik, és az egyház unióját elfogadó Dukashoz viszonyítva ő inkább a latinok kibékíthetetlen ellensége. Tudósítása tárgyilagos és különleges súlyt fektet a kronológiai pontosságra. Ábrázolásmódja bizonyos mértékben középutat foglal el Chalkokondylés mesterséges archaizálása és Dukas tudatos vulgarizmusa között. A három időben egymáshoz közel álló történetíró kiegészíti egymást éppúgy a tények, mint az ábrázolásmód tekintetében. A legmegbízhatóbb mégis Dukas.¹⁰ Chalkokondylés, Dukas és Sphrantzés tudósításainak kiegészítéséhez az Imbrosi Kritobulos művét használják. Ha már Chalkokondylés az ábrázolás középpontjába állította a török államot, úgy Kritobulos, az előkelő görög tovább lép egyet: keresi a török uralommal való kiengesztelődést és az új urak előtti meghódolást, s megírja II. Mehmed szultán történetét. Különösen fontos a bizánci történettel foglalkozók számára Konstantinápoly meghódításának részletes leírása, amely az 1451-től egészen 1467-ig terjedő mű nagyobb részét kitölti.¹¹ Mindenesetre Kritobulos Sphrantzéstől eltérően és Chalkokondyléshez és Dukashoz hasonlóan nem volt közvetlen szemtanúja a sorsfordulatokkal terhes eseménynek.¹² Konstantinápoly elestéről több tudósítást köszönhetünk külföldi szemtanúknak. Pontossága miatt különösen fontos a velencei

Nicolo Barbaro leírása.¹³ A késő bizánci korszak néhány olyan eseményét is, amelyek a kortársak lelkét mélyen megrázták, Bizáncban találták meg történetírói. Ahogy annak idején Jóannés Kameniatés Thessalonikének az arabok által történő elfoglalását, úgy vázolta fel szemtanúként JÓANNÉS ANAGNOTÉS a törökök győzelmét a város fölött 1430-ban és JÓANNÉS KANANOS Konstantinápoly II. Murád szultán által 1422-ben vezetett ostromát (Mindkettő a B. C.-ben G. Sphrantzés mögött).

Tehát viszonylag jól tájékozottak vagyunk egyrészt az 1360-ig terjedő kor történetéről, valamint a bizánci történelem utolsó évtizedeiről. Azonban nagyon hiányosak ismereteink a közbülső időszakról, amelyet már nem tárgyal N. Grégoras és Jóannés Kantakuzénos, és a 15. század történetírói – Chalkokondylés, Dukas és Sphrantzés – nagyon röviden és nem elégséges megvilágításban ábrázolnak. Itt sietnek a segítségünkre a tartalmilag ugyan nagyon szegényes, de kronológiailag pontos NÉVTELEN RÖVIDKRÓNIKÁK.¹⁴ Kiegészítésként szolgál egy bolgár krónika is, amely az 1296 és 1413 közötti időszakra korlátozódik.¹⁵ Az ószerb irodalom legjelentősebb történeti műve Lazarevič István (1389–1427) életrajza, amelyet a trnovói Euthymos pátriárka köréhez tartozó KÓNSTANTINOS FILOZÓFUS írt 1431/1432-ben.¹⁶ A történeti részletekben gazdag ábrázolás szélesebb történeti keretbe ágyazódik, és igen fontos a 15. század első három évtizedének bizánci történelme szempontjából. A 14. század második felében Épeiros történetét a helytelenül KOMNÉNOS és PROKLOS SZERZETESEKNEK tulajdonított krónika tárgyalja.¹⁷ MICHAËL PANARETOS krónikája rövid összefoglalását adja Trapezunt 1204 és 1426 közötti történetének.¹⁸

A szigorú értelemben vett történeti művek kiegészítésére szolgálnak különböző alkalmi írások és levelek, valamint szónoki jellegű teológiai művek, amelyekben különösen gazdag a Palaiologosok irodalmilag igazán termékeny korszaka. Ezeknek az írásoknak kutatása és kiadása azonban még csak most indult, és csak a történetileg legjelentősebb forrásokat tudjuk itt megemlíteni. A tudós pátriárka GRÉGORIOS (GEÓRGIOS) KYPROS (1283–1289) terjedelmes levelezése mellett hátrahagyott egy világosan és egyszerűen megírt önéletrajzot, amely tárgyilagossága és az ábrázolás egyszerűsége következtében különbözik Niképhoros Blemmydés önéletrajzától. Ezzel szemben a VIII. Michaél és II. Andronikos tiszteletére írt dicsőítő beszéd hagyományos retorikával van túlzsúfolva.¹⁹ NIKÉPHOROS CHUMNOS Kyprosi Grégorios egyik tanítványa, aki II. Andronikos uralkodása alatt Bizáncban a legválasztékosabban író tudósok köréhez tartozott, állami szolgálatban magas tisztségeket viselt, egy időre a μεσάζων vezető miniszteri posztot is betöltötte, és magával a császári családdal sógorsági kapcsolatba került (Eiréné leánya Jóannés Palaiologos despotéshez, II. Andronikos egyik fiához ment feleségül). Több teológiai és filozófiai munkát írt, amelyekben az arisztotelizmust képviseli, majd matematikai és csillagászati értekezéseket és mindemellett számos szónoklatot, köztük a II. Andronikos tiszteletére dicsőítő éneket is írt.²⁰ Mint ὁ ἐπὶ τοῦ καπικλείου császári megbízásra több okiratot fogalmazott meg: különös jelentősége van az 1296. évi ediktumnak a bíróságokkal kapcsolatos reformokról és az 1313-ban kiadott chrysobullosának, amelynek bevezetése említi Milutin szerb királynak a törökökkel szembeni segítségnyújtását a bizánciak számára. Történetileg még fontos a nagy befolyású férfi levelezése is.²¹ A legjelentősebb filológus, THÓMAS (THEODULOS) MAGISTROS, számos filológiai, szónoklattani és teológiai értekezés szerzője, hátrahagyott írásokat a császárságról (περὶ βασιλείας) és az államról (περὶ πολιτείας), amelyek fontos adatokat tartalmaznak II. Andronikos korának császári

közigazgatásáról, és annak visszaéléseit sem hallgatják el.²² THEODÓROS METOCHITÉS, II. Andronikos korának kiemelkedő tudósa és államférfija, aki felváltotta Chumnost a *μεσάζων* tisztségében, filozófiai és tisztán tudományos írások mellett számos retorikai értekezést és költeményt is írt, amelyek sokszor történetileg jelentős adatokat tartalmaznak. Különös figyelmet érdemel továbbá Metochitész tudósítása a szerb udvarba küldött követségről, amelynek célja a békeszerződés megkötése volt és a házasságkötés Simónis, a császár lánya és Milutin király között.²³ Az első Palaiologosok története szempontjából értékesek MANUEL HOLOBOSZ költeményei,²⁴ valamint panegyrikosza VIII. Michaél dicsőítésére²⁵ és MANUEL PHILES költeményei, majd Oroszországban tett követségi utazásának leírása, valamint a különböző alkalmakra írt költemények az uralkodóház tagjaihoz és az állam és egyház magas tisztségviselőihez. Figyelemre méltóak epigrammái, amelyek művészeti akotásokról szóló leírásokat tartalmaznak.²⁶

A Palaiologosok korának legfontosabb történeti forrásaihoz tartoznak a thessalonikéi DÉMETRIOS KYDONÉS írásai, aki a 14. század legtermékenyebb és legérdekesebb írója. Hosszú élete során több császár mellett töltött be az állam szolgálatában magas hivatalokat. A filozófiában az újplatonizmus híve, az egyház uniójának lelkes támogatója, és mint a hésychasták ellenfele a bizánci teológia fejlődésében játszott szerepet. Több latin mű – többek között Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae*-jének – fordítójaként hozzájárult Bizánc és a Nyugat közti kulturális közeledéshez, ahova többször is ellátogatott. Történeti forrásként legnagyobb jelentőségű terjedelmes levelezése,²⁷ retorikai írásai, köztük elsősorban két beszéde VI. Jóánnés Kantakuzénoszhoz és egy beszéd V. Jóánnés Palaiologoszhoz,²⁸ a Μονωδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονικίᾳ πεσοῦσιν, amely nagyon komor képet fest a zélóták uralmáról Thessalonikében, és két figyelmeztető beszéde (συμβουλευτικοί), amelyek a bizánci népet a latinokkal való egyesülésre és az ellenállásra szólítják fel a törökök ellen. Szemléletes, történetileg pontos képet vázolnak fel az 1370 körüli Bizánci Birodalom reménytelen helyzetéről.²⁹ Kydonéstól származik néhány prooimion V. Jóánnés chrysobullosaihoz.³⁰ Érdekes levelezést hagyott hátra az egyházi unió híve és a hésychasták ellenfele MANUEL KALEKAS, Kydonés tanítványa, aki életét Lesbos szigetén egy dominikánus kolostorban (1410-ben) fejezte be.³¹ A hésychasták mozgalmáról és a hésychasta vitáról Niképhoros Grégoros és Jóánnés Kantakuzénos történeti munkái mellett elsősorban a hésychasta áramlat megalapítójának, GRÉGORIOS SINATÉSNEK, a hésychasták vezetőjének, GRÉGORIOS PALAMASNAK, aztán PHILOTHEOS PÁTRIÁRKÁNAK, a hésychasták ellenfelének a KALABRIAI BARLAAMNAK és GRÉGORIOS AKONDYNOSNAK, a legjelentősebb misztikusnak, NIKOLAOS KABASILASNAK az írásai, valamint a vita elsimítására összehívott zsinatok aktái tudósítanak.³² Teológiai írások és levelek³³ mellett Nikolaos Kabasilától származik két érdekes értekezés is a kamatról és a kamatszédőkről³⁴ és egy nagyon fontos írás az egyházi javak és birtokok elidegenítéséről.³⁵ Társadalomtörténetileg nagy jelentőségű a nemrég megjelentetett *Párbeszéd a gazdagok és szegények között* című írás ALEXIOS MAKROMBOLITÉSTŐL, aki heves tiltakozást írt a bizánci lakosság társadalmi egyenlőtlensége és gazdasági elszegényedése ellen.³⁶

A bizánci uralkodók között, akik mint írók is tevékenykedtek, II. MANUEL PALAIOLOGOSZ (1391–1425) illeti meg az első hely. Teológiai értekezések mellett a képzett és irodalmilag tehetséges császár több retorikai művet és alkalmi írást fogalmazott meg, és sok olyan levelet hagyott hátra, melyeknek fontos történeti értéke van, és ezek személyiségének megítélése

szempontjából nagyon érdekesek.³⁷ JÓANNĒS CHORTASMENOS egyik eddig még kiadatlan írása, amely Bajezid leverését 1402-ben Angoránál az Istenanya csodájaként ünnepli, fontos adatokat tartalmaz az 1402-ben történt fordulat előtt a Bizánci Birodalom reménytelen állapotáról.³⁸ A birodalom utolsó évtizedeiből különösen nagyszámú retorikai írás maradt fenn, amelyek az addig haldokló császári birodalom helyzetét és elsősorban a görögség által visszahódított Peloponnészoszi-félsziget állapotát világítják meg. Sok teológiai és polemikus írás a firenzei zsinat után égetővé vált uniós kérdéssel foglalkozik. Megemlíthetők elsősorban a filozófus és humanista GEÓRGIOS GEMISTOS PLÉTHÓN ÍRÁSAI, aki az antik görögség újjászületéséről álmodozott a Peloponnészoszon, aztán az uniós párt tudós vezetőjének és a római egyház későbbi bíborosának, Bessariónnak, az orthodoxia nagy előharcosának, MARKOS EUGENIKOSnak és testvérének, JÓANNĒS EUGENIKOSnak, JÓANNĒS DOKIANOSnak és végül pedig a birodalom bukása után Konstantinápoly első pátriárkájának, GENNADIOS SCHOLARIOSnak a művei.³⁹ De a 15. század költészetéből is tud a történész olykor fontosabb adatokat szerezni. Mindenekelőtt ez érvényes ZÓTIKOS PARASPONDYLOS, illetőleg GEÓRGIOS ARGYROPULOS neve alatt fennmaradt költeményre, amely a nép nyelvén vázolja fel az 1444. évi várnai csatát és számos részlettel kiegészíti a történeti művek tudósításait.⁴⁰

A késő bizánci közigazgatási rendszer, valamint az udvari élet kutatása szempontjából nagy jelentősége van a helytelenül Geórgios Kodinos kuropalátésnek tulajdonított műnek az udvari és egyházi hivatalokról (περὶ τῶν ὀφφικίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας), amely VI. Jóannés Kantakuzénos kormányzásának idején vagy pedig nem sokkal az ő uralkodása után keletkezett. Pseudo Kodinos művének éppolyan jelentősége van a késő bizánci korra, mint VII. Kónstantinos szertartáskönyvének és Philoteos *Klétorologion*-jának a középbizánci birodalomra vonatkozóan. Az udvari ünnepek szokásairól tudósít, leírja a császárkoronázás és más államjogilag fontos események rendjét, felsorolja az egyházi és az állami hivatalok és méltóságok jegyzékét és rangsorát a funkcióikkal, valamint az egyes hivatalok és méltóságviselők külső jelvényeivel kapcsolatos adatokkal együtt. A bizánci udvari és közigazgatási rendszer története szempontjából egy szokás vagy pedig egy hivatal keletkezési időpontjára történő alkalmankénti utalások csak emelik a mű értékét.

A késő bizánci kor legjelentősebb jogi dokumentuma a thessalonikéi nomophylaxnak, KÓNSTANTINOS HARMENOPHYLOSnak 1345-ben keletkezett műve, amelyet éppen a 6 könyvre történő beosztása miatt *Hexabiblos*-nak is neveznek.⁴¹ A mű átfogja a polgári jog és a büntetőjog területét, és a késői kor jogi kézikönyveiből, valamint törvénykönyveiből összegzést (kompendiumot) állít össze. Ennek a műnek az alapját a *Prócherion* adja, amelynek kiegészítéséhez azonban a *Synopsis Maiori* és a *Synopsis Minori*, az *Epanagógét*, az *Eklogét*, a *Novellákat* és a *Peirát* is idézi többek között. Harmenophylos jogi kompendiuma közkezdvelt volt, és a Bizánci Birodalom határain kívül is elterjedt. Ugyancsak érvényes azonban MATTHAIOS BLASTARĒSnek 1335-ben megfogalmazott *Syntagmá*-jára is, amely alfabetikus sorrendben nyújt egy törvénykanon-gyűjteményt, és keletkezése után nem sokkal Dušan István parancsára szerb nyelvre is lefordították.⁴² Ezeket a kompilatorikus műveket csak szigorú kritikával használhatjuk forrásként a 14. században érvényes jog vizsgálatánál, és mint az ismeretes, nagyon sok elavult és már nem érvényes anyagot tartalmaznak.

A késő bizánci birodalom belső viszonyainak kutatása szempontjából felbecsülhetetlen források a MONASTOROK OKLEVELEI, amelyek a Palaiologosok időszakából nagy számban maradtak fenn. Különös figyelmet érdemelnek az Athós-monostornak az oklevelei, amelyek gazdagon tudósítanak a késő bizánci kor közigazgatási és pénzügyi rendszeréről, valamint gazdasági és társadalmi viszonyairól. Bár a monastorok levéltáraiban meglevő anyagot az eddigi publikálások még egyáltalán nem merítették ki, ennek a nagyon fontos forrásanyag-nak az ismeretét igen lényegesen gazdagították az utóbbi évek során megjelentetett művek.⁴³

A nyugati hatalmaknak, név szerint az itáliai tengeri köztársaságoknak Kelethez fűződő kapcsolataihoz N. JORGA igen tartalmas levéltári anyagot gyűjtött össze.⁴⁴ Hasznos segédesszköz az F. THIRIER által kiadott regeszták gyűjteménye, amely a velencei senatus bizánci területekre vonatkozó határozatait az 1329–1463-ig terjedő időszakból tartalmazza.⁴⁵ Konstantinápolyban az összeomlás előtti gazdasági élet kutatása szempontjából rendkívül fontos a velencei GIACOMO BADOERnek nemrég ismertté vált *Számlák könyve* című műve, aki 1436 és 1440 között tartózkodott a bizánci fővárosban, és gondosan vezette bevételeit és kiadásait.⁴⁶

1. Bizánc mint kisállam: II. Andronikos

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Stein: *Untersuchungen*; Zakythinos: *Crise monétaire*; Ostrogorsky: *Féodalité*; Ostrogorsky: *Paysannerie*; G. Schlumberger: *Expédition des Almogavares ou routiers catalans en Orient*. Paris, 1902; A. Rubió y Lluch: *La Expedition y Dominación de los Catalanes en Oriente*. *Mem. de la R. Academie de buenas letras de Barcelona*, 4 (1883); Atenes en temps dels Catalans. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catal.*, 1 (1907); K. M. Setton: *Catalan Domination of Athens 1311–1388*. Cambridge, Mass. 1948 (részletes bibliográfiával); K. M. Setton: *The Latins in Greece and the Aegean from the Fourth Crusade to the end of the Middle Ages*. *CMH* IV. Pt I. (2nd. ed, 1966); I. v. Hammer-Purgstall: *Geschichte des osmanischen Reiches*, I–X. Pest, 1827–1835; Jorga: *Geschichte*, I.; E. Oberhummer: *Die Türken und das osmanische Reich*. Leipzig–Berlin, 1917; H. Gibbons: *The Foundation of the Ottoman Empire*. Oxford, 1916; W. L. Langer – R. P. Blake: *The Rise of the Ottoman Turks and its Historical Background*. *Americ. History Review*, 37 (1932) 468–505.; Wittek: *Mentesche*; uő.: *The Rise of the Ottoman Empire*. London, 1938; G. Georgiades Arnakis: *Oi πρώτοι Όθωμανοί*. Athen, 1947; Jireček: *Geschichte*, I.; Mutaščiev: *Istorija*, II.; Miller: *Latins*; Kretschmayr: *Venedig*, II.; Heyd: *Commerce du Levant*, I.; G. I. Bratianu: *Recherches sur le commerce génois dans la Mer noire au XIIIe siècle*. Paris, 1929; E. C. Skržinskaja: *Genuezy v Konstantinopole v XIVv. VV 1* (1947) 215–234.

A nyugati hódításokkal szembeni védekező politikából győztesként került ki VIII. Michaél. A régi bizánci területeken folytatott hódító jellegű harcok ezzel szemben minden erőfeszítés ellenére csak csekély sikert hoztak. A Balkán-félsziget északi felét a szlávok követelték maguknak, s ha VIII. Michaél meg akarta szerezni a legyőngült Bolgár Birodalomtól az országot, akkor újabb veszteségek fenyegették a feltörekvő szerb birodalom részéről. A tengereken – mint régen – az itáliai városállamok uralkodtak. A Peloponnészoszi-félsziget egy része természetesen a rendkívüli erőrafordításnak köszönhetően ismét a Bizánci Birodalomhoz tartozott, nagyobb része

azonban továbbra is a frankok birtokában volt. Frank uralom alatt állt ugyanis Attika Boiótiával és a szomszédos szigetek is. Thessalia és Épeiros Aitóliával és Akarnaniával az Angelosok uralma alatt maradt, és makacsul szembeszegültek a császári tekintéllyel. A Palaiologos visszahódítási törekvései sehol sem voltak olyan sikertelenek, mint éppen ezekben a görög szeparatista államokban. Ahogy az 1204-es katasztrófa is előkészítette Bizánc belső felbomlását, úgy a szeparatista görög erők szintén erősen ellenálltak az egységesítési törekvéseknek. Így például Thessalia, ahol jellemző volt a nagybirtokosok uralma, a Balkán-félszigeten vezető szerepet játszott a bizánci császár restaurációs törekvéseivel szemben folytatott harcban.

Az állandó balkáni villongások, valamint az Angevin-veszély elleni védekező politika teljesen kimerítette a Bizánci Birodalom erőit. Alapelveiben és módszereiben, merészségben és nagyszerű eszmékben, de nemcsak a túlnyomórészt nyugati tájékozódásban és pozitív teljesítményekben, hanem még a negatív következményeiben is hasonlított VIII. Michaél politikája I. Manuéléra. Nagystílú császári politika volt, amely Egyiptomtól egészen Spanyolországig befolyásolta a világtörténelmet. A bizánci államnak azonban mindez már elviselhetetlen terheket jelentett. Ahogy száz évvel ezelőtt Manuél Komnénosnak az egyetemes birodalomra való törekvése, úgy Michaél Palaiologosnak a császári nagyhatalomra való törekvése a császári birodalom végső erőit emésztette fel. Az akkori időszakhoz hasonlóan ismét meggyöngyült Ázsiában a birodalom védekezőképessége, és ezúttal ennek súlyosabb következményei voltak. Bizánc az egykori helyzethez viszonyítva katonai és gazdasági szempontból sokkal inkább ki volt merülve, és a visszacsapás most is erős volt. Elkezdődött hát a Bizánci Birodalom hanyatlása, aminek megállítására már semmilyen kilátás nem volt. A büszke VIII. Michaél birodalma és utódainak szerencsétlen állama közötti különbség óriásira nőtt. VIII. Michaél követőinek uralma alatt Bizánc kisállam lett, amelynek politikája már csak elődei árnyékának tekinthető.

Ezt a változást nagyon egyszerűen szokták magyarázni: VIII. Michaél zseniális államférfi, míg követője, II. Andronikos gyenge és uralkodói képességeket nélkülöző császár volt. Valójában azonban mélyebb okai voltak a bizánci államhatalom 13. század vége óta tartó rohamos hanyatlásának. Gyógyíthatatlanok voltak az állam belső bajai, és a növekvő külpolitikai szorítás elháríthatatlanul sodorta Bizáncot a katasztrófa felé. Az állam szervezetének alapjait aláásták, és a birodalom erőinek mértéktelen kihasználása elkerülhetetlen reakciót váltott ki VIII. Michaél uralkodása alatt. Ehhez járult még az is, hogy elkezdődött az oszmán és szerb birodalom gyors felemelkedése, és egyre növekvő hódításaik megszábták az elkövetkező korszak jellegét. A katonailag és gazdaságilag kimerült bizánci állam tehetetlen volt a Keleten és a Balkánon jelentkező kettős előretöréssel szemben. Ezek a nagyon súlyos bel- és külpolitikai gondok, s nem pedig az uralkodó személyes tulajdonságai adnak magyarázatot a bizánci hatalom hanyatlására.

II. Andronikos (1282–1328) minden bizonnyal nem volt nagystílú államférfi, de nem is volt olyan gyenge és korlátozott, mint ahogy állítják. Politikája nem volt mentes súlyos melléfogásoktól, de el kell ismerni, hogy ő is egész sor okos és fontos intézkedést tett, és nem hiányzott belőle a megértés az állam igényeit illetően. Nem lehet

felróni neki azt, hogy a vigasztalan helyzetben minden regenerációs kísérletének csak korlátozott hatása volt, és hogy azokat további események hiúsították meg. Magas fokú képzettséggel rendelkezett és komolyan érdeklődött a tudomány és az irodalom iránt. Legközelebbi tanácsadói közé tudós férfiak tartoztak, mint például Niképhoros Grégoras és Theodóros Metochítés. Ha a Palaiologosok kora kulturális virágkor volt, és a politikai hanyatlás ellenére Konstantinápoly a világ intellektuális központja maradt, akkor az végül is a sokszor megalázott Andronikos érdeme volt.

Már atyjának uralma alatt társuralkodóként részt vett az állam irányításában.⁴⁷ Még lényegesebb szerepet játszhatott fia, IX. Michaél társcsászár (†1320). A társuralkodás egyre növekvő tekintélye a Palaiologosok korának egyik jellegzetes jelensége: ez formálisan is kifejeződik a főcsászár és társcsászár címbeli azonosításában, hiszen nemcsak maga az uralkodó császár, hanem annak beleegyezésével az első társcsászár is mint vélelmezett trónvárományos – éspedig csak ő, nem pedig az esetleges további társcsászárok – viselhette a basileus és az autokratór címet.⁴⁸ Ebben van a kiindulópontja annak a folyamatnak, melynek során a centralizált „autokratia” úgy alakult át, hogy a császári család tagjai vezető szerephez jutnak a birodalom különböző részeiben, s ott a szeparatista mozgalmak képviselőivé válnak.

Már felmerül a birodalom felosztásának gondolata is, de csak idegenszerű, nyugati felfogások kinövéséeként. A császár második hitvese, a Montferrati Eiréné (Jolánta) volt az, aki fiai érdekében a birodalom felosztását követelte a császári hercegek között. Erre a fejlődési stádiumra mégis jellemző az a határozott elutasítás, amelyet a császárnő terve akkoriban kiváltott. II. Andronikos visszautasította hitvese méltánytalan ajánlatát, és ez súlyos következménnyel járt. A császárnő ugyanis elhagyta a fővárost, és Thessalonikébe ment, kapcsolatba lépett vejével, a szerbek királyával, Milutinnal, és egyik fiának megpróbálta Szerbiában biztosítani a trónutódlást. De terveiből itt sem valósult meg semmi, hiszen a kényes hercegnek nem felelt meg az egyszerű élet Szerbiában.⁴⁹

Nagyon jól tudták Bizáncban, hogy ebben a konfliktusban a római–bizánci és a nyugati felfogás ellentétesen érezte hatását, és a császárnő követeléseinek alapja a köz- és magánjogi elképzelések összekeveredése. „Hallatlan dolog – így írt Niképhoros Grégoras –, azt óhajtotta, hogy a császári ifjak ne az ősi római szokás szerint kormányozzanak, hanem latin mintára a római városokat és országokat felosztanák, hogy mindegyik fiú egy saját részt igazgasson, amely rész saját tulajdonként neki jutott, és hogy az egyes részeket magánemberek saját tulajdonának törvényei szerint szüleiktől örököljék, és azután ők hasonlóképpen gyermekeikre és további utódaikra örököül hagyhassák. Ez a császárnő – fűzi hozzá magyarázatul Niképhoros Grégoras – latin eredetű, és a latinoktól vette át azt az új szokást is, amelyet a rómaiak között bevezetni törekedett.”⁵⁰

Bizánc még ragaszkodott a birodalom jogi egységéhez. Az állam gépezete azonban nem működött már elég hatékonyan, és a központ és a provinciák közötti kapcsolat egyre lazább lett. Alapjában véve a provinciák most már csupán csak a helytartó személyén keresztül kapcsolódtak a központi hatalomhoz, és ezért többnyire a császár rokonai vagy belső körének udvaroncái lehettek a helytartók. Gyorsan válta-

koztak pozícióikban, hiszen a bizalom általában irántuk nem tart sokáig. Ha azonban ez az utolsó vékony összekötő szál is elszakad, akkor a provincia a helyi földesurak önkényének eszközévé válik.⁵¹ A bizánci állam közigazgatási rendszere büszkeségét és legszilárdabb gerincét veszítette el: szigorú centrális jellegét és hierarchikus felépítésének átláthatóságát.

A Palaiologosok dinasztiájának a császári trónra való emelése a bizánci nagybirtokos nemesség győzelmét jelentette. A feudalizálódási folyamat új lendületet vett, és a 14. századra érte el csúcspontját. A világi és az egyházi méltóságok növelik saját birtokaikat és paroikosaik számát, és egyre nagyobb kiváltságokat szereznek meg, sőt egyre gyakrabban teljes immunitást kapnak.⁵² Gondtalan életet élnek az általános nyomor ellenére, miközben egyre inkább kivonják magukat az állam felügyelete alól. Ezzel szemben nemcsak a paraszti tulajdon szűnik meg, hanem a nem privilegiált kismemesség is kénytelen átadni területét és munkaerejét a nagy földbirtokosoknak. Ezzel válik képessé a nagy és tőkeerős földbirtokos arra, hogy túlélje az ellenséges rajtaütések következtében megjelenő borzalmas pusztításokat.

Ez a változás nemcsak politikailag, hanem pénzügyileg és nem utolsósorban katonailag is legyöngítette az államot. Mivel a nagybirtokos nemesség fokozott mértékben kivonta magát az adózási kötelezettség alól, és eközben megszerezte az adófizető paraszti és kismemesi birtokokat, így nagyon erősen visszaestek az állam adóbevételei. Ehhez azonban még az adóigazgatásban jelentkező egyre súlyosbodó körülmények is hozzájárultak. Mint az egyéb földesurak, úgy a pronoiabirtokkal rendelkezők is új privilégiumokat kapnak. Eredetileg a pronoiadományozások valamilyen szolgálat teljesítéstől függő, határidőhöz kötött birtokadományok voltak. Most a pronoiabirtokokkal rendelkezők számára egyre gyakrabban engedélyezték, hogy a nekik adományozott birtokokat és azok bevételeit örököseiknek továbbadják. VIII. Michaél trónra lépésekor már örökölhető tulajdonokká változtatta át pronoiadományait: Pachymerés kifejezését használva, az élethosszig tartó pronoiadományoknak halhatatlanságot biztosított.⁵³ Idővel aztán egyre gyakrabban késznek mutatkozott a császári kormányzat arra, hogy a pronoiabirtokok élvezőinek további kéréseit is kielégítse. Mindenesetre a pronoiadományok továbbra is egészen különleges jellegű birtoklást képeztek, mivel az örökölhető pronoiabirtokot sem lehetett kisajátítani, és olyan szolgáltatást kötöttek hozzá, amely a birtokkal törvényszerűen járt együtt.⁵⁴ De már az örökölhető pronoiahűbér sem szűnt meg elidegeníthetetlen pronoiabirtok maradni, és így a pronoiajavak egyre gyakoribb öröklése az eredeti rendszer érzékelhető fellazulását okozta, ami a központi hatalom növekvő gyengeségének, valamint növekvő engedékenységeének az egyik jele a megerősödő feudális nemesség követeléseivel szemben.

A Palaiologosok korában a pronoiarendszer elégtelen hatékonysága egészen világosan és egyértelműen abban is megmutatkozott, hogy a bizánci hadsereg – most is, mint már a Komnénosok uralkodásának idején – túlnyomórészt idegen zsoldosokból tevődik össze. Ez az államnak nagyon súlyos pénzügyi terhet jelent. A számtalan zsoldoscsoporthoz fenntartása – mint ahogy ezt VIII. Michaél nagyhatalmi törekvései és a katonai feladatok ebből következő sokrétűsége megköveteli – pénzügyileg dönti

romba a birodalmat. VIII. Michaél uralkodása alatt kétségtelenül több tízezer fős bizánci haderő volt, hiszen 1263-ban a Peloponnészoszi-félszigeten egyedül védelmi szolgálatra 6000 lovast állítottak ki,⁵⁵ és az 1279. évi bolgár hadjáraton nem kevesebb, mint 10 000 harcos vett részt.⁵⁶ A középbizánci időszakhoz vagy a Komnénosok korának katonai viszonyaihoz mérve mindezek természetesen nagyon szerény számok. A késő bizánci kor elszegényedett állama számára azonban ez a túlnyomórészt zsoldoscsapatokból álló hadsereg is nyomasztó terhet jelentett.⁵⁷ Radikálisan korlátozni kellett tehát a haderőt, amit II. Andronikos meg is tett. Itt azonban túl is lőtt a célon. Úgy hitte, hogy a flotta fenntartásáról, amely különösen nagy ráfordítást igényelt, egészen lemondhat,⁵⁸ és teljes egészében a genovai szövetségesek tengeri erejére hagyatkozott. Így aztán a Genovától való gazdasági függés terhét katonai függőséggel növelte. Ezen túlmenően még a tartományi hadsereg állományát is erősen korlátozták, és a bizánci haderő olyan mélypontot ért el, hogy a kortársak megítélése szerint „egészen nevetséges volt”, sőt „egyáltalán nem is létezett”.⁵⁹ Ezek a vélemények kétségtelenül tartalmazznak erős túlzásokat. Ugyanakkor elsősorban reflexiók arra az érzésre, amit a bizánci népességben váltott ki a bizánci haderő szükséges, de elhamarkodott gyors leépítése. Túlságosan lesújtó volt a különbség VIII. Michaél még mindig impozáns hadereje és utódjának már több mint szerény védelmi ereje között. Valójában Bizáncban a 13. század végétől csak ritkán találkozunk néhány ezer harcost felvonultató hadsereggel. És mindez már egyedül magyarázatot ad arra, miért veszítette el Bizánc nagyhatalmi pozícióját, és miért állt tehetetlenül az oszmán-törökök fölényben levő haderejével szemben.

A pénzügyi válság egyik fontos tünete volt a bizánci aranyérme értékvesztése, amelynek oka a kisebb értékű fémek felhasználása volt a pénzverésnél. Azt az erős értékvesztést, amelyet a bizánci nomisma a 11. század közepe óta átért, bizonyos mértékben a 12. században egyenlítették ki, hiszen a körülmények javulása lehetővé tette a nagyobb aranytartalmú érmék verését, és úgy tűnt, hogy a bizánci aranyérme a 13. század elején még névleges értékének mintegy 90%-át érte.⁶⁰ Ezt követően azonban a *hyperpyron* (a bizánci aranyérme)⁶¹ – ahogy I. Alexios kora óta a bizánci aranyérmét nevezték – értéke tovább romlott, ami a határokon kívül is aláásta tekintélyét. A bizánci törvényes pénzbe vetett egykori szilárd bizalom mindenfelé növekvő bizalmatlanságba csapott át, és a bizánci aranyérmét, amely egykor konkurencia nélkül uralta a világkereskedelmet, már a 13. század közepe óta egyre növekvő mértékben háttérbe szorította az új aranypénz, az itáliai városállamok *la bouna moneta d'oro*-ja.⁶² Valójában a bizánci hyperpyron tiszta aranytartalma már Jóannés Vatatzés korában is névleges értékének csak kétharmadát, tehát 16 karátot, Konstantinápoly visszahódítása után Michaél Palaiologos uralkodása alatt csak 15 karátot, II. Andronikos uralkodásának első éveiben pedig már csak 14-et ért el. A 14. század elején bekövetkező inséges korban aztán a hyperpyron eredeti aranyértékének felére esett vissza.⁶³ Ennek következménye óriási árnövekedés volt. Az élelmiszerek megdrágulása a nép körében nem kevés embert koldusbotra juttatott, sőt sokaknak az éhínséget jelentette.⁶⁴

Mindezt a sok bajt már nem lehetett orvosolni. A bizánci pénznem az ezt követő

időszakban a politikai helyzet és a gazdasági ínség növekvő rosszabbodásával még inkább romlott, és emiatt az élelmezési válság egyre súlyosabbá vált. Az erősen visszaesett állami bevételek emelésére II. Andronikosnak sikerült lényeges javulást elérnie adók kivetésével. Az éves adóbevételek 1 millió hyperpyronra emelkedtek.⁶⁵ Az adóteher növekedése miatt a lakosság helyzete tovább romlott. Annál is inkább, mivel a természetben történő teljesítéseket növelték, hiszen egy új adót vezettek be, az ún. σιτοκρηθον-t, amely szerint minden szántóvetőnek az aratás egy részét *in natura* (természetben) kellett az államnak beszállgatnia, és pedig hat *modioi* [gabonamérték, 1/3 amphóra, kétfülű korsó, 200 öl] búzát és négy modioi árpát *zeugarion*ként [területi adóegység]).⁶⁶ A többletbevételeket azonban nemcsak az adók emelésével érték el, hanem azáltal is, hogy II. Andronikos igyekezett korlátozni a nagybirtokosok mentességét: bizonyos adók esetén – mint elsősorban a birtokadó – általában kizárták a mentességet, és ezt azoknak is ki kellett fizetniük, akik rendelkeztek a mentességet igazoló oklevéllel.⁶⁷ Bár a császár gyakran kényszerült arra, hogy eltérjen ettől a szabálytól a leghatalmasabb földesurak és a legbefolyásosabb monostorok esetében, de ez az intézkedés mégis hozzájárult az állami bevételek növeléséhez.

Hogy a II. Andronikos által elérendő összeg túlságosan magasnak tűnt a kortársak számára, azt mutatja, milyen mérhetetlenül elszegényedett Bizánc. A bizánci állam éves bevételei már a korai középkorban elérték a mintegy 7-8 millió teljes értékű nomismát.⁶⁸ Most az adóbevételeket nagy kinnal-bajjal 1 millió aranyra emelték, bár az aranyérme már csak felét érte egykori értékének. Andronikos adóreformja előtt a bevételek nyilvánvalóan jóval kisebbek voltak, de természetesen nem jelentették a Bizánci Birodalom egyetlen bevételi forrását,⁶⁹ bár az államháztartás mindenképpen legfontosabb részét képezték. A vámbevételek nagyobb része nem a birodalomhoz, hanem az itáliai tengeri köztársaságokhoz folyt be.

A többletbevételek egy része a folyamatos közigazgatási kiadások fedezetéül szolgált, míg a másik részéből a katonai fölényben levő szomszédoknak fizették az adót, és biztosították a 20 háromsorevezősből álló flotta és egy háromezer lovagot magában foglaló hadsereg fenntartását. Ezek közül kétezer Európában, ezer pedig Ázsiában állomásozott.⁷⁰ A császár tehát igyekezett helyrehozni a haderő korlátozásának elsietett lépését, amelyet trónra kerülését követően a nagyon nehéz pénzügyi helyzet kényszere miatt határozott el. De milyen siralmas volt az a program, amely szeme előtt lebeghetett! Nem csoda, hogy a bizánci államháztartásban az egyik legfontosabb kiadási tételnek számítottak a szomszéd hatalmaknak fizetendő adók. A békét az összespórolt pénzzel akarták megvásárolni, hiszen az ellenség fenyegetéseit nem voltak képesek fegyverrel kivédeni. Niképhorosz Grégorasz drasztikus példája alapján itt olyan valakiről volt szó, „aki, hogy megvegye a farkasok barátságát, több testrészén felvágja ütőereit, s megitatja és jóllakatja a farkasokat saját vérével”.⁷¹ Bizánc kisállam lett, olyan kisállam, amely nagy múlttal ékeskedik, és annak következtében megy tönkre, hogy örökölt feladatait képtelen megoldani, és az adott földrajzi helyzetben egzisztenciáját megvédeni.

Sok kérdésben különbözött II. Andronikos politikája atyjától, de a leginkább az egyházi kérdésekben. A körülmények ugyanis itt is a korábbi politika teljes átalakí-

tására kényszerítették. Az egyházuniós tárgyalások folytatása minden értelmét elvesztette: az egyházi unió halott volt, ha nem is IV. Márton pápaságától kezdődően, de mindenesetre a szicíliai vecsernye óta minden bizonnyal. Trónra kerülése után II. Andronikos azonnal ünnepélyesen feladta ezeket a törekvéseket, és kifejezetten az orthodox irányvonalat követte. Jóannés Bekkosnak el kellett hagynia a konstantinápolyi püspöki széket, és a pátriárkai tisztséget a lyoni zsinaton letett Jóséphre és annak korai halála után a tudós Kyprosi Grégoriosra ruházták. Áthidalták a súlyos szellemi-lelki válságot, és megszabadították a birodalmat a lidércnyomástól, amely a lyoni zsinat óta ránehezedett. De hosszú időbe telt, míg a bizánci egyházi élet visszanyerte egyensúlyát. Ismét fellángolt ugyanis a régi vita a zélóták radikális aszketikus pártja és az ún. politikusok mérsékelt, a birodalom kormányzásához lojális irányzata között. A zélóták, akik még mindig a nemrég meghalt Arsenios pátriárkára esküdtek, ellenszegültek az egyházvezetésnek és a kormányzásnak. De bármilyen goromba és nyers formákat is öltöttek ezek a viták, lassanként mégis kifulladásra, és a 14. század kezdetén az Arsenios-párthoz tartozók – eltekintve néhány fanatikustól – felvették a *koinoniát* (az egységet) az uralkodó egyházvezetéssel.

Az egyház nyomateka és a császári birodalom egész szellemi életére gyakorolt befolyása az orthodox császár, II. Andronikos uralkodása alatt érte el tetőpontját. Különösen a szerzetesség befolyása növekedett. A latin császárságban jelentkező hosszú válság, valamint az egyházunió korában átélt megpróbáltatások után a bizánci monostorok számára a szellemi és anyagi felvirágzás ideje jött el. Különösen az Athós-hegyi ősi, tiszteletre méltó monostorok éltek aranykorukat, miközben a többi is növelte mind szellemi befolyását, mind pedig birtokait. Időközben az Athós-hegyi monostorokat – amelyek I. Alexios Komnénos kora óta a császár alá tartoztak – az 1312. novemberi chrysobullos következtében a konstantinápolyi pátriárka hatáskörébe helyezték. A szent hegy *protosát*, az összes Athós-hegyi monostor apátságának elnökét ettől kezdődően már nem a császár, hanem a pátriárka erősíti meg.⁷² Ebben a korban hajtják végre a püspökségek új, területi felosztását, valamint az egyes püspöki székhelyek közti rangsor újraszabályozását is, hogy a kor körülményeinek megfelelően módosítsák az egyház régi rendjét, amely VI. León császár kora óta csak néhány változáson ment keresztül.⁷³ A bizánci egyház befolyási szféráinak, valamint az összemosódott állami territóriumnak a szétválása egyre feltűnőbbé vált. Míg az állami terület lecsökkent, addig a konstantinápolyi pátriárkátus marad az orthodox világ középpontja, és alárendelt metropolitái és érsekségei vannak mind Kis-Ázsia és a Balkán elveszített területein, mind pedig a Kaukázusban, Oroszországban és Litvániában. Az egyház marad a Bizánci Birodalom legállandóbb eleme.

A birodalom katonai és pénzügyi gyengesége láttán II. Andronikos óvatosan lépett fel a külpolitikában. Béke- és barátsági szerződésekkel próbálta meg minden oldalról körülbástyázni magát, még a Bizánc megszerzésében érdekelt nyugati hatalmakkal szemben is, bár a szicíliai vecsernye óta Nyugatról komoly veszély nem volt várható. Első hitvesének, a magyarországi Annának idő előtti halála után 1284-ben feleségül vette Eirénét, a montferrati örgróf leányát. Ezzel kialakultak a Montferrati-ház igényei a thessalonikéi királyi koronára, hiszen az örgróf, Thessaloniké akkori

címzetes királya lemondott a mindenképpen reális igényről leánya javára, aki immáron Bizánc császárnéja lett. Ugyanígy a császár pedig fiát, IX. Michaélt, trónjának várományosát, meg akarta házasítani Courtenay Annával, Fülöp lányával és II. Balduin unokájával, aki Nyugaton konstantinápolyi címzetes császárnőnek számított. Bár 1288 óta több éven keresztül tárgyaltak a házassági tervről, a házasságkötés mégsem jött létre,⁷⁴ és 1296-ban⁷⁵ IX. Michaél egy armeniai hercegnőt vett feleségül. A régi Bizánc-ellenes tervek még elevenek voltak, és nem akarták kijátszani Nyugaton azt az eszközt, amely ennek megvalósulását szolgálhatta. Ezen tervek legfőbb támasza Franciaország és a Nápolyi Királyság volt, és legbuzgóbb bajnokai Tarentói Fülöp, II. Károly nápolyi király fia és Valois Károly, Szép Fülöp francia király testvére voltak. A hercegek törekvései azonban csak gyöngye utóregzései lehettek Anjou Károly hódító politikájának, és csupán a Bizánci Birodalom tehetetlensége láttán volt ezeknek a törekvéseknek bizonyos súlya. Tarentói Fülöp, akinek II. Károly 1294-ben átadta az Anjou-ház Bizáncra vonatkozó jogait és birtokait, irányította az Angevin-örökséget Épeirosban, és a francia király nevében hűbérjogokat tartott fenn magának a görögországi frank uralom, sőt Thessalia felett. Épeirosi birtokait Thamarral, Niképhoros despotés leányával való házassága révén biztosította magának, és 1295-ben átengedték neki Aitólia városait is.

Az elszakadni vágyó görög országrészek hatalma gyorsabban leáldozott, mint a Bizánci Császárságé. Ebben közrejátszott, hogy erős feszültség volt Épeiros és Thessalia között, és ismételten katonai összecsapásokra került sor. Ezen körülmények következtében Bizánc itt már 1290-ben sikeresen közbe tudott avatkozni: a bizánci hadsereg átvonult Thessalián, mélyen behatolt az épeirosi vidékre, és ostromgyűrűvel vette körül Jóanninát. Rövid időre a császárság ismét megjelent az Adriánál, hiszen ekkor került a bizánciak kezére Dyrrachion is.

A Tarentói Fülöpre való támaszkodás az Épeirosi Birodalom territóriumának egy részébe került, helyzetét azonban nem tudta megerősíteni, csupán az ellentétet élezte ki Thessaliával, ahol Fülöp uralkodási igényei válságot idéztek elő. 1295-ben Jóannés Sebastokrator fia behatoltak Épeirosba, az épeirosiak vereséget szenvedtek, és segítséget keresve a bizánci császárhoz fordultak. Mindenesetre a szeparatista görög országrészek fejlődése mintha Bizánc számára kedvező fordulatot vett volna, főleg akkor, amikor 1296-ban meghalt mind az épeirosi Niképhoros despotés, mind pedig a bizánciak ősi ellensége, Thessaliai Jóannés Sebastokrator, s ezt követően Épeirosban a bizánci Anna hercegnő, VIII. Michaél unokahúga⁷⁶ vette át a régensséget kiskorú fia, Thómas számára, és vele Bizánc-barát kormányzat került az országrész élére. Ekkor azonban túlerőben levő haderővel Szerbia behatolt Épeirosba, és megszállta a bizánciak által nemrég visszafoglalt Dyrrachiont.⁷⁷

A Bizánci Birodalom déli részén a szerb előnyomulás, amely már Nemanja uralkodásának idején elkezdődött, most döntő stádiumához ért. Mióta uralkodásának első évében Milutin (1282–1321) visszafoglalta Skopjét a bizánciaktól (lásd a 396. oldalon), nem szüntek meg a szerb támadások a makedón határvidéken. 1297-ben azonban Bizánc ellentámadásba lendült, amit Michaél Glabas, a birodalom legtehetségesebb hadvezére vezetett, de ez az utolsó próbálkozás is sikertelen maradt: a

fiatal szláv ország friss ereje ellen katonailag nem tudta felvenni a harcot az ősi császárság. Ezért II. Andronikos úgy döntött, hogy a szerbek királyával szilárd békét köt, és felkínálta neki Eudokia testvérének, a trapezunti Jóannés császár özvegyének kezét. Milutin számára a Bizánccal való kapcsolat tökéletes védelmet ígért bátyja, Dragutin elleni harcában.⁷⁸ A bíborbanszületett bizánci hercegnővel való házasság le nem becslendő nyereséggel kecsegtetett tekintélye szempontjából: ha a bizánci állam hatalma oda is lett, mégis éltek még az ősi hagyományok, és a császári ház még nem veszítette el tekintélyét a szomszédos népek előtt. Annál nagyobb volt azonban Milutin felháborodása, amikor Eudokia kereken elutasította az ajánlatot. Bizánc számára azonban nem volt más visszavonulási lehetőség, és a szerb király fenyegető magatartása láttán II. Andronikos úgy határozott, hogy feleségül adja hozzá ötéves kislányát, Simónist.⁷⁹ Túltette magát a klérus ellenkezésén, amely tiltakozott a kis hercegnő tervezett házassága ellen, amit ráadásul a szerb uralkodónak már egy bolgár nővel kötött 3. házassága előzött meg. Milutinnak azonban el kellett csitítania a nemesség ellenkezését, amely szembeszegült a Bizánccal való békekötéssel.⁸⁰ A szerb nagybirtokos nemesség ugyanis a bizánci országrészek meghódításától várta a legfőbb nyereséget, és ez volt a tulajdonképpeni ösztönző ereje a Bizánc ellen folytatott harcokban.⁸¹ Hosszas tárgyalások után, amelyeket Theodóros Metochítés mint teljhatalmú császári megbízott folytatott a szerb udvarban, 1299 tavaszán aláírták a szerződést, és megtartották Milutin esküvőjét a kis Simónisszal. Az Ochrid–Prilep–Stip vonaltól északra fekvő meghódított országrészeket Milutin hozományként kapta meg.

A Bizánccal megkötött barátsági szerződés erősen hozzájárult a szerb birodalomban a bizánci befolyás fokozásához. Már akkoriban elkezdődött a szerb udvar és állam elgörögösödése, amely aztán Dušan birodalmában juthatott el a teljes kibontakozásáig.⁸² Mindenesetre még többször megváltozott a politikai magatartás, de a szerb birodalom kulturális bizantinizálódása tovább folytatódott és még intenzívebb lett, minél erősebben terjesztette ki határait a szerb birodalom a Bizánci Birodalom kárára, és minél inkább hódító céllal hatolt be az ősi bizánci területekre.

A Balkán-félszigeten a bizánci hatalom pozíciójának meggyengülését belpolitikailag a birodalom katonai és pénzügyi kimerültsége, külpolitikailag pedig Kis-Ázsiában elszenvedett súlyos veszteségek és nem utolsósorban a genovai–velencei összefonódás idézte elő. Míg VIII. Michaél arra törekedett, hogy ne engedje túlzott befolyáshoz jutni se a velenceieket, se a genovaikat, II. Andronikos egyoldalúan és fenntartás nélkül – és ez volt legnagyobb politikai hibája – Genovára támaszkodott. Velence az Égei-tenger déli részét uralta, Genova pedig mind az északi Archipelagóban és a Márvány-tengeren, mind a Pontoson erős pozíciót épített ki magának, és Galatából ellenőrizte a tengeri utat a Földközi-tengertől egészen a Fekete-tengerig hátszorgaikkal együtt.⁸³ Genova hatalmának növekedésével egyidejűleg nőtt az ősi velencei–genovai rivalizálás is, és 1294-ben kitört a háború a két tengeri köztársaság között, amelybe azután nemsokára a császári birodalmat is belerántották. Mivel a császár menedéket adott a Galatában megtámadott genovaiaknak a főváros falai alatt, ezért a velenceiek Konstantinápoly elővárosaiban vettek elégtételt, amelyre aztán a

konstantinápolyiak erőszakkal válaszoltak a városfalon belül lakó velenceieknek. A velencei–genovai háború Velence és Bizánc közti háborúvá változott. A genovaiak kivonták magukat az összeccsapásokból, és szövetségeseiket hidegvérrel cserben hagyva úgy határoztak, hogy 1299-ben Velencével „örök békét” kötnek.⁸⁴ Bizánc, amelynek nem volt flottája, kritikus helyzetbe került, és presztízszokkokból bármennyire is szembeszegült a velenceiek kártérítésre vonatkozó követeléseivel, végül is – az Arany-szarvban a velencei hajók fenyegető jelenléte miatt – kénytelen volt meghajolni a túlerő előtt, és kifizette a követelt összeget. A szerencsétlen háború tíz évre szóló fegyverszüneti szerződéssel ért véget 1302-ben. Megerősítették a velenceiek ősi privilégiumait és néhány új velencei kolónia alapítását az Archipelagoson. A háború tapasztalatai alkalmat adtak a genovaiaknak arra, hogy Galatát szilárd fallal vegyék körül, és így keletkezett a bizánci főváros mellett egy erős genovai erődítmény. Ám ezzel sem elégedtek meg: Chios szigetét⁸⁵ 1304-ben Benedetto Zaccaria di Phokhea genovai hadvezér hatalmába kerítette, aki Szép Fülöp francia király szolgálatában admirálisként tüntette ki magát, és Phókaiánál timsóbányákból mesés vagyont gyűjtött össze. Mindkét tengeri köztársaság megerősödve került ki a háborúból, a Bizánci Birodalomnak azonban új veszteségeket és megaláztatásokat hozott a szerencsétlen harc, amelybe meggondolatlanul belesodródott.

A világtörténetileg fontos események azonban Kis-Ázsiában játszódtak le, és itt érte a birodalmat a legsúlyosabb támadás. A mongol invázió következtében, amely a 13. század közepén egész Elő-Ázsiát mozgásba hozta, számtalan török törzs nyomult Kis-Ázsiába. Új embertömegek áramlottak a bizánci–szeldzsuk határhoz, és nem sokára országot kezdtek keresni maguknak, zsákmányszerzés céljából többször bebetörttek Kis-Ázsia nyugati, bizánci részeibe. Idővel egyre hevesebbek lettek a török betörések, és a bizánciak ellenállása rendkívül gyenge volt. A nikaiai uralom által megszervezett határvédelmi rendszer összeomlott, és az országész védtelessé vált az ellenséges betörések előtt.

Nem kétséges, hogy az 1261. évi restauráció Kis-Ázsiában alaposan meggyengítette Bizánc védelmi erejét. Nemcsak azért, mert az állam központja messze került a keleti határtól, hanem azért is, mert a császári politika súlypontja egészen nyugatra helyeződött át. Az új feladatok, amelyek a Balkán-félszigeten a restaurált birodalom előtt álltak, és azok a veszélyek, amelyek Nyugatról fenyegették, az összes erők koncentrálását megkövetelték a birodalom nyugati részén. Az Ázsiában szükségessé váló védelmi feladatokra hiányoztak mind a katonai, mind pedig a pénzügyi eszközök. Már VIII. Michaél uralkodása alatt előfordult, hogy az *akriták* (határvédő alakulatok) a szeldzsuk határon nem kapták meg a zsoldjukat, és elvonultak,⁸⁶ vagy hogy az ázsiai határvédelemre rendelt csapatokat az európai hadszíntérre vezényelték. „Így legyöngítették a keleti területet – mint ahogy az egyik kortárs mondja – mialatt a perzsák (törökök) egyre vakmerőbbek lettek, és behatoltak olyan országrészekbe, amelyek minden védelem nélkül álltak.”⁸⁷ Ehhez járult még az is, hogy Palaiologosok uralkodása alatt a birodalom egyre növekvő feudalizálódási folyamata elősegítette a nikaiai korban a határvidéken a zsoldos katonáknak adományozott birtokok szétesé-

sét. Így pénzügyi, társadalmi és általános politikai okok játszottak közre abban, hogy a Kis-Ázsiában megteremtett védelmi rendszer összeomlott.

A török hódítás kiterjedt az egész birodalomra és ha a bizánci városok itt-ott ellen is álltak az ellenségnek, sük terepen – ahogy várható volt – egyáltalán nem tudtak szembeszegülni. 1300 körül szinte egész Kis-Ázsia török kézre került. Állt még azért néhány erődítmény a török áradatban, mint Nikaia, Nikomédeia, Brussa, Sardes, Philadelphia, Magnésia és továbbá néhány kikötőváros, a Pontusnál levő Hérakleia, Phókaiia és Smyrna.⁸⁸ A meghódított területeket a török fejedelmek egymás között osztották fel úgy, hogy Kis-Ázsia nyugati része néhány török fejedelemségre szakadt. Az ősi Bithyniát Oszmán, az oszmán dinasztia ősatya tartotta meg, amely dinasztia az összes török törzset jogara alatt egyesítette, és mind Bizáncot, mind pedig a délszláv országrészeket is meghódította.

Katonai gyengesége miatt Bizánc védtelenül állt a katasztrófával szemben. Kis-Ázsia, a birodalom egykori magva örökre szertefoszlott. Hiába számított II. Andronikos az alánok segítségére, akik a birodalomban letelepedési engedélyt kértek tőle, és ezért ígéretet tettek a török elleni harcra. A megállapodás alapján meg is jelent 10 000 férfi asszonyokkal és gyermekekkel, de a siker elmaradt. IX. Michaél társcsászár Kis-Ázsiába vezette őket, de a törökökkel való első összecsapásban már súlyos vereséget szenvedtek, és gyors visszavonulásra kényszerültek, ráadásul a bizánci lakosságot kezdték fosztogatni.

A császárnak ekkor nem várt új esély kínálkozott szorult helyzetében: Rogerius de Flor, a katalán zsoldosok vezére, felajánlotta saját és emberei szolgálatát a törökök elleni harcra. A harcra termelt katalán csapat már segítséget adott Fülöp, szicíliai király angevini hódítási törekvései ellen. A caltabellottai béke után, amely az angevini–aragóniai háború végét jelezte, és megalapozta Szicília önállóságát az Aragon-ház uralkodása alatt, kenyér nélkül maradtak a katalán zsoldosok, és új terepet kerestek maguknak. A bizánci császár készségesen fogadta ajánlkozásukat, és 1303 végén Rogerius de Flor 6500 emberével bevonult Konstantinápolyba.⁸⁹ II. Andronikos, aki a katalánokba vetette minden reményét, előre kifizette nekik négy havi zsoldjukat, feleségül adta Rogerius de Flornek unokahúgát, Maria Asent,⁹⁰ és kinevezte őt *megas duxnak*, sőt később még a caesari méltóságot is felkínálta neki.

1304 kezdetén a katalánok Kyzikos szigetén termettek, és ott a törökök által ostromolt Philadelphia alá vonultak. A törököket egyszerűen lekaszabolták, és Rogerius de Flor győztesként vonult be a felszabadított városba. Ez a győzelem megmutatta, hogy a válsághelyzetek kezelésére csak egy kicsi, de szilárd hadsereg van szükség. A Bizánci Birodalom tragikumába abban rejlett, hogy nem rendelkezett ilyen haderővel, és mindezt másként nem tudta megteremteni, csak zsoldossereg toborzásával. Az idegenekből álló zsoldossereg azonban kétélű fegyver volt, legalábbis akkor, amikor autonóm testet alkotott, és bármelyik pillanatban kivonhatta magát a semmilyen hatalmi és kényszerítő eszközzel nem rendelkező birodalom ellenőrzése alól.

Győzelmük után a katalánok rablóhadjáratot indítottak, bizonytalanná tették az egész környéket mind szárazon, mint pedig vizen, válogatás nélkül rátörtek mind a bizánciakra, mind a törökökre, ahelyett, hogy a törökök ellen harcoltak volna, s vé-

göl megtámadták a bizánci Magnésiát. Konstantinápolyban hálát adtak az Úrnak, amikor sikerült őket az Európába való visszatérésre készíteni. 1304–1305 telét Kallipolisban töltötték, és tavasszal ismét Kis-Ázsiába kellett vonulniuk. De a császári kormányzat és a katalán csapat közti feszültség egyre nagyobb lett. Konstantinápolyban a féktelen zsoldosok miatti felháborodás egyre nőtt, de leginkább IX. Michaél társcsászár volt ellenséges velük szemben. A katalánok pedig kedvetlenek voltak a rendszertelen zsold miatt, és a fizetés elmaradásával magyarázták minden kihágásukat. 1305 áprilisában Rogerius de Flort IX. Michaél palotájában meggyilkolták. Azt hitték, hogy így a terhessé vált zsoldosoktól megszabadulhatnak, valójában azonban a legrosszabb még csak most kezdődött. A felháborodott katalánok bosszúhadjáratot indítottak a bizánciak ellen, és nyílt harc kezdődött a császári birodalom és a katalánok között. Apros erődjénél IX. Michaél kevert, alánokkal és törökökkel megerősített hadserege döntő vereséget szenvedett. A trónvárományos, aki bátran harcolt az első sorokban, maga is megsebesült, és csak a Didymoteichosba való meneküléssel mentette meg életét. Meg kellett elégednie Thrakiában a legfontosabb városok védelmével, és a sík területet át kellett engednie az ellenség kénye kedvének. A thrák vidéket két teljes éven át pusztították és fosztogatták a katalánok, akiknek seregét az otthonról jött utánpótlás és egy török kontingens felvétele még csak erősítette.

A szerencsétlenség akkor lett még nagyobb, amikor egyidejűleg megnövekedett a bolgár nyomás is északról. A Bolgár Birodalom, amely több részterületre szakadt, és úgy látszott, hogy a 13. század utolsó évtizedeiben áldozatul esik a tatároknak, Nogaj halála (1299) után az Aranyhordában megmutatkozó belső feszültségek következtében megszabadult a tatár uralomtól, és Theodór Svetoslav (1300–1322) uralkodása alatt ismét jobb időket élt meg. A Bizánci Birodalom kétségbeejtő helyzetét kihasználva a bolgárok cárja a Balkán-hegységtől délre kiterjesztette országa határait, megszállt több fontos erődítményt és több kikötővárost a Fekete-tenger partján, köztük a sokat vitatott támaszpontokat Mesebriában és Anchialosban. A bizánci kormányzatnak el kellett fogadnia a veszteséget, békeszerződést kötött a bolgárok cárjával, és átengedte nekik a meghódított területeket (1307).⁹¹ Miután a katalánok teljes egészében kifosztották Thrakiát, átvonultak a Rhodopé-hegységen, és 1307-ben Kassandreiában telepedtek le. Innen folytatták tovább aztán rablóhadjárataikat, s még az Athós-hegy monostorait sem kímélték. A Thessaloniké elleni támadásuk (1308 tavaszán) azonban nem járt sikerrel.

A legnagyobb szorongatásnak ebben az időszakában Nyugaton is újra felerősödtek a Bizánc-ellenes tervek. Tarentói Fülöp, aki megpróbálta hatalmi pozícióját kiterjeszteni az épeirosi–albán területen, egyesült a katolikus albánokkal, és sikerült hatalmába keríteni Dyrrachiont. A Bizánc-barát Anna épeirosi despina elleni hadjárata azonban mégis eredménytelen maradt (1306). A „Románia despotésénél és az albán királyság uránál” – ahogy Fülöp megjegyezte magának – sokkal veszélyesebb volt a Bizánci Birodalom számára a mozgékony Valois Károly. Ez a föld nélküli fejedelem ugyanis, aki 1301-ben a bizánci császár által is kiszemelt címzetes császárnőt Courtenay Katalint vette feleségül, szemet vetett a konstantinápolyi császári koro-

nára. 1306-ban szerződést kötött a Velencei Köztársasággal, amely nem tudott ellenállni annak a kísértésnek, hogy még egyszer vállalja a negyedik keresztes hadjáratot. 1308-ban került sor a Milutin szerb királlyal kötött szerződésre, aki látszólag szakított Bizánccal. Belebonyolódva a testvérével, Dragutinnal hosszú évekig (1301–1312) tartó harcba, már nem tudott hatékonyan fellépni Bizánc ellen és folytatni hódításait Makedóniában.⁹² V. Kelemen pápa erkölcsi támogatásban részesítette a Bizánc-ellenes vállalkozást, miközben 1307-ben ismét kiközösítéssel sújtotta a császárt. De még a bizánci nagyurak között is talált Valois Károly olyanokat, akik vele tartottak – ez pedig olyan körülmény, amely új fénnel világítja meg a bizánci bomlási folyamat mértékét. Jóannés Monomachos, Thessaloniké helytartója és Konstantin Dukas Limpidarés, Sardes parancsnoka készségesnek mutatkozott, hogy urának ismerje el a francia herceget. A dolgok akkori állása szerint azonban a legfontosabb a katalán zsoldosok megnyerése volt, amely a bizánci Keleten a helyzetet ténylegesen uralta. Ez is kedvezett Valois Károlynak, bár Frigyes, Szicília királya nagyon erősen törekedett arra, hogy hűbérúr legyen a katalánok felett. 1308-ban összetalálkozott Cepoy Theobald, Károly megbízottja tizenegy velencei hajóval Euboia szigeténél, onnan aztán Kassandreiába ment, és urának nevében a katalán nagy kompániától elfogadta a hűségeskü.

Nemsokára azonban csalódás következett. Anélkül, hogy tekintetbe vették volna a legkisebb mértékben is Valois Károly terveit és szándékait, a katalánok Kassandreiából Thessaliába vonultak. Itt II. Jóannés, Jóannés Sebastokrator unokája, egy súlyosan beteg fiatalember (1303–1318) uralkodott, aki kezdetben II. Guidó de la Roche, athéni herceg gyámsága alatt állt, majd ennek halála (1308) után a bizánci császárhoz fordult, akinek törvénytelen lányát, Eirénét jegyezte el. A vidéket a feudális nagybirtokosok tartották uralmuk alatt. Thessalia mint állam megszűnni látszott. Csak gyenge visszfénye maradt annak az impozáns hatalomnak, amely I. Jóannés Sebastokrator uralkodását jellemezte. A katalánokkal szembeni ellenállásra gondolni sem lehetett. A katalán csapat gondtalanul élt egy éven át a termékeny ország gazdag adományaiból. Aztán 1310 tavaszán thessaliai pénzen Görögország középső részére vándorolt, és az athéni Walter herceg szolgálatába lépett. De ahogy egykor a bizánciakkal, úgy most a frankokkal is összevesztek, és a végeredmény itt is a nyílt háború volt. Boiótiában, Kephissosnál aztán 1311. március 15-én döntő vereséget mértek a számbeli fölényben levő frank haderőre. Maga Briennei Walter herceg és több lovagja meghalt a véres ütközetben. Ezzel megtört a frank hatalom Athénben és Thébaiban, és helyükön katalán fejedelemség jött létre. Athén, amely egy századon át francia uralom alatt állt, most több mint hetven évre katalán uralom alá került.⁹³ A harcedzett kalandorok csapata a legnyugatibb részen Konstantinápolyból és Philadelphiától Athén felé vette útját, és itt az emberiség kultúrájának legősibb és legdicőségesebb területén saját fejedelemséget alapított. A katalánok kalandos vándorlása Kis-Ázsiában, Thrakiában és Makedóniában, aztán Görögország északi és középső részén, győzedelmes harcaik a törökök, a bizánciak és a frankok ellen nagyon szemléletesen megmutatják, milyen gyenge volt már akkor mind a Bizánci Birodalom, mind pedig a görög és latin utódállamok. A katalánok Keleten kihasználták a

pillanatnyi hatalmi űrt: a bizánci tekintély már lehanyatlott, a töröké azonban még csak ekkor volt megszületőben.

A katalánok elvonulása a frank Görögországba észrevehetően megkönnyítette a Bizánci Birodalom helyzetét. Valois Károly hódítási tervei talajukat veszítették. Cepoy Theobald már Thessaliában elszakadt a katalánoktól, akiktől neki és megbízójának nyilvánvalóan már nem volt mit várnia. Ezzel Valois Károly igénye is megszűnt a konstantinápolyi császári trónra, hiszen hitvese a címzetes császárnő, Courtenay Katalin már 1308-ban meghalt. Az igény ezzel lányára, Valois Katalinra szállt át, akit még gyermekként (1313-ban) Tarentói Fülöppel jegyezték el, akinek annyira fontos volt a címzetes császárnővel való házassági kötelék, hogy felbontatta az épeirosi Thamarral kötött házasságát. De Fülöp hódítási tervei sem léptek túl az előkészítés stádiumán, bár mögötte ott állt a Francia és a Nápolyi Királyság. Így Anjou Károly hódítási politikájának gyenge reminiscenciáiként futottak tehát zátonyra Valois Károly és Fülöp tervei. A nyugati restaurációs törekvések kora lejárt. Velence 1310-ben 12 évre szóló fegyverszüneti egyezményt kötött a bizánci császárral. A szerb király is szorosabbra fűzte kapcsolatait Bizánccal. Segédcsapatokat küldött a császárnak, amely 2000 lovagot számlált.⁹⁴ Amikor aztán a fia, István 1314-ben fellázadt ellene, a megaláztatás és a megvakítás után a bizánci udvarba küldték.⁹⁵

Bizánc politikai pozíciója a Peloponnészoszi-félszigeten is megszilárdult. II. Andronikos már 1308-ban nagyon fontos módosítást hajtott végre Morea közigazgatási rendszerében, miközben véget vetett annak a kevésbé szerencsés rendszernek, amely szerint Morea bizánci helytartói minden évben változtak. Ezután először Michaél Kantakuzénos, a későbbi VI. Jóannés császár atyja igazgatta Moreát 1316-ban bekövetkezett korai haláláig. Helytartósága a bizánci hatalom újjászületésének a kezdetét jelentette a Peloponnészoszi-félszigeten. Ezt a művet Andronikos Asen (1316–1323) folytatta tovább – aki egykori III. Ivan Asen bolgár cár és Eiréné Palaio-logina, a császár nővérének a fia volt – és megpróbálta Moreában megszilárdítani és kiterjeszteni a bizánci hatalmat a frankok elleni szerencsés háborúban. Monemvasia városát, Moreában a legfontosabb bizánci kikötőt Konstantinápoly fontos előjogokkal ruházta fel, hogy a Peloponnészoszi-félszigeten bizánci kereskedelmi központot létesítsen, és ezzel ellensúlyozza a Korónban és Modonban levő velencei kereskedő-centrumokat.⁹⁶

Nagyon fontos fordulat következett a két szeparatista görög államban, hiszen 1318-ban kihalt az Angelos-dinasztia mind Épeirosban, mind pedig Thessaliában. Thómas despotés áldozatul esett unokaöccse, a kephalléniai Nikolaos Orsini támadásának. Ő mint az Angevini ellensége görög orthodox hitre tért át, és Épeirosban a meggyilkolt utódjának adta ki magát, akinek özvegyével, Annával, IX. Michaél egyik lányával házasságot kötött. Egy évvel később Bizáncból megkapta a despotés címet is.⁹⁷ Jóannina, mint ahogy az ország több más vára is a bizánci császár uralma alá került. Még élesebb volt a fordulat Thessaliában, hiszen II. Jóannés halála után megszűnt az ország külön állami léte. A bizánci császár jogot formált a provinciára mint a birodalom hűbértartókéra, uralmát azonban az ország északi részén nem tudta érvényesíteni, és ez a rész csak névlegesen⁹⁸ tartozott hozzá. A leghatalmasabb thessaliai fő-

urak megkísérelték önállósítani magukat, és megpróbáltak néhány helyi fejedelemséget alapítani. A mágnások közül mindenekelőtt a Melissénoi ősi nemzetség játszott fontos szerepet. Céljuk érdekében Thessaliából nagyon sok albánt telepítettek be: megkezdődött az albán vándorlás, amely a következő évtizedekben egész Görögországra kiterjedt. Megalapított fejedelemségeik jelentős részét Neopatras fővárossal az athéni katalán hercegség ragadta magához, míg Pteleon kikötővárosa a velen-ceiek kezébe került. Ennek megint Bizánc látta kárát. A helyzet javítására irányuló legszerényebb törekvést is – amely a katalán pusztítás végét követő évtizedben mutatkozott meg – azonnal megghiúsította az a szerencsétlen viszálykodás, amely az öreg császár és unokája, III. Andronikos között robbant ki, és hosszan tartó polgárháborúba sodorta a birodalmat.

2. A polgárháborúk kora, szerb előretörés a Balkánon

ÁLTALÁNOS IRODALOM • V. Parisot: *Cantacuzène homme d'État et historien*. Paris, 1845; Florinskij: *Andronik i Kantakuzin*; uő.: *Žužnye Slavjane-i Vizantija vo vtoroj četverti XIV v.* Petersburg, 1862; D. Muratore: *Una principessa Sabauda sul trono di Bisanzio*. Chambéry, 1905; F. Dölger: Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist. *Annales de l'Inst. Kondakov*, 10 (1938) 19–30 (= *Paraspora* 194–207); Lemerle: *L'Émirat d'Aydin*; Tafrali: *Thessalonique*; Ševčenko: *Nicolas Cabasilas*; Meyendorff: *Palamas*; R. Guiland: *Essai sur Nicéphore Grégoras*. Paris, 1926; Zakythinos: *Despotat*, I. u. II.; Jireček: *Geschichte*, I.; St. Stanojević: *Istorija srpskoga naroda*³. Beograd, 1926; V. Čorović: *Istorija Jugoslavije*. Beograd, 1933; *Istorija naroda Jugoslavije*, I. Beograd, 1953; St. Novaković: *Srbi i Turci XIV i XV veka*, újabb kiadás: Beograd, 1960 (S. Ćirković helyreigazításaival és kiegészítéseivel); Mutačiev: *Istorija*, II.; A. Burmov: *Istorija na Bŭlgarija prez vremeto na Šišmanovci*. *Godišnik na Sofijskija Univ., Ist.–Filol. fak.*, 43. Sofia, 1947; Stein: *Untersuchungen*.

A Bizánci Birodalom belső szétesését polgárháborúk hosszú sora előzte meg, amelynek az öreg és az ifjú Andronikos közötti vita csak a kezdete volt. Ezzel a dinasztikus családi vitával indul a súlyos belső harcoknak az a kora, amely megfosztotta a birodalmat végső erejétől is, és kapukat nyitott a török és a szerb terjeszkedésnek. A nagyapa és az unoka közti civakodás először személyes okokból fakadt. III. Andronikos – IX. Michaél legidősebb fia, megnyerő természetű, szép és tehetséges ifjú – kezdetben az idős császár kedvence volt. Túl korán nyerte el a társcsászár méltóságát, és atyja halála után a második vélelmezett trónvárományos lett. Idővel azonban mindkét részről komoly aggályok merültek fel. A fiatal Andronikos könnyelmű életvitele, erkölcstelen viselkedése és tékozlása az erkölcsileg szigorú elveket valló idős császár türelmét igencsak próbára tette, a fiatal hercegnek pedig egyre terhesebbé vált az atya és nagyapa gyámkodása. Egyik szerencsétlen kimenetelű szerelmi kalandja csak siettetette a szakítást. Uruk egyik vetélytársát üldözve Andronikos emberei tragikus véletlen folytán bátyját, Manuélét ölték meg. A borzalmas hír hozzájárult a Thessalonikében súlyosan megbetegedett IX. Michaél császár halálához (1320. október 12.),

az idős császárt pedig az eddig elfojtott, mély harag töltötte el, és elhatározta, hogy megfosztja Andronikost a trónutódlás jogától.

A fiatal Andronikosnak azonban nagyon sok rajongója volt, főként a bizánci nemesség fiatalabb nemzedékéből, és a nem népszerű idős császárral szemben ellenállás alakult ki. Ennek az ellenállásnak az élén Jóannés Kantakuzénos állt, a fiatal és gazdag főúr, aki III. Andronikos legjobb barátja volt, és az agyafúrt kalandor, Syrgiannés, aki atyai részről kun származású, anyagi ágon pedig a császári házzal állt rokonságban. Az összeesküvésben fontos szerepet játszott Theodóros Synadenos és a becsvágyó Alexios Apokaukos is, akik tekintélyes parancsnoki tisztségeket láttak el Thrakiában és Makedóniában. Syrgiannés és Kantakuzénos megfelelő fizetések ellenében megszerezte a helytartóságot Thrakiában. A hivatalok adás-vétele a Palaiologosok korában széltében-hosszában elterjedt. Még a felvilágosult nagylogothetés, Theodóros Metochítés is átvette ezt a szokást.⁹⁹ A kormányszatnak nagyon sokba került a későbbiekben mindez, hiszen a megvásárolt igazgatási körzeteket használta bázisul Syrgiannés és Kantakuzénos, hogy megszervezze a harcot.

Az adókkal túlterhelt provincia elégedetlenségére támaszkodva a bizánci arisztokrácia megpróbált erős mozgalmat szervezni a konstantinápolyi kormánzzal szemben. 1321 húsvétján III. Andronikos elhagyta a fővárost, és szembetalálkozott azzal a hadsereggel, amelyet barátai gyűjtöttek össze Adrianopolisnál. A küszöbön álló harcban lélektanilag sokkal kedvezőbb helyzetben volt, mint az idős császár, akinek uralkodása alatt sok veszteséget és súlyos nélkülözéseket élt meg a birodalom lakossága. A gazdasági kényszer nyomása alatt II. Andronikosnak szigorú takarékosági intézkedéseket kellett hoznia, amelyek természetesen nem növelték népszerűségét. III. Andronikost azonban nem terhelte semmiféle felelősség, tetszetős ígéretek tehetett és demagóg intézkedéseket helyezhetett kilátásba. Hogy rajongóit megnyerje, a legnagyobb bőkezűséggel adott privilégiumokat, és birtokok adományozásával kecsegtetett. Thrakiának például teljes adómentességet kínált.¹⁰⁰ Ez az eljárása a polgárháború kimenetelére nagyobb befolyást gyakorolt, mint az ellenfelek katonai erőpozíciója. Nem is lehet csodálkozni azon, hogy a thrák lakosság a bőkezű fiatal császárhoz pártolt, és amikor hadserege Syrgiannés vezetésével Konstantinápoly felé kezdett menetelni, az idős császár sietett békét kötni, félve attól, hogy lázadás tör ki a fővárosban.

III. Andronikos megkapta Thrakiát és bizonyos területeket Makedóniában, amelyeket előzőleg már követőinek adományozott. A maradék rész a fővárossal II. Andronikosnak maradt. Így került sor a birodalom territóriumának azon felosztására, amelyről Bizáncban sohasem akartak tudomást venni (lásd 411. skk.). A birodalmi egység megőrzésének legalább a látszataért II. Andronikos megtartotta magának a külföldi hatalmakkal való tárgyalás jogát. A principium azonban nemsokára megtört, és mindkét császár saját, a másikkal szembehelyezkedő, sőt a másik ellen irányuló külpolitikába kezdett. A béke nem is tartott sokáig, már 1322-ben újra kitört a polgárháború. A fiatal Andronikos táborában olyan civakodásra került sor, melynek alapja a Syrgiannés megas dux, valamint Kantakuzénos megas domestikos közti rivalizálás volt. Ekkor III. Andronikos barátja, Kantakuzénos mellé állt. Syrgiannés

pedig, aki eddig az egész ellenállás tulajdonképpeni vezetője volt, átállt az idős császárhoz, hogy az egykori ura és támogatója elleni harc vezetését átvegye. A birodalomban a közhangulat egyre inkább a fiatal Andronikost támogatta. Miután pedig Konstantinápoly közelében több város is meghódolt neki, ezért ismét az idős császár engedett, és a békét a korábbi feltételekkel kötötték meg.

Ezután hosszabb nyugalmi időszak következett, és 1325. február 2-án III. Andronikost nagyapja társcsászárává koronázták meg. Bár a polgárháború nagyobb csaták nélkül folyt le, mégis elég súlyosak voltak kül- és belpolitikai következményei. A csapatok szüntelen vonulásaival járó harci állapotok megakadályozták – nevezetesen Thrakiában – a földművelést, és mindenképpen megbénították a normális gazdasági életet. A központi hatalom tekintélye aggasztóan ingadozott azokon a területeken, amelyek a szerződés szerint az idős császár uralma alatt maradtak. Thessaloniké helytartója, Jóannés Palaiologos panhypersebastos, II. Andronikos unokaöccse és Theodóros Metochitis nagylogothetés veje¹⁰¹ elhatározta, hogy elszakítja a helytartósága alatt levő területeket a birodalomtól. Tervét támogatta a nagylogothetés mindkét fia, akik Strumicában és Melnikben állomásoztak. Nagyon veszélyes helyzetet teremtett az, hogy a panhypersebastos vejének és a szerbek királyának, Dečanski Istvánnak a segítségére sietett, és elindult annak skopjei udvarába. Az aggódó császári kormányzat sietett felkínálni neki a caesari címet, de még a szerb udvarban való tartózkodása alatt (1327) meghalt. Kis-Ázsiában pedig folytatták hódításaikat a törökök: 1326. április 6-án¹⁰² elesett a kiéheztetett Brussa, amelyet Orhán, Oszmán fia saját fővárosává tett, és ez később mint az Oszmánok temetkezése helye, szent városukká is vált.

Közben pedig 1327 tavaszán a két császár között harmadszor is kitört a nyílt háború. Most a délszlávok komolyabban avatkoztak be a bizánci belső viszálykodásba. A szerb–bolgár ellentét összekapcsolódott azzal a rivalizálással, amely a bizánci császári házat és vele együtt a császári birodalmat is szétszakította. Mivel II. Andronikos a szerb uralkodói házhoz fűződő régi kapcsolatainak köszönhetően szövetségre lépett a szerbekkel, III. Andronikos a bolgárok cárijával, Michaél Šišmannal kötött szövetséget, aki feleségét, a szerbek királyának nővérét eltaszította, és elődjének özvegyét, a fiatal Andronikos leánytestvérét, Theodórárt vette feleségül. Ezúttal is III. Andronikoshoz pártolt a szerencse, hiszen a reménytelen helyzet csak növelte az elégedetlenséget a birodalomban, és ezzel együtt pedig a fiatal császár követőinek táborát. Az idős császár híveinek Makedóniában elindított ellentámadása meghiúsult, még mielőtt a szerb király ahhoz csatlakozott volna. Makedónia egész bizánci területe a fiatal Andronikos uralma alá került és Thessaloniké is csatlakozott hozzá. Hadseregét, amely már nem messze állomásozott Konstantinápolytól, Synadenos parancsnokságára bízta, és Kantakuzénos kíséretében Thessaloniké felé indult, ahol ünnepélyesen császárként fogadták (1328. január). Magában a fővárosban is aggasztóan nőtt az ellenállás, és II. Andronikos már-már béketárgyalásokra gondolt, amikor Michaél Šišman cár hirtelen megváltoztatta magatartását, és küldött neki egy bolgár–tatár segédcsatapöt. Ez új reményt csillantott meg az idős császár előtt, a fiatal Andronikost azonban energikusabb cselekvésre készítette. Tárgyalások és fe-

nyezetések segítségével sikerült a bolgárok cárját a segédcsoport visszahívására rábírní, ugyanakkor pedig Konstantinápolyban tárgyalásokba bocsátkozott pártjának tagjaival. 1328. május 24-én behatolt a fővárosba, és harc nélkül átvette a hatalmat. Nagyapját leköszönésre kényszerítette, először megengedte neki, hogy a császári palotában lakjon, s csak két évvel később kényszerítették a fiatal Andronikos pártjának tagjai arra, hogy felöltse a szerzetesi ruhát: Antonios szerzetesként halt meg 1332. február 13-án.

III. Andronikossal (1328–1341) egészen új nemzedék került hatalomra, az a generáció, amelynek tipikus képviselője Jóannés Kantakuzénos volt. Az utóbbi években a felkelők mozgalmának tulajdonképpeni irányítója lett az állam vezetője. Politikai adottságai túlszárnyalták minden kortársát, még a lovagiasan bátor, de belső tartás nélküli császáráét is. III. Andronikos nagy hévvel tevékenykedett, és mint hadvezér nem is volt sikertelen, de az állami politika irányvonalát Kantakuzénos szabta meg. A polgárháború végével lejárt a demagóg ígéretések ideje, és III. Andronikos és Kantakuzénos, akik a hatalommal a felelősség terhét is örökölték, több esetben a megdöntött kormányzat intézkedéseihez nyúltak vissza. A polgárháború következményei mindenesetre sok helyen már jóvátehetetlenek voltak. A szűkös pénzügyi helyzet egyre nyomasztóbbá vált, és a hyperpyron értéke a belső harcok éveiben tovább csökkent. De szerencsésebb kezű volt az új kormányzat a új jogrend megteremtésében.

A bizánci bíróságok már-már közmondásossá vált megvesztegethetősége már II. Andronikost arra készítette, hogy a jog és a bíraskodás reformját végrehajtsa. 1296-ban egy tizenkét tagból álló bírói kollégiumot állított fel, amely egyházi vezetőkől és senatori rangban álló világi méltóságokból tevődött össze, hogy mint az igazságszóság legfőbb fóruma, győzelemre juttassa a jogrendet. Az eredmény azonban kiábrándító volt. Az újonnan megalakult legfőbb ítélkező fórum nemsokára elveszítette hitelét, és be is szüntette tevékenységét. Ezért III. Andronikos 1329-ben újabb bírói kollégiumot állított fel, amely csak négy tagból állt, két klerikusból és két világitól. Nagyon széles jogkörrel ruházta fel ezt az intézményt, és ezért a „rómaiak négy egyetemes bírása” (καθολικὸι κριταὶ τῶν Ῥωμαίων) felügyelte a egész birodalomban az igazságszolgáltatást. Ítéleteik végérvényesek és visszavonhatatlanok voltak. Mindenesetre magának II. Andronikosnak is súlyosan csalódnia kellett legfőbb bírásaiban. Már 1337-ben megvesztegetés miatt le kellett váltania hármat közülük és száműzésbe küldte őket. Ennek ellenére továbbra is fennmaradt még a legfőbb bíraskodás intézménye. Sőt, egészen a birodalom bukásáig tovább élt, bár az idők folyamán a gyakorlati követelményeknek megfelelően többször is átalakult. A provinciákban a bírói tárgyalásokon magától értetődően nem tudott mind a négy bíró részt venni, és nemsokára megelégedtek egyetlen legfőbb bíró ítéletével is, aki az egész bírói kollégium nevében mondta ki az utolsó szót. A birodalom egyes részei közti összefüggések és kapcsolatok gyengülésével, amely a 14. század közepétől egyre erőteljesebben érvényesült, a bírói igazságszolgáltatás nagyon is központosított koncepciójú felépítése kezdett fellazulni és rugalmasan alkalmazkodni. Konstantinápolyban a „rómaiak egyetemes bírái” mellett megjelentek az ún. helyi egyetemes bírák is: később

Thessalonikében, Moreában és a szerb uralom alatt álló Lemnos és Serrhész szigetén is találkozunk néhány egyetemes bíróval. A Palaiologosok korának jogi állapotaira jellemző a klérus erős részaránya az állami igazságszolgáltatásban. Az egyház befolyása itt is egyre nagyobb volt akkor, amikor az egyetemes bírák császári szervezete mellett, amelyek közül általában kettő a klérushoz tartozott, a pátriárka is fenntartott egy bírói testületet, amely együttműködött a császárral, azt támogatta és kiegészítette, de szembe is helyezkedett vele, és a válság éveiben még a helyére is léphetett.¹⁰³

A külpolitikai helyzetre jellemző volt az oszmánok állandó előrenyomulása Kis-Ázsiában, valamint a szerbek behatolása Makedóniába és még tovább, amely ugyan-csak gyengítette a görög és latin szeparatista kisállamokat. Míg Bizánc tehetetlenül szemlélte az oszmánok és szerbek előretörését, megpróbált bizonyos eredményeket elérni egyrészt Görögország északi részén, másrészt pedig az Égei-tenger vidékén, s ezt nem utolsósorban a szeldzsuk törökök segítségének is köszönhette. Ami az új kormányzat politikáját különösen meghatározta, és amely rá is nyomta bélyegét erre a politikára, az Kantakuzénos együttműködése volt a szeldzsuk emírekkel, akik a Bizánci Birodalomhoz hasonlóan fenyegetve érezték magukat az oszmán terjeszkedés következtében. A kormány ezzel szemben szabadulni próbált a Genovával kötött szövetségtől, hogy a tengeri és kereskedelempolitikai önállóságát visszanyerhesse. Ennek pedig előfeltétele volt saját tengeri flottájának megerősítése, és így Andronikos császár, valamint a nagy domestikos, Jóannész Kantakuzénos egyik legfontosabb feladata lett a hajóépítés. Mivel az állam pénzügyi forrásai erre nem nyújtottak fedezetet, ezért már akkoriban Kantakuzénos és más főurak a saját pénzükkal segítették a hajóépítést.¹⁰⁴ Ennek következtében az állam és annak védelmi ereje pénzügyileg a birodalom nagybirtokosaitól függött.

A szerb királyság megerősödése Bizánc és Bulgária újbóli egyezségéhez vezetett. Azok a visszás állapotok, amelyekre III. Andronikos és bolgár sógora között a bizánci polgárháború végén került sor, éreztették utóhatásaikat a kétoldali határsértésekben és fosztogató betörésekben. Nemsokára azonban helyreállt a béke, és szövetséget kötöttek egymással Szerbia ellen, közös bizánci–bolgár hadműveletre mégsem került sor. Bár III. Andronikos behatolt a szerb határvidékre, de még mielőtt harcba bocsátkozott volna, Szerbia és Bulgária között 1330. július 28-án Velbuždnál (Küstendilnél) már megtörtént a döntés, és a császár vissza is vonult szövetségese vereségének hírére. A bolgár hadsereget megsemmisítették. Michaél Šišman cár maga is halálosan megsebesült a harcban. A győztes szerb király visszahelyezte Trnovó trónjára testvérét, Annát és annak fiát, Ivan Stephant, míg Andronikos testvérét, Theodórárt kiűldözték az országból.¹⁰⁵

A Velbuždnál lezajlott csata fordulópont volt a balkán államok sorsában. Eldöntötte a Makedóniáért vívott harcot, és lerakta a szerb uralom alapkövét, amelynek jegyében zajlott az ezt követő évszázadok délkelet-európai fejlődése. A bolgár szövetséges vereségéből III. Andronikos megpróbált előnyt csíholni birodalma számára. Miközben feltette magában, hogy bosszút áll Theodóra nővére miatt, a bolgár–bizánci határterületen több erődítményt elfoglalt, és hatalmába kerített két jól védett kikötővárost is, Mesembriát és Anchialost. Közben Bulgáriában és ezt követően nem-

sokára Szerbiában is bekövetkezett a fordulat. A bolgár bojárok elűzték Anna cárnőt fiával együtt, és Michaél Šišman unokaöccsét, Iván Alexandert (1337–1371) ültették a trónra. Szerbiában fellázadt a nemesség Dečanski István ellen, és a hatalmat fiának, Dušan Istvánnak a kezébe helyezte (1331–1355). Mindkét szláv uralkodó tartós békét kötött, és Dušan feleségül vette a cár nővérét, Helenét. Iván Alexander azon nyomban felvette a harcot Bizánccal. Sikerült visszafoglalnia az Andronikos által elfoglalt városokat, és a hajdani határt egy szerződés keretében (1332) garantálni. A szerb nagybirtokosok pedig új uralkodójukkal hódítási célból behatoltak Bizánc makedóniai területeire.

Kezdetről fogva és egész dicsőséges uralkodása idején Dušan a szerb nagybirtokos nemesség erőteljes hódító politikájának a képviselője volt, és képes volt arra, hogy a sorvadó Bizánc Birodalomból országrészeket szakítson ki.¹⁰⁶ A Bizánci Birodalom belső, bonyolult helyzete mellett még ezzel a hódítási törekvéssel is került szembe. 1334 tavaszán egy tekintélyes bizánci katonaszökevény lépett át a szerb uralkodó szolgálatába. Syrgiannés, aki a bizánci polgárháború idején felváltva mindkét táborban vezető szerepet játszott, elmenekült Konstantinápolyból, hosszabb időt töltött Halicsban, aztán Euboia szigetén és Albániában, s végül Dušan udvarában jelent meg. Nagy szolgálatot tett a szerbek királyának az energikus és harcokban tapasztalt férfi a Bizánci Birodalommal szemben folytatott harcban. Makedóniában már akkor elesett több bizánci erődítmény, mint Ochrid, Prilep, Kastória, Strumica és Hodena. Csak Thessaloniké erős falai tudták megállítani a győztes szerb előretörést. Végül a császár egyik bizalmasának sikerült Syrgiannést megölnie, és ekkor Dušan elfogadta a bizánci békeajánlatot, mert északról birodalmát a magyarországi betörés fenyegette. Dušan és III. Andronikos egyik személyes találkozása során 1334 augusztusában megkötötték a békét, amely szerint a szerbek megtarthatták Makedóniában hódításaik nagyobb részét Ochriddal, Prileppel és Strumicával.¹⁰⁷

Európában még a katasztrófa előtt állt a birodalom, de Ázsiában már a tragédia végső pillanatait élte. III. Andronikos és Kantakuzénos eddig még meg sem kíséreltek szembefordulni a végzettel. Már 1329-ban kivontak egy kétezer harcosból álló haderőt az oszmánok elől, hogy felszabadítsák az ostromlott Nikaiát. A bizánciak mégis alulmaradtak az egyenlőtlen küzdelemben, és a túlerőben levő ellenfél győzött a philokrenéi csatában, és 1331. március elején,¹⁰⁸ hatalmába kerítette Orhán a várost, amely két emberöltővel azelőtt még a bizánci kultúra központja volt. Hat hónappal később Nikomédeia is az oszmánok kezére került.¹⁰⁹ Ami még Kis-Ázsiában a Bizánci Birodalomnak megmaradt, az néhány egymástól távol fekvő város, mint Philadelphia és Hérakleia a Pontosnál. Nagyon érdekes, hogy a bizánciak a török betöréstől körülveve még néhány évtizedig tartani tudták magukat, de ez a további események szempontjából teljesen jelentéktelen. A bithyniai tengerparton végzett hódítás után az oszmán-törökök, akik hatalmukat az idők során a szomszédos török törzsek rovására nagymértékben kiépítették, a tengeren és a birodalom európai tengerparti vidékén folytatták állandó támadásaikat. III. Andronikos még képes volt ugyan visszaverni ezeket a támadásokat, később azonban egyre nagyobb veszélyt jelentettek Bizánc számára.

Míg az oszmán-törökök az északi részeket, addig a kis-ázsiai tengerparti szeldzsuk emirátusok az Égei-tenger déli részét szelték át. Támadásaik elsősorban a latinokat érték, akik a tengernek ezt a részét uralták. Mindezek a bizánciakat, akiknek birtokai a thrák és kis-ázsiai tengerpartra korlátozódtak, csak kevésbé érintették. Ez a tényállás meggondolás tárgyává tette a bizánci–szeldzsuk együttműködés gondolatát. A szeldzsuk emirátusokra támaszkodva, amelyeknek a bizánciakhoz hasonlóan küzdeniük kellett az oszmánok és a latinok ellen, megpróbálta Andronikos és Kantakuzénos az újjáépített bizánci flotta segítségével tengeren megerősíteni Bizánc hatalmi pozícióját. 1329-ben a császári flotta Chios szigete ellen vonult, amely Zaccaria genovai nemzetségének uralma alatt állt, és a császári szuverenitás kezdeti elismerése után teljes egészében elszakadt a birodalomtól. A fontos szigetet meghódították, és 1346-ig a Bizánci Birodalom tulajdonában is maradt. A szomszédos szeldzsuk emírek tetters támogatásával a császár a bizánci felségjog elismerésére igyekezett kényszeríteni Phókia szigetét is, amely hasonlóképpen a genovaiak kezében volt, és végül még Lesbost is megmentette a nyugati hatalmak hódító törekvéseitől. Itt ugyanis kicsiben megismétlődött az 1204-es színjáték: a keresztény hatalmaknak a török tengeri kalózkodás legyőzésére alakult uniója az egyik bizánci szigetre rott, bár maga a bizánci császár is formálisan belépett ebbe az unióba. Szeldzsuk támogatással sikerült csak megvédenie tulajdonát a keresztény testvéreivel szemben, ami aztán drámai harcban sikerült is neki.

A Bizánci Birodalom a legjelentősebb sikereket Thessaliában és Épeirosban érte el. A thessaliai fejedelmek közül a leghatalmasabbnak, Stephanos Gabrielopoulos Melissénosnak († 1333) a halála után az országban teljes zűrzavar uralkodott. Gyorsan bevonult ide Thessaloniké császári helytartója, Jóannés Monomachos, aztán őt követte maga a császár, és nemsokára Thessalia északi fele egészen a katalán határig a bizánciak kezébe került. Az épeirosi despotés, Jóannés Orsini (1323–1335) támadását, aki megpróbálta magához ragadni Thessalia nyugati részét, visszaverték, és el kellett hagynia az országot. A császárnak hódoltak maguk a Thessaliába bevándorolt albán törzsek is, akik egészen eddig megőrizték függetlenségüket.¹¹⁰

Thessalia anektálása után felvetődött az épeirosi kérdés megoldása is. A vég nélküli pártharcok, valamint a szomszédos államok egymást keresztező hatalmi követelése és állandó betörései következtében mély erjedési folyamat ment végbe Épeirosban. A legyengült országrész összeomlása már csak idő kérdése volt. Artában a bizánci párt győzelme csak siettette a véget. Jóannés despotést hitvese mérgezte meg, és Anna Despina, aki fiával, II. Niképhorossal ragadta magához a kormányzást, tárgyalásokba kezdett a császárral. Nagyobb hadsereg élén, amelynek magvát török csapatok képezték, Andronikos és Kantakuzénos átvonult Thessalián, először levertek egy albán területen kitört lázadást, és aztán fogadták az ország hódolatát (1337). Épeirost – Akarnaniával együtt – harc nélkül csatolták a Bizánci Birodalomhoz. A despina elsámította magát: azt remélte, hogy a bizánci felségjog elismerése után tovább kormányozhatja az országot kiskorú gyermeke nevében, de a császár semmit sem akart tudni az ősi despotésdinasztia uralkodásáról, amely össze volt fonódva az önálló épeirosi államiság hagyományaival. Az ország kormányzását csá-

szári helytartóként Synadénos prótostrator vette át. Annának és Niképhorosnak Thessalonikébe kellett visszavonulnia.

Időközben azonban az épeirosi területen érdekelt nyugati hatalmak megpróbálták elragadni a Bizánci Birodalomtól az oly könnyen szerzett zsákmányt. Eszközül szolgált nekik az átpártoló Niképhoros, akit, úgy gondolták, kijátszanak a Palaiologosokkal szemben. Valois Katalin címzetes császárnő megbízásából, aki akkoriban Achaia fejedelemségben uralkodott, Dyrrachion Angevin helytartója felkelést robbantott ki a trónjától megfosztott fiú érdekében. Artában II. Niképhorost trónra emelték, és Synadénos prótostrator bilincsbe verték. A mozgalomhoz kevés város csatlakozott, az ország nagyobb része megőrizte a hűséget a görög császár iránt. Amikor aztán 1340 tavaszán III. Andronikos és Kantakuzénos kis haderő élén megjelent,¹¹¹ gyorsan összeomlott a zendülés. Niképhoros ismét visszatért Thessalonikébe száműzetésbe, meg kellett elégednie a panhypersebastos címmel, és a Kantakuzénos lányával való eljegyzését elveszített uralkodói jogainak kárpótlásaként kellett elfogadnia. Épeiros helytartójává Jóannés Angelost nevezték ki, aki a zendülés leverésében tűnt ki, míg Synadénos Thessalonikében vette át a helytartóságot. Remélték, hogy az 1204-es bizánci összeomlás egyik legsúlyosabb következményét ezzel el is háritották. Bár voltak latin fejedelemségek még Görögországban, de a Balkán-félszigeten már nem volt több görög országrész: az egykori szeparatista államok ismét a császári birodalom provinciáivá váltak. Nagy hangon dicsérte Kantakuzénos ezt a diadalt, amelyről a korábbi kormányzatoknak minden törekvésük ellenére le kellett mondaniuk.¹¹²

Ez a siker azonban kevésbé volt a bizánci hódítás következménye, mint inkább a szeparatista államokban megfigyelhető belső szétesés eredménye, amelyek egykor képesek voltak dacolni még VIII. Michaél fénylő hatalmával is, most azonban szinte harc nélkül áldozatul estek a gyenge Bizánci Birodalomnak. A bizánciak nem sokáig örülhettek ennek a nyereségnek. Nagyon is tragikus, hogy abban a pillanatban, amikor végre sikerült a feldarabolt területeknek a Bizánci Birodalommal való újraegyesítése megindult, a szerb hódítási. Az albánokat Dušan már a következő években hatalma alá vetette, és nem sokkal később – még mielőtt azok szervesen összenőhettek volna a császári birodalommal – Épeiros és Thessalia is a szerbek uralkodójának kezébe kerültek (vö. 440 sk.). Bár Bizánc képes volt arra, hogy kedvező feltételek esetén, bölcs államvezetéssel és ügyes szövetségi politikával bizonyos sikereket érjen el, arra azonban már nem volt ereje, hogy tartósan megtartsa és megvédje azt, amit megszerzett. A birodalom bár a húszas évek polgárháborúit már annyira kiheverte, hogy a legfontosabb állami feladatok irányítását újra kézben tudta tartani, és nem is az oszmán-törökökkel és szerbekkel, hanem gyengébb ellenfelekkel kellett harcolnia, ennek ellenére minden összeomlott. III. Andronikos uralma csak kis szünet volt a belső harcok sorában. Halála után újabb polgárháború robbant ki, amely még borzalmasabb és véresebb volt, mint a húszas évek villongásai, és sokkal súlyosabb következményei lettek. Ezt a polgárháborút a birodalom már soha többé nem heverte ki.

Amikor III. Andronikos 1341. június 15-én meghalt, fia, V. Jóannés még csak 9 éves volt.¹¹³ Jóannés Kantakuzénos nagydomestikos, aki már III. Andronikos életében ténylegesen vezette az államot, az elhunyt császár legközelebbi barátjaként igényt tartott

a régensség vezetésére. Vele szemben azonban erős ellenállás alakult ki, amely Savoyai Anna anyacsászárnő és Jóannés Kalekas pátriárka köré csoportosult. A nagydomesztikos legveszélyesebb ellenfele egykori követője, a megvert Alexios Apokaukos lett, aki a legutóbbi polgárháború idején III. Andronikos pártja vezetőjeként tűnt ki, és Kantakuzénosnak köszönhetően címekhez és javadalmakhoz jutott.

Udvari intrikák és pártharcok töltötték ki a bizánci főváros életét, miközben a külső veszélyek sem várattak magukra. A törökök a thrák tengerpartot fosztogatták, a szerbek ismét Thessalonikéig nyomultak előre, és a bolgárok is háborúval fenyegettek. A birodalom ellenfeleivel szemben olyan haderővel vette fel a harcot Kantakuzénos, amelyet saját pénzén toborzott, és nemsokára sikerült is neki a békét helyreállítania. Sőt, felkínálkozott még annak a lehetősége is, hogy Görögországban megerősödjék Bizánc hatalma. Achaia feudális urai követség révén jelezték a nagydomesztikosnak, hogy készek a bizánci felségjogok elismerésére: az országban ugyanis mély válság uralkodott, és a francia bárók inkább akartak a bizánci császárhoz tartozni, mint a firenzei Acciajouli bankárház képviselőihez, akik újabban Katalin címzetes császárnő helytartóiként kormányozták a fejedelemséget. Kantakuzénost a legbüszkébb remények töltötték el: „Ha sikerül nekünk Isten segítségével – mondta a haditanácsban – a Peloponnészoszi-félszigeten lakó latinokat a birodalom alattvalóivá tenni, akkor az Attikában és Boiótiában lakó katalánokat is, akár szabadon, akár pedig kényszerrel, szükségszerűen a birodalomhoz lehetne csatolni. Ezután a rómaiak hatalma – mint a régi korokban – Peloponnészosztól egészen Byzantionig fog terjedni, és nyilvánvaló, hogy így aztán könnyű lesz a szerbeket és más szomszédos barbár népeken elégtételt venni mindazokért a szidalmazásokért, amelyekkel oly hosszú idők során bennünket illették.”¹¹⁴

A remények semmivé foszlottak. A polgárháború kitörése azonban azt a csekély hatalmat is szétrombolta, amellyel Bizánc addig rendelkezett. Az ellenpárt Kantakuzénos távollétét használta fel az államcsíny végrehajtására. A nagydomesztikost, aki magasztos hazafias terveket melengetett szívében, az ország ellenségének nyilvánították, házat lerombolták, vagyonát elkobozták, híveit pedig, amennyiben nem menekültek el Konstantinápolyból, börtönbe vetették. A régensség élére az anyacsászárnő mellé Jóannés pátriárka lépett, a megasduxszá emelt Apokaukost a főváros, valamint a szomszéd városok és szigetek igazgatásával bízták meg, segítői pedig hivatalokat és címeket kaptak. Kantakuzénos elfogadta a kihívást, és 1341. október 26-án Didymoteichosban császárrá kiáltotta ki magát. A legitimitás elvének szigorú megtartásával, amelyhez az egész polgárháború során ragaszkodott, az első helyen Anna császárnő és a legitim császár, V. Jóannés nevét említi, és csak utánuk a maga és hitvese, Eiréné nevét.¹¹⁵ Fontos volt hangsúlyoznia, hogy ő nem a legitim császári család ellen harcol, hanem Apokaukos hatalombitorlása ellen, aki Konstantinápolyban nemsokára diktatórikus teljhatalmat szerzett magának. Ahogy egykor III. Andronikos a nagyapja elleni harcában, úgy most Kantakuzénos is a konstantinápolyi régensség elleni küzdelmében mindenekelőtt a thrák nemességre támaszkodott, és mint akkor, úgy most is ennek a provinciának kellett a fővárost legyőznie.

Bizánc legsúlyosabb válságának küszöbén állt, amelyet valaha is átélt. A húszas

évek polgárháborúja ugyan nagymértékben meggyengítette a birodalmat, a negyvenes évek polgárháborúja azonban utolsó életerejét is felemésztette. Sokkal nagyobb arányban avatkoztak be a bizánciak belső harcába a külföldi hatalmak, és ezen túl még a politikai pártok harca is elmélyült mind a társadalmi, mind pedig a vallási ellentétek következtében. Bizánc nemcsak politikai, hanem súlyos társadalmi válságba is került. A zélóták mozgalma erős társadalmi-forradalmi áramlatnak mutatkozott, és a politikai és társadalmi harcokkal összefonódva a késő bizánci kor legjelentősebb vallásos mozgalmává vált: a *hésychasták* harcává.

Hésychastáknak nevezték Bizáncban már a kezdetektől azokat a szerzeteseket, akik szent csöndben (ἐν ἡσυχίᾳ) szigorú remeteéletet éltek. A 14. században a hésychasta mozgalom egy különleges aszketikus-misztikus irányzat által vált fontossá. Ez a mozgalom közvetve a 11. század nagy misztikusára, Symeonra, az „új teológusra” utalt vissza, aki tanításával és példás életével nagy hatást fejtett ki.¹¹⁶ Eredetét a késő bizánci hésychasta mozgalom közvetlenül Grégorios Sinaités munkásságának köszönhetné, aki a 14. század harmincas éveiben beutazta a bizánci országrészeket. A szinaiták misztikus-aszketikus tanításai legerősebben a bizánci monostorokban találtak visszhangra. Különösen nagy volt a lelkesedés az Athós-hegyen: a bizánci orthodoxia legszentebb menedéke lett a középpontja a hésychasta mozgalomnak. A hésychasták legfőbb célja az isteni fény szemlélete volt. Az ehhez vezető utat egy különleges aszketikus gyakorlat kínálta. Magányos visszavonultságban a hésychastának az ún. Jézus-imát („Uram, Jézus Krisztus, Isten Fia, kegyelmezz nekem!”) kellett ismételnie, és közben mindig vissza kellett tartania lélegzetét: idővel aztán az imádkozón úrrá lesz egy kimondhatatlan boldogság érzése, úgy látja, hogy körülveszik a földöntúli isteni fények, annak a teremtetlen fénynek a sugarai, amelyet Jézus tanítványai szemléltek a Tábor hegyén.

A Tábor hegyi fénysugár örök időbeli láthatóságába vetett hit azonban ellentmondásba ütközött, és különösen a hésychasták által követett módszer váltott ki gúnyos ellenérzést és ellenszenvet. A hésychazmus elleni hadjáratot a Kalabriából odautazó Barlaam szerzetes vezette, aki magas képzettségű férfi volt, de erős akaratú és kötekedő természetű is, egy nyugtalan szellem, aki egyesítette magában a nyugati önhittséget és a szócsatához való igazi görög érzéket. Konstantinápolyba jött, hogy megmérje magát a bizánci tudomány világító fényében, de alulmaradt Niképhoros Grégorasszal, az egyetemes tudóssal folytatott nyilvános vitában, hiszen Aristotelésre építő racionalisztikus gondolkodásmódja nem aratott tetszést a bizánci nyilvánosság előtt. Az önérzetében megsértett kalabriai polémikus buzgósága most áterjedt az Athós-hegyi szerzetesek miszticizmusára, amely úgy tűnt számára, mint a legsötétebb babonák gyűjteménye. A hésychasta misztika védelmezőjeként azonban szembeszállt vele a nagy teológus, Grégorios Palamas.¹¹⁷ Heves vita kezdődött: azoknak a hésychasták által alkalmazott aszketikus módszereknek a kérdését, amelyek céltáblául szolgáltak Barlaam szarkazmusának, nemsokára háttérbe szorította a hésychasta tanítás filozófiai-teológiai magva. Barlaam vitatta a Tábor hegyi fény szemlélhetőségét, hiszen – mint mondta – ennek nem lehet semmi örök egzisztenciája, amennyiben nem azonos magával Istennel, hanem ez mint Isten minden teremtménye, idő-

beli. Ha azonban egy örök fény létét feltételezi az ember, akkor ez nem lenne más, mint maga az istenség, amely egyedül örök és el nem múló, csak hogy akkor igazán lehetetlen lenne ezt a fényt észrevenni, észlelni, mivel Isten láthatatlan. Ezzel ellentétben Grégorios Palamas különbséget tesz a transzcendentális isteni szubsztancia (οὐσία) és az isteni energiák (ἐνέργειαι, δυνάμεις) között, amelyek a világban működnek, és megnyilatkoznak az emberek előtt, amelyek azonban nem teremtmények, hanem Isten örök kihatásai, kiáramlásai. Ha nem lenne az isteni szubsztanciának kiáradása, akkor egyáltalán nem állna fenn kapcsolat és viszony az immamens világ és a transzcendens istenség között. Az isteni energiák nem mások – mondják –, mint Isten bölcsessége, szeretete, kegyelme, és a Tábor hegyén az apostolok által szemlélt és a misztikusan megvilágítottak számára örökké látható fény nem más, mint egy isteni energia. Míg Barlaam feltétlen választóvonalat húz Örök és Időleges között, addig Grégorios Palamas rendszerében Isten és ember között egy közbülső és közvetítő jelenik meg, amely Istenből jön elő és megnyilatkozik az embereknek. Így válik a hésychasta rendszer a görög vallásosság legősibb vágyának kifejező eszközévé, amely már a krisztológiai viták és a képtiszteletért való harc idején is meghatározta a bizánci egyház magatartását: a vágyat annak a nagy szakadéknak az áthidalására, mely az e világi és a túlvilági lét között tátong. Ezért is hagyta jóvá a bizánci egyház a Róma által legélesebben elítélt hésychasta tanítást.

Ennek ellenére azonban még Bizáncban is csak hosszú harc után tudott a hésychazmus tért hódítani, hiszen magában a bizánci egyházban is fennállt az erős ellenállás az újnak tűnő, ám nagyon is ősi tanítással szemben. A III. Andronikos elnökletével 1341. június 10-én tartott zsinaton Grégorios Palamas egyértelmű győzelmet aratott.¹¹⁸ És amikor néhány nappal a zsinat után meghalt a császár, Barlaam ismét megkezdte támadásait, és még a szláv Prilepből származó Grégorios Akindynost is – aki először a két ellenfél között próbált közvetíteni – a palamita tanítás ellen fordította, akit azonban egy zsinaton Jóannés Kantakuzénos nagydomestikos jelenlétében elítéltek (1341 augusztusában). Az a politikai fordulat, amely ezután bekövetkezett, az egyház életében is váltást idézett elő. Jóannés Kalekas pátriárka, Palamas határozott vetélytársa egyre ellenségesebb magatartást tanúsított a hésychasták mozgalmával szemben. Palamas kegyvesztett lett, később börtönbe vetették, sőt, kiátkozták az egyházból. Bármilyen szoros is volt a hésychasták kapcsolata Jóannés Kantakuzénos ellencsászárral, és még ha Kantakuzénos nem minden követője támogatta a hésychazmust, és nem minden ellenfele harcolt a palamizmus ellen,¹¹⁹ mégis a vallási vita egyre szorosabban fonódott össze azzal a politikai küzdelemmel, amely két ellenséges táborra osztotta fel a Bizánci Birodalmat.

A szociális szakadék egyre mélyült, és ez volt az oka valójában a társadalmi konfliktusoknak a birodalomban, amely ténylegesen súlyos problémát okozott a polgárháború során, és erre vezethető vissza annak széles körű és pusztító eredménye. A növekvő szegénység kiélezte a szociális ellentéteket. Ahogy a Bizánci Birodalom kezdett szétesni és elszegényedni, olyan mértékben nőtt az országban és a városokban az éhínség. Nemcsak a falvakban, hanem a városokban is egy vékony arisztokrata réteg kezébe került a tulajdon, és ezek ellen irányult a nyomorgó tömeg dühe.

A bizánci abszolútizmus virágkorában az ősi városi törvényhatósági (*municipiális*) igazgatás romjaira épült fel a bürokratikus apparátus teljhatalma, és a városi életet egy mindent átfogó centralizmusba kényszerítették. A központi hatalom meggyengülésével aztán a lokális erők egyre erősebben érvényesítették jogaikat, és a város élete is fellendült.¹²⁰ Éppen ez okozta azonban a feudális hatalmak által ellehetetlenített központi hatalom meggyengülését, ugyanakkor az új társadalmi erők feltörekvése Bizáncban a városi önkormányzati jogok ismételt újraéledéséhez vezetett. Nem a feltörekvő, a kereskedelmet lebonyolító és ipart űző társadalmi rétegek, hanem a lokális vidéki arisztokrácia uralta a késő bizánci korban az állami életet.¹²¹ Ezt a körülményt kell figyelembe vennünk, még ha igaz is, hogy azoknak az eseményeknek, amelyek a 14. század közepén a bizánci állam életét megbolygatták és felkavarták, hasonlóképpen zajlottak egykor az itáliai vagy pedig a flandriai városokban, így beilleszthetjük az európai városok társadalmi harcainak általános történetébe.¹²² Am az alapvető különbség ad magyarázatot arra, miért szárnyaltak túl olyan gyorsan és oly nagymértékben – bénították meg – az itáliai kereskedővárosok az egykor vezető bizánci gazdasági hatalmat.

A konstantinápolyi régensség és az arisztokraták vezetője, Kantakuzénos közti versengés érvényre juttatta a birodalomban fellángoló társadalmi ellentéteket. Kantakuzénos elleni harcában Alexios Apokaukos a tömegre támaszkodott, úgy hogy eközben ellenfele arisztokrata táborával szemben a társadalmi elégedtlenséget szította. A társadalmi feszültségek robbanáshoz vezettek. Adrianopolisban kitört a felkelés a helyi arisztokrácia ellen, és nemsokára a tűz áterjedt más thrák városokra is. Az arisztokrata és vagyonnal rendelkező nemzetségek képviselőit, Kantakuzénos főnemes követőit mindenütt lemészárolták.

A legnagyobb mértékű elkeseredés azonban a thessalonikéi harcokban nyilvánult meg. Ebben a nagy és tarka lakosságú városban a legfényűzőbb gazdagság élt együtt a legmélyebb nyomorral. Thessaloniké, amely a birodalomban különleges helyet foglalt el, és minden szabadságra való törekvés kifejeződésének helye volt, jól szervezett erős néppárttal és ehhez kapcsolódó többé-kevésbé tiszta politikai vezetéssel rendelkezett: a zélóták pártjával. Ezért itt az antiarisztokratikus mozgalom nem pusztán a népérzés elementáris feltörésében nyilvánult meg, hanem miután 1342-ben a zélóták megragadták a hatalmat, egy időre uralkodó párttá is váltak. Kantakuzénos híveinek kiűzése után a zélóták Thessalonikében saját kormányt alakítottak.

Theodóros Synadénos helytartónak menekülnie kellett a városból, és a nemesség más képviselői is a meghátrálásban keresték a kiutat. Birtokaikat és javaikat lefoglalták. A zélóták, akiket konzervatív egyházi körökben Barlaam és Akindynos tanítványainak tekintettek, éles ellentétben álltak a hésychastákkal, Kantakuzénos szövetségeseivel is. A politikai zélóták az egyházi zélótáknak is ellenfelei voltak. A társadalmi állapotok felforgatásával azonban a zélóták összeegyeztettek egy sajátos legitimizmust. Kantakuzénos ellenfeleiként elismerték a legitim császárt, Jóannés Palaiologost, hiszen ennek az antiarisztokratikus pártnak a legismertebb vezetői a Palaiologos-uralkodóház hozzátartozói voltak. Az államigazgatás vezetését a Konstantinápolyból rendelt helytartó és a zélóták pártjának vezetői között osztották fel.

Mérvadó befolyása azonban a zélóták vezetőjének volt, s így Thessaloniké gyakorlatilag saját törvényei szerint szinte teljes függetlenségben élt minden más felsőbb hatalomtól. A császári birodalom második városa hét éven át egy forradalmi anti-arisztokrata párt uralma alatt állt, amely nagy elszántsággal védte hatalmát, és ellenfeleit könyörtelenül megsemmisítette.¹²³

Thessalonikétől egészen Konstantinápolyig mindenütt megtört a nemesség hatalma. Úgy tűnt, hogy Kantakuzénos ügye elveszett. Legközelebbi hívei – többek között Synadénos – akkor szakadtak el tőle, amikor az egyedüli eszköz kínálkozott élete és vagyona megvédésére. A népfelkelés a birodalomban minden támaszokat elrabolta, s Kantakuzénos mintegy kétezer katonával a szerb határhoz vonult vissza, ahol Dušan István sietett a segítségére. A bizánci polgárháborúba való beavatkozás mindenképpen megfelelt a szerbek királya és a hódításra készen álló szerb nemesség expanziós törekvéseinek. Szerbia királya és királynője nagy tisztelettel fogadta Pristinában (1342 júliusában) a bizánci ellencsászárt. Kantakuzénos hosszabb ideig maradt itt Szerbiában. Dušannal és a szerb nagybirtokosokkal folytatott tárgyalásai egy olyan szövetség megkötéséhez vezettek, amelyben mindegyik partner a saját céljait követte. A szövetségesek támadásai az erősen védett Serrhész ellen sikertelenek maradtak 1342-ben és 1343-ban. Kantakuzénos követőinek tábora pedig alig 500 férfira zsugorodott. Ekkor kapta meg a hírt, hogy Thessalia császárnak ismerte el. A nagy földbirtokosok országa csatlakozott a bizánci arisztokrácia vezetőjéhez. Kantakuzénos régi barátjának és rokonának, Jóannész Angelosnak adta a provinciát élet-hossziglani igazgatásra. Ő parancsolt aztán szinte függetlenül és ura felségjogainak hűséges elismerése mellett most már nemcsak Épeiros felett, ahová Akarnania és Aitólia is tartozott, hanem Thessalia felett is, és nemsokára megpróbálta tekintélyes hatalmát a thessaliali katalán birtokra is kiterjeszteni. Ha Kantakuzénost a birodalom ősi területéről ki is szorították, ennek ellenére mégis hozzá tartoztak az újonnan visszafoglalt görög vidékek, amelyek felé megkülönböztetett figyelemmel fordult, és amelyeknek a birodalommal való újraegyesítése alapján az ő műve volt.

A bizánci ellencsászárnak ez a sikere siettetten a törést közte és a szerbek uralkodója között. Dušannak egyáltalán nem az volt a szándéka, hogy egy bizánci pártot győzelemre juttasson. Hagyta, hadd bukjon el Kantakuzénos, és kezét a konstantinápolyi régensség felé nyújtotta, mely szorgosan esdekelt kegyeiért. Fiát és a trónörökös, Urošt a fiatal császár, Jóannész Palaiologos lányával jegyezték el (1343 nyarán). Fegyvertárs helyett most Kantakuzénos hatalmas ellenféllel találta szembe magát. Volt azonban még egy szövetséges: Omur, Aydin emírje, akihez már III. Andronikos uralkodása idején különösen szoros kapcsolat fűzte.¹²⁴ Már 1342 végén is Omurtól kért segítséget, és innen Kantakuzénos folyamatosan török – először szeldzsuk és aztán pedig oszmán – támogatásnak örvendhetett, amellyel túlerőbe került, és azt mondhatjuk, hogy a bizánci polgárháborút végeredményben ez a katonai fölény döntötte el. Mindenesetre még Omur segítségével sem tudta bevenni Thessalonikét. A város elkeseredett ellenállást mutatott az ellencsászárral szemben, és a fenyegető külső veszély csak még inkább kiélezte a zélóták uralmának radikalizmusát.¹²⁵ Így

Kantakuzénosnak le kellett mondania Thessalonikéről, és Makedóniát át kellett engednie Dušannak, de a szeldzsukok támogatásával megkezdődött Thrakia meghódítása. Már 1343 kezdetén behatolt Omur Didymoteichosba.¹²⁶ A siker ára természetesen az volt, hogy a török csapatok teljesen kifosztották és pusztasággá tették a meghódított országrészeket.

A konstantinápolyi régensség a maga részéről a délszlávok támogatására épített, és közben Dušan mellett még a bolgárok cáriját, Ivan Alexandert is sikerült megnyerniük. Hozzájuk pártolt még az először Omurral és Kantakuzénossal szövetségre lépő merész Momčilo Hajduk is, aki a bizánci–bolgár határvidéken vetette meg lábát a saját haderejével.¹²⁷ Mégsem használt sokat a szláv uralkodónak a legitim császárral való barátsága, a bizánci államnak pedig ez igen súlyos árat fizetett. A helyzet még komorabb és kilátástalanabb lett: míg Kantakuzénos szövetségesei teljesen feldúlták a bizánci országrészeket, addig Apokaukos szövetségesei nagy országrészeket szakítottak ki a birodalom testéből. 1343 során Dušan Vodent, Kastoriát és Lerinát vette be, és befejezte Albánia meghódítását, ami az Angevin Dyrrachion kivételével most már teljes egészében uralma alá tartozott.¹²⁸ A bolgárok cárijának a barátságát a Marica felső folyásánál egy nagyobb terület leszakításával, Philippopolisszal és Stanimachosszal kellett megfizetnie, amiért ráadásul a legcsekélyebb segítséget sem nyújtotta a kormánynak. Többszöri pártcsere után Momčilo a Rhodopé-hegység déli részén alapított saját birodalmat. Innen aztán az egész környéket bizonytalanságban tartotta a vakmerő kalandor, akinek szolgálataiért Kantakuzénos a Sebastokrator, Anna császárnő pedig még a despotés címet is odaajándékozta, míg aztán végül Omur legyőzte és kivégeztette (1345).

1345 nyaráig Kantakuzénos már egész Thakiát hatalma alá vonta. De Konstantinápolyban maga az ellenpárt is súlyos csapást szenvedett. Alexios Apokaukos megas dux 1345. június 11-én érte el végzetét: a császári palotában egy börtön meglátogatása közben rárontottak a rabok és meggyilkolták. Akkoriban Thessalonikében is sor került az első reakcióra a zélóták uralmával szemben, amely mindenesetre a lázongók még erősebb forrongásához vezetett. Jellegzetesen végződött a császári helytartó reakciója is, aki nem volt más, mint Jóannés Apokaukos nagyprimikérios, a konstantinápolyi diktátor fia. Bár az volt a feladata, hogy Thessalonikében támogassa az antiarisztokratikus kormányzatot, de nemsokára összeveszett a zélóták pártjával és vezetőjükkal, Michaél Palaiologossal, aki a város urává lett. Meggyilkoltatta a zélóták vezérét, s aztán egyedüli helytartóként magához ragadta a kormányrudat, s miután atyját Konstantinápolyban megölték, nyíltan Kantakuzénos pártjára állt.¹²⁹ Most Andreas Palaiologos vezetésével a zélóták lázadtak fel. Jóannés Apokaukost legyőzték, és mintegy száz hívével együtt kegyetlen halál jutott neki osztályrészül: a foglyokat a város hegyén épült várfalról egymás után taszították le, akiket az alul összegyülekezett zélóták ezután darabokra vagdosztak. Ezután kezdődött el az általános leszámolás a magasabb rendek képviselőivel: „nyakukon kötéllel rabszolgaként kergették őket végig a városon. Itt a szolga hajszolta az urat, ott a rabszolga azt, aki őt megvette. A paraszt így lökdöste a stratégost, a mezei munkás pedig a harcost.”¹³⁰ A zélóták uralmát visszaállították, ami szinte teljes függetlenségben még fenn is maradt né-

hány évig. Ezt követően még lazábbá vált a kötelék Thessaloniké és az egész birodalom között.

Ezeknek az eseményeknek az ellenére Kantakuzénos – kiváltképpen pedig Alexios Apokaukos magas dux letaszítása után – biztos lehetett győzelmében. A politikailag és gazdaságilag legerősebb réteg által támogatva feltartóztathatatlanul haladt célja felé, míg a konstantinápolyi régensség hatalma szemlátomást összezsugorodott. Az ellencsászár már nem élvezte úgy barátjának, Omurnak a segítségét, mint korábban, s nemsokára valószínűleg egészen el is veszítette. Omurt ugyanis egészen más irányba terelte a nyugati hatalmak uniójával folytatott harca, amely ismét akcióba lépett ellene, és 1344-ben elfoglalta Smyrnát. A hadiszerencsében változatos harc erősen igénybe vette Omurt, és végül ebbe a harcba bele is halt (1348).¹³¹ Közben Kantakuzénos Orhán oszmán szultánban még erősebb szövetségesre talált (1346). Nem habozott hozzáadni a szultánhoz Theodóra nevű lányát sem.¹³² Így változnak a korok: annak idején a legnagyobb keresztény uralkodókat sem tartották méltónak egy bizánci hercegnővel való házasságra, most egy bizánci hercegnő a török szultán háremében kötött ki.

Győzelmének tudatában Kantakuzénos 1346. május 21-én Adrianopolisban császárra koronáztatta magát. A koronázási szertartást a jeruzsálemi pátriárka végezte. Ennek a koronázásnak törvényesítenie kellett a Didymoteichosban tett proklamációt, amellyel 1341-ben elkezdődött a polgárháború. Anna császárnő hatalma a fővárosra és annak környékére korlátozódott csupán. Ennek ellenére azonban a becsvágyó asszony nem adta fel a harcot. A törökök közti toborzása végül elvezette céljához. 1346-ban 6000 szeldzsuk érkezett meg Sarukhán emirátusából, de ahelyett, hogy Kantakuzénos ellen vonultak volna, betörték Bulgáriába, ahol gazdagabb zsákmányban reménykedtek, mint a feldúlt Thrakiában, és fosztogatva vonultak vissza Konstantinápoly környékére. Az sem segített, hogy az utolsó pillanatban a császárnő kezét nyújtott a hésychastáknak (1347. február 2-án), letétette Jóannés Kalekast,¹³³ Palamast kiszabadította a börtönből, és az új hívét, Isidorost hívta meg a püspöki székre. 1347. február 3-án kinyíltak Konstantinápoly kapui Kantakuzénos előtt. A város őrsege az ő oldalára állt, és nemsokára a császárnőnek is fel kellett adnia az ellenállást. Kantakuzénost császárként ismerték el: tíz évig kormányozhatta a birodalmat, és csak aztán vehetett részt az államügyek irányításában a törvényes uralkodó, V. Jóannés Palaiologos, miután Kantakuzénos feleségül adta hozzá Heléné lányát.

Május 13-án került sor az új koronázási szertartásra: Kantakuzénos most a konstantinápolyi pátriárka kezéből kapta meg a császári koronát, hiszen teljes és vitathatatlan jogerőt csak a főváros metropolitája által végzett koronázás adhatott. Kantakuzénos és a Palaiologos-család között lelki, szellemi, rokonsági kapcsolat léteztült, amelynek az új uralkodó pozícióját kellett törvényesítenie. Kantakuzénos bizonyos értelemben az elhunyt III. Andronikos helyére lépett, annak „szellemi-lelki” testvére volt, és Jóannés Palaiologosnak és gyermekeinek „közös” atyja lett, és ezzel az uralkodóház feje is.¹³⁴

Kantakuzénos győzelme átmenetileg véget vetett a polgárháborúnak. Thessalonikében azonban még tartották magukat a zélóták, akik csökönyösen megtagadták

Kantakuzénos császárként való elismerését, és visszautasítottak minden Konstantinápolyból érkező rendelkezést. Bukásuk azonban csak idő kérdése volt. Ezt maguk is tudták, és tárgyalásokat kezdtek Dušan Istvánnal, azzal a szándékkal, hogy a várost inkább a szerb uralkodónak szolgáltassák ki, mint Kantakuzénosnak. 1349 végén aztán összeomlott uralmuk. Míg a zélóták vezére, Andreas Palaiologos a szerbekhez menekült, addig a város helytartója, Alexios Metochitis kiáltványt intézett Kantakuzénoszhoz, aki 1350-ben tartotta meg Jóannés Palaiologos kíséretében abba a városba való ünnepélyes bevonulását, amely a leghosszabban és legádázabban állt ellent. A Thessaloniké metropolitájává kinevezett Grégorios Palamas, akit a zélóták megakadályoztak abban, hogy elfoglalja hivatalát, most bevonulhatott Szent Démétrios városába.

Kantakuzénosnak a konstantinápolyi trónra lépése megerősítette a hésychasták mozgalmának győzelmét. Ennek ellenére tovább folytatódtak a vallási viták, és az antihésychasta párt vezetőjeként most lépett fel a tudós Niképhoros Grégoras, aki annak idején megnyerte a Barlaammal vívott tudományos disputát. A Blachernai-palotában 1351-ben tartott zsinaton pedig ünnepélyesen elismerték a hésychasták orthodoxiáját, Barlaamot és Akindynost pedig kiközösítették. Bár a harcok még hosszabb időn át folytatódtak, de a hésychasmos a görög egyház hivatalos tanításává lett. Elhalálózása után nemsokára szentté avatták Grégorios Palamast († 1357/1358),¹³⁵ és a hésychasta eszmék szolgáltak alapjául a görög egyház további szellemi fejlődésének. A hésychasták tanítványa volt Nikolaos Kabasilas, a figyelemre méltó misztikus, aztán a tudós egyházjogász Thessalonikéi Symeon és az orthodoxia előharcosa a római egyházzal folytatott uniós tárgyalásokban a 15. században Markos Eugenikos. A Bizánci Birodalom szempontjából a hésychasmos elfogadása nemcsak vallási, hanem kulturális hitvallást is jelentett. A 12. és a 13. századi erős latinizálódási folyamat után Bizáncban a 14. század közepén egy konzervatív görög irányzat került uralomra, egy olyan irányzat, amely nemcsak a római egyházat, hanem a nyugati kultúrát is nagyon mereven elutasította. Ha I. Manuél Komnénos és VIII. Michaél Palaiologos erősen latinbarát beállítottságú uralkodó volt, akkor II. Andronikos és VI. Jóannés Kantakuzénos, aki jöllehet az idős Andronikos ellenfeleként lépett fel, sok tekintetben azonban leghűségesebb követője volt, és így őket a konzervatív orthodox bizánci szellemiség képviselőinek tekinthetjük.

A bizánci polgárháború a legnagyobb nyereséget a szerbek uralkodójának hozta. A polgárháború, amely megcsonkította és lerombolta a bizánci császárságot, Dušan tette nagygyá. Eltekintve Thessalonikétől, egész Makedónia az ő uralma alatt volt. Hiszen megismételt támadásainak köszönhetően 1345. szeptember 25-én elesett az erős Serrhész, aminek következtében aztán az egész további vidék egészen Mestáig (Nestosisig) Dušan uralma alá került.¹³⁶ Ezután nemsokára Dušan István felvette a császári méltóságot, és ettől kezdve a szerbek és a görögök császáranak nevezette magát.¹³⁷ Ezzel nyíltan kimondta azt a szándékát, hogy az ősi Bizánci Birodalmat egy új szerb–görög császári birodalommal akarja felváltani. Mint annak idején Simeon számára, úgy most Dušan számára is a Bizánccal folytatott hatalmi harc a császári méltóságra támasztott igényben érte el tetőpontját, amely a bizánci politikai és szel-

lemi nagyhatalmi pozíció legmagasabb szimbóluma. S mint annak idején Bulgáriában, úgy most Szerbiában is a cárizmus mellett és ezzel összefüggésben saját pátriárkátus alakult. 1346. április 16-án, húsvétvasárnap megszületett az új szerb patriárkátus, Dušan István ünnepélyes császárrá koronázásának ünnepén. A szertartáson, melyhez természetesen nem kellett Konstantinápolyból engedélyt kérni, részt vett a trnovói pátriárka, az ochridi autokephal érsek és az Athós-hegyi monostorok képviselői. Az Athós-hegy ugyanis a szerbek cárijának hatalma alá tartozott, és a cár nem mulasztotta el a görög orthodoxia legszentebb központjának jóindulatát és elismerését megnyerni, és hosszabb látogatást is tett, valamint elhalmozta az ősi szent Athós-hegyi monostorokat birtokadományokkal és privilégiumokkal.¹³⁸ Az Athós-hegyi monostoroknak sohasem voltak olyan kiterjedt immunitási jogaik, mint éppen Dušan István uralma alatt.¹³⁹ A császárrá koronázást követő három év múlva, 1349 májusában a Skopjében megrendezett birodalmi napon, majd azt követően az 1354. évi kibővített megfogalmazásban Serrhészben kihirdették Dušan törvénykönyvét, amely szilárd jogi alapot szolgáltatott az új cári birodalomnak.¹⁴⁰

A bizánciak belső polgárháborús harcai közepette megszületett béke nem szakította meg a szerb előretörést. Kantakuzénos uralkodásának első éveiben Dušan befűjezte Épeiros meghódítását, és elfoglalta Thessaliát is (1348). Kantakuzénos mindenestre a zélóta Thessaloniké leigázása után Makedóniába hatolt be, és megpróbálta meghódítani Berrhoiát és Vodent (1350). Nemsokára azonban az erődítmények ismét Dušanhoz kerültek vissza.

Csekély haderővel – anélkül, hogy nyílt mezőn egyetlen nagyobb csatára sor került volna – uralkodásának első éveiben Dušan a Bizánci Birodalom számára megmaradt területnek több mint a felét elfoglalta, és birodalmát majdnem kétszeresére növelte. A hadi cselekmények lényegében az egyes városok ostromára korlátozódtak, amelyek többnyire nem sokáig dacoltak a szerbek uralkodójával.¹⁴¹ Hatalma a Dunától egészen a Korinthosi-öbölhöz húzódt, és az Adriai-tengertől egészen az Égei-tengerpartig. Cársága valójában félig görög birodalom volt, amely nagy részben görög- és görög nyelvű országokból állt, és éppen a görög államokban feküdt az új császárság súlypontja. (*Lásd a 7. térképet.*) Dušan mint a szerbek és a görögök császára közvetlen igazgatása alá vonta birodalmának déli, túlnyomóan görög részét, míg északon a szerb törzsszállam igazgatását fiára, Uroš királyra hagyta.¹⁴² Az igazgatási rend és a jogrend felépítésében Dušan császársága messzemenően a bizánci előképhez igazodott, különösen a déli, császári országrészben. A bizánci igazgatási szervek és bíróságok itt zavartalanul működtek tovább, és nemritkán a görög archónok is a szerbek uralkodójának szolgálatába léptek. A legfontosabb állásokat azonban többnyire a szerb nemesség képviselői, Dušan harcostársai, sikeres hódító harcainak legfőbb élvezői megtartották maguknak – bizánci tiszteletbeli címekkel felékesítve – még a meghódított görög területeken is.¹⁴³ Alapjában véve itt az ősi törvény szerint éltek, csak az uralkodórétég változott.

A Bizánci Birodalom megmaradt területe feletti uralmát a görög arisztokrácia csak hosszú polgárháború után tudta megtartani, a külső ellenséggel való harcban

alulmaradt; messzebb fekvő területeken állásait és javait elveszítette a győztes szerb nemességgel szemben, sőt a birodalom megmaradt részeit is veszély fenyegette. Látványosan a szerbek uralkodója, aki magát *ferre totius Imperii Romani dominus*nak nevezte,¹⁴⁴ közvetlenül végcélja előtt állt. Már csak a végső erőfeszítés volt szükséges ahhoz, hogy bevonuljon Konstantinápolyba, és a császári város bevételeivel megvalósítsa legnagyobb álmát. De ahogy egykor Simeon, úgy most Dušan számára is elmaradt a végső siker. Neki is hiányzott a flotta, amely nélkül lehetetlen volt Konstantinápoly meghódítása. Eredménytelen maradt mindazon kísérlete, hogy megnyerje Velencét: a velenceieknek nem fűződött érdeke ahhoz, hogy a gyenge Bizánci Birodalom helyére a hatalmas szerb cár lépjen.

A polgárháború viszont még a tengeren is újabb veszteségeket hozott a bizánciak számára. A genovaiak 1346-ban ismét elfoglalták Chios szigetét, és nemsokára a sziget a Giustiniani kereskedő társaság legfőbb bázisává vált, akik ezt a 16. század közepéig tartották meg maguknak.¹⁴⁵ A bizánci flotta hatalmi ereje, amelynek újjászervezése III. Andronikos uralkodása alatt nagy áldozatokba került, nagymértékben meggyengült a polgárháborúk idején. Mint ahogy szárazföldön az oszmánok és a szerbek között, úgy állt a birodalom a tengeren is Genova és Velence között teljes és megalázó tehetetlenségben. A bizánci hatalom csak Thrakiára és az Égei-tenger északi részén levő szigetekre, a Dušan István hódításai következtében lementszett nyugtalan Thessalonikére és a távoli Peloponnészoszi-félsziget egy részére korlátozódott.

A területi megcsonkításnál még rosszabb volt a bizánci állam gazdasági és pénzügyi összeomlása. A lakosság nem tudott adót fizetni, hiszen Thrakiában, amely a bizánci császári birodalom legfőbb tartományát képezte, a polgárháború éveiben a földművelés szinte meg is szűnt. Az ország, amelynek a társadalmi harcok borzalmaí s aztán pedig a török seregek szörnyű pusztításait kellett elszenvednie, pusztasághoz hasonlított.¹⁴⁶ A bizánci kereskedelem az összeomlás szélén állt: míg Galatában a genovai vámhatóságoknak évente 200 ezer hyperpyron bevétele volt, addig Konstantinápoly éves vámbevétele 30 ezer hyperpyronra esett vissza.¹⁴⁷ A hyperpyron maga meghatározatlan nagyságú volt, hiszen – mint ahogy a kortársak vélik – vásárlóértéke napról napra csökkent.¹⁴⁸ Ha a 14. század elején a bizánci állam bevételei az egykori bizánci államháztartásnak csak csekély részét alkották (lásd még a 414. oldalt), akkor a császári birodalom bevételei most a II. Andronikos korából származó szerény állami költségvetésnek csupán töredékét képezték. Szabályozott államháztartásról már egyáltalán nem lehetett szó, hiszen nagyobb kiadásoknál a kormány rá volt utalva a különleges forrásokból adódó bevételekre, akár úgy, hogy a vagyonos rétegek áldozatkészségére hivatkoztak, akár pedig úgy, hogy kölcsönöket és adományokat vettek fel külföldről. Anna császárnő már a polgárháború kezdetén elzálogosította Velencében a koronaékszereket, hogy 30 ezer dukátos kölcsönt vehessen fel. Bár ezt az adósságot a birodalomnak a velenceiek minden egyes kereskedelmi tárgyalás során felemlítették, sohasem fizették ki, és a birodalom koronaékszerei megmaradtak a San Marco egyházi kincstárában.¹⁴⁹ 1350-ben a moszkvai nagyfejedelem

pénzt küldött a Hagia Sophia renoválására, ám az orosz nagyfejedelem áldozatkész adományát azon nyomban elsikkasztották, és a hitetleneknek adták: török segítő csapatok toborzására fordították.¹⁵⁰ Mindez jelzi Bizánc elszegényedésének mértékét. Magában a császári palotában, ahol egykor minden pompában és gazdagságban ragyogott, olyan szegénység uralkodott, hogy Jóannés Kantakuzénos megkoronázása utáni egyik ünnepségen már nem arany és ezüst ivópoharakkal terítettek, hanem ólom és agyagedényekkel.¹⁵¹ A szerencsétlenséget tovább fokozta, hogy Bizáncot 1348-ban pestis lepte meg, amely borzalmas pusztítást végzett a fővárosban, hogy aztán végigpusztítsa egész Európát is.¹⁵²

Nagyon sajtós, hogy bár a birodalom területe a lehető legkisebbre zsugorodott, egyre jobban érvényesült az igény a legfőbb hatalom megosztására: a császári teljhatalom az uralkodóház több főből álló családi kormányzásává változott át, akár békés megyegezés révén, akár pedig ellenséges széthúzás következtében a polgárháború idején. Jóannés Kantakuzénos uralkodásának idején a dinasztikus uralom államrendszerré vált. A Peloponnészoszi-félszigeten Morea bizánci területét Jóannés Kantakuzénos a második fiára, Manuélra bízta.¹⁵³ Idősebb fia, Matthaios saját uralkodási területet kapott Thrakia nyugati részén, a szerb határnál, amely Dodymoteichostól egészen Christopolisig terjedt. Kantakuzénosban minden bizonnyal az a törekvés munkált, hogy új dinasztíáját megerősítse a Palaiologosok törvényes uralkodóházával szemben. A meghozott szabályozás szempontjából azonban mégis az a tény volt mérvadó, hogy a birodalom távoli területeit másként már nem lehetett összetartani, csak egy uralkodóház erős hatalmának fenntartásával.¹⁵⁴ Így Kantakuzénos uralkodási rendszerét, amelyhez már a megelőző időszakban is számos próbálkozás kapcsolódott, a Palaiologosok utódai is megtartották és továbbfejlesztették. A nagy feudális urakkal szemben a császár az uralkodóház tagjaira próbált támaszkodni, hiszen a feudális államban az uralkodó dinasztia volt alapjában véve a legerősebb a számos konkurenciát jelentő arisztokrata család között.

Kantakuzénos külpolitikája figyelemre méltó folytonosságot mutat elődei politikájával. III. Andronikos nagydomestikosként, a polgárháború éveiben társcsászárként lényegében ugyanazokat az alapelveket követte. Ez mutatkozik meg mind a törökökkel való együttműködésben, amelyhez messzemenőig tartotta magát, mind pedig a genovai ellenséges oldallal való kapcsolatában, amely bizonyos ingadozások ellenére politikai magatartásának különleges jegye maradt. A genovaiak hatalmi fölényének ellensúlyozására szüksége volt saját flottájára, és ezért mindig első és leg-sürgősebb tennivalói között merült fel a flottaépítés feladata. Mivel azonban üres volt az államkincstár, Kantakuzénos a saját vagyonára támaszkodott. De a polgárháború borzasztó éveiben saját vagyona is összezsugorodott, és a tehetős réteg áldozatkészsége nagyon csekély volt. Nagy nehezen sikerült így mégis 50 000 hyperpyront összegyűjteni, melyet hajóépítésre használtak fel.¹⁵⁵ A császár nem akart beletörődni abba, hogy a bosporosi vámbevételek közel 87 százaléka a genovaiakhoz folyik be, és véget akart vetni ennek a méltatlan helyzetnek. Ezért a legtöbb importtermékre lecsökkentette a konstantinápolyi vámtarifát, és ezzel elérte azt, hogy egyre inkább

bizánci kikötőkbe futottak be a kereskedő hajók és elkerülték a genovai Galatát.¹⁵⁶ Ahogy várható volt, a bevételeikben korlátozott genovaiak fegyvert ragadtak, és a megtett előkészületek ellenére a császár alulmaradt az egyenlőtlen küzdelemben. A bizánci flottát 1349 tavaszán megsemmisítették. Minden erőfeszítés és áldozat hiábavalónak mutatkozott: a birodalom számára már nem volt többé lehetőség a genovaiak gyámkodásától való megszabadulásra.

Alighogy befejeződött a Bizánc és Galata közti háború, bizánci vizeken újra kiborban egy újabb háború Genova és Velence között. Ezt Genova azon törekvése idézte elő, hogy a Fekete-tengeri kereskedelmet a hatalmában akarta tartani. A genovaiak meg akarták akadályozni az idegen hajók áthaladását, és egészen addig mentek, hogy több velencei kereskedőhajót Kaffában elkoboztak, amelyek el akarták kerülni az ellenőrzést (1350). Velence összefogott az aragóniai IV. Péterrel, és Kantakuzénos is csatlakozott a szövetséghez, aki a harc kimenetelének megítélésében először ingadozó állásponton volt. 1352. február 13-án nagy tengeri csata zajlott le Bosporosnál: az egyik oldalon álltak a genovaiak, a másik oldalon a velencei és aragóniai hajók és az ő oldalukon a legkisebb kiegészítésként az a 14 hajó, amit a császár velencei segítséggel szerelt fel. A csata egészen éjszakáig tartott anélkül, hogy eldőlt volna, ezért mindkét fél magát tartotta győztesnek. A további harcot a nyugati vizeken vívták, míg aztán a mindkét oldal kimerülése 1355-ben békekötésre sürgette a feleket. A velencei–aragóniai flottának a bosporosi csatát követő elvonulása nehéz helyzetbe hozta Kantakuzénost. Elszigeteltségében békét kellett kötnie a genovaiakkal, kiváltképpen akkor, amikor a genovaiak Orhánnal kötöttek szövetséget. A kényszer következtében bekövetkezett pártütésnek az lett a következménye, hogy a velenceiek megállapodást kötöttek V. Jóannésszal. A Kantakuzénos elleni harcához a Palaiologos Velencéből 20 000 dukát kölcsönt kapott, s ezért Velencének megígérte, hogy lemond Tenedos szigetéről. A Kantakuzénossal való szakítást a szerb császár is sürgette. Bizánc egy új polgárháború küszöbén állt.

Kezdtől fogva a törvényes császár személye köré csoportosult Kantakuzénos minden ellenfele. Ahogy idősödött, úgy V. Jóannés maga is kezdett lázongani a háttérbe szorítása miatt. Kantakuzénos ügyes manőverrel megpróbálta elkerülni az összeütközést: a Rhodopé-hegységnél Matthaios Kantakuzénos uralkodási kerületét a Palaiologosnak engedte át, míg Matthaiost egy fontosabb apanázst kapott Adrianopolis központtal. A megegyezés azonban nem tartott sokáig, és amikor mégis bekövetkezett az elkerülhetetlen szakítás, elkezdődtek az ellenségeskedések Jóannés Palaiologos és Matthaios Kantakuzénos autonóm hatalma között. Velencei pénzzel támogatva V. Jóannés kis csapata 1352 őszén bevonult sógora területére. Ellenállással sehol sem találkozott, és Adrianopolis maga is kinyitotta kapuit a törvényes császár előtt, míg Matthaios a város akropolisába zárkózott. Ám török csapatokkal Kantakuzénos a segítségére sietett, és a helyzetet nemsokára újra visszaállították. Adrianopolisnak a többi városhoz hasonlóan, amelyek elpártoltak Kantakuzénostól, büntetésképpen a török csapatok fosztogatását kellett elszenvednie. Erre az erősen szorult helyzetben levő Palaiologos a bolgárok és szerbek segítségét kérte, és Dušan Istvántól, akihez

testvérét, Michaél despotést túszként elküldte, 4000 főből álló lovassereget is kapott.¹⁵⁷ De Orhán sem hagyta cserben barátját, Kantakuzénost, és fiának, Szulejmánnak a vezetése alatt új segédcsapatot küldött neki, amely nem kevesebb mint 10 000 főt számlált.¹⁵⁸ A viszálykodó bizánci császárok közti harc kimeneteléről való döntés így az oszmánok és szerbek kezébe került. Győzött a túlerőben levő török hatalom. A hatalmas török sereg közeledtére a bolgárok visszahúzódtak, és a szerb csapatokra V. Jóannés görög haderejével együtt Didymoteichosnál (1352 végén) döntő csapást mértek.

Eddig Kantakuzénos – bár ténylegesen egy évtizede állt harcban a Palaiologossal – igyekezett őrizni a törvényesség, a legitimitás alapelvét. Most azonban elérkezettnek látta a pillanatot, hogy házának hatalmát szilárd alapokra állítsa, és a legitim császárt végérvényesen félreállítsa. 1353-ben Matthaios Kantakuzénost társcsászárrá és atyja utódjává emelték, míg ezzel szemben az egyház imáiban és a nyilvános ünnepségek akklamációiban V. Jóannés Palaiologost már nem volt szabad megnevezni.¹⁵⁹ Kallistos pátriárka tiltakozásáról Kantakuzénos nem is vett tudomást, egy színódussal letétette a dacos egyházfejedelmet, és helyére Philotheost választatta meg. A Blachernai-templomban 1354-ben Matthaios a császár és az új pátriárka kezéből megkapta a császári koronát.

A Kantakuzénos-ház diadala azonban nem tartott sokáig. Az ellenállás egyre erősebb lett. Már a Jóannés Palaiologos és Matthaios Kantakuzénos közti háború lefolyása is egyértelmű és világos bizonyítéka volt az erős hangulatváltásnak a birodalomban. A törököknek köszönhetően Jóannés Kantakuzénos megint győzött ellenfelein, de a török csapatok kétélű fegyverként szolgáltak. A tervszerűtlen török rablóhadjáratok kora a végéhez közeledett, és az oszmánok kezdtek letelepedni európai földön. Már 1352-ben befészkeltek magukat Kallipolisnál Tzympe erődítményben, és 1354 márciusában – egy iszonyatos erejű földrengés után, ami a bizánciakat menekülésre készítette erről a vidékről – Orhán fia, Szulejmán magát Kallipolist (Gallipoli) is birtokába vette.¹⁶⁰ Hasztalanul hivatkozott Orhán barátságára Kantakuzénos, és adott az állam elszegényedése ellenére komoly összegeket a megszállott város kiürítésére. Az oszmánok azonban nem gondoltak az erődítmény visszaadására, amely számukra nagyon fontos hadműveleti bázis volt a Thrakiába történő további hódításokhoz. Konstantinápolyban a lakosság pánikba esett, azt hitték ugyanis, hogy a törökök közvetlenül a fővárost fenyegetik.¹⁶¹ Kantakuzénos helyzete tartóhatatlanná vált, a helyzet megérett az átalakulásra.

V. Jóannés közben a genovaiakkal, Kantakuzénos ősi ellenségeivel kötött szövetséget, és nagyon nehezen, de megnyerte jóindulatukat és támogatásukat. Egy genovai kalandornak, Francesco Gattilusiónak, két gálya tulajdonosának, amelyeken zsákmányt és kalandokat keresve behajózta az Égei-tengert, kellett atyái trónjára visszahoznia a Palaiologost. Szolgálataiért V. Jóannés testvérének, Mariának a kezét és hozományként Lesbos szigetét ígérte meg, a legnagyobb és legjelentősebb szigetet azok közül, amelyek még a Bizánci Birodalom birtokában maradtak.¹⁶² 1354 novemberében az összeesküvők betörték Konstantinápolyba. Jóannés Kantakuzénost lemondásra kényszerítették, és a császár fel is vette a szerzetesi ruhát.¹⁶³ Joasaph szer-

zetesként megközelítőleg 30 évet élt még anélkül, hogy teljesen lemondott volna a világról. Nemcsak híres történeti művét írta meg, hanem olyan teológiai írásokat is megfogalmazott, amelyekben nemcsak megvédelmezte a hésychasta tanítást, hanem újra és újra erőteljesen beavatkozott a politikai csatározásokba Konstantinápolyban és Moreában. Befolyása a sorvadó birodalomban és a szüntelen viszályok által megosztott császári házban csak halálával szűnt meg. 1383. június 15-én halt meg a Peloponnészoszi-félszigeten.¹⁶⁴

A Kantakuzénos-ház hatalma és történeti szerepe is túlélte bukását. Matthaïos ellencsászár még tartotta magát egy ideig a Rhodopé-hegységben. Sőt, még innen betört a szerbek szomszédos területére, de aztán Philippinél a szerbek elfogták, és kiszolgáltatták V. Jóannés Palaiologosnak. Így kellett végül is lemondania uralkodói jogairól (1357). Ezzel szemben sikertelen volt az a kísérlet, hogy Manuél Kantakuzénost megfosszák Morea feletti uralmától, és a harc a bátor despotésnek a Palaiologosok kormánya általi elismerésével végződött. Haláláig, 1380-ig kormányozta ezt a bizánci tulajdont a Peloponnészoszi-félszigeten. Őt követte aztán bátyja, Matthaïos (egészen 1382-ig), aki megdöntése után Moreába ment. Hosszú kormányzása alatt Manuél Kantakuzénos Moreában rendezte a viszonyokat, és a török betörések elleni sikeres harcában megszilárdította a görög uralmat. A bizánci hatalom szomorú sorvadása idején a feltörekvő görög Morea volt az egyetlen fénysugár. Mivel azonban az ország a Kantakuzénos-ház autonóm uralma alatt állt, ezért hosszabb időre gyakorlatilag el volt szakítva a Palaiologosok bizánci központosító hatalmától.

Most még mélyebb volt a Bizánci Birodalom tehetetlensége, mint abban az időben, amikor Kantakuzénos került a trónra. Még tovább folyt a birodalom területének szétdarabolódása, és még nyomorúságosabb volt a gazdasági és pénzügyi helyzet. Már nem lehetett megmenteni a birodalmat, amely egy emberöltő alatt három polgárháborút szenvedett el. A bizánci állam egykori hatalmának pillérei a gazdagság és a kiváló igazgatási apparátus volt. A bizánci államkassza tátongott az ürességtől, és az igazgatási rendszer szinte teljes egészében felbomlóban volt. A pénz tönkrement, az állam bevételi forrásai kimerültek, és nagyrészt már a régi kincseket is eltékozták. A themákból és a logothétesek hivatalaiból, a bizánci provincia- és központi igazgatás maradékából már csak a nevek maradtak fenn. A legfontosabb hivatalok már csak üres címek voltak, és elhalványult az egykori funkciók emlékezete is. Pseudo-Kodinosnál azt olvassuk, hogy már elfeledték azt, mik voltak egykor a λογοθέτης γενικοῦ és a λογοθέτης τοῦ δρόμου hivatalok.¹⁶⁵ Ha emlékezetünkbe idézzük ezeknek a hivataloknak egykori rangját és szem előtt tartjuk azt a tényt, hogy II. Andronikos uralkodása alatt még a 14. század húszas éveiben Theodóros Metochítés λογοθέτης γενικοῦ-ként és aztán pedig μέγας λογοθέτης-ként is működött,¹⁶⁶ akkor felismerhetjük a bizánci igazgatási rendszer bomlásának mértékét és felgyorsulását a bizánci polgárháborúk végzetes évtizedeiben. A pénzügyi hatalom összeomlása és az igazgatási apparátus felbomlása kihúzta a szilárd talajt a Bizánci Birodalom egzisztenciája alól. A hanyatlás folyamata azonban még sokáig tartott, hiszen Bizánc a végsőkig megőrizte csodálatos szívósságát. Ennek ellenére az utolsó száz év bizánci története nem más, mint a feltartóztathatatlan hanyatlás története.

3. A Balkán-félsziget oszmán meghódítása. Bizánc mint török vazallusállam

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Halecki: *Un empereur*; Dölger: *Johannes VII.*; Kolias: 'Η ἀνταρσία 'Ιωάννου Ζ'; Charanis: *Palaeologi and Ottoman Turks*; Loenertz: *M. Paléologue et D. Cydonès*; uő.: *Péloponèse*; uő.: *Lettres de D. Cydonès*; Gay: *Clément VI.*; Silberschmidt: *Das oriental. Problem*; N. Jorga: *Philippe de Mézières et la croisade au XIV siècle*. Paris, 1896; G. Ostrogorsky: *Byzance, État tributaire de l'Empire turc*. ZRVI 5 (1958) 49–58.; M. Viller: *La question de l'Union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu' à celui de Florence*. *Revue d'hist eccl.*, 17 (1921) 261–305, 515–532; 18 (1922) 20–60.; Az oszmánok, a délszlávok, az itáliai tengeri köztársaságok és a frank Görögország történetéhez lásd: 409 sk.

Már 1354. augusztus 6-án jelentette a velencei bailo, Velence konstantinápolyi követe Andreas Dandolo dózsénak, hogy a törököktől és a genovaiaktól fenyegetve a bizánciak készek bármely hatalom – akár Velence, akár a szerb uralkodó vagy akár a magyar király – uralma alá vetni magukat.¹⁶⁷ 1355. április 4-én pedig Marino Faliero azt tanácsolta a köztársaságnak, hogy egyszerűen annektálják a Bizánci Birodalmat, mert olyan nyomorúságos helyzetben van, hogy különben a törökök kezébe kerül.¹⁶⁸ Nyílt titok volt, hogy Bizánc az összeomlás előtt áll, és úgy tűnik, csak az volt a kérdés, hogy a birodalom maradéka a törökök vagy egy keresztény hatalom kezébe kerül-e.

A bizánci örökségre pályázók közül a legjobb kilátásokkal induló várományos nagyon hamar kiesett a sorból: 1355. december 20-án a legérettebb férfikorban meghalt Dušan István, és nagy műve is sírba szállt vele. A fiatal cár, Uroš (1355–1371), aki sem atyja tekintélyével, sem pedig energiájával nem rendelkezett, képtelen volt összetartani a cári birodalom lazán szótt, heterogén részeit. Szétesett az a birodalom, amit Dušan erős kézzel oly nagy sietséggel kovácsolt össze. Mindenütt önálló és félig független dinasztiák jöttek létre. Dušan görög–szerb birodalmának romjaiból tarka kisállamok keletkeztek. A bizánciaknak azonban mégsem okozott igazi megkönnyebbulést a szerb birodalom szétesése. Bár Dušan halálával Bizánc megszabadult egyik hatalmas ellenfelétől, mégis annyira le volt gyengülve, hogy a szerb cárság felbomlásából semmi előnyre sem tudott szert tenni, és nem is kísérletezett komolyan, hogy újra hatalma alá vonja az egykori bizánci territóriumokat. Természetesen az V. Jóannés császár szolgálatában álló nagystratopedarchos, Alexios és a nagyprimikerios, Jóannés elfoglaltak egy tengerparti sávot Chrysopolistól egészen a Struma torkolatáig, nem-sokára azonban nyugvópontra jutott a két testvér offenzívája: a tengerparti városokat megtartották, de az országrészek belseje a szerbek kezén maradt.¹⁶⁹ A trónjától megfosztott épeirosi II. Niképhoros pedig nagyobb hadjáratba kezdett, hogy visszaszerezze elvesztett atyai örökségét. Mind Épeirosban, mind pedig Thessaliában számottevő sikereket ért el, de az albánokkal vívott harcban 1358-ban elesett. A török hódítás veszélye azonban Dušan birodalmának szétesése után még fenyegetőbb lett, hiszen most az egész Balkán-félszigeten már nem volt egyetlen erősebb hatalom sem, amely felvehetné volna a küzdelmet az előrenyomuló oszmánokkal.

V. Jóannés mindenesetre felismerte a helyzet komolyságát: a törökök már Thrakia,

az egyetlen provincia küszöbén álltak, mely még a birodalomhoz tartozott. A fenyegető veszély elhárítására a császár az uniós tárgyalások kipróbált eszközéhez folyamodott, amelyet a Palaiologos-dinasztia ősei a maguk korában oly nagy ügyességgel alkalmaztak. Az akkori és a mostani helyzet között azonban alapvető különbség volt: VIII. Michaél uralkodása alatt a birodalmat a nyugati hatalmak fenyegették, amelyekre a pápaság szellemi befolyást tudott gyakorolni. Ezzel szemben V. Jóannés uralkodása alatt a hitetlenekkel állt harcban, akikkel szemben csak a katonai erő segíthetett volna. Azonban azok a tapasztalatok, amelyeket nemrég szerzett a pápaság által patronált keresztény hatalmakkal kapcsolatosan az Égei-tengeren, nem voltak éppen bátorítóak. Az egyházunió olyan adu volt a bizánci politikai játszmaiban, amelyet a császári udvar mindig előhúzott. A lyoni egyház uniós tárgyalásainak megghiúsulása után teljes negyven évig pihentették ugyan a Rómával folytatott egyezkedést, de maga II. Andronikos is átmeneti jelleggel a polgárháború korában élt ezzel a lehetőséggel. Aztán III. Andronikos császársága alatt, de legfőképpen Anna császárnő és a legnehezebb órákban még Jóannés Kantakuzénos uralkodása alatt is folytak a tárgyalások az egyházi unióról, de minden megfogható eredmény nélkül.¹⁷⁰ V. Jóannés azonban komolyan vette az ügyet. Nagy buzgalommal törekedett az egyházunióra, amelynek – katolikus édesanyja hatása alatt felnőve – őszinte előmozdítója volt. 1355. december 15-én – éppen egy évvel trónra lépését követően – részletes és igazán naiv írást küldött Avignonba, amelyben a pápától 5 gályát és 15 szállítóhajót kért ezer harcossal és ötszáz lovaggal. Ennek fejében azt az ígéretet tette, hogy népét hat hónapon belül a római hitre téríti, és ígéretének teljesítésére olyan messzemenő garanciákat helyezett kilátásba, amelyeket a Bizánci Birodalom nyomorúságos helyzete aligha támaszthatott alá. Így többek között a császár második fiát, Manuél – aki akkoriban öt- vagy hatéves lehetett – túszként küldené a pápai udvarba, és a pápa lenne a nevelője: abban az esetben, ha nem teljesítené az ígéreteit, a császár visszavonulna a kormányzástól, s ezt követően a császári növendék, Manuél – és nagykorúságáig pedig maga adoptív atyaként a pápa – kormányozná a Bizánci Birodalmat.¹⁷¹ Látszólag VI. Ince pápa nem vette komolyan e túlzott ígéreteket, mindenesetre azonban választleveleiben nem tért ki V. Jóannés javaslataira. Megelégedett csupán azzal, hogy nagyon meleg, de fölöttébb általános kifejezésekkel dicsérte a császár érzésvilágát és elküldte Bizáncba legatusait. Ezt követően nemsokára jelentenie is kellett a császárnak Rómába, hogy pillanatnyilag legalábbis nincs olyan helyzetben, hogy Bizánc egész népét visszavezesse az unióba, a pápai követség ugyanis – amennyiben nem kísérték őket a felszerelt gályák – nem bírt olyan meggyőző erővel, mint amely kívánatos lett volna, s így a császár sok alattvalója nem engedelmeskedett utasításának. Ezt követően több évre szünet állt be az egyházuniós tárgyalásokban.

Valójában nagyon erős volt az ellenállás, amelyre a császár levelében utalt. Bár volt Bizáncban tekintélyes unióbarát párt, amelynek legkiemelkedőbb képviselője a tudós rétor, Démétrios Kydonés volt, de a bizánci klérus és a nép túlnyomó többsége most is, mint ahogy az előző tárgyalások során is, rendíthetetlenül tartotta magát a hit ősi hagyományaihoz. Kallistos pátriárka, aki V. Jóannés uralomra jutása után Kantakuzénos személyes ellenfeleként ismét a konstantinápolyi püspöki székbe ke-

rült, szigorúan konzervatív szellemű volt, és mindig pátriárkátusának előjogait tartotta szem előtt. Ezeket az előjogokat jobban törekedett megőrizni a görög egyház számára, mint a meggyengült császárság. Az önhatalmúlag keletkezett szerb pátriárkátust még pátriárkaságának első évében egyházi átokkal sújtotta,¹⁷² és a bolgár pátriárkátustól elnyerte a konstantinápolyi pátriárkai szék felsőbbbségének elismerését: Trnovóban újra első helyre került a konstantinápolyi pátriárka neve az egyház imáiban. Ezzel azonban már megmutatkoznak az előjelei a szerb egyházzal való konfliktus elsimításának. A bizánci egyház visszanyerte pozícióit, a bizánci állam ezzel szemben elveszítette azokat: egyiket a másik után.

Azt követően nemsokára, hogy Szulejmán szultán megvetette lábát Kallipolisban, elkezdődött a Balkán államainak törökök általi a szisztematikus meghódítása. Konstantinápoly először 1359-ben látta falai alatt az oszmán sereget.¹⁷³ A kimerült birodalom képtelen volt az ellenállásra, de a nagyon jól megerősített fővárost még nem fenyegette közvetlen veszély. A távoli Thrakia azonban, melynek végső életerejét éppen a polgárháborúk vették el, az ellenség kezébe került. Így esett el egyik város a másik után: Didymoteichos már 1361-ben végérvényesen a törökök áldozata lett, és alig egy évvel később már Adrianopolis is.¹⁷⁴

I. Murád (1362–1389) uralkodása alatt a Balkán országainak, sőt a görög, és – egészen sajátosan – még a délszláv államoknak a meghódítása is az oszmánok fő törekvésevé vált. Bizánchoz hasonlóan a délszlávok is tehetetlenek voltak a túlerőben levő ellenség előretöréseivel szemben. Dušan halála után a szerb birodalom felbomlóban volt, Bulgáriában viszont a körülmények még komorabbak voltak, hiszen Bulgária teljesen szétesett, önálló területekre oszlott, és súlyos gazdasági inség, valamint vallásos erjedés bénította meg. A tehetséges hadvezér, Lüle Šahin 1363-ban bevonult Philippopolisba, és mint Rumélia első beglerbégje itt alapította meg székhelyét. De a szultán is a Balkán-félszigetre tette át a rezidenciáját, miközben először Didymoteichosban és aztán pedig (kb. 1365 óta) Adrianopolisban állította fel udvarát.¹⁷⁵ Így az oszmánok már szilárdan megvetették lábukat Európában, főleg azért, mert a török előrenyomulást szisztematikus kolonizációs intézkedések kísérték. A meghódított országok lakosságát nagy számban Kis-Ázsiába hurcolták rabszolgának, a leigázott területekre pedig törököket telepítettek le, és a török előkelőségek, elsősorban a szultán hadvezérei gazdag földbirtokok tulajdonosai lettek.¹⁷⁶

A török előretörésével megfélemlített Bulgária menedéket keresett a hatalmas hódítónál, de így szembekerült mind Magyarországgal, mind pedig a Bizánci Birodalommal.¹⁷⁷ 1364-ben Bizánc és Bulgária között még fegyveres összeütközésre is sor került, és a bizánci császár megpróbálta megszállni a Fekete-tenger partján fekvő Anchialos kikötővárost. Ez az időszerűtlen háború legalább elégtétel volt a bizánciaknak: megmutatkozott, hogy van egy ország, amely még gyengébb, mint az ő szerencsétlen birodalmuk.

A római segítségbe vetett reményében csalódva a császár más szövetségek után nézett az előretörő törökkel szemben. Kallistos pátriárka maga is Serrhészbe ment, ahol Dušan özvegyével találkozott, nemsokára azonban hirtelen megbetegedett és meghalt. Semmi kézzelfogható eredményt sem hoztak az itáliai tengeri köztársaság-

gokkal való tárgyalások. Így a császár ismét Avignonhoz fordult. Úgy tűnt, hogy Nyugaton újra keresztes háborúra készülődnek, és 1365 őszén Péter ciprusi király vezetésével tényleges expedíció is indult, de ez az alakulat Egyiptom felé vette útját, és így V. Jóannést ismét csalatkozott reményeiben. Ekkor, 1366 tavaszán személyesen kelt útra Magyarországra, hogy megnyerje Nagy Lajos király segítségét.

Először történt meg, hogy egy bizánci császár nem hadvezérként, hadserege élén, hanem segítséget kérve indult idegen földre. Mindez hiábavaló volt: maradt a római alapelv: először a megtérés, s csak aztán a segítségnyújtás, és a magyarok királya – még Rómánál is hajlíthatatlanabban – nemcsak azt követelte, hogy a bizánci császár térjen át a római hitre, hanem azt is, hogy a római rítus szerint újra keresztelkedjen meg.¹⁷⁸ Üres kézzel vonult hát vissza V. Jóannés, miközben újabb szerencsétlenség szakadt rá. A magyarok által megszállt Vidinbe érve meg kellett szakítania utazását, hiszen a bolgárok megakadályozták az országukon való átutazását. Ráadásul ez fiának, a bolgár hercegnővel házasságot kötött Andronikosnak a tudomásával történt. Aki semmit sem tett azért, hogy atyját kiszabadítsa, és csak a „zöld gróf”, a Savoyai Amadeo közbelépése mentette ki a szerencsétlen császárt szorult helyzetéből. A „zöld gróf”, a császár unokatestvére 1366 tavaszán egy keresztes sereggel jelent meg a bizánci vizeken. Egyetlen rohammal visszafoglalta a törököktől Kallipolist, aztán pedig Bulgária ellen vonult, és nemcsak a császár szabadon bocsátását kényszerítette ki, hanem Mesembria és Sozopolis átadását is, miáltal a bizánciak helyzete nagymértékben megerősödött a Fekete-tenger nyugati partvidékén.

A keresztes hadjárat expedíciója időközben még Savoyai Amadeo számára is elválaszthatatlanul összekapcsolódott az egyházuniós tervekkel. Paulust, a pápai legatust, aki elkísérte, kérésére a bizánci uralkodóház tagjai fogadták magas egyházi és állami képviselők jelenlétében az egyházunióval kapcsolatos tárgyalások céljából. Görög oldalon nem más volt a szóvivő, mint maga a trónjától megfosztott császár, Jóannés Kantakuzénos, a kormányzó császár „atyja”, akinek erős személyisége teljesen meghatározta a tárgyalások menetét. Kantakuzénos egy egyetemes zsinat összehívását követelte Konstantinápolyba, és ehhez sikerült megnyernie a pápai legatus beleegyezését is.¹⁷⁹ Rómában azonban szinte semmilyen visszhangra nem talált Kantakuzénos követelése. A pápának többet mondott a közvetlen megállapodás a megtérésre kész Jóannés Palaiologossal, és ehhez végeredményben el is jutottak. 1369 augusztusában érkezett Nápolyon át Rómába V. Jóannés császár. Kíséretében ott látták az állam sok magas rangú tisztségviselőjét, de a bizánci klérus nem képviseltette magát. A Kantakuzénos által tolmácsolt követelésük elutasítása után a bizánci egyház a teljes elzárkózást választotta. S mialatt a császár Rómában atyái hitét esküvel megtagadta, Philotheos pátriárka, akit Kallistos elhalálása után ismét a konstantinápolyi székbe hívtak meg – és Kantakuzénos közeli barátja volt –, arra törekedett, hogy írásaival és figyelmeztetéseivel megerősítse ősi hitükben nemcsak a bizánci lakosságot, hanem még a birodalom határain túl élő orthodox keresztényeket is mind Szíriában és Egyiptomban, mind pedig a délszláv vidékeken és Oroszországban.¹⁸⁰ Így maradt meg individuális aktusnak V. Jóannés áttérése a római hitre, amely 1369 októberében a legnagyobb ünnepélyességgel történt, de csak a császár személyét érintette.

Az egyházunió egyáltalán nem következett be, a két egyház között fennálló viszonyban semmi sem változott.¹⁸¹ Az utazás politikai eredménye egészen negatív volt, hiszen a nyugati segítségbe vetett minden remény csalóka ábrándnak bizonyult.

Az utazás és a római hitre való áttérés tulajdonképpen célja tehát elhibázott volt. Ennek ellenére azonban V. Jóannés nem tért vissza azonnal hazájába, hanem 1370 tavaszán elindult Velencébe. Erre készítette őt birodalmának nyomasztó pénzügyi helyzete. Már nem katonai segítséget kért birodalma számára, hanem csak valamicske pénzt akart kapni. A hosszú velencei tartózkodás csak újabb csalódásokat és újabb súlyos megaláztatásokat hozott a számára, bár megállapodtak néhány kérdésben. V. Jóannés késznek mutatkozott arra, hogy a Velencei Köztársaság javára lemondjon a hön áhított Tenedos szigetről, és ezzel szemben Velence megígérte neki az anyja által harminc évvel ezelőtt elzálogosított bizánci koronaékszerek visszaadását, továbbá hat szállítóhajót, majd 25 ezer dukátot készpénzben. Már úgy vélték, hogy az ügyet elintézték, és a császár kérésére előlegként négyezer dukátot meg is kapott. Andronikos azonban, aki távollétében Konstantinápolyban a régensséget vezette, megtagadta Tenedos Velencének történő átadását, hiszen a sziget birtoklására éppen a Dardanel-lákhöz történő behajózás ellenőrzése miatt barátai, a genovaiak vágyakoztak. Így V. Jóannés rendkívül nehéz helyzetbe került. Nem volt pénze a hazatérésre, de lehetősége sem volt arra, hogy visszafizesse adósságait és a kapott előleget. Sürgető segélykérését Andronikos hűvösen utasította vissza. Azt színlelte, hogy a nép nem engedi, hogy az egyház kincseihez nyúljon (más kincsek pedig már nyilvánvalóan nem is voltak). V. Jóannés csak jószerecséjének köszönhetette, hogy 1355. évi tervei megmaradtak papíron, és hogy a fiatalabb Manuél nem küldte el túszként Avignonba, mint ahogy annak idején akarta. Manuél ugyanis, aki Thessalonikében uralkodott, most atyja segítségére sietett, és kimentette szorongatott helyzetéből.¹⁸² 1371 októberében tért vissza Konstantinápolyba több mint kétéves távollét után a komoly próbákat kiállt császár nélkül,¹⁸³ hogy bármit is elért volna. Nyilvánvalóan nem vállalta azt a reménytelen kísérletet, hogy ilyen körülmények között népét az egyházunióra készítse. Démétriosz Kydonés szavaival, aki elkísérte ezen balszerencsés útján a szerencsétlen császárt, „hasztalan fáradozás volt minden valamirevaló siker nélkül hazánk számára”.¹⁸⁴

Bármilyen sürgető is volt a segítség, amelyért V. Jóannés hasztalan fáradozott, időközben azonban egy új és nagy horderejű török győzelem született. Miután az oszmánok befészkeltek magukat Thessaliába, a szerb Makedónia közvetlen veszélybe került. Uglješa Iván despotés, aki Serrhészben uralkodott, volt az első, aki „fegyvert ragadott az istentelen muszlimok ellen”.¹⁸⁵ Elsőként akart nagyobb ellentámadást szervezni a hódítók ellen, és „közös harcra hívta Bizáncot a közös ellenséggel szemben”.¹⁸⁶ Bizánccal való megállapodásában addig ment, hogy a legélesebb kifejezésekben ítélte el Dušan császárrá való emelését és a szerb pátriárkátus felállítását, és uralkodásának területén a konstantinápolyi pátriárka jogait ismerte el.¹⁸⁷ Még bátyja, Vukašin király is hozzá csatlakozott. Seregükkel a testvérek Adrianopolis felé indultak, és az ellenséggel Černomennél, a Marica folyó mentén futottak össze. Egyesített hadseregüket 1371. szeptember 26-án a törökök megsemmisítették. Uglješa és

Vukašin mindketten odavesztek a csatában, és ezzel az akkori Balkán két legerősebb személyisége vált ki a küzdelemből. A katasztrófa után Makedónia a függetlenségével fizetett. A helyi fejedelmeknek – köztük Vukašin fiának is, a szerb népdalok hőségének, Kraljević Markónak – el kellett ismerniük a szultán felségjogait, és adófizetésre és fegyveres katonai szolgálatra kötelezték magukat. Fejedelemségeik végérvényes leigázása – mint más balkáni államok esetében is – már csak idő kérdése volt.

Az oszmán győzelem a Marica folyónál – 1453 előtt a legnagyobb és következményekben leginkább terhes győzelem volt – Bizáncot is mélyen érintette, bár nem vett részt az ütközetben. Sovány vigasz és átmeneti jellegű nyereség volt az, hogy Manuél Thessalonikéból kitört az elesett Uglješa uralkodási területére, és 1371 novemberében bevonult Serrhésbe is.¹⁸⁸ Hogy mennyire éles volt a helyzet a Bizánci Birodalom számára, azt a császári kormányzat által fogantatosított intézkedés mutatja – mint azt maga Manuél közli egy későbbi okiratban –, amit éppen akkor, „közvetlenül Szerbia despotésének, a boldog Uglješának a halála után” határozott el, hogy elveszi a bizánci monostorok földbirtokainak felét, és azokat „pronoiaadományként” elajándékozza, hogy így „megerősítse az ország védelmét a nagyon nehéz és veszélyes török invázióval szemben”.¹⁸⁹ Sőt még ennél is többet tett: a Marica folyó melletti csata után nemsokára maga Bizánc is eljutott az oszmánok nagyurától való függőségnek az elismeréséhez, majd adófizetésre és katonai szolgálatra kötelezte magát.¹⁹⁰ Ugyanebben a korban ismerte el Bulgária is a török felségjogokat. Így süllyedt le – nem egészen húsz évvel azután, hogy az oszmán-törökök először vetették meg lábukat Európában – a török vazallus államok szintjére mind a Bizánci Császárság, mind pedig annak egykori erős versenytársa, a bolgár cárság.

Már 1373 tavaszán látjuk, hogy V. Jóannés császár a szultán vazallusaként teljesíti kötelezettségeit, elkísérve őt Kis-Ázsiába egy hódító hadjáratra. Konstantinápolytól való távollétét használja fel Andronikos arra, hogy nyíltan fellázadjon ellene. Ezt együtt tette az oszmán herceggel, Sauģi Čelebivel, és így került sor a bizánci és az oszmán hercegek sajátos és közös lázadására atyjuk ellen (1373 májusában). Murád gyorsan leverte a lázadást, megvakíttatta Sauģit és azt követelte, hogy V. Jóannés is hasonló módon tegyen fiával. A császár nem mert ellenszegülni a szultán parancsának, de míg Sauģi belehalt a kegyetlen sérülésekbe, addig Andronikoson és kisfián, Jóannés on az ítéletet szelídebb formában hajtották végre úgy, hogy nem teljesen vesztették el szemük világát. Így mindketten továbbra is (a birodalom nagy kárára) fontos szerepet játszhattak. A lázadó helyett, akit bebörtönöztek és megfosztottak trónvárományosi jogaitól, Manuél került a trónvárományos helyére. 1373. szeptember 25-én meg is kapta a társzászári koronát.¹⁹¹

A bizánci uralkodóházban a civakodás nemsokára összekapcsolódott a velenceiek és genovaiak Tenedos szigetéért folytatott marakodásával. Mivel V. Jóannés ezt már a velenceieknek ígérte, ezért a genovaiak haladéktalanul eldöntötték, hogy kormányváltást idéznek elő Konstantinápolyban és így megakadályozzák a kereskedelepitolitikailag és stratégiaailag oly fontos sziget átadását Velence számára. Segítségnyújtottak a bebörtönözött Andronikos szökéséhez és Galata felé meneküléséhez, és azon voltak, hogy elérjék V. Jóannésszal való szembeszegülését, azaz végső soron

Velencével. A törököktől is támogatva 1376. augusztus 12-én 32 napi ostromgyűrű után IV. Andronikos behatolt Konstantinápolyba, és fogságba vettette atyját és testvérét. Néhány nappal később Tenedos szigetét a genovaiaknak játszotta át, a törököknek pedig átadta a tíz évvel ezelőtt Savoyai Amadeo által visszafoglalt Kallipolist.¹⁹² A genovaiak ennek ellenére meg sem próbálták magukhoz kaparintani a szigetet. A sziget megőrizte hűségét V. Jóánnés iránt, és 1376 októberében a velenceiek el is foglalták. A genovaiak ebbe nem törődtek bele, és egy év múlva újra kitört a harc a szigetért.¹⁹³

V. Jóánnésnak és II. Manuélnak velencei segítséggel sikerült megszökni a börtönből és török beleegyezéssel visszaszerezni a trónt. Bár a néphangulat az ő pártjukon állt, de ez a mozzanat most mellékes volt. A Bizánci Birodalom sorsában az erők belső megosztottsága miatt minden a külföldi hatalmak beavatkozásától függött. Bizánc már csak eszköz volt a nagyhatalmak – a két itáliai tengeri köztársaság és az oszmán birodalom – politikai játékában. A császári trónért folytatott harcukban V. Jóánnés és IV. Andronikos alapjában véve csak Velence és Genova ellentétes érdekeinek megtestesítői voltak. A döntést azonban mégis a szultán akarata hozta meg: török támogatással vonult be V. Jóánnés és II. Manuél 1379. július 1-jén a városba. Ennek előfeltétele az volt, hogy előtte a szultánnak adófizetésre és hűbéres katonai szolgálatra kötelezte magát. Manuél minden évben megjelent a szultán udvarában a meghatározott adóval és segédcsoportokkal, és az oszmánok urát mindig elkísérte annak hadjárataira, bárhova is parancsolta.¹⁹⁴

Időközben folyt a háború Tenedos szigetéért a velenceiek és a genovaiak között. A harcok mindkét oldalról egyre inkább kiéleződtek, azonban döntés nem született. Végül a kimerült ellenfelek Savoyai Amadeo gróf közvetítésével 1381. augusztus 8-án békét kötöttek Torinóban, ahol megtörtént a kiegyezés. Tenedos szigetét nem kapta meg sem Velence, sem pedig Genova, az ottani erődtítményeiket le kellett bontaniuk, a lakosoknak át kellett települniük vagy Kréta, vagy pedig Euboia szigetére, és a katonai erődtítményeiktől megfosztott szigetet át kellett adni a Savoyai gróf meghatalmazottjának. Bizánc a békéből teljesen kimaradt, mintha a sziget sohasem tartozott volna hozzá. Időközben a velencei bailo vonakodott a szigetet átadni, így a szerződésben lefektetett megállapodások csak 1383–1384 telén valósultak meg, de a velenceiek még ezután is hosszú időn át használták a szigetet mint flottatámaszpontot.¹⁹⁵

V. Jóánnés ismételt trónra lépése után a legújabb események ellenére el kellett ismernie IV. Andronikost és annak fiát, VII. Jóánnést, a jogszerű utódot is, és át kellett adnia nekik Selymbria, Herakleia, Rhaidestos és Panidos városokat. Ezt az elismerést, amely Manuél háttérbe szorítását jelentette és ezzel újabb vizályt hozott az uralkodóházra, 1382. november 2-án formális szerződésben meg is erősítették.¹⁹⁶ Ezt követően több részre esett szét a Bizánci Birodalom maradék területe is, amelyeket a császári ház tagjai kormányoztak: Konstantinápolyban V. Jóánnés uralkodott, a Márvány-tenger partján a birodalom számára megmaradt városokat IV. Andronikos tartotta meg, aki most inkább a szultántól, mint atyjától függött, a mellőzött Manuél Thessalonikében gyakorolta hatalmát területei felett,¹⁹⁷ Moreában pedig már 1382-től a császár harmadik fia, I. Theodóros uralkodott.¹⁹⁸ *(Lásd a 8. térképet.)*

Sikerült ugyanis a Palaiologosoknak visszanyerni azt a bizánci régiót, amelyet a Kantakuzénosok foglaltak el a Peloponnészoszon. Ez volt az egyetlen siker, amit a Palaiologosok elkönnyvelhettek maguknak ebben a zavaros korban. I. Theodórosnak (1382–1406) el kellett ismernie a császár felségjogait, és engedelmes vazallusként örvendhetett a külső és belső ellenséggel szembeni török támogatásnak. A helybeli arisztokrácia és a szomszédos latin kisállamok elleni harcában megpróbálta megerősíteni a bizánci uralmat Moreában. A dél felé előrehatoló albánok nagyobb tömegeinek áttelepítése következtében új erőket vont be országába.¹⁹⁹ A bizánci központban a helyzet azonban egyre siralmasabbá vált. A külső veszély egyre fenyegetőbb lett, és a császár és legidősebb fia között a látszólagos béke nem tartott sokáig. Andronikos ismét fegyverhez nyúlt, és megpróbálta megkaparintani az egyik erődítményt a Selymbriától Konstantinápolyba vezető úton. V. Jóánnés a támadást csak kemény harcok után tudta visszaverni, amelyek majdnem az életébe kerültek. Ezt követően nemsokára (1385. június) meghalt IV. Andronikos.²⁰⁰

Az oszmán-törököknek a keresztény balkán államokkal folytatott harca ismét történelmi fordulóponthoz közeledett. A legerősebb ellenállásra a szerbek voltak képesek. Azon dinasztiki uralkodása alatt, amelyek Dušan cári birodalmának maradék részében még uralkodtak, akkoriban a legerősebb és legjelentősebb államférfiként Lázár tűnt fel. Uroš cár, Nemanja legutolsó közvetlen utódjának (1371) halála után ő ragadta magához a hatalmat Rácországban.²⁰¹ A helyi nagybirtokosokat részben meg tudta nyerni magának, részben pedig rájuk tudta kényszeríteni akaratát. A küszöbön álló harc szempontjából legnagyobb jelentősége annak volt, hogy Lázár kapcsolatot létesített a boszniai Tvrtkóval, akinek hatalma gyorsan növekedett.²⁰² A Nemanjaház oldalágának leszármazottjaként Tvrtkót királlyá koronázták 1377-ben, és Nagy Lajosnak, Magyarország királyának halála (1382) után megkezdte előrenyomulását Horvátországban és Dalmáciában, amely egy nagy, bár rövid ideig fennálló délszláv birodalom kialakulásához vezetett, és őt a leghatalmasabb uralkodóvá tette az akkori Balkán keresztény uralkodói közül. A két fejedelem közti együttműködést nem zavarta, hogy Tvrtko beolvasztott birodalmába szerb államokat is. Lázár diplomáciai ügyességének köszönhetően barátságosabbak lettek Bizánchoz fűződő kapcsolatai is, hiszen a Pecben 1375-ben önkényesen felállított szerb patriarkátus miatt kirobbant egyházi vitát kompromisszum segítségével elsimították, feloldották a szerb egyházat terhelő egyházi átkot, és vezetőjét pátriárkai rangra emelték.²⁰³

Az oszmán-török támadások azonban egyre hevesebbé váltak és mind a görögöknek, mind pedig a szlávoknak nagy veszteségeket okoztak. II. Manuél 1382-ben Thessalonikéből ellentámadást indított a törökök ellen,²⁰⁴ ez pedig nyílt lázadás volt az oszmán uralkodó ellen, és merész kihívás is, amely egyértelmű szembeszegülést jelentett atyja konstantinápolyi politikájával. Az offenzíva sikerei azonban sem döntőek, sem pedig tartósak nem lehettek. A törökök ugyanis felülkerekedtek, és 1383. szeptember 19-én végérvényesen kezükbe került Serrhész.²⁰⁵ Nemsokára pedig megkezdődött Thessaloniké ostroma. Az erős kikötőváros több mint három éven át védekezett, végül is 1387 áprilisában meg kellett nyitnia kapuit az oszmán-törökök előtt.²⁰⁶ Röviddel a város eleste előtt Manuél elhagyta, és Lesbos szigetére menekült.

Eközben Szófia²⁰⁷ (kb. 1385) és Niš (1386) is elesett. Niš bukása után Murád haderejét Lázár még Pločniknál felőrölte, és 1388-ban egy Boszniába behatoló török hadsereget pedig a boszniai vojvoda, Vlatko Vuković kaszabolta le Bilećánál. Ekkor azonban nagy sereggel felkerekedett Murád szultán, hogy döntő csatában megküzdjön a délszlávokkal. Az első csapás a bolgárok cárját érte, akit Lázár ellenállása bátorított fel, amiért makacskodni mert a szultánnal, és megtagadta neki az adófizetést. Az oszmánok erre behatoltak a bolgár birodalomba, leverték a cár ellenállását, arra kényszerítették, hogy elismerje a szultán uralmát (1388). Ezt követően a szultán a szerbek ellen fordult.

Lázár fejedelem szerb és boszniai csapatokkal szembeszállt vele Kosovo Poljénél (Rigómező). Itt került sor 1389. június 15-én arra a történelmi ütközetre, amely a Marica folyó melletti katasztrófa után a legfontosabb mérőföldkő az oszmán csapatok hódításainak történetében a Balkán-félszigeten, és a nép körében pedig a középkori szerb történelem központi eseményeként él tovább. Kezdetben úgy látszott, hogy a szerencse a szerbek oldalán áll. Magát a szultánt ugyan megölték, de a trónörökös, Bajezid vezetésével végül is győzött az oszmán túlerő.²⁰⁸ Lázár fejedelem fogságba esett, és kiemelkedő főembereivel együtt megölték. Követőinek meg kellett hajolniuk a győztes előtt és el kellett ismerniük az oszmánok felségjogait. Megtört az utolsó ellenállási centrum is, és ezután a török hódítás a balkáni államokban még nagyobb lendületet kapott.

A bizánci császárokhoz és a bolgár cárokhoz hasonlóan most már a szerb feudális uralkodóknak is – egyiknek a másik után – adót kellett fizetniük a szultánnak és katonai feladatokat kellett teljesíteniük. A török adók mind Bizáncban, mind pedig a délszláv államokban az egész lakosságot érintették. Ezt az országra és az összes földbirtokosra kivetették, tekintet nélkül azok korábbi privilégiumaira. Az akkori görög és szláv államokban a török *harádzs* a legfontosabb és egyúttal a legsúlyosabb fizetési kötelezettség volt, amelytől még az ország ura sem tudott megszabadulni.²⁰⁹

A kosovói csata és I. Bajezid szultán trónra lépését követően az oszmán-törökök nyomása Bizáncra még súlyosabb volt, mint annak előtte. Egyre siralmasabb volt a császárság helyzete, és egyre inkább függött a szultántól, aki nemcsak a környező vidék ura volt, hanem magára a császárvárosra is rá tudta kényszeríteni akarátát, már csirájában elfojtva minden önállóságra törekvést. Eszközként szolgált neki a fiatal VII. Jóannés, aki IV. Andronikos törvényes fiaként a császári trón iránti igényét a szultán kezébe helyezte. Bajezid szultán támogatást ígért neki, és 1390. április 14-én VII. Jóannés megkaparintotta a fővárost és a császári trónt.²¹⁰ Ha IV. Andronikos trónbitorlása alatt 1376-ban Genova és Velence játszotta a főszerepet, most a szultán egyedül döntött a konstantinápolyi trón betöltéséről, amellyel szemben a Tenedos szigetért való harcban kimerült itáliai tengeri köztársaságok – nevezetesen pedig a belső megrázkódtatások következtében meggyengült Genova – befolyása háttérbe szorult. VII. Jóannésnak érdekes módon Konstantinápolyban is voltak párthívei, ami megkönnyítette a városba való bevonulását és trónra lépését.²¹¹

VII. Jóannés uralomra jutása csak az első lépésnek látszott Konstantinápoly szultán általi megszállásához. A velencei senatus, amely akkoriban küldte követeit Kons-

tantinápolyba, megbízottjának különleges utasítást adott arra az esetre, ha a követtség vezetője már Konstantinápolyban találná „Murád szultán fiát”.²¹² VII. Jóannés uralkodása azonban nem tartott sokáig. Manuél, aki Lemnos szigetére menekült, ellentámadásba kezdett. Két sikertelen kísérlet után 1390. szeptember 17-én behatolt Konstantinápolyba, a trónbitorlót elűzte, és a maga és atyja számára biztosította az uralmat.²¹³ De Konstantinápolyban tudták, hogy csak az viselheti a császári koronát, aki ellentmondás nélkül aláveti magát a szultán akaratának, és minden követelését teljesíti. Míg Jóannés csak látszaturalkodó volt a fővárosban, addig Manuél engedelmes vazallusként a szultán udvarában tartózkodott, elviselve minden megaláztatást. Bár ő és atyja I. Murádnak is teljesített hűbéri katonai szolgálatot, de annak idején a szultán oldalán a szeldzsukok ellen harcoltak. Most Manuélnek a szultán mellett a bizánci Philadelphia ellen kellett vonulnia, és csapataival a szultán rendelkezésére kellett állnia az utolsó bizánci város lerohanásával Kis-Ázsiában.²¹⁴ Nem kevésbé kemény volt az a megaláztatás, amely ugyanebben az időben Konstantinápolyban az idős császárt érte: az új erődöt, amelyet most már magát a császárvárost fenyegető veszély miatt emeltetett, Bajezid szultán parancsára le kellett bontatnia.²¹⁵ Szenvedésekkel teli életútját V. Jóannés 1391. február 16-án fejezte be.²¹⁶

Atyja halálhírére Manuél elszökött Brüssából, és Konstantinápolyba sietett, hogy megelőzze hatalomra áhítózó unokaöccsét, VII. Jóannést, és biztosítsa magának a császári trónt.²¹⁷ II. Manuél (1391–1425) felvilágosult, sokoldalú tehetséggel megáldott uralkodó volt. Volt érzéke a művészet és a tudomány iránt, szívesen és ügyesen forgatta a tollat. Emberileg a késő bizánci kor egyik legszimpatikusabb alakja. A szultán udvarában betöltött méltatlan helyzete ellenére, amelyet a sors mért rá, magatartása tisztelettel töltötte el még a törököket is. Állítólag Bajezid mondta róla: „Aki nem tudná, hogy császár, már megjelenésekor felismerné, hogy ő az.”²¹⁸ A bizánci történelem egyik legszomorúbb pillanatában vonult be uralkodóként a Bosporosznál fekvő városba.

A császárváros éppen azonos volt a Bizánci Birodalommal. Moreától eltekintve ugyanis a bizánciak fővárosukon kívül – amely csak falai erősségének köszönhetett, hogy a török hódítástól körbefogva még egyáltalán fennmaradhatott – már semmilyen országrészt sem birtokoltak.²¹⁹ A főváros elszegényedett és kietlen lett, lakóinak száma 40-50 ezerre csökkent.²²⁰ Bajezid szultán nem sokáig elégedett meg Konstantinápolyban és Moreában megfélemlített vazallusainak kihasználásával és megaláztatásával, nemsokára nyílt ellenségeskedés tört ki. A viszonyban bekövetkezett fordulatot már az a drámai találkozás is jelezte, amelyre 1393–1394 telén mind a bizánci, mind pedig a szláv vazallusokat Serrhészbe rendelte.²²¹ Konstantinápolyt ezután blokáddal fenyegette meg, miközben megpróbált elvágni minden odavezető utat a szárazföldről.²²² Az éhínség és az élelmezési válság a tetőpontját érte el a bizánci fővárosban, amely az évtizedek során egyre súlyosabb lett. Morea pedig ki volt téve a török betörések pusztításainak.

1393-ban Thessaliát uralma alá vonta a nagy hadvezér, Evrenoz bég, és ezt követően az oszmán-török seregek Görögország egyre távolibb vidékeire jutottak el. Mind ezt megkönnyítették a hatalom birtokosainak viszálykodásai, akik ott uralkodtak.

A katalánok uralma Görögországban már a múlté volt. A navarrai „kompánia” már 1379-ben elszakította tőlük Thébait. Attikában pedig athéni herceggént I. Acciajuoli Nerio (1388–1394), annak a firenzei kereskedőcsaládnak a képviselője uralkodott, amely a 14. század közepe óta fontos szerepet játszott Görögországban, és már hosszabb ideje Korinthosban is ő parancsolt.²²³ Nerio és veje, Theodóros Palaiologos despotés között baráti kapcsolatok voltak. Ezzel szemben mindkét fejedelemségnek nagyon zavarosak voltak a kapcsolatai Velencével, és szinte állandó harcban állt a mistrai bizánci herceg az Achaiában uralkodó Navarraival. Amikor 1394 szeptemberében Nerio meghalt, és szinte egész fejedelemsége másik vejére, a kephalléniai Carlo Tocco grófra szállt, Theodóros, aki mellőzve érezte magát, vele is éles ellentétbe került, és a szerencsés örököstől megpróbálta fegyverrel elhódítani Korinthost. Ekkor Carlo Tocco segítséget kért az oszmánoktól. Evrenoz bég hadereje legyőzte a Palaiologost Korinthos falainál, és betört a bizánci Moreába – a Navarrai gyors támogatásával – megszállta Leontarion és Akova bizánci erődítményeket (1395 elején)²²⁴

Ugyanígyen lendülettel folyt tovább az oszmán hódítás a Balkán északi részén. A török seregek a bolgár cárságot már 1393-ban végérvényesen leigázták: Trnovó cári fővárost július 17-én kemény ostromzár után foglalták el, és a város a hódítók megsemmisítő dühének áldozatává vált. Nemsokára aztán az egész ország a törökök kezébe került.²²⁵ A Bolgár Birodalom ötszáz évre a török birodalom egyik provinciája lett.

Nehezebb helyzetbe kerültek a törökök az idősebb Mircea havasalföldi fejedelemmel szemben, aki erős támaszra talált Magyarországon. A Rovine síkságon 1395. május 17-én véres csatát vívtak. Az oszmánok oldalán harcoltak – vazallusi kötelezettségeiket teljesítve – a szerb fejedelmek, Lazarević István, a kosovói hős fia és utóda, valamint Vukašin fia Markó, aki kisebb területen uralkodott Prilep környékén, és II. Manuél apósa, Kónstantin Dragas, aki Kelet-Makedónia felett uralkodott. Markó király és Kónstantin Dragas ebben az ütközetben estek el. Bár katonailag Mircea győzött, de neki is meg kellett hajolnia a szultán hatalma előtt, és adófizetésre kötelezte magát.²²⁶ Dobrudzsa, az utóbbi időben a Bolgár Birodalom része, amelyet röviddel ezelőtt csatolt birodalmához Mircea, most az oszmánok tulajdonába került, és a dunai átkelési helyeket is a törökök szállták meg.

Az oszmánok legújabb sikerei Nyugaton is komoly riadalmat váltottak ki. Bulgária leigázása után Magyarország is közvetlen veszélybe került, és Görögországban a latin fejedelmek közvetlen közléről ismerték meg a török hódítás igazi erejét. Ha eddig el is eresztették a fülük mellett a bizánci segélykiáltásokat és a pápai figyelmeztetéseket, most már elérkezett az idő a keresztény népek közös összefogására a török veszéllyel szemben. Zsigmondnak, a magyarok királyának felhívását több európai ország lovagsága követte, mindenekelőtt azonban a keresztes hadjárat gondolata által könnyen feltűzelhető francia lovagság. Hosszabb ingadozás után Velence is belépett a koalícióba, és egy kis flottát állított ki, amit a Dardanellákra küldött, hogy felügyelje a tengerszorosokat, és Bizánc és a Magyarországon összegyűlt keresztes seregek kapcsolatát biztosítsa. A kilátásokban gazdag vállalkozás azonban teljesen megghiúsult. A nikápolyi csata 1396. szeptember 25-én az erős, de nagyon tarka hadsereget – a magyar és a francia haderő közti összetartás hiánya következtében – a

törökök megsemmisítették.²²⁷ Zsigmond király elmenekült, és így elkerülte a fogságba esést. A johanniták nagymesterének és több német lovagnak a kíséretében hajón Konstantinápolyba érkezett, hogy innen kerülővel az Égei- és az Adriai-tengeren át visszatérjen hazájába. A Dardanellákon keresztül vezető útját a keresztény foglyok jajkiáltásai kísérték, akiket a szultán a legyőzött király megalázására a tengerszoros partjainál állíttatott fel.²²⁸

Ezen újabb katasztrófa után a balkáni államok helyzete még kilátástalanabbá vált. Ekkor került az utolsó bolgár fejedelemség, Vidin is a törökök kezébe. A következmények Görögországban is kézzelfoghatóvá váltak. 1397-ben Athént²²⁹ átmenetileg megszállták a törökök, és a bizánci Morea is átélte a pusztító inváziót. A törökök átlépték az Isthmost, megostromolták a velencei Argost, megsemmisítették a bizánci despotés seregét, és mindent felégetve és lekaszabolva egészen a déli tengerpartig hatolva átvonultak a bizánci területeken.²³⁰ Konstantinápoly gyötrődése a tetőpontjához érkezett, és küszöbön állt a törökök által blokád alá helyezett császárváros eleste.

4. Az összeomlás, a birodalom bukása

ÁLTALÁNOS IRODALOM • Berger de Xivrey: *Mémoires sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue. Mémoires de l'Inst. de France. Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres*, 19.2. Paris, 1853; A. Mompherratos: *Διπλωματικά ἐνέργειαι Μανουῆλ II.* Athen, 1913; Vasiljev: *Putešestvie Manuila*; Norden: *Papsttum und Byzanz*; Zakythinos: *Despotat*, I–II.; J. Radonić: *Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV veka*. Novi Sad, 1905; Jireček: *Geschichte*, II.; Jorga: *Geschichte*, I–II.; E. Pears: *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*. London, 1903; uő.: *The Ottoman Turks to the Fall of Constantinople. Cambr. Med. Hist.*, IV (1923) 633–705.; *Le Cinqcentième anniversaire de la prise de Constantinople: 1453-1953*. Athen, 1953; F. Babinger: *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*. München, 1953.

Nemcsak a Bizánci Császárság politikai helyzete, hanem szellemi tekintélye is alapjaiban rendült meg az utóbbi évtized eseményei következtében. A hagyományörző Moszkvai Birodalom maga is vonakodott a török vazallust Nagy Kónstantin öröksének és az orthodox világ szellemi fejének tekinteni és elfogadni. I. Vasilij nagyfejedelem, a tatárok legyőzőjének, Dimitrij Donskijnak a fia elhagyta a bizánci császár nevének megemlítését az orosz templomokban, miközben ezt a mondatot fűzte a helyére: „Van egyházunk, de nincs császárunk!” A görög egyház jogai érintetlenül maradtak, a feltörekvő orosz birodalom uralkodója ezzel szemben úgy vélte, hogy a szerencsétlen bizánci császár felsőbbiségét a továbbiakban nem ismerheti el. Itt mutatkozott meg még egyszer az, ami a bizánci fejlődés utolsó évtizedeiben már gyakran érzékelhető volt: az orthodox államokban a bizánci egyház tekintélye szilárdabb alapokon állt, mint maga a bizánci állam. A bizánci tiltakozás nem sokáig várattott magára, szavát azonban nem a bizánci császár, hanem a konstantinápolyi pátriárka emelte fel. Mint ahogy egykor a bizánci egyház a külvilággal szemben a hatalmas

állam tekintélyére támaszkodott, most úgy merített erőt a Bizánci Császárság süllyedő tekintélye a konstantinápolyi pátriárkáéból. A szerepek felcserélődtek: nem az állam védte az egyházat, hanem az egyház az államot. „Egyáltalán nem jó, fiam – írta Antonios pátriárka Vasilij Dimitrievič nagyfejedelemnek –, ha te azt mondod: »Van egyházunk, de nincs császáruk!« Teljesen lehetetlen, hogy a keresztényeknek egyházuk legyen, de ne legyen császáruk. A császárság és az egyház ugyanis közösséget és egységet képeznek, és teljesen lehetetlen elválasztani egymástól a kettőt... Hallgass Péterre, az apostolok fejedelmére, aki az első levelében azt írja: »Istent féljétek! A császárt tiszteljétek!« (2,17). Nem azt mondta, hogy »a császárokat«, és így megmutatkozik az, hogy csak egy császár van a világban... Ha pedig néhányan a keresztények közül eltulajdonították maguknak a császárnak ezt a nevét, akkor ez csak a természet és a törvény ellenében történhetett az önkény és zsarnokság által. Milyen atyák, milyen zsinatok, milyen kánonjogi meghatározások szólnak ezekről a császárokról? Mindig és mindenütt felhangzik a hangjuk az egy természetes császárról, akinek törvényei, előírásai és rendelkezései az egész világon érvényesek, és a keresztények mindenütt csakis őt és senki mást nem említenek meg.”²³¹

Még sohasem fogalmazták meg nagyobb nyomatékkal és tüzetesebb gonddal az egy ökumenikus császáról szóló tanítást, mint éppen ebben az írásban, amelyet a pátriárka a török blokád alá vont Konstantinápolyból küldött Moszkvába. Végül is és mindezek ellenére a bizánciak szilárdan tartották magukat ahhoz a fikcióhoz, hogy uralkodójuk az egyetlen jogszerű császár, és mint ilyen a keresztény ökumené természetes feje: „És ha most Isten rendelkezése szerint a pogányok körülzárják a császár városát, egészen a mai napig ez a császár az egyháztól ugyanazt a megszentelést, ugyanazt a tiszteletet és ugyanazokat az imákat fogadja el, és a szent míronnal kenik és szentelik fel a rómaiak – azaz minden keresztények – császárárt és uralkodóját.”²³² Bizánc azokhoz az eszmékhez ragaszkodott, amelyek által egykor a keleti világban szellemi fölényét megalapozta. A rideg valóság azonban könyörtelenül kihúzta a talajt ezen eszmék alól. A nikápolyi csata után a Bizánci Császárság helyzete még sivárabb lett, és már 1389-ben az orosz területek fejedelmeihez, elsősorban Vasilij moszkvai fejedelemhez fordult, hogy segítséget és alamizsnát kérjen a konstantinápolyi testvérek számára, akik „a török ostrom alatt éhínséget és szükséget szenvedtek”.²³³

A 14. század utolsó éveiben a bizánci nyomor valójában olyan nagy volt, hogy még a császárnak sem maradt semmije, csak újabb és újabb segélykéréseket küldött szét a világba. Nemcsak Oroszországba, hanem a pápához, a velencei dózséhez, Franciaország, Anglia és Aragónia királyaihoz is elküldte segélykiáltását II. Manuél császár. Eközben pedig VII. Jóannés – s a Bizánci Birodalom helyzetére nem kevésbé volt jellemző, mint II. Manuél császár segélykérései – megkísérelte érvényesíteni a bizánci trónra támasztott igényeit, és a francia királynál a trónért egy franciaországi kastélyt és 25 ezer forint évjáradékot követelt.²³⁴ IV. Károlynak azonban nem sokat jelentettek a megvételre felkínált uralkodói jogok. Ezzel szemben meghallgatásra találtak nála II. Manuél kérései, és Bizáncba küldött Boucicaut marsall vezetésével egy sokat próbált sereget 1200 harcossal. A derék marsall megpróbálta keresztülverekedni magát Konstantinápolyig, és bátran harcolt a törökök ellen. De természete-

sen ez a kis haderő – bármennyire szerencsések voltak is portyázásaik – képtelen volt megszabadítani a birodalmat a török veszélytől. Így Manuél elhatározta, hogy Nyugatra megy, és ott személyesen kér segítséget. Boucicaut, aki erre az elhatározásra készítette, értett ahhoz is, hogy a két bizánci ellencsászár között egységet teremtsen: Manuél távollétében VII. Jóannés császárként uralkodott Konstantinápolyban. Manuélnek azonban oly kevés illúziója volt a császárváros helyzetével kapcsolatosan, és a kiengesztelődés ellenére oly csekély volt bizalma az itthagytott régens iránt, hogy feleségét és gyermekeit Moreában, Theodóros testvérénél hagyta.

1399. december 10-én indult el Manuél Boucicaut kíséretében a nagy utazásra.²³⁵ Először Velencébe ment, felkeresett több itáliai várost, majd Párizsba és Londonba indult. Mindenütt tisztelettel fogadták: a császár látogatása és tiszteletet parancsoló személyisége mindenütt megtette a hatását. Azokat az érzéseket és gondolatokat, amelyeket érkezése kiváltott, kora egyik angol történetírójának és tudósának patetikus szavai adják vissza a legjobban: „Szívemben arra gondoltam, milyen kegyetlen dolog az, hogy ez a nagy keresztény fejedelem a távoli Keleten a hitetlenek részéről milyen sok veszélynek volt kitéve, hogy a Nyugat távoli szigeteit felkeresse, és segítséget kérjen. Istenem! Hol vagy te, Róma ősi dicsősége? Szétrombolták most császári birodalmad nagyságát, és valójában alkalmazhatják rád Jeremiás próféta szavait: »Ó, mily elhagyottan ül a város, amely egykor tele volt néppel! / Olyan, mint az özvegy, bár nagy volt a népek között, / A tartományok úrnőjét, lám robotra fogták.« (Sir 1,1) Ki hinné, hogy te – miután a fenség trónján az egész világot kormányoztad – oly mély nyomorba süllyedsz majd, hogy nem lesz semmi hatalmad a keresztény hitet megsegíteni!”²³⁶ Kultúrtörténetileg kiemelkedő jelentőségű a császár és kíséretének akkori látogatása a nyugat-európai központokban, hiszen így szorosabb érzelmi kapcsolat jöhetett létre a kora reneszánsz idején a nyugati és a bizánci világ között. Manuél utazása azonban mégsem érte el célját: a császár csak bizonytalan ígéreteket kapott, amelyek aztán nem teljesültek. Rendkívül hosszan maradt távol országától, amelyet rivalísa VII. Jóannés kormányzott saját belátása szerint – egyre nagyobb függőségben a szultántól. Amikor összeszedte erejét, hogy hazatérjen, megállt Párizsban, és csaknem két évet tartózkodott ott, bár meg volt győződve ott-tartózkodásának eredménytelenségéről. Itt kapta meg a megváltó hírt, hogy Bajezid szultán uralmát az angorai csatában Timur mongoljai megdöntötték, és Bizánc megszabadult a török veszélytől.

Timur Dzsingisz kán óta a mongolok legnagyobb uralkodója és a világtörténelem egyik legnagyobb hódítója. Egy kis török turkesztáni nemzetség oldalági sarjaként azt a célt tűzte maga elé, hogy helyreállítja Dzsingisz kán óriási világbirodalmát,²³⁷ és ezt a célt hosszú véres harcban meg is valósította. Miután hatalmába vonta Közép-Ázsiát, Dél-Oroszországban pedig az Aranyhordát, 1398-ban nagy hadjáratot indított Indiába, átvonult Perzsián, Mezopotámián és Szírián, és végül Kis-Ázsiában megtámadta az oszmán birodalmat. Hadjáratait a legborzalmasabb pusztítások kísérték. Azok a helységek, ahol csapatai átvonultak, élettelen pusztává váltak: „Ott nem lehetett hallani egyetlen kutyaugatást, sem a háziállatok hangját, sem pedig egy gyermek sírását.”²³⁸

Ez a fékezhetetlen hódítási vágy döntötte most meg Bajezid szultán hatalmát. Az angorai döntő ütközetben 1402. július 28-án kemény és hosszú csatában Timur szétverte az oszmán sereget.²³⁹ A nagy szultán a győztes kezébe került, aki mongol fogásban fejezte be életét. Timur azonban már 1403-ban elhagyta Kis-Ázsia vidékét, és két évvel később egy kínai hadjárat során meg is halt a népek agg ura.²⁴⁰ Ám e rövid és erőteljes beavatkozás következményei Elő-Ázsia sorsában fontos szerepet játszottak: megsemmisítette az oszmánok hatalmát, és ezzel egy fél évszázaddal meghosszabbította a Bizánci Birodalom életét.

A vereséget szenvedett Oszmán Birodalomban súlyos belső villongások törtek ki.²⁴¹ Bizánc azonban ezt a lélegztvételt, amit az Oszmán Birodalom szétesése tett lehetővé, nem tudta teljes egészében kihasználni, hiszen a belsőleg legyengült birodalom a regenerációra már képtelen volt. A keleti részen teljesen megváltozott a helyzet, és ez Bizánc számára is nagy megkönnyebbülést okozott. Bajezid legidősebb fia, Szulejmán, aki az európai részen telepedett le, és harcban állt azokkal a testvéreivel, akik Kis-Ázsiában uralkodtak, 1403-ban szerződést kötött Bizánccal, Lazarević István szerb despotésszal²⁴² és a tengeri hatalmakkal: Velencével, Genovával és Rhodos szigetével.²⁴³ Bizánc lerázta magáról a vazallusi kötelezettséget, és beszüntette a törököknek fizetendő adókat. A távoli vidékekkel együtt Thessalonikét és az Athós-heggyel együtt Chalkidikét, a távoli Skiathos–Skopelos–Skyros-szigetcsoporthoz, valamint jókora tengerparti sávot is visszakapott a Fekete- és a Márvány-tenger partján.²⁴⁴

Azonban mindennek az volt a hátulütője, hogy a Szulejmánnal kötött szerződés értelmében a bizánciaknak erőteljesen be kellett kapcsolódniuk török trónjelöltek belső harcaiba, mint ahogy a szerb fejedelmek sem tudták magukat távol tartani ettől a küzdelemtől, amely a délkeleti vidék fejlődését részben meghatározta. Szulejmán bukása, amelyet változatos küzdelem után testvére, Musza idézett elő, újabb krízissel fenyegette a császári birodalmat, hiszen Musza kegyetlen bosszút állt Szulejmán szövetségesein, és ez a bosszú rögtön Konstantinápoly körülfűrésével kezdődött. A testvérek közötti harcban a végső győzelmet mégis Mehmed érte el – akit Manuél császár és Lazarević István despotés is támogatott – és 1413-ban Muszán felülkerekedett, és szultánként megkezdte uralkodását az Oszmán Birodalomban. Ezzel végetért a polgárháború, az Oszmán Birodalomban áthidalták a legsúlyosabb válságot, és megteremtődtek az oszmánok újabb felemelkedésének feltételei. I. Mehmed szultán (1413–1421), aki erejét főleg birodalma belső konszolidációjára és hatalma megszilárdítására fordította Kis-Ázsiában, egyetértésre jutott a bizánci császárral. Kormányzása időtartama alatt a bizánci–oszmán viszony lényegében érintetlen maradt.

Az új szultánnak a béke iránti készségében olyan szilárdan hittek Bizáncban, hogy II. Manuél trónra kerülését követően nemsokára el is hagyta a fővárost: hosszabb időn át tartózkodott Thessalonikében, aztán 1415 tavaszán elutazott a Peloponnészoszi-félszigetre is. Míg a külső nyomás csökkenése ellenére a bizánci központban lassú sorvadás volt megfigyelhető, addig Mistrában pezsgett az élet. Ekkor keletkezett itt Geórgios Gemistos Pléthón humanista utópiája, aki a hellénizmus újjászületését remélte Görögország déli részén, és a platóni Politheia mintájára új államrend

ideális képét vázolta fel. Memoárjaiban, amelyeket a császárnak és a mistrái despotésnek adott át, az újplatonikus államfilozófus gyakorlati tanácsokat is osztogatott az államrendszer leegyszerűsítéséhez és egy hazai védelmi erő kialakításához, amelynek a zsoldossereget kellett volna pótolnia.²⁴⁵ Itt, a bizánci Peloponnészoszon mutatkozott meg a hellénizmus életerejé és igénye új állam képződésére a Bizánci Birodalom összeomlásának előestéjén. Morea – mint a görögség kapuja – itt nemcsak megtartotta a pozícióját, hanem úgy tűnt, hogy azt meg is tudja erősíteni. Ennek az értékes földrésznek a védelmére a császár a korinthusi Isthmoson erős falat, az ún. Hexamiliont állíttatta fel. Manuél császárnak a Peloponnészoszon való tartózkodása nem maradt hatástalan az ország belső viszonyainak alakulására sem, hiszen a helybeli arisztokrácia széttartó törekvéseivel szemben hozzájárult az uralkodói tekintély emeléséhez. A császárt, aki 1416-ban elhagyta a Peloponnészoszt, legidősebb fia, Jóannés váltotta fel, aki ezt követően nemsokára hasonlóképpen Thessalonikén át Moreába ment, hogy öccsének, II. Theodóros despotésnek segítségére legyen az országgrész kormányzásában.²⁴⁶ Jóannés parancsára elkezdődött a bizánci csapatok győzedelmes előrenyomulása a latin Achaia ellen. Centurione Zaccaria fejedelme elvesztette birtokainak legnagyobb részét, és csak Velence beavatkozása napolta el uralma végérvényes összeomlását.²⁴⁷

Az a lélegzetvételnyi szünet, amit a sors ajándékozott Bizáncnak, I. Mehmed szultán halálával és fia, II. Murád (1421–1451) szultán trónra lépésével végződött. Az oszmán hatalom ereje helyreállt. Az új szultán ismét átvette Bajezid agresszív politikáját. Megint eljutottak ahhoz a ponthoz, amely az angorai csata előtti időkben. Hasztalan próbálta az 1421. január 19-én társcsászárrá koronázott Jóannés²⁴⁸ II. Murád ellen Musztafát kijátszani, aki győzelmének esetére a bizánciaknak a legcsalogatóbb ígéreteket tette.²⁴⁹ Bizánc vesztett, és csak magára vonta az oszmánok uralkodójának a haragját. II. Murád ugyanis legyőzte a trónkövetelőt, és ezt követően fiatalos türelmetlenséggel Konstantinápoly ellen vonult. 1422. június 8-án kezdődött a város szabályos bekerítése és ostroma. Az erődítmény szilárdsága még egyszer és utoljára megmentette a bizánci fővárost, és amikor Murád ellen trónkövetelőként fiatalabb testvére, Musztafa lépett elő, a szultán igyekezett a trónviszályt megoldani. A döntő csapás csak harminc évvel később következhetett be, de az 1422. évi konstantinápolyi viharral a Bizánci Birodalom haláltusája kezdődött el.

1423 tavaszán a törökök ismét behatoltak Görögország déli részébe. A Manuél által komoly ráfordítással emelt Hexamilion-falat Isthmosnál lerombolták, és egész Moreát feldúlták. Végül aztán a császári kormánynak sikerült II. Murád szultánnal békeszerződést kötni, miközben Bizánc ismét adófizetésre kötelezte magát (1424). Így esett vissza abba a vazallusi viszonyba, amelytől az angorai csata egy időre felmentette. A birodalom képtelen volt megszabadulni ettől a függőségtől, amely egészen bukásáig fennállt. Nemsokára Thessaloniké sorsa is megpecsételődött. A törökök által szorongatott és éhínséggel küszködő városban Manuél harmadik fia, Andronikos despotés kormányzott. A helyzet annyira kilátástalan és a szorongattatás oly nagy volt, hogy 1423 nyarán átadta a várost a velenceieknek. A tengeri köztársaság kötelezte magát arra, hogy tiszteletben tartja a polgárok jogait és szokásait, és

átvette a város védelmét és élelmisszerrel való ellátását.²⁵⁰ Ahogy másként nem is lehetett várni, ez az egyezmény felkeltette az oszmánok uralkodójának a felháborodását, aki a várost már biztos zsákmányának tekintette. Bár a velenceiek próbáltak vele megegyezni, javaslataik pedig évről évre – a növekvő török kényszer és a városban egyre nagyobb éhínség ellenére – egyre nagyvonalúbbak lettek: először csak vonakodva fogadták el az évi 100 ezer aspra összeget, amelyet a bizánci despotés fizetett az oszmánoknak, a további tárgyalások során azonban az összeg 150 ezerre, majd végül pedig 300 ezer asprára növekedett.²⁵¹ Az újabb fizetések és tárgyalások azonban hiábavalók maradtak, és mindössze hétéves rövid uralom után a velenceiek elvesztették a várost. II. Murád szultán személyesen, nagy haderő élén jelent meg a falaknál, és rövid ostrom után 1430. március 29-én elfoglalta a várost.

II. Manuél már fiának társcsászárrá koronázása óta távol tartotta magát a kormányzástól. Lelkileg és testileg megtörve Máté szerzetesként halt meg az agg uralkodó 1425. július 21-én. A „rómaiak basileiusaként és autokratóraként” VIII. Jóannés (1425–1448) uralkodott Konstantinápolyban és annak környékén. A Bizánci Birodalom megmaradt töredékét a Márvány-tengernél és a Peloponnészoszon önálló uralkodóként testvérei kormányozták. Gazdaságilag és pénzügyileg a szétdarabolt és elerőtlenedett császárság romokban hevert. Már II. Manuél uralkodása alatt is nagyon ritkán vertek aranypénzeket, VIII. Jóannés idején azonban ez teljesen megszűnt, és gyakorlatilag az ezüst pénznemre tértek át.²⁵²

Ekkorra Bizáncnak már csak Morea maradt meg, ahol a császár három testvére: Theodóros, Kónstantinos és Thómas uralkodott. A pusztító 1423. évi török betörés által is töretlenül vezette győztes harcait a bizánci Morea a szomszédos latin kisállamokkal szemben. Carlo Tocco, aki 1427-ben egy tengeri csatában vereséget szenvedett a bizánciaktól, új politikához folyamodott: egyik unokahúgának a kezével hozományként átadta Kónstantinos despotésnek a Peloponnészoszon megmaradt és még birtokában levő területeket (1428). Hosszas ostrom után pedig 1430 tavaszán Kónstantinos bevonult Patrasba, két évvel később pedig a latin Achaia fejedelemség is összeomlott.²⁵³ Délnyugaton Korón és Modon, keleten pedig Nauplia és Argos velencei kolóniák kivételével az egész Peloponnészosz-félsziget görög uralom alatt állt. A görögök és a frankok közötti harc, amely itt VIII. Michaél napjaiban kezdődött el, és azóta szinte megszakítás nélkül tartott, a török hódítás előestéjén fejeződött be a görögök győzelmével. A sikerben a legfőbb érdem a fiatal Kónstantinosé, aki két évtizeddel később Bizánc utolsó császáráként a Konstantinápolyért vívott harcban esett el. Manuél idején még élesebben mutatkozott meg az ellentét a haldokló bizánci központi hatalom és a terjeszkedni kívánó délgörög provincia között.

A törököktől erősen szorongatott VIII. Jóannés császár kétségbeesésében úgy határozott, hogy még egyszer uniós tárgyalásokat kezd, és az egyháznak Róma előtti meghódolása árán megkapja az oly sokszor ígért nyugati segítséget a törökkel szemben. Az addigi tapasztalatok mindenesetre kevésbé voltak bátorítóak. Ahányszor sor került Bizánc és Róma között az egyezkedő tárgyalásokra, azok egy helyben topogtak: kölcsönös illúziók és önámítások vetettek véget a reményeknek. A bizánci kormányzat Rómától várta törököktől való megmentését, és ezért belement az egyház-

egyesítésbe, amelyet egyáltalán nem lehetett végrehajtani a bizánci nép ellenállása miatt. Róma pedig első feltételként fennhatóságának elismerését követelte, és ezért ígért segítséget a török ellen, pedig azt Keleten a római katolikus hatalmaknak is csak nagyon korlátozott mértékben nyújtott. Manuél császár minden tapasztalatával az egyházuniós tárgyalások felé fordult, ugyanakkor azt szelíd szkepticizmussal szemlélte; halálos ágyán már kifejezetten óvott a hiú reményektől: mégsem lehetséges az egység a rómaiak és a görögök között, sőt az egyesülési kísérletek következtében tovább mélyült a szakadás.²⁵⁴ De bármilyen erős is volt általánosságban a bizánci ellenszenv az unióval szemben, mégis voltak Konstantinápolyban más befolyásos unióbarát körök, akik a nehéz órákban a megmenekülést csak a Rómától vártak, és ezeknek az élére most VIII. Jóannés állt. Konstantinápoly 1422. évi ostroma után már trónvárományosként a nyugati uralkodókhoz utazott, hogy segítséget kérjen. 1431-től pedig újabb tárgyalások indultak, amelyeken az egyházunió megvalósítását tűzték ki célul. II. Jenő pápa és a baseli zsinat közti ellentét miatt azonban a tanácskozások elhúzódtak. Végül megegyeztek egy itáliai zsinat összehívásában, amelyen a császárnak személyesen részt kell vennie. Távollétének idejére testvérét, Kónstantinos régenst hívta Konstantinápolyba, amelynek következtében a császár Moreában kormányzó testvérei között kirobbant eredménytelen vitában is nyugalom állt be.

1437. november 24-én VIII. Jóannés elhagyta a fővárost, és – atyjához hasonlóan, aki majdnem negyven éve és nagyatyjához hasonlóan, aki hetven éve ugyanezt az utat tette meg – Nyugat felé vette útját, nem csupán azért, hogy segítséget kérjen, mint Manuél, hanem azért is, hogy V. Jóannés példájára áttérjen a római hitre, és ezen felül népét és a görög klérust is elvezesse az egyház egységébe. Testvérének, Démétriosnak, Jóséph pátriárkának, több metropolitának és számos püspöknek és apátnak a kíséretében érte el 1438 tavaszán Ferrarát, ahol a zsinat április 9-én nyílt meg. Bár a görögök kényszerhelyezete miatt a döntés már megtörtént, a viták még sokáig eltartottak Ferrarában, majd pedig Firenzében.²⁵⁵ Aztán megint heves viták alakultak ki, különösen annak az elkeseredett ellenállásnak a következtében, melyet az ephesosi metropolita, Markos Eugenikos tanúsított a római egyház képviselőivel és az egyházunió bizánci híveivel szemben. Csak 1439. július 6-án hirdette ki az uniót a firenzei katedrálisban²⁵⁶ Juliano Caesarini bíboros és Bessarión nikaiai érsek latin és görög nyelven. Mindenesetre a pápai primátust igazán homályos megfogalmazásba rejtették, és a görögök megtarthatták rítusukat, más vitás kérdéseket pedig a római egyház szellemében döntöttek el.

Úgy tűnt, hogy az uniós gondolat nagyobb győzelmet aratott, mint a lyoni szinódus idején, hiszen ezúttal a császár személyesen jelent meg a zsinaton, és vele a bizánci egyház legmagasabb képviselői is elfogadták a római hitet. Valójában azonban a firenzei határozattal még semmit sem értek el. Igaznak bizonyult az a kijelentés, hogy az egyházuniós határozatok még inkább hozzájárultak a szakadás kiéleződéséhez. A bizánci nép fanatikus szenvedéllyel szegült szembe a ferrarai és firenzei megállapodásokkal, és míg az egyházi unió híveinek minden intése hatástalan maradt, addig Markos Eugenikos tüzes prédikációi mindenütt a legerősebb visszhangra találtak. A firenzei uniónak még akkora életereje sem volt, mint a lyoninak, hiszen

egykor a Palaiologos-dinasztia ősatya sem tudta akaratát sokkal erősebben rákényszeríteni az ellenállásra, mint VIII. Jóannész. Másrészt pedig az 1274. évi uniónak – melynek feladata az volt, hogy megvédje Bizáncot a nyugati hódítás veszélyétől – volt valami csekély politikai sikere, az 1439. évi egyházunió – amelynek Bizáncot a törökök hódító karmaiból kellett volna kimentenie – ezzel egyáltalán nem dicsekedhetett.

Ahelyett, hogy segítséget hoztak volna a külső ellenséggel szemben, az egyházunió Bizáncot belső harcokba sodorta: ellenségeskedést és testvéri gyűlöletet eredményezett a bizánci lakosságban és Bizánc határain túl. A szláv világban a birodalmat pedig még maradék tekintélyétől is megfosztotta. A bizánci nyomorúságos körülményektől nagyon messze álló Moszkvai Birodalom is, amelyet maguk a bizánciak neveltek a Róma elleni gyűlöletre, érthetetlen árulást látott a császár és a konstantinápolyi pátriárka római hitre való áttérésében. Az oroszországi metropolitává kinevezett görög Isidórost, az uniós párt egyik kiemelkedő képviselőjét Firenzéből való hazatérése után II. Vasilij nagyfejedelem lemondatta, és börtönbe vetette. Ettől kezdődően Oroszország saját maga választotta metropolitáit. Elfordult a szakadár Bizánctól, amely az igaz hit elárulása következtében eljátszotta jogát az orthodox világ vezetésére, miközben Rómában semmit sem sikerült elérnie. Nyugatról ugyanúgy elmaradtak a remélt felmentő seregek, mint ahogy Konstantinápolyban az egyházi unió végrehajtása. A római katolikus és a görög orthodox egyház úgy állt most egymással szemben, mint korábban. S míg a bizánci nép tántoríthatatlanul kitartott hite mellett, az egyházunió legjelentősebb képviselői úgy léptek át következetesen Rómához, hogy a görög uniós párt vezetője, a tudós Bessarión²⁵⁷ és az orosz börtönből megszökött Isidóros a római egyház bíborosai lettek. Anélkül, hogy egyetlen pozitív politikai eredményt összehoztak volna, a ferrarai és firenzei tárgyalások kiváltották II. Murád szultán gyanúját, és VIII. Jóannész császárnak most a szultánt kellett megnyugtatnia arról – miközben megpróbálta tisztára mosni magát –, hogy ezeknek a tárgyalásoknak kizárólagosan vallási céljai voltak.

Az Oszmán Birodalom számára válságos idők a másik oldalon következtek: mint ahogy Bajezid szultán uralkodása alatt, úgy most is harcba sodorták Magyarországot a törökök előretörései a Balkánon. A legendás hírű erdélyi vajda, Hunyadi János fényes győzelmet aratott a törökök felett Szerbiában és a Havasalföldön, amelyek csodálatot váltottak ki és új reményeket ébresztettek. A pápa a keresztény népeket keresztes hadjáratra szólította fel, és nemsokára Magyarország déli részén mintegy 25 ezer fős tarka haderő jelent meg, amelyet III. Ulászló király, a fiatal Jagello vezett, aki személyében egyesítette a magyar és a lengyel koronát, és akit Hunyadi és az országából előzőtt szerb despota, Branković György támogatott. 1443. október elején²⁵⁸ – míg Murád Kis-Ázsiában harcolt Karamania emírével – a keresztes sereg Semendriánál (Smederevo) átkelt a Dunán. Gyorsan áthatolt a szerb országrészeken, ahol Hunyadi, aki az előhadat vezette, megsemmisítő győzelmet aratott Nis mellett Rumélia török helytartójának hadereje felett. Akadálytalanul vonult be a keresztes sereg Bulgáriába, és elfoglalta Szófiát is, hogy innen aztán Thrakiába nyomuljon előre. Itt azonban erős török ellenállásba ütközött, és a kemény téli hideg

visszatérésre kényszerítette a keresztény sereget. Még visszavonulásuk során azonban 1444 első napjaiban az oszmánokra újabb csapást mértek a Ništől délkeletre levő Kunovica hegyei között.

Mintha fordult volna a kocka. Az eddig szinte mindig győztes oszmánok most védekező állásba kényszerültek, és pedig több oldalról is. Albániában, ahol már évek óta dúlt a felkelés, megjelent a merész Szkander bég (Kastrioti György), és vezetése alatt kibontakozott a szabadságmozgalom. Hosszú időn át (1443–1468) „Albánia kapitányaként” vezette az oszmán túlerővel szemben a heroikus harcot, amely kivívta a kereszténység csodálatát.²⁵⁹ Görögország déli részéből Kónstantinos despotés indított ellentámadást. A Márvány-tenger melletti apanázsát Moreában Theodóroséval cserélte fel, és 1443 óta a Peloponnészosz egész területe felett uralkodott Mistra központtal, míg Thómas megtartotta a maga ősi, kevésbé fontos övezetét. Első tette az volt, hogy helyreállította Isthmosnál azt a Hexamilion-falat, amelyet a törökök 1423-ban romboltak le. Ezután tört be Görögország középső részébe, és elfoglalta Athént és Thébait. II. Acciajouli Nerio hercegnek, aki eddig a törökök adófizetője volt, el kellett ismernie a mistrai despotés hűbéri jogait, és adófizetésre kötelezte magát.²⁶⁰

A megváltozott helyzetben II. Murád szultán kiegyezésre törekedett ellenfeleivel. 1444 júniusában Adrianopolisban fogadta Ulászló király, Branković György és Hunyadi János képviselőit, és tízévi fegyverszünetet kötött velük. A szerb despotés visszakapta országát, míg Havasalföld töröktől való függése lazább lett. A szultán, aki a megállapodásokat követően esküt téve Kis-Ázsiába vonult, meghatalmazottját Ulászló királyhoz Magyarországra küldte a megállapodás ratifikálása céljából. A király július végén írta alá a szerződést, és Szegeden esküvel ígérte meg annak megtartását. A megállapodás kétségtelenül a török hatalom bizonyos korlátozását eredményezte a Balkánon, és a keresztényeknek 10 év fegyverszünetet biztosított. Ennek ellenére a keresztény táborban, nevezetesen pedig a római kúriában csalódást okozott, amely a legutóbbi sikerektől áthatva és a Velence által megígért flotta segítségben bízva a törökök Európából való teljes kiűzésében reménykedett, és a szerencsésen megkezdett harcok tovább folytatására ösztönzött. Julianó Cesarini bíboros felmentette a habozó fiatal királyt nemrég tett esküje alól, és már szeptemberben ismét elindult a keresztény sereg. Bár erői most erősen megcsappantak, és hiányzott a szerb segítség is, hiszen Branković György a tárgyalásokon elért eredményekkel megelégedve távol tartotta magát a vállalkozástól. A velencei segítségben bízva a sereg a Fekete-tenger felé vette útját, és fáradtságos menetelés után érte el a bolgár tengerpartot. A velencei flotta, amelyhez Dubrovnikból még két gálya is csatlakozott,²⁶¹ azonban nem tudta megakadályozni a Kis-Ázsiából érkező csapatok idevonulását. II. Murád szultán erős sereg élén odasietett, és 1444. november 10-én Várnánál komoly csata kezdődött, amely gyorsan véget vetett a keresztények büszke reményeinek. A kemény és változó kimenetelű csata után a keresztény hadsereget megsemmisítették. Ulászló király elesett a harcban, és Cesarini bíboros, a sikertelen keresztes hadjárat tulajdonképpeni elindítója is életével fizetett.²⁶² A keresztények veresége következményekben még súlyosabb volt, mint Nikápolynál, hiszen ezzel az általános felszabadító akciónak a török hódítás elleni utolsó kísérlete is megghiúsult. Még mélyebb lett a keresztény

táborban a bátortalanság és az elkedvetlenedés, mint akkoriban. A szerencsétlen konstantinápolyi császár a győztes szultánnak jókívánságokat és tisztelete jeléül ajándékokat küldött.

Ezzel szemben Kónstantinos a várnai katasztrófa után tovább folytatta hadjáratait Görögországban. Megint megjelent Boiótiában, és uralmát kiterjesztette Phókison és Görögország további részein át egészen Pindosig. Úgy tűnt, hogy az utolsó órában ősi földön új görög birodalom keletkezett a halódó Bizánci Birodalom örököseként. De nemsokára a bátor despotést is elérte a várnai győztes bosszúja. II. Murád szultán 1446-ban nagy haderővel betört Görögországba, és gyorsan átvonult a középső részén elterülő államokon. Csak a Hexamilion-falnál tudott a bizánci despotés valami ellenállást tanúsítani, de a török ágyúk tüze szétrombolta ezt az akadályt is: 1448. december 10-én a törökök lerombolták a Hexamilion-falat, és a küzdelem eldőlt. A törökök betörték Moreába, pusztasággá tették a bizánci városokat és falvakat, és több mint 60 ezer foglyot vittek magukkal.²⁶³ Adófizetési kötelezettség ellenében a bizánci despotésnek mégis békét kínáltak, mert a szultánnak még Szkander bég és Hunyadi ellen is harcolnia kellett. A várnai csata utóöngéjeként II. Murád szultán és Hunyadi 1448 októberében Kosovo Poljén megütközött. Itt, ahol egykor Szerbia sorsa megpecsételődött, a kemény, második rigómezei csatában Hunyadi alulmaradt az oszmán túlerővel szemben. Szkander bég az albán hegyekben még tartotta magát, és még sok éven át legyőzhetetlen maradt.

Eközben görögországi restaurációs törekvésének megghiúsulása után nemsokára meghívták Kónstantinos despotést a konstantinápolyi trónra. 1448. október 31-én ugyanis VIII. Jóannés császár gyermektelenül halt meg, és mivel röviddel előtte Theodóros is meghalt, a császári trónon a bátor Kónstantinos Dragas despotés követte őt. Így nevezték őt születésétől Helené édesanyja után, aki Makedónia keleti részéből, a Dragas szerb fejedelmi nemzetségből származott.²⁶⁴ 1449. január 6-án koronázták császárrá, de Kónstantinos csak két hónappal később lépett be a fővárosba. Moreán Thómas és Démétrios osztozott meg, Démétrios ismételten török segítséggel törekedett a császári trónra. Moreában súlyos ellentétbe került testvérével, ezért mindig is a török segítségre épített.

Sem az utolsó bizánci császár bátorsága, sem pedig államférfiúi energiája nem tudta megmenteni a birodalmat a biztos pusztulástól. Amikor 1451 februárjában II. Murád szultán halála után fia, II. Mehmed lépett a trónra, ütött a Bizánci Birodalom utolsó órája. A bizánci Konstantinápoly az Oszmán Birodalom szívében feküdt, elválasztva az oszmánok ázsiai és európai területeit. A fiatal szultán legfontosabb célja ennek az idegen testnek a megszüntetése volt, hogy a megszülető Oszmán Birodalom számára Konstantinápoly szilárd állami centrum lehessen. Szívós energiával és nagy körültekintéssel készítette elő a császárváros meghódítását, amellyel valójában csak elődei művét fejezte be. Az oszmánok szándékairól a bizánci udvarnak semmilyen kétsége sem lehetett, miután a szultán a császárváros közvetlen közelében a Bosporos szorosban erős erődítményt (Rumeli Hisszar) emeltetett.

Ahogy testvére, úgy XI. Kónstantinos császár is minden reményét a Nyugat segítségébe vetette. Ezek a remények azonban hiábavalóak voltak, más lehetőségek pedig

egyáltalán nem mutatkoztak. Így próbálta újjáéleszteni a végső órában a meghíusult uniós művet. Amikor pápai legátusként Isiodóros bíboros, az egykori oroszországi metropolita 1452. december 12-én – öt hónappal a császárváros meghódítása előtt – Konstantinápolyba érkezett, a Hagia Sophiában az uniót hirdette, és római szertartás szerint misét mutatott be. Hihetetlen mértékű nyugtalanság lett úrrá a bizánci népen, amely még a legnagyobb nyomorban is sokkal inkább ragaszkodott ősi hitéhez, mint azelőtt, és vallásos érzéseinek megsértésére szenvedélyesebben reagált, mint bármikor. A kétségbeesés és a latinok elleni kibékíthetetlen gyűlölet hangulatát lapidáris szavakkal írja le a császár egyik magas rangú hivatalnok: „Inkább szeretnék a városban török turbánt látni, mint latin mitrát”²⁶⁵ Minél kézzelfoghatóbb közelségbe került az összeomlás órája, annál erősebbé vált Bizáncban az a vélemény, amely a törökökkel való kibékülést segítette, és kisebb rossznak tűnt az oszmán, mint a római uralom.

Konstantinápoly számára a nyugati segítség minden bizonnyal nem csupán a bizánci lakosság egyházunióval való szembenállása következtében maradt el. A nyugati hatalmak egymásnak ellentmondó érdekei eleve kizárták a hatékony segítséget Bizánc számára. V. Alfonz Nápoly és Aragónia királya, aki akkoriban a Földközi-tengeren a leghatalmasabb fejedelem volt, a Bizánci Császárság utolsó napjaiban azt a politikát követte, amelyet dél-itáliai normann, német és francia ősei is követtek már Bizánccal szemben. Konstantinápolyban egy új latin császárság megalapításán fáradozott, és ennek a birodalomnak a császári koronája után vágyódott. Azokat a mindenesetre nagyon szerény eszközöket, amelyeket V. Miklós pápa (1447–1455) Konstantinápolynak a törökök elleni védelmére fordítani szándékozott, elnyelte a nápolyi király hódító törekvése, akinek szünet nélküli anyagi követeléseit Rómában minden ellenkezés nélkül kielégítették.²⁶⁶ Ha a Nyugat aktívan beavatkozott volna Bizánc sorsába, akkor annak mindenesetre nem a Bizánci Birodalom megmentése lett volna a célja. Keleten egy új latin uralom megalapítására most hiányoztak a feltételek. Volt ugyan olyan időszak, amikor találgathatták, hogy Bizánc a törökök vagy a latinok kezére jut-e. Az utóbbi évtizedekben bekövetkezett fejlemények alapján ez a kérdés eldöntöttnek látszott, és ebbe a döntésbe maga Bizánc szólhatott bele a legkevésbé.

Azok a nagy események, amelyek sorsát kijelölték, hatókörén kívül és hatása nélkül játszódtak le, hiszen Bizánc már régóta más hatalmak, politikai mesterkedések és fondorlatok tárgya volt. Belsőleg kimerülve és megbénulva városállammá zsugorodott, és most a törökök karmaiba került.

1453. április első napjaiban II. Mehmed szultán óriási hadsereget gyűjtött össze a város falainál.²⁶⁷ Vele szemben a bizánci oldalon csak 5000 görög és mintegy 2000 idegen várvédő állt. A külföldi harcosok legfőbb részét 700 genovai képezte, akik Guistiniani parancsára a bizánciak legnagyobb örömeire röviddel a város ostroma előtt érkeztek két gályán Konstantinápolyba. Nem tévedünk, ha feltételezzük azt, hogy a hódító hadereje tízszer nagyobb volt, mint a védőké. Ami Konstantinápoly erősségét jelentette, az nem a még legendás, de számát tekintve teljesen elégtelen védősereg volt, hanem a város egyedülálló helyzete és falainak erőssége, amelynek fenntartásáért mind VIII. Jóannés, mind pedig XI. Kónstantinos oly sokat tett.

A kedvező stratégiai helyzet és a városfalak erőssége Bizáncot már gyakran megmentették, mindenesetre ez szoros kapcsolatban állt a bizánciak haditechnikai fölényével. Most azonban a törökök voltak műszaki fölényben. Mehmed óriási hadi előkészületeket tett, elsősorban Nyugatról hozott mesterek segítségével erős tűzérseget képzett ki. Eddig nem látott mértékben kezdtek hozzá a törökök a város ostromához, és bevetették az új fegyvereket – egy görög kortárs szavai szerint „az ágyúk döntöttek el mindent”.²⁶⁸ Azok a kis ágyúk, amelyekkel Konstantinápolyban rendelkeztek, nem tudták elérni a nagy török lövegeket.

Április 7-én kezdődött el a tulajdonképpeni ostrom. A rohamok mindenekelőtt a szárazföldi oldalon fekvő városkapuk ellen irányultak, különösen pedig a Pemptonkapu ellen, amelyben a törökök a bizánci erődítmény vonalának leggyengébb részét ismerték fel. Az Aranyszarv-öblöt erős lánc zárta le, melyet minden erőfeszítésük ellenére sem sikerült a törököknek szétfeszíteni. Egy ilyen kísérletben aztán április 20-án tengeri csata kezdődött, amelyben a császári flotta győzedelmeskedett. A győzelem Konstantinápolyban lelkesedést váltott ki, és bátorságot öntött a védőkbe, a körbezárt városnak azonban semmi könnyebbséget sem hozott. II. Mehmed április 22-én aztán több hajót hozatott az Aranyszarv-öbölbe, és bombázni kezdte a várost a szárazföldről, valamint az Aranyszarv-öbölből. A kis védősereg halált megvető bátorsággal védekezett. A férfias elszántság példájával maga a császár járt elől harcosai élén. Posztján végsőkéig kitartott, mint aki elhatározta, hogy haláláig kitart.²⁶⁹ Visszavertek több nagy rohamot, az ellenség önbizalma kezdett szertefoszlan, de az ostromlott városfalakon a több hét óta tartó ostrom után rések mutatkoztak. Elérkezett a végső pillanat.

Május 29-én II. Mehmed szultán általános támadást hirdetett. Az ostrom előestéjén, míg a szultán előkészítette csapatait a végső harcra, a keresztények, a görögök és a latinok a Hagia Sophiában megtartották az utolsó istentiszteletet. A megszentelt óra után a harcosok visszatértek állásaikra, és a császár késő este, egészen éjszakáig végiglátogatta a védelmi vonalakat. A reggel első órájában aztán elkezdődött az ostrom, amelyben a várost minden oldalról egyszerre támadták. A hőiesen küzdő védők hosszú időn át állták az ostromot, és visszaverték a támadásokat. Ekkor vetette be a szultán a legfőbb tartalékait, a janicsárokat, és az oszmán hadsereg ezen elit csoportjának elhúzódozó harc után mégis sikerült feljutnia a falakra. A döntő pillanatban súlyosan megsebesült Giustiniani, aki a császár oldalán küzdött. A védelemből való kiválása zavart keltett a védők soraiban, és ez siettette a törökök benyomulását. Nemsokára kezükbe került a város. XI. Konstantin az utolsó óráig küzdött, és hősi halált halt. Három nap és három éjjel tartott a fosztogatás, amelyet a szultán a végső támadásra való felkészítés előestéjén engedélyezett katonáinak, hogy feltűzelje szunnyadó bátorságukat. Felbecsülhetetlen értékű javak, műemlékek, értékes kéziratok, szentképek és templomi kegytárgyak semmisültek meg. II. Mehmed szultán ünnepélyesen vonult be a meghódított városba. Konstantinápoly az oszmán birodalom fővárosa lett. A Bizánci Birodalom megszűnt létezni.

Bosporosnál a császári város megalapításával Nagy Kónstantin által kezdődött a bizánci császárság, és az utolsó Kónstantinos uralkodása alatt bekövetkezett bukása-

val szállt a sírba. Mindenesetre a délgörög Morea és a Trapezunti Császárság még néhány évvel túlélte Konstantinápoly bukását. Ezek leigázása azonban már nem okozott problémát a törököknek. Konstantinápoly meghódítása hidat vert az oszmán-törökök által meghódított kis-ázsiai és európai területek között, helyreállította az Oszmán Birodalom egységét, és új lendületet adott hódító erejének. Gyorsan magába szívta a hatalmas török birodalom a görög, majd a latin és szláv területek maradvékát is a Balkánon. 1456-ban Athén is az oszmánok kezére került, és a Parthenón, amely egy évezred óta a Szent Szűz temploma volt, most török mecsetté lett. 1460-ban a bizánci Morea fejezte be létét. Thómas Itáliába menekült, míg a latinok ellensége, Démétrios a szultán udvarába ment. 1461-ben a Trapezunti Császárság is elesett,²⁷⁰ és ezzel az egész görög föld is török uralom alá került. A szerb despotés birodalma már 1459-ben, a boszniai királyság 1463-ban esett el, és egészen az Adriai-tengerig más szláv államok és az albánok is a török hatalmába kerültek. Ismét született egy birodalom, amely Mezopotámiától egészen az Adria-tengerig terjedt, és Konstantinápolyban volt természetes központja: a török birodalom, amely Bizánc romjain emelkedett fel, és amely az ősi bizánci országokat még egyszer több évszázadra egy állam keretébe volt képes összefogni.

Bizánc 1453-ban elbukott, szellemi és politikai hagyományai azonban tovább éltek és tovább hatottak mind az ősi bizánci talajon, mind pedig a birodalom egykori határain túl is, megtermékenyítve az európai népek állami és kulturális életét. A maga sajátos görög jellegében a keresztény vallás mint Bizánc szellemi foglalatja és a római katolicizmus antitézise a legszentebb dolog maradt mind a görögök, mind pedig a dél- és keleti szláv népek számára. A török birodalom századaiban az orthodox hit a görögök és a dél-szlávok számára saját szellemi és népi sajátosságuk kifejeződése maradt, ez őrizte meg a Balkán népeit a török birodalomban való feloldódástól, és ezáltal lehetővé tette nemzeti-állami újjászületésüket. Az orthodoxia volt az a szellemi lobogó, amely alatt az orosz államok egysége megvalósult, és a Moszkvai Birodalom nagyhatalmi pozícióját megszerezte. A bizánci és a délszláv birodalmak bukását követően nemsokára Moszkva végérvényesen lerázta a tatár igát, és az orthodox hit egyetlen független hatalmaként természetes központja lett az orthodox világnak. III. Iván cár, az orosz területek felszabadítója és egyesítője feleségül vette Thómas Palaiologos leányát, az utolsó bizánci császár unokahúgát, átvette a bizánci kétfejű címersast, Moszkvában bizánci szokásokat vezettek be, és nemsokára Oroszországgé lett a vezető szerep a keresztény Keleten, amely korábban Bizáncot illette meg. Ha Konstantinápoly az új Róma volt, akkor Moszkva a „harmadik Róma”, Bizánc szellemi örököse. Hite, politikai eszméi és szellemi ideáljai századokon át éltek tovább az orosz cári birodalomban.

Ennél még nagyobb kisugárzó ereje volt a bizánci kultúrának, amely képes volt áthatni Keletet és Nyugatot. Ha a római és germán országokban a bizánci befolyás nem is volt olyan átfogó, mint a szláv országokban, Bizánc kulturálisan mégis megtermékenyítette a Nyugatot. A bizánci állam volt az az alap, amelyben a görög-római kultúra még századokon át tovább élt. Bizánc ezért volt ajándékozó, a Nyugatot pedig befogadó, nevezetesen a reneszánsz korban, amikor a másik kultúra iránti

vágy nagy erővel ragadta meg az emberiséget, és a nyugati világ Bizáncban olyan forrásra lelt, amelyből hozzá áramlottak az antik kultúra kincsei. Bizánc megőrizte az antik örökséget, és ezáltal világtörténeti küldetést töltött be. Megőrizte a pusztulástól a római jogot, a görög költészetet, filozófiát és tudományt, hogy aztán továbbadja a nagy örökséget a befogadására megért európai népeknek.

JEGYZETEK A VIII. RÉSZHEZ

1. Ehhez vö. A. Rubió i Lluch: Paquiemeres y Muntaner. *Sec. hist. arqueol. de l'Institut d'Estudis Catalans. Mémoires*, I (1927) 33 skk.
2. A születési év kérdéséhez vö. V. Grecu: *Bull. de l'Acad. Roumaine*, 27 (1946) 56 skk.
3. Niképhoros Grégoras életéről és írásairól lásd R. Guillard: *Essai sur Nicéphore Grégoras*. Paris, 1926.
4. Bezdeki: Nicephori Gregorae epistolae XC. *Ephemeris Dacoromana*, 2 (1925) 239–377.; R. Guillard: *Correspondance de Nicéphore Grégoras*. Paris, 1927, ahol Niképhoros Grégoras 161 ránk maradt levelének egy részét jelentették meg, és fordították franciára. Nagyobb részét azonban csak rövid tartalmi adatok alapján adták közre. Értékesek még Niképhoros Grégoras címzettjeivel kapcsolatos gondos feljegyzések (lásd a 291–389.). A szövegekkel és a fordításokkal azonban össze kell hasonlítani II. Grégoire: *Byz.* 3. 468 skk. helyreigazításait is.
5. J. Darkó kiadásában *Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes*. I–II. 1. és 2. Budapest, 1922, 1923 és 1927. A román fordítás: V. Grecu: *Laonic Chalcocondil: Expuneri istorice*, az Acad. Rep. Pop. Romine kiadásában, 1958. Vö. még K. Güterbock: *Laonikos Chalkokondyles. Zeitschr. f. Völkerrecht*, 4 (1910) 72 skk.; Darkó: *Zum Leben des Laonikos Chalkokondyles. BZ* 24 (1923) 29 skk.; *Neue Beiträge zur Biographie des Leonikos Chalkokondyles*, ib. 32 (1932) 2 skk.; W. Miller: *The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkondyles. Journ. of Hellenic Studies*, 42 (1922) 36 skk.; Δ. Καμπουρογλύ, *Οι Χαλκοκονδύλει*. Athen, 1926. 104–171.; A. Nimet: *Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokondyles*. Diss. Hamburg, 1933. További irodalom: Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I². 396 skk.
6. Kersztneve nem maradt fenn. Hogy őt – ahogy V. Grecu: *Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas. Méorial L. Petit* (1948) 128 skk. feltételezi – nagyapjához hasonlóan Michaélnak hívták, csak feltevés.
7. Új kritikai kiadása bevezetéssel és román fordítással: V. Grecu: *Ducas. Istoria turco-bizantina (1341–1462)*. Ed. Acad. Rep. Pop. Romine, 1958.
8. A névhez vö. V. Laurent: Σφραντζῆς és nem Φραντζῆς. *BZ* 44 (1951) (Dölger-Festschrift) 373 skk. és Sphrantzès à nouveau. *REB* 9 (1951) 170 skk.
9. Az első két könyv új kiadása: Papadopoulos: *Georgii Phrantzae Chronikon I*. Leipzig, (Teubner) 1935. Papadopoulos kifejtett nézete (vö. *Bulletin de l'Inst. Archéol. Bulgare*, 9. 177 skk.) szerint a nagy krónika (*Chron. Maius*), amelyet ő adott ki, nem Sphrantzéstől származik, hanem a – Migne: *P. G.* 156. 1025–1080 kiadott – rövid krónika (*Chron. Minus*) alapján, amely Sphrantzész eredeti műve, ezt Makarios Melissénos az 1573 és 1575 közötti

- években készítette. F. Dölger: *Otto Glauning-Festschrift* (1936) 29 skk. és *BZ* 37 (1937) 502 sk. szerint a Minus Sphrantzés naplója, amit ő maga egy történeti írássá (Maiusszá) bővített ki és dolgozott át, majd Makarios több betoldással meghamisította. Ezt a véleményt fogadja el Papadopoulos, Über „Maius” und „Minus” des Georgios Phrantzes. *BZ* 38 (1938) 323 skk. Vö. Dölger: ib. 489 skk. Ezzel szemben V. Grumel: *Échos d’Or*, 36 (1937) 88 sk. és H. Grégoire: *Byz.*, 12 (1937) 389 skk. azt a nézetet képviseli, hogy Sphrantzésnak sokkal inkább a Maius az eredeti munkája, és a Minus egy későbbi korban készített kivonat, ehhez a felfogáshoz hajlik Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I¹. 152. Időközben a Maius eredetiségét kétségbe vonó tézis crös támaszra talált R. J. Loenertz: La date de la lettre de Manuel Paléologue et l’inauthenticité du „Chronicon Maius” de Georges Phrantzes. *Échos d’Or*, 39 (1940) 91 skk. és különösen *Autour du Chronicon Maius attribué à Georges Phrantzes. Miscellanea G. Mercati*, III (1946) 273 skk. fontos vizsgálataiban, melyek szerint a Maius egy Makarios Melissénos által készített kompiláció a valódi Minusból, és emellett első-sorban Chalkokondylés művéből és a monemvasiai Dorotheos krónikájából. A bizonyítási eljárás igen súlyos és a fő kérdésben egészen átütő érvekre támaszkodik. Helytállóságát ezen korszak további kutatása csak még jobban megerősítette, úgy hogy a vitakérdést ma már végérvényesen eldöntöttnek tekinthetjük. Loenertz nézetét helyesli Moravcsik is: *Byzantinoturcica*, I¹. 287 skk. Vö. Dölger: *BZ* 43 (1950) 63. megegyező közlését.
10. Vö. E. Černousov: Duka, odin iz istorikov konca Vizantii. *VV* 21 (1914) 171 skk. W. Miller: The Historians Doukas and Phrantzes. *Journ. of Hell. Studies*, 46 (1926) 63 skk. V. Grecu: *Pour une meilleure connaissance de l’historien Doukas. Mémorial L. Petit* (1948) 128 skk. További irodalom: Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I¹. 250 skk.
11. Müller: *F. H. G. V* (1870) 40–161. Angol fordítása: Ch. T. Riggs: *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos*. Princeton, 1954. Kritobulosáról és írásairól vö. J. Radonić: Kritovul, vizantijski istorik XV v. *Glas Srpske Kralj. Akad.*, 138 (1930) 59 skk. Z. V. Udál’cova: Vizantijskij istorik Kritovul o južnych slavjanach. *VV* 4 (1951) 91 skk. Lásd Moravcsik: *Byzantinoturcica*, I¹. 434 skk.
12. Ennek a négy történetírónak a tudósításai Konstantinápoly elestéről egy helyen lettek ki-nyomtatva N. Tomadakes bevezetésével: Δούκα – Κριτοβούλου – Σφραντζῆ – Χαλκοκονδύλου Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (1453). Συναγωγή κειμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων Athen. 1953. A Sphrantzésnek tulajdonított Chronicon Maius tudósításának német fordítását bevezetéssel és kommentárokkal kínálja E. v. Ivanka: Die letzten Tage von Konstantinopel. *Byz. Geschichtsschreiber*, I. Graz–Wien–Köln, 1954. Pseudo-Sphrantzés és Dukas tudósításának bevezetéssel ellátott orosz fordítását hozza A. A. Stepanov: Vizantijskie istoriki Duka i Fradzi o padenii Konstantinopolja. *VV* 7 (1953) 385–430.
- A cod. Barberinuban gr. 111 fennmaradt, a török szultánátus görög népi nyelvű 1512-ig érő, átfogó krónikáját G. Zonaras: χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων. Athen, 1958. jelentette meg. Mégis ez a krónika, mint E. A. Zachariadon: Τὸ χρονικὸ τῶν Τούρκων Σουλτάνων καὶ τὸ ἰταλικὸ του πρότυπο, Ἑλληνικά, Παράρτημα, 14 (1960) kimutatta, egy itáliai eredetire megy vissza.
13. Nicolo Barbaro: Giornale dell’assedio di Constantinopoli 1453. E. Cornet kiad. Wien, 1856. Nagyobb figyelmet érdemel az a tudósítás, amelyet Chiosi Leónardos 1453 augusztus 16-án küldött V. Miklós pápának: vö. Gy. Moravcsik: Bericht des Leonardus Chiensis über den fall von Konstantinopel in einer vulgärgriechischen Quelle. *BZ* 44 (1951) (Dölger-Festschrift) 428 skk. Igen érdekes az orosz Nestor-Iskander tudósítása is, aki török olda-

- lon vett részt Konstantinápoly ostromában: vö. N. A. Smirnov: Istoričeskoe značenie russkoj „Povesi” Nestora Iskandera o vzjatii turkami Konstantinopolja v 1453 g. *VV* 7 (1953) 50 skk. Konstantinápoly ostromának nem görög szemtanúinak további tudósításaihoz lásd a jegyzéket in Gibbon – Bury: VII. 332 skk. és Vasiliev: *History* (1952) 649. Tudósításokról a török forrásokban: A. Moschopoulos: La siège et la prise de Constantinople selon les sources turques, in *Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople*. Athen, 1953. 23 skk.
14. Egy egészen 1391-ig terjedő fontos krónikát már J. Müller: Byzantinische Analekten. *Sitzungsber. der Wiener Akad.*, IX. 1952. 389 skk., megjelentetett. Rövidített változatban (a gyakorlatilag jelentéktelen 1204-től 1282-ig tartó kezdő rész elhagyásával) a krónika ismét megtalálható Lampros-Amantosnál, Βραχέα Χρονικά. Nr. 52. 88 skk.; vö. Nr. 15. 31 skk. Ez a fontos gyűjtemény több mint 50 rövid krónikát tartalmaz, melyek részben nagy értékkel bírnak a Palaiologos kor kronológiája számára. A kiadáshoz vö. P. Wittek: *Byz.*, 12 (1937) 309 skk. kritikai észrevételeit. A Βραχέα Χρονικά-hoz értékes történeti kommentárt kínál Charanis: *Short Chronicle*. – Egy hasonló – 1352-ig érő – figyelemre méltó krónikát jelentetett meg egy moszkvai kéziratból B. Gorjanov: *VV* 27 (1949) 276 skk. orosz fordítással. Az elért bevezetés azonban sajnos nélkülöz számos ilyen típusú, ismertté vált forrást, és a szövegkiadás és a fordítás is hagy maga után kívánnivalókat. Egy további rövidkrónikát, mely érdekes adatokat tartalmaz a 14. század második felét illetően és a 15. század első felére vonatkozólag nem régen R.-J. Loenertz: *Chronicon breve de Graecorum imperatoribus, ab anno 1341 ad annum 1453 codice Vaticano graeco* 162, *EEBS*, 28 (1958) 204 skk. jelentetett meg. Vö. a szintén Loenertz által megjelentetett *Chronicon breve Thessalonicense in Démétrius Cydonès, Correspondance, I. Studi e Testi*, 186 (1956) 174 és a tanulmánya: *Chroniques brèves byzantines. Orient. Christ. Periodica*, 24 (1958) 155 skk.
15. I. Bogdan kiad. *Archiv f. slav. Philol.*, 13 (1891) 526–535. Ehhez K. Jireček: Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik. uo. 14 (1892) 235 skk. fontos fejtegetései.
16. V. Jagić kiad.: *Glasnik Srpskog učenog društva*, 42 (1875) 223–228, 372–377. Ehhez St. Stanojević: Die Biographie Stephan Lazarević von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle. *Archiv f. slav. Philol.*, 18 (1896) 409–472.
17. G. Destunis kiad. Petersburg, 1858 (orosz fordítással); J. Avramović: *Glasnik*, 14 (1862) 233–275 (szerb fordítással); I. Bekker is a Bonni Corpusban: *Epirotica. Fragmentum*, II. 209–239. Egy olyan nagyobb szabású mű keretében, amely egy Cuencában őrzött épeirosi relikviából indul ki, S. Cirac Estopañan: *Bizancio y España. El legato de la basilissa Maria y de los déspotas Thomas y Essau de Joannina*, I–II. Barcelona, 1943 ennek a fontos krónikának az újabb kiadását adja nagyon részletes kommentárral, továbbá Épeirosnak mindenestre igen futólagos történetével.
18. Kritikai kiadása bevezetéssel és kommentárral: O. Lampsides: Μιχαήλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Athen, 1958.
19. A levelezés kéziratokban ránk maradt szövegének beható vizsgálatát nyújtja W. Lameere: *La tradition manuscrite de la Correspondance de Grégoire de Chypre*. Brüssel–Rom, 1937. Itt a 176–191. oldalakon a francia fordítás mellett egy önletraízi szöveg is megjelent. Sajnos Lameere nem adta ki újra a leveleket. Σ. Σ. Εὐστρατιάδης, Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου οἰκομενικοῦ πατριάρχου ἐπιστολαὶ καὶ μῦθοι (1910) számomra elérhetetlen kiadása nagyon befejezetlennek tűnik és – ahogy Lameere 7 skk. kimutatja – hozzá elégtelen kéziratanyagra épít. A két VIII. Michaélról és II. Andronikusról szóló dicsőítő beszédet Fr.

- Boissonade: *Anecdota Graeca*, I. 313–393. közli. Gyűjteményes kiadása Mignénél: *P. G.* 142. 20–469., ahol az önéletrajz és az enkomion mellett a teológiai írásbeliség is megjele-
nik a latin dogmával és az unió híveivel való harcban.
20. Életéről, politikai hatásáról és irodalmi munkásságáról lásd részletesen J. Verpeaux:
Nicéphore Choumnos, homme d'État et humaniste byzantin (ca. 1250/5–1327). Paris, 1959.
21. Niképhoros Chumnos eddig megjelentetett legtöbb írását megtalálhatjuk Fr. Boissonade:
Anecdota Graeca, I–II–III., V. Az említett darabok Zeposnál is, *Jus*, I. 558 skk. és 549 skk.
Vö. *Actes de l'Athos*, 17. Nr. 26. Lásd a beható adatokat, írásainak kéziratairól J. Verpeauxnál:
i.h. 17 skk.
22. Migne: *P. G.* 145. 447–548.
23. A követjárásról szóló tudósítás Sathasnál, Μεσ. βιβλ., I (1872) 154–193. Retorikai művei
jórészt kiadatlanok. Egy Nikaiáról szóló dicsőítő beszéde ugyancsak megtalálható Sathasnál,
I. 139–153. Metochitis fő műve, a nagy visszaemlékezés-gyűjtemény Chr. G. Müller és
Th. Kiessling, Leipzig, 1821 régebbi kiadásában található meg. Az eddig ismert 20 költe-
ményéből még csak hármat adtak ki: M. Treu: *Dichtungen d. Großlogotheten Theodoros*
Metochites. Gymnasialprogr. Potsdam, 1895 (különösen fontos az első, mely beszámol
Metochitis életéről) és R. Guiland: Le palais de Théodore Métochite. *Rev. des Études*
grecques, 35 (1922) 82. A kiadatlan költeményekről számol be R. Guiland: Les Poésies
inédites de Théodore Métochite. *Byz.*, 3 (1926) 265 skk. Vö. uő.: *Correspondance de Nicéphore*
Grégoras, 358 skk.; Metochitisnek és művének teljes körű méltatását nyújtja H.-G. Beck:
Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert. München,
1952. Éppolyan fontos Metochitis és Chumnos, mint ahogy a korszak szellemi élete szem-
pontjából I. Ševčenko: *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*.
Bruxelles, 1962. c. írása.
24. Fr. Boissonade: *Anecdota Graeca*, V. 159–182; M. Treu: *BZ* 5 (1896) 546 sk.
25. L. Previale: Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo. *BZ* 42 (1942) 1 skk.
26. E. Miller: *Manuelis Philae carmina*. 2 köt. Paris, 1855–1857. A. Martini: *Manuelis Philae*
carmina inedita, Neapel, 1900.
27. 50 levélből válogatást nyújt G. Cammelli: *Démétrius Codynès. Correspondance*. Paris, 1930
(a közölt szövegek francia fordításával és egy értékes életrajzi bevezetéssel). Vö. G. Mercati:
Per l'epistolario di Demetrio Cidone. *Studi bizant. e neoell.*, 3 (1931) 203 skk. fontos meg-
jegyzéseit és igen értékes munkája uő.: Notizie di Procoro e Demetrio Cidone... ed
altari appunti. *Studi e testi*, 56. Rom, 1931 több levéllel és fontos írással együtt. Az itt
359 skk. megjelentetett önéletrajzát D. Kydonésnek H.-G. Beck: *Ostkirchliche Studien*, 1
(1952) 208–225, 264–282. fordította le. Lásd továbbá Loenertz: *M. Paléologue et D. Cydonès*
eredményekben gazdag tanulmányát és mindenekelőtt Loenertz: *Lettres de D. Cydonès*,
aki a levelezés teljes kiadásának előmunkálataként nagyon alapos vizsgálatát nyújtja az
egész kéziratgyűjteménynek és még további öt levelet és két kisebb szöveget is közöl. –
Lásd az időközben megjelent kiadását: *Démétrius Cydonès. Correspondance*, publ. par R.-J.
Loenertz: I–II. *Studi e Testi*, 186 (1956) és 208 (1960).
28. G. Cammelli: Demetrii Cydonii orationes tres, adhuc ineditae. *BNJ* 3 (1922) 67 skk. és 4
(1923) 77 skk., 282 skk.
29. Migne: *P. G.* 109, 640 skk.; 154, 961 skk., 1009 skk.
30. Zachariä von Lingenthal: *Prooemien zu Chrysobullen von D. Cydones*. Sitz.-Ber. d. Berl.
Akad., 1888. 1409 skk. Vö. Sp. Lampros: Ein Proömium zu einem Chrysobull von D.
Kydones. *BZ* 5 (1896) 339 sk.

31. R.-J. Loenertz kiad. Correspondance de Manuel Calécas. *Studi e Testi*, 152 (1950), részletes életrajzi bevezetéssel és nagyon hasznos proszopográfiai adatokkal Kalekas levelező partnereiről.
32. A hésychasta és antihésychasta írások nagy része még mindig kiadatlan. Az eddig megjelentettek nagy része Mignenél, *P. G.* 150 és 151. található. G. Palamas három fontos írását megjelentette és lefordította J. Meyendorff: *Grégoire Palamas: Défense des saints hésychastes*. Louvain, 1959. Közeli bepillantást nyújt mind a kiadott, mind pedig a kiadatlan hésychasta és antihésychasta írásokból Meyendorff: *Palamas* fontos műve. Lásd Beck: *Kirche*. 712 skk.
33. P. Enepekides: Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas. *BZ* 46 (1953) 18 skk. Vö. ehhez I. Ševčenko: Nicolaus Cabasilas' Correspondence and the Treatment of Late Byzantine Literary Texts. *BZ* 47 (1954) 49 skk. érdekes észrevételeit.
34. R. Guiland: Le traité inédit „Sur l'usure” de Nicolas Cabasilas. Εἰς μνήμην Σ. Λάμπρου (1935) 269–277; Migne: *P. G.* 150. 727–750. Ehhez Zakythinos: *Crise monétaire*. 120 skk.
35. Röviddel ezelőttig ez csak kivonatokban volt ismert, amelyeket Tafrali: *Thessalonique*. 261 skk. közölt. Most már teljes egészében rendelkezésünkre áll I. Ševčenko kiadásában, Nicolas Cabasilas' „Anti-Zealot” Discourse: A Reinterpretation: *DOP* 11 (1957) 81–171, aki ennek egy fontos, a bizánci társadalomtörténet problémájába mélyen hatoló vizsgálatot szentel. Ševčenko ugyanis kimutatja, hogy Kabasilas írása, mint azt eddig hitték, nem a thessalonikéi zélótauralom ellen irányul, hanem a császári kormányzat katonai célokat szem előtt tartó, azaz a pronoiabirtokok rendelkezők javára irányuló szekularizációs intézkedései ellen. Egy további tanulmányában a Parisinus gr. 1276-ból származó néhány szöveget vizsgál meg, amelyek, úgy tűnnek, Kabasilas saját kezű korrektúráival és kiegészítéscével az írás későbbi reakciói lehetnek: I. Ševčenko: The Autor's Draft of Nicolas Cabasilas' „Anti-Zealot” Discourse in Parisinus graecus 1276. *DOP* 14 (1960) 179 skk. Mivel ez a kézirat a vízjelek alapján a 14. század utolsó évtizedeire tehető, ezért Kabasilas írása nem eshet ennek a századnak a 40-es éveire, mint ahogy Ševčenko az első értekezésében feltételezte, és így nem irányulhat Savoyai Anna régensége ellen, hanem – ami meggyőzőbbnek tűnik – a monostori birtokok és javak nagyon is messzemenő kisajátításai, és azoknak az 1371. évi Marica melletti csata után a pronoiabirtokokkal rendelkezők közötti szétosztása ellen irányult (lásd erről a 451. oldalt). A későbbi keletkezési idő kétségek kívül új és erős érv Ševčenko azon tétele mellett, amely szerint Kabasilas írásainak semmi köze sem volt a zélótákhoz.
36. Angol fordításban kiadta és kommentálta I. Ševčenko: Alexios Makrembolites and his „Dialogue between the Rich and the Poor”. *ZRVI* 6 (1960) 187–228.
37. E. Legrand: *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue*. Paris, 1893. Migne: *P. G.* 156. 82 skk.
38. A bécsi kéziratból Suppl. gr. 75 az írás részfordítását kínálja H. Hunger: *Byzantinische Geisteswelt*. Baden-Baden, 1958. 282–286. J. Chortasmenos egyéb írásairól és levelezéséről lásd uő.: *Zeitgeschichte in der Rhetorik des sterbenden Byzanz*. *Wiener Archiv f. Gesch. des Slaventums u. Osteuropas*, 3 (1959) 152 skk.
39. Vö. mindenekelött Sp. Lampros: Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά. 4 köt. Athen, 1912–1930 szöveggyűjteményét. E. Petit–H. A. Siderios–M. Jugie, Paris, 1928-as G. Sholarios nagy, új kiadása számomra nem volt elérhető.
40. Gy. Moravcsik kiad. Ἑλληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρης, Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται I. Budapest, 1935.

41. G. E. Heimbach kiad. Leipzig, 1851. A Hésabiblos 600. évfordulójára rendezett ünnepségek alkalmából a Thessalonikii Egyetem Jogi Kara kiadott egy állami Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου. (Thessalonike, 1951) kötetet sok fontos történeti és jogtörténeti értekezéssel.
42. Rhallés et Potlès kiad. Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων VI. Athen, 1859. Szerb fordítása: St. Novaković: *Matije Vlastara Sintagma*. Belgrad, 1907.
43. Lásd különösen F. Dölger: *Aus den Schatzkammern des Heiligen. Berges*. München, 1948; P. Lemerle: *Actes de Kutlumas*. Paris, 1945; A. Guillou: *Les Archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécée*. Paris, 1955; F. Dölger: Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Ikon. *Abh. d. Bayer. Akad. d. Wissensch. N. F.*, 28. 1949; V. Mošin, Akti iz svetogorskih arhiva. *Spomenik Srpske akad. nauka*, 91. 1939; V. Mošin – A. Sovre: *Supplementa ad acta Chilandarii*. Ljubljana, 1948. A legfontosabb régebbi kiadások nyomtatási helyeit lásd az 5. rész 10. jegyzetét. – A szerb uralkodók görög okleveleinek gyűjteményét kínálja A. Solovjev és V. Mošin: *Grčke povelje srpskih vladara*. Belgrad, 1936 a szakkifejezésekhez fűzött értékes kommentárral.
44. N. Jorga: *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, I–VI. Paris, 1899–1916.
45. F. Thiriet: *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*. I–III. Paris–La Haye, 1958–1961.
46. *Il libro dei conti Giacomo Badoer*. U. Dorini e. T. Bertelè kiad. Rom, 1956.
47. A társcsászár jogairól és illetékességéről felvilágosítást ad VIII. Michaél császár 1272 novemberében kiadott prostagmaja. Vö. fenn 368. és 392. o.
48. Pseudo-Kodinos 86. Ehhez vö. F. Dölger: *BZ* 33 (1933) 141; Ostrogorski: *Avtokrator*. 108 skk., 117 skk. és *Annales de l'Institut Kondakov*, 10 (1938) 179 skk., ahol a szerző kimutatja, hogy az autokratör cím nem illette meg a Palaiologos kor előtti társcsászárokat.
49. Nik. Grégoras I. 243 skk. Ehhez M. Laskaris: *Viz. princeze*, 73.; M. Dinić, Odnos između kralja Milutina i Dragutina. *ZRVI* 3 (1955) 77 skk., aki ezt az epizódot az 1315 körüli évekre teszi.
50. Nik. Grégoras I. 233 sk.
51. Vö. E. Stein: *Untersuchungen*. 20 skk. találó fejtegetéseit.
52. Vö. kül. P. Charanis: On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later. *BSL*. 12 (1951) 94 skk.; A. P. Každan: *Agrarnye otnosenija v Vizantii XIII–XIV vv.* Moskau, 1952; G. Rouillard: *La vie rurale dans l'Empire byzantin*. Paris, 1953; Ostrogorsky: *Paysannerie*; B. T. Gorjanov: Pozdnevizantijskij immunitet. *VV* 11 (1956) 177 skk.; 12 (1957) 97 skk.; G. A. Ostrogorsky: K istorii immuniteta v Vizantii. *VV* 13 (1958) 55 skk. [= Pour l'histoire de l'immunité à Byzance. *Byz.*, 28 (1958) 165 skk.]; D. Angelov: *Agrarnite otnosenija v severna i sredna Makedonija prez XIV vek*. Sofia, 1958.
53. Pachymerés I. 97, 21.
54. Vö. Ostrogorsky: *Féodalité*. 92 skk.
55. *Moreai krónika*. 4657 skk.
56. Pachymerés I. 466, 9.
57. Chapman: *Michel Paléologue*. 154, 20 000 fő erősségű hadsereget tételez fel, amelyből 15 000 fő a mozgó hadsereghez és 5000 fő pedig a városokban levő helyőrséghez tartozott. A 15 000 harcos azonban kétségtelenül – mint ahogy Chapman Hopfhoz csatlakozva elismeri – 1262 és 1265 körül a Peloponnészoszi-félszigeten harcoló és a rendelkezésre

- álló csapatoknak csak egy részét jelentette, mivel ugyanakkor más vidékeken is harcok folytak.
58. Nik. Grégoras I. 174, 20.
59. Nik. Grégoras I. 223, 20 és 158, 10.
60. Vö. Stein: *Untersuchungen*. 11 skk.; Zakythinos: *Crise monétaire*. 6 és 23.
61. Vö. Dölger: Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung. *BZ* 39 (1939) 64 skk.; Zakythinos: *Crise monétaire*. 2.
62. Vö. Bratianu: *Études byz.* 221 skk.
63. Pachymerés II. 493 sk. Ehhez Zakythinos: *Crise monétaire*. 8 skk., aki Pachymerés adatait helyesen magyarázza és kimutatja a korábbi értelmezések tévedéseit.
64. Pachymerés II. 494. Nagyön hatásos adatokat nyújtanak a bizánci lakosság nyomorúságáról és éhezéséről Athanasios konstantinápolyi pátriárka levelei: vö. a kivonatokat R. Guiland, *La correspondance inédite d'Athanase. Patriarche de Constantinople (1289–1293)(1304–1310)*. Mélanges Ch. Diehl I (1930) 138 sk. Ehhez Bratianu: *Études byz.*, 162 skk.; Zakythinos: *Crise monétaire*. 109 sk.
65. Nik. Grégoras I. 317, 18.
66. Pachymerés II. 493, 9.
67. Vö. G. Ostrogorsky: Pour l'histoire de l'immunité à Byzance. *Byz.*, 28 (1958) 211 skk.
68. Vö. Stein: *Studien*. 142 skk.
69. Stein: *Untersuchungen*. 10 értelmezése, hogy a Niképhoros Grégorasnál említett 1 000 000 hyperpyron összeg a teljes állami bevételt jelentené, nehezen hihető. Ennek ellenére a hyperpyron számításba vett értékvesztésére való tekintettel nem lehet túlzónak tekinteni azt az ítéletét, hogy a 13. század végén, tehát Andronikos adóreformja előtt, az állami bevételek „maximum egynolcadát képezték, a képromboló császárok bevételeinek”.
70. Nik. Grégoras I. 317, 23.
71. Nik. Grégoras I. 317, 12.
72. Ph. Meyer: *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster* (1894) 190 skk.; Proph. Uspenskij: *Istorija Afona*, III. 2 (1892) 140 skk.
73. H. Gelzer: Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum. *Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss.*, 21. Abh. 3 (1903) 595 skk. A *Notitiae episcopatum*hoz lásd az összefoglaló áttekintést Beck: *Kirche*. 148 skk.
74. Vö. G. Bratianu: Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay. *Revue du Sud-Est europ.*, 1 (1924) 59 skk.
75. Vö. Pia Schmid: Zur Chronologie von Pachymeres, Andronikos L. II–VII. *BZ* 51 (1958) 84.
76. Testvérének Eulogiának a lánya: vö. Papadopoulos: *Genealogie der Palaiologen*. Nr. 30.
77. Vö. Jireček: *Geschichte*, I. 339.
78. Vö. Laskaris: *Viz. princeze*. 55 skk. M. Dinić: Odnos između kralja Milutina i Dragutina. *ZRVI* 3 (1955) 57 skk.
79. Vö. M. Laskaris: *Viz. princeze*. 58.
80. Lásd Theodóros Metochitész tudósítását a követjárásról: Sathas: *Mes. bibl.* I. 166.
81. Vö. G. Ostrogorsky: *Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom. Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana*, I (1951) 79 skk.
82. Vö. V. Mošin: Vizantiski uticaj u Srbiji u XIV v. *Jugosl. Istoriski Casopis*, 3 (1937) 147 skk.
83. Vö. G. J. Bratianu: *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*. Paris, 1929. 250 skk.
84. Tafel és Thomas, III. 391 skk.

85. Hopf: *Geschichte*, I. 372 skk.; Heyd: *Commerce de Levant*, I. 445 skk., 461 skk.; Miller: *Essays*. 283 skk.
86. Nik. Grégoras I. 138, 9.
87. Pachymerés I. 310, 14. Vö. Wittek: *Mentesche*. 16 skk., 24 skk. találó fejtegetéseit is.
88. Vö. Wittek: *Mentesche*, 18.
89. A Keleten fontos szerepet játszó katalánok történetének kutatásában különleges érdeme-
ket szerzett A. Rubió y Lluch. Számos írását idézi K. M. Setton, 286 skk. (lásd követke-
zőkben) és részben ismerteti. Vö. továbbá G. Schlumberger: *Expédition des „Almugavars”*
ou routiers catalans en Orient. Paris, 1902; Miller: *Latins*. 211 skk.; L. N. d'Olwer: *L'expansio*
de Catalunya en la Mediterrània oriental. Barcelona, 1926; és különösen K. M. Setton: *Catalan*
Domination of Athens 1311–1388. Cambridge, Mass., 1948.
90. A Konstantinápolyba menekült bolgár cárnak, III. Ivan Asennek (1279–1280) és II.
Andronikos testvérének, Eiréné Palaiologinásznak a lánya: vö. Papadopoulos: *Genealogie*
d. Palaiologen. Nr. 44.
91. F. Dölger: *Einiges über Theodora, die Griechin. Zarin der Bulgaren* (1308–1330). *Mélanges*
Grégoire I (1949) 215 sk. 2. lj. (= *Paraspora* 225 sk., 8. j.) szerint ezzel a békekötéssel
összefüggésben és ugyan már 1308-ban (nem csak 1320-ban, ahogy korábban feltételez-
ték), Theodórát, IX. Michaél lányát Theodór Svetoslav cárhoz adták feleségül.
92. Vö. M. Dinić: Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina. *ZRVI* 3 (1955) 62 skk., aki
ennek a kornak a szerb eseményeit egészen új fénybe állította.
93. Vö. utoljára K. M. Setton: *Catalan Domination of Athens, 1311–1388*. Cambridge, Mas.,
1948.
94. Nik. Grégoras I. 268, 3. Vö. II. Andronikos chrysobullosát is a Chilandar monostor szá-
mára 1313 októberéből: *Actes de l'Athos*, 17. Nr. 26.
95. Jiraček: *Geschichte*, I. 346 skk. M. Dinić: Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina.
ZRVI 3 (1955) 77 skk.
96. Egy ránk nem maradt chrysobullost adott a városnak VIII. Michaél nem sokkal Konstan-
tinápoly visszafoglalása után (Dölger: *Reg.* 1897). Egy további chrysobullost kapott II.
Andronikostól az 1284. évben: *M. M.* V. 154–155 (Reg. 2102). A dátuma bizonytalan az
igen fontos, csak Sphrantzés *Chrinicon Maius*ában (Bonn. kiad. p. 400–404) fennmaradt
chrysobullosának, amely nagy részletességgel és pontossággal a monemvasiai kereskedők
privilegiumait említi. Zachariá: *Jus*, III. 635–638 (= Zepos: *Jus*, I. 538–541) és *M. M.* V.
165–168 ezt II. Andronikos 1317. novemberében (pontosabban 1316 novemberében) ki-
adott chrysobullosaként hozza. F. Dölger már többször (*Fascimiles byz. Kaiserurk.* Sp.
34, Reg. 1897 és BZ 34 [1934], 126 sk.) amellet foglalt állást, hogy III. Andronikos 1336.
évi chrysobullosáról van szó, de a legújabb regesztakötetben – miközben a régi nézetét
visszavonja, és új felfogását megpróbálja behatóbban megindokolni – II. Andronikos 1316
novemberében kiadott chrysobullosaként hozza (Reg. 2383). Időközben azonban az *M.*
M. V. 166, 5-ből kitűnik, hogy ennek a chrysobullosának a kiállítója egyszeri privilegiu-
mot adott Monemvasia kereskedőinek. Következésképpen a chrysobullos – még ha elte-
kintünk az egyéb, nem csekély mértékű nehézségektől is – semmi esetre sem származik
II. Andronikostól, hanem inkább mégis III. Andronikos, ha ugyan nem IV. Andronikos
adta ki azt 1376-ban. Az összes jellemző mindenestre sem az egyikre, sem a másikra nem
illik, és a fennmaradt dátummal kapcsolatban – még hozzá III. Andronikos esetében je-
lentős – javításokat kell eszközölni. Azonban a fontos dokumentum eredetisége kétségen
kívül áll.

97. Vö. Ferjančić: *Despoti*. 74 sk.
98. Nik. Grégoras I. 229 skk., 278 sk. Vö. I. Sokolov: Krupnye i melkie vlasteli v Fessalii. *VV* 24 (1923–1926) 35 skk.; A. Solovjev: Fessalijskie archonty v XIV v. *BSI*. 4 (1932) 159 skk.
99. Nik. Grégoras I. 302, 3 és 426, 3.
100. Nik. Grégoras I. 319, 14.
101. Vö. Papadopoulos: *Genealogie der Palaiologen*. Nr. 38.
102. Az időponthoz Charanis: *Short Chronicle*. 341 sk. az 1391. évi névtelen krónika alapján: Lampros – Amantos: Βραχέα Χρονικά. Nr. 52, 5.
103. Zachariä: *Geschichte*. 385 skk. és L. Petit: La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue (1329). *Échos d'Or*, 9 (1906) 134 skk. mellett vö. mindenekelőtt P. Lemerle fontos vizsgálatait, melyekkel a problémának a behatóbb kutatását tulajdonképpen csak elkezdte: *Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III. Mémorial L. Petit* (1948) 292–316; *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues*. I: Le tribunal impérial. *Mélanges H. Grégoire*, I (1949) 369–384; *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues* II: Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal. *Mélanges P. Peeters* (1950) 320–333. Vö. I. Ševčenko: Léon Bardales et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles. *Byz.*, 19 (1949) 247 skk.
104. 1341-ben mindezt Kantakuzénos II. 58 skk. is kifejezetten tanúsítja.
105. Jireček: *Geschichte*, I. 361 skk.; A. Burmov: Istorija na Bŭlgarija prez vremeto na Šišmanovci: *Godišnik na Sofijskija Univ.*, 43 (1947) 40 skk.
106. Vö. G. Ostrogorski: Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom. *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana*, I (1951) 79 skk.
107. Jireček: *Geschichte*, I. 367 skk.; M. Dinić: Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantiskih gradova. *ZRVI* 4 (1956) 7.
108. Lampros – Amantos: Βραχέα Χρονικά. Nr. 26, 4. szerint: március 2-án; a Gorjanov: *VV* 27 (1949) 283, 86. által megjelentetett krónika szerint: 1331. március 1-jén. Ehhez V. Laurent: *REB* 7 (1950) 209.
109. Nikomédeának az 1337. évben történő bevételéhez vö. G. Georgiades Arnakis: Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Athen, 1947; V. Laurent: *REB* 7 (1949) 211.
110. Ők az ἀβασίλευτοι voltak Kantakuzénos I. 474. kifejezése szerint.
111. A kronológia Florinskij: *Andronik i Kantakuzin*. Bd. 204. 241 sk. 3. lj. után.
112. Kantakuzénos I. 504.
113. V. Jóánnés születési időpontjáról (1331. november) vö. Charanis: *Short Chronicle*, 344, Lampros – Amantos: Βραχέα Χρονικά. Nr. 47, 11. alapján.
114. Kantakuzénos II. 80.
115. Látszólag Anna császárnő Konstantinápolyban egy időn át formálisan is az idősebb császár címét is viselte. Vö. a pecsétet és az érmekeket F. Bertelénél: *Monete e sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio*. Rom, 1937 és ehhez F. Dölger: *BZ* 38 (1938) 195 sk. és sz. revételeit. Vö. Dölger: Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist. *Annales de l'Inst. Kondakov*, 10 (1938) 19 skk. [= *Paraspora* 194. skk.].
116. Vö. K. Holl: *Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem neuen Theologen*. Leipzig, 1898. További irodalom Beck: *Kirche*. 585 skk.
117. Grégorios Palamasról és tanításáról lásd Monach (szerzetes) Vasilij (Krivošein): Asketičeskoe i bogoslovskoe učenje sv. Grigorija Palamy. *Sem. Kond.*, 8 (1936) 99–154; német fordításban: Mönch Vassilij: Die asketische und theologische Lehre des hl. Gregorius Palamas. *Das östl. Christentum*. Heft 8 (1939) és most mindenekelőtt Meyendorff: *Palamas*.

- 173 skk.; Beck: *Kirche*. 323 skk., 712 skk. Vö. H.-G. Beck: Palamismus und Humanismus. *XIIe Congrès Intern. des Études byz.* Rapports III. Belgrade–Ochride, 1961 és ehhez G. Schirò – J. Meyendorff: *ibid.*, *Rapports complémentaires*. 35 skk., 39 sk. korreferátumait.
118. Vö. Meyendorff: *Palamas*. 77 skk.
119. Ezt eddig gyakran figyelmen kívül hagyták, azonban Meyendorff: *Palamas* tanulmánya után különösen érthetővé válik.
120. Vö. Bratianu: *Privilèges*. 101 skk. Bréhier: *Institutions*. 208 skk.
121. Vö. E. Frances: La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et XIVe siècles. *BSL*. 16 (1955) 76 skk.; E. Kirsten: *Die byzantinische Stadt. Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongress*. München, 1958. 34 skk.; N. V. Pigulevskaja – E. E. Lipšic – M. J. Szuzjumov – A. P. Každan: Gorod i derevnja v Vizantii v IV–XII vv. *XIIe Congrès Intern. des Études byz.* Rapports I. Belgrade–Ochride, 1961, 35 skk. és D. Angelov: *ibid.*, *Rapports complémentaires*. 18 skk. korreferátuma.
122. Bratianu: *Privilèges*. 119 skk.
123. A kortársak, akik a zélóták uralmáról tudósítanak, kivétel nélkül a zélóták könyörtelen ellenfelei voltak, és így nagyon komor színekkel festik le azt. Adataik a zélóták kormányzásának intézkedéseiről és céljairól sajnos, nagyon szegényesek. Ami a szakirodalomban és ennek a könyvnek a régebbi kiadásaiban erről olvasható az főképpen Nikolaos Kabasilas *Logósán* alapul. Közben Ševčenko: *Nicolas Cabasilas*. 81 skk. kimutatta, hogy ez az írás nem a zélóták uralmát, hanem a császári kormányzat meghatározott intézkedéseit tartotta szem előtt, és nagyon valószínű, hogy egy későbbi korra vonatkozik (lásd a 35. jegyzetet). A zélóták uralmáról és intézkedéseiről kialakított és általánosan elterjedt elképzeléseket tehát revidiálni kell. Így például Kabasilasnak az állami hivatalok és püspöki székek kiürüstása ellen felhozott ellenvetései sem a zélóták korára vonatkoznak. Azonban a monostorok javainak kisajátítása elleni nyilatkozatai – ez a kérdés képezi büntetést hirdető prédikációinak legfőbb tárgyát, és ennek alapján azt tartották a zélóták programja legfőbb pontjának – nem igazolják azt – amennyiben más forrásokban megerősítésre nem talál –, hogy a zélóták szekularizációs intézkedéseket fogantatosítottak volna. Amennyire én látom, Niképhorosz Grégorosz II. 796, 15 csak azt mondja, hogy a gazdagoktól vették el a vagyonukat (καὶ τῶν πλουτούντων ἀφαιρούμενοι τὰς οὐσίας). Kantakuzénosz II. 234, 7 pedig arról tudósít, hogy betörték az elmenekült arisztokraták házaiba, azokat szétrombolták, és tulajdonaikat elrabolták (καὶ τὰς οὐαίας διήρπασον). Nyilvánvalóan itt nem a földbirtokok elkobzásáról van szó, hanem Thessaloniké városában a javak és az ingóságok lefoglalásáról, amelyre a zélóták tulajdonképpeni uralkodási jogköre korlátozódott. Így lett a zélóták uralmának jellegéről és kormányzati intézkedéseiről ismereteink alapja még szűkebb, ennek ellenére mégis biztosabb. Az a hangulat, amely a zélóták mozgalmát éltethette, felismerhető Alexiosz Makrembolitisz nemrég megjelentetett mély társadalmi elkeseredést sugalló írásának szelleméből, amely a gazdagok és szegények párbeszédéként tárul fel: vö. I. Ševčenko: Alexiosz Makrembolitisz and his „Dialogue between the Rich and the Poor”. *ZRVI* 6 (1960) 187. skk.
124. Omur emír a török történetíró Enveri műve legfontosabb részének a főhőse, aki behatóan írja le a hadjárait és győzelmeit a bizánci területeken. Ezt a részt jelentették meg és fordították franciára: I. Mélikoff – Sayar: *Le destän d’Umur Pacha*. Paris, 1954. Ennek a fontos forrásnak mélyreható vizsgálatát kínálja P. Lemerle: *L’Émirat d’Aydin. Byzance et l’Occident. Recherches sur „La geste d’Umur Pacha”*. Paris, 1957.

125. Kantakuzénos II. 393 sk.
126. Vö. Lemerle: *L'Émirat d'Aydin*. 144 skk.
127. Érdekes híreket hoz Momčilórról a fenn említett török krónika, I. Mélikoff – Sayar kiad., 101., 124.
128. Vö. M. Dinić: Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantiskih gradova. *ZRVI* 4 (1956) 1 skk.
129. Az örömet, amit ez az átmeneti fordulat váltott ki Kantakuzénos hívei körében – ahogy ezt R. J. Loenertz: Note sur une lettre de Démétrios Cydonès à Jean Cantacuzène: *BZ* 44 (1951) (Dölger – Festschrift) 405 skk. igen szépen mutatja – Démétrios Kydonés egy 1345 nyarán valószínűleg Berrhoiában írt levele fejezi ki. Hogy D. Kydonés hangulata nemsokára megváltozott, azt mutatja az ezután következő hely is.
130. Démétrios Kydonés: *P. G.* 109. 648 sk.
131. A 13. század 40-es éveiben alakult nyugati liga történetéhez lásd Gay: *Clément VI.* 32 skk. beható ábrázolását. Vö. Lemerle: *L'Émirat D'Ayadin*. 180 skk., 218 skk.
132. Enveri szerint, aki erről hosszabb elbeszélést hoz (I. Mélikoff – Sayar kiad., 106 skk.), már Omurnak is felajánlotta.
133. Vö. Laurent: *Notes*. 170.
134. Vö. F. Dölger: Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist., *Annales de l'Inst. Kondakov*, 10 (1938) 19 skk., kül. 25 és 30 a forrásanyagokkal (= *Paraspora*. 194 skk., kül. 202 sk.).
135. Vö. N. Βέης, Τὸ ἔτος τῆς τελευτῆς τοῦ Γρ. Παλαμᾶ, 'Αθηνᾶ, 16 (1904) 638 és 18 (1905) 39 sk.
136. Serrhész bevételének dátumához A. Solovjev: Car Dušan u Serezu. *Jugosl. Istor. Casopis*, 1 (1935) 474. Dušan birodalma délkeleti határának kérdéséhez K. Jireček: *Archiv f. slav. Phil.*, 17 (1892) 262 sk. észrevételeit St. Novaković-csal szemben, aki a szerb határt a Marica folyóig kiterjesztette. Lásd Lemerle: *Philippes*. 197 skk. A kérdésről utoljára G. Škrivanić: O južnim i jugoistočnim granicama srpske države za vreme cara Dušana i posle njegove smrti. *Istor. časopis*, 11 (1960) 1 skk.
137. Dušan császárrá koronázásának közelebbi időmeghatározásához (1345. november vagy december vége) vö. M. Laskaris: Povelje srpskih vladalaca u grèkim publikacijama. *Prilozi za književnost* 8 (1928) 185 skk. Görög okleveleiben Dušan bizánci mintára nevezi magát: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας. Dušan szerb uralkodói címe, amely egyes esetekben kisebb-nagyobb ingadozást mutat, a következőképpen hangzik: Stefan v Christa Boga verni car Srbliem i Grkom. Vö. St. Stanojević: Studije o srpskoj diplomaciji. *Glas Srpske Akad.*, 106 (1932) 40 skk. és Ostrogorski: *Avtokrator*. 154 skk. Dušan cári címének történetéhez és elismeréséhez a külső hatalmak által ill. el nem ismeréséhez érdekes adalékot nyújt M. Dinić: Dušanova carska titula u očima savremenika. *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana*, I (1951) 87 skk. Vö. uő.: Srpska vladarska titula za vreme Carstva. *ZRVI* 5 (1958) 9 skk.
138. Görög nyelvű ajándékozási oklevelei minden részletükben a bizánci császári okleveleket utánozták. Lásd a szöveget A. Solovjev – V. Mošin: *Grčke povelje srpskih vladara*. Belgrad, 1936.
139. Vö. G. Ostrogorski: K istorii immuniteta v Vizantii. *VV* 13 (1958) 87 skk.
140. A Dušan törvénykönyvéhez írt terjedelmes irodalomról beható áttekintést ad N. Radojčić in *Zbornik čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana*, I (1951) 207 skk.
141. Vö. Jireček: *Geschichte*, I. 369.

142. Nik. Grégoras I. 747.
143. Vö. Jireček: *Geschichte*, I. 386.; A. Solovjev: Grečeskie archonty v serbskom carstve XIV v. *BSl.* 2 (1930) 275 skk. G. Ostrogorski: Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom. *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana*, I (1951) 83 skk.
144. Az 1345. október 15-ére datált oklevelet Velencének állították ki a megszállt Serrhésben: Lásd Ljubić: *Monum. hist. Slav. mer.*, II. 278.
145. Vö. Miller: *Essays*. 298 skk.
146. Nik. Grégoras II. 683. Kantakuzénos II. 302 skk.
147. Nik. Grégoras II. 842.
148. Nik. Grégoras III. 52.
149. Miklosich – Müller III. 124 és 140; Hopf: *Geschichte*, I. 444. Zakythinos: Crise monétaire. 92, 99.
150. Nik. Grégoras III. 199 sk.
151. Nik. Grégoras II. 788. Kantakuzénos uralkodása alatt a császári tábla számára csak a tizedrészt adták annak, amit korábban erre költöttek: Nik. Grégoras II. 811.
152. Egy nyugati krónika alapján Konstantinápoly lakosságának a 8/9-c odaveszett (*Chron. Estense*, Muratori 15, 448). Mindenesetre az áldozatok száma rendkívül magas volt: Kantakuzénos III. 49 skk.
153. Meghonosodott az az elképzelés, hogy ezen korszaktól a moreai bizánci terület egy „despotátust alkotott”. Ferjančić: *Despoti*. 126 skk. szerint, ezt a felfogást fel kell adni. A császárifjak, akik Moreában kormányoztak, többnyire a despotés címet, nem mint Morea területének kormányzóit, hanem inkább mint a császár fiai, ill. testvérei viselték. A nekik adományozott despotés méltóság sem tárgyilag, sem időbelileg nem áll összefüggésben a Peloponnészoszra való küldésükkel. A moreai terület az apanázsukat jelentette, hasonlóan a császári birodalom más területeihez, melyeket ebben a korban a császári ház tagjainak jutattak. Lásd a 7. rész 38. jegyzetét.
154. Vö. Stein: *Untersuchungen*. 25 sk.
155. Kantakuzénos III. 80.
156. Kantakuzénos III. 68 skk. Vö. Heyd: *Commerce du Levant*, I. 498 skk.
157. Így Nik. Grégoras III. 181. Kantakuzénos III. 246 biztosan túlzó adata szerint: 7000. Michaél Palaiologos despotésről: Papadopoulos: *Genealogie d. Palaiologen*. Nr. 74.
158. Vö. Kantakuzénos III. 248, Grégoras III. 181 szerint a törökök 12 000-en voltak.
159. Kantakuzénos III. 33 szerint Matthaiosnak eredetileg nem volt semmi különösebb uralkodói címe, hanem olyan méltósággal rendelkezett, amely „magasabb volt, mint a despotés, és közvetlenül a császár után következett”. Ezt a basileius és a despotés közötti méltóságot, amelyre nem találtak semmiféle különös megjelölést, elsőként VIII. Michaél fia, Kónstantinos Palaiologos kapta meg (Kantak., *ibid.*). Ez a címek növekvő elértéktelenedésének és differenciálódásának tulajdonképpeni végeredménye: a legmagasabb méltóságok fokai annyira bonyolulttá váltak, hogy világos fogalmakba már nem voltak foglalhatók.
160. A kronológiához Charanis: *Short Chronicle*. 347 skk., Lampros – Amantos: Βραχέα Χρονικά. Nr. 52, 22. alapján. Vö. már Jireček: *Archiv f. slav. Philol.*, 14 (1892) 259 is. Kallipolis bevételének 1355 márciusára való helyezését, amelyet Georgiades Arnakis: Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources. *Speculum*, 26 (1951) 111 sk. és Gregory Palamas: The χιόνες and the Fall of Gallipoli. *Byz.*, 22 (1952) 310 skk. indirekt következtetések alapján javasol, azért nem lehetséges, mivel

- biztos, hogy a város még Jóánnés Kantakuzénos uralkodása idején a törökök kezére került. – Vö. Charanis: On the Date of the Occupation of Gallipoli by the Turks. *BSI*. 16 (1955) 113 skk., aki újabban joggal 1354 márciusára teszi a város bevételét.
161. Démétrios Kydonés, Migne: *P. G.* 154. 1013.
162. Gattilusio Lesbos feletti uralmáról, amely az 1462. évi török megszállásáig tartott, vö. Miller: *Essays*. 313 skk.
163. Jóánnés Kantakuzénos uralma megdöntésének dátumához (1354. november 22.): Loenertz: *Lettres de D. Cydonès*. 109.
164. Vö. J. Meyendorff: Projet de Concile Oecuménique en 1367: un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul. *DOP* 14 (1958) 149 skk.
165. Kodinos 34 és 36. Üres címek lettek többek között az egyéb logothetés hivatalok is, és még maga a városi eparchos egykor oly kimagaslóan fontos hivatala is, ibid. 35 és 39 sk.
166. Nik. Grégoras I. 271, 303 és 305. Tehát nem lehet Dölger: *Finanzverwaltung*. 20. alapján feltételezni, hogy a λογοθέτης γενικοῦ hivatala már 1204-ben megszűnt. Vö. ezzel szemben Stein: *Untersuchungen*. 33; V. Laurent: *Échos d'Or*, 38 (1939) 368 skk.; P. Lemerle: Actes de Kutlumus. Nr. 34. 131.; J. Verpeaux: Le cursus honorum de Théodore Métochite. *REB* 18 (1960) 195 skk.; I. Ševčenko: *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*. Bruxelles, 1962. 272 skk. Lásd Andreeva: *Očerki*. 39.
167. Ljubić: *Monum. hist. Slav. merid.*, III. 266.; Šafarik: Glasnik srpskog učenog društva, 12 (1860) 13.
168. Hopf: *Geschichte*, I. 448.
169. Vö. Lemerle: *Philippes*. 206 skk. beható fejtegetéseit, aki a két testvér működését elsőként világította meg.
170. Halecki: *Un empereur*. 17 skk. talán úgy tűnik eltúlozza a Jóánnés Kantakuzénos alatti tárgyalások jelentőségét. Gay: *Clément VI*. 111 skk., akire hivatkozik, sokkal tartózkodóbb. Vö. M. Viller: La question de l'union des églises. *Revue d'hist. eccl.*, 18 (1922) 26 skk.
171. Az írás beható clemzését lásd Halecki: *Un empereur*. 31 skk.
172. V. Mošin: Sv. patrijarh Kalist i srpska crkva. *Glasnik srpske prav. crkve*, 27 (1946) 202, szerint 1352 ősze és 1354 tavasza között.
173. Matteo Villani: *Muratori*. 14. 567.
174. A török hódítások kronológiája nagyon bizonytalan. M. Villani: *Muratori*. 14. 567 sk. szerint Didymoteichost először már 1359-ben és aztán végérvényesen 1361 novemberében foglalták el. A trapezunti Paneret szerint, O. Lampsidis kiad. (1958) 74, 15, Bizánc birtokában Adrianopolis utoljára 1362 márciusában jelenik meg. Vö. Jireček: *Archiv. f. slav. Philol.*, 14 (1892) 260 és *BZ* 18 (1909) 582 skk. Babinger: *Beiträge*, 46 sk., Didymoteichos bevételét 1360-ra és Adrianopolis bevételét 1361 tavaszára szeretné tenni, ami azonban a fenti forrásadatokra való tekintettel véleményem szerint nehéz. R.-J. Loenertz: *Études sur les chroniques brèves byzantines. Or. christ. periodica*, 24 (1958) 155 skk. pedig Adrianopolis elestét még korábbra, 1360-ra teszi (159.), miközben egy velencei krónikára és Lampros – Amantos Nr. 36. rövid krónikájára támaszkodik. Mindkét forrás tartalmaz azonban nyilvánvaló tévedéseket és felcseréléseket. A Nr. 36-os rövid krónikával ellentétben ezt maga Loenertz jegyzi meg; a velencei forrás tekintetében vö. S. Cirković in St. Novaković: *Srbi i Turci XIV i XV veka*. Beograd, 1960. 445 sk. – Téves útra visz A. Burmovs: Koga e zavlادjan Odrin ot turcite. *Izv. na Bŭlg. istor. družestvo*, 21 (1945) 23 skk. feltételezése, amely szerint Adrianopolis csak a Marica folyónál lezaj-

- lott csata (1371) után esett el. Ezt a feltételezést, amely mindenekelőtt a későbbi szerb forrásokra támaszkodik, joggal utasítja el M. Tichomirov: *Voprosy istorii*. 1948. 6, 91 sk. és Babinger: *Beiträge*. *REB* 7 (1950) 205.
175. Vö. Babinger: *Beiträge*. 48 skk.
176. Vö. Nikov: *Turskoto zavladevane*. 46 skk.; Babinger: *Beiträge*. 48 sk., 57 skk.
177. Így Nikov: *Turskoto zavladevane*. 55 skk.
178. Ezt világítja meg J. Meyendorff által nemrég megjelentetett és következő jegyzetben említésre kerülő szöveg.
179. Vö. J. Meyendorff: *Projet de Concile Oecuménique en 1367: un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul*. *DOP* 14 (1960) 147–177, aki egy kortárs tudósítást ismertet, és a bevezető vizsgálatában találóan magyarázza. Ez az érdekes és fontos tudósítás természetesen nyilvánvalóan Kantakuzénos egyik rajongójától származik. Lásd uő.: *Jean-Joasaph Cantacuzène et le projet de Concile Oecuménique en 1367. Akten des XI. Intern. Byzantinischen-Kongresses*. München, 1960. 363 skk.
180. Vö. Halecki: *Un empereur*. 235 skk.
181. Ezt hangsúlyozza joggal Halecki: *Un empereur*. 205. Ezzel szemben helytelenül A. Vasiliev: *Il viaggio di Giovanni V Paleologo in Italia e l'unione di Roma del 1369. Studi bizantini e neoellenici*, 3 (1931) 153–192.
182. R.-J. Loenertz: *Jean V paléologue à Venise (1370–1371)*. *REB* 16 (1953) 217 skk., kiválóan rekonstruálta V. Jóannés velencei tartózkodásának történetét, és ezáltal végérvényesen megoldott egy sokat vitatott kérdést. Halecki: *Um empereur*. 335 skk. és *Byz.*, 17 (1944/45) 313 skk. ugyanis úgy véli, hogy V. Jóannés tartozásai miatt való fogva tartása Velencében későbbi legenda lenne, és valójában szabad akaratából tartózkodott egy évet Velencében. Dölger: *Johannes VII*. 22 skk.; *BZ* 33 (1933) 134 és 43 (1950) 441 és Charanis: *Palaeologi and Ottoman Turks*. 286 skk. utalnak ezen feltételezés tarthatatlanságára, és azt a nézetet képviselték, hogy V. Jóannést valójában fizetésektelen adósként tartották fogva. Loenertz kimerítő értekezése után végérvényesen megdőlt Halecki tétele, míg Dölger és Charanis felfogása (amelyet én is elfogadtam ezen munka korábbi kiadásai-ban) pontosítást követel, ami természetesen nem a kérdés lényegét, hanem csak bizonyos részleteket érint. Még maga Loenertz mondja: „Il (Jean V) était pratiquement prisonnier à Venise; non pas prisonnier pour dettes, comme on a eu tort d'écrire, mais tout de même prisonnier... de ses dettes, ou, à tout le moins, de son manque d'argent” (p. 218). És tovább: „La Seigneurie, pour empêcher l'empereur de partir, n'avait pas besoin de lui mettre les pieds dans les ceps; sans argent ni crédit, il ne pouvait pas approvisionner ses galères pour le retour” (225.).
183. A dátumhoz vö. Lampros – Amantos: *Βραχέα Χρονικά*. Nr. 47. 32. Ehhez Charanis: *Short Chronicle*. 340 és *Palaeologi and Ottoman Turks*. 292.
184. *D. Cydonès Correspondance*. Loenertz kiad. I. Nr. 37. 5.
185. Solovjev – Mošin: *Grčke povelje srpskih vladara*. Nr. 38. 6.
186. Démétrios Kydonés: Migne: *P. G.* 154. 1034.
187. Solovjev – Mošin, Nr. 35.
188. Lásd a P. N. Papageorgiu: *BZ* 3 (1894) 316. 2. l. által megjelentetett szöveget a Protaton-kéziratból Nr. 21. Vö. Loenertz: *M. Paléologue et D. Cydonès*. 278. Lemerle: *Philippes*. 214 skk. – Akkoriban bízták a legünnepelesebb körülmények között Manuélra élete végéig az uralmat Thessalonikében és a Makedóniában meghódított területek felett: vö. a

- Démétrios Kydonés által szerkesztett Chrysobullosprooimiont, Zachariä von Lingenthal: *S. B. d. Preuß. Akad. d. Wiss.* 1888. II. 1417 skk.
189. Lásd II. Manuélnak 1408 decemberében kelt V. Mošin: *Akti iz svetogorskih arhiva. Spomenik*, 91 (1939) 165 skk. által megjelentetett prostagmáját. A bizánci monostorbirtokok szekularizációjáról és a pronoiabirtokok között való kiosztásáról közelebbit lásd Ostrogorski: *Féodalité*. 161 skk.
190. Vö. G. Ostrogorsky: *Byzance. État tributaire de l'Empire turc. ZRVI* 5 (1958) 49 skk.
191. Vö. Charanis: *Palaeologi and Ottoman Turks*. 293 skk.; R. Loenertz: *La première insurrection d'Andronic IV Paléologue* (1373). *Échos d'Or*, 38 (1939) 340 skk. F. Dölger: *Zum Aufstand des Andronikos IV. gegen seinen Vater Johannes V. im Mai 1373. REB* 19 (1961) 328 skk.
192. D. Cydonès: *Correspondance*. Loenertz kiad. II. Nr. 167. 15. Charanis: *Palaeologi and Ottoman Turks*. 296 skk., aki szerint Kallipolis átadása csak 1377 tavaszán következett be, ezen állítása egy 16. századból származó krónikára támaszkodik (Lampros – Amantos Nr. 45. 6). Azonban mennyire kevésbé lehet adni ennek a krónikának az adataira, azt az a tény mutatja, hogy szerinte ebben az időben Murád már Szerbiát is elfoglalta. Loenertz: *Lettres de D. Cydonès*. 114. Kallipolis átadását 1376 szeptemberére teszi.
193. Vö. F. Thiriet: *Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle. Mélanges d'archéol. et d'hist.*, 1953. 225 skk.
194. Chalkokondylés (Darkó kiad. I. 57, 13 és 58, 1) szerint az adófizetést évi 30 000 arany-pénz összegben állapították meg, a bizánci segédsapátok azonban Sphrantzés (Papadopoulos kiad. 60, 21) szerint 12 000 főt, lovasságot és gyalogságot, számláltak.
195. Thiriet: i. h. 228 skk.
196. Vö. Loenertz: *M. Paléologue et D. Cydonès*. 287, 477. Lásd uő.: *Fragment d'une lettre de Jean V Paléologue à la commune de Gênes 1387–1391. BZ* 51 (1958) 37 skk.
197. Vö. Dennis: *Manuel II*. 46 skk.
198. A kronológiához Loenertz: *Péloponèse*. 161 skk.
199. Vö. Loenertz: *Péloponèse*. 166 skk.
200. Vö. Zakythinos: *Despotat*, II. 31 skk.
201. Lampros – Amantos: *Βραχέα Χρονικά*. Nr. 15. 23 skk. Loenertz: *M. Paléologue et D. Cydonès*. 477 skk. és *Fragment d'une lettre de Jean V à la commune de Gênes. BZ* 51 (1958) 39 skk.
202. Vö. V. Corović: *Historija Bosne*. Belgrad, 1940. 276 skk. *Istorija naroda Jugoslavije*, I. (1953) 530 skk.
203. *Zivoti kraljeva i arhiepiskopa srpskih*. Daničić kiad. (1866) 381 skk.; M. Lascaris: *Le patriarcat de Peć a-t-il été reconnu par l'Eglise de Constantinople en 1375? Mélanges Diehl*, I. (1930) 171 skk. jogtalanul vonja kétségbe a szerb pátriárkátusnak Bizánc által 1375-ban történt elismerését. Vö. megjegyzéseimet in *S. K.* 5 (1932) 323 sk. Lásd V. Laurent: *L'archevêque de Pec et le titre de patriarche après l'union de 1375. Balcania*, 7 (1944) 303 skk.
204. Az érdem, amire itt utalni kell Dennis: *Manuel II*. érdekes írásáé. Ennek ellenére talán Dennis túlértékeli a bizánci ellentámadás sikereit. Az ezzel kapcsolatos híradások Démétrios Kydonés leveleiben találhatók – ez az egyetlen forrás, amit egyáltalán meg lehet említeni – bár retorikailag lendületesek, de egyetlen konkrét adatot sem tartalmaznak arról, amit ténylegesen elértek.

205. F. Taeschner – P. Wittek: Die Verzirfamilie der Gandarlyzade und ihre Denkmäler. *Der Islam*, 18 (1929) 71 sk. szerint a törökök Serrhést átmenetileg már 1373-ban bevették. Így Loenertz: *M. Paléologue et D. Cydonès*. 278 (függelék 1372); visszafogottabb Lemerle: *Philippe*. 217 skk. és kül. Dennis: *Manuel II*. 66 sk. A város 1372 vagy pedig 1373-ban a törökök által történő átmeneti megszállásának feltételezése a Sa'deddin török krónikájának adatain és mindenekelőtt I. Murád egyik görög fordításban fennmaradt oklevélén alapul, amelyet a Serrhés melletti Prodromos monostorban őriztek meg, ugyanis ennek a monostornak a szultán védelmet ígért (α τῆς ἐκκλησίας Μαργαρίτου szerzeteseiről van szó?). Lásd a szöveget A. Guillou: *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*. Paris, 1955. 155, ahol ezen oklevél 1372-re van datálva, mialatt Taeschner és Wittek és az általuk i. h. 72. 1. lj. közlése J. H. Mordtmann által ezt az időpontot 1373-re teszi. Mindenesetre érdekes, hogy ennek a kornak az oklevelei, amelyek gyakran megemlékeznek az 1371 előtti szerb uralomról (vö. kül. Lemerle: *Actes de Kutlumas*. Nr. 33. 1375 augusztusából és Nr. 34. 1375 októberéből), ezt követően a város törökök által történt állítólagos elfoglalásáról egyetlen szót sem tartalmaznak.
206. Thessaloniké bevételének kronológiájához Charanis: *Short Chronicle*. 359 skk.; Loenertz: *M. Paléologue et D. Cydonès*. 478 skk.; Dennis: *Manuel II*. 151 skk. Úgy tűnik, hogy aztán Thessalonikét a török uralomtól ismét felszabadították és – mint ahogy R. Loenertz: i. h. 483, kimutatja – 1394. április 12-én I. Bajezid rohammal bevette. M. Laskaris: Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου (1951) 331 skk. újabb adatokat hoz fel annak igazolására, hogy Thessaloniké még 1394-ben a bizánciak kezén volt.
207. A kronológiához vö. Babinger: *Beiträge*. 65 skk.
208. A csata lefolyásáról nagyon kevés biztos adatunk van, hiszen a kortárs tudósítások kis számúak, és az eseményekről már korán legendák képződtek. Vö. S. Cirković in St. Novaković: *Srbi i Turci* (1960) 453 skk. A kosovói csatához az újabb irodalmat lásd ugyanott 470. A bizánci források híradásairól lásd különösen N. Radojčić: *Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kosovo Polje*. Byz., 6 (1931) 241 skk. Vö. M. Braun: *Kosovo, die Schlacht auf dem Amselfeld in geschichtlicher und epischer Überlieferung*. Leipzig, 1837.
209. Vö. I. Božić: *Dohodak carski*. Belgrad, 1956. 54 skk.; G. Ostrogorsky: *Byzance. État tributaire de l'Empire turc*. ZRVI 5 (1958) 53 skk.
210. Vö. Dölger: *Johannes VII*. 27 skk.; Charanis: *Palaeologi and Ottoman Turks*. 303 skk. VII. Jóannés trónbitorlásához a legújabb és legfontosabb vizsgálatot Kolias: 'Η ἀνταρσία 'Ιωάννου Ζ', nyújtja, aki elsőként idézi a szemtanú, Smolenski Ignatios tudósítását.
211. Ezt mutatja Smolenski Ignatios tudósítása: vö. Kolias: 'Η ἀνταρσία 'Ιωάννου Ζ' 39 skk., 43 skk.
212. Vö. Silberschmidt: *Das oriental. Problem*, 68. által idézett *commissiót* a velencei követ számára.
213. Lampros – Amantos: Βραχέα Χρονικά. Nr. 52. 44. Vö. Charanis: *Palaeologi and Ottoman Turks*. 304.; Dölger: *Johannes VII*. 28.; Kolias: 'Η ἀνταρσία 'Ιωάννου Ζ' 41 és 49 skk.
214. Chalkokondylés I. 58. Darkó kiad. Philadelphia 1390-ben történt bevételéhez vö. Wittek: *Mentesche*. 78 skk. (nem 1379-ben, mint ahogy a régebbi fejtegetések gyakran megadják). A fent vázolt összefüggésekből adódik az, hogy ez az esemény V. Jóannés és Manuél ismételt trónra emelése utáni időből származik, amikor is a szultántól való függés különösen nyomasztó formában jelentkezett, és amikor Manuél folyamatosan Bajezid táborában tartózkodott. Erre a következtetésre jut Charanis: *Palaeologi and Ottoman Turks*. 304 skk., aki helyesen emeli ki azt, hogy a város meghódítása mindenképpen 1390.

- szeptember 17-e és 1391. február 16-a közti időszakra esett, azonban minden valószínűség szerint az 1390. év végére. Lásd Babinger: *Beiträge*. 9. 37. lj. – H. Hunger: *Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Großen bis zum Fall Konstantinopels*. Baden-Baden, 1958. 282 skk. fordításban hoz egy érdekes kivonatot Jóánnés Chortasménos egyik kiadatlan írásából, aki a birodalom angorai csata előtti siralmas helyzetét vázolja fel. Hogy a római birodalmának akkori „iszonyatos rabigába hajtását” illusztrálja, emlékeztet arra, hogy „a barbárok – úgymond – egyetlen lélegzetet sem engedélyeztek a mi nagyon jámbor császárukknak, és az egész világon ide-oda üldözték, és az ő segítségével kényszerítették uralmuk alá a még le nem igázott városokat...” (285.)
215. Dukas 77, II. Grecu kiad. Silberschmidt: *Das oriental. Problem* feje tetejére állítja a dolgokat, amikor erről a korszakról szólva egy „török–bizánci unióról” (szövetségről vagy antantról) beszél, és részletesen kitér a „császárok törökökkel kapcsolatos politikájára”, amelynél „a törökök, a császár fegyverei voltak az összes ellensége ellen” és a velencei senatusnak pedig félelmet tulajdonít egy „török nemzetiségű görög birodalom” miatt (lásd 52, 68, 70, 79 és más).
216. A dátumhoz Lampros – Amantos: Βραχέα Χρονικά. Nr. 52, 47(vö. Nr. 29, 23. Ehhez Charanis: *Short Chronicle*. 357 sk.
217. Vö. Dölger: *Johannes VIII*. 28.
218. Sphrantzés (Papadopoulos kiad.) I. 120.
219. Dukas 77, 26. Grecu kiad. szerint Bajezid szultán – feldühödve Manuél menekülése miatt – üzenetet küldött neki, amely ezekkel a szavakkal zárult: „Ha nem akarsz megtenni és nekem megadni, amit parancsolok neked, akkor zárd be a város kapuit, és uralkodj benne, mert körülötte már minden az enyém.”
220. Vö. A. M. Schneider: *Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert*. Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Philol.-hist. Kl. 1949. H. 9, 236 skk.
221. Vö. Zakythinos: *Despotat*, I. 153 sk. és különösen Loenertz: *Péloponèse*. 172 skk. Lásd V. Laurent: Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragas. *REB* 5 (1947) 180.
222. Az 1394-es blokád kezdetéhez vö. Jireček: *BZ* 18 (1909) 584 sk.
223. Vö. K. M. Setton: *Catalan Domination of Athens*. Cambridge, Mass., 1948. 125 skk.; Miller: *Essays*. 135 skk.; Longnon: *Empire latin*. 323 skk.
224. Vö. Zakythinos: *Despotat*, I. 155 skk.; Loenertz: *Péloponèse*. 185 sk.
225. Már Nikov: *Turското zavladevane*. 69. I. lj. joggal emelte ki, hogy a török források tudósításai bizonyos tévedéseket, ill. felcseréléseket látszanak tartalmazni az 1388. és 1393. év eseményeivel kapcsolatban. Vö. behatóbban Babinger: *Beiträge*. 29 skk., aki azonban nagyon messzire megy, amikor az 1388. évi bolgár hadjáratot egészen ki akarta törölni.
226. A régebbi kutatás által kifejtett, majd aztán megint visszavont nézetnek, amely szerint a rovinei csata katonailag a törökök vereségét jelentette, nagyon nagy a valószínűsége Dj. Sp. Radojičić: Jedna glava iz „života Stefana Lazarevića” od Konstantina Filozofa. *Hrišćanski život*, 6 (1927) 138 skk. és M. Dinić: Hronika sen-deniskog kaludjera kao izvor za književnost. *Jezik, istoriju i folklor*, 17 (1937) 51 skk. figyelemre méltó fejtegetései alapján. Babinger: *Beiträge*. 3 skk. szerint, aki török forrásokra támaszkodik, a csata döntetlenül végződött. – Hogy a rovinei csata nem 1394. október 10-én történt, mint ahogy korábban feltételezték, hanem inkább 1395. május 17-én, az biztos, miután Dj. Radojičić: i. h. és Listina manastira Petre od oktobra 1395 g. kao izvor za hronologiju bitke na Rovinama. *Bogoslovlje*, 2 (1927) 293 skk. = La chronologie de la bataille de Rovine. *Revue hist. du Sud-Est Europ.*, 5 (1928) 136 skk. kifogástalanul bebizonyította,

- hogy 1395. május 17-e Kónstantinos Dragas halálának a dátuma is, aki ebben a csatában esett el. Ennek az önmagában kényszerítő jellegű megállapításnak további igazolását találjuk M. Dinić, i. m., fontos fejtegetéseiben. Bizonyító erejéből semmit sem vonnak le Babinger: *Beiträge*. 3 skk. fejtegetései, aki az 1393. évre teszi a csata időpontját. Helyesen kapcsolódik tehát Zakythinos: *Despotat*, I. 153. 3. l. és Loenertz: *Péloponèse*. 175 és mások. Radojičić kronológiájához. Vö. V. Laurent: *REB* 5 (1947) 180. 3. l. és 6 (1948) 282.
227. Vö. G. Kling: *Die Schlacht bei Nikopolis im Jahre 1396*. Berliner Diss. 1906.; A. S. Atiya: *The Crusade of Nicopolis*. London, 1934.; R. Rosetti: *The Battle of Nicopolis* (1396), *The Slavonic Review*, 15 (1937) 629 skk.
228. Vö. a bajor Schiltberger útikönyvében található leírást, aki a nikopolisi csatában részt vett, és fogságba esett. Langmantel kiad. Tübingen, 1885. 7.
229. Vö. J. H. Mordtmann: Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14. Jahrhunderts. *BNJ* 4 (1923) 346 skk.
230. Vö. Zakythinos: *Despotat*, I. 156 skk. a források jegyzékével.
231. Miklosich – Müller II. 191 sk. Antonios pátriárka (1388–1390; 1391–1397) ezen írása, amely a végén meg van csonkítva, és ezért egy dátum hiányzik belőle, nem tehető – mint ahogy általában hiszik – az 1393. évre, hanem inkább az 1394 és 1397 közötti évekre, mivel Konstantinápoly körülzárásáról beszél, azonban Bajezid szultán blokádjá csak 1394-ben kezdődött el (lásd a 455. oldalt.)
232. Miklosich – Müller II. 190.
233. *Polnoe Sobr. Russk. Letopisej*, 11 (1897) 168.
234. A felhatalmazó oklevél, amelyet erre a célra a francia kereskedőknek 1397. augusztus 15-én állított ki, kinyomtatta és kommentálta Sp. Lampros: Νέος Ἑλληνομνημον, 10 (1913) 248 skk.
235. Ennek a híres utazásnak a legjobb és legrészletesebb leírása számos forrás melléklettel Vasiljev: *Putešestvie Manuila*. Lásd G. Schlumberger: Un empereur de Byzance à Paris et à Londres in *Byzance et les Croisades* (1927) 87–147, 361–362.
236. *Chronicon Adae de Usk*. E. M. Thompson kiad. (1904) 57. Vö. Vasiljev: *Putešestvie Manuila*. 272 és *History*. 634.
237. Vö. W. Barthold: *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der türken Mittelasiens* (1935) 209 skk.; R. Grousset: *L'empire des Steppes* (1939) 486 skk.
238. Dukas 109, 20. Grecu kiad.
239. Az időponthoz Vasiljev: *Putešestvie Manuila*. 285. 3. l.
240. G. Roloff: Die Schlacht bei Angora. *Hist. Z.*, 161 (1940) 244 skk. Tímur elvonulásának és Kis-Ázsia meghódításáról való lemondásának okát abban látja, hogy a nagy veszteségek következtében számottevően lecsökkent hadereje, amelynek kezdeti erőssége Angoránál a források erősen túlzó adataival ellentétben mintegy 20 000 főre tehető, éppen úgy, mint az oszmán haderő esetében.
241. Vö. N. Jorga: *Geschichte*, I. 325 skk. beható fejtegetését.
242. A despotés címet VII. Jóannés császár adományozta neki, amikor az angorai csata után, amelyben Bajezid szultán vazallusaként kellett részt vennie, látogatást tett Konstantinápolyban. Vö. Ferjančić: *Despoti*, 182 skk.
243. A kronológiához Heyd: Commerce du Levant, II. 286.; G. Ostrogorsky: *Byzance*. État tributaire de l'Empire turc. *ZRVI* 5 (1958) 53. 20. l.

244. Egy 1404. szeptember 29-én kiadott, kevésbé figyelembe vett oklevelében II. Manuél császár útmutatásokat ad Démétrios Buliotésnek, akit teljhatalmú megbízottként küldött a felszabadított Athós-hegyre (Vatopedi Arkadios kiad., in Γρηγόριος Παλαμῆς, 2 [1918 449–452]. Ez a tanulmány rész azt mutatja, hogy Manuél Thessaloniké területét VII. Jóánnésnak adta át, és erről mindenféle formában szerződést kötött vele. Ugyancsból az okiratból tudjuk azt is, hogy a török adó megszünése a bizánci lakosság számára nem jelentett teljes megszabadulást a harádzs fizetése alól, mert a császár az Athós-hegyi monostoroknak és az egyéb földbirtokosoknak is csak annak az összegnek a kétharmadát „ajándékozta”, amelyet a „boldog Bajezid emír korában” harádzsként megköveteltek. Egyharmadot továbbra is beszedtek – és a régi harádzs neve alatt folyt be a bizánci államkasszába. Vö. G. Ostrogorsky: *Byzance. État tributaire de l'Empire turc*. ZRVI 5 (1958) 54 skk.; A késő bizánci periódus területiális változásaihoz lásd A. Bakalopoulos: Les limites de l'Empire Byzantin depuis la fin du XIVe siècle, jusqu' à la chute (1453). BZ 55 (1962) 56 skk.
245. Sp. Lampros: Παλαιολόγεια καὶ πελοποννησιακά, III (1926) 246–265; IV (1930) 113–135. Migne: P. G. 160. 821–866. Pléthón gondolataihoz vö. H. F. Tozer: A Byzantine Reformer. *Journ. of Hell. Studies*, 7 (1886) 353 skk.; J. Dräseke: Plethons und Bessarions Denkschriften über die Angelegenheiten im Peloponnes. *N. Jahrb. f. das klass. Altertum*, 27 (1911) 102 skk.; Zakythinós: *Despotat*, I. 175 skk., II. 322 skk.; M. V. Anastos: Pletho's Calendar and Liturgy. *DOP* 4 (1948) 183–305; I.–P. Mamalakes: Γεώργιος Γεμιστός–Πλήθων. Athen, 1939 és mindenekelőtt F. Masai: Pléthon et le platonisme de Mistra. Paris, 1956. További irodalom Moravcsiknál, *Byzantinoturcica*, I². 478 skk. – A Peloponnészoszon uralkodó akkori viszonyok megértéséhez fontos *Mazari Hadés utazása* Boissonade: *Anecd. gr.* III (1831) 122–186.
246. VIII. Jóánnés 1416-os thessalonikéi tartózkodásáról lásd M. Laskaris: Τόμος Κ. 'Αρμενιοπούλου (1951) 440 skk.
247. Vö. Zakythinós: *Despotat*, I. 180 skk.
248. Vö. F. Dölger: Die Krönung Johannis VIII. zum Mitkaiser. BZ 36 (1936) 318 sk.
249. Vö. Jorga: *Geschichte*, I. 378 skk.
250. Mint ahogy a K. Mertzios: Μνημεία Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Thessalonike, 1947 által közölt, a velencei levéltárból származó fontos dokumentumok mutatják, a korábban minden idevágó feldolgozásban (még ennek a könyvnek az első kiadásában is) újra előadott történet, amely szerint Andronikos a várost 50 000 dukátért a velenceieknek eladta, csupán későbbi mese. Ez különben Sphrantzésnek az ún. *Chronikon Maius*ából származik, amely ahogy a legújabb kutatások kimutatták (lásd a 9. jegyzetet), máskor is csak a legnagyobb elővigyázatossággal használható. Vö. még P. Lemerle: La domination vénitienne à Thessalonique. *Miscellanea G. Galbiati*, III (Fontes Ambrosiani 27) (1951) 219 skk.
251. K. Mertzios: i. h. 66 skk.
252. Vö. Wroth: *Byz. Coins*, I. LXVIII sk.; A. Blanchet: Les dernières monnaies d'or des empereurs byzantins. *Revue numism.*, 14 (1910) 78 skk.; Stein: *Untersuchungen*, 113 sk.; Zakythinós: *Crise monétaire*. 17 skk.
253. Zakythinós: *Despotat*, I. 204 skk.
254. Sphrantzés (Papadopoulos kiad.) I. 178.
255. A zsinati tárgyalások részletes ábrázolását nyújtja G. Hofmann: Die Konzilsarbeit in Ferrara. *Orient. Christ. Period.*, 3 (1937) 110–140, 403–455; Die Konzilsarbeit in Florenz,

- ib. 4 (1938) 157–188, 372–422. A zsinat előtörténetéhez új anyagot hoz uő: Rodrigo, *Dekan von Braga*; Kaiser Johann VIII. Palaiologos. Zwei Briefe aus Konstantinopel, 13. Oktober und 18. November 1437, zur Vorgeschichte des Konzils von Florenz, ib. 9 (1943) 171 skk. Ugyanennek a kutatónak köszönhetjük a legfontosabb források megjelentetését is a firenzei zsinat történetéhez G. Hofmann: *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*, I–III. Rom, 1940–1946. Vö. J. Gill: *The Council of Florence*. Cambridge, 1958 és *Greeks and Latins in a Common Council: The Council of Florence. Or. Christ. Per.*, 25 (1959) 265 skk. A firenzei zsinat előtörténetéhez vö. V. Laurent: *Les préliminaires du concile de Florence: Les neuf articles du pape Martin V et la réponse du Patriarche Joseph II* (octobre 1422). *REB* 20 (1962) 5–60.
256. Vö. A. Mercati: Il decreto d'unione del 6 luglio 1439 nell'Archivio Vaticano. *Orient. Christ. Period.*, 11 (1945) 3 skk. Hofmann forrásgyűjteményében (lásd a következő jegyzetet is), II. Nr. 176, 68–79. az uniós határozatot az eredeti szerint – latin és görög nyelven – jelentették meg.
257. L. Mohler: *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*. Paderborn, 1923. További irodalom és források Becknél, *Kirche*, 767 skk.
258. Vö. B. Krekić: Učesće Dubrovnika u ratovima protiv Turaka 1443 i 1444 g. *ZRVI* 2 (1953) 148.
259. Szkander bégéről szóló teljes forrásanyagot és irodalmat J. Radonić: *Djuradj Kastriot Skenderbeg i Albanija u XV veku*. Belgrad, 1942 teljes körűen állította össze.
260. Vö. Zakythinos: *Despotat*, I. 226 skk.
261. Krekić: i. h. 149 skk.
262. Az 1444. év eseményeire, nevezetesen pedig az adrianopolisi megállapodásokra új fényt vet a humanista Anconai Ciriaco levélgyűjteménye, amelyet F. Pall: Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi. *Bull. hist. de l'Acad. Roumaine*, 20 (1938) 9–68. tett hozzáférhetővé a tudomány számára, és ezt O. Halecki: *The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems*. New York, 1943 új sorrendben ismét kinyomtatta. Az összefüggések megítélésében azonban, amelyek a várnai katasztrófához vezettek, a két szerző véleménye teljes egészében eltér egymástól. A lengyel történetírásban már korábban képviselt egyik tézishez kapcsolódva, Halecki azt próbálja kimutatni, hogy Ulászló király sohasem írt alá békeszerződést a szultánnal, a szegedi szerződés tehát csak legenda, és a fiatal Jagelló király nem vádolható esküszegéssel. Ennek azonban ellentmond számos jól tájékozott forrás egymással egybecsengő és egymástól független adata, amelyek bizonyító erejét Halecki, 67 skk. hasztalan igyekszik gyengíteni. Annak ellentétét, amit igazolni szeretne, ugyanis különböző országokból származó és különböző helyzetben levő számos kortárs is igazolja, mint például II. Mehmed szultán, Eneas Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa, Długosz a nagy lengyel történetíró és a művelt Galka, a burgundi Walerand de Wawrin, a bizánci Dukas és Chalkokondylés. Joggal utasít vissza tehát F. Pall: *Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Scged et de sa rupture*. *Bull. hist. de l'Acad. Roumaine*, 22 (1941) 144 skk. és *Un moment décisif de l'histoire du Sud-Est européen: la croisade de Varna*. *Balcenia*, 7 (1944) 102 skk. minden kétséget, amelyeket felhoztak a szegedi szerződés történetisége és megszegésének ténye ellen. A vitatott kérdéstről beható tájékoztatást nyújt F. Babinger: *Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna, Oriens*, 3 (1950) 229 skk. Vö. ugyanő: *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*. München, 1953. 28 skk.
263. Vö. Zakythinos: *Despotat*, I. 235. a forrásanyagokkal együtt.

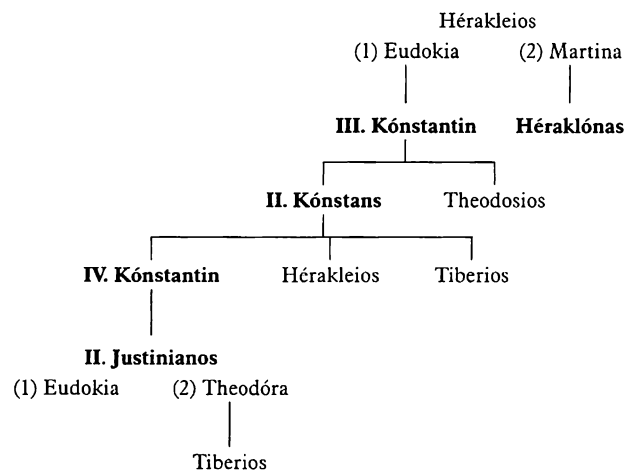
264. A császárnő élettörténetét részletesen megírja D. Anastasijević: Jedina vizantijska carica Srpskinja. *Bratvo*, 30 (1939) 26 skk. Vö. ugyanott 31 (1940) 78 skk. és 32 (1941) 50 skk. Ő az „Úr”-nak, Kónstantinos Dragasnak volt a lánya, aki a 14. század utolsó évtizedeiben testvérével, Jóannés Dragas despotésszel együtt s aztán pedig egyedül uralkodott Kelet-Makedóniában, és 1395-ben a rovinei csatában elesett (lásd a 226. jegyzetet). Hogy csak XI. Kónstantin és bátyjai pedig nem viselték a Dragas nevet, arra az a körülmény mutat rá, hogy ő nagyatyja keresztnévét viselte.
265. Dukas 329, 11. Grecu kiad. (B.C., 264)
266. Vö. Norden: *Papsttum und Byzanz*. 731 skk.; Fr. Cerone: La politica orientale di Alfonso di Aragona. *Archivio Storico per le provincie Napoletane*, 27 (1902) 3 skk., 380 skk., 555 skk., 774 skk. és 28 (1903) 153 skk.; C. Marinescu: Le pape Nicolas V et son attitude envers l'Empire byzantin. *Bull. de l'Inst. Archéol. Bulgare*, 9 (1935) 331 skk. és Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'Empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1453. *Studi biz. e neoell.*, 5 (1939) 209 skk.
R. Guiland: Αί πρὸς τὴν Δύσιν ἐκκλήσεις Κωνσταντίνου ΙΑ' τοῦ Δράγασης πρὸς σωτηρίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. *ΕΕΒΣ*, 22 (1952) 60 skk.
267. A Konstantinápolyért vívott harcról E. Pears: *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*. 1903. (Emellett G. Schlumberger: *Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453* [1915] című könyvének semmiféle önálló értéke nincs.) Vö. E. Pears: *Cambr. Med. Hist.*, IV (1923) 693 skk. és ugyanott a kiváló bibliográfiát 883 skk. Lásd továbbá F. Babinger: *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*. München, 1953. 88 skk. C. Amantos: La prise de Constantinople in *Le Cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople*. Athen, 1953. 9 skk.
268. Kritobulos. Müller kiad. *F. H. G. V.* 80.
269. Vö. G. Kolias: Constantin Paléologue, le dernier défenseur de Constantinople in *Le Cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople*. Athen, 1953. 41 skk.
270. Vö. F. Babinger: La date de la prise de Trébozinde par les Turcs. *REB* 7 (1950) 205 skk.

A BIZÁNCI DINASZTIÁK CSALÁDFÁJA

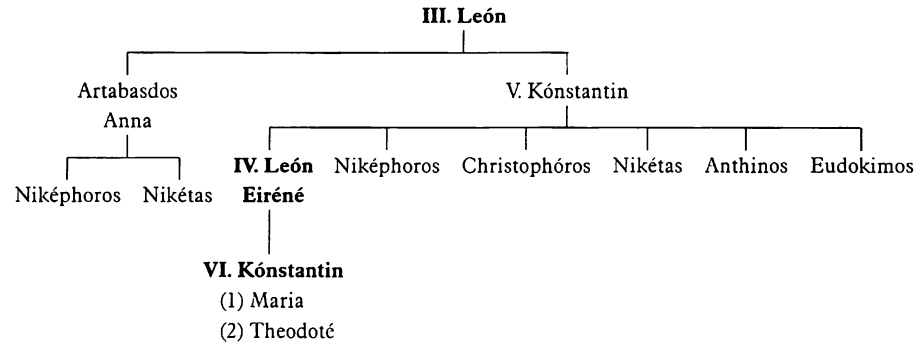

Az itt következő családfák csak az olvasó tájékozódását könnyítik meg, ugyanis nem törekszenek a geneológiai teljességre. Sokkal inkább csak a történetileg fontos és elsősorban a kötetben megemlített személyek szerepelnek rajtuk. Az uralkodók neveit vastagabb betűformával jelöltük. Az egymás alá szedett és a szaggatott vonallal összekötött nevek házastársi kapcsolatot, a pontokból álló vonal kétséges leszármazást jelez. Részletes családfa található Grumel: *Chronologie*. 360 skk. kötetében.

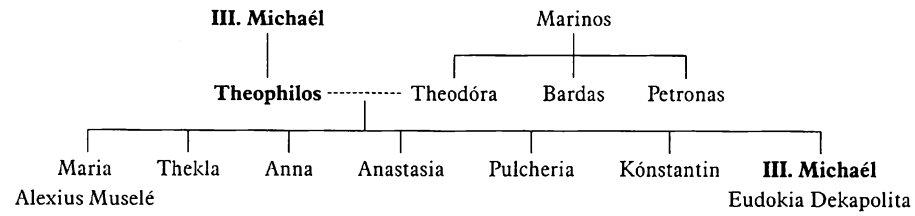
1. A HÉRAKLEIOS-DINASZTIA, 610–711

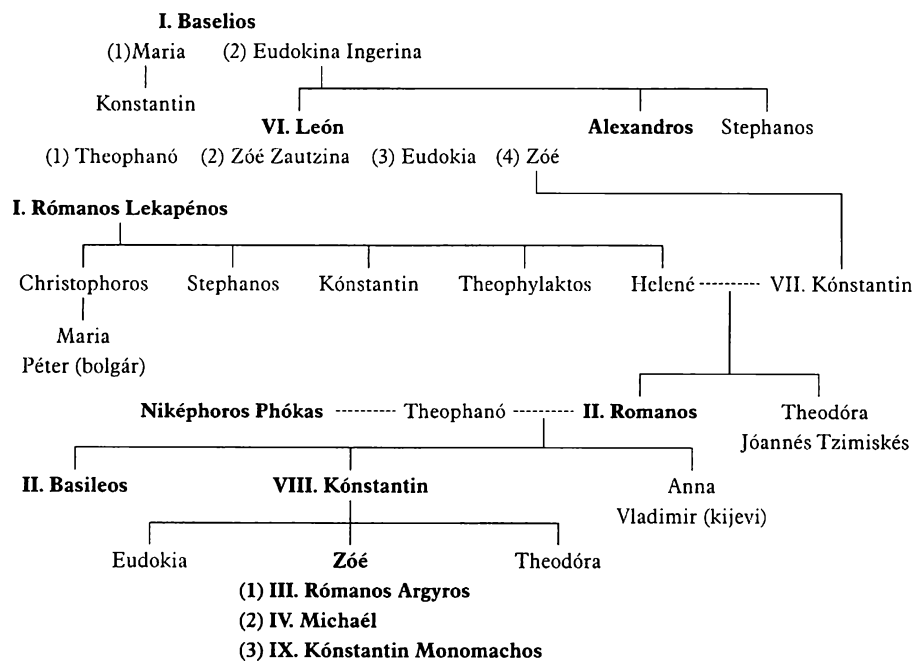
2. A SZÍR DINASZTIA, 717–802

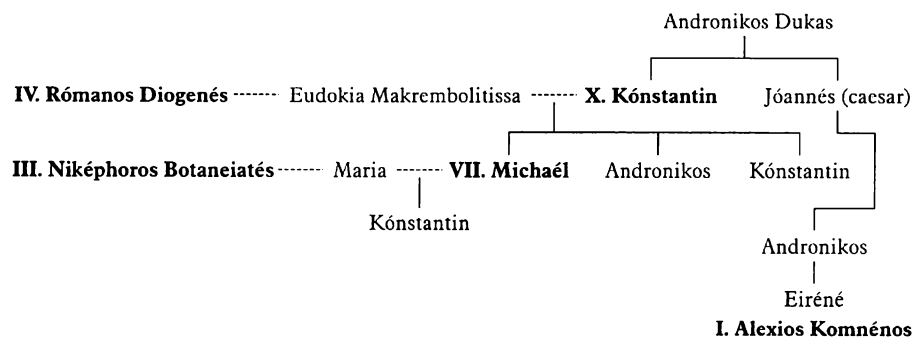
3. AZ AMORIONI-DINASZTIA, 820–867

4. A MAKEDÓN DINASZTIA, 867–1056

5. A DUKAS-DINASZTIA, 1059–1078

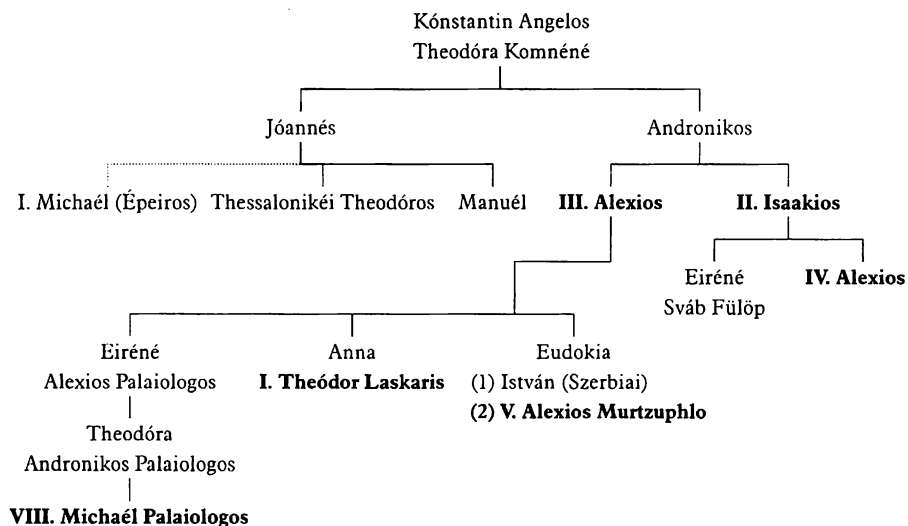
```

graph TD
    MK[Manuél Komnénos] --> ISaakios[I. Isaakios]
    MK --> Joannes[Jóánnés]
    Joannes --> AD[Anna Dalasséna]
    AD --> ISaakios2[Isaakios]
    AD --> IAlexios[I. Alexios]
    IAlexios --> ED[Eiréné Dukas]
    ED --> Anna[Anna]
    ED --> IIJoannes[II. Jóánnés]
    ED --> ISaakios3[Isaakios]
    ED --> Theodora[Theodóra]
    Anna --> NB[Niképhoros Bryennios]
    IIJoannes --> Eirene[Eiréné magyar]
    Eirene --> Alexios1[Alexios]
    Eirene --> Andronikos[Andronikos]
    Andronikos --> Alexios2[Alexios prótosebastos]
    Eirene --> Isakios[Isakios]
    Eirene -.-> IManuel[I. Manuél]
    IManuel -.-> Eirene2["(1) Eiréné Bertha von Sulzbach"]
    IManuel -.-> Maria["(2) Mária Antiocheiai"]
    Maria --> IIAlexios[II. Alexios]
    IIAlexios -.-> Agnes[Ágnes-Anna francia]
    ISaakios3 --> Konstantin[Kónstantin Angelos]
    Konstantin --> IAndronikos[I. Andronikos]
    IAndronikos --> Manuel2[Manuél]
    Manuel2 --> Trapezunti[Trapezunti Alexios]
    Manuel2 --> David[David]

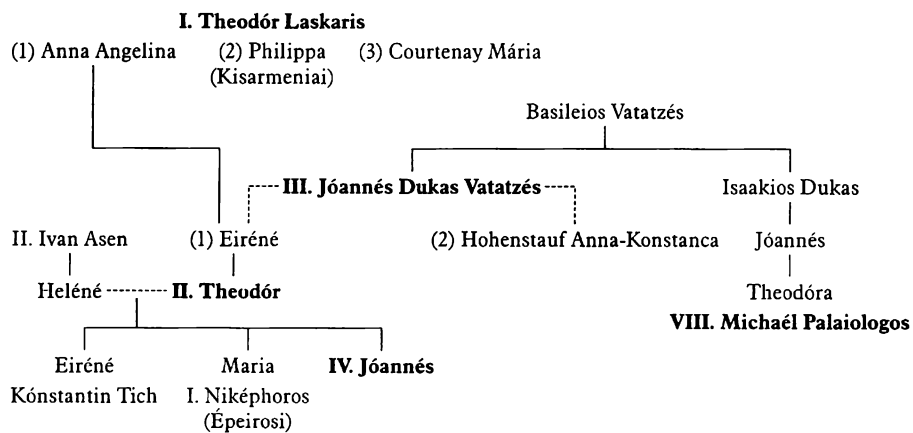
```

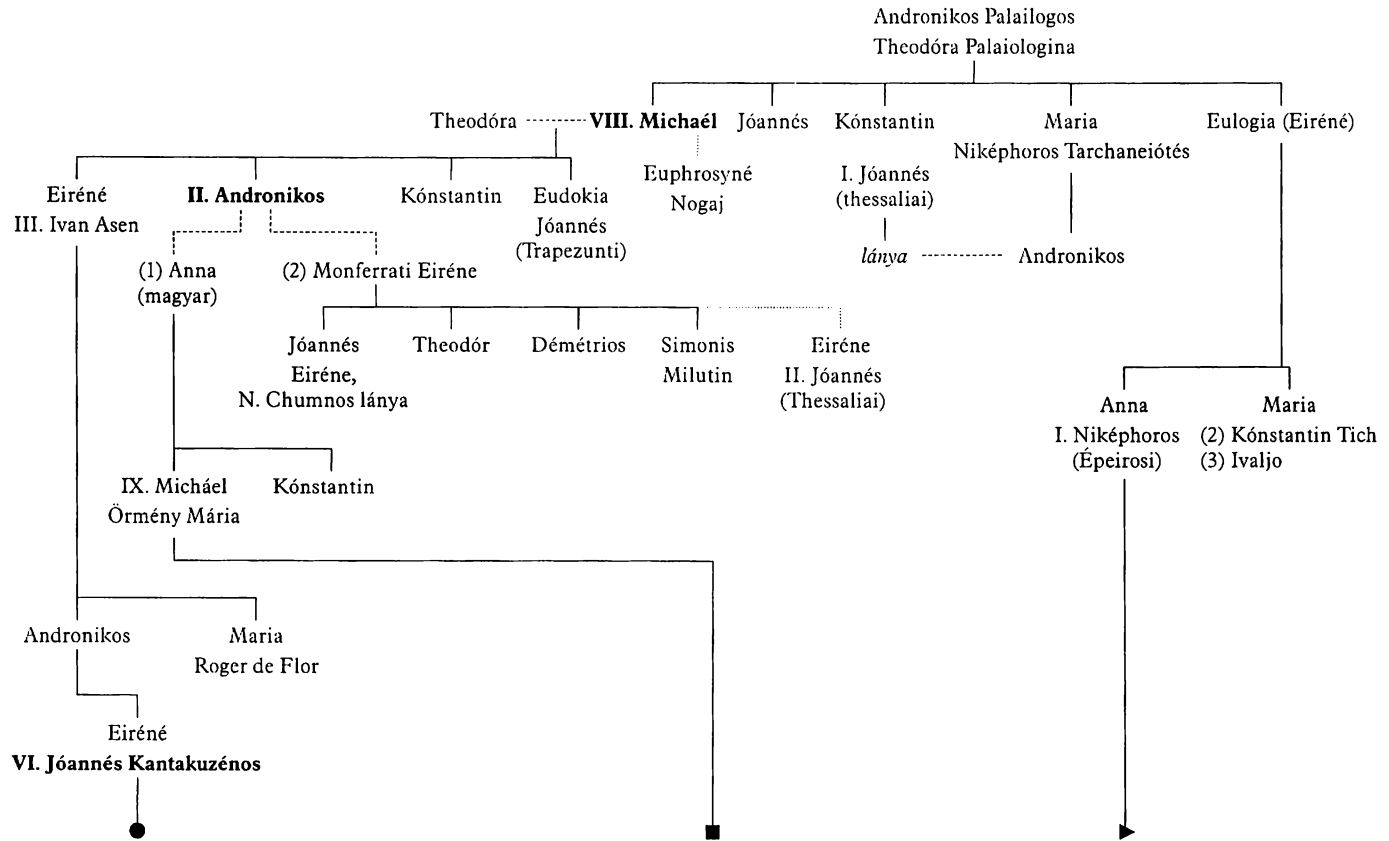

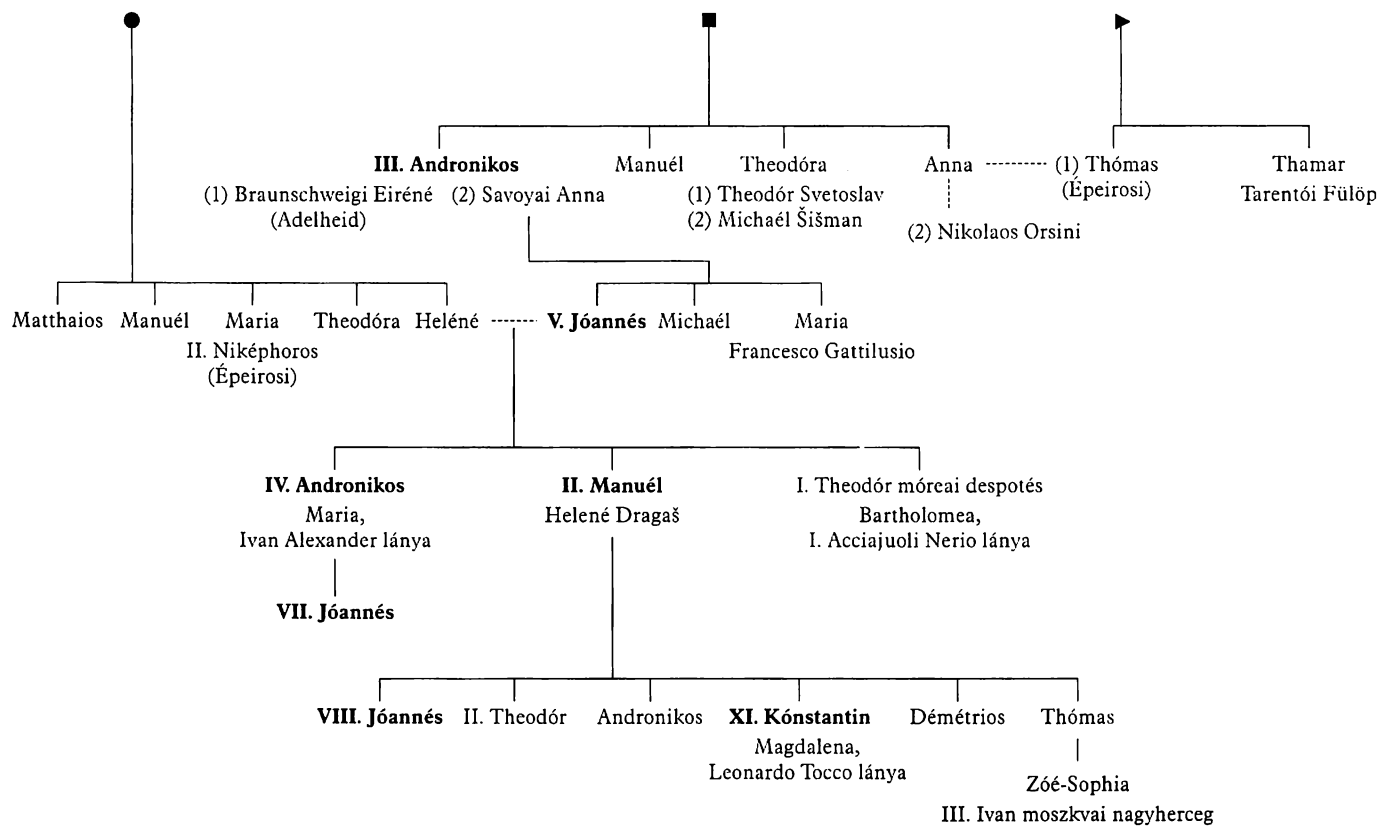
7. AZ ANGELOS-DINASZTIA, 1185–1204

8. A LASKARIS-DINASZTIA, 1204–1261

URALKODÓLISTÁK

---

1. A BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG

324–337	Nagy Kónstantin (I. Constantinus)	717–741	III. León
337–361	Constantius	741–775	V. Kónstantin
361–363	Julianus	775–780	IV. León
363–364	Jovianus	780–797	VI. Kónstantin
364–378	Valens	797–802	Eiréné
379–395	I. Theodosios	802–811	I. Niképhoros
395–408	Arkadios	811	Staurakios
408–450	II. Theodosios	811–813	I. Michaél Rhangabé
450–457	Markianos	813–820	V. León
457–474	I. León	820–829	II. Michaél
474	II. León	829–842	Theophilos
474–475	Zénón	842–867	III. Michaél
475–476	Basiliskos	867–886	I. Basileios
476–491	Zénón (még egyszer)	886–912	VI. León
491–518	I. Anastasios	912–913	Alexandros
518–527	I. Justinos	913–959	VII. Kónstantin
527–565	I. Justinianos	920–944	I. Rómanos Lekapénos
565–578	II. Justinos	959–963	II. Rómanos
578–582	I. Tiberios Kónstantinos	963–969	II. Niképhoros Phókas
582–602	Maurikios	969–976	I. Jóannés Tzimiskés
602–610	Phókas	976–1025	II. Basileios
610–641	Hérakleios	1025–1028	VIII. Kónstantin
641	III. Kónstantin és Héraklónas	1028–1034	III. Rómanos Argyros
641	Héraklónas	1034–1041	IV. Michaél
641–668	II. Kónstans	1041–1042	V. Michaél
668–685	IV. Kónstantin	1042	Zóé és Theodóra
685–695	II. Justinianos	1042–1055	IX. Kónstantin Monomachos
695–698	Leontios	1055–1056	Theodóra (még egyszer)
698–705	II. Tiberios	1056–1057	VI. Michaél
705–711	II. Justinianos (még egyszer)	1057–1059	I. Isaakios Komnénos
711–713	Philippikos	1059–1067	X. Kónstantin Dukas
713–715	II. Anastasios	1068–1071	IV. Rómanos Diogenés
715–717	III. Theodosios	1071–1078	VII. Michaél Dukas
		1078–1081	III. Niképhoros Botaneiatés

1081–1118	I. Alexios Komnénos	1254–1258	II. Theodór Laskaris
1118–1143	II. Jóannés Komnénos	1258–1261	IV. Jóannés Laskaris
1143–1180	I. Manuél Komnénos	1259–1282	VIII. Michaél Palaiologos
1180–1183	II. Alexios Komnénos	1282–1328	II. Andronikos Palaiologos
1183–1185	I. Andronikos Komnénos	1328–1341	III. Andronikos Palaiologos
1185–1195	II. Isaakios Angelos	1341–1391	V. Jóannés Vatatzés
1195–1203	III. Alexios Angelos	1347–1354	VI. Jóannés Kantakuzénos
1203–1204	II. Isaakios (még egyszer) és IV. Alexios Angelos	1376–1379	IV. Andronikos Palaiologos
		1390	VII. Jóannés Palaiologos
1204	V. Alexios Murtzuphlos	1391–1425	II. Manuél Palaiologos
1204–1222	I. Theodór Laskaris	1425–1448	VIII. Jóannés Palaiologos
1222–1254	III. Jóannés Dukas Vatatzés	1449–1453	XI. Kónstantin Palaiologos

2. A KONSTANTINÁPOLYI LATIN CSÁSZÁRSÁG

1204–1205	I. Flandriai Balduin	1221–1228	Courtenay Róbert
1206–1216	Flandriai Henrik	1228–1261	II. Balduin
1217	Courtenay Péter	(1231–1237	Brienne-i János)
1217–1219	Jolánta		

3. ÉPEIROS ÉS THESSALIA RÉSZBIRODALMAK

1204–1215	I. Michaél	1296–1318	Thómas (Anna Palaiologina- Kantakuzéna régenssége 1313-ig)
1215–1224	Theodór (1224 végén bevonulása Thessalonikébe és császárrá koronázása)	1318–1323	Nikolaos Orsini
		1323–1335	Jóannés Orsini
		1335–1340	II. Niképhoros (Anna Palaiologina régenssége)
	THESSALONIKÉ	1340	Bizánc elfoglalja
1224–1230	Theodór császár	1348	Duşan István elfoglalja
1230–1237	k. Manuél		
1237 k.–1244	Jóannés		
1244–1246	Démétrios (1246-ban nikaiai Jóannés Vatatzés legyőzi)		THESSALIA
	ÉPEIROS	1271–1296	I. Jóannés Sebastokrator
		1296–1303	Kónstantin
		1303–1318	II. Jóannés
		1318	megszűnik
1231 k.–1271	II. Michaél	1348	Duşan István elfoglalja
1271–1296	I. Niképhoros		

4. BULGÁRIA

I. BOLGÁR BIRODALOM

681–702	Asparuch
702–718	Tervel
718–725	ismeretlen
725–739	Sevar
739–756	Kormisoš
756–762	Vinech
762–765	Teletz
765–767	Sabin
767	Umar
767–772	Toktu
772	Pagan
772 k.–777	Telerig
777–803 k.	Kardan
803 k.–814	Krum
814	Dokum, Dicevg
814–831	Omurtag
831–836	Malomir
836–852	Presian (talán az előzővel azonos személy)
852–889	I. Boris Michaél
889–893	Vladimir
893–927	Simeon
927–969	Peter
969–971	II. Boris

MAKEDÓN BIRODALOM

976–1014	Samuel
1014–1015	Gabriel Radomir
1015–1018	Jóannés Vladislav

II. BOLGÁR BIRODALOM

1186–1196	Asen
1196–1197	Peter
1197–1207	Kalojan
1207–1218	Boril
1218–1241	II. Ivan Asen
1241–1246	Koloman Asen
1246–1256	Michaél Asen
1257–1277	Kónstantin Tich
1277–1279	Ivajlo
1279–1280	III. Ivan Asen
1280–1292	I. Georg Terter
1292–1298	Smiletz
1299	Čaka
1300–1322	Theodór Svetoslav
1322–1323	II. Georg Terter
1323–1330	Michaél Šišman
1330–1331	Ivan Stephan
1331–1371	Ivan Alexander
1371–1393	Ivan Šišman
(1360 k.–1396	Vidinben: Ivan Stracimir)

5. SZERBIA

a 9. század közepén Vlastimir

891-ig	Mutimir
891–892	Prvoslav
892–917	Peter Gojniković
917–920	Paul Branović
920–924 k.	Zacharia Prvoslavjević
927–950 után	Časlav Klonimirović

ZETA

a 10. század végétől–1016	Jóannés Vladimir
1040 k.–1052	Stephan Voislav
1052 k.– 1081	Michaél, 1077-től király
1081–1101 k.	Kónstantin Bodin

RÁCORSZÁG	1243–1276	I. (Stephan) Uroš
	1276–1282	Dragutin István (Stephan)
1083 k.–1114 k. Vukan	1282–1321	II. (Stephan) Uroš Milutin
A további nagyzsupánok krónológiai sorrendjét pontosan nem lehet megállapítani. A legjelentősebbek a következők:	1321–1331	III. Uroš Dečanski István (Stephan)
I. Uroš, II. Uroš, Desa, Tichomir (Nemanja testvére)	1331–1355	Dušan István, 1345-től cár
1166 k.–1196 Nemanja István	1355–1371	(Stephan) Uroš cár
1196–1228 k. István (Stephan) az elsőként megkoronázott, 1217-től király	(1365–1371)	Vukašin király)
	1371–1389	Lázár fejedelem
1228 k.–1234 k. (Stephan) Radoslav	1389–1427	Lazarević István (Stephan), 1402-től despotes
1234 k.–1243 (Stephan) Vladislav	1427–1456	Branković György, 1429-től despotes
	1456–1458	Branković Lázár, despotes

6. ISZLÁM URALKODÓK (Hans-Georg Beck, [München] összeállítása)

a) a próféta közvetlen utódai

632–634	Abū Bakr
634–644	I. ‘Umar
644–656	‘Uthmān
656–661	‘Alī

b) Omaiýadok (Omajjádok)

661–680	I. Mu‘Awīya
680–683	I. Yazīd
683–684 (?)	II. Mu‘awīya
684–685	Marwān
685–705	‘Abd al-Malik
705–715	I. al-Walīd
715–717	Sulaymān
717–720	II. ‘Umar
720–724	II. Yazīd
724–743	Hirām
743–744	II. Walīd
744	III. Yazīd
744–750	II. Marwān
744	Ibrāhīm

c) ‘Abbāsīdák

750–754	as-Saffāh
754–775	al-Manṣūr
775–785	al-Mahdī
785–786	al-Hādī
786–809	Hārūn ar-Rašīd
809–813	al-Amīn
813–833	al-Ma‘mūn
833–842	al-Mu‘taṣīm
842–847	al-Wṭhiq
847–861	al-Mutawakhil
861–862	al-Mu‘taṣir
862–866	al-Mu‘tazz
866–869	al-Muhtadī
869–892	al-Mu‘tamīd
892–902	al-Mu‘tasīd
902–908	al-Muktafi
912–932	al-Kuqtadīr
932–934	al-Qāhir
934–940	ar-Raḍī
940–943	al-Muttakī

943–946	al-Mustakfi	1237–1245	II. Kaykhosroû
946–974	al-Muṭi	1246–1257	II. Kaykā'ūs
974–991	aṭ-Ṭā'i	1248–1265	IV. Kiliğ Arslān
991–1031	al-Qādir	1249–1257	II. Kaykobād
1031–1075	al-Qā'im	1265–1282	III. Kaykhosroû

A további 'abbāsida kalifák a bizánci történelem szempontjából nem jelentősek, az utolsó kalifa 1258-ban halt meg.

1282–1304	II. Mas'ūd
1284–1307	III. Kaykobād
1307–1308	III. Mas'ūd

e) az oszmán szultánok

d) a szeldzsuk (salgūq) szultánok

1077/8–1086	I. Sulaymān
1092–1107	Kiliğ Arslān
1107–1116	Malik-Šāh
1116–1156	I. Mas'ūd
1156–1192	II. Kiliğ Arslān
1192–1196	I. Kaykhosroû
1196–1204	II. Sulaymān
1204	III. Kiliğ Arslān
1204–1210	I. Kaykhosroû (ismét)
1210–1220	I. Kaykā'ūs
1220–1237	I. Kaykobād

Konstantinápoly elfoglalásáig

1288–1326	Oszmán ('Uṣmān)
1326–1362	Orhān (Orkhān)
1362–1389	I. Murād (Murād)
1389–1402	I. Bajezid (Bāyatīd)
1402–1421	I. Mehmed (1413 óta egyeduralkodó)
1402–1410	Szulejmán (Sulaymān)
1411–1413	Musza (Mūsā)
1421–1451	II. Murād (Murād)
1451–1481	II. Mehmed, a hódító

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Aachen, város 179
abazgok 104, 139
‘Abbāsīdák, bagdadi arab dinasztia 158,
169, 238
‘Abd al-Malik damaskosi arab kalifa 121
III. ‘Abd ar-Rahmān, kordovai arab kalifa
242
abszolutizmus 50, 54, 61, 74, 80, 83, 112,
225, 292, 304, 344, 435
Abi’l Qāsim, nikaiai emír 318
Abydos 169, 174, 227, 254, 280
Acciajuoli, firenzei nemzetség,
Görögországban 432
I. Acciajuoli Nerio, athéni herceg 456
II. Acciajuoli Nerio, athéni heceg 465
Achaia, frank hercegség a
Peloponnészoszon 370, 389–391, 432,
440, 456, 457, 461, 469
Achaemenidák, óperzsa dinasztia 58, 101
Achelóos, folyó, csata (917) 230, 274, 275
Adana, város 227, 321, 330
adiectio sterilium 56
adó, adórendszer, 51, 56, 64, 125, 126, 145,
203, 245, 247, 257, 259, 286, 288,
289, 293, 310, 322, 324, 341, 344,
345, 358, 415, 477
fejadó 173
füstadó 173
örökösödési adó 173
talált tárgyak utáni adó 173
telekadó 92
városi adók 169
lásd továbbá auri lustralis collatio,
capitatio-iugatio, ἀλαμνικόν,
ἀλληλέγγυον, δικέρατον, ἐλατικόν,
ἐξάφολλον, ἐπιβολή, καπνικόν,
σιτόκριθον, συνήθεια, συνωνή,
χρυσάργυρον, χρυσοτέλεια
I. Adorján (Hadrian), pápa (772–795) 148,
170, 171, 193
II. Adorján (Hadrian), pápa (867–872) 214
Adramyttion, város 374
Adria, Adriai-tenger 77, 176, 184, 215, 259,
260, 316, 317, 322, 370, 375, 417
Adrianopolis, város 64, 177, 179–181, 230,
231, 258, 267, 295, 305, 318, 346, 347,
370, 372, 377, 378, 399, 435, 438, 443,
448, 450, 465, 482, 489
Aetios, eunuch, Eiréné minisztere 168
Aetius, nyugatrómai hadvezér 67
Afrika 53, 67, 76, 77, 81, 82, 94, 114, 117,
123, 128
Agathias, történetíró 31, 46, 201
agentes in rebus 54
Ágnes-Anna, VII. Lajos lánya, II. Alexios
és I. Andronikos felesége 341
Aiyūbidák, egyiptomi dinasztia 392
Aitólia 370, 375, 411, 417, 436
Athéni Akadémia, bezárása 80
Akakios, konstantinápolyi pátriárka (472–
488) 72
Akarnania 370, 375, 430, 436
Akindynos Grégorios, hésychastaellenes
408, 434, 435, 439
Akkon, város 251
Akova, város 456
Akroinon, város, csata (740) 152
alamannadó (τό ἀλαμνικόν) 351

- alánok 70, 291, 420
 Alarich, nyugatigót hadvezér 65, 66
 Albánia és albánok 378, 393, 394, 424, 429, 430, 431, 437, 446, 453, 465
 albigensek 234 *lásd* bogumilok
 Alemannus Nicolaus 28,
 Aleppo, város 238, 243, 247, 257
 Alexandros, császár (912–913) 214, 218, 229, 263, 267, 269, 274
 Alexandreia, város 68, 69, 111, 112, 159, 401
 Alexias, Anna Komnéné műve 313, 329, 331
 I. Alexios Komnénos, császár (1081–1118) 305, 306, 313–316, 320–324, 327–329, 332, 335, 343, 356–359
 II. Alexios Komnénos, császár (1180–1183) 340, 341, 416
 III. Alexios Angelos, császár (1195–1203) 344, 348, 349, 351, 353, 354, 356, 363, 364, 371, 374
 IV. Alexios Angelos, II. Isaakios társcsászára (1203–1204-ig) 353
 V. Alexios Dukas Murtzuphlos, császár (1204) 354, 399
 I. Alexios Komnénos, trapezunti császár (1204–1222) 383
 V. Alfonz, Aragónia és Nápoly királya 46
 ‘Alī, kalifa, Muhammad veje 113
 Allatius, Leo 28–29,
 allélengyon (τὸ ἀλληλέγγυον) 125, 145, 173, 174, 194, 257, 288, 308
 Álmos, II. István magyar király testvére 330
 Alopós León, proedros 298
 Alp Arslán, szeldzsuk szultán (1063–1072) 302, 303, 305
 Alusianos, Jóannés Vladislav cár fia 290
 Amadeo Savoyai, Bizáncban 449, 452
 Amalrich, Ciprus királya 351, 361
 Amanos, hegység 122
 Amantos, Kónstantinos 417
 Amida, város 76, 210, 239
 Amisos, város 210
 Ammianus Marcellinus, történetíró 46
 Amorion, város 112, 148, 152, 157, 185, 252
 ‘Amr, arab hadvezér, Egyiptom meghódítója 112
 Anastasia, Theophilos lánya 265
 Anastasijević, Dragutin 35
 I. Anastasios, császár (491–518) 72–74, 77
 II. Anastasios, császár (713–754) 150, 151, 153
 Anastasios, konstantinápolyi pátriárka (730–754) 156–158, 162
 Anastasius Bibliothecarius 98
 Anastaso *lásd* Theophanó
 Anazarbos, város 243
 Anchialos, város 159, 230, 389, 392, 421, 428, 448
 Ancona, város 334, 336, 360
 Andreades, Andreas 35
 I. Andronikos Komnénos, császár (1183–1185) 283, 340–347, 361–363, 371, 380
 II. Andronikos Palaiologos, császár (1282–1328) 387, 392, 403, 407, 408, 411–416, 418, 420, 423, 439, 441, 447, 472, 476, 477
 III. Andronikos Palaiologos, császár (1328–1341) 405, 424–432, 434, 436, 438, 447, 477
 IV. Andronikos Palaiologos, császár (1367–1379) 452–454
 Andros, velencei sziget 370
 Angeloi, bizánci család és dinasztia 348
 Jóannés Angelos épeiroi és thessaliai helytartó 436
 Kónstantin Angelos, az Angelosok ősapja 334
 Angelov, DMITAR 41
 Angevin 411, 420, 431
 Anglia 34, 294, 333, 347, 458
 Angora (az ősi Ankyra) csata (1402) 409, 485, 454, 460, 461, 487
 Ani 295, 302
 Ankyra, város 177, 185, 210
 Anna, Theophilos lánya 265
 Anna, II. Rómanos lánya 255
 Anna Dalasséna, I. Alexios anyja 328, 359
 Anna Komnéné, I. Alexios lánya 313, 318, 328, 359

- Anna, magyar hercegnő, II. Andronikos első felesége 329, 416
- Anna, Savoyai III. Andronikos felesége, régenssége (1341–1347) 432, 474
- Anna, épeirosi despina, Jóannés Orsini felesége, II. Niképhoros despotés anyja 421, 428–431
- Anna, IX. Michaél lánya, Épeirosi Thómas és Nikolaos Orsini felesége 421
- Annales de l'Institut Kondakov* 36
- annonna 54, 56, 57, 72
- Annales de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 36
- Anthimos, nobilissimus, V. Kónstantin fia 164
- anthypatos, rang 222
- Antiocheia, város 68, 76, 79, 100, 109, 247, 248, 251, 257, 320, 321, 329, 330, 331, 335, 401
- Antiocheia a Maiandernél 374
- antok 77
- Antonios, II. Andronikos szerzetes neve 427
- Antonios, konstantinápolyi pátriárka (821–837) 182
- Antonios, konstantinápolyi pátriárka (1388–1390; 1391–1397) 458, 487
- Apokaukos Alexios, megas dux, Jóannés Kantakuzénos ellenfele 432
- Apokaukos Jóannés, Naupaktosi metropolita 368, 425, 435, 437, 438
- Apostolok temploma Konstantinápolyban 117, 164, 166, 351
- Apros, erőd, csata (1305) 421
- Apsimar 128, *lásd* Tiberios
- Apulia 330, 334, 360
- Aquinói Szent Tamás 408
- arabok 109, 111–114, 116, 118–120, 122, 128, 149–151, 154, 157–159, 177, 183, 184, 206, 207, 209, 215, 216, 227, 231, 242, 243, 251, 257, 260, 294
- Aragónia 396, 458
- Aranyhorda 380, 392, 393, 421, 459
- Aranyszarv 59, 331, 353, 390, 419, 459
- Araxes, folyó 104
- Archipelagos 227, 370, 394, 396, 418, 419
- archóntia 190, 221, 440
- Ardabur, Aspar fia 70
- Areinatés David, Bulgaria thema katepanja 282
- Argos, város, velencei 457
- Argyroi, bizánci mágnáscsalád 235
- Argyropulos Jóannés, bizánci tudós 27, 409
- Ariadné, I. León lánya, Zénón és I. Anastasios felesége 70, 72
- arianusok és arianizmus 61, 63
- semiarianusok 61
- arisztokrácia 55, 73, 84, 111, 127, 131, 225, 236–238, 244, 255, 256, 287–289, 291, 325, 340, 344, 363, 372, 385, 440–442
- Arithmos, bizánci ezred 223
- Arius, alexandriai presbíter, eretnek 60, 61
- Arkadia 394
- Arkadiopolis, város 183, 348
- Arkadios, császár (395–408) 65
- Armenia (Örményország, örmények) 63, 67, 76, 77, 82, 99, 113, 114, 120, 122, 128, 162, 216, 218, 227, 238, 257, 260, 295, 302, 335
- Arsenios, konstantinápolyi pátriárka (1255–1260; 1261–1267) 384, 395, 416
- Arta, város 375, 386, 430, 431
- Artabasdos, ellencsászár (742–743) 151, 152, 157, 158, 161, 191
- I. Asen, bolgár cár (1187–1195) 345, 346, 349, 350, 365, 377
- II. Asen, bolgár cár (1218–1241) 377–380, 396, 401
- III. Asen, bolgár cár (1279) 395, 423, 477
- Asiana, dioecesis 53
- Asidénos Sabbas, Sampsón úra 372
- I. Ašo, örmény király 216
- II. Ašo, örmény király
- III. Ašo, örmény király 251
- Aspar, alán 70, 71
- Asparuch, bolgár kán 119, 280
- Athanasios (Nagy), Alexandriából 46, 61, 62, 68
- Athanasios, az athósi lavramonostor alapítója 244, 476

- Athén 175, 244, 259, 370, 383, 385, 422, 457, 465
 Athénais-Eudokia, II. Theodosios felesége 66, 67
 Athós-hegy és Athós-monostorok 175, 244, 327, 348, 363, 416, 421, 433, 440, 460, 488
 at-Tabari, arab történetíró 147
 Attaleia, város 122, 227, 332
 Attaleiatés Michaél, történetíró 285
 Attika 370, 411, 432, 456
 Attila, hun uralkodó 46, 67
 Augusta, város 83
 augustus, császári cím 52, 107
 auri lustralis collatio 56, 72
 Ausztria, bizánci tanulmányok 37
 autokratia 49, 52
 autokratőr 140, 274, 348, 373, 412, 475
 Auxentios-hegy 368
 avarok 83, 97–101, 103, 105, 106, 119, 170, 177,
 Avignon, város 447, 449, 450
 Avlona, város 321, 385, 394
- Baalbek, város 251
 Babek, a churramita szekta alapítója 185
 babunok 234 *lásd* bogumilok
 Bodoer Giacomo, velencei kereskedő
 Bagdad, az 'abbāsida kalifátus fővárosa 158, 238, 301, 392
 Bagratidák (Bagratuni) armeniai dinasztia 216, 260
 Baján, avar kagán 83
 I. Bajezid (Bāyazīd), oszmán szultán (1389–1402) 406, 409, 454, 455, 459–461, 464, 485–487
 bajorok, Nagy Károly birodalmában 170
 II. Balduin, konstantinápolyi latin császár (1228–1261) 369, 370, 372, 373, 375, 377, 379, 382, 386, 390, 417
 III. Balduin, jeruzsálemi király 335
 Balduin, Bouillon Gottfried testvére 361
 Balkán, Balkán-félsziget 53, 64, 65, 67, 71, 76, 77, 82, 99, 113, 114, 120, 122, 128, 160, 161, 170, 175, 176, 181, 184, 204, 205, 215, 227, 231, 232, 250, 258, 259, 260, 286, 290, 301, 303, 304, 315, 316, 317, 326, 329, 330, 334, 346–350, 372, 376–378, 380, 403, 410, 419, 448, 464, 456
 Banduri, Anselmo 30
 Barbaro, Nicolo, velencei, Konstantinápoly elését mutatja be 407
 Bardanés-Philippikos *lásd* Philippikos 130
 Bardanés Türkös 177, 182
 Bardas, caesar, III. Michaél úkapja 204, 205, 207, 208, 212, 213–215
 Bari, város 215, 216, 247, 303
 Barlaam Kalabriából, hésychastaelles 408, 433–435, 439
 I. Basileios, császár (867–886) 174, 201, 213–215, 234, 240, 267
 II. Basileios, császár (976–1025) 202, 244, 249, 252–261, 278–279, 285, 287, 288, 290, 291, 294, 299, 303, 315, 392
 Basileios Kaisareiai (Nagy), egyházatya 46
 Basileios, Ochridi Thessaloniké érseke 314
 Basileios, Trnovo érseke, Bulgaria püspöke 350
 Basileios, parakoimomenos 244, 252–254
 Basileios, bogumil vezető 327
 basileopatőr, 272, 275 Stylianos Zautzés 218
 Rómanos Lakapénos címe 231
 basileus mint bizánci császárcím 107, 139, 168, 198, 230, 336, 348, 373, 412, 481
 Basilika, VI. León törvénykönyvei 29, 203, 217, 219, 264, 270
 Basiliskos, császár (475–476) 70–72, 92
 Bataille, André 40
 Baynes, Norman H. 35, 42
 Beatrice, Anjou Károly lánya 390
 Beck, Hans-Georg 39
 Bees, Nikos 35, 36
 Bejrút, város 79, 251
 III. Béla (Alexios) magyar király, korábban bizánci trónvárományos 335, 336, 342, 345, 363
 Belasica, hegység 258
 Belgrad 290, 301, 330, 342 *lásd* Singidunum
 Belisar, Justinianos hadvezére 46, 75–77

- Beneventum, város 117, 216, 247, 390
 Benjamin, alexandreiai pátriárka 112
 Berat, város 394
 II. Berengár, Itália királya 247
 Berger de Xivrey 31
 Bernát, Chlaivauxi 332
 Berrhoia, város 258, 440, 480
 Bertha von Sulzbach (Eiréné) I. Manuél felesége
 besenyők 226, 227, 239, 248, 250, 295, 296, 301, 302, 310, 316–319, 322, 325, 329, 362
 Bessarión, Nikaia metropolitája, majd római kardinális, tudós 27, 409, 463, 464
 Bezobrazov, P. V. 34
 Bileća, csata 454
 Bithynia 123, 159
 Blachernai-palota 129, 162, 387
 Blachernai-templom 439, 444
 Blastarés Matthaios, a *Synlogia* szerzője 133, 409
 Blemmydés Niképoros, bizánci tudós 368, 383, 398, 407
 Luis de Blois 372
 Bodin Kónstantin, Zeta királya 303, 317
 Bogomil, a bogumil szekta alapítója 233
 bogumilok, bogumil eretnokség 202, 233, 234, 318, 326, 327, 349
 Bohemund, Róbert Guiscard fia, Antiocheia hercege 317, 320–322, 355
 II. Bohemund, Antiocheia hercege 330
 Boilas Eustathios, bizánci mágnás 286
 Boióánnés Basileios, Itália katepanja 260
 Boiótia 370, 411, 422, 432, 466
 III. Bonifácus, pápa (607) 84
 Bonifác (Monferrati), Thessaloniké királya 353, 369, 370, 372, 376
 Bonos, patrikios 103
 Boris-Michaél, bolgár herceg (852–889) 211, 212, 214, 226, 267
 II. Boris, bolgár cár (969–971) 248, 250, 253
 Bosporos, város 59
 Bosporos 48, 59, 78, 104, 110, 129, 160, 162, 206, 239, 320, 340, 370, 381, 387, 443, 455, 466, 468
 Bosznia 234, 259, 317, 336, 349, 454, 469
 Boucicaut, francia marsall 458, 459
 Branas Alexios, bizánci hadvezér és ellencsászár 345, 346
 Braničevo, város 283, 330, 342
 Branković György, szerb despotés 464, 465
 Bréhier, Louis 9, 32, 41
 Brienne-i János, a Latin Császárság régense (1231–1237), Jeruzsálem címzetes királya 378
 Brindisi, város 334
 Bringas Jóséph, államfő Theophanó császárnő alatt 243, 244
 Britannia 53, 64, 65
 Brumaliaünnep 126, 146
 Brussa, város 420, 426, 455
 Bryennios Niképoros, trónkövetelő 304, 305, 312
 Bryennios Niképoros, caesar, az előbbi unokája, Anna Komnéné férje, történetíró 29, 313, 328
 Bryennios Theoktistos, a Peloponnésos thema stratégosa 206, 207
 Budva (Butua), város 215
 Bulgária, Bolgár Birodalom és bolgárok 76, 104, 106, 119, 120, 122, 129, 146, 150, 159, 167, 169, 175, 177, 181, 183, 193, 205, 211, 212, 214–217, 229–234, 248, 250, 253, 254, 258, 259, 280, 281, 302, 315, 345–347, 349, 350, 364, 376–380, 384, 389, 393, 410, 421, 426, 428, 432, 448, 464
 Bulgarophygon, csata (896) 226
Bulletin of the Byzantine Institute 37
 Burtzés Michaél, hadvezér II. Niképoros Phókas alatt 247
 Bury, John B. 30, 31, 34, 40
 Butrinto, város 385, 394, 395
 Butua lásd Budva 100
Byzantinische Zeitschrift 32, 36, 40
Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 36
Byzantinoslavica 36, 40
Byzantion (szaklap) 36
 Byzantion (Konstantinápoly) 59, 432
 Βυζαντίς 35

- Caltabellota, békeszerződés 420
 caesar, cím 52, 107, 139, 164, 208, 222, 231, 271, 306, 323, 336, 420
 caputatio-iugatio 56, 88, 126
 Capua, hercegség 247
 Časlav, szerb fejedelem 233, 275
 Catalanumi csata (451) 67
 céhek 203, 224, 225, 272,
 ceremóniakönyv (*De cerimoniis aulae Byzantinae*), VII. Kónstantin könyve 203, 240, 409
 Černomen, csata (1371) 450
 Cesarini Julianus, kardinális 463, 465
 Chalandon, Ferdinand 32
 Chalkédón 84, 86, 91, 101, 104, 105, 111, 340
 Chalkidiké, félsziget 460
 Chalkokondylés Laonikos, történetíró 406
 Chandax (Kandia), város 243
 charistikai 326, 358, 359
 chartularios τοῦ βεστιάπλου 223, τοῦ σακελλίου 223
 Chersón, város 78, 115, 127, 128, 130, 165, 185, 250, 255
 Chios, sziget 118, 249, 337, 370, 377, 419, 430, 441
 Choirospaktés León, bizánci küldött 202
 Chómatianos Démétrios, Ochrid érseke 368, 376, 401
 Chóniatés Michaél, athéni metropolita 315
 Chóniatés Nikéas, történetíró, az előbbi testvére 28, 314, 315, 337, 342, 355, 363, 367, 397
 Christodulos, a patmosi Jóánnés Prodomos monostor apátja 327
 Christophoros, caesar, V. Kónstantin fia 164, 175
 Christophoros, a scholák domestikosa I. Basileios alatt 216
 Christopolis, város 442
 Chrysocheiros, a paulikánusok vezetője 216
 Chrysolóras Manuél, bizánci tudós 27
 Chrysopolis, város 446
 χρυσोटέλεια 324
 Chumnos Niképhoros, tudós és államférfi II. Andronikos alatt 407, 473
 churramita szekta 185
 Ciprus (Kypros), sziget 113, 118, 122, 123, 158, 216, 227, 246, 248, 268, 343, 347, 348
 clarissimus 55
 Cluny, reformmozgalom 296, 319
Codex Gregorianus 79
Hermogenianus 79
Justinianus 47, 79, 219
Theodosianus 47, 66, 79
 coemptio 73, 92
 Colbert és a bizánci tanulmányok 28
 Collomp, Paul 38
 colonusok 56, 64, 80, 124
 Combéfis, François 29
 comes rerum privatum 54
     sacrarum largitianum 54
 comitatenses 57
 comites consistorii 55
 comitiva rerum privatarum 103
     sacrarum largitionum 103
 Commemoratio brevis 286
 consistorium 55
 I. Constans, nyugatrómai császár (337–350) 61
 I. Constantinus *lásd* Nagy Kónstantin
 II. Constantinus, nyugatrómai császár (337–340) 61
 Constantius, császár (337–361) 61
 Corpus Juris Justiniani 79, 80, 153, 219
 Corvin János *lásd* Hunyadi
 Cseh Királyság 380
 cursus publicus 54
 Cyrenaica (Kyréné) 53
 Dacia, dioecesis 53, 65
 Dalmácia 53, 76, 100, 216, 322, 336, 337, 342, 453
 Damaskos, város 100, 156, 158, 251
 Damianos, arab hadvezér 227
 Damietta, város 207, 210
 Dandolo, Andreas 446
 Dandolo, Enrico, velencei dózse 351, 353, 369, 370

- Dänišmandidak, meliténéi szeldzsuk
dinasztia 330
- Daphnopatés Theodóros, bizánci
államférfi és író 201
- Daphnusion, erőd 386
- Dara, város 84, 239
- Dardanellák 450, 456, 457
- Dastagerd, város 105
- Dazimon (Dazmana), város 185
- Dečanski István, szerb király (1321–1331)
426, 429
- Decimum, csata (533)
- Dekapolitis Theodóros, patríkios és
quaestor VII. Kónstantin és II.
Romanos alatt 241, 242, 276
- Deljan Peter, az 1040-es szláv felkelés
vezetője 290
- Δελτίον τῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 35
- démarchosok 223
- démosok (démoi) 73, 74, 77, 83–85, 92–95,
127, 128, 146
- Démétrias, város 466, 469
- Démétrios Angelos, thessalonikéi despotés
(1244–1246), Theodóros Angelos fia
380
- Démétrios-templom Trnovóban 346
- Demetrius Zvonimir, horvát király 303
- despotés (despota), cím 336, 373, 374, 380,
381, 400, 401, 481
- Develtos, város 177, 179, 181
- Didymoteichos (Demotika), város 372,
421, 432, 437, 438, 442, 444, 448, 482
- Diehl, Charles 32, 40, 42
- Digenés Akritas 147
- δικέρατον 324
- Digesták (Pundekták)* 79, 133, 147, 219
- Dimitrij Donskij, moszkvai nagyfejedelem
457
- Dimitrika, város 345
- Diocletianus, római császár 51, 52, 57, 59,
60, 78, 101, 125
- dioecesisek 52, 87
- Diogenés Kónstantin, stratégos 318
- Diokleia 253, 257, 258, 259, 281, 283, 290
- Diokleiai, pap 283, 314
- Dionysios (Pseudo-) Areopagitis 116
- Dioskoros, alexandreiai pátriárka 68, 69
- Dnyeper, folyó 226, 250
- Dobromir Chrysos, vojvoda 349, 350
- Dobrudza, török (1395) 456
- Dodekanésos 174
- Dokianos Jóannés, rétor 409
- Dölger, Franz 38, 39
- Domentijan, Szent Sava életrajzának
szerzője 314
- domestikos 323
az excubitáké 75
Keleté 244, 320
megas domestikos 323
a Nyugaté 244
optimatoné 223
a scholáké 213, 244, 272
- dominatus 49
- Don, folyó 185, 380
- Dorylaion, város 320
- Dragutin, szerb király (1276–1282 ill.
1316) 418, 422
- drungariatus 153, 221
- drungarios a Kibyraióton thema 153, 272
a császárflootta (δρουγγάριος τῶν
πλοίων) 230
- Dubrovnik (Ragusa), város 215, 259, 317,
401, 465
- Ducange, Charles Dufresne 29
- Dukas Andronikos, X. Kónstantin fia 302,
306
- Dukas Andronikos 302
- Dukas Jóannés, caesar 302, 304
- Dukas Kónstantin, VII. Michaél fia 328
- dukatus, igazgatási körzet 221, 260
- Duluk lásd Teluch 243
- Dumbarton Oaks Papers* és *D. O. Studies* 37
- Duna, folyó 58, 63, 64, 76, 83, 84, 99, 100,
119, 120, 159, 180, 226, 239, 248, 253,
258–260, 295, 301, 329, 440
- Dušan István, szerb király és cár (1331–
1355) 133, 409, 418, 429, 436, 437, 439–
441, 444, 446, 448, 450, 453 480
- dux, cím 53, 58, 323, 357
- Dvin, város 104, 109
- Dyrrachion, (Dyrrhachion) város, a thema
központja 176, 230, 253, 257–259, 290,

- 294, 304, 316, 317, 321, 343, 345, 350,
370, 375, 376, 378, 384, 385, 394, 417,
421, 431, 437
- Échos d'Orient 37
- Edessa, város 239, 288, 320
- Égei-tenger 54, 77, 113, 227, 238, 260, 329,
370, 376, 394, 418, 428, 430, 440, 444,
457
- egyetem, felsőoktatás II. Theodosios
alapítása 126
Bardas főiskolája 265, 266
- egyházuniós tárgyalások 295, 319, 371,
381, 389, 391, 393, 395, 416, 447, 449,
450, 462, 463
- Egyiptom 53, 56, 69, 74, 81, 84, 101, 105,
107, 108, 109, 111, 112, 183, 207, 343,
346, 352, 392, 393, 411, 449
- Ehrhard, Albert 32
- Eiréné, császárnő (780, ill. 797–802) 164,
165, 170, 172, 175, 177, 178, 206
- Eiréné Angelina, II. Isaakios lánya, Sváb
Fülöp felesége 350
- Eiréné Duka, I. Alexios felesége 328, 359
- Eiréné Laskaris, I. Theodóros lánya,
Jóannés Vatzés első felesége 305
- Eiréné Laskaris, II. Theodóros lánya,
Kónstantin Tich felesége 381, 382, 384,
392, 404
- Eiréné (Jolánta) (Monferrati), II.
Andronikos második felesége 412, 416
- Eiréné Palaiologina, VIII. Michaél lánya,
III. Asen felesége 422
- Eiréné Palaiologina, II. Andronikos
házasságon kívül született lánya, II.
Thessaliai Jóannés menyasszonya 424
- Eiréné-Piroska 322
- Eirenikos Nikolaos, 13. századi költő 368
- Eklogé, III. León törvénykönyve 133, 148,
153, 154, 189, 217, 218, 264
- Ekthesis, Hérakleios vallási ediktuma 108,
114, 115
- ἐλατικών 324
- Nisibisi Élias, szír történetíró 98
- Ἑλληνικά 36
- Emesa, város 251, 257
- entimohypertatos, cím 323
- Enveri, török történetíró 479, 480
- Epanagógé*, I. Basileios törvénykönyve 203,
217, 218, 235, 264, 268, 269
- eparchos, tisztség 53, 144, 222, 224, 287,
288
- Eparchoskönyv* 203, 224, 263, 264, 272, 304
- Épeiros város, 122, 176, 253, 317, 368, 370,
371, 375, 376, 378, 380, 384, 386, 388–
391, 400, 407, 417, 423, 430, 431, 436,
440, 446
- Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν
Σπουδῶν 36
- Ephesos, város 68, 69, 86, 151, 320, 332
- ἐπιβολή 56, 125, 145, 288, 308
- ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων 223
- ὁ ἐπὶ τοῦ καρικλείου 223
- ὁ ἐπὶ τῆς καταστάσεως 222
- Etiópia 79, 98, 139
- Euagrios, egyháztörténész 46
- Euboia 370, 385, 393, 394, 422, 429, 452
- Eudokia, Hérakleios első felesége 110
- Eudokia Dekapolita, III. Michaél felesége
207
- Eudokia Ingerina, I. Basileios felesége 207,
213, 214
- Eudokia Baiana, VI. León harmadik
felesége 228
- Eudokia, VIII. Kónstantin lánya 287
- Eudokia Makrembolitissa, X. Kónstantin
és IV. Rómanos felesége 300, 302
- Eudokia, III. Alexios lánya, a Stephanos és
V. Alexios felesége 348
- Eudokia, II. Andronikos testvére, II.
Jóannés trapezunti császár felesége 418
- Eudokimos, nobilissimus, V. Kónstantin
fia 169
- Eugenikos Jóannés, a következő testvére
404
- Eugenikos Markos, ephesosi metropolita
404, 439, 463
- Eulogia, VIII. Michaél testvére 395, 476
- Eunapios, Sardesi, történetíró 46
- Eunomios, arianus eretnek 61, 62
- eunuchok 54, 222, 224, 284,
- Euphratés, folyó 216, 238, 242

- Euphrosyné, VIII. Michél házasságon kívül született lánya, Nogaj felesége 393
- Eusebios, kaisareiai püspök, történetíró 45, 46
- Eusebios, nikomédei püspök 62
- Eustathios, a császári flotta drungariosa VI. León alatt 226
- Eustathios, Rómaiós, magister, bizánci bíró a 11. században 286, 308
- Eustathios, thessalonikéi metropolita 314, 342, 356, 359, 362
- Euthymios, konstantinápolyi pátriárka (907–912) 202, 228, 229, 235
- Euthymios, trnovói pátriárka 407
- Eutychés, archimandrita Konstantinápolyban, monophysita 68
- Evrenoz bég, oszmán hadvezér 455
- ἐξάφλλον 324
- exkubiták (garda excubitorum), testőrezred 75, 223
- exkusseia *lásd* immunitás
- Fabricius, Jo. Albert 30
- Fabrot, Charles Annibal 29
- Fallmerayer, Johannes Philipp 31
- faluközösség 125, 144, 173, 174, 241
- Fâtimidák, arab dinasztia Egyiptomban 207, 251, 253, 257, 301, 343
- Fekete-tenger 59, 79, 106, 128, 159, 177, 179, 184, 230, 371, 375, 386–388, 418, 421, 448, 449, 460
- Finlay, George 31
- foederatik 64, 90
- foedus 64
- follis, rézpenz 72
- Földközi-tenger 76, 78, 113, 184, 205, 207, 216, 227, 242, 243, 246, 247, 316, 331, 392, 418, 443, 467
- frankok 368, 376, 394, 411
- Frank Birodalom 160, 170
- Franciaország, franciák 32, 321, 333, 336, 371, 376, 417, 423, 458
- I. Frigyes Barbarossa, német császár 333, 334, 337, 346–348, 352
- II. Frigyes, német császár 368, 381, 385
- Frigyes, szicíliai király 422
- Fugger Anton 28
- II. Fülöp Ágost, francia király 346,
- IV. Szép Fülöp, francia király 417, 419
- Sváb Fülöp, német császár 351, 353
- Tarentói Fülöp 382, 417, 421, 423
- Fülöp. II. Balduin fia, latin címzetes császár 396, 397
- Gabriel Radomir, Samuel fia, cár (1014–1015) 258, 308
- I. Gagik, örmény király (990–1020) 260
- Gainas, gót hadvezér 65
- Galata, Konstantinápoly elővárosa 353, 390, 418, 419, 443
- Galerius, caesar 60
- Gallia 53, 65, 67
- Ganzak, város 104
- Gattilusio Francesco, genovai kalóz, Lesbos ura 444, 482
- Gay, Jules 32
- Geiserich, vandál király 70
- Gelimer, vandál király 76
- Gelzer, Heinrich 32, 33
- Gemistos-Pléthón, Geórgios, államfilozófus a 15. században 409
- Genesios Jóséph, történetíró 147, 186, 201
- γενική τράπεζα 103
- Gennadios Scholarios, konstantinápolyi pátriárka (1453–1459) 404
- Genova, genovaiak 336, 352, 386, 388, 390, 406, 414, 418, 428, 441, 443, 444, 451, 452, 454, 460
- Geoponika 203
- I. Georg Tërter, bolgár cár 396
- Geórgois Akropolitész, történetíró 367, 368, 394, 398
- Geórgios, ciprusi képtisztelő 148, 407
- Geórgios Kedrénos 201
- Geórgios Monachos, történetíró 147, 261
- Geórgois, Nazianzi 46
- Geórgios, Nyssai 46
- gepidák 104
- I. Gergely, pápa (590–604) 84, 160, 171
- II. Gergely, pápa (715–731) 148, 156, 191
- III. Gergely, pápa (731–741) 156
- VII. Gergely, pápa (1073–1085) 303, 316

- X. Gergely, pápa (1271–1276) 391, 394, 396, 403
germánok 58, 62, 64, 70, 83
Germanikeia, város 158, 189, 242, 243, 320
Germanos konstantinápolyi pátriárka 148, 149, 156, 162, 163, 192
Germanos, konstantinápolyi pátriárka
Nikaiában (1222–1240) 394, 398, 401
Gesta Francorum 314
II. Géza, magyar király (1141–61) 335, 338
Gfrörer, A.F. 31
Gibbon, Edward 30
Glabas Michaél, hadvezér II. Andronikos alatt 417
gloriosus 55
Glykas Michaél, történetíró 313
Goar, Jacques 29
Gongylos Kónstantin, hadvezér VII. Kónstantin alatt 242
gótok 62, 64, 65, 70, 93
gótgörögök 150
Gottfried, Boullion, keresztes, a „Szent Sír védelmezője” 320, 321
görögtűz 118, 141, 152, 239, 250
Grado, gradói pátriákátus 317
Granic, Filaret 35
Gratianus, nyugatrómai császár (367–383) 64, 90
Grégoire, Henri 36
Grégoras Niképhoros, bizánci történetíró 28, 367, 405, 407, 408, 412, 415, 433, 439, 470
Grégorios, karthagói exarcha 114, 115
Grégorios (Geórgios), kyprosi pátriárka (1238–1289) 416
Grégorios Sinaités, a hesychasmus alapítója 408, 433
Grousset, René 41
Grumel, Venance 39, 40
Guido, Lusignani, Jeruzsálem királya 346, 348
II. Guido de la Roche, Athon hercege 422
Guilland, Rodolphe 41
Guillou, André 38
Hadath, város 242
Hagia Sophia 77, 97, 104, 108, 111, 114, 151, 178, 181, 182, 228, 244, 289, 297–299, 369, 370, 387, 399, 442, 467, 468
Halics, orosz részfejedelemség 336, 429
Hamdānidák, aleppói arab dinasztia 238, 243, 247
harádzs, török adó 454, 488
Harmenopulos, Kónstantin, jogász 409
Iarran, csata (1104) 321
Hartmann, L. M. 28, 33
Hārūn ar-Rašīd, bagdadi kalifa 177, 181, 184
Hase, K. B. 30
hatalmasok, (δυνατοί) 236, 237, 244, 245, 256, 257, 276, 285, 287, 292
Hatti, város, csata (1187) 346
Haussig, Hans-Wilhelm 42
II. Henrik, angol király 333
IV. Henrik, német császár 316
VI. Henrik, német császár 350–352
Flandriai Henrik, Konstantinápoly latin császára (1206–1216)
Heisenberg, August 33
Helené Lakapéné, VII. Kónstantin felesége 231, 240
Hellené, Dušan felesége 429
hellénizmus 48, 51, 67, 86, 87, 106, 107, 164, 460, 461
Helléspontos 305, 370
Henótikon, Zénón vallási ediktuma 72, 73, 114
VI. Henrik 385
Henrik, Flandriai 372–375
Hérakleia, város 372, 375, 420, 452
Hérakleia a Pontosnál, város 101, 429
Héraklcios, császár (610–641) 85, 97–102, 103–105, 107, 109, 110, 119, 123, 130, 131, 149, 315
Hérakleios Neos Kónstantinos, *lásd* III. Kónstantin
Héraklcios, karthagói exarcha 85
Hérakleios, IV. Kónstantin testvére 117, 120, 142
Héraklónas, császár (641) 107, 110–112, 140
Herceg-szigetek 172

- Hertzberg, G. F. 31, 42
 hésychazmus, hésychasták és a hésychasta
 vita 405, 408, 433, 434, 438, 439, 474
Hexabiblos, Harmenopulos jogi könyve 219,
 409, 475
 Hexamilion, fal az Isthmoson 461, 465, 466
 Hierakion, város 384
 Hiereia, város, császári palota 110, 162
 hikanátok, bizánci ezred 223
 Himerios, a dromos logothetése VI. León
 alatt 227
 Hippodrom 73, 77, 85, 146, 158, 159, 175,
 178
 Hirsch, Ferdinand 31
 Hispania *lásd* Spanyolország
 hivatalnokapparátus, hivatalnokok 49, 51,
 55, 73, 75, 78, 203, 218, 220–226, 237,
 266, 287, 292, 301, 341, 344, 372, 373,
 425, 445
 Hoeschel, David 28
 Hollandia, bizánci tanulmányok 28
 Holobolos Manuél, bizánci költő 408
 Holzmänn (Xylander), Wilhelm 28
 Honorius, nyugatrómai császár (395–423)
 65
 I. Honorius, pápa (625–638) 108, 120
 Hopf, Karl 31
 Horvát Királyság (Kroatia), horvátok 106,
 138, 232, 303, 322, 336, 342, 453
 Hugó, Provencei 243
 Hugo, Vermandois-i, kereszties lovag 320
 Humbertus, bíboros 286, 297
 hunok, betöréseik 46, 64, 67
 Hunyadi János 464
 Hussey, Joan 39, 40
Húsvéti krónika 29, 97
 Hülegü, mongol kán 392, 393
 Hypatios, ellencsászár 77
 hypatos, cím 292, 314
 hyperpyron, bizánci aranypénz 414, 441
lásd még nomisma
 hypertimos, cím 317
 Ibas, Edessai 81
 Ibéria, ibérek 76, 104, 122, 183, 238, 257,
 260
 Ibér-félsziget 53
 Ibn al-Fakīh, arab geográfus 147
 Ibn Khūrdadbih, arab geográfus 147, 193
 ἰδικὴ πράπεζα 103
 Ignatios, konstantinápolyi pátriárka (847–
 858; 867–877) 202, 206, 208, 209, 214,
 216, 217
 Igor, kievi herceg 239, 277
 Ikaria, sziget 377
 Ikhsididák, arab dinasztia Egyiptomban
 238
 Ikonion, város, szultánátus vagy Rūmī
 szultánátus 320, 330, 332, 337, 347, 374,
 375, 380, 383, 393
 ikonoklazmus *lásd* képrombolás
 illírek 58
 Illos, hadvezér Zénón alatt 71
 illustris 55
 Illyricum, diocesis 53
 praefectura 53, 65, 94, 123, 144, 161,
 170
 immunitás (exkusseia, mentesség) 292,
 309, 362, 413
 imperator 107, 139
 II. Ince, pápa (1130–1143) 334, 350, 351
 III. Ince, pápa (1198–1216) 364, 366
 IV. Ince, pápa (1243–1254) 381
 VI. Ince, pápa (1352–1362) 447
 India 78, 392, 449
Institutiones, a *Corpus Juris* része 79, 133
 Ión-szigetek 176, 370
 ipar 203, 224, 72, 73
 I. Isaakios Komnénos, császár (1057–1059)
 285, 298, 300, 301, 305, 306, 313, 323
 II. Isaakios Angelos, császár (1185–1195;
 1203–1204) 315, 344–347, 350, 351, 353,
 371
 Isidóros, konstantinápolyi pátriárka
 (1347–1349) 438
 Isidóros, orosz metropolita, később bíboros
 464, 467
 Isthmos, korinthosi 457, 461, 465
 Istria 179
 II. István, pápa (752–757) 160
 II. István, magyar király (1116–1131) 330

- III. István, magyar király (1161–1173) 335, 336
- IV. István, magyar király (1162–1163) 335
- V. István, magyar király (1270–1272) 392
- István (Stephan) az elsőként megkoronázott, szerb király (1196–1228) 314, 348, 349, 354, 374, 400
- Itália 28, 35, 52, 53, 66, 67, 71, 76, 77, 81, 82, 115, 117, 123, 127, 156, 160, 161, 164, 170, 204, 209, 215, 216, 234, 242, 247, 260, 301, 317, 321, 333–335, 338, 351
- Ivajlo, bolgár népvezér és cár (1278–1279) 395
- III. Ivan, moszkvai nagyherceg 469
- Ivan Asen *lásd* Asen
- Ivan Alexander, bolgár cár (1331–1371) 437
- Ivan Stephan Šišman, bolgár cár (1330–1331) 428
- Ivanko, bolgár bojár I. Asen gyilkosa 349, 350
- izauriak 70–73, 189
- Izjaslav, kievi nagyherceg 333
- Izvestija Russkogo Archeologiceskogo Instituta v Konstantinopole 33
- Jader, város *lásd* Zara
- Jaffa, város 347
- Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 37
- Jakovenko, P. A. 34
- VIII. János, pápa (872–882) 142, 217
- Jarmuk, folyó, csata (636) 109
- III. Jenő, pápa (1145–1153) 333
- IV. Jenő, pápa (1431–1447) 463
- Jeruzsálem, város 100, 104, 105, 109, 321, 335, 346, 348, 351, 378, 401
- jezeriták, szláv törzs a Peloponnészoszon 176, 195, 251, 265
- Jireček, Konstantin 42
- Joasaph, VI. Jóannés Kantakuzénos szerzetes neve 444
- Jóél, történetíró 313
- I. Jóannés Tzimiskés, császár (969–976) 201, 203, 239, 242, 244, 248–253, 256, 261, 264, 279–281
- II. Jóannés Komnénos, császár (1118–1143) 328–332, 334, 335, 338, 352, 359
- III. Jóannés Dukas Vatatzés, császár (1222–1254) 367, 368, 377–387, 422
- IV. Jóannés Laskaris, császár (1258–1261) 385, 387, 391, 395
- V. Jóannés Palaiologos, császár (1341–1391) 409, 431, 432, 438, 439, 443, 447, 452, 453, 455, 478, 483
- VI. Jóannés Kantakuzénos, császár (1347–1354) 405–409, 423, 425, 427, 428, 430–440, 443–451, 480–482
- VII. Jóannés Palaiologos, IV. Andronikos fia 449, 452, 454, 455, 487
- VIII. Jóannés Palaiologos, császár (1425–1448) 458, 459, 462–464, 467, 475, 488
- II. Jóannés, trapezunti császár (1280–1297) 418
- Jóannés Chortasmenos, rétor 409, 486
- Jóannés Chrysostomos, egyházatya, konstantinápolyi pátriárka (398–404) 46
- Jóannés Grammatikos, konstantinápolyi pátriárka (837–843) 181, 182, 184, 185, 205, 208
- Jóannés Bekkos, konstantinápolyi pátriárka (1275–1282) 395, 416
- Jóannés Kalekas, konstantinápolyi pátriárka (1334–1347) 432, 434, 438, 474
- Jóannés Angelos, thessalonikéi despotés (kb. 1237–1244), Theodóros Angelos Komnénos fia 401
- I. Thessaliai Jóannés Angelos, Sebastokrator (1271–1296) 393–396, 404
- II. Thessaliai Jóannés Angelos (1303–1318), az előbbi unokája 417
- Antiocheiai Jóannés, történetíró 46, 359
- Antiocheiai Jóannés, pátriárka 126
- Damaskosi Jóannés, egyházatya 148, 156, 162, 163, 167
- Ephesosi Jóannés, egyháztörténetíró 46
- Jóannés, Gothia püspöke 148

- Jóannés Italos, filozófus 327
 Jeruzsálemi Jóannés, teológus, képtisztelő 148
 Kappadókiai Jóannés, praetorianus praefectus I. Justinianus alatt 73, 78, 220
 Jóannés Lydos 47
 Nikiui Jóannés, történetíró 98
 Jóannés Orphanotrophos 289, 290, 304
 Procidai Jóannés 396, 404
 Jóannés Smbat, örmény király 260
 Jóannés Skylitzés, történetíró 201, 261, 285
 Jóannés Syropulos 314
 Jóannés, thessaliai érsek 98
 Jóannés Vladimir, Diokleia hercege 259
 Jóannés Vladislav, Samuel unokaöccse, cár (1015–1018) 259, 290
 johanniták 457
 Jolánta, a Latin Császárság régense (1217–1219) 374–376
 Jorga, Nikolaus 36, 41
 Jóséph, konstantinápolyi pátriárka (1268–1275; 1282–1283) 395
 Jóséph, konstantinápolyi pátriárka (1416–1439) 416, 463
 Jóséph, pap 172, 178
 Jovianus, császár (363–364) 63
 Jugoszlávia 35–37
 Julianus, császár (361–363) 46, 62, 63
 Jurij Dolgorukij, Suzdal hercege, majd Kijev nagyhercege, I. Manuél szövetségese 333, 334, 365
 I. Justinianos, császár (527–565) 46, 75, 77–79, 81, 82, 93, 97, 101, 112, 121, 132, 214, 333, 334
 II. Justinianos, császár (685–695; 705–711) 98, 121–123, 126–132, 142, 146, 150,
 I. Justinos, császár (518–527) 75, 77, 93
 II. Justinos, császár (565–578) 79, 82, 219
 Kabasilas Nikolaos, 14. századi misztikus 408, 439, 474, 479
 Kaffa, város, genovai kolónia a Krimen 443
 Kaisareia Kappadókiában 84, 100, 112, 152, 244, 249, 252, 302, 320
 Kaisareia Palesztinában 251
 Kalabria 161, 360
 Kalekas Manuél, bizánci teológus 408
 Kallinikos, konstantinápolyi pátriárka (694–705) 129
 Kallinikos, a görögtűz feltalálója 118, 141
 Kallipolis (Gallipoli), város 379, 421, 444, 448, 449, 452, 484
 Kallistos, konstantinápolyi pátriárka (1350–1354; 1355–1363) 444, 448
 Kalojan, bolgár cár (1197–1207) 346, 350, 364, 372, 373, 378
 kamatlábak, kamatszedési tilalom 174, 194, 195, 408
 Kameniatés Jóannés, történetíró 201, 407
 Kananos Jóannés, történetíró 407
 Kantakuzénos Michaél, Morca helytartója 423
 καπνικόν *lásd* még adók (füstadó) 173
 Kappadókia 104, 112, 129. *lásd* még thema K.
 Nagy Károly 148, 169, 170–172, 177–179, 193, 197, 198, 204
 II. Károly, nápolyi király 417
 VI. Károly, francia király 458
 Anjou Károly, Szicília és Nápoly királya 388–391, 393–396
 Valois Károly, Szép Fülöp testvére 417, 421–423
 Kárpátok 106
 Karthagói Exarhatus 82, 94, 99, 101, 114, 128
 Kassandreia, város és félsziget 421, 422
 Kastoria, város 429, 437
 Kaszpi-tenger 106
 katalánok, katalán kompánia 421–423, 432, 456
 Courtenay Katalin, Konstantinápoly címzetes királynője, Valois Károly felesége 421, 423
 Valois Katalin, Konstantinápoly címzetes királynője, Tarentói Fülöp felesége 431
 Katasyrtai, csata (917) 231, 274
 katepanó, katepanatus 123, 221, 260, 323, 357
 katharok 234 *lásd* bogumilok
 καθολικοί κριταί 427

- Kaukázus és kaukázusi törzsek 78, 79, 105, 119, 151, 152, 257, 260, 416
- II. Kawād Sērōē, perzsa uralkodó 105
- kazárok, Kazár Birodalom 105, 119, 128, 130, 152, 185, 189, 199, 210, 211, 248, 250
- Kedrénos Geórgios, történetíró 202
- Kekaumenos Katakálón, hadvezér 286, 298, 307
- IV. Kelemen, pápa (1265–1268) 391
- V. Kelemen, pápa (1305–1314) 422
- keleti gótok 64, 71, 76, 150
- Kephallénia, sziget 122, 343, 345 *lásd* thema K.
- Kephissos, folyó Boiótiában, csata (1311) 422
- képkultusz, képtisztelet 155, 157, 164–166, 171, 208
- képrombolás 147, 148, 154, 180–182, 190, 192, 203–206
- keration, ezüstpénz 173
- kereskedelem 72, 73; 78, 94, 169, 202, 203, 224, 228, 304, 317, 323, 329, 363, 386, 441, 477
- keresztes hadjáratok 319, 320, 332, 346, 351, 352, 422
- I. Khusrō, perzsa király 76, 82
- II. Khusrō, perzsa király 82, 98, 104, 105
- Kijev, város 228, 239, 294
- Kičevo, város 386
- Kiliğ Arslān, nikai emír 318
- Kiliğ Arslān, ikonioni szultán 337
- Kilikia 100, 104, 129, 227, 246, 247–248, 302, 305, 330, 335, 373
- Kína, selyemkereskedelem 78
- Kinnamos Jóánnēs, történetíró 29, 313, 314, 355
- Kisarmenia 330
- Kleidion, hegyszoros 258
- kleisurák 185, 199, 221
- Klétorologion*, (Philotheos) 35, 203, 409
- klimata 185 *lásd* thema Chersón
- Klokotnica, csata (1230) 378, 380
- Kodinos (Pseudo) Geórgios 445
- Koloman, bolgár cár (1241–1246) 380
- Kolónēia, város 238 *lásd* thema K.
- κόμης az Opsikioné 223
- κόμης τοῦ σταβλοῦ 222
- Kométopuli, Nikolaos comes (komés) fiai 280, 281
- Koménosok, bizánci család és dinasztia 313, 316, 399, 407
- Komnénos Alexios, II. Jóánnēs fia 331, 371, 375
- Komnénos Alexios, prótosebastos 340, 341
- Komnénos Andronikos, II. Jóánnēs fia 331
- Komnénos David, Thessaloniké parancsnoka 343, 371, 372, 375
- Komnénos Isaakios, I. Alexios testvére 349
- Komnénos Isaakios, Ciprus úra 343, 347
- Kondakov, N.P. 10, 33
- III. Konrád, német császár 330, 332, 333, 335, 360
- II. Kónstans, császár (641–668) 111–118, 120, 122, 128, 130, 132, 196
- Kónstantia, Rhodos fővárosa 113
- Kónstantin (Nagy), császár (306–337) 51–60, 63, 78, 101
- III. Kónstantin, császár (641) 105, 107, 110, 111, 130
- IV. Kónstantin, császár (668–685) 116, 118–122, 129, 130, 141, 142
- V. Kónstantin, császár (741–775) 133, 148, 151, 152, 157–162, 164, 169, 170, 175, 180, 182, 186, 192
- VI. Kónstantin, császár (780–797) 165, 167, 169, 170, 172, 183
- VII. Kónstantin Porphyrogennétos, császár (913–957) 28, 32, 106, 147, 175, 201, 202, 204, 227, 228, 230, 231, 234, 240, 241, 243, 264, 383
- VIII. Kónstantin, császár (1025–1028) 244, 249, 252, 287, 288
- IX. Kónstantin Monomachos, császár (1042–1055) 286, 291, 294–296, 298, 302
- X. Kónstantin Dukas, császár (1059–1067) 300, 302, 306
- XI. Kónstantin Palaiologos, császár (1449–1453) 463, 465–467, 490
- Kónstantin, I. Basileios fia és társcsászára 213, 214, 218

- I. Konstantin, pápa (708–715) 130, 149
 Konstantin, konstantinápolyi pátriárka (754–766) 162
 Konstantin, Nakoleia püspöke, ikonoklaszta 155, 211
 Konstantin, Thessalonikéi (Kyrill), szláv apostol 210, 211, 215
 Konstantin Bodin *lásd* Bodin
 Konstantin Diogenész (Pseudo), trónkövetelő 283
 Konstantin Dragaš, szerb részherceg 456, 466, 487, 490
 Konstantin a filozófus, Lazarević István életrajzának szerzője 407
 Konstantin Tich, bolgár cár (1257–1277) 384, 391, 392
 Konstantinápoly 53, 55, 59, 66, 69, 70, 73, 74, 79, 89, 104, 105, 118, 126, 130, 137, 141, 150, 151, 157, 158, 160, 161, 180, 183, 185, 192, 204, 210, 214, 228, 230, 231, 239, 244, 247, 254, 255, 258, 259, 262, 265, 266, 273, 290, 295–297, 299, 302, 305, 313, 318, 320, 336, 341, 343, 346, 350, 352, 353, 367, 369, 370, 374, 378, 379, 384, 386, 388, 406, 407, 412, 416, 422, 425–427, 441, 452, 459, 460–463, 466, 467, 472, 478, 481, 487, 490
 Konstanca-Anna, II. Frigyes lánya, Jóannész Vatzész második felesége 368, 381
 Konstanca, VI. Henrik felesége 350
 Kontostephanos Andronikos, megas dux 340
 koptok 69, 73, 109, 112,
 Kordova, város 81, 242
 Korfu, sziget 333, 343, 345, 353, 385
 Korinthos, város 77, 333, 456
 Korón, város, velencei 370, 423
 Kós, sziget 113, 118,
 Kosmas, konstantinápolyi pátriárka (1075–1081) 328
 Kosmas, bolg. presbiter 202
 Kosovo Polje, csata (1389) 454, 466 (1448) 485
 Kotor (Cottaro) 215
 Kréta, sziget 100, 113, 184, 199, 206, 207, 213, 242, 243, 452
 Krím félsziget 78, 79, 130, 185, 199, 250, 255
 Kritobulos, történetíró 404, 406
 Kroja, város 381
 Krum, bolgár kán (803?–814) 177–181
 Krumbacher, Karl 31, 32, 38
 Ktesiphon, város 101
 Kudama, történetíró 147
 Kukules, Phaidon 42
 Kulakovskij, Julian 34
 Kulin, Bosznia bánja 349
 Kunick, Ernst 33
 kunok 295, 345, 346, 318, 322, 325, 356, 364, 365, 379, 382, 396, 401
 Kurkuas Jóannész, hadvezér I. Rómanos és VII. Konstantin alatt 235, 238, 239
 kuropalátész, cím 151, 157, 222, 244, 323
 Kuvrat, óbolgár herceg 106, 138
 Kydonész Démétrios, író és államférfi 408, 447, 450, 473, 480, 484
 Kypros thema és sziget *lásd* Ciprus
 Kyrillos, alexandriei pátriárka 68
 Kyrillos *lásd* Konstantin (Kyrill)
 Kyros, alexandriei pátriárka 108, 111, 112, 120
 Kyzikos, város és félsziget 118, 122, 141, 420
 Labbe, Phillippe 28, 29
 Lachanodrakón Michaél, Thrakésión stratégosa V. Konstantin alatt 163, 164, 167
 II. Lajos, német császár 215, 216
 VII. Lajos, francia király 332, 333, 341, 352
 IX. Lajos (Szent), francia király 391
 XIII. Lajos és a bizánci tanulmányok 28
 XIV. Lajos és a bizánci tanulmányok 28
 Jámbor Lajos 182, 197
 I. Nagy Lajos, magyar király 449, 453
 Lăle Šāhīn, ruméliei beglerbég 448
 Lampros, Spyridon 35
 Lampsakos, város 379
 langobardok 81, 94, 117, 156, 160, 170
 Laodikeia, város 227, 321

- largitiones 103
 Larissa, város 254, 317, 381
 Laskaris Kónstantin, I. Theodóros testvére 399
 I. László 322
 II. László, magyar király (1162) 335
 Latin Császárság 368, 369, 386, 387
 Laurent, Vitalien 39
 Szent Athanasios Lavrája az Athós hegyen 244
 Lázár, szerb fejedelem (1371–1389) 453, 454
 Lazarević István, szerb despotés 407, 456, 460
 Lazika 76, 78, 104, 105, 116
 Lebeau, Charles 30
 Leichudés Kónstantin, államférfi és tudós, pátriárka 285, 291, 292, 296, 298, 299, 301, 310
 Lemerle, Paul 38, 40, 41
 Lémnos, sziget 238, 406, 428, 430, 453, 455
 Lengyel Királyság 380
 I. Nagy Leó, pápa (440–461) 68, 91
 III. Leó, pápa (795–816)
 IX. Leó, pápa (1049–1054) 286, 296
 I. León, császár (457–474) 70, 92
 II. León, császár (474) 70
 III. León, császár (717–741) 119, 133, 148, 150, 151, 153, 151, 154, 156, 157, 171, 180, 182, 190–192, 263, 265, 315
 IV. León, császár (775–780) 165, 166
 V. León (Örmény), császár (813–820) 97, 133, 147, 180, 187
 VI. León (Bölcs), császár (886–912) 201–203, 214, 218–220, 222, 225, 226, 228, 229, 236, 263, 264, 267, 268, 270
 León Diakonos, történetíró 30, 201, 261
 León Grammatikos, krónikás 147
 León, Kisarmenia hercege 351
 II. León, Kisarmenia királya 373
 León, Ochrid érseke 286, 297
 León Mathematikos, tudós 208
 León, Tripolisi, arab admirális 227, 238
 Leonardos (Chiosi) 471
 Leontarion, város 456
 Leontios, császár (695–698) 127–129
 Leontios, ellencsászár Zénón alatt 71
 Lequien, Michel 30
 Lerina, város 437
 Lesbos, sziget 172, 337, 370, 377, 408, 444, 482
 Leunclavius, Johannes 28
 Levčenko, M.V. 41
 Levunion, hegy, csata (1091) 318, 357
 Libanios, rétor 46
 Libri Carolini 148, 170, 172
 Líbia 53
 Licario, megas dux VIII. Michaél alatt 394
 Licinius, császár 59
 limes 58, 101, 102
 limitanei, határvédő csapat 58, 101
 Lissus (Lješ) 100
 litvánok 416
 Liutprand, Cremona püspöke, I. Ottó követe Konstantinápolyba 202, 247
 logothetések 163
 τοῦ δρόμου 103, 136, 222, 283, 445
 τοῦ γενικοῦ 103, 136, 223, 445
 τοῦ ἰδικοῦ 103, 136, 224
 τοῦ στρατιωτικοῦ 103, 136, 223, 298
 τῶν σεκρέτων 136, 324
 nagylogothetés (μέγας λογοθέτης)
 London 459
 San Lorenzo templom Rómában 376
 III. Lothár, német császár 330
 Lydia 320
 Mabillon, Jean 29
 magistri militum 58, 65, 93
 equitum 58
 officiorum 47, 54, 103
 peditum 58
 per Illyricum 58
 per Italiam 58, 71
 per Tharacias 58
 praesentalis 58, 65
 magistros, cím 222, 272, 294
 Magnaura-palota 165–167
 főiskola a palotában 208
 Magnésia, város 383, 420, 421
 Magnus Magnentius, trónkövetelő 61

- magyarok 226, 227, 242, 273, 295, 301, 314, 320, 322, 329, 330, 333–335, 337, 338, 342, 346–349, 352, 377, 380, 402, 403, 456, 464, 465
- Maiander, folyó 372, 374, 382
- Maina, város 389
- Majafarkin *lásd* Martyropolis
- Makedónia 53, 56, 100, 113, 175, 206, 215, 233, 257, 258, 280, 295, 317, 329, 346, 349, 350, 370, 373, 376, 378, 381–384, 396, 422, 425, 428, 429, 437, 439, 440, 450, 451 *lásd* thema M.
- Makrembolitis Alexios, bizánci író 408, 479
- Makrolivada, város 181
- Makry-Plagi, csata 389
- Malalas Jóánnés, krónikás 47
- Maleinoi, bizánci mágnásnemzettség 256
- Malcionos Eustathios, kappadokiai mágnás 256
- Malta, arabok elfoglalják (870) 215
- mamelukok Egyiptomban 392, 393
- Mamistra 321, 330 *lásd* Mopsuestia
- Ma‘min, bagdadi kalifa 185
- Manassés Kónstantin, krónikás 313, 314
- Manfréd, szicíliai király 385, 388–390, 397
- Maniakés Geórgios, hadvezér 288, 294, 295
- manicheizmus 233
- Mankaphas Theodóros, Philadelphia úra 372
- Mantzikert, város, csata (1071) 302, 303, 306, 337
- I. Manuél Komnénos, császár (1143–1180) 313, 314, 331–334, 337–340, 42, 344, 352, 360–362, 365, 411
- II. Manuél Palaiologos, császár (1391–1425) 408, 452, 458, 459, 462
- Manuél Angelos, Thessaloniké despotése (1230-kb. 1237-ig) 378
- Manuél Kantakuzénos, Morea despotése 442, 447, 450, 451, 455
- Manuél, hadvezér II. Kónstans alatt 112
- Marçais, Georges 40
- mardaiták 122, 123
- Margit, magyar, II. Isaakios második felesége 345
- Maria, Theophilos lánya 265
- Maria, I. Basileios első felesége 214
- Mária, Antiocheiai, I. Manuél második felesége 340–342
- Maria Asen, II. Andronikos unokahúga, Roger de Flor felesége 420
- Maria Duka, VII. Michél és III. Niképhoros felesége 305
- Maria Lakapéné, Peter bolgár cár felesége 232
- Maria Laskaris, II. Theodóros lánya, I. épeirosi Niképhoros felesége 378, 380
- Maria Palaiologina, VIII. Michél unokahúga, Kónstantin Tich második felesége 395, 404
- Maria Palaiologina, V. Jóánnés testvére, a lesbosi Francesco Gattilusio felesége 374
- Paphlagoniai Maria, VI. Kónstantin első felesége 168
- Marica, folyó, csata (1371) 450, 451, 454, 474, 480, 482
- Markellai, erőd, csata (792) 169
- Markianos, császár (450–457) 69, 70, 91
- Marko Kraljević, Vukašin fia 451, 456
- Martell Károly 119
- Martina, Hérakleios második felesége 110–112, 140
- I. Márton. pápa (649–655) 115, 117, 127
- IV. Márton, pápa (1281–1285) 396, 416
- Martyropolis (Majafarkin), város 76, 239, 251
- Márvány-tenger 370, 418, 460, 462, 465
- Matthaios Kantakuzénos herceg 442–445
- Mauritánia 53, 81
- Maurikios, császár (582–602) 46, 47, 82, 83, 94–99, 101, 103, 113 Pseudo-Maurikios 47, 203
- Mauropotamos, folyó, csata (844) 206
- Mauropos Jóánnés, költő és tudós 285, 292
- Maurozomés Manuél, a Maiander völgyének úra 372
- Maximianus, Diocletianus tárcsászára 59
- Maximos Confessor 98, 114–116
- Medina, város 113

- megas domestikos 323, 384, 445 *lásd*
     domestikos
 megas dux 323, 420
 megas logariastés 223
 megas logothetés *lásd* logothetés
 I. Mehmed, oszmán szultán (1413–
     1421) 460, 461
 II. Mehmed, oszmán szultán (1451–1481)
     406, 466–468, 489
 melingek, szláv törzs a Peloponnészoszon
     176, 265
 Melissénoi, bizánci nemzetség
     Thessaliában 424
 Melissénos Niképhoros caesar 305, 306,
     323
 Melissénos Stephanos Gabriélopulos,
     thessaliai herceg 430
 Meliténé, város 159, 206, 216, 238
 Melnik, város 380, 426
 Menander Protektór, történetíró 46
 Mercati, S. G. 36
 μεσάζων, μεσιτεύων 291, 324, 407, 408
 Mesarités Jóánnés, a következő testvére
     368
 Mesarités Nikolaos, ephesosi püspök, író
     366, 368
 Mesémbria, város 179, 180, 384, 392, 421,
     428, 449
 Messina, város 294
 messzaliánusok 233
 Mesta (Nestos), folyó 439
 Methodios, konstantinápolyi pátriárka
     (843–847) 182, 205
 Methodios, szlávok apostola 202, 206, 208,
     211, 215
 Metochités Alexios, Thessaloniké
     helytartója 473, 476
 Metochités Theodóros, államférfi és tudós
     II. Andronikos alatt 408, 412, 418, 425,
     445
 Meursius, Johannes 28
 Mezizios, trónbitorló 117
 Mezopotámia 63, 105, 109, 112, 159, 238,
     242, 251, 301, 459
 Michaél, Anchialosi, konstantinápolyi
     pátriárka 314
 I. Michaél Rhangabé, császár (811–813)
     178–180, 197
 II. Michaél, császár (820–829) 182–184,
     186, 199, 206
 III. Michaél, császár (842–867) 147, 201,
     203–205, 207, 209, 212–214, 265, 267
 IV. Michaél, császár (1034–1042) 289, 290,
     296
 V. Michaél, császár (1041–1042) 285, 290
 VI. Michaél, császár (1056–1057) 285, 298,
     299, 300
 VII. Michaél Dukas, császár (1071–1078)
     142, 285, 302–305, 328
 VIII. Michaél Palaiologos, császár (1261–
     1282) 202, 367–369, 380, 384–395, 397,
     402–404, 407, 411–414, 417, 418, 439,
     472, 475, 477
 IX. Michaél Palaiologos, II. Andronikos
     tárcsászára (1294–1320) 412, 417, 420,
     421, 423, 424
 I. Michaél Angelos, Épeiros hercege
     (1204–1215) 371, 375, 381
 II. Michaél Angelos, Épeiros despotése
     (1231–1271) 368, 381, 389, 392, 398,
     400, 401
 Michaél Kérullarios, konstantinápolyi
     pátriárka (1043–1058) 286, 296–299,
     311
 Michaél Autoreianos, konstantinápolyi
     pátriárka Nikaiában (1208–1212) 368,
     373
 Michaél Asen, bolgár cár (1246–1256) 380,
     384
 Michaél Šišman, bolgár cár (1323–1330)
     426–429
 Michaél, Zachulmiai 233
 Michaél, Thessalonikéi, eretnek, rétor 314
 I. Miklós, pápa (858–867) 209, 212, 266
 III. Miklós, pápa (1277–1280) 396, 397
 V. Miklós, pápa (1447–1455) 467, 471
 Miklosich, Franz 38
 Milétos, város 372
 miliarésion, bizánci ezüstpénz 324
 Miller, William 35, 38
 Milutin, szerb király (1282–1321) 396, 405,
     408, 412, 417, 418, 422

- Miraculi Sancti Demetrii* (Szent Démétrios csodája) 98, 133
 Mircea, vlach herceg 456
 Mistra, város 389, 406, 456, 460, 461, 465
   lásd még Morea
 Modon, város 370, 423, 462
 Modrina, város 158
 Moesia 71, 120, 364
 moicheiai vita 168, 172
 Momcilo, Hajduk 437, 480
 Mommsen, Theodor 31
 Monemvasia, város 389, 423, 477
 Monemvasiai krónika 147, 187, 195
 monenergetizmus 107
 mongolok 379–382, 384, 392, 393, 419, 454, 460
 monofizitizmus és a chalkédóni zsinat 68, 69, 72, 84, 107, 108, 149, 154,
 Monomachos Jóánnés, Thessaloniké helytatója 422, 430
 monothelétizmus 111, 114, 120, 149
 Montesquieu 30
 Montfaucon, Bernard 29
 Monutés Theophanés 157
 Mopsuestia (Mamistra), város 246
 Morava, folyó, csata (1190) 348
 Moravcsik Gyula 10, 11, 42
 Morávia, Kónstantin és Methodios missziója 210, 211, 215
 Morea 370, 391, 393, 394, 396, 423, 428, 442, 445, 452, 453, 455–459, 461, 462, 465–468, 481 *lásd még* Achaia, Peloponnészosz
Moreai Krónika 358, 367, 402
 Morosini Tamás, konstantinápolyi latin pátriárka (1204–1211) 369, 370
 Mosul, emirátus 238
 Moszkva, Moszkvai Birodalom 457, 458, 469 *lásd* Oroszország
 Mu‘ áwija, Szíria helytartója, később kalifa 98, 112, 113, 115, 118–121, 140
 Muhammad, proféta 109, 113
 Müller, Joseph 38
 municipális rendszer 49
 Muntaner Ramon, katalán történetíró 405
 I. Murád, oszmán szultán (1362–1389) 448, 451, 454, 455
 II. Murád, oszmán szultán (1421–1451) 407, 461–466, 484, 485
 Muralt, Eduard 33
 Mursa, város 61
 Musza (Mūsā), Bajezid fia 460
 Musélé, bizánci nemzetség 235
 Musztafa, II. Murád testvére 461
 Mutafčiev, Peter 35
 Mu‘tašim, bagdadi kalifa 185, 206, 210
 Muzalón Geórgios, IV. Jóánnés Laskaris régense 384, 385, 398
 Myrokephalon, város, csata (1176) 337, 345
 Naissus, város *lásd még* Niš
 Nápoly, város 76, 117, 390, 417, 423, 449
 Narsés, I. Justinianos hadvezére 76, 77
 Nauplion, város 389
 Navarraiak, Achaiában 456,
 Naxos, sziget, velencei 370
 Nazaret, város 251
 Neckar, folyó 64
 Nemanja István, Rácország nagyzsupánja 314, 336, 342, 346–348, 365, 366
 Németország 32, 33, 334
 Neopatras, a Thessaliai Birodalom fővárosa 394, 424
 Νέος Ἑλλομνήμων 35
 Nestor-Iskander, tudósítása Konstantinápoly elestéről 471
 nestorianizmus és a nestoriánusok 68, 81, 162
 Nestorios, konstantinápolyi pátriárka (428–431) 68
 Neumann, Karl 32
 Niebuhr, Barthold Georg 31
 Nika felkelés 77
 Nikaia (Nicaea), város 61, 64, 152, 166, 170, 186, 210, 252, 298, 305, 314, 318, 320, 368, 371–385, 399, 402, 403, 420, 429, 473
 Niképhoritzés, logothetés VII. Michael alatt 304, 305

- I. Niképhoros, császár (802–811) 147, 172–175, 177, 182, 187, 206
- II. Niképhoros Phókas, császár (963–969) 201–203, 239, 242–247, 249–251, 273, 278, 281
- III. Niképhoros Botaneiatés, császár (1078–1081) 285, 305, 306, 310, 312, 313, 318
- I. Niképhoros, épeirosi despotés (1271–1296) 381, 384, 389, 391
- II. Niképhoros, épeirosi despotés (1335–1337 ill. 1340) 417, 430, 431, 446
- Niképhoros, konstantinápolyi pátriárka (806–815), történetíró 97, 98, 132, 147, 172, 178, 179, 181, 182, 186, 206
- Niképhoros, caesar, V. Kónstantin fia 164–167, 175
- Niképhoros, Artabasdos fia és társcsászára 157
- Nikétas, Artabasdos fia 157, 158
- Nikétas, nobilissimus, V. Kónstantin fia 164
- Nikétas, Médikion heguménosa 148
- Nikétas David, Ignatios pátriárka életrajzának szerzője 202
- Nikétiátés Sergios, magister 205
- Nikiu, város, csata (646) 112
- Nikolaos, comes, a „kométopuli” apja 253, 280
- Nikolaos Mystikos, konstantinápolyi pátriárka (901–907; 912–925) 202, 228–235
- Nikolaos, studita apát 208
- Nikomédeia, város, Diocletianus székhelye 59, 104, 151, 338, 357, 377, 420, 429, 478
- Nikopolis, város, Épeirosban 122 *lásd* thema N.
- Nikopolis, város a Dunánál, csata (1396) 456, 458, 465, 487
- Nikov, Peter 35
- Ninive, város, csata (627) 105
- Niš, város 67, 75, 283, 342, 347, 454, 464, 465 *lásd* még Naissus
- Nisibis, város 76, 239, 251
- nobilissimus, cím 164, 222, 323
- Nogaj, tatár hadvezér 393, 404, 421
- nomisma, bizánci aranypénz 173, 294, 310, 314, 316, 317, 320, 325, 326, 415
- nomophylax, a jogi főiskola előljárója 292
- Nóμος γεωργικός 98, 125, 132–134, 145, 173, 203
- Nóμος ναυτικός 99
- Nóμος στρατιωτικός 190
- Noricum 53
- normannok 295, 297, 301, 302, 324, 330, 331, 333–335, 343, 345, 358
- Notitia dignitatum* 47
- Novellák*, I. Justinianosé 47, 79, 219
- II. Justinosé és Tiberiosé 219
- VI. Leóné 203
- a kisbirtokokosok védelmében
- numizmatika 29, 39, 47
- Nūr ad-Dīn, damaskosi szultán 343
- Nürnberg, szesződés (1188) 347
- Nymphaion, város 374, 383, 386
- nyugati gótok 64, 67, 81, 128, 178
- Obolensky, Dimitri 9
- Ochrid, város 253, 254, 259, 282, 290, 429, 440
- Odoaker germán hadvezér Itáliában 71, 93
- officium 54
- oklevelek 38, 39, 45, 149, 315, 368, 369, 410
- Oleg, kijevi herceg 228, 239, 273
- Olga, kijevi hercegnő 242, 248, 277, 278
- Thébai Olympiodóros, történetíró 46
- Olympios, ravennai exarcha, ellencsászár 115, 117,
- Omaiýádok, arab dinasztia 155, 158, 242
- ὁμοούσιος 60, 61
- Omur, Aydın emírje 436–438, 479, 480
- Omurtag, bolgár kán (814–831) 181, 183
- II. Orbán, pápa (1088–1099) 319, 357, 360
- IV. Orbán, pápa (1261–1264) 388, 389
- Orchan, protobolgár herceg 138
- Orhán (Orkhan), oszmán szultán (1326–1359) 426, 429, 438, 443, 444
- Oriens, diocesis 53
- Orontés, folyó 257,
- Oroszország, oroszok 33–34, 37, 194, 210, 217, 228, 238, 239, 242, 250, 254, 255,

- 277, 333, 336, 392, 408, 416, 449, 458,
464, 467, 469,
Orsini Jóánnés, épeirosi despotés (1323–
1335) 430
Orsini Nikolaos, Kephallénia grófja,
épeirosi despotés (1318–1323) 423
Orvieto, szerződés (1281) 396
Ostrogorsky, Georg 10
oszmánok 420, 426, 428, 430, 454, 456, 460,
464
I. Ottó (Nagy), német császár 202, 242,
247, 260
II. Ottó, német császár, házassága
Theohanóval 250, 251, 260
III. Ottó, német császár 260
IV. Ottó, Braunschweigi, német császár 351
Otto de la Roche, athéni és thébai herceg
370
örmények *lásd* Armenia
- Pachymerés Geórgios, történetíró 367, 382,
405
Palaiologos Andreas, a zélóta párt vezetője
437, 439
Palaiologos Jóánnés, panhypersebastos,
caesar, Thessaloniké helytartója 426
Palaiologos Michaél, despotés, V. Jóánnés
testvére 48
Palamas Gregórios, teológus,
hesychastavezető 408, 433, 434, 438,
439, 478
Palermo, város 185, 320, 333, 350, 397
Palesztina 105, 108, 251, 321, 331, 346, 347
Panaretos Michaél, krónikás 407
Pančenko, B.A. 34, 47
panentimohypertatos, cím 323
panhypersebastos, cím 323, 431
Panidos, város 452
Pankaleia, csata (979) 252
Pannonia 53, 63, 65
pansebastohypertatos, cím 323
Papparrhegopulos, Konstantin 35
Paphlagonia 205, 289, 298, 372 *lásd* még
thema P.
παραδυναστεύων 223, 243,
parakoimomenos, hivatal 222, 235, 243 *lásd*
még Basileios p. és Theophanés p.
Parapinakés, VII. Michaél gúnyneve 303
Paraspondylos Zótikos, bizánci költő 409
parasztok 49, 123, 125–127, 145, 173, 174,
203, 236, 238, 241, 242, 244–246, 249,
256, 257, 276, 287, 288, 293, 413
Parisot, V. 31
Párizs 459
paroikosok, alávetett parasztok 236, 238,
293, 326, 338, 339
Parthcnón, Istenanya temploma 274
Parthus Birodalom 58
patarénusok 234 *lásd* bogumilok
Patmos, sziget 327
Patras, város 175, 176, 196, 274, 420, 462
Patrikios, Aspar fia 70
patrikios (patricius), cím 106, 138, 222,
233, 272, 323
patrociniummozgalom 64, 237
paulikiánusok, szekta 154, 202, 206, 216,
233, 261, 262
Paulos, konstantinápolyi pátriárka (641–
653) 111, 115,
Paulos, konstantinápolyi pátriárka (780–
784) 166
Peč, város, szerb pátriárkátus 453
Pégai, város 372
Peira, Eustathios Rómaiós bírósági
ítéleteinek gyűjteménye 286, 308, 404
Pelagonia, város, csata (1259) 389, 502, 403
Peloponnészosz (Peloponnés) 100, 122,
147, 175, 176, 195, 196, 207, 216, 227,
257, 368, 370, 389, 394, 406, 407,
409, 410, 414, 423, 432, 441, 442, 445,
453, 460–462, 465, 475, 476, 481 *lásd*
még Achaia, Morea
Pempton kapu 468
pénzrendszer, pénzgazdálkodás 54, 56, 72,
125, 173–175, 205, 223, 248, 301, 303,
322, 324, 410, 413, 414, 427, 462 *lásd*
még solidus, nomisma, hyperpyron,
miliaresion, keration, follis, tetarteron
Pergamon, város 375, 400

- Perzsia, perzsák 58, 59, 62, 63, 67, 76, 78, 79, 82, 84, 97, 99–101, 104, 105, 109, 130, 139
- Petavius D. (Denis Petau) 28
- III. Péter, Aragónia királya 397
- Peter, bolgár cár (927–969) 202, 232, 233, 276
- Peter, az 1185-ös felkelés vezetője, bolgár cár 345, 346, 349, 360, 365
- Péter, Courtenay, latin császár (1217) 375, 376
- IV. Peter Krešimir, horvát király (1058–1074) 303
- Peter, ciprusi király 449
- Péter, Amiens-i 319
- Petrónas, Thrakésion stratégosa, Bardas caesar testvére 205, 210
- Petros, Antiocheiai pátriárka 286, 297
- Petros Patrikios 47, 91
- Petros, Szicíliai, írás a paulikánusokról 202
- Philaretos Eléemon, életrajz 136, 148
- Philés Manuél, bizánci költő 408
- Philippi, város 445
- Philippikos Bardanés, császár (711–713) 149, 150
- Philippopolis, város 177, 181, 258, 347, 349, 437, 448
- Philokrené, csata (1331) 429
- Philotheos, konstantinápolyi pátriárka (1354–1355; 1364–1376) 408, 444
- Philotheos, Atriklinos, a *Klétorologion* szerzője 35, 203, 222–224, 263, 271, 272
- Phókeia, város 430
- Phókas, császár (602–610) 84, 85, 95
- Phókas, mágnás nemzetség 240, 256
- Phókas Bardas, caesar, II. Niképhoros apja 230, 240, 242, 244
- Phókas Bardas, II. Niképhoros unokaöccse, ellencsászár 241, 249, 252–256
- Phókas Kónstantin. II. Niképhoros testvére
- Phókas León, a scholák domestikosa, II. Niképhoros ükapja 230, 231
- Phókas León, kuropalátés, II. Niképhoros testvére 244
- Phókas Niképhoros, hadvezér I. Basileios és VI. León alatt 201, 216, 226, 227, 230
- Phókas Petros, hadvezér II. Niképhoros alatt 247
- Phókis, város 466
- Phótios, konstantinápolyi pátriárka (858–867) 186, 202, 204, 206, 208, 209, 212, 214–218, 262, 265–269, 297
- Phrygia 112, 182
- Pindos, hegység 466
- Pippin, frank király 160
- II. Pippin 179
- Pisa, város 323, 330, 336, 352
- Pisidés Geórgios, bizánci költő 97
- Platón, platonizmus 62, 292, 460
- Platón, a Sakkudion-monostor apátja 168
- Pliska, első bolgár főváros 177, 258
- Pločnik, csata 454
- poedros, cím 299
- pogányok 51, 60, 65, 156
- Pogonatos, II. Kónstans melléneve 111
- Poimanénon, város 377
- Poitiers, csata (732) 119
- Polyeuktés, konstantinápolyi pátriárka (956–970) 248
- Ponthion 160
- pontifex maximus 60, 90
- Pontos 53, 78, 104, 184, 340, 375, 418, 420
- Poussine, Pierre 29
- praefectura praetorio Galliarum 53
- Illyrici, Italiae et Africae 53
- per Illyricum 53, 88
- per Orientem 53
- praepositus sacri cubiculi 54
- praetorianus praefectura, praetorianus praefectusok 53–57, 93, 102, 103
- Preslav (Nagy-), város 233, 250, 258
- Prespa, város 253
- Prilep, város 258, 386, 429, 434, 456
- Priskos, történetíró 46
- Priština, város 436
- privilegiumok 59, 329, 330, 345, 413, 425
- Prizren, város 303, 348
- Procheiron*, I. Basileios törvénykönyve 203, 217, 218, 264, 269, 409
- πρόεδρος 244

- Kaisareiai Prokopios, történetíró 46, 86
 pronoia, pronoiabirtokosok 245, 293, 310, 325, 326, 338, 358, 363, 371, 382, 413, 451, 474
 Prosek, város 349
 προτίμησις elővételi jog 226, 236, 275, 276
 prótoasekrétis, hivatal 323
 prótonobilissimos, cím 323
 prótonobilissimohypertatos, cím 323
 prótonotarios, hivatal 323
 prótopanentimohypertatos, cím 323
 prótopan Sebastohypertatos, cím 323
 prótopraipositos, hivatal 222
 prótosebastos, cím 317, 323
 prótopatharios, cím 219, 323
 prótostratór, hivatal 163, 222
 prótovestiarios, hivatal 222, 235
 provinciák 52, 202, 203, 213, 223, 226, 240, 259, 345, 412, 413, 427
 Psellos Michaél (Kónstantin) 201, 285, 289, 291, 292, 298–304, 306, 309, 314, 327
 Pteleon, város, velencei 424
 Pulcheria, császárnő, II. Theodosios testvére 66, 69, 91
 Pulcheria, Theophilos lánya 265
 Pyrrhos, konstantinápolyi pátriárka (638–641; 654) 108, 111, 115, 120, 120, 140
- quadok 63
 quaestor 54
 Qudāma, arab író
 Quinisextum, egyházi zsinat 98, 126, 130
- Raban, város 243
 rablőzsinat, ephesosi (449) 69
 rabszolgák 94, 125, 174, 194, 339
 Rácország (Rascia) 253, 257, 259, 281, 283, 317, 318, 343, 349, 453
 Radojčić, Nikola 36
 Radonic, Jovan 36
 Radoslav, szerb király (1228?–1234) 378
 Raetia 53
 Ragusa, város 370 *lásd* Dubrovnik
 Rajmund, Toulousci, kereszteslovag 320, 321
 Rajmund, Poitiersi, Antiocheia hercege 330
 Rajna, folyó 63
 Rajnald, Antiocheia hercege 335, 336
 Rambaud, Alfred 31, 32
 rangok, címek, méltóságok 55, 107, 178, 179, 222, 292, 323, 324, 336, 409, 412, 445, 482
 Ranke, Leopold 31
 Raphanea, város 257
 Rastislav, morva herceg 210–214
 Ravenna, város 76, 82, 101, 129, 130, 160
 Ravennai Exarchatus 82, 101
 Reiske, Johannes Jakob 30
 réktor, udvari hivatal 222
Revue des Études byzantines 37
 Rhaïdestos, város 304, 312, 452
 Rhodopé-hegység 349, 421, 437, 443, 445
 Rhodos 112, 113, 118, 150, 460
 Rhyndakos, folyó, csata (1211) 374
 I. Richárd (Oroszlánszívű), angliai király 346, 347
 Robert de Clari, történetíró 314
 Róbert (Courtenay), latin császár (1219–1228) 376, 377
 Róbert, Flandriai 314, 319, 320
 Róbert, Flandriai, az előző fia, keresztes lovag 356, 357
 Róbert Guiscard, normann herceg 301, 303, 316, 317, 320, 322, 328, 343, 356
 Róbert, normandiai, keresztes lovag 320
 II. Roger, szicíliai király 332–334, 340,
 Roger de Flor, a katalán kompánia vezetője 420, 421
 Róma 48, 59, 61, 66, 67, 76, 78, 79, 82, 84, 97, 99–101, 104, 105, 109, 130, 139, 149, 156, 157, 160, 166, 170, 179, 208, 209, 211, 212, 215, 250, 262, 296, 297, 350, 374, 376, 381, 449, 462, 463
 I. Rómanos Lekapénos, császár (920–944) 201, 230–239, 243, 244, 256, 262, 265, 267, 275, 277
 II. Rómanos, császár (959–963) 201, 240, 242–244, 252
 III. Rómanos Argyros, császár (1028–1034) 287–289, 291, 308

- IV. Rómanos Diogenész, császár (1068–1071) 285, 302, 303, 305, 313, 318
 Rómanos, Peter bolgár cár fia 253
 Románia, bizánci tanulmányok 36
 Rouillard, Germaine 38
 Roviné, csata (1395) 456, 486
 Ruben, a Kisörmény hercegség alapítója 330
 Rudolf (Habsburg), német király 396
 Rūmī (szultánátus) 305, 319, 373, 380 *lásd* Ikonion
 Rumélia 448
 Runciman, Steven 42
- Sabatier, Jean 32, 47
 Šāhīn, perzsa hadvezér 105
 Šahrbarāz, perzsa hadvezér 104, 105
 sakellarios, a pénzügyi hivatalok felügyelője 103, 127, 223, 224, sakellion 103
 Šalāh ad-Dīn, Egyiptom és Szíria szultánja 343, 346, 347, 363
 Salona, város 100
 Samo, a nyugati szláv állam alapítója 106, 138
 Samos, sziget 370, 377
 Samosata, város 210, 216, 242
 Sampsón, város 372, 399
 Samuel, a felkelés vezetője Makedoniában, cár 202, 253, 257, 258, 259, 261, 280, 282, 308
 Sardes, város 158, 320, 420, 422
 Sarkel, város 185
 sāsānidák, Sāsānida Birodalom 50, 58, 78, 109 *lásd* Perzsia
 Sava, Szerbia érseke 314, 348, 365, 368, 374, 376, 398, 400, 401
 Sayf ad-Dawla, Mossul és Aleppo emíre 238, 242, 243, 247
 Schemarion, város 116
 Schlumberger, Gustave 32, 47
 scholae palatinae 54
 scholák 310 *lásd* a scholák domestikosa
 Schwartz, Eduard 33
 Scodra (Skadar), város 100
 sebasté, cím 291
- Sebasteia, város 104
 Sebastohypertatos, cím 323
 Sebastokrator, cím 323, 336, 348, 392
 Sebastopolis, város 122
 sebastos, cím 323
 Sebeos, püspök 98
 Seeck, Otto 33, 39
 selyemkereskedelem, selyempipar 78, 79, 224, 225, 333
 Semendria (Smederevo), város 464
 Seminarium Kondakovianum 36
 senatus 50, 52, 55, 83, 84, 88, 111, 112, 115, 121, 161, 184, 185, 207, 220, 289, 292, 300, 305
 Septem, erőd 128
 Serdika, város 61, 100, 177, 254, 258, 282, 338, 342, 346, 348, 454 *lásd* Szófia
 Sergios, konstantinápolyi pátriárka (610–638) 97, 99, 103, 105, 108, 115, 120, 149, 150
 Sergios, konstantinápolyi pátriárka (999–1019) 257, 296
 Sermon, Samuel parancsnoka 284
 Serrhész, város 254, 343, 380, 428, 436, 439, 448, 450, 451, 453, 455, 480, 485
 Servia, város 258, 384
 Settepozzi, csata (1263)
 Sidon, város 251
 silention 56, 156, 165
 siliqua, ezüstpénz 56 *lásd* keration
 Silistra (Dorostolon), város 250, 259
 Simcon, bolgár cár (893–927) 202, 226–233, 238, 274, 275, 280,
 Simónis, II. Andronikos lánya, Milutin negyedik felesége 408, 418
 Singidunum, város 67, 83, 100 *lásd* Belgrád
 Sinópcé, város 372, 375
 Sirmium 62, 64, 67, 83, 259, 283, 284, 336, 342
 Šišić, Ferdo 36
 ΣΥΤΟΚΡΙΘΙΟΝ, természetbeni adó II. Andronikos alatt 415
 Skadar-tó 259, 358
 Skiathos, sziget 460
 Szklavinia 100, 113, 122, 123, 175, 176

- Skléros Bardas, Jóannés Tzimiskés sógora 249, 252, 255
- Skopje, város 258, 259, 280, 282, 283, 348, 386, 396, 417, 426, 440
- Skutariótés Theodóros, krónikás 367, 397
- Smyrna, város 118, 318, 320, 420, 438
- Sókratés, egyháztörténetíró 46
- solidus 56 *lásd* nomisma, hyperpyron, pénzgazdálkodás
- Sophokles, E.A. 29
- Sóphronios, jeruzsálemi pátriárka 108, 109
- Sózomenos, egyháztörténetíró 46, 46
- Sózopolis, város 449
- Spanyolország 76, 77, 81, 94, 128, 183, 411 *lásd* Hispania
- spatharios, cím 150
- spatharokandidatos, cím 150
- spectabilis, cím 55, 86
- Sphrantzés Geórgios, történetíró 406, 407, 470, 471, 488
- Stanojević, Stanoje 36
- Staurakios, császár (811) 167, 168, 172, 178, 197
- Staurakios, logothetés 175, 176
- Stein, Ernst 40
- Stephanos, I. Basileios fiatalabb fia, konstantinápolyi pátriárka (886–893) 214, 218, 219, 267–270
- Stephanos Neos, az ikonoklazmus mártirja 148, 163
- Stephanos, sakellarios II. Justinianos alatt 127
- Stilicho, nyugatrómai régens 65
- stratégos 101, 223, 224, 323, 357 *lásd* themák
- Stratégikon, Pseudó-Maurikiosé 203
- Stratégopulos Alexios, hadvezér VIII. Michaél alatt 386, 389
- stratióták és stratiótabirtokok 101, 102, 123, 124, 174, 175, 177, 236, 241, 245, 288, 293, 294, 303, 325
- στρατιωτικά κτήματα 101 *lásd* még stratiótabirtokok
- Struma (Strymon), folyó 446
- Strumica, város 426, 429
- Strymon, város 349 *lásd* Struma és thema St.
- Studenica-monostor 348
- Studi Bizantini e Neoellenici* 36
- studiták és Studion-monostor 205, 300, 305, 387
- Stylianos Zautzés, a dromos logothetésé VI. León alatt, basileopatör 218–220, 223, 224, 228, 231, 272, 273
- Sufetula, város 114
- Sulaymán, szeldzsuk szultán 305, 316, 318
- Svetoslav, Theodór, bolgár cár (1300–1322) 421
- Svjatoslav, orosz herceg 248, 250, 279, 280
- Symbatios, prótopatharios, jogász VI. León alatt 219
- Symeon Logothetés, krónikás 201
- Symeon, Thessalonikéi, egyházjogász 439
- Synadénos, Theodóros 425, 426, 431, 435, 436
- Synesios, rétor 49, 91
- συνήθεια 324
- synklétos 54 *lásd* senatus
- Synodikon 202
- σύνοδος ἐνδημοῦσα 68
- συνωνή 73, 92
- Synopsis Maior, 10. századi jogi kompiláció 409
- Synopsis Minor, 13. századi jogi kompiláció 409
- Syrakusai, város 117, 209, 216, 292
- Syrgiannés, megas dux II. Andronikos és III. Andronikos alatt 425, 426, 429
- szarmaták 63
- szászok 64, 170
- Szaudzi Cselebi (Saugi Čcelebi), I. Murád fia 451
- Száva, folyó 259
- Szeged, békekonzferencia (1444) 465, 489
- szeldzsukok 295, 301, 302, 316, 337, 373, 375, 384, 428, 430
- szentek életrajzai 148
- Szerbia, szerbek 106, 138, 215, 217, 232–234, 257, 281, 329, 314, 318, 333, 336, 338, 347, 350, 362, 375, 376, 378–380,

- 386, 391, 393, 396, 405, 412, 417, 426,
428–432, 436, 439, 440, 445, 446, 453,
464, 484
- III. Szergiusz, pápa (904–911) 228
- szfragisztika 39
- Szicília, sziget 76, 115, 117, 141, 161, 184,
185, 209, 215, 216, 227, 260, 294, 329,
330, 350, 388, 390, 391, 396, 397, 420
- szicíliai vecsernye 397, 416
- szigillográfia 47
- Szilézia 380
- Szíria 69, 76, 81, 105, 106, 108, 109, 110,
112, 114, 118, 122, 150, 158, 162, 242,
247, 251, 257, 330, 332, 343, 346, 449,
459
- Szkander bég (Kasztrióta György) 465,
466, 489
- szlávok 77, 82–84, 94, 98–102, 104–106,
113, 114, 118, 122, 123, 143, 145, 147,
159, 170, 175, 176, 196, 204, 206, 207,
210, 211, 215, 227, 285, 296, 304, 392,
410, 418, 426, 427, *lásd még* Bulgária,
Oroszország, Szerbia
- Szófia, város *lásd* Serdika
- Szulejmán (Sulaymān), Bajezid fia 444,
448, 460
- Tafel, G. L. F. 31
- tagmata, katonai alakulatok 223, 310
- Taktikon*, VI. Leóné 9, 203
- Taktikon Benešević* 203,
- Taktikon Uspenskij* 203, 263
- Tankréd, normann herceg, Bohemund
unokaöccse 320–322
- Tankréd, II. Vilmos szicíliai király
unokaöccse 350
- Taormina, város 209, 227
- Taprobané (Ceylon), sziget 78
- Tarasikodissa 70 *lásd* Zénón
- Tarasios, konstantinápolyi pátriárka (784–
806) 166, 168, 170, 172, 206, 208, 209
- Tarchanciótés Andronikos, VIII. Michaél
unokaöccse 392, 393
- Tarentum, város 117, 334
- Tarsos, város 100, 246, 321, 330
- tatárok *lásd* mongolok
- Tauros, hegység 216, 238, 246, 330
- Taygetos, hegység 176
- Telec, bolgár kán (kb. 762–765) 159
- Telerig, bolgár kán (kb. 772–777) 160
- Teluch *lásd* thema T.
- Templomos rend, Cipruson 347
- Tenedos, sziget 443, 450–454
- tengerészet, tengerészkatona, tengerészek
és birtokaik 174, 241
- Teodosije, a Szent Sava-életrajz szerzője
314
- Tephriké, város 210, 216
- természetbeni juttatások 51, 56, 72, 324,
415
- Tervel, bolgár kán (702–718) 128, 129, 146,
150, 151, 181, 183
- tetartéron, éremfajta Niképhoros Phókas
alatt 264, 278
- tetrarchia 52
- Thamar, Grúzia királynője (1184–1212)
371
- Thamar, I. épeirosi Niképhoros lánya,
Tarentói Fülöp első felesége 399, 417,
423
- Thébai, város 79, 286, 309, 333, 456, 465
- Thekla, III. Michaél testvére 205, 265
- themák, themaszervezet 82, 101, 106, 123,
135, 147, 152, 174, 176, 190, 202,
221, 222, 223, 259, 282, 283
- thema Aigaion Pelagos 153, 221, 241
- th. Anatolikon 102, 121, 123, 136, 151,
152, 180, 184, 221, 224, 241, 272
- th. Antiocheia 221, 260
- th. Armeniakon 102, 123, 136, 137, 151,
158, 167, 168, 183, 184, 199, 210,
221, 224, 272
- th. Bukellarion 136, 156, 184, 199, 221,
224
- th. Bulgaria 259, 282, 284, 364
- th. Chaldia 184, 199, 221
- th. Charsianon 185, 221, 224, 271
- th. Chersón 199, 221
- th. Dalmatia 176, 215, 221, 259, 271
- th. Dyrrachion 196, 197, 221, 282
- th. Edessa 260
- th. Euphratés-városok 260

- th. Hellas 123, 127, 143, 155, 176, 221
 th. Ibéria 260
 th. Kappadokia 185 221, 224, 271
 th. Karabisiani 102, 123, 153
 th. Kephallénia 176, 196 221
 th. Kibyraióton 123, 128, 153, 174, 183, 199 221, 241
 th. Kolónia 221, 224
 th. Kreta 190
 th. Kypros 221
 th. Langobardia 221
 th. Leontokomis 221, 271
 th. Lykandos 221
 th. Makedónia 176, 180, 196, 206, 213, 221, 224, 364
 th. Meliténé 260
 th. Mezopotamia 221, 260, 271
 th. Nikopolis 176, 221
 th. Opsikion 102, 122, 123, 136, 137, 143, 150, 157, 158, 163, 183, 221, 224
 th. Optimaton 221, 224
 th. Paphlagonia 184, 199, 210, 221, 224
 th. Paristrion 259, 283, 364
 th. Peloponnésos 176, 196, 206, 221
 th. Samos 221, 241
 th. Sebasteia 221
 th. Seleukeia 185, 221
 th. Sirmium 221
 th. Strymon 123, 176, 221
 th. Sicilia 221
 th. Tárón 260
 th. Teluch 260
 th. Theodosiopolis 260
 th. Thessaloniké 176, 196, 221, 260, 283, 284
 th. Thrakésion 136, 152, 157, 163, 169, 189, 199, 210, 221, 224, 227, 241, 242
 th. Thrakia 123, 136, 158, 163, 176, 180, 206, 221, 224
 th. Vaspurkan 260
 Themistios, rétor 46
 Theobald, Cepoy, Valois Károly megbízottja a katalán kompániánál 422, 423
 Theoderich Amal (Nagy), keleti gót király 71, 93
 Theoderich Strabon, keleti gót hadvezér 71
 I. Theodór Laskaris, nikaiai császár (1204–1222) 371–375, 377, 383, 400
 II. Theodór Laskaris, nikaiai császár (1254–1258) 367, 368, 379, 383–385, 389, 398–402
 Theodór Angelos Dukas, épeirosi herceg (1215 óta), Thessaloniké császára (1224–1230) 368, 375–379, 381
 I. Theodór Palaiologos, moreai despotés (1384–1407), V. Jóannés fia 456, 459
 II. Theodór Palaiologos, moreai despotés (1407–1443), II. Manuel fia 461, 462, 466
 Theodór, Hérakleios testvére 105
 Theodór Graphtoi, mártír 185
 Mopsuestiai Theodóros, teológus 81
 Theodór Prodomos, költő 314
 Theodór Studitész, teológus 144, 148, 168, 169, 172, 178, 179, 181, 182, 209
 Theodór Synkellos 97
 Theodóra, I. Justinianos felesége 46, 77
 Theodóra, II. Justinianos második felesége 128, 129
 Theodóra, Theophilos felesége 202, 203, 205–208
 Theodóra, VII. Kónstantin lánya, Jóannés Tzimiskés felesége 249
 Theodóra, VIII. Kónstantin lánya, császárnő (1042; 1055–1056) 287, 290, 291, 298
 Theodóra Duka, VIII. Michaél felesége 387
 Theodóra Kantakuzéna, VI. Jóannés lánya, Urchan felesége 438
 Theodóra Komnéné, I. Alexios lánya 344
 Theodóra Palaiologina, III. Andronikos testvére, Michaél Šišman bolgár cár második felesége 428
 Theodórétos, Kyrrhosi, egyháztörténész és teológus 46, 81
 Theodosiopolis, város 76
 I. Theodosios, császár (379–395) 64–66, 80, 103
 II. Theodosios, császár (408–450) 66, 67, 69

- III. Theodosios, császár (715–717) 150, 151
 Theodosios, Maurikios fia 82
 Theodosios, II. Kónstans testvére 116
 Theodosios, ephesosi püspök 162
 Theodosios Meliténos, krónikás 147
 Theodoté, VI. Kónstans második felesége 168, 172
 Theodotos, λογοθέτης τοῦ γενικοῦ II. Justinianos alatt 127
 Theodotos Melissénos, konstantinápolyi pátriárka (815–821) 181, 182
 Theoktistos, a dromos logothetése
     Theodóra alatt 203, 205–207, 217, 222, 223
 Theophanés, krónikás 46, 97, 98, 113, 132, 147, 172, 173, 175, 186
 Theophanés continuatus 147, 186, 201
 Theophanés Graptoi mártír 185
 Theophanés, nikaiai metropolita 394
 Theophanés, parakoimóménos, államférfi
     I. Rómanos alatt 235, 239
 Theophanó, Staurakios felesége 172, 178
 Theophanó, VI. León első felesége 202, 228
 Theophanó, II. Rómanos és II. Niképhoros felesége 243, 244, 248, 249
 Theophanó, Jóannés Tzimiskés unokahúga, II. Ottó felesége 250, 260, 279
 Theophilos, császár (829–842) 148, 182, 184, 185, 199, 200, 205, 208
 Theophilos, patrikios és quaestor VII. Kónstantin alatt 241, 264, 265
 Theophylaktos, konstantinápolyi pátriárka (933–956) 202, 234, 235, 267, 281
 Theophylaktos, ochridi érsek 314, 315
 Theophylaktos Simokattés, történetíró 46
 Theosteriktos, hagiográf 148
 Thessalia 100, 127, 160, 253, 254, 258, 317, 370, 376, 378, 381, 388, 392, 394, 411, 417, 422–424, 430, 431, 436, 440, 446, 450, 455
 Thessaloniké, város 53, 83, 98, 100, 117, 150, 175, 176, 201, 226, 227, 230, 238, 253, 254, 273, 294, 314, 343, 345, 346, 350, 370, 372, 373, 376, 377, 379–381, 407, 408, 412, 417, 421, 422, 424, 426, 428–432, 435–439, 441, 450–455, 460, 461, 479, 483, 485, 488
 Thómas, szláv, lázadás vezetője 182, 183, 199
 Thómas, épeirosi despotés (1296–1318) 417, 423
 Thómas Palaiologos, moreai despotés (1430–1460), II. Manuél fia 462, 465, 466, 469
 Thómas, (Thēcodulos) magistros, tudós 407
 Thómas, klaudiopolisi metropolita 155
 Thomas, G. M. 31
 Thóros, örmény herceg 335
 Thrakia 53, 64, 71, 100, 103, 119, 122, 150, 158, 159, 181, 206, 230, 233, 295, 329, 370, 372, 373, 377, 379, 380, 382, 384, 386, 393, 421, 425, 426, 437, 438, 441, 444, 446, 448, 464 *lásd* thema Th.
 Thukydidés 46
 Tiberias, város 251
 I. Tiberios Kónstantinos, császár (578–582)
 II. Tiberios, császár (698–705) 128, 129, 162
 Tiberios, Maurikios fia 82
 Tiberios, II. Kónstans fia 117, 120
 Tiberios, II. Justinianos fia 129, 130
 Timur, mongol vezér és hódító 459, 460, 487
 Tipukeitos, regiszter a *Basilikához* 219
 Tisza, folyó 177
 Tocco Carlo, Kephallénia grófja 456, 462
 Tolstoj, Ivan 47
 Tomislav, horvát király (910–928) 232
 Tomus Leónis 67, 72
 Torino, város 452
 Tornikés León, ellencsászár 295,
 Totila, keleti gót király 76
 törökök 322, 419, 120, 132, 453, 482
 Tragurium (Trogir), város 100
 Trapezunt, T. Császárság, 371, 375, 380, 407, 468
 Trebunia 290
 Tribonianos, jogász 75, 79
 Tripolis, város Föníciában 257
 Tripolis a Syrtisnél 112

- Trisagium 74
 Trnovo, város 346, 349, 350, 379, 401, 428, 448, 456
 Tunis 391
 Tvrtko, Bosznia királya (1353–1391) 453
 Tyana, város 129, 177,
 Typos, II. Kónstans vallási ediktuma 114, 115
 Tyros, város 79, 347
 Tzachas, smyrnai emír 318, 322
 Tzurullon, város 306
 Tzympe, erőd Kallipolisnál 444
- Uglješa Iván, Serrhész szerb despotése 450, 451
 újplatonizmus, újplatonikusok 62, 80 *lásd* platonizmus
 II. Ulászló, cseh király (1140–1174) 361
 IV. Ulászló, magyar és lengyel király (1440–1444) 464, 465, 489
 ‘Umar, kalifa (634–644) 109, 112, 113
 II. ‘Umar, arab kalifa 190
 ‘Umar, meliténai emír 210
 Uranos Niképhoros, hadvezér II. Basileios alatt 257
 I. Uroš, szerb király (1243–1276) 385, 391
 Uroš, szerb cár (1355–1371) 436, 440, 446, 453
 Ursel, Bailleul, a normann zsoldosok parancsnoka 304
 Uspenskij, Fedor Iv. 10, 33, 34
 ‘Uthman, kalifa (644–656) 112, 113
 úzok 311, 318
- Valens, császár (364–378) 63, 64, 177
 I. Valentinianus, nyugatrómai császár (364–375) 63, 65
 III. Valentinianus, nyugatrómai császár (425–455) 66, 67
 Valentinos Arsakidos, hadvezér II. Kónstans alatt 111
 vámok 169, 386, 441, 442
 Van-tó, Armeniában 302
 vandálok 67, 70, 76, 349
 Vardar, folyó 258, 282, 380
 Várna, város 119, 465, 466, 489, varégok a bizánci hadseregben 254, 255, 281, 294
 város 49, 74, 124, 125, 144, 220, 224, 435
 városi praefectus *lásd* eparchos
 Vasiliev, A. A. 10, 34, 41
 Vasiljevskij, V.G. 10, 33, 36, 37
 I. Vasilij, moszkvai nagyherceg 457, 458
 II. Vasilij, moszkvai nagyherceg 464
 Velbužd (Küstendil), város, csata (1330) 428
 Velence, velenceiek 316, 317, 323, 329, 333–337, 343, 351, 352, 361–364, 370, 373, 386, 394, 396, 410, 418, 419, 422, 423, 441, 443, 446, 450–454, 456, 459–462, 465, 481, 483
 Versinkia, város, csata (813) 179, 180
 Vidin, város 258, 282, 449, 457
 vicarius 53
 Villeharduin Gottfried, a IV. kereszties hadjárat történetírója 370, 371
 Villeharduin Gottfried, Achaia hercege, az előző unoköccse 384, 385, 389, 390, 394
 I. Vilmos, szicíliai király 334
 II. Vilmos, szicíliai király 350
 II. Villehardouin Vilmos, Achaia hercege 389, 394, 399, 403
 Viminacium (Kostolac), város 83, 100
 vindices 72
 Vitalianos, hadvezér I. Anastasios alatt 74
 Vitalianus, pápa (657–672) 117
 Viterbo, Anjou Károly szerződése II. Balduinnal (1267) 390
 Vitiges, keleti gót király 76
 Vizantijskij Vremennik 33, 36, 38
 Vizantijskoe Obozrenie 34
 vlachok 345, 346, 364, 365
 Vladimir, bolgár herceg (889–893) 226, 258
 Vladimir, kijevi herceg (972–1015) 254, 255
 Vladimirkó, I. Manuél szövetségese 333
 Vladislav, szerb király (1234 k.–1243) 378
 Vlastimir, szerb herceg a 9. században 215
 Voden, város 258, 380, 437, 440
 Vojislav, Zeta hercege 283, 290, 309
 Volga, folyó 380
 Voltaire 30

- Vörös-tenger 79
 Vukan, Rácország zsupánja 318
 Vukašin, szerb király (1365–1371) 450, 456
 Vulcanius, B. 28
- Walter, Briennei, Athén fejedelme 422
 Welfek, német hercegi nemzetség 333
 Whittemore, Thomas 37
 Wilhelm Champlitte, Achaia fejedelme 370
 Wolf, Hieronymus 28
 Wroth, Warwick 47
 Wulfila, bibliafordító 62
- Xiphilinos Jóánnés, jogász,
 konstantinápolyi pátriárka (1064–1075)
 291, 292, 302
- II. Yazîd, damaskosi kalifa 190
 Yahyâ, Antiocheiai, arab történetíró 202
- Zaccaria, genovai nemzetség 419, 430
 Zaccaria Benedetto, Phokeia és Chios ura 419
 Zaccaria Centurione, Achaia hercege 461
 Zachariä von Lingenthal, Karl Eduard 33, 34
 Zachumlia 259, 283, 290, 309
 Zakariás, szerb fejedelem 232
 Zakynthos, sziget 343, 345
 Zapetra, város 216
 Zara (Zadar), város 100, 259, 352, 353
 zélóták, radikális szerzetesek 166, 168, 172, 205, 208
 zélóták, társadalmi forradalmi párt 408, 416, 433, 435–439, 474, 479,
 Zénón, császár (474–475; 476–491) 70–72
 Zeta 290, 309, 318, 343, 349 *lásd* Diokleia
- Zlatarski, Vasil 35, 42
 Zóé, császárnő (1042) VIII. Kónstantin
 lánya, III. Rómanos, IV. Michaél, IX,
 Kónstantin felesége 287–291, 308
 Zóé Karbónopsia, VI. León negyedik
 felesége 228–231
 Zóé Zautzina, VI. León második felesége
 218, 228
 Zónaras Jóánnés, krónikás 28, 29, 202, 285,
 306
 Zósimos, egyháztörténetíró 46
 Zósté Patrikia, udvari méltóság 222
 Žurnal Ministerstva Narodnogo
 Prosvesceniya 33
- zsidók 84, 154, 155, 211, 345
 Zsigmond, magyar király 456, 457
 zsinatok (Synode), ökumenikus 46
 I. (Nicaea) 60, 61, 64,
 II. (Konstantinápoly) 60, 64, 69
 III. (Ephesos) 68, 86
 IV. (Chalkédón) 69, 91
 V. (Konstantinápoly) 81
 VI. (Konstantinápoly) 98, 120, 126, 142,
 149, 150 ;VII. (Nikaia) 117, 166
 VIII (Konstantinápoly) 214
 baseli 463
 frankfurti 171
 ferrarai és firenzei 409, 427, 463, 464,
 488, 489
 képtisztelő (843) 148, 202, 205
 I. ikonoklaszta 148, 161, 162, 181, 185
 lateráni (649) 115
 lateráni (863) 209
 lyoni 367, 394, 447, 463
 phótiosi 212, 217
 Serdikában 61
 trulloi 126

A TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

---

1. • I. Justinianos birodalma 565 körül. Uspenskij: *Istorija Vizantijskoj Imperii*, I. köt. 40. oldal alapján.
2. • A themarendszer Kis-Ázsiában a VIII–IX. századokban. Gelzer: *Themenverfassung* alapján, a szerző vázlata után.
3. • Az első bolgár cárság. Zlatarski: *Geschichte der Bulgaren* és Runciman: *Bulgarian Empire* alapján, a szerző vázlata után.
4. • II. Basileios birodalma 1025 körül. A szerző vázlata után.
5. • A Komnénosok birodalma. A *Cambridge Medieval History*, IV. köt. 42. térkép alapján, a szerző vázlata után.
6. • A latin uralom időszaka Konstantinápolyban. A szerző vázlata után.
7. • A Nemanjidák szerb birodalma. St. Stanojević: *Istoriski Atlas*a alapján.
8. • A Bizánci Birodalom hanyatlása a XIV. sz. folyamán. A szerző vázlata után.

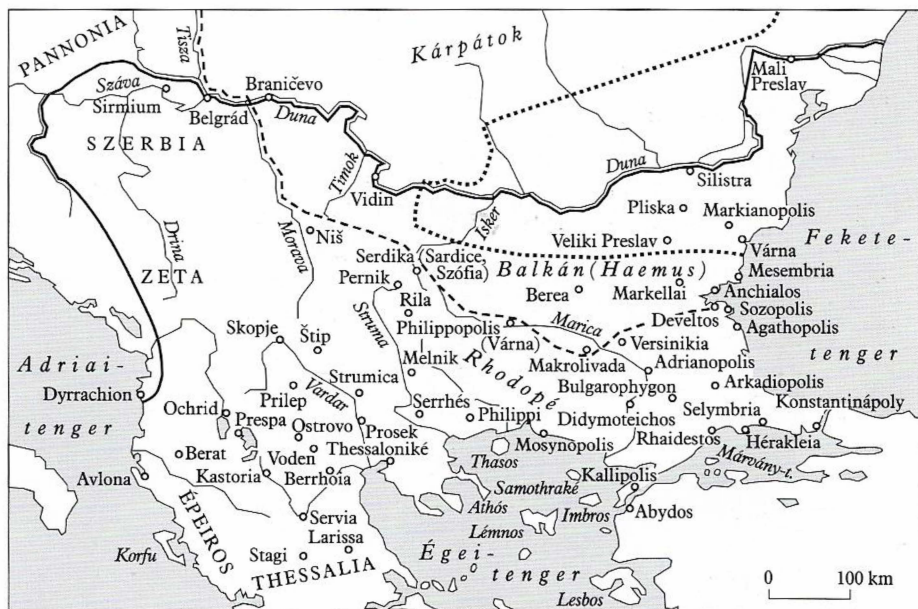
TÉRKÉPEK

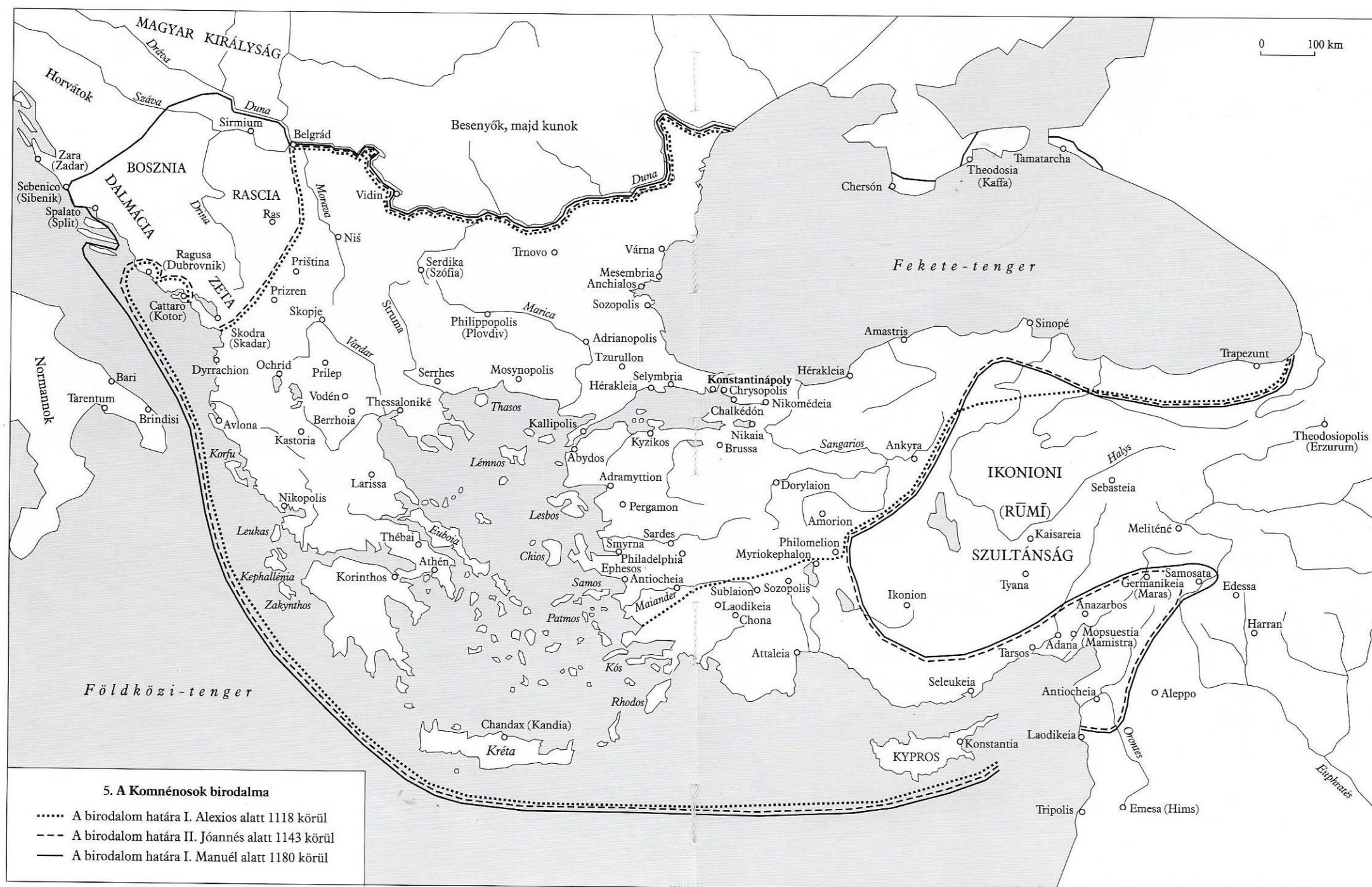

3. Az első bolgár cárság

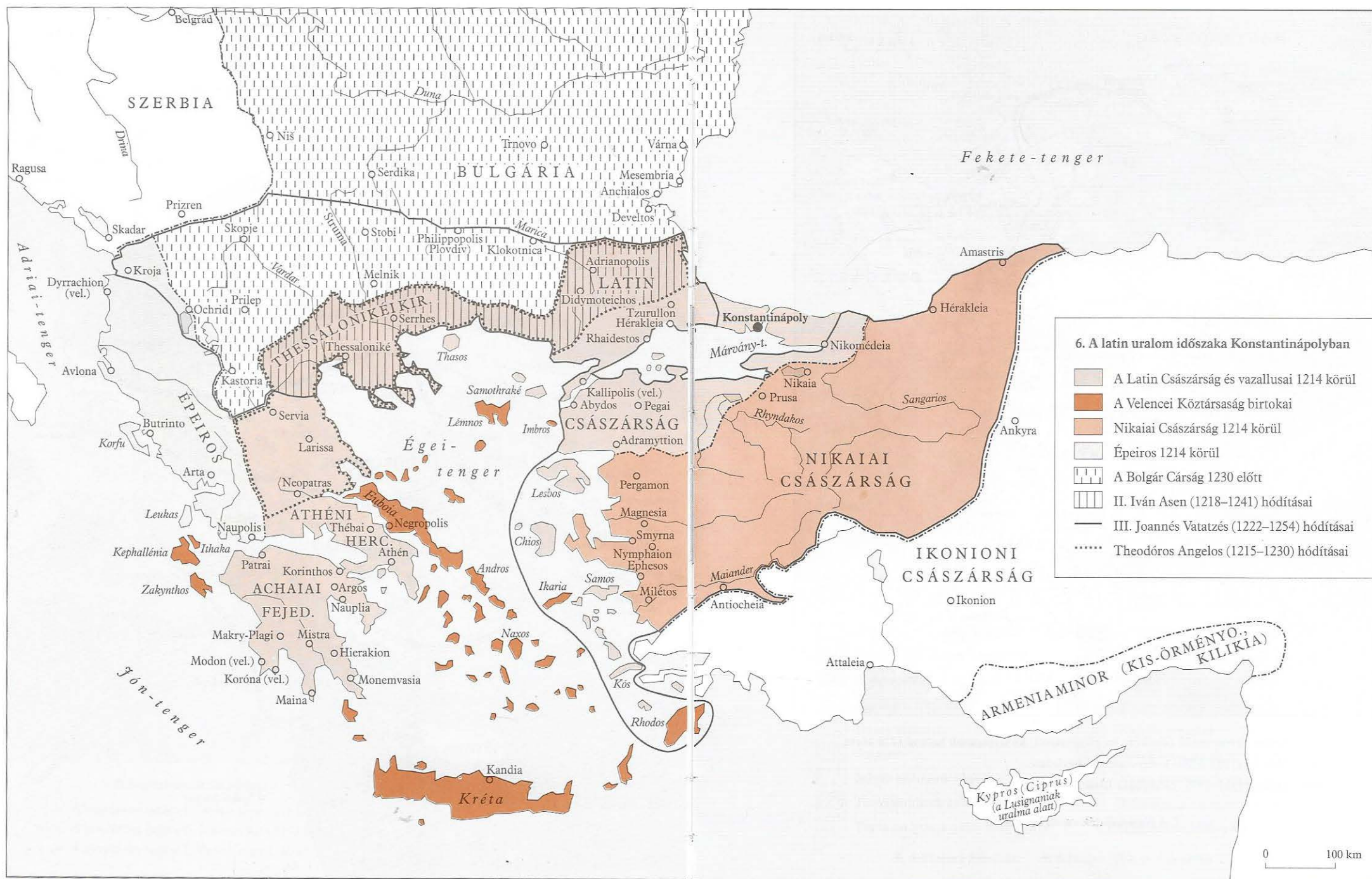

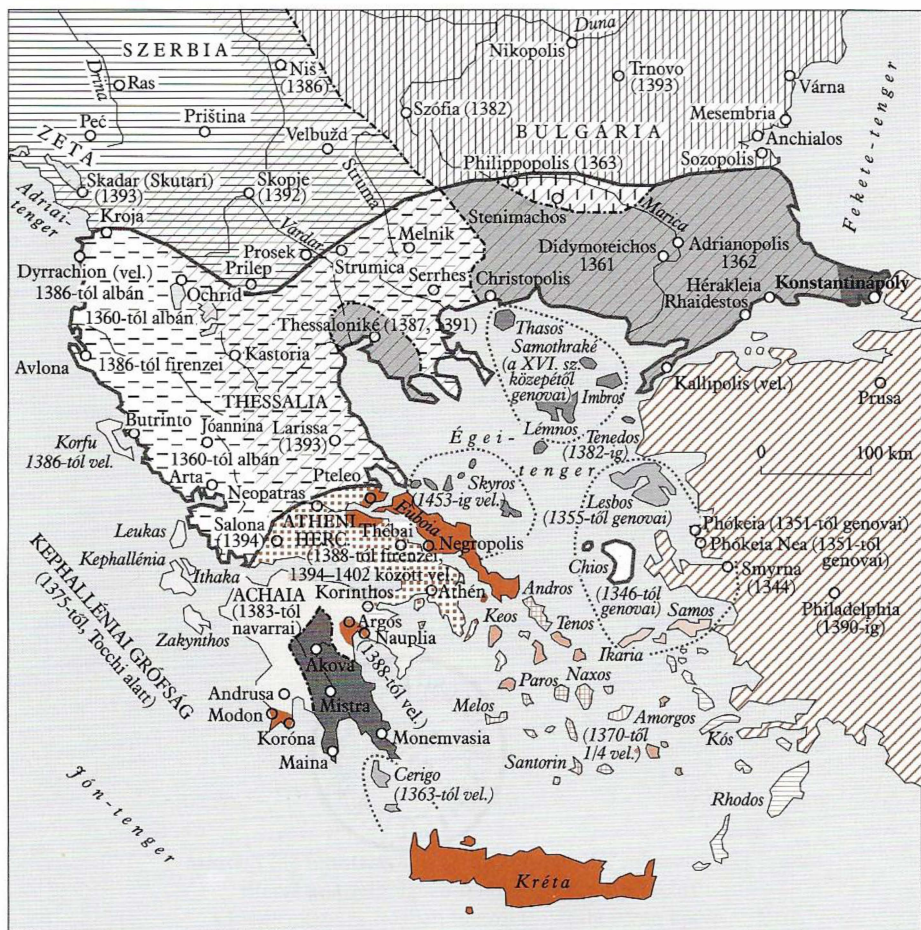

- ..... Stefan Prvovencaňi (elsőként megkoronázott) királyságának határai 1228 körül
- Milutin (1282–1321) királyságának kiterjedése
- Dušan (1331–1355) cárságának határai

7. A Nemanjidák szerb birodalma

8. A Bizánci Birodalom hanyatlása a XIV. sz. folyamán

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Osiris Kiadó, Budapest
(Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.)
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
A térképeket készítette Sebők László
A szedés és a tördelés az Osiris Kft. munkája
Tördelő Székffy Tamás
Készült a Dürer Nyomda Kft.-ben, Gyulán
Ügyvezető igazgató Megyik András

ISBN 963 389 383 6
ISSN 1218-9855